

Parás'ara

THE
UNIVERSITY
OF
BIBLIOTHECA INDICA LIBRARY

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos. 487, 505, 529, 547, 567, 649, 678, 727.

V.94

PARÁS'ARA SMRITI (PARÁS'ARA MÁDHAVA.)

WITH THE GLOSS

OF

MÁDHAVACHÁRYYA.

EDITED WITH NOTES

BY

MAHÁMAHOPĀDHYĀYA CHANDRAKANTA TARKĀLANKĀRA.

PROFESSOR, SANSKRIT COLLEGE.

VOLUME I.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1890.

YTI/2000/3HT

२० जुलाई

वराणसी ओडियो

PK 4031
P2 P2
1890
V.1

109615

पराभरस्मृतिः

महामहोपाध्याय-

माधवाचार्यकृतव्याख्यासहिता
आचारकाण्डरूपप्रथमभागात्मिका ।

राजकीयसंस्कृतविद्यालयाध्यापक-

महामहोपाध्याय-

श्रीचन्द्रकान्तकार्लङ्कारकृत-
संक्षिप्तटिप्पणसहिता

तेनैव परिशोधिता

वङ्गीयाशियाटिकसमाजैः

प्रकाशिता ।

कलिकातानगर्याँ

बाप्पिष्ठमिशनयन्त्रे

सुन्दरिता ।

प्रकाश्वदा: १८११ ।

श्रीगणेशाय नमः ।

पराशरमाधवः ।

(माधवाचार्यकृत-चाल्या-सहिता पराशरसंहिता ।)

प्रथमोऽध्यायः ।

चाचार-काखम् ।

(टीकाकारोपक्रमणिका ।)

—००५००—

वागीशाद्याः सुभनसः भर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नवा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥१॥
सोऽहं प्राप्य विवेक-तीर्थ-पदवीमान्नाय-तीर्थं परं
मज्जन्, सज्जन-तीर्थ-सङ्ग-निपुणः* सदृच्छ-तीर्थं श्रयन् ।
लभ्यामाकलयन् प्रभाव-लहरीं श्रीभारती-तीर्थतो-
विद्या-तीर्थमुपाश्रयन् हृदि भजे श्रीकण्ठमव्याहतम् ॥२॥
सत्यैक-ब्रत-पालको द्विगुणधीस्वर्थं चतुर्वेदिता
पञ्चस्कन्ध-कृती षड्चन्य-दृढः सप्ताङ्ग-सर्वंसहः ।
अष्ट-व्यक्ति-कला-धरो† नव-निधिः पुष्पदण्ड-प्रत्ययः‡

* सज्जनसङ्गतीर्थनिपुणः,—इति कालमाधवीये पाठः ।

† अष्टव्यक्तिकृताधरो,—इति सो० दि० पुस्तके पाठः । अष्टव्यक्तिकला-
धरो,—इति सो० प्र० पुस्तके पाठः ।

‡ पुष्पदण्डप्रत्ययः,—इति सो० दि० पुस्तके पाठः ।

स्मार्तोच्चाय-धुरन्वरोविजयते* श्रीवुक्षण-ल्पा-पतिः^(१) ॥३॥
 इन्द्रस्याङ्गिरसेनलस्य सुमतिः शैवस्य मेधातिथि-
 धैर्योधर्म-सुतस्य । वैष्ण-नृपतेः स्वौजा, निर्मैतमिः ।
 प्रत्यग्दृष्टिरहन्वती-सहचरोरामस्य पुण्यात्मनो-
 यद्वन्नस्य विभोरभूत् कुल-गुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥४॥

* विजयतां,—इति मु० पाठः ।

† वैच्य,—इति मु० पाठः ।

(१) अर्थो चिर्वर्गार्थो (चिर्वर्गस्य धर्मार्थकामाः) । चतुर्वेदिता आन्विक्ति-कादिविद्याचतुष्यवेदिता । यथाह कामन्दकः । “आन्विक्तिकीं चर्यों वार्तां दण्डनोतिष्ठ पार्थिवः । तदिद्यैस्तत्क्रियेऽपेतैस्त्विन्येद्विन्यान्वितः”—इति । पच्छक्षन्धाः मन्त्रस्य पच्छाङ्गानि (सहायादीनि) तेषु छतो कुशलः । उदुक्तं कामन्दकीये । “सहायाः साधनेपाया विभागोदेशकालयोः । विपत्तेष्व प्रतीकारः सिद्धिः पच्छाङ्गमिष्यते”—इति । बसां गुणानां सन्धादीनामन्दयेन दृढः । तथा चामरः । “सन्धिर्ना वियहेयानमासनं द्वैषमाश्रयः । घड्गुणाः”—इति । सप्त अङ्गानि यसां, तादृशी सर्वंसहा यस्य स तथोक्तः । “खाम्यमात्यसुहृत्कोष-राष्ट्रदुर्गबलानि च । सप्ताङ्गानि”—इत्यमरः । अष्टाभिर्विक्तिर्यासां कलानां (अष्टानामष्टाभिर्गुणे चतुःषष्ठयः कला भवन्ति) तासां धरः । अथवा । अज्यते अनयेति व्यक्तिर्बुद्धिः । अष्टौ या व्यक्तिकलाबुद्धिंश बुद्धिगुणा इति यावत् । तासां धरः । तदाह कामन्दकः । “शुश्रूषा अवण्डैव ग्रहणं धारणन्तथा । ऊहेऽपेहेऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानच्छधीगुणाः”—इति । नवानां प्रभावादीनां निधिः । पुष्ट्यन्ते दशप्रत्ययाः सम्बद्धेतवः शास्त्रादयो यस्य स तथा । तथा च कामन्दकः । “शास्त्रं प्रज्ञा धृतिर्दाच्यं प्रागलभ्यं धारयिष्युता । उत्साहोवाग्मिता दार्ढ-मापत्क्षेपश्चिष्युता । प्रभावः शुचिता मैत्रीव्यागः सत्यं छतज्ञता । कुलं शौलं दमच्चेतिगुणाः सम्पत्तिहेतवः”—इति । सम्बद्धेतुतयोक्ते-व्येतेषु परस्परोक्तानां नवानां ‘नव’-शब्देन, पूर्वस्परोक्तानां शास्त्रा-दानां दशानान्तु ‘प्रत्यय’-शब्देन निर्देशः कृत इति मन्त्रव्यम् ।

प्रजा-मूल-मही विवेक-सलिलैः सिक्ता, बलोपन्निका*
 मन्त्रैः† पञ्चविता, विशाल-विटपा सन्ध्यादिभिः घड्गुणैः ।
 भक्त्या कोरकिता, यशः-सुरभिता, सिद्धा समुद्य-फला
 संप्राप्ता भुवि भाति नीति-लतिका सर्वोत्तरं माधवम् ॥५॥

* श्रीमती जननी यस्य सुकीर्तिर्मायणः पिता ।

सायणोभोगनाथस्य मनोबुद्धीृ सहादरौ ॥६॥

यस्य वैधायनं॥ सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी ।

भारदाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः सहि माधवः ॥७॥

स माधवः सकल-पुराण-संहिता-

प्रवर्तकः, सृति-सुषमा[॥] पराश्ररः ।

पराश्रर-सृति-जगदीहिताप्तये

पराश्रर-सृति-विवृतौ प्रवर्तते ॥८॥

पराश्रर-सृतिः पूर्वेन व्याख्याता निवन्धुभिः ।

मयाऽतो माधवार्थ्येण तद्याख्यायां प्रयत्यते** ॥९॥

* बलोपन्निका,—इति सो० द्वि० पुस्तके पाठः । बलोपन्निका,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† उमचैः—इति सो० पुस्तकयोः स० पुस्तके च पाठः ।

‡ श्रीमती यस्य जननी—इति मु० पुस्तके पाठः । एवं तत्र, एतत् स्त्रीकात् पूर्वं ‘यस्य वैधायनं’—इत्यादि स्त्रीको वर्तते ।

§ मनोबुद्धिः—इति मु० पुस्तके पाठः ।

|| बोधायनं—इति मु० पुस्तके पाठः ।

¶ मुखमा,—इति सो० पुस्तकदये, स० पुस्तके च पाठः ।

** तद्याख्येयं प्रवर्तयते,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

ननु, नेयं सूतिर्याख्यानमर्हति, तत्-प्रामाण्यस्य^(१) दुर्निरूपत्वात् । यत्,—वेद-प्रामाण्य-कारणं जैमिनिना सृच्चितम्,—“तत् प्रमाणं वादरायणस्यान्यानपेक्षत्वात्” (मी० १, १, ५८०)—इति । न तत् पौरुषेषु^(२) मूलप्रमाण-सापेक्षेषु ग्रन्थेषु* योजयितुं शक्यते^(३) । तर्हस्तु मूल-प्रमाणसुप्रजीव्य प्रामाण्यम् । तत्र, मूलस्य दुर्लभत्वात् । न तावत् प्रत्यक्षं मूलम् । धर्मस्यातीन्द्रियत्वात्^(४) । नायनुमानम्,^(५) तस्य प्रत्यक्षसापेक्षत्वात्^(६) । नापि पुरुषान्तर-वाक्यम् ।
(७) विप्रलभकस्य पुंसो दैयथा-दृष्टार्थ-वादित्वाभावात् ।

* ग्रन्थेषु,—इति सो० प्र० पुस्तके नालि ।

† दुर्भगत्वात्,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

‡ तस्यातीन्द्रियत्वात्,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

§ यथार्थदृष्टार्थ,—इति सो० स० पुस्तकपाठः ।

(१) तदिति सूतेः परामर्शः ।

(२) पौरुषेयत्वं मूलप्रमाणसापेक्षत्वे हेतुगर्भविशेषणम् । पुंवचसां मूल-प्रमाणसापेक्षाणामेव प्रामाण्याभ्युगमादिति भावः ।

(३) जैमिन्यक्षस्य प्रामाण्यहेतोरन्यानपेक्षत्वस्य तत्राभावादित्यभिप्रायः ।

(४) सुखादिवदात्मगुणत्वाविशेषेषि अयोग्यत्वादतीन्द्रियत्वं धर्मस्य । धर्मे प्रत्यक्षं न मूलमित्येतत्र—“सत्सम्ययोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यामानेपलम्भनत्वात्” (१, १, ४)—इति मीमांसाद्वचादौ व्यक्तम् ।

(५) अत्र ‘मूलम्’—इत्यनुष्ठनीयम् । एवं परत्र ।

(६) अबुमानस्य व्यायादिप्रत्यक्षसापेक्षत्वादित्यर्थः । तत्र, “अथ तत्पूर्वक-मनुमानम्”—(१, १, ५)—इति न्यायद्वचादौ व्यक्तं बङ्गत्र ।

(७) पुरुषान्तराणां हि विप्रलभकाविप्रलभकमेदेन हैविधं । द्विविधानामपि तेषां वाक्यं न मूलमिति क्रमेण प्रतिपादयति विप्रलभकस्येति । अतारकस्येवर्थः ।

अविप्रलभकस्यापि संशय-विपर्यय-सम्भवात्^(१) । नापि चोदना^(२) तस्या अनुपलब्धेः । (३) नो खलु* स्मर्यमाणानां शौचाद्याचाराणां मूलभूतां काञ्चित्चोदनां प्रत्यक्षतउपलभामहे । (४) नायनुमातुं शक्यते, शाक्यादि-प्रणीत-चैत्य-वन्दनादि-सूतिष्वतिप्रसङ्गात्^(५) ।

अथोच्यते,†—‘मन्वादि-सूतीनां शाक्यादि-सूतीनां‡ चास्ति महद्वैषम्यम् । प्रत्यक्ष-वेदेनैव साक्षात्मन्वादि-सूतीनां प्रामाण्याङ्गीका-

* न खलु,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

† अथोच्यते,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

‡ शाक्यादिग्रन्थानां,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

(१) संशय एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धनानाधर्मप्रकारकमनवधारणात्मकं ज्ञानम्, ‘स्थाणुर्वा पुरुषो वा’—इत्याद्याकारकम् । विपर्ययो विपरीत-ज्ञानं, अतद्विति तत्प्रकारकनिष्ठात्मकमिति यावत् । यथा स्थाणी पुरुष इति पुरुषे स्थाणुरिति चैवमादि निष्प्रयः । सम्भवस्थानयोः करणापाठवादिदेषमूलकविशेषदर्शनाभावादिभ्य इति यथायथमूह-नीयम् ।

(२) “चोदनेति क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनमाङ्गः”—(१, १, २)—इति मीमांसाभाव्यम् । तत्र वाक्यं वैदिकमेव, पौरुषेयस्य मूलप्रमाणान्तरसापेक्षत्वादिति भावः ।

(३) उक्तमेव विवृणोति नो बुद्धित्वादिना ।

(४) मातृत् प्रत्यक्षा चोदना मूलं, अनुमेया तु स्यादिव्याशङ्का निराकरोति ‘नायनुमातुं शक्यते’—इति । चोदना,—इति अनुष्ठयते ।

(५) शाक्यो बौद्धाचार्यः । चैत्यं बुद्धप्रतिमा । आदिपदात् जैनाचार्यादिप्रणीताहृदाद्युमासनादिसूतिप्रश्निग्रहः । अतिप्रसङ्गादिति सूतेऽचोदनानुमापकत्वे तासामपि सूतितया तत्रापि चोदनानुमानप्रसङ्गादित्यर्थः । तथाच वेदवाच्चसूतिष व्यभिचारात् न सूत्या चोदनानुमानसम्बव इति तात्पर्यम् ।

रात्। “यदै किं च मनुरवदत्तज्जेषजम्”—इति ह्यान्नायते। नत्वेवं शाक्यादि-सृत्यनुग्राहकं किञ्चिदैदिकं वचोऽस्ति। अतोनेकातिप्रसङ्गः—इति। तत्र, ‘यदै किं च’—इत्यस्यार्थवादत्वेन स्वार्थं तात्पर्याभावात्^(१)। “मानवी च्छौ धार्ये कुर्यात्”—इति विधानात्

(१) कार्यताबोधकप्रत्ययसमभिव्याहृतं वाक्यमर्थवादः। अथमभिसन्धिः। प्रथमतोद्वद्वयवहारादेव सर्वशब्दानां पूर्तियहः व्याकरणादीनां व्यवहाराधीनपूर्तियहमूलकत्वात्। व्यवहारस्य गवानयनादिरूपः ‘गामानय’—इत्यादिकार्यतावाचिप्रत्ययसमभिव्याहृतवाक्यसाध्यः ‘गौ-रस्ति’—इत्यादितोद्वयवहारासम्भवात्। तथाच प्रवर्त्तकवाक्यव्यवहुत्पत्तियहेण उपस्थितत्वात् कार्यत्वान्वयबोधं प्रत्येकपदानां हेतुत्वं व्युत्पत्तसुरवधारयति। तस्मादर्थवादस्यते न शाब्दबोधः, किन्तु पदार्थानामुपश्चिवनन्तरं असंसर्गायहमाचम्। प्रयोजनन्वर्थवादानां विधिस्तुति-निषेधनिन्दाभ्यां प्रवृत्ति-निवृत्ती एव। तथाहि, बज्जित्त-व्यायामसाध्ये यागादौ पुरुषं प्रवर्त्तयितुमपारथ्यन्ती विधिपूर्तिर-वसीदति, सा च स्तुत्या उत्तम्यते, इति प्रवृत्तिफलिकायां शाब्दानां भावनायां अङ्गत्वं स्तुत्यार्थवादानाम्। तदुक्तम्। ‘लिङ्गोऽभिधा सैव च शब्दभावना भाव्या च तस्यां पुरुषप्रवृत्तिः। संबन्धबोधः करणं तदीयं प्रोत्तेचना चाङ्गतयोपयुच्यते’—इति। एवं निवृत्तिफलिकायां भावनायामङ्गत्वं निन्दार्थवादानां बोधम्। स्तुतिनिन्दे च, “यस्य पर्णमयी जुड्भवति न स पापश्चेकां पृथग्नोति”—इति, “तस्य यदशुव्यसीर्थत तदज्जतमभवत्”—इति चैवमादिवदसताप्यर्थेन दृश्येते,—इति न स्वार्थं तात्पर्यमर्थवादानाम्,—इति मीमांसकसिद्धान्तः। स्पृष्टवैतत् यूर्वमीमांसादावर्थवादाधिकरणादौ। यथा चैदाहृतार्थवादयोः (इस्यपर्णमयीत्यादि तस्य यदशु इत्याद्योः) अर्थां न वस्तुतः सन्तौ, तथा मीमांसादर्शनस्य चतुर्धार्थायत्तीयपादस्य द्वितीयसूत्रस्य, एवं तस्यैव प्रथमाध्याय-द्वितीयपाद दशमसूत्रस्य शावरभाव्ये यथाक्रमं स्पृष्टम्।

तद्विधिस्तुतवक्त्वेन, ‘यदै किं च’—इत्यादेः पठितलात्। तस्य* विधे-रथमर्थः ;—इष्टि-विकृतिरूपे सोमारौद्रे चरावतिदेशतः प्राप्तासु सामिधेनीषु मध्ये प्रक्षेपत्वौ धाया संज्ञकौ यौ द्वौ मन्त्रौ, तौ मानवौ कर्त्तव्यौ,—इति। तत्र, मानव-वचनमुक्तार्थवादेन शस्त्रते। अतोन सृति-प्रामाण्यं वेदेनोक्तम्—इति शाक्यादि-सृतिवदप्रमाणभूताएव मन्वादि-सृतयः। तथाचोक्तम्,—

“प्रायेणानृत-वादिलात् पुंसां भान्यादि-सम्भवात्।

चोदनाऽनुपलभ्येष्य श्रद्धामाचात् प्रमाणता”^(१) ॥

इति। (१) अस्तु वा, कथंचित् मनु-सृतेः प्रामाण्यम्; तथापि, प्रकृतायाः

* तस्य च,—इति मु० पुस्तकपाठः।

† तत्र मानवत्वमुक्तेनार्थवादेन प्रशस्यते,—इति मु० पुस्तकपाठः।

‡ दुर्निरूपं प्रमाणं,—इति मु० पुस्तकपाठः।

(१) ‘पुंसाम्’—इति मध्यपठितं मध्यमण्ड्यायात् पूर्वापरयोरन्वेति। ‘अङ्गामाचात्’—इत्यनेन, अप्रमाणभूतास्व सृतयः, अङ्गा-जड़स्यैव तु परं तत्र प्रामाण्याभिमानः,—इत्युक्तम्।

(२) यद्यपि कार्यताबोधकपदान्तर्भवेन वेपदानामन्वयबोधहेतुत्वं पूर्वम-वधृतं, तथापर्यवादेभ्योपि शाब्दमतेष्टपादात् तस्याच्चानुभवसिद्धत्वेनापलभितुमशक्यत्वादुत्तरकालं तदुपेक्ष्यते, पूर्वगृहीतस्यापरिहार्य-त्वानियमात्। तदुक्तम् “कार्यत्वस्यान्वयज्ञाने प्राक् गृहीतापि हेतुता। पदानामर्थवादेभ्यः पञ्चाद्बोधादुपेक्ष्यते”—इति। बिधिस्तुतवक्त्व-मर्यादानां असति बाधके स्वार्थद्वारैव, न तु स्वार्थपरित्यागेन। अन्यथा, “द्वन् दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषेप-नीतं यत् तत् सुखं स्वःपदास्पदम्”—इत्यार्थवादेभ्यः सर्वादिकमपि न सिद्धेत्। तदिदमुक्तम्। “स्वार्थद्वारैव तात्पर्यं तस्य स्वर्गादिवत् विधौ”—इति। तमिमं न्यायसिद्धान्तं वक्ष्यमाणमुक्तरमीमांसासि-द्वान्तच्च मनसि निधायाह अस्तु वेति।

पराश्रस्यैतेः किमायातम्? । नहि मनोरिव पराश्रस्य महिमानं क्षिद्वेदः प्रख्यापयति^(१) । तस्मात्, तदीय-सृतेर्दुर्निरूपं प्रामाण्यम्* ।

अत्रोच्यते । प्रामाण्यस्य खतस्त्वात् अप्रामाण्ये कारणाभावाच सृतयः प्रमाणम्^(२) । यत्तु,—अप्रामाण्य-साधकमनृत-वादिलादि हेतुचयसुपन्यस्तम् । तदसिद्धम्,^(३) आ-जन्म-सिद्धेषु मनु-पराश्ररादिषु अनृत-वदनां-भ्रान्त्योरत्यन्तानाशङ्कितवेन हेत्वेः^(४) खरूपासिद्धेः । नवा आजन्म-सिद्धौः विविदितव्यम्, पराश्ररादि-सङ्घाव-बोधिना-सेवै^(५) मन्त्रार्थवादेतिहास-पुराणानां^(६) तदीय-सिद्धि-बोधकत्वात् ।

* तदीयसृतेः प्रामाण्यं दुर्निरूपमिति,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

† वादन,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

‡ न चाजन्मसिद्धावेव,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

§ सङ्घावबोधकानामेव,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

(१) यथा मनोर्महिमानं वेदः प्रख्यापयति, तथा पराश्रस्य न,—इति अतिरेके दृष्टान्तः ।

(२) धियां तत्त्वपक्षपातस्त्वाभाव्यात् प्रामाण्यस्य खतस्त्वम् । यत्रेदमुक्तम्,—“निरूपत्रवभूतार्थस्त्वाभावस्य विपर्ययैः । न वाधो यत्क्वलेपि बुद्धेत्स्त्वपक्षपाततः”—इति । सत्यपि धियां तत्त्वपक्षपातस्त्वाभाव्ये शुक्तिरजतादिबुद्धीनां यदप्रामाण्यं तदोषादेव, सृतिषु च स नास्तीति भावः ।

(३) ‘तदसिद्धम्’—इतिसामान्याभावे विशेषाभावकूटस्य हेतुत्वमाह आज्ञेति ।

(४) अन्वतवदनभ्रान्त्योरप्रामाण्यसाधकयोरित्यर्थः ।

(५) पराश्ररादिसङ्घावं बोधयितुं श्रीलं येषामिति गिन् ।

(६) “तत्त्वोदकेषु मन्त्राख्या” (२,१,३२) इति जैमिनिसूत्रम् । अभिधानस्य चोदकेषु मन्त्रसंज्ञा इति तदर्थः । “प्रायिकमिदं लक्षणम्, अनभिधायका अपि केचित् मन्त्रा इत्युच्यन्ते”—इति शावरभाष्यम् । “अभियुक्तानां मन्त्रोऽयमिति समाख्यानं मन्त्रलक्षणम्”—(२,१,७३०) इति न्यायमालाविक्षरे । अर्थवादलक्षणं पूर्वमुक्तम् । इति-

मन्त्राद्यप्रामाण्ये च पराश्रराद्यसङ्घावेनाश्रयासिद्धिः केन वार्यते*(१) । मानान्तराविरुद्धानामननुवादिनां^(२) मन्त्रादीनां स्वार्थे प्रामाण्यमुक्त-रमीमांसायां देवताधिकरणे (१,३,६ अ०) व्यवस्थापितम् । अर्थवादाधिकरणे तु (मी० १,२,१ अ०) स्वार्थे प्रामाण्यनिराकरणं विरुद्धानुवादयोः सावकाशम् । अतः,—‘यद्वै किं च’—इत्यर्थवादस्य विधिस्त्वावकस्य स्वार्थेष्वि तात्पर्यमस्ति,—इति, न शाक्यादि-सृति-

* केन वा वार्यते, — इति मु० पुस्तकपाठः ।

† मानान्तराविरुद्धानां मन्त्रादिस्मृतीनां,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

हासः पुरावृत्तम् । पुराणम्,—“सर्गस्य प्रतिसर्गस्य वंशेऽमन्वन्तराणि च । वंशानुचरितच्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्”—इत्युक्तलक्षणकोग्रायः । ब्राह्मणभागस्यार्थवादे भारतादीनामितिहासे, उपपुराणानां पुराणे-इन्तर्भावः । विधेः पराश्ररादिसङ्घावबोधकत्वासम्भवात् तस्य नात्रोपादानमिति ज्ञेयम् ।

(१) अव्यमाण्यः । पराश्ररोऽन्वतवादी पुरुषत्वात् इत्यादिशीत्या पराश्रपक्षकानुमानेन तस्यान्वतवादित्वं प्रसाध्य, पराश्रस्मृतिरप्रमाणं पुरुषवाक्यत्वात् मिथ्यावाक्यत्वादा इत्यादिशीत्या प्रस्तुतायाः सृतेरप्रामाण्यं भवता सिष्वाधयिष्वितम् । तत्र च, पराश्ररादीनां प्रमाणान्तरागोचरतया मन्त्रार्थवादादिभ्यर्थ तत्सिद्धिर्वाच्या । तथाच मन्त्रादीनां प्रामाण्ये तदीयसिद्धेरपि ततश्वावगमात् कालात्यापदिष्टोहेतुः, मन्त्रादेरप्रमाणे च पराश्ररादेरवासिद्धत्वादाश्रयासिद्धः—इत्युभयतः पाशा रज्जुः ।

(२) प्रव्यक्तविरुद्धार्थवादिनां “ग्रावाणः ज्ञवन्ते”—इति, “वनस्पतयः सत्त्वमासत्”—इति चैवमादीनां अर्थवादानां स्वार्थे प्रामाण्यं नास्तीति सर्वसम्मतं । एतच्च मीमांसाप्रथमाध्याये आत्मतत्त्वविवेकादौ च स्पष्टं । प्रमाणान्तरसिद्धार्थस्य वदनमनुवादः । मीमांसकनये तस्य प्रामाण्यं नास्ति, अनधिगतार्थविषयकत्वस्य तन्मते प्रमाणलक्षणघटकत्वादिति बोध्यं ।

वत्,—इति युक्तम्^(१) । एतदेवाभिप्रेत्य^(२) चतुर्विंशतिमते शाक्यादि-
वाक्यानामनादरणीयत्वमुक्तम्,—

“अहंचार्ब्बाकवाक्यानि वैद्वादि-पठितानि तु ।

विप्रलभ्मक-वाक्यानि तानि सर्वाणि वर्जयेत्”^(३) ।

इति । न च, पराश्र-महिनोऽश्रौतलवम्, “सहेवाच व्यासः पारा-
श्यः”—इतिश्रुतौ पराश्र-पुच्छमुपजीव्य व्यासस्य सुतलात् । यदा
सर्व-सम्प्रतिपन्नमहिनोवेदव्यासस्यापि सुतये पराश्र-पुच्छमुपजी-
व्यते, तदा किमु वक्तव्यमचिन्यमहिमा पराश्रः—इति । किञ्च
वाजसनेयि-शाखायां वंशब्राह्मणे वेद-सम्प्रदाय-प्रवर्त्तक-गुरु-शिष्य-
परम्परायां पराश्रस्य पुच्छ-पौत्रौ श्रूयेते[‡];—५ “घृतकौशिकः

* न शाक्यादिप्रतिबन्धियुक्ता,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

† अत्र चार्ब्बाक,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

‡ पुच्छपौत्राः श्रूयन्ते,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

᳚ ‘घृतकौशिकात् घृतकौशिकः’—इति सो०प्र०पुस्तके पाठः । कुशिकाय
निर्दृतकौशिकात् घृतकौशिकः,—इत्यादि मु० पुस्तकपाठः ।

- (१) शाक्यादिसृष्टिवत् पराश्रादिसृष्टयेऽप्यप्रमाणमिति युक्तं नेत्र्यर्थः ।
(२) मन्वादिसद्वावबोधकार्थवादसत्त्वात् तदीयसृष्टीनां प्रामाण्यं, शाक्या-
दिसद्वावबोधकार्थवादाद्यभावाच तदीयसृष्टीनामप्रामाण्यमित्येतद-
भिप्रेत्यर्थः ।
(३) जैनानां तीर्थङ्करोऽहंकारामा । चार्ब्बाकस्तु लोकायतिकापरनामधेयो-
नालिकाः । “आङ्गनालिङ्गनादिजन्यं सुखमेव परमपुरुषार्थः”—इत्यादि
पृथग्जनरमणीयवाक्यप्रयोक्तृत्वात् चार्ब्बाकत्वं तस्य । बुद्धो बौद्ध-
धर्मोपदेश्वा । आदिशब्दात् अन्येषि वेदवाज्ञाः कापालिकादयो-
ग्रह्यन्ते ।

पाराशर्यायणात्, पाराशर्यायणः पाराशर्यात्, पाराशर्याजात्रुक-
र्णात्”—इति । तस्मात्, पराश्रोऽपि मनु-समानएव ।

एष* न्यायोवशिष्ठाच्चि-याज्ञवल्क्यादिषु योजनीयः, तत्तदिषय-
श्रुतीनामुपलभ्मात् । “कृषयो वा इन्द्रं प्रत्यक्षमपश्यन्त” “वशिष्ठः प्रत्य-
क्षमपश्यत्” “अचिरददादौर्बाय प्रजां पुच्छ-कामाय” “अथ ह याज्ञव-
ल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः”—इत्याद्याः श्रुतयः । न चैव सति मन्वा-
दि-सृष्टौ कुतोऽनादरः,—इति शङ्कनीयम्^(१) मन्वादि-सृष्टे मैधाति-
यादिभिर्याख्यातवात् ।

(२)या च मूलभूत-चोदना-ऽनुपलभ्मिरूपन्यस्ता, साऽप्यसिद्धा ।
“पञ्च वा एते महायज्ञाः सतति प्रतायन्ते सतति संतिष्ठन्ते;—देवयज्ञः
पितृ-यज्ञभूत-यज्ञोमनुव्ययज्ञोब्रह्म-यज्ञः”—इत्यादीनां स्मार्तधर्म-
मूलभूत-चोदनानामुपलभ्मात् । ‘सतति’ सततमित्यर्थः† । यत्रापि
श्रौचादौ चोदना नोपलभ्यते[‡]-तत्रापि सा सम्भाव्यते^(३) । तथाचोकं
भट्टाचार्यैः—

* एष एव,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

† सततं निविमित्यर्थः—इति मु० पुस्तकपाठः ।

‡ चोदना इति सो० स० पुस्तकयोर्नास्ति ।

- (१) मन्वादिसृष्टाविति जात्यभिप्रायमेकवचनम् । (एवं परच ।) मन्वादि-
सृष्टिमव्याख्याय पराश्रसृष्टिरेव कुतोव्याख्यायते इत्याशङ्कार्थः ।
(२) अप्रामाण्यसाधिकायामूलभूतचोदनानुपलभ्मेष्य खरूपासिद्धिं प्रति-
पादयितुमाह याचेति ।
(३) सम्भाव्यते अनुसीयते । स्मार्तानां पञ्चमहायज्ञानां मूलभूतचोदनायाः
साक्षादुपलभ्मात् अनुपलभ्मचोदनानामपि स्मार्तानां श्रौचादीनां
मूलभूतचोदना शक्या अनुमातुं । यस्वि हि मन्वादयः पञ्चमहायज्ञा-

“वैदिकैः स्तर्यमाणत्वात् परिग्रह-समतः* ।

सम्भाव्य-वेद-मूलत्वात् स्मृतीनां मानतोचिता”^(१) ।

इति । मनुनाऽप्येतदेवोक्तम्,—

“श्रुतिं पश्यन्ति मुनयः स्मरन्ति च तथा स्मृतिम् ।

तस्मात् प्रमाणमुभयं प्रमाणैः प्राप्यतां भुवि ।

योऽवमन्येत ते द्वभेदं हेतु-शास्त्राश्रयात्^(२) द्विजः^(३) ।

स साधुभिर्बहिःकायेनास्तिकोवेदनिन्दकः” ।

इति । आनुशासनिकेऽपि,—

“धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं॥ श्रुतिः ।

* तत्परिग्रहदर्शकः, — इति मु० पुस्तकपाठः ।

† प्रमितं—इति मु० पुस्तकपाठः ।

‡ ते मूले,—इति मु० स० पाठः ।

§ नरः,—इति मु० युस्तकपाठः ।

|| प्रथमं—इति मु० पुस्तकपाठः ।

दीनां स्तर्यारस्त्वर्व शौचादीनामपि । तदेतत् मीमांसाप्रधम-ठतीय-
प्रथमाधिकरणे स्थानं । परन्तु विस्मरणात् वेदानां शाखेऽच्छेदादा-
सा चादना नास्मदादिभिरुपलभ्यते । एतदपि तत्र, न्याय कुसुमा-
क्षुलौ शब्दमणिप्रभृतिषु च यथायथं सुव्यक्तम् ।

(१) वैदिकैः स्तर्यमाणत्वात्,— इति सम्भाव्यवेदमूलतायां हेतुः । तथाच
ज्ञेमिनिसूचनम् । “अपि वा कर्त्त्वामान्यात् प्रमाणमनुमानं स्यात्”
(मी०१, ३, २) इति । परिग्रहः शिष्टपरिग्रहः । स च वैदिके स्तर्ये
च पदार्थे समानः । अद्वयस्य सम्भाव्यवेदमूलतायां हेतुः । स्मृतयः
प्रमाणां शिष्टपरिग्रहोत्तत्वादेवदिव्यनुमानसम्भवात् । सम्भाव्यवेद-
मूलत्वात् अनुमीयमानवेदमूलत्वात् ।

(२) हेतुशास्त्रं कुतर्कोपदेशकचार्वाकदर्शनादि ।

द्वितीयं धर्मशास्त्रनु वृतीयं लोक-संग्रहः”^(१) ।

इति । तस्मात् व्याख्यातुं योग्या पराश्र-सृतिरिति सिद्धम् ।

(२) पराश्र-स्मृतावस्थां ग्रन्थ-क्लिप्पिर्विच्चते ।

द्वे काण्डे, द्वादशाध्यायाः, स्नोकाः अष्टोनष्टशतम् ।

आचारस्थादिमः काण्डः प्रायश्चित्तस्य चान्तिमः ।

दृष्ट-प्राप्तिरनिष्टस्य निष्टित्तिशानयोः क्रमात्^(३) ।

एते सर्वे पुण्य-लोका भवन्तीति श्रुतिर्जगौ ;—

विहितादाश्रमाचारादिष्टाप्तिं पारलौकिकीम्* ।

प्रसक्तो नरकोऽनिष्टो निषिद्धाचरणेन यः^(४) ।

तन्निष्टिः स्फुटां शास्त्रे प्रायश्चित्ताभिधायिनी ।

पर-लोक-प्रधानस्य^(५) धर्मस्यैषा द्वयी गतिः ;—

* दिष्टाप्तिः पारलौकिकी,— इति मु० पुस्तकपाठः ।

† स्फुटं—इति मु० पुस्तकपाठः ।

(१) धर्मशास्त्रं धर्मोपदेशप्रधानमन्वादिसंहिता । तत्र हि धर्मोपदेशर्व-
प्रधानं, क्वाचित्क्रमितिव्याख्यानन्वानुषङ्गिकं । पुराणे तु तदैपरीक्षयं ।
अतोन तत् धर्मशास्त्रं । स्पृष्टचैतत् आद्विवेकटीकादै । तुशब्दात्
पुराणसंग्रहः । लोकसंग्रहेलोकव्यवहारः । दौर्बल्यज्ञामीषां यथो-
क्तरं ज्ञेयमित्यन्यच विल्लः ।

(२) पराश्रस्मृतेर्याख्येयत्वं प्रतिपाद्य तस्याः काण्डविभागादिकं वक्तुमुप-
क्रमते पराश्ररेति ।

(३) काण्डद्वयस्यैतत् दद्यं क्रमात् प्रयोजनमित्यर्थः ।

(४) निषिद्धाचरणेन योनरकः प्रसक्त इत्यन्ययः । नरकस्य विशेषणं
‘अनिष्टः’—इति ।

(५) अवहारस्तु न परलोकप्रधान इत्यनुपदमेव अक्षीभविष्यति ।

प्रायश्चिन्तं तथाऽचारः, श्रौत-धर्मे तथेक्षणात् ।
 श्रौत-धर्मोऽग्निहोत्रादिराचारस्तदनुष्ठितिः ।
 अयथाविध्यनुष्ठाने प्रायश्चिन्तं श्रुतौ श्रुतम् ।
 कल्प-सूत्र-कृतः श्रौते* प्रायश्चिन्तमनुष्ठितिम् ।
 असूच्यन्नुभे एव, व्यवहारन्तु^(१) नाब्रुवन् ।
 तद्देवायमाचार्यः पर-लोक-प्रसाधनम्† ।
 स्मार्ते धर्मे विवक्तुः सन् काण्डद्वय^(२)मवोचत ।
 (३) ननु चोदनयागम्ये व्यवहारेऽपि धर्मता,—
 अस्तीति चेदनुष्ठातुर्लोकैऽस्मिन्नुपयुज्यते ।

* सूत्रे,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

† प्रधानकम्,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

‡ न, तत्र चोदनयागम्ये,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

§ चेदस्तु सा तु लोके,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

(१) “विनानर्थेऽवसन्देहेहरणां हार उच्ते । नाना-सन्देहहरणात् व्यवहार इति सृष्टः”—इत्याद्युक्तो भाषोत्तरक्रियानिर्णयाख्या चतुष्पात् व्यवहारः ।

(२) आचारकाण्डं प्रायश्चिन्तकाण्डच ।

(३) शङ्कते नन्विति । चोदनयागम्ये इति हेतुगर्भविशेषणां “चोदनालक्षण्याद्योर्धम्मः” (मो०१, १, २) जैमिनिसूत्रात् चोदनागम्यार्थस्यैव धर्मत्वावगतेर्वव्यवहारस्यापि तथात्वात् तदकथनादाचार्यस्य न्यूनत्वमिति पूर्वपक्षार्थः । उत्तरमाह अनुष्ठातुर्श्चिति । तथाच पारलौकिकफलक-धर्मस्यात् विवक्षितत्वात् व्यवहारस्य चैहिकफलकत्वात्तदकीर्तनेपि न न्यूनत्वमिति भावः । ऐहिकमपि फलं व्यवहारानुष्ठातुर्वादिनः प्रतिवादिनस्य न तु व्यवहारज्ञुराज्ञ इति वेद्यां ।

(१) कारीर्यादिश्रौतधर्मोदृष्टैक*फलकोयथा ।

लाभ-पूजा-खाति-मात्र-फला व्यवहृतिस्थाया ।

जेतुर्लाभादिकं तदत् पराजेतुश्च दण्डनम् ।

तावेव स्त्र्य-नरकौ विहितप्रतिषिद्धजौ ।

(२) ननु, राज्ञश्च सभ्यानां साक्षिणां चान्यथाकृतौ ।

प्रत्यवायाङ्गवहृतिः परलोकप्रयोजना ।

(३) “अदण्डान् दण्डयन् राजा दण्डांश्चैवाप्यदण्डयन् ।

अयशोमहदाप्नोति नरकं वाऽपि गच्छति” ।

“सभा वा न प्रवेष्ट्याऽपि वक्तव्यं वा समञ्जसम् ।

* दृष्टेक,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

† नरकस्यैव,—इति मु० म० पाठः । नरकं चापि,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

‡ सभां वा न प्रवेष्ट्याऽपि वक्तव्यं—इति मु० म० पाठः ।

(१) कारीरी यागविशेषः । स चैहिकमात्रफलकः अवग्रहेण शुष्टयां शम्यानां वृच्छा सञ्जीवनस्यैव तत्फलत्वात् । अतएव यावत्यनुष्ठिते वृष्टिर्भवति, तावतैव तत्समाप्तमनुशिष्यते ।

(२) व्यवहारस्यैहिकमात्रफलकत्वमसिद्धमित्याशङ्काते नन्विति । अत्र च, बुद्धिपर्वकान्यथाकरण्यात् राज्ञः सभ्यानां व्यवहारस्यापि तर्कवाक्यानुसारेण निर्णये कृते तु वक्त्वाऽन्यथात्वेष्ये व्यवहारदर्शिनां दोषोनाभवतीति वेद्यां । अतएव गौतमेन, “न्यायाभ्युपगमे तर्काऽभ्युपायस्तेन संग्रह्य यथास्थानं गमयेत्”—इत्यभिधाय, “तस्मात् राजार्थावनिन्दितै”—इत्युपसंहृतम् ।

(३) अन्यथा कृतौ राज्ञः सभ्यानां साक्षिणां व्यवहारस्यापि मानवीयं वाक्यं मुदाहरति ‘अदण्डान्’ इत्यादिना ।

अब्रुवन् विब्रुवन्^(१) वापि नरोभवति किल्विषी” ।
 “साक्षेऽनुं वदन् पाश्चैर्वधते वारुणैर्नरः ।
 विवशः शतमाजातीस्तस्मात् साक्षी वदेदृतम्”^(२) ।
 (३)राजादेः प्रत्यवायोऽस्तु व्यवहारे किमागतम्? ।
 व्यवहारोन राजादेरर्थि-प्रत्यर्थिनोस्तु सः ।
 प्रत्यर्थिनोऽर्थिनो वाऽत्र प्रत्यवायोन हि सृतः ।
 पराजय-निमित्तेन प्रायश्चित्तं च न सृतम् ।
 ऋणाद्यैर्नरकोक्तिर्या साऽप्याचार-निवन्धना^(४) ।
 (५)अस्तु वा नरकः शास्त्र-विरुद्ध-व्यवहारिणः ।
 पर-लोक-प्रधानत्वमेवास्माभिर्निवार्यते ।

* शतवर्षाणि,—इति सु० पुस्तकपाठः ।
 † साक्ष्यं वदेदृतं—इति सु० म० पाठः ।

- (१) विब्रुवन् विरुद्धं ब्रुवन् ।
 (२) जातिर्जन्म । तथाच विवशः सन् शतजन्मानि यावत् वारुणैः पाश्चै-
 वधते इत्यन्ययः । ऋतं स्वयं ।
 (३) आशङ्कां परिहरति ‘राजादेः’—इति ।
 (४) आचारनिवन्धना लोकव्यवहारमूला । तथाच नरकोक्तिर्निन्दा-
 माचमिति भावः ।
 (५) नन् “ऋणानाच्चानपक्रिया”—इति मनुना उपपातकमध्ये प्राटात्
 प्रत्यवायएव गम्यते । अपिच चतुष्वादात्मकव्यवहारे निर्णयस्य राजा-
 द्यनुष्ठेयत्वात् तदन्यथाकरणे तेषां प्रत्यवायः स्यादेव । तथा चेभयथापि
 व्यवहारस्य परलोकप्रयोजनक्त्वमक्षतमिवाश्यवानाह अस्तु वेति ।
 परलोकेति, तथाचायमाचार्यः परलोकप्रधानमेव धर्ममुपदिदेश,
 व्यवहारस्तु न ताट्पर इति न तदकथनात् न्यूनत्वशङ्केति भावः ।

एतस्तोक-प्रधानोद्यः पर-लोकोपसर्जनः ।
 स धर्माव्यवहारः स्यादाचारस्तु विपर्ययात्^(१) ।
 प्राधान्येऽप्यस्य लोकस्य स्यादेवान्नाय-मूलता ।
 गान्धर्वाद्युपवेदेषु तादृशेषु तदीक्षणात्^(२) ।
 (३)“जग्याह वाक्यमृग्वेदात् सामधोगीतिमेव च ।
 यजुर्वेदादभिनयान् रसानार्थव्यणादपि” ।
 किं बहूत्याऽयमाचार्यः पर-लोकैक-दृष्टिमान् ।
 व्यवहारस्तु नावोचत् किन्तु सूचितवानसुम्^(४) ।
 राज-धर्म-प्रसङ्गेन,^(५) ‘क्षितिं धर्मेण पालयेत्’ ।
 इति ब्रुवन् राज-दृश्यं व्यवहारमसूचयत् ।
 (६)साक्षादिष्टाप्ति-हेतुलादाचारः पूर्वमीर्यते^(७) ।

* विपर्यये,—इति सु० पुस्तकपाठः ।
 † पादमृग्वेदात्,—सु० पुस्तकपाठः ।
 ‡ सामान्यार्थव्यणादपि,—इति सु० पुस्तकपाठः ।
 § पूर्वमिष्यते,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

- (१) एतस्तोकोपसर्जनः परलोकप्रधानोधर्म आचार इत्यर्थः ।
 (२) तादृशेषु एतस्तोकप्रधानेषु । तदीक्षणात् आन्नायमूलत्वदर्शनात् ।
 (३) गान्धर्वापवेदस्यान्नायमूलत्वे तमधिकात्य पठितं वाक्यमुदाहरति जग्या-
 हेति । अभिनयान् “भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः”—इत्युक्तलक्षणवस्था-
 नुकारान् । रसान् शटङ्गारादीन् । एतच्चतुष्यमेव खलु विषयो गान्धर्वस्य ।
 (४) उपसंहरति किं बहूत्येति । असुं व्यवहारः ।
 (५) राजधर्मप्रसङ्गेन,—इतिच्छेदः । एतच्च ‘सूचितवान्’ इति पूर्वेणा-
 न्वितं सूचनप्रकारमेवाह क्षितिमित्यादिना ।
 (६) इदानीमाचारकागङ्ग-प्रायश्चित्तकागङ्गयोः पौर्वपर्यमुपयादयितुमाह
 साक्षादिति ।

आचारस्यान्यथाले तु प्रायश्चित्त-गवेषणम् ।
 इहाचारे चयोऽध्यायाः प्रायश्चित्ते नवोदिताः ।
 *आचारतश्चतुर्वर्णं-धर्मौ साधारणापरौ^(१) ।
 शिष्टाचारान्हिके तत्र धर्मौ साधारणौ मतौ ।
 षट्कर्म-क्षितिरक्षाद्याः वर्णसाधारणाः सूताः^(२) ।
 आचारे[‡] प्रथमाध्याये एतेऽर्थाः परिकीर्तिः^१ ।
 कृष्णादिर्जीविनोपायोद्दितीयोऽध्यायैर्दीरीतः ।
 चतुराश्रमधर्माश्च सूचिताः आश्रमोक्तिः ।
 उक्तौ द्वतीये^(३) आशौच-विस्तर-आद्व-संयहौ ।
 अध्याय-त्रयगाः अर्थाः प्रेक्ताः आचार-काण्ड-गाः ।
 हुर्यो^(४) प्रकीर्ण-पापस्य प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितम् ।

- * अवतारश्चतुर्वर्णधर्मौ साधारणो-तरौ,—इति सु० पुस्तकपाठः ।
- † शिष्टाचारान्वितस्तत्र धर्मौ साधारणाः सूतृतः,—इति सु० पुस्तकपाठः ।
- ‡ आदितः,—इति सु० पुस्तकपाठः ।
- § त एतेर्थाः प्रकोर्तिः,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

- (१) साधारणस्व अपरस्व (असाधारणस्व), साधारणापरौ । तथाच, आचारकाण्डे चतुर्णां वर्णानां साधारणोऽसाधारणस्तेति द्विविध एव धर्म उक्त इत्यर्थः ।
- (२) वर्णानामसाधारणा वर्णासाधारणाः । तत्र, षट्कर्माणि (सन्धास्त्रानादीनि) ब्राह्मणस्यासाधारणोधर्मौ, क्षितिरक्षा क्षत्रियस्य । एवं वैशशूरयोरपि ज्ञेयं ।
- (३) आशौचं—इति अशुचिशब्दात् भावप्रत्ययान्तात् उभयपदवृद्धासाधु । उत्तरपदमात्रवृद्धा तु अशौचमित्यपि । एवं शीत्या आशौचं, आदिपदवृद्धा आशुच्यमित्यपि ज्ञेयं ।
- (४) “यदनुक्तं तत् प्रकीर्णम्”—इति सूत्युक्तलक्षणं पापं प्रकीर्णम् । तत्र अतिपातकाद्यन्तमत्वेन विशेषतेऽनुकूलिति बोध्यम् ।

प्रसङ्गात् पुच्च-भेदादि प्रोक्तञ्च परिवेदनम्^(१) ।
 प्रकीर्ण-शेषः, संस्कारः आहिताग्नेश्च पञ्चमे ।
 (२) मलावहे च सङ्कीर्णं तथा चैवोपपातके* ।
 प्रायश्चित्तं षष्ठउक्तं शुद्धिश्चात्रे रसेऽपिच ।
 अवशिष्ट-इव्य-शुद्धिः सप्तमाध्यायैर्द्विरिता ।
 प्रायश्चित्तं गोबधे चां सामान्येनाधुमे स्तम् ।
 रोधनादिविशेषेण नवमे तदुदीरितम् ।
 अगम्या-गमने प्रायश्चित्तं दशमर्दीरितम् ।
 अभोज्य-भोजनादौ तदेकादशउदीरितम् ।
 दादशः परिशेषः स्यात् काण्डयोरुभयोरुत्योः ।
 इस्तादन्येषामनुकानामुपलक्षणमीक्ष्यताम् ।
 अनुपातकमुख्येषु^१ प्रायश्चित्तं क्वचित् क्वचित् ।

- * सङ्कीर्णकरणोचोपपातके,—इति सु० पुस्तकपाठः ।
- † गोबधस्य,—इति सु० पुस्तकपाठः ।
- ‡ सचान्येषामिति सु० पुस्तकपाठः ।
- § युक्तेषु,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

- (१) परिवेदनं त्वेष्टे अकृत विवाहे अकृताग्निहेत्वे च कनिष्ठस्य तदुभय-करणम् । तत्र “ज्येष्ठे अनिर्विष्टे कणीयान् निर्विश्वम् परिवेत्ता भवति” इत्यादि सूतिषूक्तम् ।
- (२) “क्वामिकीटवयोर्हत्यामद्यानुगतभेजनम् । फलैधः कुसुमस्तेयमधैर्यच्च मलावहम्”—इत्युक्तलक्षणं पापं महावहशब्दार्थः । सङ्कीर्णं सङ्करणम् । तदपि,—“खराश्वोष्ववराहाणामजाविकवधस्तथा । सङ्करणं ज्ञेयं मीनाहिमहिवस्यै च”—इत्युक्तलक्षणम्! उपपातकस्व गोबधादिप्रभूततमभेदं मन्वाद्युक्तम् ।

नोक्तं, तथा रहस्यम् प्रायश्चित्तम् वर्णितम् ।
 नापि पर्णादि क्षेत्राणि* नोदितान्यत्र कानिचित् ।
 नोक्तः कर्मविपाकश्च तत् सर्वमुपलक्षितम् ।
 इत्यं नवभिरधायैः प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितम् ।
 कलिं प्रति प्रवृत्तत्वात् प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितम् ।
 कलौ हि पापवाङ्गल्यं दृश्यते सर्वतेऽपि च ।
 नराः प्रायोऽल्पसामर्थ्यसेषामनुजिघृत्या ।
 समकोचयदाचारं प्रायश्चित्तं ब्रतानि च † ।
 “तेषां निन्दा न कर्तव्या युग्मूपाहि ते द्विजाः” ।
 इत्युक्तमादावन्ते च, प्रयुक्तैषाऽनुकूलता ।
 वैदैकदेशाध्ययनं क्षया विप्रादि-जीवनम् ।
 इत्यादिवचसाऽचारे सङ्कोचेभासते स्फुटम् ।
 प्राजापत्यं गो-वधे स्थात्, ब्रह्म-ज्ञे सेतु-दर्शनम् ।
 इति मुख्यब्रतत्वोक्तेः सङ्कोचोऽचापि गम्यते ।
 स्मृत्यन्तरानुसारेण विषयस्य अवस्थितिः ।
 कल्पनीयेतिचेद् ब्रूहि सार्वज्ञ्यं मन्यसे कथम्?‡ ।

* प्रायश्चित्तमित्यारभ्य क्षेत्राणीत्यन्तं मुक्तितातिरिक्तं पुस्तकेषु नास्ति ।

† प्रायश्चित्तब्रतानि च,—इति भु० पुस्तकपाठः ।

‡ प्रायुक्तैषाः,—इति भु० पुस्तकपाठः ।

§ मन्यसेषकम्,—इति भु० पुस्तकपाठः ।

(१) गोवधे प्राजापत्यं ब्रह्मवधे सेतुदर्शनम् न मुख्यब्रतं येन सङ्कोचःसिद्धेत् किन्तु “यथा वयो यथा कालं यथा प्रायश्च ब्राह्मणे । प्रायश्चित्तं

यावत्यः सृतयस्तासां सर्वासामनुसारतः ।
 साकल्याचेदसादादेस्तत्र शक्तिर्नविद्यते^(१) ।
 खेन दृष्टास्तु यावत्यस्तासामित्यपुक्तिम् ।
 क्वचित् कदाचिदन्यासां दर्शनादव्यवस्थिते^(२) ।
 (३) अतिथिका मानुषी बुद्धिस्तावन्वयवतिष्ठते* ।
 अतएव निबन्धेषु दृश्यते नेकवाक्यता ।
 हन्तैवं खण्डने शास्त्रं भवेदत्त-जलाज्ञलि ! ।

* कल्पिका मानुषीबुद्धिः सा च न व्यवतिष्ठते,—इपि भु० पुस्तके पाठः ।

प्रवक्तव्यं ब्राह्मणैर्धर्मपाठकौः । तस्मात् क्षप्रमथाप्यज्ञं पादं वापि विधानतः । आत्मा बलाबलं कालं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्”—इत्येवमादि-स्मृत्यन्तरदर्शनात् गोवधादौ चैमासिकादित्रिविधायकस्मृत्यन्तरदर्शनाच यथामध्यमशक्तादिविषयतया तद्यवस्थापनीयमित्याप्शङ्कते स्मृत्यन्तरेति । प्रष्टारमुपहसति सार्वज्ञगमिति । सार्वज्ञं विना स्मृत्यन्तराणां सामस्तेन ज्ञातुमशक्यत्वात् सर्वत्रस्मृत्यन्तरानुसारेण विषयव्यवस्थायाः कर्तुमशक्यत्वादिव्यभिप्रायः ।

(१) यावत्यः स्मृतयः साकल्येन तासां सर्वासां दर्शनादिष्यव्यवस्था, खेन यावत्यो दृष्टास्तासामनुसाराद्वा । आद्ये यावत्य इति । तत्र यावत्यः स्मृतयस्तासां सर्वासां दर्शने, अस्तदादेः शक्तिर्नस्तीर्थः ।

(२) द्वितीये त्वाह खेनेति । न युक्तिमत् अयुक्तिमत् । तत्र हेतुः क्वचिदिति । क्वचित् देशे कदाचित् काले अन्यासां पूर्वदृष्टाधिकानां स्मृतीनामित्यर्थः । तथा च पूर्वं कियतीः स्मृतीर्दृष्टा या विषयव्यवस्था कल्पिता, उत्तरकालमन्यासां स्मृतीनां दर्शने तस्या विपर्ययः स्यात् ।

(३) मनुष्याणामल्पबुद्धितादपि यथायथं विषयव्यवस्था शक्या नोत्प्रेक्षितुमित्याह अतिथिकैति ।

न खण्डये—वारयेतु पछितन्मन्यतां तव^(१) ।
 गृणु निर्णयमत्र तं स्वतः प्रामाण्य-वादिनः ।
 प्रतीतेऽर्थेऽखिलं शास्त्रं प्रमाणं बाधया विना^(२) ।
 न पराश्र-वाक्यस्य बाधः स्मृत्यन्तरे क्वचित् ।
 व्रतान्तरोपदेशश्च न बाधोऽस्त्रानिवारणात्^(३) ।
 प्रियङ्गु-कोद्रव-ब्रीहि-गोधूमादीन्यनेकशः ।
 साधनानि यथैकस्यास्तुप्रेर्दृष्टान्यबाधया ।
 (४)यथा च स्वर्ग एकस्मिन् विश्वजित्त्वाग्निहेत्वकम् ।
 अग्निष्टेमस्य दर्शाद्या हेतवोबहवः श्रुताः* ।
 यथा वा ब्रह्मलोकस्य ह्येकस्य प्राप्ति-हेतवः ।
 उपास्यो विकल्पने शाष्ठिल्य-दद्वादयः^(५) ।

* श्रुताः,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

- (१) पूर्वपक्षी शङ्कते हन्तेति । दत्तजलाङ्गलोति विषयव्यवस्थाया अभावे परस्परविरोधेन सर्वेषामेव श्रास्त्राणामप्रामाण्यापत्तेरिति भावः । सिद्धान्ती समाधत्ते न खण्डये इति ।
- (२) प्रामाण्यस्य स्वतस्वात् असतिबाधके प्रतीतेऽर्थे प्रामाण्यं निशब्दाधं कारणान्तरापेक्षाविरहादित्यर्थः ।
- (३) स्मृत्यन्तरेषु व्रतान्तरोपदेशात् पराश्रोक्तव्रतस्य बाधः, व्रतान्तरोपदेशस्य व्रतान्तरस्वाधकत्वासम्भवात् । स्मृत्यन्तरेष्वपि पराश्रोक्तव्रतादेनिवारणाभावाच ।
- (४) प्रियङ्गुप्रभूतीनां ठसिविशेषेषु हेतुत्वात् कथं तत्र विकल्प इत्याशङ्काहयथा चेति ।
- (५) दृष्टान्तरमाहयथा वेति । शाष्ठिल्योपाल्ति, ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’—इत्युपक्रम्य, “सक्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशस्त्रीरो भारूपः”—

तथैवैकस्य पापस्य निवृत्तौ बहवः सृताः ।
 ब्रतभेदा विकल्पन्तां श्रद्धाजायन्तु ते दृष्टा^(१) ।
 ननु क पञ्चगव्यादिः कुच वा मरणान्तिकम् ! ।
 तयोः सम-विकल्पवं वदतसेऽति साहसम् !^(२) ।
 क विश्वजित् काग्निहेत्वं स्वर्गं साधयतोस्तयोः—
 विकल्पं वदतसे वा कुतोनैवाति साहसम्^(३) ।
 कर्माधिक्यात् फलाधिक्यमिति न्याय-समाश्रयात् ।
 साहसं परिहर्त्यमित्येतदुभयोः समम्^(४) ।

* ब्रतभेदा विकल्पन्तां श्रद्धातः सन्तु ते तथा,—इति स० स० पुस्तकयोः पाठः ।

- इत्यादिना क्वान्दोप्यादौ विहिता । इयमेव शाष्ठिल्य विद्येवाख्यायते । दहरोपाल्तिस्तु,—“अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वैश्वम्”—इत्यादिना क्वान्दोप्येवाभिहिता दहरविद्या चाख्यायते । आदिशब्दात् वैश्वानरविद्यादयः ।
- (१) तथा च गोबधादौ पराश्रोक्तं प्राजापव्यादिकं स्मृत्यन्तरोक्तं प्राय-स्वित्तान्तरस्व दयमपि मुख्यमेव इत्यनयोर्विकल्परवेत्ययं स्वसिद्धान्तनिष्कर्षः ।
- (२) पूर्वपक्षी शङ्कते नन्विति । अयमर्थः । क्वचिदेकेन मुनिना पञ्चगव्यादिलघुप्रायस्वित्तमुक्तं, तचैव पापे अपरेण मुनिना प्राणान्तिकमुक्तं । तदनयोर्गुरुलघुप्रायस्वित्तयोः समविकल्पत्वमसम्भवदुक्तिकमितिभावः ।
- (३) सिद्धान्तीसमाधत्ते क्वविश्वजिदिति । तथाच विश्वजिदग्निहेत्वयोरपि लघुगुरुकर्मणोः स्वर्गसाधकयोर्विकल्पो न स्यात् । स च त्वयापीष्यते इति भावः ।
- (४) पूर्वपक्षा विश्वजिदादौ विकल्पमुपपादयितुमाह कर्माधिक्यादिति । अयमभिसन्धिः । लघुगुरुप्रयत्नसाध्यानां विकल्पस्थले गुरुपादस्यानन्-

न्यायाश्रये लस्मदुक्त-व्यवस्था* द्विष्टते कुतः ? ।
 इति चेद्यवस्थेका लयाऽतोऽद्वेष्टि ते वचः†(१) ।
 देश-भेदात् काल-भेदात् पुं-भेदादन्यथाऽन्यथा ।
 पर्यवस्थति॑ शास्त्रार्थ इति पूर्वमवादिषम् ।
 अतोनास्यार्थवादांशं॒ विधि-वाक्येषु यद्यथा ।
 प्रतीतं तत्तथायाह्वं बाधं वाचनिकं विना ।
 स्मृति-व्याख्यात्वभिः सर्वेवचनानां व्यवस्थितिम् ।

* लस्मदुक्तया व्यवस्था,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† द्वेषितं वचः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ विपर्यस्यति,—इति सो० स० पुस्तकयोः पाठः ।

§ अतोयेऽस्यार्थ वादांशाः,—इति सो० स० पुस्तकयोः पाठः ।

षानलक्षणमप्रामाण्यमापयेत् । कः खल्वनुन्मत्तो लघूपायसार्थं फल-
 मुत्यिपादधिषुर्गुरुपायमवलम्बेत् । तस्मात् सत्यपि समफलत्वे गुरुपा-
 यात् किञ्चित् फलाधिक्यं वाच्यं । तावतैव इयोः साम्याद्विकल्पोपपत्तेः ।
 इतरथा लेकस्यैव नियमतोऽनुषुठानं स्यात् । फलाधिक्यकल्पने तु नैव
 एकत्र सोशाधिक्यवत् फलस्याप्याधिक्यात् । अन्यत्र सोशन्यूनल्पेऽप्यवा-
 न्तरफलाधिक्याभावात् । अतश्वेत्कां “यत्र स्यात् कच्छभूर्क्षवं श्रेय-
 सेऽपि मणीषिणः । भूयस्वं ब्रुवते तत्र कच्छात् श्रेयो ह्यवायते”—
 इति । तथा, प्रधानफलस्य खर्गमात्रस्योभयचाविशेषेऽपि उक्तरीत्या
 गुरुप्रयत्नसाध्योपायस्य फलाधिक्यहेतुत्वकल्पनया विश्वजिदमिहेत्यो-
 र्विकल्पो नानुपपत्त इति पूर्वपक्षयितुरभिप्रायः । खपक्षेपि तदविशि-
 ष्टमित्याह सिद्धान्ती इत्येतदिति ।

(१) ननु यदि न्यायाश्रयणं तवाप्यभिप्रेतं तर्हि सूत्रवन्तरानुसारेण विषय-
 व्यवस्थैवास्मदुक्ता किमिति नाङ्गीक्रियते इत्याशयेन पूर्वपक्षी शङ्काते
 न्यायेति । सिद्धान्ती समाधत्ते इति चेदिति । त्येति च्छेदः ।

ब्रुवाणैर्मन्दमतयो व्युत्पाद्यन्ते हि केवलम्^(१) ।
 अन्यथाऽल्पस्य पापस्य कृते द्वादश-वार्षिके ।
 नस्यान्निवृत्तिस्त्र॑-प्रोक्ता व्यवस्था तादृशी यतः^(२) ।
 अथाऽल्पं महता नश्येनाल्पेनान्यत्, तदा वद ।
 इदमल्पं महत्वेदमिति ते किं नियायकम् ।
 अनायास-महायासौ यद्यल्पत्व-महत्वयोः—
 *हेतुर्महाब्रतास्त्रहिं भवेयुः कृषकाद्यः ।^(३) ।
 सिंह-व्याघ्रादि-मूत्रादौ प्रयास-बङ्गलत्वतः† ।
 पञ्च-गव्यात् प्रशस्तवं ब्रताङ्गलञ्च ते भवेत् । ।
 इति कर्त्तव्य-बाङ्गलञ्चं महत्वञ्चेत्, तदाऽल्पता ।
 †जलाग्न्यादि-प्रवेशस्य प्रसज्ज्यते ब्रतान्तरात्^(४) ।

* हेतु महाब्रता,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† प्रयासो बङ्गलः श्रुतः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ तर्ह्यमगादि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) ननु यदि सूत्रवन्तरानुसारेण सूत्रवन्तरचनानां विषयव्यवस्था न प्रा-
 माणिकी, तर्हि कथं सर्वैरेव प्राचीननिवृद्धिभिस्तथाविधा व्यवस्था-
 द्वातेवाशङ्का तेषामाशयं प्रकाशयति स्मृतीति । तथा चापाततो विरुद्ध-
 वचनदर्शनात् मन्दबुद्धयो मामुह्येरन् इति तत्प्रबोधाय तैस्ताटशी
 व्यवस्था कृता, येन केनचिदनुष्ठितेनैव फलनिष्पत्तिसम्भवेन वस्तुक्षतेर-
 भावादिति भावः ।

(२) द्वादश वार्षिके कृते अल्पस्य पापस्य निवृत्तिर्ण स्यात् । महापापनाश
 एव तद्वेतुताया व्यवस्थितत्वादित्यर्थः ।

(३) तेषामायासाधिक्यादिति भावः ।

(४) अग्न्यादिप्रवेशस्य ब्रतान्तरादल्पता प्रसज्ज्यते ब्रतान्तरापेक्षया तत्रेति-
 कर्त्तव्यताया अल्पत्वादिति भावः ।

तस्माच्चाक्षेण यस्योक्ता प्रशंसा, तन्महाब्रतम्^(१) ।

(१) असु वा वैध-दुःखस्य* बज्जलतान्महाब्रतम् ।

(२) यथोऽत्य-नाशोमहता महन्नाशस्याऽत्यप्तः—

किं न स्यात्? विस्फुलिङ्गेन दण्ड-राशिर्हि दद्यते ।

(३) विस्फुलिङ्गो वर्द्धमानो दद्यते न तु प्रतम्—
वर्द्धते, उतोमहन्नाशो निःशेषो न भवेद् यदि ।

तर्हाकदेश-नाशोऽसु तच्छेष्ठूपभुज्यताम् ।

अमूर्त्सापि पापस्य सन्ति भागा यथोचितम् ।

अन्यथैकेन पापेन दुखं बज्जविधं कुतः^(४) ।

* बलवच्चात्—इति पाठान्तरम् ।

† दण्डराशिर्हिदद्यते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ यथोदितम्,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) उपसंहरति तस्मादिति । तथाच पञ्चगव्यादेशपि गुरुपापनाशकतया
विधानमुखेन प्रशंसायाः शास्त्रेणोक्तत्वात् तदपि महाब्रतमेवेति
तात्पर्यम् ।

(२) वैधक्षेणाधिक्यं महाब्रतव्येहेतुरतो न कृषकादिव्यतिप्रसङ्ग इत्येतदभ्यु-
पगच्छति अस्तुवेति ।

(३) अभ्युपेत्यापि विषयव्यवस्थां दूषयति यथेति । तथापीत्वादिः । विस्फु-
लिङ्गोऽभिक्षणः । तथाच निर्वासनैषा विषयव्यवस्थेति भावः ।

(४) पूर्वपक्षी शङ्खते विस्फुलिङ्ग इति । विस्फुलिङ्गस्तु गराशिं न दद्यति
किन्तु सरव वर्द्धमानो महानभिर्भूत्वा दद्यति,—ब्रतं तु नैवं वर्द्धते,
तस्मात् नाशेन ब्रतेन महापापस्य नाश इत्यर्थः । सिद्धान्ती दूषयति
अत इति । अस्मात् कारणात् अशेन ब्रतेन महतः पापस्य निःशेष
नाशो मालु एकदेशनाशस्तु स्यादित्यर्थः ।

(५) तच्चैकस्य पापस्य तेन तेनाशेन तत्तत् दुखं जन्यते इत्यभिमानः ।

तथा महाब्रतस्यापि भागेनात्य-विनाशने ।

ब्रत-शेष-विपाकेन स्मर्यते बज्जलं सुखम् ।

(१) अतोऽत्य- वा महद्वापि ब्रतं पाप-निवर्त्तकम्* ।

स्मर्त्तृणां पण्डितानां चां वाक्यमेवं समज्जसम् ।

(२) न महाब्रत-वैयर्थ्यं पापस्याशेषनाशने ।

अत्य-नाशोद्दूर्वभाविन्यां सुखास्तौ‡ चोपयोगतः ।

एवच्चैकस्य पापस्य ब्रतेषुकेष्वयं पुमान् ।

प्रवर्त्तते तिविश्रम्भंॄ यस्मिन् कस्मिंश्चिदिच्छया^(५) ।

अन्यथा नास्य विश्रम्भो ॥ विषयस्य व्यवस्थितिम्-

अजानतो जानतोऽपि वचनान्तर-शङ्खया ।

सम्भावितेषु सर्वेषु^६ ब्रतेषु^(४) महति ब्रते ।

* अतोऽत्यत्वमहत्वेपि ब्रतं पापातिसर्वकम्,—इति स० से० पुस्त-
कयोः पाठः ।

† स्मर्त्तृणां महिलानाच्च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ पापनाशोद्दूर्वभाविन्यां सुखादौ,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

§ प्रवर्त्तयति विश्रम्भात्,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ विषयस्याववस्थितेः,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

¶ शक्तेषु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) अत्यं महद्वा भवतु सर्वमेव ब्रतं सकलपापनाशकं इत्येतत् स्मर्त्तृ-
णामृषीणां वाक्यं । तथाचात्र “क्षच्छचान्द्रायणादीनि शुड्याभ्युदय-
कारणा” इत्याद्यभिधाय, “एते व्यस्ताः समस्ता वा प्रत्येकमेकश्चोऽपि
वा । पातकादिषु सर्वेषु पापकेषु प्रयत्नतः”—इत्यादि विश्वामित्रादि
वचनान्यनुसन्धेयानि ।

(२) अत्यपतेन महापापनाशे महाब्रतं वैयर्थ्यं स्यादित्याशङ्खनिराकरोति नेति ।

(३) एवच्च सर्वब्रतानां सर्वपापनाशकत्वे च । प्रवर्त्तयतीति पाठे स्त्रार्थं शिच् ।

(४) निर्धारणे सप्तमीयम् ।

प्रवर्त्तमानः पृष्ठः श्रेयः प्राप्नोत्यसंशयम् ।
 कलौ पराश्ररोक्तानां ब्रतानामेव मुख्यता ।
 तैरल्पैरपि* तत्पापं निःशेषं वि-निवर्त्तते ।
 एतदेव विवक्षिला प्रतियज्ञे^(१) विशेषतः ।
 पराश्रेण यत् प्रोक्तं प्रायश्चित्तमितीदृशम् ।
 मुन्यन्तर-प्रणीतानां खल्पानां महतामपि ।
 ब्रतानामुपयोगः स्थात् कलौ, ^(१) पूर्वोक्तनीतितः† ।
 सुनिनैकेन यत् प्रोक्तं तदन्यान निषेधति ।
 प्रत्युतोदाहरेत् तस्मात् पूर्वोक्तं सर्वसम्भवम् ।
^(२) हन्तैवं सति, मीमांसा निष्कला ते प्रसज्यते ।
 शास्त्रान्तर-प्रणीतानां गुणानामप्यसंहतेः ।
 इष्टु मीमांसकर्मन्य! मुनि-वाक्येषु किं बलात् ।
 उत्पाद्यातिविरोधन्तु पाण्डित्यं व्यज्यतां तव !‡ ।

* तैरन्यैरपि,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

† पूर्वोक्तसीतितः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ उत्पाद्यापि विरोधन्ते पाण्डित्यं व्यज्यतां त्वया,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) प्रतिज्ञे प्रतिज्ञातवान् ।

(२) पूर्वोक्तनीतिः पूर्वोक्तन्यायात् । महाब्रतानुष्ठाने सुखादिश्रेयः प्राप्तिरिति पूर्वोक्तो न्यायः । समुच्चयेनोभयानुष्ठाने अर्थते ब्रतस्य महत्वादिति भावः । अथवा एव चंकस्य पापस्येवादिपूर्वोक्तन्यायोऽत्र ब्रह्मव्यः ।

(३) पूर्वपक्षी शङ्कते हन्तेति । एवं सति पेन केनचित् ब्रतेन यस्य कस्यचित् पापस्य क्षयेसति । मीमांसा निष्कलेत्यत्र हेतुरुत्तरार्द्धः । पूर्वोक्त-रमीमांसयेर्गुणोपसंहारस्य सिद्धान्तित्वात् अत्र च तदव्यवस्थापनात् मीमांसा अर्थेतिभावः ।

^(१) ब्रतान्तरोक्तिमात्रेण* न विरोधः प्रसज्यते ।
 समुच्चये विकल्पे वा का हानिस्तत्र ते भवेत् ।
 खानं दानं जपो हेम इति नैमित्तिका यथा ।
 उपरागे समुच्चया स्थाया ब्रत-समुच्चयः†^(२) ।
^(३) एकेन नाशिते पापे द्वितीयं चेत् निरर्थकम् ।
 न, तपोरूपतस्यां खर्ग-हेतुल-सम्भवात् ।
^(४) चान्द्रायणादावस्त्वेवं^५ तपस्त्वेन तदीरणात् ।
 भिक्षा-ब्रह्मकपालादौ स्थात् कथं नष्टपाप्ननः ।
^(५) एवं तर्हेदृशे स्थाने विकल्पोऽसु निजेच्छया ।

* ब्रतान्तरोक्तिमात्रेपि,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

† खानमित्यारभ्य समुच्चय इत्यन्तं स० से० पुस्तकयोर्नास्ति ।

‡ न तयोरुभयोर्तस्य,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

§ स्मृतिव्येव तदीरणात्,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) मुन्यन्तरवाक्ये ब्रतान्तराभिधानादेव विरोध इत्याशङ्काह, ब्रतेति ।

(२) समुच्चये दृष्टान्तमाह खानेत्यादिना । उपरागेयहणम् ।

(३) पूर्वपक्षी समुच्चयपक्षमात्रिपति एकेनेति । ब्रतेनेति शेषः । सिद्धान्ती समाधत्ते नेति । तस्य ब्रतस्य । स्पष्ट मन्यत् । न तयोरुभयोर्तस्य खर्गहेतुलसम्भवात् न निरर्थकत्वं तस्येत्यर्थः ।

(४) पूर्वपक्षीशङ्कते चान्द्रायणादाविति । चान्द्रायणादौ तपस्यस्य स्मरणात् चन्द्रलोकाव॑स्यादि फलश्वरणात् च तादृशस्ये द्वितीयस्य खर्गहेतुल मल्ल, भिक्षादौ तपस्त्वानभिधानात् फलविशेषाश्वरणात् च कथं तस्य खर्गहेतुलकल्पनमिति पूर्वपक्षार्थः ।

(५) सिद्धान्ती समाधत्ते एवं तर्हेति । तथाच यत्र खर्गादिहेतुत्वं शास्त्रादवगम्यते, तत्र नानामुन्यक्तवतानां समुच्चयः एकेन पापनाशेऽप्यपरेणां खर्गहेतुलसम्भवात् । यत्र तु खर्गसाधनत्वं शास्त्रान्वावगम्यते तत्र

न्यूनाधिकत्व-मन्देहे दत्तमेवोन्नतं पुरा ।

(१) सर्वथाऽपि त्वया* प्रोक्तां निर्मूलां बुद्धि-कल्पिताम् ।
कामाकामादि-भेदेन नाङ्गीकुर्मी व्यवस्थितिम् ।
वचनेष्वेव कामादि-व्यवस्था लभ्यते यदि ।
सुखेनाभ्युपगच्छामो वाक्यैक-शरणावयम् ।
(२) “कपिलो यदि सर्वज्ञः कणादोनेति का प्रमा” ।
इति न्यायः प्रसञ्जेत बुद्धिमात्र-व्यवस्थितौ ।
मीमांसकत्वमेतत् स्यादाक्षानुसरणेन यत्—
(३) व्यवस्थापनमन्यत्तु पाण्डित्य-खापनं परम् ।
“इयं विशुद्धिरुदिता^(४) प्रमाणाकामतोद्विजम्” ।

* तथा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

- नानात्रातानामिच्छाविकल्पयत्वेति सिद्धान्तं निष्कर्षः । ननु न्यूनाधिकानां त्रातानां कथमिच्छाविकल्पः “तुल्यबलविरोधे विकल्पः”—इति गौतमविरोधादिवाशङ्काह न्यूनाधिकत्वेति । दत्तमुन्नतरमिति ‘तस्मात् शास्त्रेण यस्योक्ता प्रसंशा तन्महात्रतम्’—इत्यादि ग्रन्थेनेवर्थः ।
(१) उपसंहरति सर्वथापीति । निर्मूलत्वेहेतुः बुद्धिकल्पितामिति ।
(२) बुद्धिमात्रव्यवस्थायभेदेन क्वचित् विषयव्यवस्था बुद्धा कल्पिता तदन्तेन च तदिपरीता, तत्र कस्था व्यवस्थायाः प्रामाण्यं स्यात्, दयेः प्रामाण्ये च संवाच्यवस्था, तस्मात् बुद्धिमात्राद्यवस्था न युक्ता पुरुषबुद्धेरप्रतिष्ठानादिवाशयेन आत्मतत्त्वविवेके न्यायाचार्योक्तां न्यायमुदाहरति कपिल इति । “उभौ च यदि सर्वज्ञौ व्याख्याभेदस्तु किं छतः”—इत्युच्चराद्दं । परन्तु मुक्तितात्मविवेकयस्ये कपिलपदस्थाने जैमिनिपदं, सर्वज्ञपदस्थाने वेदज्ञपदं, कणादपदस्थाने कपिलपदस्त्र दृश्यते ।
(३) व्यवस्थापनमितिच्छेदः । वाक्यानुसारेण यत् व्यवस्थापनं तदेव मीमांसकत्वमित्यर्थः ।
(४) प्रमाण्य मारयित्वा ।

इत्यकाम-कृते पापे नाशो निःशेष उच्यते ।
न तु काम-कृते इद्द्वेरकिञ्चित्करतोच्यते^(१) ।
स्मृत्यन्तरेषु तच्चुद्धृः^(२) सामान्येनाभिधानतः ।
विशेषादर्शनं यावत् तावत् सामान्य-दर्शनम् ।
(३) मानसेवान्यथा ते स्यात् सर्वज्ञलेऽधिकारिता ।
गुणोपसंहृतिस्वैव* यथादर्शनमिष्टताम्^(४) ।
अदृष्टानुपसंहारेणाकिञ्चित्करतैव ते ।
यथा च दृश्यते वाक्यं शक्ति-स्वैवास्य यावती‡ ।
तावत् कार्यं नदृपेक्षा युक्ता वैगुण्य-शङ्क्या ।
प्रायश्चित्ते तथाऽचारे यानि स्मृत्यन्तराण्डहम्—
दृष्टवांस्तान्युदाहृत्य संहरिष्ये गुणांस्तः ।
विषयस्य व्यवस्थां च मन्द-व्युत्पत्ति-सिद्धये—

* गुणोपसंहृतिस्वैव,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† अदृष्टानुपसंहारे न किञ्चित् करतात्रते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ यत् यावत् दृश्यते वाक्यं शक्तिस्वैवास्य यावती,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

- (१) तथा चाकामकृतपापं निःशेषाद्यश्यति, कामकृतन्तु निःशेषं न नश्यति अंशतस्तु नश्यत्वे, इत्येव इयं विशुद्धिरित्यादेत्तात्यर्थं न तु कामकृतपापस्य तदिशुद्ध्या सर्वज्ञैवानाश इति ।
(२) ब्रह्महा द्वादशवार्षिकं कुर्यादित्येवं सामान्यरूपेणोत्तर्यः ।
(३) मानसेव,—इतिच्छेदः । अन्यथा सर्वविशेषदर्शनेन सामान्यस्य प्रामाण्यमित्यभ्युपगमे ।
(४) यथा दृश्यते तथा गुणानुसासंहृत्यानुष्ठानं कर्त्तव्यं । अदृष्टाशक्यगुणानुपसंहारे तु न दोषः । गुणोऽङ्गम् । गुणोपसंहारस्य पूर्वमीमांसायां द्वितीय-चतुर्थ-द्वितीये, शारीरके टृतीय-टृतीय-द्वितीये चाधिकरणे विचारितस्तत्रैव स्वरूपः ।

प्रवक्ष्यामि, यथा पूर्वे निबन्धन-कृतस्थाया* ।

(१) यत् चस्मिन् विषये प्रोक्तं तत्र तस्य प्रशस्तता—
विवक्षिता, नेतरस्य निषेधोऽत्र विवक्ष्यते ।

(२) तदिवेकाय कुर्वेद्वाहं व्याख्यां पाराशर-सूतेः ।

(टीकाकारोपक्रमणिका समाप्ता)

(३) प्रारिष्ठित-प्रतिपत्तये श्रोतुर्बुद्धि-समाधानाय† (४) संबन्धाधि-
कारि-विषय-प्रयोजनरूपमनुबन्ध-चतुष्टयमादौ स्नोक-द्वयेनोपनिब-
धाति,—

अथातेहिम-शैलाग्रे देवदारु-वनालये ।

व्यासमेकाग्रमासीनमपृच्छन्नृपयः पुरा ॥ १ ॥

मानुषाणां हितं धर्मं वर्तमाने कलौ युगे ।

शैचाचारं यथावच्च वद सत्यवती-सुत ! ॥ २ ॥

* निबन्धनकृत स्तुतः—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† प्रारिष्ठितयस्ये श्रोतृ बुद्धिमनः समाधानाय,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ सदाशिव-सुतं वन्दे विदारित-विपद्धयम् ।

सुदे जगत्त्वयामोद-कारणं वाश्णाननम् ।

इत्यर्थं स्नोकः अथात इत्यादिस्नोकात् पूर्वं सो० म० पुस्तके वर्तते ।

(१) स्नेहान्तरमुपसंहरति यदिति ।

(२) तदिवेकाय कुत्र कस्य प्रशस्तत्वमित्येतद्विवेकाय ।

(३) उपेहातागतं विचारं समाप्तं ग्रन्थं व्याचिख्यासुभूमिकामारचयति
प्रारिष्ठितेति ।

(४) अनुवध्यते इति अत्यन्ता अनुबन्धपदं सम्बन्धादिचतुष्क्षयरं । प्रयोजन-
मन्तरेण न लोकः प्रवर्तते, एवं विषयेऽपि प्रवर्तते प्रयोजकः । तदु-
भयाश्रितः सम्बन्धः । एवमधिकार्यभावे कस्य प्रवर्त्तिः स्यात् । अत-
स्तुष्क्षयं ग्रास्त्रादौ वक्तव्यं । एतच्च मीमांसा-प्रथम-प्रथम-प्रथमसूच-
वार्तिके स्पष्टं ।

इति । अथशब्दं आनन्दर्थार्थः, आनन्दरमपृच्छन्—इत्यन्वेतुं योग्य-
त्वात् । (१) आरभार्थतायाम्, आसम्भते अपृच्छन्—इत्यनन्वयः स्यात् ।
प्रश्नार्थवेऽपि सएव दोषः । पृच्छते अपृच्छन्—इति पुनरुक्तिश्च ।
कात्स्वर्गार्थतायां, कृत्स्नमपृच्छन्—इति सत्यायन्वये, संबन्धेन सूचितः
स्यात् । आनन्दर्थार्थतायान्तु, तत् प्रतियोगिनः पूर्व-दृत्तस्य उत्तर-
कालीन-प्रश्नस्य च हेतु-हेतुमङ्गावः सूचितोभवति (२) ।

नन्, “हृदयस्यागेऽवद्यत्य जिङ्गाया अथ वक्षसः”—इत्यत्र सत्य-
प्रानन्दर्थे हेतु-हेतुमङ्गावेनास्ति-इति चेत् । नायं दोषः, तत्रापेक्षि-
तस्यानुष्ठान-क्रम-माचस्याभिधानात् (३) । प्रकृते तु, (४) सामयी-तत्-
कार्ययोर्यः क्रम-विशेषः, सएव परिगृह्यते, सुख्यलात् । विलम्ब-
व्यभिचारयोरभावेन हि* सुख्यलम् । न खलु सत्यां सामय्यामस्या-
अभिनिर्वर्त्यैं कार्यं विलम्बते व्यभिचरति वा । एतच्च,—“अथाते

* हि,—इति मु० पुस्तके नास्ति ।

† अस्या अभिनिर्वर्त्यैं,—इति मु० पुस्तके नास्ति ।

(१) “मङ्गलानन्दरामप्रश्नकात् सौख्यथो अथ”—इति कोषोक्तेष्वयशब्द-
र्थेषु आरभार्थतायामसम्बवं प्रकृते प्रतिपादयति आरभार्थताया-
मित्यादिना ।

(२) आनन्दर्थं हि पूर्वापररूपप्रतियोगिद्यनिरूपं । तयोर्ब्रह्म पूर्वस्य
हेतुत्वं उत्तरस्य च हेतुमत्त्वं गम्यते, हेतोः पूर्ववर्त्तित्वनियमादिव्यभि-
प्रायः ।

(३) पशोरवदानन्दयं विहितं एतच्च युगपत् कर्तुमशक्यमिति क्रमोऽवश्यम-
पेक्षितः । तदपेक्षितक्रममात्रं ‘हृदयस्य’ इत्यादिक्याः श्रुत्योच्यते ।

(४) सामयी कांशणकलापः ।

ब्रह्म-जिज्ञासा” (शा० १, १, १ सू०) इत्यच विवरण-कारेण प्रपञ्चितम् । सामगी च प्रश्नस्य, प्रष्टव्य-विषयं सामान्यज्ञानम्^(१) । अत्यन्तमज्ञाते विशेषेण* ज्ञाते वा प्रश्नादर्शनात् । धर्म-विषयनुसामान्यज्ञानं—“धर्मेण पापमपनुदति” “धर्मं चरेत्”†—इत्यादि-वेद-वाक्याध्ययनादुपजायते । (२) तस्मादध्ययनानन्तर्यमथशब्दार्थः । अथवा । ‘वर्त्तमाने कलौ’—इति विशेषणात् युगान्तर-धर्मज्ञानानन्तर्यमसु^(३) ।

ननु, यन्थारम्भे मङ्गलाचरणस्य शिष्टाचार-प्राप्तवात् माङ्गल्यम्^(४) अथ-शब्देन कुतोनाभिधीयते ? । (५) मृदङ्गादि-घ्वनिवदथ-शब्द-अवण-माचेण माङ्गल्य॥ सिद्धेरिति ब्रूमः । अतएवोक्तम्,—

“ॐकारस्याथ-शब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणोमुखात्॥ ।

* तदिशेषेण,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† धर्मचर,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ विशेषण-प्रयोगात्,—इति सो० स० पुस्तकयोः पाठः ।

§ मङ्गलम्,—इति सो० स० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ माङ्गल्य,—इति सो० स० पुस्तकयो नास्ति ।

॥ ब्रह्मणः पुरा,—इति एष्टासंयहे पाठः ।

- (१) सावधारणोऽयं निर्देशः । तेन प्रष्टव्यविषयसामान्यज्ञानं तद्विषयविशेष-ज्ञानाभावस्य प्रश्नहेतुरिति लभ्यते । एतच्चानुपदमेव स्पष्टम् ।
- (२) यस्मादेदाध्ययनात् धर्मविषयं सामान्यज्ञानं ज्ञायते, तस्मादेदाध्यय-गानन्तर्यमथशब्दार्थं इत्यर्थः ।
- (३) अथशब्दार्थः,—इत्यनुकृत्यमाणेन संबन्धः ।
- (४) मङ्गलमेव माङ्गल्यं । खार्ये तद्वितः ।
- (५) कुतोनाभिधीयते,—इत्यनेनानभिधानहेतो, एष्टलाजमेवाह मृदङ्ग-दीति ।

कण्ठं भिन्ना विनिर्यातौ तेन* माङ्गलिकावुभौ” । इति । एवन्तर्हि, ऊँकारोऽत्र प्रयुज्यतामिति चेत् । न, तस्य श्रुतिविषयलात्† । अतएवाचार्यैः प्रपञ्च-सारेऽभिहितम् ।

“अस्य^(१) तु वेदादिलात् सर्व-मनूनां^(२) प्रयुज्यते ह्यादौ”‡—इति ।

ततः स्मृत्यादावथशब्देव महर्षिभिः प्रयुज्यते । अधिकारि-पर्यालोचनेनापि३ ऊँकाराथशब्दयोरुक्त-विषय-व्यवस्था सिध्यति । चैवर्णिक-माचार्याधिकारा हि श्रुतिः प्रसिद्धा^(३) । ऊँकारश्च तथाविधः^(४), “सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं ॥ स्त्री-शूद्रयोर्नेच्छन्ति”^(५) इति श्रुतेः । अथ-

* तस्मात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† श्रुतिमाचविषयलात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ अस्य तु वेदादिलं सर्वमनुष्याणामप्रयुज्यतात्,—इति सो० स० पुस्तकयोः पाठः ।

§ अधिकारिपर्यालोचनया च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ स्त्रीशूद्राणां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) अस्य ऊँकारस्य । तत्प्रस्तावे कथनात् ।

(२) मनुर्मन्त्रः । स च वैदिक एवार्थात् ।

(३) चैवर्णिकं ब्राह्मणक्वचियवैश्यास्तयोर्वर्णाः । स्त्रीर्थं तद्वितः । प्रसिद्धेव-नेन तत्रहेत्वपेक्षा नात्मीति सूचनात् न हेत्वकथनेन न्यूनतेतिबोधः ।

(४) तथाविधः चैवर्णिकमाचार्याधिकारः ।

(५) सावित्री गायत्रो । प्रणवः ऊँकारः । यजुः गानपादविक्षेपदर्हित प्रसिद्धपठितमन्त्रजातं । तथाच जैमिनिसूत्रं । “शेषे यजुःशब्दः”

(२, १, ३७ इति । ऋक् सामभिन्ने मन्त्रजाते यजुःशब्द इति तदर्थः । लक्ष्मीः श्रीवीजं । अत्र यजुर्ग्रहणमधिकदेवार्थं उपलक्षणं वा, “स्त्रीशूद्रौ नाधीयेताम्”—इति श्रुत्या वेदमाचार्ययनएव स्त्रीशूद्र-यारनधिकारादितिमन्त्रदम् ।

शब्दस्य पौरुषेयग्रन्थानां सर्व-वर्ण-विषयत्वात्^(१) सएव तेषु योग्यः ।
अतः शब्दो हेत्वर्थः । यस्मादेक-शाखाग्राह्यादिनोनाशेष-धर्म-ज्ञानं,
यस्माच्च युगान्तर-धर्मावगत्या न कलि-धर्मावगतिः, तस्मात्,—
इति हेतुद्वयः ।

अशेष-धर्म-मूलभूतानां विप्रकीर्णनन्त-वेद-वाक्यानां योगि-
द्वचैव याज्ञवलात् तस्याच्च दृष्टेर्वैगावस्थायां^(२) सम्भवात् तदवस्था-
योग्यं देश-विशेषं पद-दयेन निर्दिशति,—‘हिम-शैलाये देवदारु-
वनालये’—इति । तत्र, ‘हिम-शैलाये’—दृश्यनेन सर्व-प्राणि-दुर्ग-
मलेन^(३) विविक्तामाह । तथाच, कैवल्योपनिषदि श्रूयते,—

“विविक्त-देशे च सुखासनस्यः”

इति । तुरेकायामपि श्रूयते,—

“निःशब्दं देशमास्थाय तत्रासनमुपाश्रितः”† ।

इति । ‘देवदारु-वनालये’—दृश्यनेन मनोऽनुकूलतामाह । अतएव
श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि श्रुतम्,—

* युक्तावस्थायां,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† तत्रासनमथास्थितः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

- (१) पौरुषेयग्रन्थानां सर्ववर्णविषयत्वत्त्वं, “चतुर्णामपि वर्णानां यानि प्रो-
क्तानि श्रेयसे । धर्मशास्त्राणि राजेन्द्र ! प्रणु तानि नृपेत्तम्!”
इत्यादि भविष्यत्पुराणवचनादिभ्योमलमासतत्त्वादौ व्यक्तम् ।
(२) “योगच्छित्तवृत्तिबोधः” (१, २सू) इति योगसूत्रम् । स्पार्शोऽक्ष-
रार्थः । तात्पर्यार्थस्वयते ग्रन्थकृतैव सूचयिष्यते ।
(३) विविक्ततां विजनतां ।

“समे प्रुचौ* शर्कर-वक्त्र-बालुका—
विवर्जिते † वाऽथ जलाश्रयादिभिः^(१) ।
मनोऽनुकूले न च चक्षुःपीड़ने
गुहा-निवाताश्रयणे, प्रयोजयेत्”‡ ।
इति । चक्षुःपीड़नोमशकोपेतोदेशः ।

ननु “यत्रैकायता तत्राविशेषात्”^(२) (शा० ४, १, ७सू०) इत्यस्मिन्
अधिकरणे (शा० ४, १, ६ अ०) योगाभ्यासस्य दिग्देश-काल-निय-
मेवारितः^(३) । (४)वाढम् । अदृष्ट-हेतु-वैध-नियमाभावेऽपि^(५) दृष्ट-
चित्तैकायस्य हेतुर्नियमोन निवार्यते ।

‘एकायम्’—इत्यनेन पञ्चविधासु चित्त-भूमिषु^(६) अतीन्द्रिय-
वस्तु-दर्शन-योग्या चतुर्थी भूमिर्निर्दिश्यते । तथाहि, पतञ्जलि-
प्रोक्तानां योग-सूत्राणां व्याख्याने ॥वैयासिक-भाष्ये भूमि-पञ्चकं

* शर्करा, इति मु० पुस्तके पाठः ।

† शब्दजालाश्रयादिभिः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ न योजयेत्—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ अत्र, ‘वध’,—इति मु० पुस्तके नास्ति ।

|| वैयासक,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

- (१) शर्कराः चुदपाषाणाः । जलाश्रयवर्जनं प्रीतनिवृत्यर्थं ।
(२) यत्रैव दिशि देशे काले वा मनस एकायता भवति, तत्रैव उपासीत,
इष्टाया एकायतायाः सर्वत्राविशेषात् इति सूत्रार्थः ।
(३) तथाच कथं हिमशैलाये,—इत्यादिना योगोपयोगिदेशविशेषनिर्देश
इति व्याख्यातमिति पूर्वपक्षार्थः ।
(४) पूर्वपक्षमभ्युपगम्य परिहरति वाढमिति ।
(५) चित्तम्यभूमयोऽवस्थाविशेषाः ।

प्रदर्शितम् । “क्षिप्तं सूहं विक्षिप्तमेकायं निरुद्धमिति चित्त-भूमयः”
(थो० १, १ भा०) — इति । (१) तत्र, प्रतिक्षणं कर्म वायुना नानाविधेषु भोग्य-वस्तुषु व्ययतया प्रेर्यमाणं चित्तं क्षिप्तम्^(२) । निद्रातत्रादि-युक्तं मूढम्^(३) । *काचित्क-समाधि-युक्तं^(४) क्षिप्ताद्विशिष्टं विक्षिप्तम् । (५) यम-नियमाद्यष्टाङ्गाभ्यास-पाठवादेकस्मिन् विषये दृत्ति-प्रवाहरूपेण प्रतिष्ठितमेकायम् । (६) अदृत्तिकं संस्कार-शेषं निरुद्धम् । तत्र, क्षिप्तमूढयोर्योगानुपयोगः प्रसिद्धः^(७) । (८) “विक्षि-

* कादाचित् क,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

- (१) उदाहृतं भाष्यांश्च व्याख्यातुलारभते तत्त्वेति ।
- (२) ‘क्षिप प्रेरणे’—इति धातुपाठादितिभावः ।
- (३) ‘मुहू वैचित्र्ये’—इति धातु पाठादितिभावः ।
- (४) विक्षिप्तं हि चित्तं कादाचित् समाधीयते, क्षिप्तन्तु न कादाचित्, अतश्च विक्षिप्तस्य क्षिप्ताद्विशिष्टता ।
- (५) “यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टाङ्गानि”
(२, २६सू.) इति योगसूत्रोक्तान्यष्टाङ्गानि । यमादय स्त्रैव ज्ञेयाः । अत्र, समाधिः सविकल्पकोऽज्ञानं निर्विकल्पकस्येति वेदान्तसारादयः । योगाङ्ग समाधेर्लक्षणं योगसूत्रोक्तन् पञ्चादव्यामः । दृत्तिच्छित्तस्य विषयाकारः परिणामः । प्रवाहेऽविच्छेदः । सेयमेकायावस्था पूर्व-निर्दिष्टा चतुर्थीभूमिरिति मन्त्रयं ।
- (६) यद्यपि चित्तं विगुणं परिणामस्वभावाच्च गुणानापरिणम्य क्षणमप्य-वतिष्ठन्ते इदृत्तिक चित्तासम्भवः, तथापि निरुद्धावस्थायां निरोध-परिणामातिरिक्तपरिणामाभावात् निरुद्धं चित्तमवृत्तिकमुच्यते । स्पृष्टचैतत् पातञ्जले द्रवीयपादे ।
- (७) क्षिप्तमूढयोः सब्यपि परस्परापेक्षया दृत्तिनिरोधे पारस्पर्येणापि निश्चेयसहेतुलाभावात् प्रत्युत तदुपघातकल्पतयोर्योगापयोगः ।
- (८) विक्षिप्ते चेतसीत्यादिकं योगभाष्यं (१, १ सू.) विक्षिप्तावंशतो विकल्प्य

प्रेऽपि चेतसि, विक्षेपोपसर्जनीभूतः समाधिर्न योगपक्षे वर्त्तते”* । (१) विपक्षवर्गान्तर्गतवेन दहनान्तर्गत-वीजवदकिञ्चित्करत्वात् । (२) “यस्त्वेकाये चेतसि सञ्चूतमर्थं प्रद्योतयति, क्षिणोति च क्लेशान्, कर्म-वन्धनानि स्थयति, निरोधमभिमुखं करोति, स संप्रज्ञातो योगः,—इत्याख्यायते” । तत्र संयमविशेषात् नानाविध-योगैश्चर्यमाविर्भ-

* विक्षेपोपसर्जनः समाधिर्न योगः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

पठति विक्षिप्तेऽपीति । समाधिर्वर्त्तनिरोधः । ‘न योगपक्षेवर्त्तते’—इत्यत्र हेतुगर्भविशेषणं विक्षेपोपसर्जनीभूत इति ।

- (१) विक्षेपोपसर्जनीभूतः,—इत्यनेनोद्गङ्कितं हेतुमाह विपक्षवर्गेति ।
- (२) पुनरपि योगभाष्यं (१, १ सू.) पठति यस्त्वेकाये इति । य इति समाधेः परामर्षः । भूतं सत्यं । अनेनारोपितार्थव्यवच्छेदः आरोपितस्यासत्यत्वात् । सत् श्रोभनम् । अनेन निद्रादृत्तेव्यवच्छेदः । बिद्रादृत्तिर्हि खाबलमने सत्ये तमसि भवत्येकाया, किञ्चु तद्बलमनं तमेन श्रोभनं स्तोशहेतुत्वात् । द्योतनं तत्त्वज्ञानं, प्रशब्देन तस्य साक्षात् कारतामाह । शास्त्रानुमान-प्रभव-परोक्त-तत्त्वज्ञानस्यापरोक्तमिथ्याज्ञाननिर्त्तकभावात्, दिङ्गोहादौ तथाऽदर्शनात् । तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानरूपाविद्याविनाशे सुतरां तन्मूलानामक्षितादीनामपिनाश—इत्याह क्षिणोति च क्लेशान् इति । क्लेशा अविद्यास्मितादयः । तथा च पातञ्जलसूत्रम् । “अविद्याऽस्मितारागदेषाभिनिवेशः क्लेशः” (१, सू.) । इति । एषां विवरणं तत्त्वैवदृश्यं । कर्माणेषु वन्धनानि स्थयतिखकार्यादवसादयति । कर्मपदेन धर्माधर्मयोः परिग्रहः कार्येकारणोपचारात् । निरोधमसंप्रज्ञातं निर्बीजसमाधिं । न तत्र किञ्चित्संप्रज्ञायते इत्यसंप्रज्ञातः । तदानीं चित्तस्य संस्कार श्रेष्ठत्वात् तथात्म । संप्रज्ञातेतु सवीजसमाधौ ध्येयं ध्यानच्च ज्ञायते । स्पृष्टमेतत्पर्वं पातञ्जले समाधिपादे ।

वति^(१)। धारणा-ध्यानसमाधि-त्रयसेकविषयं संयमः,—इत्युच्यते^(२)। शब्दार्थ-प्रत्ययेव्यनोन्य-विभक्तेषु चः संयमः, तेनाशेष-शब्दादि-साक्षात्कारे सति पत्त्वादिभाषाज्ञायने,—इति पतञ्जलिनोक्तम्^(३)।

- (१) तत्र एकायेचेतसि, संयमविशेषात् योगशास्त्रोक्तेषु तेषु तेषु विषयेषु संयमात् नानाविधयोगैश्चर्यप्रादुर्भावोभवतीत्यर्थः। एतत् सर्वमपि पातञ्जले विभूतिपादे स्यद्गम्।
- (२) अत्र यथाक्रमं योगसूत्राणि। “देशबन्धच्छित्तस्य धारणा” (३, १सू.)। यत्र देशे ध्ययं चिन्तनीयं तत्र देशविशेषे हृदयपुण्डरीकादौ चित्तस्य स्थापनं धारणेति सूत्रार्थः। “तत्र प्रत्ययैकतानाथानम्” (३, २सू.)। तस्मिन् देशे ध्येयगोचरप्रत्ययप्रवाहोध्यानमिति”सूत्रार्थः। “तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपं श्रून्यमिवसमाधिः” (३, ३सू.) ध्यानमेव ध्येयमात्रनिर्भासंसमाधिः। यदा तदेवध्यानं ध्येयाकारेणाव साक्षिणिनिर्भासते ननु प्रत्ययाकारेण, तदाध्यानमेव समाधिरुच्यते इत्यर्थः। मात्रशब्दविवरणं स्वरूपश्रूपमिवेति। स्वं ध्यानं। तदानेऽपि स्थापनात् इव शब्दः। (सोऽयं देशविशेषे समाधिर्योगाङ्गं।) “एयमेकत्रसंयमः” (३, ४सू.)। धारणाध्यानसमाधित्रयं मेकविषयच्चेत् संयम इत्युच्यते इति सूत्रार्थः।
- (३) “शब्दार्थप्रत्ययानाभितरेतराध्यासात् संकरस्त्वप्रविभागसंयमात् सर्वभूतरुतज्ञानम्” (३, १७सू.) इति पातञ्जलसूत्रम्। शब्द-तदर्थतद्गोचरप्रत्ययानां वस्तुतः प्रविभक्तानामपि इतरुतेतरस्याध्यासात् सङ्करोभवति, तत्प्रविभाग-विषयक-संयमात् साक्षात् कारपर्यन्तात् सर्वप्राणिनां शब्दज्ञानं योगिनः सम्पद्यते इति, सूत्रार्थः। तत्र, गौरिति-शब्दो गौरित्वर्थो गौरितिप्रत्यय इति सङ्करस्योदाहरम्। प्रविभागस्त्वमीषां श्वेते इति श्वेते इति चैवमादिरीत्या शब्दभेदेषि श्वेतगुणरूपार्थाभेदात् श्वेताकारप्रत्ययाभेदाच्च शब्दार्थप्रत्ययौभिज्ञौ। एवमेकस्मिन्नेव श्वेतगुणे, तदाकार-नाना-प्रत्ययोदयादर्थ-प्रत्यययोः परस्परभेदः। तथा सखावस्थाभिः परिणाम्यमाणाः शब्दार्थप्रत्यया न तुल्यकालाः, नापि तुल्यदेशाः। शब्दोऽह्वाकाशे, प्रत्ययोबुद्धौ, अर्थस्तु श्वेतगुणादिः प्रासादादाविवर्यमीषां प्रविभागः। स्पष्टमेतत् पातञ्जले विभूतिपादे।

(१) तेनैव न्यायेनानेकविधि-वेद-शाखा-ज्ञानमभिप्रेत्य ‘एकाग्रम्’—इत्युक्तम्।

एकाग्रतामासीनस्य मन्त्रानः* ‘आसीनम्’—इत्याह। तथा च व्यास-सूत्रम्। “आसीनः संभवात्” (शा०४, अ०१पा०, ७सू.) इति।

(२) श्यानस्याकस्मादेव निद्राभिभवात्, उत्तितस्य देह-धाणोचित्यापारात्,^(३) गच्छतोधावतोवा विचेप-वाङ्गल्यात्, परिशेषेणासीनस्यैवैकाग्रता-सम्भवात् आसीनोयोगमभ्यस्यन्नपासीतेत्यर्थः।

अन्वय-व्यक्तिरेकाभ्यां प्रश्नस्यावगत्युपायतामभिप्रेत्य, ‘अपृच्छन्,—इत्युक्तम्।

“तदिद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया”।

इत्यन्वयः। “नापृष्ठः कस्यचिद्ब्रूयात्”—इति व्यतिरेकः।

‘कृषि’ शब्दोऽतीन्द्रियार्थ-दर्शनमाचष्टे^(४)। ज्ञास्यमान-धर्मा-नुष्ठानोत्तरकालिकमृषिलम्। ^(५)यथा भावित्या संज्ञया ‘कटं कुरु’—

* ऐकाग्रगङ्गतामासनस्य मत्वा,—इति मु० पुस्तके पाठः।

(१) यथोक्तसंयमात् अनेकविधभाषाज्ञानवत् अनेकविधवेदशाखाज्ञानमपि संभवतीत्यभिप्रायः।

(२) व्याससूत्रं व्याचष्टे इत्यानस्येति।

(३) तथाविध-व्यापार-व्याप्तस्य मनसेन ध्येयगोचर-व्यापार-सम्भवः,—इति भावः।

(४) कृषेगत्वर्थात् गत्वर्थानाच्च ज्ञानार्थत्वात्। तथाच शब्दोचकाभावात् प्रसिद्धेष्व अतीन्द्रियार्थदर्शनां कृषिलमिति भावः।

(५) तथाच, भाविति भूतवदुपचारः—इति भावः। तत्र दृष्टान्ते यथेति। संज्ञिनमन्तरेण संज्ञया असम्भवात् उत्पत्तेत्तरकालमेव संज्ञाप्रदत्तिः संज्ञया व्यवहारस्तु प्रागप्युत्पत्तेरिति यथेत्यर्थः।

इति व्यवहारः, तद्दत् । अन्यथा, अतीक्रियार्थं पश्यतां तेषामवभुत्सु-
तया प्रश्नोन मंगच्छेत् । अथ वा, स्वयमवभुत्सुनामपि मन्द-बुद्ध्यनुय-
हार्थं आचार-शिक्षार्थं वा ॥१॥ प्रश्नोऽस्तु ।

अष्टच्छन्—इत्यनेनैवातीतकालते सिद्धे ॥२॥ ‘पुरा’ शब्दं प्रयुज्जानः
सर्वेष्वपि करपेष्वीदृशी*धर्मशास्त्र-प्रवृत्तिरासीदिति सूचयति । तच्च
विश्वासातिशयोत्पादने कारणम् । अन्यान् सुनीनुपेत्य व्यासमेव
पृच्छतामृषीणाम्,—वैदिक-धर्मे वेदव्यासः प्रवीणः,—इत्याशयः ।

तदेवं चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्त्रुते सुनि-प्रश्नेन साक्षात् संबन्धः,
पिष्ठच्छिष्ठोत्पादन-द्वारेण अध्ययनेन संबन्धः,—इति संबन्ध-दय-
मस्मिन् श्लोके प्रतिपादितम् । अधिकार्यादि-चयन्तु ॥३॥ द्वितीय-श्लोके
प्रतिपाद्यते ॥

ननु, “ब्राह्मणोवृहस्पतिसवेन यजेत्” “राजा राजसूयेन यजे-
त्” वैश्योवैश्यस्तोमेन यजेत्,—इत्यधिकारि-विशेषोयथा श्रूयते,
न तथा पराश्रोक्तधर्माः ईदृशैरनुष्टेयाः‡,—इति किञ्चित् वचनमस्ति,
तत् कथं निर्णयः,—इत्यतआह ‘मानुषाणाम्’—इति । अर्बाचीनानां

* धर्मशास्त्रे,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

† ग्रन्थस्त्रुते,—इति स० से० पुस्तकयोर्नास्ति ।

‡ पराश्रोक्तमिदमीदृशैरनुष्टेयम्,—इति स० से० पुस्तकयोः पठः ।

(१) अस्मद्यान्तेन मन्दबुद्धयोपि धर्मे प्रच्यन्ति, ततस्तेभ्यः सन्तोधर्ममुपदे-
क्ष्यन्ति, ते च तदाचरणेन फलभाजोभवेयुरिति मन्दबुद्ध्यनुग्रहः ।
धर्मबुभुत्स्तुनां तज्ज्ञासायाः कर्त्तव्यत्वमाचारः ।

(२) अष्टच्छन्—इति लडोऽतीतकालत्वे विधानादितिभावः ।

(३) अधिकारि-विषय प्रयोजनरूपम् ।

पश्वादीनामसामर्थ्यात्^(१) उत्तमानां देवादीनां धर्मानुष्टाने प्रयोज-
नाभावाच्च मनुष्याएव परिशिष्यन्ते । विशेषानिर्णये तु, सर्वेषां
मनुष्याणामधिकारोऽस्तु ।

ननु, नक्तचेष्टादौ देवानामधिकारः श्रूयते,—“अग्निर्बां अकाम-
यत; अन्नादोदेवानां स्वामिति, स एतमग्रये कृत्तिकाभ्यः पुरो-
डाशमष्टाकपालं निरवपत्”—इति । मैत्रम् । मनुष्यस्यैव कस्यचित्
यजमानस्य भाविनीं संज्ञामाश्रित्य प्रथमान्तेनाग्निशब्देन व्यवहा-
रात्^(२) । अन्यथा युगपदग्नि-दय-सृष्टि-प्रसङ्गात्^{(३)*} । ननु, यत्र
द्वैगुण्य-दोषोनास्ति तत्रास्तु देवताऽधिकारः । तथाहि श्रूयते ।
“वृहस्पतिरकामयत, अन्मे देवादधीरन् गच्छेयं पुरोधामिति, स एतं
चतुर्विंशतिरात्रमपश्यत्, तमाहरत् तेनायजत, ततोवै तस्मै देवाः
अदधन्^(४) अगच्छत् पुरोधाम्”—इति । अ॒॥ विश्वासम् । से मयिा

* संख्यिप्रसङ्गात्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† देवद्वैगुण्य,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ अङ्गां देवानाम्,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

§ तस्मै श्रद्धेवा अदधत,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

|| अङ्गाम्,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

¶ मे मयि,—इति स० से० पुस्तकयोर्नास्ति ।

(१) मन्त्रपाठद्रव्यत्वागाद्यसामर्थ्यादिवर्थः ।

(२) कस्त्रिमनुष्योनक्तचेष्टिं कृत्वा अभित्वं लब्धवान् । तस्य चाग्नित्वलभो-
त्तरकालभाविन्या अभिसंज्ञया पूर्वमेव व्यवहारोऽग्निर्बां अकामयत
इति, भाविनिभूतवदुपचार इति न्यायादिति भावः ।

(३) खमुहिश्य खस्य व्यागासम्भवात् एकोऽग्निस्त्यक्ता, अपरस्त्र व्यागोऽदेश
इत्यग्निदयकल्पना ।

पुरोधाम् पौरोहित्यम् । चतुर्विंशतिरात्रम्,—एतनामक-सत्त्वागमित्यर्थः । इत्यादौ फलश्रवणात् कर्मानुष्टाने कथं प्रयोजनाभावः,—इति चेत्* । मैवम् । अत्रापि भावि-संज्ञायोएवादरणीयत्वात् । अन्यथा, वृहस्यते: कञ्जित् कालं विश्वसनीयत्व-पौरोहित्योरभाव-प्रसङ्गात् । तच्च, श्रुत्यन्तरविरुद्धम् । “वृहस्यतिर्ब्बं देवानां पुरोहित-आसीत्”—इति श्रुत्या पौरोहित्य-पुरासरएव वृहस्यति-सङ्गावः† प्रकाशते । अथवा । खोपयोगभावेऽपि मनुष्यान् प्रवर्त्तयितुं देवाः कर्माण्णनुष्टितवत्तः ।

“यद्यदाचरति श्रेष्ठसत्त्वदेवेतरोजनः” ।

इति न्यायात् । अस्तु वा खोपयोगोऽपि, जगन्निर्बाहेऽधिकृतानां देवादीनां तद्देतोः तपस्यरणीयत्वात्^(१) । “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, यीश्वे राजन्यादधीत शरदि वैश्वादधीत”—इति विहितस्याधानस्य देवेष्वचैर्वर्णकेष्वसम्भवः‡^(२)—इति चेत् । न, रथकारव-

* ‘इत्यादौ’—इत्यादि ‘इति चेत्’—इत्यन्तं स० सो० पुस्तकयोर्नात्ति ।

† सम्भवः—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ देवेष्वपि चैवर्णिकेष्विवासम्भवः—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) देवाहि जगन्निर्बाहेऽधिकृताः धर्मस्य च तद्देतुत्वं अतो देवानां कर्मापयोगः । महाभागत्वादेवानां विनापि कर्म जगन्निर्बाहः स्यादिति न प्रङ्गनीयं, ज्ञूपकाशणं विना कार्यात् प्रत्येदेवानामप्यभावात्, भावेवा तस्य काशणत्वमेव न भवेत् व्यभिचारात् । महाभागत्वस्यापि कर्मसाध्यत्वाच् ।

(२) ‘अचैवर्णिकेषु’—इति हेतु-गर्भ-विशेषणम् । ब्राह्मणत्वादि-पुरस्का-

दुपपत्तेः^(३) । अथ मन्यसे,—‘अस्ति रथकारस्य समन्वकाधान-विधायकं वचनम्,—“च्छ्वर्णां त्वा देवानां ब्रतपते ब्रतेनादधामीति रथकारस्य,”—इति श्रुतेः, न त्वेव देवानां विधिरस्ति,—इति । एवत्तर्विं निषादस्यपति-न्यायोऽस्तु । यथा निषादस्य प्रभोराधान-विध्य-अवणेऽपि यागोऽभ्युपगतः, तथा देवानामभ्युपेयताम् । “एतया निषाद-स्यपति याजयेत्”—इत्यस्ति निषाद-विषयं वचनम्,—इति चेत् । किं त्वया विस्तृतानि देव-विषयाणि पूर्वोदाहृत-वचनानि ? । (३) तेषामर्थवादत्वेष्विपि मानान्तराविरोधात् अननुवादात्^{*} स्वार्थेऽपि तात्पर्यं किं नस्यात्^(३) ।

अथोच्येत्,—स्तृतीनां धर्मशास्त्रत्वात् तासु धर्म-मीमांसा अनु-सर्त्त्वा, तस्याच्च न कस्याप्यर्थवादस्य वाच्यार्थं प्रामाण्यमभ्युपगतम्—इति । तदेतद्वचनं स्तृति-भक्तस्यां मीमांसकंमन्यस्य चानर्थायैव स्यात् । ‘मुषिक-भिया स्व-गृहं दग्धम्’,—इति न्यायावतारात् ।

* अत्र, ‘अननुवादाच्च’—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† स्तृति-निर्बाहकमन्यस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

रेण वसन्तादिवाधान-विधानात् देवानाच्च ब्राह्मणत्वाद्यभावात् आ-धाने तेषामधिकारेन सम्भवतीत्याशङ्कार्थः । तर्थाच, कथं देवाना-माधान-साध्याग्नि-सम्पाद्य-यागेष्वधिकारः,—इत्याश्रयः ।

(१) रथकारः,—“माहिष्येण करण्याच्च रथकार उदाहृतः”—इत्युक्त-श-ङ्गीर्ण-जातिविशेषः । तस्य यथा चैवर्णिकभिन्नस्याप्याघानेऽधिकारः तथा देवानामपि स्यादित्यर्थः ।

(२) ननु तेषामर्थवादत्वात् स्वार्थं प्रामाण्यं नास्तीत्याशङ्काह तेषामिति ।

(३) विरुद्धानुवादयोरेवार्थवादयोः स्वार्थं तात्पर्यभावाभ्युपगमादितिभावः

कस्यचिदर्थवादस्य स्वार्थं प्रामाण्यं भविष्यति,—इति भयेन अर्थवादैक-प्रसिद्धानां स्मर्त्तृणां मन्वदीनां मीमांसा-मात्र*-कृतोजैमिनेश्च सङ्घावस्त्रैव † परित्यक्तव्यलात् । अशेषेतिहासलोप-प्रसङ्गात्^(१) । तस्मात् प्रमाणेष्व भूतार्थवादः^(२) । तथाच सति, “तं मनुराधत्त”, “तं पूषाऽधत्त”, “तं लघाऽधत्त” “तं धाताऽधत्त”,—इत्यर्थवादवशादाधानमपि देवानां किं नस्यात् । ब्राह्मणाद्यभावे तु ‡ कामवस्त्रादि-काल-विशेष-नियमोमाभृतः किमायातमाधानस्य? । किञ्च, अन्तरेणापि आधानं लौकिकेऽग्नै यागः क्वचिदुपलभ्यते । “अवकीर्णि-पशुश्च तददाधानस्याप्राप्तकाललात्” (मी० अ० १ पा० २ स०) इति जैमिनिसूत्रात् । ‘योब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात् स गर्दभं पशुमालभेत्”—इत्यवकीर्णिपशुः । यथा उपन्थन-हेमोलौकिकाग्नै, तथा असौ पशुः,—इति सूत्रार्थः । एतावता प्रथासेन देवानां कर्माधिकारे साधिते किं तव फलिष्यति? तथा मीमांसायां^३ किं क्षिद्यते? । अभिनिवेशः केवलं शिष्यते,

* मीमांसा सप्त (मीमांसाशास्त्र?) इति स० सेऽ० पुस्तकयोः पाठः ।

† सङ्घावस्त्रैव,—इति स० सेऽ० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ अत्र, ‘ब्राह्मणाद्यभावे तु’—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

§ तव वा मीमांसायां,—इति स० सेऽ० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) तेषामर्थवादैकगम्यतादितिभावः ।

(२) विश्वानुवादभिन्नोर्थवादेभूतार्थवादः । तथा चैक्तम् । “विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारणे । भूतार्थवादसङ्घानावर्थवादस्त्रिधमतः”—इति ।

फलं तु जगन्निर्वाहः,—इति पूर्वमेवोक्तम् । अशेषाश्च पुराणादयः एवं सति अनुग्रहीताभवन्ति । मनुष्यवदेवानां स्वर्गाय कर्माणि माभूवन्, जगन्निर्वाहाय तु भविष्यन्ति । तपसैव तन्निर्वाहः,—इति चेत् । न, *दान-याग-हेम-मौन-ध्यानादि-व्यतिरिक्तस्य तपसेऽनुपलभ्यता । अतएव सत्य-सङ्कल्पोऽपि परमेश्वरः राम-कृष्णाद्यवतारेषु लौकिक-वैदिक-कर्म-नटनेनैव जगन्निरबहृत् । देवाश्चपि तथा नटन्,—इति चेत् । एवमपि नटनीय-कर्माधिकारोभवताऽभ्युपगम्यताम् । एवं तर्हि, ‘मनुष्याणाम्’—इति कथमुक्तम्,—इति चेत् । पौरुषेय-यन्यापेक्षया † इति वदामः । न खलु^२ स्वयंप्रभात-निखिल-वेदानां देवानां धर्म-ज्ञानाय पौरुषेय-यन्यापेक्षा अस्ति । मनुष्याणान्तु अ-तथाविधिलात् अस्त्वपेक्षाः ।

ननु, पशूनामपि धर्मे अधिकारः श्रूयते;—“गावो वाएतत् सत्त्वमासताऽप्नः सतीः गृहज्ञानि नोजायन्ता,—इति कामेन, तासां दश मासा निषेषाआसन्, अथ, गृहज्ञाणजायन्त, ताउदतिष्ठन्नरात्-स्म इति, कामिताः॥ संवत्सरमाष्टोदतिष्ठन्नरात् स्म”—इति श्रुत्या तिरस्थां गवां सत्त्वानुष्ठाहत्वाभिधानात् । अरात्स्म इति, कामितार्थ-सिद्धिं प्राप्ताः,—इत्यर्थः । नायं दोषः । अस्ता: श्रुतेरर्थवादलात् ।

* अत्र, ‘स्वान’—इति अधिकं स० सेऽ० पुस्तकयोः ।

† वचनापेक्षया,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ स्वयं प्रमात्,—इति स० सेऽ० पुस्तकयोः पाठः ।

§ अव्यन्तमपेक्षा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ अथ यासां नोजायन्त, ताः,—इति स० सेऽ० पुस्तकयोः पाठः ।

“यएवं विद्यात्, स संवत्सरसुपयन्ति”*—इति वृद्धिकामस्य सत्रं विधातुं प्रथमतः,—“गो-सत्रं वै संवत्सरः”—इति प्रशंसा कृता, तां सम्भावयितुं ‘गोवावा’—इत्यादि पठितम् । न चैतस्यार्थवादस्य, “यदौ किञ्च मनुरवदत् तज्जेषजम्”—इत्यादिवत् स्वार्थेऽपि तात्पर्यं वर्णयितुं शक्यम् । प्रत्यक्षेण श्रुत्यन्तरेण च विरुद्धवात्^(१) । तिरश्चां हि मन्त्रोच्चारणे कर्मानुष्ठाने च सामर्थ्याभावः प्रत्यक्ष-सिद्धः । श्रुत्यन्तरेच,—“अधेतरेषां पशूनां अशनाया-पिपासे वा अभिज्ञानां वदन्ति, न विज्ञातं पश्यन्ति, न विदुः श्वस्त्रनम्”—इति पशूनां विवेकाभावं दर्शयति । अस्तु वा, अस्यार्थवादस्य स्वार्थं तात्पर्यम्, गो-शब्देन गवाभिमानि-देवतानां विवक्षितलात् । अतएव “अभिमानि-व्यपदेशस्तु” (शा० २ अ० १ पा० ५ सू०) इति सूत्रे भगवान् वादरायणः सर्वेषां मृदादि-वस्त्रनां श्रुतिमूलवेनाभिमानि-देवताः प्रतिपादयामास । सर्वथा, मनुष्यमात्राधिकारकं सृतिशास्त्रम् ।

‘हितम्’—इति, अनेन शब्देन प्रयोजनं निर्दिश्यते । अभिमन्फल-साधनत्वं हि धर्मस्य हितलम् । तच्च फलं देधा;—ऐहिकमासु-शिकञ्च,^(२)—इति । अष्टकादि-साध्यं^(३) पुश्यादिकमैहिकम् । आसुशिक-

* स य एवं विद्यान् संवत्सरसुपयन्ति,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः + न विज्ञातं,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

- (१) विरुद्धानुवादरूपस्यार्थवादस्य न स्वार्थं प्रामाण्यमिति पूर्वोक्तमत्र सर्वत्यम् ।
- (२) अमुश्यिन्-पश्चेके भवमासुशिकं पाठ्लौकिकमित्यर्थः ।
- (३) “अष्टका रात्रिदेवता पुष्टिकर्म” (३ प्र० १, का० १, २ सू०) इति गोभिलसूत्रवादष्टकायाः पुष्टिसाधनत्वं वोध्यं ।

देधा,—अभ्युदयोनिःश्रेयसञ्च^(१) । तत्राभ्युदयस्य साक्षात् साधनं धर्मः *^(२) । निश्रेयसस्य तु तत्त्व-ज्ञानोत्पादन-दारेण । तथा च सर्वते,—

“धर्मात् सुखञ्च ज्ञानञ्च ज्ञानान्मोक्षोऽधिगम्यते” । इति । अत्र केचिदाङ्गः—“नित्य-कर्मणां फलमेव नास्ति; अकरणे प्रत्यवायाङ्गीतेः केवलमनुष्टीयते; तत्र, कुतोऽभ्युदय-हेतुत्वं निश्रेयस-हेतुलञ्च,”—इति । अपरे † पुनराङ्गः,—“अभावाङ्गावोत्पत्तेरदर्शनात्^(३) अकरणे प्रत्यवायोन युक्तिसहः, नापि, तत्र प्रमाणमस्ति । ननु, उपनयनाध्ययनादि-विहितानामकरणे प्रत्यवायः सर्वते,—

“अतज्ज्ञं पतन्त्येते यथाकालमसंस्तुताः ।

सावित्री-पतितात्रात्याभवन्त्यार्थ-विगर्हिताः” ।

“योऽनधीत्य द्विजोवेदमन्यत्र कुरुते अमम् ।

* साक्षात् साधनत्वं,—इति स० पुस्तके पाठः ।

† पुनरन्वयाङ्गः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

- (१) अभ्युदयः स्वर्गादिः । निःशेषं श्रेयोनिःश्रेयसं सुक्षिः । तत्र हि सर्वं श्रेयः समाप्ते, न किञ्चिद्विशिष्यते ।
- (२) एतच्च विहितक्रियाजन्यमटुष्टं धर्मः,—इति न्यायादिमतावलम्बने-नाभिहितं । यत्रेदमुक्तं । “विहितक्रियासाध्योधर्मः पुंसोगुणो-मतः”—इति । विहितकर्मणामेव धर्मत्वमिति मीमांसानये तु अपूर्वद्वारैव तस्याभ्युदयसाधनत्वं मन्तव्यं । तच्च मीमांसा-प्रथम-द्वितोयाधिकरणे शावरभाष्यादौ स्पष्टम् ।
- (३) अभावस्य सर्वदा सर्वत्र सौलभ्येन सर्वदा सर्वत्र सर्वात्पत्तिप्रस-ज्ञात् । कार्यकारणयोः सारूप्यनियमाचेति भावः । स्पष्टमिदं न्यायशारीरकादौ प्रायः सर्वत्र ।

स जीवन्नेव पूद्वलमाहु गच्छति सान्वयः” ।

“अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन् ।

अनियहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति”^(१) ।

इति । मैवम् । एतानि वचनानि नित्य-कर्मानुष्टायिनः आलस्य-निमित्तं पूर्व-सञ्चितं दुरितं यत्, तत्-सङ्घावं सूचयन्ति । एतच्च तैत्तिरीयोपनिषद्ग्राह्याने भाष्य-कार-वाचिक-काराभ्यां^(२) प्रतिपादितम्” । ^(३) यदि अकरणं प्रत्यवायस्योत्पादकं यदि वा सूचकम्, उभयथाऽपि नित्य-कर्मानुष्टानेन प्रत्यवायस्य प्रागभाव-परिपालनं प्रध्वंसाभावेत्यादनञ्च सम्बद्धते । दुरित-प्रध्वंसिलञ्च, त्रिसन्धमनुष्टीयमानेषु, “सूर्यस्य” “आपः पुनर्नु” “अग्निश्च”,—इति मन्त्रेषु^(४)

(१) अस्य स्नोकस्य प्रथमार्द्धं मानवीयं, द्वितीयार्द्धं न्तु याज्ञवल्क्यीयम् । मानवीयस्योत्तरार्द्धं यथा,—“प्रसजंचेन्द्रियार्थं सु प्रायसञ्चितीयते नरः”—इति । याज्ञवल्क्यीयस्य पूर्वार्द्धं यथा,—“विहितस्यानुष्टानात् निन्दितस्य च सेवनात्”—इति । सम्भावयामः—स्नोकदयमेव ग्रन्थकारेणोऽनुतं लेखकप्रमादादिना तु पूर्वस्नोकस्योत्तरार्द्धं उत्तरस्नोकस्य पूर्वार्द्धच्च आदर्शपुस्तकेषु भवति ।

(२) यत्र ग्रन्थे वार्षेयग्रन्थानुसारिभिः पदैर्ग्रन्थोत्पादयते खण्डार्थस्य वर्णते, तद्वायम् । यत्र तु उक्तानुकृ-दुरुकृ-चिन्ना क्रियते तद्वार्तिकम् ।

(३) एवं मतदयमुपन्यस्य उभयमतेऽपि नियकर्मणां सफलत्वमाह यदीति । अकरणं प्रत्यवायस्योत्पादकमिति पक्षे नियकर्मकरणात् प्रत्यवायो-नेत्यद्यते अपि तु प्रत्यवायप्रागभावश्वावतिष्ठते इति प्रत्यवायस्य प्रागभावपरिपालनं भवति । इदंचानुत्पत्यमानस्यापि प्रागभावो-क्षीति वैशेषिकादिमतावलम्बनेनाभिहितम् । नियकर्मणोऽकरणं पूर्वसञ्चितस्य प्रत्यवायस्य सूचकमितिपक्षे तु नियकर्मकरणात् पूर्व-सञ्चितः प्रत्यवायः प्रध्वंसते इति विवेकः ।

(४) एतमन्त्रवयं यथाक्रमं प्रातर्मध्याक्ष-सायाक्कालीनसन्ध्योपासनीयाच-मने विनियुक्तम् ।

विस्यष्टमवभासते । (१) “एवच्च सति, उपभोग्य-फल-रहितानां नित्य-कर्मणां अभ्युदय-फल-हेतुलं* दूरापेतम्”—इति । अत्रोच्यते । असु प्रत्यवाय-विरोधिवस्तु । नैतावता फलाभावः^(२) । मन्त्रलिङ्गेन श्रुति-सूति-वाक्याभ्याच्च तत्तत्-फलावगमात् । “मयि वर्चोवलभो-जाविधत्त”—इति मन्त्र लिङ्गम् । क्वान्दोग्य-वाक्यं च, आश्रम-चयस्य लोक-हेतुतां, चतुर्थीश्रमस्य मोक्ष-हेतुतां^(३) दर्शयति । “चयोधर्म-स्कन्धाः,—यज्ञोऽध्ययनं दानम्—इति, प्रथमस्तपएव, द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी, त्र्यतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचर्यकुलेऽवसाद-यन्,^(४) सर्वं एते पुण्य-लोका भवन्ति, ब्रह्म-संस्थोऽमृतत्वमेति” इति । एतस्य वाक्यस्य आश्रम-परत्वम्,—“परामर्शं जैमिनिः” (शा० ३ अ० ४ पा० १ दस०) इत्यादिभिर्व्याप्ति-सूत्रैः प्रतिपादितम् । सूति-वाक्यं चैतत्,—“तद्वया,—आप्ते फलार्थे निर्मिते द्वायाग्रन्थैऽत्यनूद्यते, एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूद्यन्ते †”^(५) इति । (६) इदंच्च वाक्यं नियकर्म-विषयत्वेन वाचिके विश्वरूपाचार्यउदाजहारः—

* फल,—इति स० सो० पुस्तकयोर्नास्ति ।

† अनुत्पद्यते,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) ‘अत्र केचिदाज्जः’—इत्यादिनोपक्रान्तं पूर्वपक्षमुपसंहरति इवच्छेति । मतदयेषि समानोऽयमाक्षेप इत्यनुसन्धेयम् ।

(२) अत्र फलपदं उपभोग्यफलपरम् ।

(३) चर्यारः खच्चाश्रमिणः ब्रह्मचारि-ग्रहस्य-वानप्रस्य-भिक्ष-स्वरूपाः । तेषां पूर्वं चयः पुण्यलोकभागिणो भवन्ति, चतुर्थस्तु मोक्षमाप्नोतीति वेधम् ।

(४) आचार्यकुले अत्यन्तमात्मानमवसादयन् त्र्यतीयोधर्मस्कान्धो भवतीवर्धः ।

(५) अत्रानपूर्वस्यवदेवर्धः—उत्पत्तिः, इति मन्त्रस्यम् ।

(६) उदाहृतसूत्रतिवाक्यस्य नियकर्मविषयत्वे प्रमाणं नास्तीत्याशृण्याह, इदंच्च वाक्यमिति ।

(१) “आत्रे फलार्थ-इत्यादि ह्यापस्तम्-सृष्टिर्वचः ।
फलवन्तं समाचष्टे नित्यानामपि कर्मणाम्” ।

इति । तथा च मनुः—

“वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्तिः ।
तद्विकुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम्” ।

इति । कूर्मपुराणेऽपि,—

यथाशक्ति चरेत्कर्म निन्दितानि विवर्जयेत् ।
विधूय-भोह-कलिलं लब्ध्वा योगमनुच्छम् ।
गृहस्थोमुच्यते वन्धात् नात्र कार्या विचारणा” ।

इति । ननु, अख्येवमभ्युदय-हेतुलं, निःश्रेयस-हेतुलन्तु न सम्भवति,
प्रमाणाभावात् । प्रत्युत श्रुति-सृष्टिभ्यां तत्रिषिष्ठते ।

“न कर्मणा न प्रजया धनेन”—

इति श्रुतिः ।

“ज्ञानादेव तु कैवल्यम्” ।

इति सृष्टिः । मैवम् । परमात्म-प्रकरणे निःश्रेयस-हेतु-वेदनेच्छा-
साधनवेन यज्ञादीनां विधानात्, “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा
विविद्यन्ति; यज्ञेन दानेन”—इति श्रुतेः । निषेधस्तु साक्षात्क्रिः—
श्रेयस-साधनवं गोचरयिष्यति । तस्मात्,—न सुक्रानां अग्न्याधा-
नादि-कर्मापेक्षा अस्ति । वेदनोत्पत्तौ सा विद्यते । एतच्च उभ-
यम्,—“अतएव चाग्नीन्वनाद्यनपेक्षा” (शा० ३ अ० ४ पा० २ शू०)
“सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेः” (शा० ३ अ० ४ पा० २ शू०)

(१) तदार्चिकं पठति आत्मे इति ।

इत्याभ्यामधिकरणाभ्यां निर्णीतम् । तथा च, कर्मणां परम्परया
सोच्छेतुलं वायवीयसंहितायामभिहितम्—

“कर्मातिशयमासाद्य पश्चोः *पाप-परिक्षयः”^(१) ।

एवं प्रक्षीण-पापस्य वज्जभिर्जन्मभिः क्रमात् ।

भवेद्विषय-वैराग्यं वैराग्याङ्गाव-शोधनम् ।

भाव-शुद्ध्युपन्नस्य शिव-ज्ञान-समन्वयः ।

ज्ञान-ध्यान-नियुक्तस्थां पुस्तेयोगः प्रवर्तते ।

योगेन तु परा भक्तिः प्रसादस्तदनन्तरम् ।

प्रसादानुच्छेते जन्मुक्तः शिव-समो भवेत्” ।

इति । ननु, “प्रत्यवाय-परिहाराय, पुण्य-लोक-प्राप्तये, ब्रह्म-वेद-
नाय च, प्रतिदिनं‡ नित्य-कर्मणस्त्रिप्रयोगः प्राप्तः”^(२) । तत्र,
खादिरवत् सकृत् प्रयुक्तस्यैव वचन-संयोग-भेदेन फलभेदोपपत्तेः ।
“खादिरोयूपोभवति”—इति क्रत्वां वचनम् । “खादिरं§ वीर्य-

* पापः—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† ज्ञान-ध्यानाभियुक्तस्य,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ प्रतिपादितं,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ खादिरं,—इति मु० पुस्तके नास्ति ।

(१) पश्चोजीवाः । पापमधर्मः । पाशेति पाठे मल-कर्म माया-रोधशक्ति-
लक्षणस्तुर्विधिः पाशेवोद्धयः । एतच्च शैवदर्शने प्रसिद्धम् । योगः
चित्तदारेणात्मेश्वसंवद्द इति पाशुपतदर्शनोक्तोवोधः । प्रसादः शैव-
दर्शनोक्तः शिवस्य प्रसन्नताविशेषः । योगप्रसादौ यथाक्रमं चित्त-
वृत्तिनिरोध-परवैराग्यापस्तामधेयज्ञानप्रसादलक्षणौ पातञ्जलोक्तौ
वा वृद्धयौ ।

(२) प्रयोगोऽनुष्ठानम् । योगसिद्धधिकरणसिद्धान्तवत् अत्रापि प्रयोग-
भेदादेव फलभेदोयुक्त इत्यभिमानः ।

कामस्य यूपं कुर्वीत”—इति वचनं पुरुषार्थम् । तदेतत् वचन-
द्वयम् एकस्यैव खादिरस्य प्रयोजन-त्रैविष्णे हेतुः । “एकस्य द्वयस्य
संयोग-पृथक्कल्पम्”—(मी० ४ अ० ४ पा० ३१ सू०)—इति जैमिनि-
सूत्रात् । एवमत्रापि पूर्वोदाहृत-वचन-त्रय-वलात् प्रयोजन-त्रैवि-
ष्णेऽपि सकृदेव प्रयोगः । तच्च, “विहितलाच्चाश्रम-कर्मापि” (शा०
३ अ० ४ पा० ३२ सू०)—इत्यस्मिन्नधिकरणे निर्णीतम् । न च,
नित्यस्यापि फलवच्चे नित्य-काम्ययोर्भेदाभावः,—इति शङ्कनीयम्,
करणे फल-साम्येऽपि अकरणे प्रत्यवाय-तदभावाभ्यां तद्द्वेदात् । न
खलु, आयुष्कामेष्टि-वृष्टिकामेष्ट्याद्यकरणे* कश्चित् प्रत्यवायः श्रूयते ।
एषएव नित्य-न्यायोनैमित्तिकेष्वगन्तव्यः । “स्वन्ते जुहोति”
“भिन्ने जुहोति”—इत्यादि अनियत-भेदनादि-कार्यविशेषणोपेतं
नैमित्तिकम् । ‘नित्यवत् काम्यस्यापि विहितवेन (१) शुद्धि-हेतुलात्
मोक्ष-साधनलम्’—इति चेत् । न, राग-प्राधान्यात् (२) । शुद्धिस्तु
उपसर्जनवेन राग-विषय-भोगं सम्याद्योपकीयते । अतएव,
गीतार्थां भगवता मुमुक्षोरज्जुनस्य फलासक्रिनिषिद्धा ; (३) —

* आयुष्काम-वृष्टिकामेष्ट्यादि पाठः मु० पुस्तके ।

(१) शुद्धिः पापक्षयः ।

(२) रागोऽत्र नेच्छामाचं, मुमुक्षाया अपि तथालात् । किञ्चु विषय-गो-
चराभिलाषः । “सुखानुश्चयी रागः” (२ पा० ७ सू०) इति येग-
सूत्रात् । “सुखाद्वागः” (६ अ० २ आ० १० सू०) इति वैशेषिक-
सूत्राच । रागस्तु बन्धहेतुरेव, न मोक्षहेतुः । “रागस्य बन्धनसमा-
ज्ञानात्”—इति गौतमसूत्रात् ।

(३) फलासक्रिलु रागवेति बोधम् ।

“योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं व्यक्ता धनञ्जय! ।
सिद्धिसिद्धोः समोभूता, समत्वं योगउच्यते ।
कर्मणेवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्म फल-हेतुः—————” ।

इत्यादिना । नित्य-कर्माणि तु शुद्धि-शुद्धिरेव प्रधानम्; फलसुप-
सर्जनम् (१) । अतएव, भुज्यमानेनापि फलेन तदनियत्व-सातिशयत्व-
दोष-दर्शन-रूपेत्रिवेकान प्रतिवधते (२) । तदुकं वार्त्तिककारेण,—
“नित्येषु शुद्धेः प्राधान्यात् भोगोऽप्यप्रतिवन्धकः ।
भोगं भङ्गरमीक्षन्ते शुद्धि-शुद्धिनुरोधतः” ।

इति । नित्यं च कर्म द्विविधम्; संस्कारकं विविदिषा-जनकञ्च ।
विहितल-माच-वुद्धा क्रियमाणं संस्कारकम् । तथा च स्मर्यते ।
“यस्यैते अष्टाचत्वारिंशत् संस्काराः (३) स ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतां
गच्छति”* इति । ईश्वरार्पण-वुद्धा क्रियमाणं विविदिषा-जनकम् ।
तच्च, भगवतेरितम्,—

* यस्यैते चत्वारिंशत् संस्कारा अष्टाचत्वात्मगुणः ब्राह्मणः,—इत्यादिपाठः
मु० पुस्तके ।

(१) फलपदमत्र पापक्षयातिरिक्तानुषङ्गिकफलपरं । तस्योपसर्जनत्वादेवा-
नुषङ्गिकत्वं ।

(२) अनियतत्वं फलस्य सत्त्वे सति कार्यत्वादनुमितम् । “तद्यथेह कर्म-
चितोलोकः क्षीयते, एवमेवामुच्च पुण्यचितोलोकः क्षीयते”—इति
श्रुतिसिद्धम् । सातिशयत्वं तारतम्यवच्चम् । परसम्पदुल्लब्धेऽहि
हीनसम्पदं पुरुषं दुःखाकरोति इति तस्य विवेकोपयोगः ।

(३) अष्टाचत्वारिंशत् संस्कारात्मु गौतमादिभरुक्ताः ।

“यत् करोषि यदश्चामि यज्ञुहेषि ददासि यत् ।

यत् तपस्यसि कौन्तेय ! तत् कुरुष्व मदर्पणम्” ।

इति गीतायामिति । तच्च, संस्कारेण चिन्तस्य वेदन-योग्यता-माचं सम्पद्यते,* विविदिषा तु प्रवृत्तिमुत्पाद्य अवश्यं वेदनं सम्मादयति । तस्मात्, सुमुक्तोरीश्वरार्पणं प्रशस्तम् । तदेवं हितशब्देन धर्म-स्थाभिमतसाधनत्वाभिधानात् ‘अभीष्ट-सिद्धिः, प्रयोजनम्’—इत्युक्तं भवति^(१) ।

‘धर्म,—शब्देन विषयोनिर्दिश्यते । अभ्युदय-निःश्रेयसे साधन-त्वेन धारयति,—इति धर्मः । स च, लक्षण-प्रमाणाभ्यां चोदना-सूचे^(२) व्यवस्थापितः । ननु, “चोदनाऽवगम्यस्य न सृतिविषयलम्, सर्वचानन्य-लभ्यस्यैव विषयलावगमात् । अथ, मन्यसे!—चोदना-गम्योऽपि, अर्थवाद-परिहारेण, शाखान्तर-गत-विशेषोपसंहारेण च, अनुष्ठान-क्रम-सौकर्याय संग्रह्यते,’—इति । तच्च, कल्प-सूचेषु^(३)

* ‘विविदिषा जनकम्’—इत्यारभ्य, ‘सम्पद्यते’—इत्यन्तं मु० पुस्तके नात्ति ।

(१) ‘हितमित्यनेन शब्देन प्रयोजनं निर्दिश्यते’—इति यत् पूर्वमुपक्रान्तं, तस्यैवायमुपसंहारः संवृत्तः । अतो न पौनरुक्तयः ।

(२) ‘चादना-लक्षणोऽर्थाधर्मैः’, (१ अ० १ पा० २ सू०) इत्यस्मिन् मी-मांसासूचे इत्यर्थः । तच्चैतत् सिद्धम्,—श्रेयस्त्वं लक्षणं, चोदना-प्रमाणम्,—इति । तच्च, तच्चैव भाष्यादौ विस्तरतोऽवगमन्तव्यम् ।

(३) कल्पसूचाणि च नानाशाखागतलिङ्गादिकल्पितानि प्रत्यक्षवेदमूल-कानि श्रौतधर्मानुष्ठानक्रमप्रतिपादकानि । तानि च, लाक्ष्यायन-वौधायनादिभिः प्रगीतानि, तत्त्वान्तरा प्रसिद्धानि, श्रौतसूचापर-नामधेयानि वद्धनि ।

तथा संग्रहीतत्वात् । अतोन धर्मस्य विषयलम्”—इत्याशङ्काह, ‘शौचाचारम्’—इति । अयं भावः । द्विविधोधर्मः; श्रौतः सार्त्तश्च । तच्च, * आधानादि-पूर्वकोऽधीत-प्रत्यक्ष-वेद-मूलोदर्श-पैर्णमासादिः श्रौतः, अनुमित-परोक्ष-शाखा-मूलः शौचाचमनादिः सार्त्तः । तच्च आधानादेः कल्प-सूचेषु संग्रहेऽपि शौचादेरसंग्रहात् विषयलम्,—इति ।

ननु सृत्यन्तरेष्वपि शौचादिरुक्तः,—इत्यतश्चाह,—‘वर्तमाने कल्पे युगे’—इति । कल्पे युगे वर्तमाने सति, याजनाधापनादीनां जीवनाय असमूर्त्तेः, मानुषाणां जीवनाय, अभ्युदयाय, † निःश्रेयसाय च, हितः, सुकरोयोधर्मः,—ब्राह्मण-कर्त्तव्यः कृष्णादिः, सोऽत्र प्राधा-न्येन प्रतिपाद्यते, इति अनन्य-लभ्यत्वात् विषयलम्,—इत्यर्थः ।

‘यथावत्’—इतिपदेन कात्स्वर्गमिधायिनाः सङ्कोचं निवारयति । नत्वन्यथा कथनम् निवार्यते, स्वर्णाणां भान्ति-विप्रलभ्माद्यप्रसक्तः‡^(१)। अतएव ‘सत्यवती-सुत !’—इति सम्बोधनम् । यदा, योषिदपि सती॥ माता, सत्य-वादिनी, तदा किमु वक्तव्यं वेदाचार्यस्तत्-पुत्रः सत्य-वादी,—इति । ‘च’कारेण सु-यह्वं समुच्चिनोति ।

* अग्न्याधानादि,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† जीवनाभ्युदयाय,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ कात्स्वर्गमिधानः—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ सर्वत्तुणामभान्त्यविप्रलभ्माभ्यां तदप्रसक्तः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ योषिदपि सत्यवती,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) भमादिभिरेव मिथ्याकथनं सम्भवतीतिभावः । इदमत्रावध्येयम् । सर्वत्तुणां सर्वेषां भान्त्यप्रसक्तिः प्रमाणविशेषाभावादसङ्गतेव प्रति-

अत्र, प्रोक्तानाम् * अधिकारि-प्रयोजन-विषयाणां परस्परसम्बन्धोविस्थृष्टः । तत्र, प्रयोजनाधिकारिणोरर्थमानार्थिलभः; अधिकारिभिः प्रयोजनमर्थते । प्रयोजन-विषययोश्च जन्य-जनकभावः; ज्ञाते धर्मं तदनुष्ठानेनाभ्युदय-निःश्रेयस-सिद्धेः^(१) । अधिकारि-विषययोश्चापकार्यापकारकभावः; विषयः प्रयोजनमुत्पाद्य अधिकारिणं प्रत्युपकरोति । विषय-गत्ययोश्च प्रतिपाद्य-प्रतिपादकभावः । तदेव मनुवन्ध-चतुष्टयस्य सुखभवात् समाहित-मनस्कैः श्रोहभिरस्मिन् घण्ये प्रवर्त्तनीयम्,—इति श्लोक-द्वयस्य तात्पर्यार्थः ॥

ननु, पराश्रम-स्मृत्यवतारे व्यासं प्रति-प्रश्नोवधिकरणः,—इत्याशङ्क्य श्लोक-द्वयेन परिहरति,—

तत् श्रुत्वा कृषि-वाक्यन्तु स-शिष्याऽन्यर्क-सन्निभः† ।
प्रत्युवाच महातेजाः श्रुति-सूति-विशारदः ॥३॥
न चाहं सर्व-तत्त्व-ज्ञः कथं धर्म वदाम्यहम् ।
अस्मत्-पितैव प्रष्टव्यः—इति व्यासः सुतोऽब्रवीतः ॥४॥

* पर्वेक्तानाम्, इति सु० पुस्तके पाठः ।

† समिद्वामर्कसन्निभः—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

‡ सुतोवदत्,—इति सु० मू०, स० सो० पुस्तकेषु पाठः ।

भाति । प्रथुत, मीमांसायाः प्रथमेऽथाये सृष्टिपादे विरोधाधिकरणे भाष्यकारादिभिः सूत्तृणामपि भान्तिः समर्थिता दृश्यते । अतएव, “विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्” (मी० १४० ३पा० ३स०) इति भगवतोऽन्तिनिः सूत्रम्, “श्रुति सृष्टिविरोधे तु श्रुतिरिव गरीयसा” । इत्यादि जावालादिवचनश्च संगच्छते इति ।

(१) धर्मस्याभ्युदयहेतुलं साक्षात्, निःश्रेयसहेतुलन्तु चित्तशुद्धिदारा वेदनोत्पादनेनेति सर्वत्यम् ।

इति । सुमन्तु-वैशम्यायन-जैमिनि-पैलैः चतुर्वेद-प्रवर्त्तकैः; पुराण-प्रवर्त्तक-सूत-सहितैः, शिष्यैः सह वर्तते,—इति सशिष्यः । यथा अग्नि-ज्वाला-भिरुपेतः, यथा सूर्योरस्मिभिः, एवमसौ स्वसमान-विद्यैः शिष्ये-रुपेतः । अतएव महातेजस्यम् । तेजः-शश्वेनाच्च ब्रह्म-वर्चमं^(१) विवक्षितम्, इतरेण तेजसा प्रयोजनाभावात् । तामेव विवक्षां *श्रुति-विशारदः—इत्यनेन स्पृष्ट्यति । श्रुति-सूत्योः क्रमेणाग्न्यर्क-दृष्टान्तौ योजनीयौ । अग्निः सन्निकृष्टमेव दहनपि, अहनि रात्रौ चाविशेषेण दहति; एवमधीयमान-प्रत्यक्ष-श्रुतिषु कतिपयाएव धर्माः †ज्ञाय-मानाभवन्ति । युक्तावस्थायामयुक्तावस्थायाच्चाविशेषेण †ज्ञायन्ते^(२) । अर्कोदिवैव भासयन्त्रपि, सन्निकृष्टं विप्रकृष्टं अखिलं भासयति । एवं युक्तावस्थायामेव समर्थमानात्रपि, विप्रकीर्णानेक-शाखा-निष्ठ-धर्माः सर्वेऽपि समर्थन्ते । अथ वा,—तपसा अत्यन्त-परिष्ठुद्धोऽयम्,—इत्यस्मिन्नर्थे, अग्नि-दृष्टान्तः । “अग्निः पूर्चि-त्रत-तमः”^(३) ॥ इति श्रुतेः । वज्ञ-विषयाभिव्यक्ति-क्षमत्वे, अर्क-दृष्टान्तः ॥

ननु, एवं सति, ‘न चाहं सर्व-तत्त्व-ज्ञः’—इति वचनं व्याहतम्, न, तस्य पितृ-प्रशंसा-रूपार्थ-वादलात् । “अपश्वेवावाच्चन्ये गो-

* श्रुतिसृष्टिविशारदः—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† ज्ञायमाना,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ युक्तावस्थायाच्च विशेषेण,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ ज्ञायन्ते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

|| शुचिर्त्रतमः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) ब्रह्मवर्चसं वेदाध्ययनतदर्थज्ञानप्रकर्षक्तं तेजः ।

अस्मेभ्यः”—इति वचनं यथा गवाश्व-प्रशंसार्थं, न त्वजादीनां पशुलं निषेधति; प्रत्यक्ष-विरोधात्, अग्नीषोमीयादि-पशु विरोधाच्च, एव-मिदं व्यास-वचनं न व्यासस्य सर्वज्ञलं निषेधति, किन्तु पितरं प्रशंसति। यदा,—गुह-विषये विनयः कर्त्तव्यः,—इत्याद्याचार-शिक्षा-र्थमिदसुकम् । अथ वा,—‘नचाहम्’—इति वदतोव्यासस्यायमाश्रयः;—संप्रति कलि-धर्माः पृच्छण्टे, *न तावदहं स्वतः कलि-धर्म-तत्त्वं जानामि, अस्मात्-पितुरेव तत्र प्रावीष्टात्; अतएव, “कलौ पाराशर-स्मृतिः”—इति वच्यते, यदि, पितृ-प्रसादात् मम तदभिज्ञानम्, † तर्हि, सएव पिता प्रष्टव्यः; न हि, मूल-वक्त्रि लभ्यमाने, प्रणाडिका^(१) युज्यते,—इति ।

पालनात् ‘पिता’। पालकलं च अत्र, कलि-धर्मापदेशेन,—इति प्रस्तावानुसारेण इष्टव्यम् । अनयैव विवक्षया जनक-तातादिः शब्दानुपेक्ष्य पितृ-शब्दं प्रयुक्ते । ‘एव’कारेण, अन्ये स्मर्त्तारोव्यावर्थम्^(२) । यद्यपि, मन्त्रादयः कलि-धर्माभिज्ञाः, तथापि, पराश्रमास्मिन् विषये तपोविशेष-वलादसाधारणः कश्चिदतिशयोद्रष्टव्यः । यथा, काण्ड-माध्यन्दिन-काठक-कौथुम-तैत्तिरीयादि-शाखासु कण्वादीनामसाधारणव्यम्,^(३) तद्वदचावगन्तव्यम् ।

* अत्र, ‘तत्र’—इति अधिकं स० से० पुस्तकयोः ।

† मदभिज्ञानं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ गुर्वादि,—इति स० पुस्तके पाठः ।

§ नव्यावर्त्यन्ते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) प्रणाडिका—परम्परा ।

(२) दैश्यमायनोहि सर्वां श्राखामधीतवान्, कठः पुनरेकां, स तत्र ज्ञात-

‘व्यासः सुतः’ इत्युक्तेरयमाश्रयः;—कलि-धर्म-सम्प्रदायोपेत-स्यापि पराश्रम-सुतस्य यदा तद्धर्म-रहस्याभिधाने सङ्कोचः, तदा किमु वक्तव्यमन्येषाम्,—इति । तदेवं व्यास-सुखेन पराश्ररे गौरवातिशय-बुद्धिसुत्पादयितुं पराश्रम-सृष्ट्यवतारेऽपि व्यासं प्रति प्रश्नोन्व्यधिकरणः,—इत्यवगन्तव्यम् ॥

यथाविधि-गुरुप्रसन्न्या विद्या-प्राप्तिः,—इत्यभिप्रेत्य, उपसन्निं दर्शयति,—

ततस्ते चृष्टयः सब धर्म-तत्त्वार्थ-कांश्चिणः ।

चृष्टिं व्यासं पुरस्त्वात्य गत्वा* वदरिकाश्रमम् ॥५॥

इति । सर्वत्र वस्तुनि सामान्येन ज्ञाते विशेषेणाज्ञाते ज्ञानाकाङ्क्षा भवति । धर्म-शब्दोऽत्र सामान्यमभिधत्ते, तत्त्वार्थ-शब्दो विशेषम् । तत्र, सामान्यम्—अधीत-वेदेन श्रुत-व्याकरणेन लक्षण-प्रमाण-कुशलेन^(१) पुरुषेण ज्ञायते । वेदोहि धर्म-सामान्यं निरूपयति;—“धर्मोविश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा”—इति । (१)शाखान्तराध्यायि-

* गताः,—इति स० से० सु० मू० पुस्तकेषु । जग्मुः,—से० मू० पुस्तके पाठः ।

वज्ञ-परिश्रमोलभातिशयेऽन्येभ्योविशिष्यते । एतन्निवन्धनैव कठादि-संज्ञाविशेषाः श्राखाविशेषाणाम् । तथा च जैमिनिसूत्रम् । “आख्या-प्रवचनात्” (मी० १ अ०, १ पा० ३ सू०) इति । प्रकृष्टं वचनं प्रवचनम् । तत्कृता कठादिसमाख्या वेदशाखानामिति सूत्रार्थः ।

(१) समानासमानजातीयेभ्यो व्यवच्छेदकम् यत्, तत् लक्षणम् । प्रमिति-साधनं प्रमाणम् ।

(२) ननु यस्यां श्राखायाभियं श्रुतिर्नाल्ति तच्छाखाध्यायिनां कथं सामान्यतो

नसु व्याकरण-वलात् तदभिज्ञानम् । अभ्युदय-निःश्रेयसे धार-
यति,—इति व्युत्पत्तेर्दर्शितलात् । (१) औणादिक-प्रक्रियायामकुशल-
श्वेत् लक्षणेन जानाति* । अर्थवे सति चोदना-गम्योधर्मः,—इति
लक्षणम् । तच, अर्थ-शब्देन श्वेनाद्यभिचाराणां अनर्थानां निट्ठिः ।
“श्वेनाभिचरन् यजेत्”—इति श्रुत्युक्तस्यां श्वेन-नामक-याग-फलस्य
शब्द-वधस्य “न हिंस्यात् सर्वाभूतानि”२ इति निषेध-विषयलेन
अनर्थलात् तद्देतोः श्वेनस्याप्यनर्थलम्; श्वेनस्य खरूपतोनिषेधा
विषयलात् विधेयलमप्यविरुद्धम्३ । न च, निषेध-विषयलेनामी-
षोमीय-वधस्यापि अर्थशब्देन व्यावर्त्यलादव्याप्तिः,—इति शङ्कनौयम् ।
तच, विशेष-विधिना सामान्य-निषेधस्य अपोहितलात् ॥ । चोदना-

* जानातु,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

+ श्वेनाभिचरणादीनाम्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ इति श्रुतेष्वक्तस्य,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

१ सर्वभूतानि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ अगोपितलात्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

- धर्मज्ञानमित्याशङ्काह शाखान्तराध्यायिन इति । कर्त्तरि घष्टीयम् ।
कर्त्तव्याभिज्ञानक्रियापेक्षया द्रष्टव्यम् ।
- (१) दर्शितायाव्युत्पत्तेरौणादिकप्रक्रियासाध्यलात् तत्राव्युत्पन्नस्य सामा-
न्येन धर्मज्ञाने उपायमाह औणादिकेति ।
- (२) तथा च श्वेनादेः खरूपतोविधेयलं वास्तवमेव । फलदारा त्वनर्थत्व-
मौपचारिकमेवेति भावः । तदुक्तम् (मी० स्लो० वा० १ अ० १ पा० २ स्ल०) । “श्वेनादीनां विधेयलादिष्टस्यापि च साधनात् । उपचारा-
दनर्थत्वं फलदारेण वर्णयते”—इति । सर्वमेतत् चोदनासूचवात्तिके
विस्तरतो विचारितम् ।

शब्देन प्रव्यक्तादेव्यादृत्तिः । ‘घटं कुरु’—इति लौकिक-विधावति-
व्याप्तिः४—इति चेत् । न, चोदना-शब्दस्य वेद-विषये प्रसिद्धुलात्,
पङ्कजादाविव अवयवार्थस्य प्रवृत्त्यनिमित्तलात्५ । उक्त-लक्षणाभि-
धानेनैव ‘धर्मे चोदना प्रमाणम्’—इत्यर्थादभिहितं भवति६ । एवं
लक्षणादिभिः सामान्येन ज्ञातेऽपि च्छीणां तद्विशेष-ज्ञाने भवत्ये-
वाकाङ्गा ।

तच, विशेष-प्रश्न-कुशललात् व्यासस्य पुरस्कारः७ । कलि-
कल्प-विमोचन-हेतुलात् अक्षय-फल-हेतुलाच्च वद्रिकाश्रम-
निवासः८ । तदुक्तं कूर्म-पुराणे,—

“वदर्थाश्रममासाद्य मुच्येत कलि-कल्पात् ।

तत्र नारायणोदेवानरेणास्ते सनातनः ।

अक्षयं तत्र दत्तं स्वाज्जप्तं वाऽपि तथाविधम् ।

महादेव-प्रियं तीर्थं पावनं तद्विशेषतः ।

तारयेच्च पितृन् सर्वान् दत्ता श्राद्धं विशेषतः” ।

इति ॥ ५ ॥

(१) तस्यापि क्रियाप्रवर्त्तकवाक्यत्वेन चोदनात्वाविशेषादिव्यभिमानः ।

(२) तथाच चोदनाशब्दः पङ्कजादिशब्दवत् योगरूपः, इति न योगार्थमात्रं
तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं येन लौकिकविधावतिव्याप्तिः स्यात् । किन्तु
प्रसिद्धा वैदिकविधिवाक्यमात्रे तस्य प्रवृत्तिरितिभावः ।

(३) “चोदनालक्षणोऽर्थाधर्मः”—(मी० १ अ०, १ पा०, २ स्ल०) इति सूत्रं
प्रणयता जैमिनिनेतिशेषः ।

(४) पुरस्कारोऽप्यतः करणम् ।

(५) पराश्रस्येति शेषः । पराश्रसं प्रसृष्टशीणां तत्र गमनेन तस्य तद्विवा-
सत्वं प्रतीतेः ।

पराश्रस्य तपोमहिमानं प्रख्यापयितुमाश्रमं विश्विनिष्टि,—
नाना-पुष्प-लता-ङ्गकीर्ण* फल-पुष्पैरलङ्घृतम् ।
नदी-प्रस्तवणोपेतं पुण्य-तीर्थोपशोभितम् ॥ ६ ॥
मृग-पश्चि-निनादाद्यं † देवताऽयतनावृतम् ।
यक्ष-गन्धर्व-सिद्धैश्च ॥ नृत्त-गीतैरलङ्घृतम् ॥ ७ ॥

इति । अत्युक्तेन तपसा फलमिहैवाविर्भवति । तथा सति,
यादृशं फलमुत्कृष्टमुपलभ्यते, तादृशस्य तपसउत्कर्षोनिश्चेत्यः; इह
च, तेषु तेषु ऋतुषु ॥ सम्भाव्यमानानां पुण्याणां नानाविधानां**
निरन्तरं सङ्कीर्णत्वमुपलभ्यते, ततोदेवार्चन-लक्षणं तपः पक्षम्,—इति
गम्यते । एवं फल-वृन्दोत्कर्षात् आहार-नियतेः ॥ परिपाको-

* नानावृक्षसमाकोर्णम्,—इति सु० मू० सो० मू० पुस्तकयोः पाठः ।
† मृगपश्चिगणाच्च,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

‡ देवतायतनास्यदं,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

§ यक्षकिरणसिद्धैश्च,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

॥ वृत्यगीतैरलङ्घृतम्,—इति स० सो० पुस्तकयोः, वृत्यगीतसमाकुलं,
—इति सु० मू०, सो० मू० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ ऋतुषु,—इति स० सो० पुस्तकयोर्नास्ति ।

** नानाविधानां पुण्याणाम्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) “वृत्यं पदर्थाभिनयोन्तरं ताललयाश्रितम्”,—इति चन्द्रिका ।

(२) नियतिर्नियमः । अभिजागनियमने खल्वभिलघनोयसौकर्यं पतञ्जलिना
प्रायः सिद्धिप्रलतया कथितम् । यथा, अस्त्रेयसिद्धै सत्यां रत्नानामु-
पस्थानम् । तच व्यक्तं पातञ्जल-साधन-पादादौ । तुल्यन्यायतया प्रकृ-
तेषि आहर्योत्कर्षः आहार-नियमस्य फलतया कल्पयते,—इति
भावः । एवं परचापि ।

निश्चीयते । धर्म-कालेऽपि अविच्छिन्नेन नदी-प्रवाहेण स्वान-निय-
ति-पाकावगमः । पुण्यतीर्थ* विष्णु-गङ्गादिँ । पुण्य-तीर्थ-शोभया
च आश्रमस्यैतस्य तपोऽतिशय-जनकले हेतुरूपन्यस्तः ॥

मृगादीनामन्योन्य-वैर-त्यागेन निर्भयाणां विस्त्रब्धोयोनिनादः,
तेनाहिंसाऽनुष्ठान-सिद्धिर्दर्शिता । तथाच योग-शास्त्रे पतञ्जलिः,
यम-नियमादीनां क्रमेण सिद्धि-लिङ्गानि ॥ सूत्रयन् अहिंसा-सिद्धिं
सूत्रयामास;—“तत्सन्निधौ वैर-त्यागः”—(२ पा० ३ ५४०) ॥ इति ।

पूर्वे महर्षयोऽत्र तपश्चरन्तः एकैकं देवालयं निर्मितिरेः तैः
सर्वेरावृतलम्—अस्याश्रमस्य तपोऽतिशय-हेतुतायां, सर्वे-सम्प्रतिप-
चेलिङ्गम् ॥ अथवा,—चन्द्र-सूर्यादयोदेवाः पूर्वस्मिन् जन्मनि मनुष्याः
सन्तोऽत्रैव नानाविधेष्वायतनेषु तपस्त्रा देवलं लेभिरे,—इति विव-
क्षया देव-नामाङ्गितैरायतनैरावृतम्,—इत्युक्तम् । यक्षादयः ॥ पूर्व-
जन्मानुष्ठित-तपः-फलं देव-योनिलमनुभवन्तोऽप्यत्रागत्य एतदीय-

* उष्णतीर्थं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† विष्णुगयादि,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ निर्मितवन्तः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ पच्यादयः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः । एवं परच ।

(१) यमनियमादयस्य, “यम-नियमासन-प्राणायाम-प्रव्याहार-धारणा ध्यान-
समाधयोऽष्टावङ्गानि” (२ पा०, २६ ५४०) इति योगसूत्रोक्ताः ।
एषां विवरणं तत्रैव ब्रह्मचर्यम् ।

(२) तस्य अहिंसा-प्रतिष्ठस्य सन्निधानात् शास्त्रतिक-वैराण्यामप्यहि-नकुला-
दीनां वैरत्यागो भवतीत्यर्थः ।

(३) यदि हि अस्याश्रमस्य तपोऽतिशय-हेतुतायां कस्यचिह्निप्रतिपत्तिः स्यात्,
तदा सर्वेषामृषीणां तच तपश्चरणं देवालय-निर्माणस्व नोपपद्यते,—
इति भावः ।

तपोऽतिशयं दृष्ट्वा हृष्णेनानृत्यन्ति गायन्ति च । अनेन देवैरपि
अर्थनीयत्वम् आश्रमस्य प्रदर्शितम् । युक्तं चैनन्, देव-जन्मनोऽयुक्त-
मस्य^(१) फलस्यात् सम्यादयितुं शक्यत्वात् । अथवा,—यक्षादयोमुमु-
क्षवः सन्तोऽत्रागत्य *मोक्ष-साधनवेन नृत्त-गीताभ्यां† दृश्वरं भजन्ते ।
अतएव याजवल्क्येनेदमुक्तम्—

“वीणा-वादन-तत्त्वज्ञः श्रुति-जाति-विश्वारदः ।

ताल-ज्ञानाप्रयासेन मोक्ष-मार्गं निगच्छति”^(२) ॥

इति ॥

गुह्यसत्त्वावनुष्ठेयं प्रकार-विशेषं दर्शयति,—

तस्मिन्बृषि-सभा-मध्ये †शक्ति-पुच्चं पराश्रम् ।

सुखासीनं महातेजाः॒ मुनि-मुख्य-गणावृतम् ॥८॥

क्षताञ्जलि-मुटोभूत्वा व्यासस्तु कृषिभिः सह॥ ।

प्रदक्षिणाभिवादैश्च स्तुतिभिः समपूजयत्॥ ९ ॥

* मोक्ष,—इति सु० पुस्तके नात्ति ।

† वृत्यगीताभ्यां,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ शक्ति,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

§ महातामानं,—इति सु० मू० पुस्तके, महातेजोमुनिमुख्य,—इति सो०
मू० पुस्तके पाठः ।

॥ व्यासस्तु कृषयत्था,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

¶ पर्यपूजयत्,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

(१) मोक्षरूपस्येव्यर्थः ।

(२) श्रुतिर्नाम खरावयवः शब्दविशेषः । जातयः षड्जाद्याः खरभेदाः
सप्त शुड्डाः, सङ्कीर्णाच्चैकादश । मिलित्वा त्वद्वादश भवन्ति । तातः
काञ्जिक्यामानं गीतघमाणमिति यावत् ।

इति । ‘तस्मिन्’,—इति आश्रमोक्तिः । वक्ष्यमाण-धर्माणामशेष-
मुनि-सम्मानं दर्शयितुम्, ‘कृषि-सभा’—इत्युक्तम् । कृषिव्यष्टिपि वि-
शेषेण सूति-कारिणां गोच-प्रवर्त्तकानां^(१) च, अत्रि-याज्ञवल्क्यादीनां
सम्पन्निं विवक्तिला आह, ‘मुनि-मुख्य’—इति । न केवलं तपोबलेन
पराश्रमस्य महिमा, किन्तु विश्विष्ट-जन्मनापि,—इत्याह, शक्ति-पुच्चम्,—
इति । अयच्च महिमा, ‘पराश्रम’—शब्द-निर्वचन-पर्यालोचनया
विस्थृतमवगम्यते । तच्च निर्वचनं महद्विरुद्धाद्वतम्,—

“पराकृताः शराः यस्मात् राज्ञसानां वधार्थिनाम् ।

अतः पराश्रमेनाम् कृषिरुक्तोमनीषिभिः ।

परस्य कामदेवस्य शराः समोहनादयः^(२) ।

न विद्यन्ते यतस्तेन कृषिरुक्तः पराश्रमः ।

परेषु पाप-चिन्तेषु नादत्ते कोप-लक्षणम् ।

शरं, यस्मात् ततः प्रोक्त वृषिरेष* पराश्रमः ।

परं मातुर्निर्जायायदुदरं तदयं यतः ।

कृचमुच्चार्थं निर्भिद्य निरगात् स पराश्रमः” ।

इति । ‘सुख’-शब्देनैकाग्र्यं च विवक्तिम्;—चित्तस्याशेष-विचेप-

* कृषिरेव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) गोत्रं वंशपरम्पराप्रसिद्धमादिपुरुषब्राह्मणस्तथा० । तच्च काञ्ज-
यादि प्रसिद्धमेव ।

(२) समोहनादयस्य,—“समोहनोन्मादनौ च शोषणास्तापनस्तथा० स्तम्भ-
नस्तेतिकामस्य पञ्च वाणाः प्रकीर्तिताः”—इत्यनेनोक्ताः ।

परिहारेणैकाय्यं यथा भवति, तथोपविष्टमित्यर्थः । ऐकाय्य-आसीन-
महातेजः-पदानि पूर्वं व्याख्यातानि ॥

‘अच्छलि’-पदेन भक्त्यतिशयोद्योत्यते । परथा भक्त्या गुरुपदि-
ष्टार्थ-तत्त्वमाविर्भवति । तथाच, श्वेताश्वतर-शाखायां श्रूयते,—

“यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः” ।

इति । अन्तरेण गुरुभक्तिसुपदिष्टोऽप्यर्थोनिष्कलोभवति । तदपि
कचित् श्रूयते,—

“अध्यापिता ये गुरुन्* नाद्रियन्ते
विप्रावाचा मनसा कर्मणा वा ।
यथैव ते न गुरुभर्मैजनीयाः†
तथैव तान् न भुनक्ति श्रुतं तत्” ।

इति । यथा गुरुमनाद्रियमाणाः शिष्याः न गुरुणा पाल्यनीयाः^(१)
तथा तत् श्रुतमपि तान्‡ शिष्यान् स्व-फल-दानेन न पालयति,—
इत्यर्थः । देववद्गुरोः पूजनीयत्वात् तस्मिन् प्रदक्षिणादयोर्युज्यन्ते ।
तर्हि, आवाहनासन-खागतादयोऽप्युपचाराः प्राप्यन्ते,—इति चेत्,
प्राप्यनां नाम, प्रदक्षिणादीनामुपलक्षणत्वात् । अथवा,—दूरादागत्य

* गुरुं,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

† गुरुभर्मैजनीयाः,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ तत् श्रुतमधीतान्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) ‘भुजपालनाभ्यवहारयोः’—इति धातुपाठादयमर्थालभ्यते ।

गुरु-दर्शनं कुर्वतामुचिताः प्रदक्षिणादयएव,—इति तावन्तोऽत्र
निर्दिश्यन्ते ॥

उक्तोपसत्तेर्यथाविधिलं द्योतयितुं, गुरोः परितोष-पूर्वकं कृपा-
विशेषमादर्शयति,—

ततः * सन्तुष्ट-हृदयः† पराश्र-महामुनिः ।

आह सुखागतं ब्रूहीत्यासीनोमुनि-पुञ्जवः ॥१०॥

इति । गुरु-सन्तोषस्य श्रेयोहेतुत्वमन्वय-व्यतिरेकाभ्यां पुराणसारेऽभि-
हितम्,—

“गुरावतुष्टेतुष्टाः स्युः सर्वे देवाः द्विजात्तमाः! ।

तुष्टे तुष्टायतस्तस्मात् सर्व-देवमयोगुरुः ।

श्रेयोऽर्थो यदि; गुर्वाज्ञां मनसाऽपि न लङ्घयेत् ।

गुर्वाज्ञा-पालकोयस्मात् ज्ञान-सम्पत्तिमन्तुते” ।

इति । आदर-पूर्वकेण खागत-प्रस्त्रेन कृपाविशेषोदर्शितः । आद-
रार्था सु-शब्दस्य द्विरक्तिः^(१) । अथवा,—सु-शब्देनैकेन आगमने^(२)
लौकिकं सौख्यमुक्तम्, द्वितीयेन यथाविष्टुपसन्ति-लक्षणं शास्त्रीयं
सौषष्ठवमुच्यते । चरिष्वागतेषु पराशरेणाभ्युत्थातव्यम्^(३) इति शङ्कां

* अथ,—इति स०, से०, सु० मू० पस्तकेषु पाठः ।

† सन्तुष्ट-मनसा,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

‡ आगमने,—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

१ पराश्ररेणाप्युत्थातव्यम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) खागतशब्देषि सुशब्दस्य प्रविष्टत्वात् यस्य द्विरक्तिरिति बोध्यम् ।

वारथति 'आसीनः'—इति । तत्र हेतुलेन पराश्ररोमहासुनि-सुनि-
युज्ज्व-शब्द-दयेन* विश्विते । महासुनि-सुनिपुज्ज्व-शब्दै क्रमेण
वयसा विद्यया च ज्येष्ठत्वमाहतुः । उभयविधि-ज्यैष्ठगत् न अनेना-
भ्युत्थातव्यम् ॥

आसीनेन यथा स्वागतं पृष्ठम्, एवमागतेनाप्यवस्थितस्य कुशलं
प्रष्टव्यम् । अतः प्रथमं तत् पृष्ठां गुरुणां स्वकीये कुशलेऽभिहिते
स्ति पश्चात् वुभुत्सितार्थं पृच्छति,—इत्याह—

कुशलं सम्यगित्युक्ता व्यासः पृच्छत्यनन्तरम्† ।

इति । उक्ता, गुरु-सुखात् कुशलं श्रुत्वा च,—इत्यध्याहत्यै योज-
नीयम् ॥

वुभुत्सितार्थं प्रश्न-प्रकारं दर्शयति,—

यदि जानासि भक्तिं मे॥ स्वेहादा भक्त-वत्सल ॥ ११ ॥
धर्मं कथय मे तात ! अनुग्राह्योह्यहं तवा ।

* पराश्रः शब्ददयेन,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† ततः प्रथमं तत्त्वविदा,—इति म० पुस्तके पाठः ।

‡ व्यासः सुखागतं ये च कृष्णस्तु समन्ततः । कुशलं सम्यगित्युक्ता व्या-
सोपच्छत्ततः परम्,—इति सो० म० पुस्तके पाठः । म० म० पुस्तके
तु, पूर्वार्ड्धमेवमेव । उत्तरार्द्धे तु,—कुशलं कुशलेत्युक्ता व्यासः पृच्छ-
त्यतः परम्,—इति विशेषः ।

§ इत्याहत्या,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ मे भक्तिं—इति सो० म०, म० पुस्तकयोः पाठः ।

¶ ह्यनुग्राह्योप्यहं तव,—इति म० पुस्तके, अनुग्राह्योजनस्तव,—इति
सो० म० पुस्तके पाठः ।

इति । प्रियः शिष्यः पुत्रोवा रहस्योपदेशमईति, नेतरः । सोऽयमर्थः
कृन्दोगैर्मधु-विद्यायामान्नायते । “इदं वाव ज्येष्ठाय पुत्राय पिता
ब्रह्मा प्रब्रूयात् प्रणायाय(१) वाऽन्तेवासिने नान्यस्मै* कस्मैचन”—
इति । अतोऽत्र, व्यासस्य पुत्रलं शिष्यलं च अस्ति,—इत्यभिप्रेत्य
पक्ष-दयोपन्यासः । यदि लिङ्गैर्मर्दीये मानसे भक्ति-विशेषोऽनुमीयते,
तदा तव भक्त-वत्सलत्वात् शिष्य-बुद्ध्या मामनुग्रहाण, अननुमानेऽपि
पुत्र-स्वेहात् अनुग्राह्योऽहम् । सर्वथाऽप्यपदेष्टव्यएव धर्मः ॥

ननु, सन्ति बहवोधर्माः मन्वादिभिः प्रोक्ताः, तत्र कोधर्माः
भवता बुभुत्सितः? इत्याशङ्का, बुभुत्सितं परिशेषयितुं बुद्धान्
धर्मानुपन्यस्ति,—

श्रुतामे मानवाधर्मावाशिष्ठाः काश्यपास्तथा ॥ १२ ॥

गार्गेय-गौतमीयाच्च+ तथा चौश्ननसाः श्रुताः‡ ।

अचेर्विष्णोच्च संवर्त्तात् दक्षादङ्गिरसस्तथा४ ॥ १३ ॥

* प्राणाच्यायसेऽन्तेवासिने वाऽन्यस्मै,—इति म० पुस्तके पाठः ।

† गार्गेय-गौतमीयाच्च,—इति म० पुस्तके पाठः ।

‡ 'श्रुताः' इत्यत्र, स्मृताः—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः । इदं स्तो-
कार्ड्मेवान्यत्रान्यथा पठितम् । तथाहि,—गार्गेय-गौतमाच्चैव तथा,
चौश्ननसाः स्मृताः,—इति म० म० पुस्तके, गार्गेय-गौतमाधर्माः तथा
गोपालकस्य च,—इति सो० म० पुस्तके पाठः ।

§ अचेर्विष्णोच्च संवर्त्तादक्षा आङ्गिरसस्तथा,—इति म० म० पुस्तके,
अचेर्विष्णोच्च संवर्त्तादक्षाङ्गिरस एव च,—इति सो० म० पुस्तके-
पाठः ।

(१) प्रणायाय सम्मताय ।

शतातपाच्च हारीतात् याज्ञवल्क्यात्तथैव च* ।
आपस्तम्ब-कृता धर्माः शङ्खस्य लिखितस्य च ॥ १४ ॥
कात्यायन-कृताश्वैव तथा प्राचेतसान्मुनेः† ।

इति । ‘मे श्रुताः’ मया श्रुताः,—इत्यर्थः । संबन्ध-सामान्य-वाचिन्याः
षष्ठ्याः‡ कर्त्तृ-कृति-लक्षणे विशेषे पर्यवसानात् । ‘अत्रेः’—इत्यादीनां
पञ्चम्यन्तानां ‘श्रुताः’—इत्यनेनानुषक्तेन संबन्धः । आपस्तम्बेन कृताः
प्रोक्ताः,—इति यावत् । शङ्खस्य लिखितस्य च संबन्धिनोधर्माः^(१) ।
ताभ्यां प्रोक्तलं तत्संबन्धितम् । प्रचेताएव प्राचेतसः । वायस-राच-
सादाविव खार्थं तद्वितः^(२) । अस्तु वा, प्रचेतसः पुत्रः कश्चित् धर्म-
शास्त्रकारः ।

ननु, मानवादयः^(३) स्मार्त-धर्माः श्रुताश्वेत्, तर्हि मा नाम ते
वुभुत्स्थन्नां श्रौतास्त्रग्निहोत्रादयोवुभुत्सिद्ध्यन्ते‡ इत्याशङ्खात् ।

* शतातपाच्च हारीता याज्ञवल्क्यकृताच्च ये, —इति सु० मू० पुस्तके,
शतातपस्य हृस्तिः याज्ञवल्क्यकृतास्तथा, —इति सो० मू० पुस्तके
पाठः ।

† प्राचेतसकृताच्च ये,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः । आपस्तम्ब,—
इत्यादि, कात्यायन, इत्यादि श्लोकार्द्दिव्यं विपर्यस्य पठितं सु० मू०
पुस्तके, सो० मू० पुस्तके च ।

‡ संबद्धसामान्यवाचिन्या षष्ठ्या,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ वुभुत्स्थन्ते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) श्रुताः,—इत्यनुषक्तेनान्वयोद्रवृत्यः ।

(२) वयः (पच्छी) एव, वायसः, रक्ष एव राक्षसः,—इति खार्थं तद्वितः ।

(३) मनोरिमे मानवाः (प्रोक्तलं तत्सम्बन्धः) ते आदयोयेवां स्मार्तधर्माणां
ते तथेकाः ।

श्रुताश्वेते भवत्-प्रोक्ताः श्रुत्यर्थामे* न विस्मृताः ॥ १५ ॥
अस्मिन् मन्वन्तरे धर्माः कृत-चेतादिके युगे ।

इति । ये प्रत्यक्ष-श्रुतीनामर्थाः अग्निहोत्रादयोधर्माः, एते मया
श्रुताः । तदेतत् तत्रापि प्रसिद्धम्,—इति द्वोतनार्थाहि-शब्दः । तत्र
हेतुः; ‘भवत्-प्रोक्ताः’—इति । व्यासः पराश्ररादधीतवान्,—इति
पौराणिकाः । श्रुतानामपि विस्मृतिश्चेत्, पुनरपि स्मरणमपेक्ष्येत्,—
इत्याशङ्खं ‘न विस्मृताः’—इत्युक्तम् । प्रायेणाग्निहोत्रादीनां कलौ
दुर्लभतमभिप्रेत्य ‘कृत-चेतादिके’ इत्युक्तम् । आदि-शब्देन द्वापरं
गट्ज्ञते । ‘अस्मिन् मन्वन्तरे’—इति निर्देशः प्रदर्शनार्थः । नतु, मन्व-
न्तराण्णतीतान्यनागतानि वा व्यवच्छिद्यन्ते । तद्वाच्चेदे प्रयोजना-
भावात् । न हि, नानाविधेषु मन्वन्तरेषु धर्मां भिद्यमानं कच्चितुप-
लभामहे । अस्मिन् मन्वन्तरे कृतादिकेषु युगेषु प्रायेण सम्भावि-
तानुष्ठानाः प्रत्यक्ष-श्रुत्यर्थाः ये धर्माः, तेऽपि मानवादि-स्मार्त-
धर्मवत् श्रुतलान् वुभुत्सिताः ॥

इदानीं परिशिष्टं वुभुत्सितं पृच्छति,—

सर्वे धर्माः कृते जाताः सर्वे नष्टाः कलौ युगे ॥ १६ ॥

चातुर्वर्ण्यसमाचारं किञ्चित् साधारणं वद ।

इति । सर्व-शब्दोदेश-कालावस्थादि-भंदेन धर्माणां वज्रविधिमा
चष्टे । एतच्च महाभारते आनुशासनिके पर्वणि उमा-महेश्वर-संवादे
प्रपञ्चितम् ।

* श्रौतर्थात्ते,—इति स०, सो०, मु० मू० पुस्तकेषु पाठः ।

† अवणमपेक्ष्येत्,—इति समीचीनः पाठः ।

“धर्माः वज्जविधाः* लोके श्रुति-भेद-सुखोद्भवाः^(१) ।
देश-धर्माश्च दृश्यन्ते कुल-धर्मास्तथैव च ।
जाति-धर्माः वयो-धर्माः गुण-धर्माश्च शोभने ! ।
शरीर-काल-धर्माश्च आपदधर्मास्तथैव च^(२) ।
एतद्धर्मस्य नानालं क्रियते लोक-वासिभिः” ।
इति । ते च सर्वे धर्माः प्राणिभिः कृत-युगे यथावदनुष्ठिताभवन्ति,
युग-सामर्थ्येन धर्मस्य चतुष्पदोऽपि अपरिक्षयात् । चेतादिषु
कल्पेण क्षीयमाणाधर्माः कल्पि-युगवसाने सर्वात्मना विनष्टाभवन्ति ।
तदेतत् सर्वं पुराण-सारेण विस्तरेण प्रदर्शितम्,—
“कृते चतुष्पात् सकलोव्याजोपाधि-विवर्जितः^(३) ।

* चतुर्बिंधाः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† अपरिक्षयः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ पुराणकारेण,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ निर्वाजोपाधिवर्जितः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

- (१) सुखशब्दोऽत्र आद्यर्थः । श्रुतिभेदसुखेभ्य उद्भवेयेषां ते तथोक्ताः ।
(२) देशधर्माः प्राच्यादिभिरनुष्ठोयमानाहेताकादयः । कुलधर्माः, “वा
शिष्ठाः पञ्चचूडाः स्युः”—इत्यादयः । जातिधर्माः ब्राह्मणादीनां
याजनादयः । वयोधर्माः अष्टवर्षस्योपनयनमिवेवमादयः । गुण-
धर्माः अभिविक्तस्य प्रजापालनमित्यादयः । यच्चेदसुक्तम्,—‘योगु-
णेन प्रवर्त्तते गुणधर्मः स उच्यते । यथा मर्ज्जाभिविक्तस्य प्रजानां
परिपालनम्’—इति । शरीरधर्माः कृष्णकेशस्याधानं पलितशिर-
सेवन-गमनमित्यादयः । कालधर्माः संक्रान्त्यादौ दानादयः । आप-
द्धर्माः आपदि सर्वेषामनन्तरादत्तिरित्यादयः ।

वृषः^(१) प्रतिष्ठितोधर्मोमनुष्वेषभवत् * पुरा ।
धर्मः पाद-विहीनसु चिभिरंशैः प्रतिष्ठितः—
चेतायां, द्वापरेऽद्वैन व्यामिश्रोधर्मद्वयते † ।
चिपाद-हीनस्त्विष्ये तु सत्ता-मात्रेण तिष्ठते” ।
इति । तिष्ये कलिः । तथा वृहस्पतिरपि—
“कृतेऽभृत् सकलोधर्मस्तेतायां चिपदः^(२) स्थितः ।
पादः प्रविष्टोऽधर्मस्य मत्सर-देश-सम्भवः^(३) ।
धर्माधर्मो समै भृत्वा द्विपादौ द्वापरे स्थितौ ।
तिष्येऽधर्मस्त्विभिः पादैः ॥धर्मः पादेन संस्थितः” ।
इति । तथा लैङ्ग-पुराणे कलौ धर्म-नाशं प्रस्तुत्य तद्वेतुवेन पुरुष-
दोषउपन्यस्तः,—
“आद्ये कृते तु योधर्मः स चेतायां प्रवर्त्तते ।
द्वापरे व्याकुलीभृतः प्रणश्यति कलौ युगे ।
तिष्ये मायामस्त्वयाच्च वधच्छैव तपस्त्विनाम्—

* मनुष्वेषवसत्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† द्वापरे त्वर्जं तथा धर्मोऽवतिष्ठते,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ वृहस्पतिनापि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ चिपदि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

|| तिष्ये धर्मः स्थितिः पादैः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

- (१) वृषः वृषरूपी ।

- (२) मत्सरदेषसम्भवोऽधर्मस्य पादः धर्मस्य क्षीणपादस्थाने प्रविष्ट
इत्यर्थः ।

साधयन्ति नरास्त्रं तमसा व्याकुलेन्द्रियाः” ।

इति । विष्णु-पुराणेऽपि,—

“वर्णाश्रमाचारवती प्रवृत्तिर्न कलौ नृणाम् * ।

न साम-यजुर्चर्वग्व-विनिष्पादन-हेतुका”† ।

इति । आदित्य-पुराणेऽपि—

“धसु कार्त्त-युगे धर्मोन कर्त्तव्यः कलौ युगे ।

पाप-प्रशक्तासु यतः कलौ नार्यानरास्तथा” ।

इति । अतः कलौ प्राणिनां प्रयास-साध्ये धर्मे प्रवृत्त्यसभवात्
सुकरोधर्मोऽन्न वुभुत्तिः । स च द्विविधः चतुर्णां वर्णानां साधा-
रणोऽसाधारणश्च । तत्र, साधारणेऽवहस्यतिना निरूपितः,—

“दया चमाऽनसूया च शौचानायास-मङ्गलम्^(१) ।

अकार्षण्यास्युह्वते च सर्व-साधारणाऽसे”‡ ।

इति । तथा विष्णुनाऽपि,—

“चमा सत्यं दमः शौचं दानमित्तिय-संयमः ।

अहिंसा गुरु-शुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया ।

* युगे,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

† न सामच्छयजर्वग्विनिष्पादनहेतुकी,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ सर्वसाधारणेऽविधिः,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) दयादिलक्षणानि वृहस्यतिनैव दर्शितानि । परन्तु प्रसिद्धत्वात्तान्यु-
पेक्ष्य केवलमनायास-मङ्गलयोर्लक्षणमुच्यते । “श्रीरूपीद्वये येन
सुशुभेनापि कर्मणा । अत्यन्तं तत्र कुर्वित अनायासः स उच्यते ।
प्रशस्ताचरणं नियमप्रशस्तविवर्जनं । एतद्विभागं प्रोक्षमृषिभिस्त-
त्वदर्शिभिः”—इति ।

आत्म-पवमलोभत्वं*(१) देवतानाञ्च पूजनम्† ।

अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्यउच्यते” ।

असाधारणेऽपि वृहस्यतिना स्मर्यते—

“स्वाध्यायोऽध्यापनञ्चापि यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतियहश्चापि षट् कर्माण्णग्रजन्मनः ।

दृज्याऽध्ययन-दाने च प्रजानां परिपालनम् ।

शस्त्रास्त्रैधारण^(२) सेवा कर्माण्णि चत्रियस्य तु ।

स्वाध्यायोद्यजनं दानं पशुनां पालनं तथा ।

कुसीद-क्षणि-वाणिज्य^(३) वैश्य-कर्माण्णि सप्त वै ।

शौचं ब्राह्मण-शुश्रूषा सत्यमक्रीधएव च ।

शूद्र-कर्म तथा मन्त्रोनमस्कारोऽस्य चोदितः” ।

इति । गीताख्यपि भगवानाह,—

“ब्राह्मण-क्षणि-विशं शूद्राणाञ्च परन्तप! ।

कर्माण्णि प्रविभक्तानि खभाव-प्रभवैर्गुणैः ।

* आत्मपवमलोभत्वं—इति स० से० पुस्तकयोः । आर्जवत्वमलोभत्वं,—

इति सु० वि० स० पाठः ।

† देवब्राह्मणप्रजनम्,—इति सु० वि० स० पाठः ।

‡ असाधारणाञ्च वृहस्यतिना स्मर्यन्ते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ शभास्त्र,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) आत्मपवमलोभत्वम् ।

(२) येन गृहीतेन परोहन्यते, तत् शस्त्रम् । येन च मुक्तेन, तदस्त्रम् ।

(३) कुसीद वृद्धिजीविका ।

श्रोदमस्तुपः शौचं चान्तिराज्ञवसेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्राह्मं कर्म* स्वभावजम् ।
शौर्यं तेजोधृतिर्दाच्यं युद्धे चायपलायनम् ।
दानमीश्वरभावस्य चाचं कर्म स्वभावजम् ।
कषि-गो-रक्ष-वाणिज्यं वैश्यं कर्म† स्वभावजम् ।
परिचर्यात्मकं कर्म शृद्रस्यापि स्वभावजम्” ।

इति । एवं दैर्वधे सति साधारणोऽस्मिन् स्तोकेः पृच्छते । ‘किञ्चित्’—इति क्रिया-विशेषणम् । तथा सति, किमः सङ्कोचवाचिलात् संचेपेणेत्यर्थः सम्पदते ।^(१) युक्तचैतत्, असाधारण-धर्म-प्रश्ने “विस्तरात्” इति वक्ष्यमाणलात्^(२) इति ॥

अथ, असाधारणं धर्मं पृच्छति,—

चतुर्णामपि वर्णानां कर्तव्यं धर्म-कोविदैः ॥ १७ ॥

ब्रूहि धर्म-स्वरूप-ज्ञ! स्वस्त्रं स्थूलच्च विस्तरात्^(३) ।

इति । धर्म-स्वरूपे वादि-विप्रतिपत्तेः तदीय-विवेकस्य दुःशक-

* ब्रह्मकर्म,—इति स० से० पुस्तकयोः, ह० गीतासु च पाठः ।

† वैश्यकर्म,—इति स० से० पुस्तकयोः, ह० गीतासु च पाठः ।

‡ कलौ,—इति म० पुस्तके पाठः ।

§ स्तोकोऽयं म० म० पुस्तके नात्ति ।

(१) अत्र स्तोके साधारणधर्मप्रश्न इत्येतदुपपादयति युक्तचैतदिति ।

(२) तथा च, साधारणधर्मस्य संचेपेण कथनं असाधारणस्य तु विस्तरेण,
—इति प्रश्नुराग्न्यः ।

तात् च* तत्र प्रावीणं विवक्षिला ‘धर्म-स्वरूप-ज्ञ!’ इति संवेधते ।

(१) तार्किकास्तावत् आत्म-गुणो धर्माधम्नौ,—इत्याङ्गः ।

“विहित-क्रिया साध्योधर्मः पुंसेगुणोमतः† ।

प्रतिषिद्ध-क्रिया-साध्यः स गुणोऽधर्मउच्यते‡” ।

इति । मीमांसकासु, “चोदना-लक्षणोऽर्थाधर्मः” (मी० १४० १ पा० १ स०) इत्यसूचयन् । तत्र, भाद्रामन्यन्ते,—

“द्रव्य-क्रिया-गुणादीनां धर्मात्मं स्यापयिष्यते ।

तेषामैन्द्रियकलेऽपि न ताद्रूपेण धर्मता ।

अर्थः-साधनता ह्येषां नित्यं वेदात् प्रतीयते ।

ताद्रूपेण च धर्मात्मं तस्मान्नेन्द्रिय-गोचरः” ।

इति । प्राभाकरासु, कार्य-नियोगापूर्व-शब्दैरुच्यमानं धार्लर्य-साध्यं स्वर्गादि-फल-साधनमात्म-गुणं धर्ममाङ्गः । (२) दुर्बिवेच्यत्वञ्चै महाभारते दृष्ट्युभ्नेनोक्तम्॥

“अधर्मोऽधर्मइति च व्यवसायोन शक्यते ।

कर्तुमसादिधर्मेत्वान् ! अतोनां व्यवसायहम्” ।

* दुःशक्तात्,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

† पुंसेधर्मोगुणोमतः,—इति म० पुस्तके पाठः ।

‡ पुंगुणोऽधर्मउच्यते,—इति म० पुस्तके पाठः ।

§ दुर्बिवेच्यत्वञ्च,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

|| अत्र, दोणपर्वणि,—इत्यधिकं स० से० पुस्तकयोः ।

¶ ततोन,—इति म० पुस्तके पाठः ।

(१) धर्मे वादिविप्रतिपत्तिं दर्शयति तार्किका इति ।

(२) धर्मविवेकस्य दुःशक्तात्माह दुर्बिवेच्यत्वञ्चेति ।

इति । ईदृशस्यापि धर्मस्य स्वरूपमव्याकुलोजानातीत्यस्ति तच प्राचीणम् । धर्म-स्वरूपस्त्रिविश्वामित्राह—

“यमार्थाः क्रियमाणन्तु शंसन्यागमवेदिनः” ।

सधर्माय विगर्हन्ते तमधर्मं प्रचक्षते ।

ईदृशस्य हि धर्मस्य स्वरूपं व्याकुलोन तु ।

जानातीत्यस्ति तत्रापि प्राचीणं धर्म-शास्त्रिनाम्”५ ।

इति । मनुरुपि—

“विद्धिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेष-रागिभिः ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञातोयोधर्मस्तु निवेदितः”६ ।

इति । नन्वेवं धर्म-स्वरूपमनिरूपितमेव स्यात् ॥ तथाहि, विश्वामित्र-मनु-वाक्याभ्यां तावत् सामान्याकारः प्रतीयते, नतु द्रव्य-गुणादि-

* शंसन्यागमवेदिभिः—इति तिथितत्त्वे पाठः । “आगमवेदिभिः क्रियमाणमिति संबन्धः,”—इति व्याख्यातस्त्रिविगर्हन्ति—इति तिथितत्त्वे पाठः ।

+ विगर्हन्ति,—इति तिथितत्त्वे पाठः ।

‡ एतदनन्तरं ‘इति’शब्दोमुद्दितपुस्तके प्रामादिक इति लक्ष्यते । उत्तर-स्मीकस्यापि विश्वामित्रीयत्वं वक्तव्यं अन्यथा असङ्गतेः । विश्वामित्र-वाक्ययोर्मध्ये च ‘इति’शब्दो न सङ्गच्छते ।

५ स्मीकोऽयं स० स्त्र० पुस्तकयोर्नास्ति ।

॥ धर्मोऽनिरूपितएव स्यात्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) विद्धिरित्यस्य वेदविद्धिरित्यर्थः । वेदविद्धिः सेवितः—इत्यनेन वेद-प्रमाणकत्वमुक्तं । हृदयेनाभ्यनुज्ञातइत्यनेन अयःसाधनत्वमुक्तं । तच हि हृदयमभिमुखीभवति । तथा च, वेदप्रमाणकः अयःसाधनोधर्म इत्युक्तं भवति ।

रूपोविशेषाकारः, वादिनस्वत्र विप्रतिपत्ताः—इति भवतैवोक्तम् । एतद्वाभिप्रेत्य महाभारते राज-धर्मे स्मर्यते—

“न कल्पाषोन कपिलोन कृष्णोन च लोहितः ।

अणीयान् त्वुर-धारायाः, कोधर्मं वक्तुमर्हति” ।

इति । नैष दोषः । उक्त-वाक्ययोरधर्म-व्यावृत्तस्याकार-विशेषस्य स्फुटं प्रतीयमानत्वात् । वादि-विप्रतिपत्तेष्व समाधातुं शक्यत्वात् । खर्गादि-साधनस्य शास्त्रैकसमधिगम्यस्यातिशयस्य धर्मवेन सर्व-सम्प्रतिपत्तेः । स चातिशयोद्दिविधः द्रव्यादि-निष्ठः, आत्म-निष्ठश्च । तचात्म-निष्ठ-स्यातिशयस्य साक्षात् फल-साधनत्वात्, फल-निष्पत्ति-पर्यन्तं चिर-कालसुपस्थानाच्च तद्विवक्षया आत्मगुणोऽपूर्व-शब्द-वाच्योधर्मः,——इति तार्किक-प्रभाकरावाहतुः । उक्तसापूर्वस्य फलोत्पत्ति-दश-त्वमभिप्रेत्य तत्-साधनभृतोद्व्याद्यतिशयो धर्मः—इत्याङ्गभाष्टाः । ब्रह्मवादिनामप्येतदविरुद्धम्, “व्यवहारे भट्ट-नयः” (१)इत्यभ्युपग-मात् । एवं धर्म-स्वरूपे निरूपिते सति, अव्याकुलवेन तदभिज्ञत्वं सम्भवति* ।

चतुर्णां वर्णानां मध्ये धर्म-कोविदैरसाधारण-धर्माभिज्ञैः कर्त्तव्यं विस्तराद्बूहि । स च कर्त्तव्योधर्माद्दिविधः—स्थूलः सूक्ष्मस्त्रिः । मन्द-

* भवति,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) यद्यपि अद्वैतवादिनां नास्त्वेव ब्रह्मातिरिक्तं किञ्चित्, तथापि तेषां मतेऽपि परमार्थदशायामेव तथात्वं । व्यवहारदशायान्तु भाट्टमतं तैरनुचित्यते,—इति भावः ।

मतिभिरपि सुखेन बुधमानः शौचाचमन-सन्ध्या-वन्दनादिः स्थूल-धर्मः । शास्त्र-पारङ्गतैः पण्डितैरेव बोद्धुं योग्यः ; इतरेषामधर्मत्व-भान्ति-विषयोद्वैपदी-विवाहादिः सूक्ष्मोधर्मः । तथा च महाभारते,—इपदः एकस्याः योषितो^(१) वङ्ग-पतिलं लोक-वेद-विरुद्धं मन्वानः अधिचिन्तेपाँ^(२) । तत्र, लोक-विरोधः स्फुटएव तिर्यक्ष्वपि, एकस्यां गवि दृष्टम-दय-युद्ध-दर्शनात् । वेदेऽप्येवं श्रूयते । “एकस्य बह्वा जायाभवन्ति, नैकस्यावह्वः स्युः[†] पतयः”—इति । “यदेकस्मिन् शूपे द्वे रश्ने परिव्ययति, तस्मादेकोद्वे जाये विन्दते, यन्नैकागुणै रश्नां द्वयोर्यूपयोः परिव्ययति तस्मान्नैका द्वौ पती विन्दते”—इति च । तत्र, द्रुपद-भान्ति-निवृत्तये युधिष्ठिरआह—

“लोक-वेद-विरुद्धोऽयं धर्मोधर्ममृतां वर ! ॥ ।

सूक्ष्मोधर्मोमहाराज ! नास्य विद्य गतिं वयम्” ।

इति । धर्मत्वं वङ्ग-पतिलस्य तत्रैव वङ्गधा प्रपञ्चितम् । एवं धर्म-व्याधोपाख्याने,—विद्याऽभ्यासाद्गरीयसी मातापितृ-शुश्रूषा, विनाऽप्यभ्यासं तच्छुश्रूषयैव तस्य ज्ञानोत्पत्तेः,—इति प्रतिपाद्य सूक्ष्मत्वं धर्मस्य निगमितम्,—

* कन्यायाः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† आचचक्षे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ स्युः,—इति स० सो० पुस्तकयोर्नास्ति ।

§ यन्नैकां,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

|| धर्मवतां वर, इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) एकस्यादैपद्याः पञ्चभिः पाण्डिवैर्विवाहमधिक्रियानिवर्थः ।

“वङ्गधा दृश्यते धर्मः सूक्ष्मएव दिजोत्तम !”
इति । इत्यं स्थूल-सूक्ष्मयोः सूक्ष्मावात् युक्तस्तुभय-विषयः प्रश्नः ॥ उक्त-प्रश्नस्य वच्यमाणोत्तरस्य च असाङ्गर्थ्यायोत्तरमवतारयति,—
व्यास-वाक्यावसाने तु मुनि-मुख्यः पराशरः ॥ १८ ॥
धर्मस्य निर्णयं प्राह सूक्ष्मं स्थूलत्वं विस्तरात् ।

इति । ‘मुनि-मुख्य’—इति विशेषेन सूक्ष्म-निर्णय-कौशलं दर्शितम् । ननु, “कस्यायं स्नोकः ?, न तावत् व्यासस्य, प्रश्न-रूपलाभावात्, नापि पराश्रमस्य, उत्तर-रूपतायाः अभावात् । ‘ननु, अत्यल्पमिदसुच्यते, आद्य-स्नोकेऽपि समानमिदं चोद्यम्’ । एवत्तर्हि ईदृशेषु सर्वेषु परिहारोऽन्वेष्यवः” । उच्यते,—पराश्रमएव भाविश्च-बुद्धि-समाधानाय खकीय-वृत्तान्त-ज्ञापकान् ईदृश-स्नोकान् निर्ममे,—इति द्रष्टव्यम् । भारतादौ व्यास-वृत्तान्त-स्नोकानां व्यासेनैव निर्मितत्वेन सर्व-संप्रतिपत्तेः^(२) ॥
वच्यमाण-धर्म-रहस्य-ग्रहणाय अप्रमत्तत्वं विधत्ते,—

(२) ‘आचार्याणामियं शैली,—यत् खाभिप्रायमपि परोपदेशमिव वर्णयन्ति’—इति न्यायोत्त्र सर्त्तव्यः । अनयैव रीत्या,—“कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात्” (मी० इ० च० १ पा० ४ स००) इति जैमिनेः, “तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात्” (शा० १ च० ३ पा० २६ स००) इति वादरायणस्य च सूक्ष्मसुपपद्यते । यदि तु पराश्रमोक्तोधर्मः केनचित् तच्छिष्येण पञ्चादुपनिवङ्गः,—इति समाधीयते, तदा न काचिदद्भुत्तिः । पराश्रमोक्तधर्मप्रतिपादकतया तु गन्धस्यास्य पराश्रीयत्वस्यायुपपत्तेरित ध्येयम् ।

शृणु पुच ! प्रवक्ष्यामि शृणवन्तु मुनयस्तथा ॥ १६ ॥

इति । तत्र, मुनि-सम्बोधनेनैव पुचस्य सम्बोधने सिद्धेऽपि सम्प्रदाय-प्रवर्त्तकलेन विशेषतस्त्-सम्बोधनम् ॥

धर्मं अद्वातिशयाय धर्मस्य प्रवाह-रूपेण अनादितां वक्तुं सृष्टिशास्त्रस्य कर्त्तृणां च सृष्टि-संहारौ संक्षिप्याह,—

कल्पे कल्पे श्लोत्पत्तौ* ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः ।

श्रुति-सृष्टि-सदाचार-निर्णेतारश्च सर्वदा† ॥ २० ॥

इति । कल्पयते जगदस्मिन् काले,—इति सृष्ट्यादिमारभ्य प्रलयो-पक्रम-पर्यन्तोजगदविच्छिन्नः‡ कालः कल्पः । स च इविधः,—महाकल्पोऽवान्तर-कल्पस्य । (१)मूल-प्रकृतेर्यः सर्गः, तमारभ्य चतुर्भुखायुः-परिमितोमहाकल्पः, चतुर्भुखस्य दिनमात्रमवान्तर-कल्पः । तदुक्तं कूर्मपुराणे,—

* च्येऽत्पत्त्या,—इति मु० पुस्तके, च्येऽवत्ते,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

† सृष्ट्या—इति मु० पुस्तके पाठः । चतुर्थचरणे, ‘न च्यन्ते कदाचन’ इति सो० मू० पुस्तके पाठः । ‘श्रुतिः सृष्टिः सदाचारानिर्वेतव्याच्च सर्वदा,—इति मु० मू० पुस्तके उत्तरार्द्धपाठः ।

‡ जगदवच्छिन्नः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) मूलप्रकृतिः समस्तजगदुपादानं कारणद्रव्यम् । तत्र साम्यावस्थोपलक्षितं सत्त्वादिगुणव्यम् । सत्त्व-रजस्तमसाच्च जगदुपादानतया द्रव्यत्वं बोध्यम् । तेषु नुणत्वव्यपदेशः पुरुषोपकरणत्वादिना भावः, एतत् सर्वं साख्यदर्शने व्यक्तम् ।

“ब्राह्मेकमहः कल्पस्तावती रात्रिरुच्यते ।

चतुर्थुग-सहस्रन्तत् कल्पमाङ्गर्भनीषिणः” ।

इति । सोऽयमवान्तरः कल्पः । महाकल्पस्तु ब्राह्मेण मानेन(१) शत-संवत्सर-परिमितः,—इति पुराणादिषु प्रसिद्धम् । ‘कल्पे कल्पे’,—इति वीष्या द्विविधानामपि कल्पानामसंख्यां विवक्षितम् । तथा च लिङ्ग-पुराणे,—

“एवं कल्पास्तु संख्याताः* ब्रह्मणोऽव्यक्त-जन्मनः ।

कोटि-कोटि-सहस्राणि कल्पानां मुनि-सन्तमाः !” ।

इति । तत्र, द्वयोर्द्वयोः कल्पयोर्मध्ये च्योभवति । स च च्यश्चतुर्भिर्धः;—नित्योनैमित्तिकः प्राकृतिकआत्यन्तिकश्चेति । तदुक्तं कूर्मपुराणे,—

“नित्योनैमित्तिकश्चैव प्राकृतात्यन्तिकौ तथा ।

चतुर्धाऽध्यं पुराणेषु प्रोच्यते प्रतिसञ्चरः(२) ।

योऽयं संदृश्यते नित्यं लोके भूत-च्यस्त्विह ।

नित्यः संकीर्त्यते† नान्ना मुनिभिः प्रतिसञ्चरः ।

ब्राह्मोनैमित्तिकोनाम कल्पान्ते योभविष्यति ।

* एवं कल्पास्तु संख्याताः,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† अत्र, नित्यः संकीर्त्यते,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

(१) ब्रह्मणोमानञ्च,—‘दैविकानां युगानान्तु सहस्रं परिसंख्याया । ब्राह्मेकमहर्ज्ञयं तावती रात्रिरेव च”—इति मन्त्राद्युक्तम् ।

(२) प्रतिसञ्चरः प्रलयः ।

(१) महदादि-विशेषान्तं यदा संयाति संक्षयम् ।

प्राकृतः प्रतिसर्गोऽयं प्रोच्यते काल-चिन्तकैः ।

ज्ञानादात्यन्तिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि”^(१) ।

इति । तत्र, प्राकृतः प्रलयः स्फुट-पुराणे सूत-संहितायामेवं निष्ठ-
पितः—

“विश्वते षष्ठिभिः कल्पै ब्रह्मणो वर्षमीरितम् ।

वर्षाणां यत् ग्रन्थं तस्य तत्परार्द्धमिहेच्यते ।

ब्रह्मणोऽन्ते मुनि-श्रेष्ठाः ! मायार्था लीयते जगत् ।

तथा विष्णुश्च रुद्रश्च प्रकृतौ विलयं गतौ ।

(१) प्राकृतप्रलयमाह महदादीति । महदादिविशेषान्तमिति महदह-
ङ्गारपञ्चतन्मात्रैकादशेन्द्रियपञ्चमहाभूतानीत्यर्थः । तत्र महत्तत्त्वं प्रकृतेः
प्रथमः परिणामः, तत् बुद्धितत्त्वमित्यप्युच्यते । तत्रैकादशेन्द्रियाणि
पञ्चमहाभूतानि च,—इति षोडशकोगणो विशेषद्युच्यते । अहङ्कारः
पञ्चतन्मात्राणि च इति षड्विशेषाः । तत्राहङ्कारस्याविशेषस्य विशेषा
एकादशेन्द्रियाणि, तन्मात्रलक्षणानात्माविशेषाणां विशेषाः पञ्चमहा-
भूतानीतिविवेकः । महत्तत्त्वन्तु न विशेषोनाप्यविशेषः किन्तु लिङ्ग-
मात्रमित्याख्यायते । प्रकृतिस्वालिङ्गमित्युच्यते । एतत् सर्वं पातञ्जले
सांख्ये च व्यक्तम् । अत्र महदादीनां सर्वेषां प्रकृतौ लयात् प्राकृतोऽयं
प्रलयः । प्रतिसर्गः प्रलयः ।

(२) ज्ञानात् सत्त्वपुरुषान्यता-साक्षात्काशात् योगिनोयः परमात्मनि लयः
सोऽयमात्यन्तिकः । न तस्य पुनरावृत्तिरस्ति, “न स पुनरावर्तते” —
इति श्रुतेः । प्रकृतिलोनस्य त्वस्ति पुनरावृत्तिः कृते विवेकस्यातेरिति
सांख्ये पातञ्जले च व्यक्तम् । तस्मात् प्रकृतिलयस्य नास्त्यात्यन्तिक-
प्रलयत्वमिति वाध्यम् ।

ब्रह्मणश्च तथा विष्णोस्तथा रुद्रश्च सुत्रताः ! * ।

मूर्च्छ्यो विविधास्तेषु कारणेषु लयं ययुः ।

माया च प्रलये काले परस्मिन् परमेश्वरे ।

सत्य-वोध-सुखानन्ते ब्रह्म-रुद्रादि-संज्ञिते” ।

इति । तथा कूर्मं ब्रह्म-विष्णवादि-लयानन्तरां पञ्च-भूतादि-लयः†
पद्यते—

(१) संस्थितेष्वय देवेषु ब्रह्म-विष्णु-पिनाकिषु ।

गुणेरशेषैः पृथिवी विलयं याति वारिषु ।

तद्वारि-तत्त्वं सगुणं ग्रसते हय्य-वाहनः ।

तेजस्तु गुण-संयुक्तं वायौ संयाति संक्षयम् ।

आकाशे सगुणोवायुः प्रलयं याति विश्व-भृत् ।

भूतादौ च तथाऽकाशोलीयते गुण-संयुतः ।

इन्द्रियाणि तु सर्वाणि तैजसे यान्ति संक्षयम् ।

वैकारिकसैजस्य भूतादिश्वेति सन्तमाः ! ।

त्रिविधोऽयमहङ्कारोमहति प्रलयं ब्रजेत् ।

महान्तमेभिः सहितं प्रकृतिर्घसते द्विजाः !” ।

* सुत्रत ! इति सु० पुस्तके पाठः ।

† प्रलयानन्तरां,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ पञ्चभूतादिप्रलयः,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) संख्या मरणं प्रलय इति यावत् ।

इति । एवं विष्णु-पुराणादिषु प्राकृत-प्रलयोद्गृह्यतः* । एवमेव प्रलयमभिप्रेत्य भगवान् वादरायणः सूचयामास ;—“विपर्ययेण तु क्रमोऽतउपपद्यते च” (शा० २ अ० ३ पा० १४ सू०) इति । अतोऽस्मात् सृष्टि-क्रमात् विपर्ययेण प्रलय-क्रमोऽभ्युपगन्त्यः । सृष्टि-क्रमस्य तत्रयेषु पूर्व-सृचेषु विचारित्वात् ‘अतः’शब्देन परामर्शः । उपपद्यते ह्ययं विपरीत-क्रमः, उपादान-कारण-भूतायां सृद्यवस्थितायां कार्यस्य घटस्य विलीयमानलात् । यदि, सृष्टि-क्रमएव प्रलये-ज्याद्रियेता तर्ह्यवस्थिते घटे मृदिनाशः प्राप्नुयात् । न लेवं क्वचित् दृष्टम् । तस्मादुपपन्नोविपरीत-क्रमः । तथा सति, सृष्टौ परमात्मा-देरसम्हेत्वान्तस्य† क्रमस्य वक्ष्यमाणलात् प्रलये तद्विपर्ययेण असम्हेत्वादिः परमात्मान्तःक्रमोयुक्तः । प्राकृत-प्रलये प्रकृत्यन्तःक्रमोयुक्तयः, —इति चेत् । वाढम् । उच्यते एवासौ,(१) परमात्मनः प्रकृतिलात् । तथा च, वङ्गृचोपनिषदि परमात्मनोजगत्-प्रकृतिलं श्रूयते,— “आत्मा वाइदमेकेवाग्रामीन्नान्यत् किञ्चनमिषत्, स ईचत्; लोकान्नु सृजा इति, स इमान् लोकानसृजत”—इति ।

* प्राकृतलयोद्गृह्यतः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† प्रलयस्याद्वियेत,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ परमात्माचेत्वेत्वान्तस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) असौ प्रकृत्यन्तःक्रमः उच्यतेवासामिरियर्थः । ननु परमात्मान्तःक्रमएव पूर्वमुक्तः न प्रकृत्यन्तःक्रमः इवाशङ्काह परमात्मनइति । तथा च परमात्मनः प्रकृतिलात् परमात्मान्तःक्रमएव प्रकृत्यन्तःक्रमइति भावः ।

ननु, ‘श्वेताश्वतरोपनिषदि मायायाः^(१) प्रकृतिलं परमात्मन-सृचियन्तूलं श्रूयते,—

‘मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्’ । इति’ । नायं दोषः । मायायाः परमात्म-शक्तिवेन शक्तिमतोऽप्यात्मनः प्रकृतिलावश्यमावात् । दहन-शक्ति-युक्ते अग्नौ दाहकल* व्यवहार-दर्शनात् । आत्म-शक्तिलच्च मायायास्त्वामेवोपनिषदि श्रुतम्,—

“ते ध्यान-योगानुगताच्चपश्यन् देवात्म-शक्तिं स्तु-गुणैर्निर्गुणाम्” ।

इति । वादरायणश्च प्रथमाध्यायस्योपान्त्याधिकरणे^(२) माया-विशिष्टस्य ब्रह्मणः प्रकृतिलं निमित्तच्च,—इत्युभ्यविध-कारणलमुपपादयामास । कुलालवत् चेतनलात् निमित्तलं, घटे मृदद्व वार्ये† तस्यानुगमात्

* दाहक,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† खकार्ये,—इति स० सा० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) माया तु चिगुणात्मिका सदसङ्गामनिर्विच्या विशुद्ध-सत्त्व-प्रधाना भावरूपा । यच्चेदमुक्तम् । “चिदानन्दमय-ब्रह्म-प्रतिविम्ब-समन्विता । तमोरजः-सत्त्व-गुणा प्रकृतिर्विविधा च सा । सत्त्व-शुद्धविशुद्धिभां मायाऽविद्ये च ते मते”—इति ।

(२) “प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा-दृष्टान्तानुपरोधात्” (शा० १ अ० ४ पा० २३ सू०) इत्यस्मिन् अधिकरणे । प्रकृतिश्च उपादानकारणाच्च ब्रह्मभ्युपगन्तव्यं निमित्त-कारणाच्च। एक-विज्ञानेन सर्व-विज्ञान-प्रतिज्ञायाः मृदघटादि-दृष्टान्तस्य च अनुपरोधोपपत्तेरिति सूचार्थः । कारणे हि विज्ञाते कार्यं विज्ञातं भवति कारणातिरिक्तस्य वस्तुसतः कार्यस्याभावात् । विवर्त-वादाभ्युपगमेन कार्यस्य कारणातिरिक्तात् । एतच्च तत्त्वं दृष्टव्यम् ।

प्रकृतिवम्, अनुगम्यते* हि जगति माया-विशिष्टं ब्रह्म । तच, सच्चिदानन्दलं ब्रह्मणोलक्षणं विकारिलिन्तु मायायाः । तदुभयमपि जगत्यवेक्षामहे; 'घटोऽस्ति'-इति सदूपलं, 'घटोभाति'-इति चिद्रूपलं, 'घटः प्रियः'-इत्यानन्दरूपलम् । 'घट उत्पद्यते, विनश्यति च'-इति विकारिलम् । अथसेवार्थः उत्तर-तापनीये श्रूयते,—“सच्चिदानन्दरूपमिदं सर्वं सत् सदिति चितीत्यं सर्वं प्रकाशते च†” इत्यादि । तदेवमौपनिषदे मते ब्रह्मणोमूल-प्रकृतिलात् स्यति-पुराणयोश्च श्रुत्यनुसारिलात्‡ ब्रह्मावशेषो ॥ जगद्विलयोऽत्र विवक्षितः—इति मन्त्रव्यम् । वैशेषिकादि-मत-सिद्धस्तु लयोऽसामिनात्र प्रपञ्चते** तस्य पुरुष-बुद्धि-रूप-तर्क-भूलत्वेन बुद्धिमङ्ग्निः स्वयमेवोहितुं शक्यत्वात् ।

अथ†† श्रुत्यनुसारेणोत्पत्तिरभिधीयते । सन्ति हि स्फुटि-प्रतिपादिकाः ब्रह्मः श्रुतयः । तच, “आत्मावाद्वैतमेकएवायच्चासीत्”—इत्यादि वक्त्रुचेपनिषदाकां पूर्वमुदाहृतम् । “सत्यं ज्ञानमनन्तं

* अवगम्यते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† इत्याद्यानन्दरूपलं—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ सद्बोदं सर्वं सदिति चिदिदं सर्वं काश्चते काश्चने च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ सूत्र्यनुकारिलात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

|| ब्रह्माद्यशेष,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

¶ इत्यवग्नन्त्यम्—इति सु० पुस्तके पाठः ।

** वैशेषिकादिमतप्रसिद्धस्तु लयोनासामिः प्रपञ्चते,—इति स० सेवा० पुस्तकयोः पाठः ।

†† संप्रति,—इति स० सेवा० पुस्तकयोः पाठः ।

ब्रह्म’—इत्युपक्रम्य, “तस्मादाएतस्मादात्मनच्चाकाशः समूतः”—इत्यादिकं तैत्तिरीयक-वाक्यम् । ‘सदेव सोम्येदमयच्चासीत्’—इत्युपक्रम्य, “तदैक्षत; बङ्ग स्थां प्रजायेयेति, तत्त्वेजोऽसृजत”—इति स्वर्णदोग-वाक्यम् ।

“यथा सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः

सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।

तथाऽक्षराद्विविधाः सोम्य ! भावा*

प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति” ॥

इत्यर्थव्याख्यात्वादि-वाक्यम् । “तदेदं‡ तर्ह्यथाकृतमासीत् तत्त्वाम-रूपाभ्यामेव व्याक्रियत”—वाजसनेय-वाक्यम् । ननु, नैतेषु वाक्येषु स्फुटिर्वस्त्रापयितुं शक्यते, विप्रतिपत्तेव्यज्ञलत्वात् । अत्र, ब्रह्म-सद्-अक्षराद्व्याकृत-शब्दैर्वाच्यानि वस्तुनि कारणतया श्रूयन्ते । न च, एकस्य जगतोविलक्षणानि बङ्गस्युपादानानि युक्तानि४। नैष दोषः । आत्मादिशब्दैरेकस्यैव वस्तुनेऽभिधीयमानत्वात् । आत्म-ब्रह्म-शब्दयोस्तावदेकार्थं स्यष्टम् । ब्रह्म वाक्यशेषे “तस्मादाएतस्मादात्मनच्चाकाशः समूतः”—इत्युक्तत्वात् । सद्-आत्म-शब्दयोस्त्रैकार्थलभम् युक्तम् । आत्म-शब्दस्य स्वरूप-वाचिलात्, सत्त्वायाश्चैपनिषदैः सर्वं-स्वरूपलाभ्युपगमात्, अनुभूयते च सत्त्वायाः सर्वं-स्वरूपलं, नर-विषाणादीनामपि

* तथाऽक्षरात् प्रभवन्ते हि भावाः—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† अत्र ‘वेद’ इत्यधिकं वर्तते स० सेवा० पुस्तकयोः ।

‡ तदेव—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ युक्तानि,—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

ज्ञान-जनकत्वाकारेण सत्-स्तुत्यपलात् । अचर-शब्दस्य,—‘अश्रुतः’—इति वा, ‘न चरति’—इति वा, परमात्मानमाचष्टे । अव्याकृतशब्दे-उपि, तस्मिन् योजयितुं शक्यते; ‘वि स्थृतम् आ समन्नात् कृतम्’—इति व्युत्पत्त्या, जगतः प्रतीति-योग्य-स्थूलत्व-दशा व्याकृतम्, ‘न व्याकृतम्’—इति, अव्याकृतशब्दः स्थूलत्व-दशामाह* । एकस्यैव वस्तुनः† स्थूल-स्थूल-दशे जगद्-अचर-शब्दाभ्यासु चेते । विवर्त-वादिभिर-खण्डैकरसस्य ब्रह्मणोजगद्गूपेण प्रतिभासाभ्युपगमात्^(१) । तस्मात् अव्याकृतब्रह्मादीनां पञ्चानां शब्दानाम्^(२) एकएवार्थः ।

ननु, कचित् शून्यस्य^(३) जगत्-कारणत्वं श्रूयते;—“असद्वाद्दमय आसीत्, ततोवै सदजायत”—इति । मैवम् । तत्र, सद्-असत्-शब्दाभ्यां व्याकृताव्याकृतयोरभिधानात् । श्रुत्यन्तरे, “कथमसतः

* स्थूलां दशामाह,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† एकस्यैव च,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) विवर्तवादे अन्यस्यान्यरूपेण प्रतिभासमात्रं माध्यिकम् । न तु वस्तुनो-उच्चारावाः । यथा इच्छुरेव सर्पाकारेण प्रतीयते, न तु रज्ज्वाअन्य-यात्वं भवति, एवं ब्रह्मैव जगदाकारेण प्रतीयते न तु ब्रह्मणोऽन्यथा-भावोभवति । तथा चौकृतम् । “स-तत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विवर्तहयुदी-रितः”—इति । तथाच, ब्रह्मणः स्थूलरूपत्वं प्रतिभासिकं स्थूलरूप-त्वं तात्त्विकमिति विवेकः । परिणामवादे तु स्थूलरूपत्वमनायास-गम्यमिति तज्जौक्तम् । आरम्भवादस्तु वैशेषिकाद्यनुमतः पुरुषब्रह्मत्-प्रेक्षामात्रम्—इति मूलप्रमाणाभावादुपेक्षित इति मन्त्रम् ।

(२) अव्याकृत-ब्रह्म-सत्-अचर-आत्म-शब्दानामित्यर्थः ।

(३) शून्यमभावः ।

सज्जायत””—इति शून्यस्य कारणता-प्रतिषेधात् । ननु प्रतीय-मान-जगदाकार-रहितं शून्यादपि विलक्षणं चेत् ब्रह्म, तर्हि, तत् कीदृशं बुद्धावारोपयितव्यम्[‡] इति चेत् । इदानीं प्रष्टुं यादृशमनू-दितं, तादृशमेव[§] तदिति बुद्धिं समाधत्स्व^(१) । दृष्टान्तं चेत् पृच्छसि, न वयं वक्तुं शकुमः । तत्-समस्य वस्तुन्तरस्याभावात् । तथा च श्रुतिः,—

“न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते
न तत्-समस्याभ्यधिकश्च दृश्यते” ।

इति । यदि, शिष्य-व्युत्पादनाय दृष्टान्ताभासोऽपेक्षितः॥^(२), तर्हि, अद्वैताकारे सुषुप्तिर्निर्दर्शनम्, पुरुषार्थ-स्तुत्यपले च[¶] विषयानन्दे-निर्दर्शनीयः । “आनन्दोब्रह्मेति व्यजानात्”—इति** “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म”—इत्यादि श्रुतेः । अशेष-शङ्का निवृत्यपेक्षा चेत्, ब्रह्म-मीमांसां पठ,—इत्यत्त्वमतिविस्तरेण ।

* सज्जायेत,—इति स० पुस्तके पाठः ।

† ननु,—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

‡ बुद्धावारोपयितव्यम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ तादृशशब्दं—इति सु० पुस्तके पाठः ।

|| दृष्टान्ताभासोऽपेक्षितः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

¶ ‘च’—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

** ‘इति’ शब्दः स० सो० पुस्तकयोर्नास्ति ।

(१) तथा च जगदाकाररहितं शून्यादपि विलक्षणं ब्रह्म,—इत्येव बुद्धा-वारोपयितव्यमित्यर्थः ।

(२) दृष्टान्तवदाभासते,—इति दृष्टान्ताभासः, न तु परमार्थदृष्टान्त इत्यर्थः ।

यावन्तं कालमभिव्यक्त-जगदाकारोपेतं ब्रह्म पूर्वमासीत्, तावन्त
सेव कालमनभिव्यक्तदशायामवस्थाय^(१) पश्चादभिव्यक्तौ प्रयतते । ननु,
महाप्रलये, कालोवा तदियत्ता वा कथं घटते?^(२) । उच्यते । कं
प्रत्येतचोद्यम्?^(३) न तावत् ब्रह्म-वादिनं प्रति, 'तन्मते विद्यदाद्यनन्त-
भेद-जगत्-प्रतीतिं * कल्पयन्त्यामायायाः कश्चिन्महाप्रलयः एतावत्-
काल-परिमितचासीत्,—इत्येवं विध-प्रतीति-मात्र-कल्पने को-
भारः?^(४) । ^(५)परमाणु-वादेऽप्यस्त्वेव नित्यः कालः । ^(६)प्रधान-वादे

* भेदभिन्नं जगत् प्रतीतं—इति स० सेऽ पुस्तकयोः पाठः ।

(१) अनभिव्यक्तदशा महाप्रलयः ।

(२) कालस्य क्रियारूपत्वात् महाप्रलये च क्रियाया असम्भवादिति भावः ।
तदियत्तापि क्षणादिलक्षणा क्रियासाध्यैव । प्रश्नोयं 'क्रियैव कालः'—
इति मतानसारेणोति वोध्यम् ।

(३) क्रियातिरिक्तः पदार्थान्तरं कालः;—इति मतमात्रिव प्रथमं तावत्
वेदान्तमते परिहारमाह न तावदिति ।

(४) तथा च एतन्मते स्वच्छिप्रलयौ द्वावेव माया-कल्पिताविति भावः ।

(५) न्याय-वैशेषिकमते परिहारमाह परमाणुवादे इति । एतन्मते प्रलय-
कालस्येत्तायवहारोऽच्छेनोपपादनीयः;—इत्याकरे व्यक्तम् ।

(६) सांख्यमते परिहारमाह प्रधानवादे इति । प्रधानं प्रकृतिः । पञ्च-
विंशति तत्त्वानि तु प्रकृतिमहद्वङ्गारपञ्चतन्मात्र एकादशेन्त्य-पञ्च
महाभूत-पुरुषरूपाणि सांख्ये प्रसिद्धानि । एतन्मते, प्रलयेऽपि प्रधा-
नस्य सदृशपरिणामप्रवाहसत्त्वात् नानुपर्तिस्तदियत्ताया इति ध्येयम् ।
इदमत्रावध्येयम् । सांख्यीये सिद्धान्ते न कालोनाम पदार्थाऽस्ति,
किन्तु वैरूपाधिभिरेकस्य कालस्य भूतभविष्यदादियवहारभेदं वैशेषि
कादयोन्यन्ते, तरेवापाधयोभूतादियवहारं प्रयोजयन्तीति कृत-
मत्र कालेन, इति सांख्यतत्त्वक्रौमुद्यामभिहितम् । एतच्च काल-
माधवीयग्रन्थे यस्यक्षताप्युक्तिम् ।

पञ्च-विंशति-तत्त्वेभ्योवहिभूतस्य कालतत्त्वस्याभावात् प्रधानसेव
काल-शब्देन व्यवहृत्यताम् । अतः प्रलय-कालावसाने परमेश्वरः
स्मृष्टिं कामयते । तथाच, श्रुतयः,—“कामस्तद्ये समवर्त्तताधि”
“सोऽकामयत बज्ज स्यां प्रजायेय”—इति, “तदैक्षत बज्ज स्यां प्रजा-
येय इति” “स ईक्षां चक्रे”—इत्यादि । ननु,* कामोनाम मनो-
वृत्ति-विशेषः, “कामः सङ्कल्पोविचिकित्सा-अद्वा-अद्वा-धृतिरधृतिः
श्रीधीर्भीरित्येतत् सर्वं मनएव,”—इति श्रुतेः । मनस्य भौतिकम्,
“अन्नमयं हि सोम्य ! मनः”—इति श्रुतेः । तथा सति, भूतोत्पत्तेः
पूर्वमविद्यमाने मनसि कुतः कामः? । उच्यते । न तावत् सर्व-
समये चोद्यमिदमुदेति, तन्मनसेभौतिकत्वाभावात्, नित्यायाः ईश्व-
रेच्छायाः मनोऽनपेक्षत्वाच्च । सिस्त्वात्मन्तु सर्वोपहितत्वाकारेण
नित्येच्छायामप्युपपद्यते । त्रैपनिषदे मते तु जीवेच्छायाः
भौतिक-मनः-कार्यत्वेऽपि, ईश्वरेच्छायाः माया-परिणाम-रूपत्वात्
न मनोऽपेक्षाऽस्ति । अन्तरेणापि देहेन्द्रियाण्णशेष-व्यवहार-शक्ति-
चिन्त्या परमेश्वरस्य श्रुतिव्यगम्यते,—

“न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते

न तत्-समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।

पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते

स्वाभाविकी ज्ञान-बल-क्रिया च” ॥ इति ।

* “तथा च”—इत्यारभ्य, “ननु”—इत्यन्तः पाठः स० सेऽ पुस्तकयो
र्नास्ति ।

“अपाणि-पादोजवनोयहीता
पश्चत्यच्चुः स पूर्णोत्कर्णः”।

इति च । एव च सति, ‘असङ्गस्य कथमुत्पादकलम्, उत्पत्स्य-
मानानि वा विदादीनि योग्य-सामग्रीमन्तरेण कथमुत्पद्येत्”—
इत्यादीनि चोद्यान्यनवकाशानि । अनन्त-शक्तयैव अशेष-चोद्यानां
दत्तोन्तरलात् । तस्मात्, यथाश्रुति निःशङ्कैः स्फुरिभ्युपेतव्या ।
श्रुतिश्वेतमाह—“तस्माद्वाएतस्मादात्मनः आकाशः समूतः, आका-
शादायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अज्ञः पृथिवी, पृथिव्यामोषधयः,
जैषधिभ्योऽन्नम्, अन्नात् पुरुषः”—इति । तत्र, पुरुष-शब्देन शिरः-
पाण्डादि-युक्तोद्देहोऽभिधीयते । स च देहोब्रह्मादि: स्तम्बान्तोबङ्ग-
प्रकारः । तत्र, ब्रह्मदस्य निरतिशय-पुण्य-पुञ्ज-फल-रूपलात् इतर-
सकल-देह-कारणलेनादिलम् । तथा च श्रुति-सूती,^४—

“हिरण्य-गर्भः समवर्त्तताये
भृतस्य जातः पतिरेकआसीत्” । इति श्रुतिः[†] ।
“ब्रह्मा देवानां प्रथमः संभूत् ।
विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता” ।

इति च ।

“स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुषउच्यते ।
आदि-कर्ता स भृतानां ब्रह्माऽये समवर्त्तत” ।

*श्रुतिः—इति सु० पुस्तके पाठः ।

[†] श्रुतिः—इति सु० पुस्तके नालिः ।

इति सूतिः । एतेन, विष्णु-महेश्वर-देहयोरप्यादिलं* व्याख्यातम् । एके-
नैव चेतनेन गुण-त्रय-व्यवस्थायै देह-त्रयस्य स्वीकृतलात् । तथा च,
मैत्रेय-शाखायां श्रूयते । “तस्य प्रोक्ताअग्न्यास्तनवोब्रह्मा रुद्रोविष्णु-
रिति[‡] अथह[§] योवै खलु वावाऽस्य राजसेऽशोऽसौ स योऽयं ब्रह्मा,
यथाह[¶] खलु वावाऽस्य तामसेऽशोऽसौ स योऽयं रुद्रः, यथाह खलु
वावाऽस्य सात्त्विकोऽशोऽसौ स योऽयं विष्णुः, स वाएष एकलिंघा
भूतः”—इति । तथोन्तर-तापनीये, मायां प्रकृत्य श्रूयते । “सैषा
चित्रा सुदृढा वक्षंकुरा खयं गुण-भिन्नांकुरेष्वपि गुणभिन्ना सर्वत्र
ब्रह्म-विष्णु-शिव-रूपिणी चैतन्य-दीप्ता, तस्मादात्मनएव चैविष्णुं
सर्वत्र”—इति । स्कन्द-पुराणेऽपि,—

“एकएव शिवः साक्षात् स्फुरिष्टियन्त-सिद्धये ।
ब्रह्म-विष्णु-शिवाख्याभिः कलनाभिर्विजृम्भते” ।
इति । तदेवं ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः तस्मिन् ॥ महाकल्पावसाने क्षीयन्ते,
पुनर्ास्त-कल्पादावुत्पद्यन्ते,—इति सिद्धम् ।
अक्षरार्थसु, क्षय-सहिता उत्पत्तिः क्षयोत्पत्तिः** तदोपलक्षिता
भवन्ति,—इति । एवं तच्चदवान्तर-कल्पानामवसाने प्रारम्भे च

* विष्णु-महेश्वरयोरप्यादिलक्ष्म्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

[†] ब्रह्मा विष्णूरुद्र इति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

[‡] अथयोह—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

[§] अथाह,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ खस्मिन्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

¶ ल्लत्र महाकल्पादादिवादि स० पुस्तके पाठः ।

** क्षयोत्पत्तिः—इति सु० पुस्तके नालिः ।

श्रुत्यादीनां निर्णेतारः क्षयोत्पत्तिभ्यामुपलक्ष्यन्ते । तत्र, श्रुति-निर्णेतारः,—वेद-विभाग-कारी व्यासः, तदेद-शाखा-सम्प्रदाय-प्रवर्त्तकाः कठ-कौथुमादयः, कल्प-सूच-काराः वेधायनाश्वलायनापस्तम्बादयः, मीमांसा-सूच-कृतोजैमिन्यादयश्च । स्मृति-निर्णेतारोमन्वादयः प्रसिद्धाः । तत्र, पैठीनसिः,—

“तेषां मन्त्रज्ञिरोव्यास-गौतमाच्युश्नेयमाः ।

वशिष्ठ* दक्ष-संवर्त्त-शातातप-पराश्रराः ।

विष्णुपस्तम्ब-हारीताः शंखः कात्यायनोभ्युगः ।

प्रचेतानारदोयोगि^(१) वेधायन-पितामहाः ।

सुमन्तुः कश्यपेवभ्युः पैठीनेव्याघ्रएवच+ ।

सत्य-व्रतोभरद्वाजोगार्थः कार्णाजिनिस्तथाः ।

जावालिर्जमदग्निश्च लोकाच्चिः ब्रह्म-सम्भवः ।

इति धर्म-प्रणेतारः षट्क्षिण्डृष्टयस्तथा” ।

ननु, किमियं परिसंख्या? ^(२) । मैवम् । तथा सति, वत्स-मरीचि-

* वसिष्ठ,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

+ व्यासरव च,—इति स० सेऽ पुस्तकयोः पाठः ।

‡ कार्णाजिनिस्तथा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ लोगाच्चि,—इति स० सेऽ पुस्तकयोः पाठः ।

(१) योगी याज्ञवल्क्यः । अयच्च, क्वचित् योगीश्वरः—इति, क्वचित् याज्ञवल्क्यः—इति, क्वचिच्च योगियाज्ञवल्क्यः,—इति च निर्दिश्यते । याज्ञवल्क्यीयात् धर्मशास्त्रात् प्रथक् योगियाज्ञवल्क्यीयं धर्मशास्त्रमप्यसामिरूपलक्ष्यम् ।

(२) परिसंख्या प्रसिद्धः संख्यानम् । एतावन्तरव धर्मप्रणेतारोनन्वन्ते हृत्यर्था किमेषा गणना इति प्रश्नार्थः । तथा चैक्तम् । “अन्यार्थसूध्य-

देवल-पारस्कर-पुलस्य* पुलह-क्रतु+ क्षयगृह-शह्वर-लिखित+ क्षागले-याचेयादीनां धर्म-शास्त्र-प्रणेत्रलं न स्यात् । आश्वमेधिके पर्वण्यपि तत्त्वमुनि-प्रोक्त-धर्मानुकमणात् धर्मशास्त्र-कर्त्तारोगम्यन्ते^(३) । ‘श्रुता मे मानवाधर्माः’—इत्युपक्रम्य एवं पद्यते,—

“श्रौता-महेश्वराच्चैवृ॒ नन्दि-धर्माश्च पावनाः ।

ब्रह्मणा कथिताच्चैव कौमाराश्च श्रुतामया ।

धूम्रायन-कृताधर्माः कण्वा॥ वैश्वानरात्रपि ।

भार्गवायाज्ञवल्क्याश्च मार्कण्डेयाश्च कौशिकाः ।

भरद्वाज-कृताये च वृहस्पति-कृताश्च ये ।

कुणेश्च कुणि-वाहोश्च॑ विश्वामित्र-कृताश्च ये ।

सुमन्तु-जैमिनि-कृताः शाकुनेयास्तथैव च ।

पुलस्य-पुलहेङ्गीताः पावकीया** स्तथैव च ।

अगस्त्य-गीतामौड़ल्याः शाण्डिल्याः सोलभायनाः†† ।

* पुलस्य—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

+ क्रतु,—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

‡ विलिखित,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ उमामहेश्वराच्चैव,—इति स० सेऽ पुस्तकयोः पाठः ।

॥ काव्या,—इति स० सेऽ पुस्तकयोः पाठः ।

¶ कुणिताहेश्च,—इति स० सेऽ पुस्तकयोः पाठः ।

** पावणीया,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

†† अगस्त्यगीताः सोधन्याः शाण्डिल्याः सोलभाज्ञनाः,—इति स० सेऽ पुस्तकयोः पाठः ।

माणा च यान्यार्थप्रतिषेधिका । परिसंख्या तु सा ज्ञेया यथा प्रोक्तिभोजनम्”—इति ।

(३) वत्सादय इति श्रेष्ठः ।

वालखिल्ल-कृताये च ये च सप्तर्षिभिः कृताः ।

वैयाग्राव्यास-गीताश्च विभण्डकः* कृताश्च ये ।

तथा विदुर-वाक्यानि भृगोरज्ञिरस्तथा ।

वैश्वनायन-गीताश्च ये चान्ये एवमादयः” ।

इति । ‘सदाचारः’—हेलाकोद्वृष्टभ-यज्ञाक्षीनैवुकादिः† (१) । तस्य निर्णेतारस्तत्त्व-कुल-यद्वाः । ‘च’कारः उक्तानुक्त-समुच्चयार्थः । उक्ताः,—मन्वादयोत्त्रद्वादयश्च सृष्टिः-शास्त्रकर्त्तारः । अनुकूलुः,—धर्मः । तस्यापि, पूर्व-कल्पान्ते क्षीणस्योत्तर-कल्पादौ सृष्टिर्भवति । तथा च, वाजसनेय-ब्राह्मणे सृष्टि-प्रकरणे,‡ प्रजापतिर्मनुष्यादि-पिपीलिकान्त-प्राणिनां चतुर्बुर्णाभिमानि-देवतानाच्च सृष्टिमान्वाय, अत्युग्रमपि वृत्तियादिकं नियन्तुं समर्थस्य धर्मस्य सृष्टिराम्बायते । “स नैव व्यभव न त् श्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मं तदेतत् चतुर्युक्तं यद्वर्त्मः तस्मात् परं नास्ति”—इति । अस्यायमर्थः;—स प्रजापति-मन्वादि-रूप-धारी जगत्-स्वष्टा परमेश्वरः प्रजाः सृष्टुऽपि तत्त्वियामकाभावात् कृत-कृत्यना-रूपं विभवं नैव प्राप्तवान्, ततो विचार्य नियामकवेन श्रेष्ठं धर्ममतियनेनासृजत्,—इति । अहो ! महदिदं धर्मस्य सामर्थ्यं; यत् तत्त्वियादिरूपोमारणे समर्थोऽपि धर्माङ्गीतः३ कर-प्रदानाद्यनुप-

* विभण्डक,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

† समाचारो लोके वृषभयज्ञादि नैर्कृतादि,—इति स० पुस्तके पाठः ।

‡ अत्र, प्रजापति-मनुष्यादि,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

§ धर्माधीनः—इति स० से० युक्तकयोः पाठः ।

(१) हेलाका वसन्तोत्सवविशेषः प्राचैः क्रियते, उद्वृष्टभयज्ञः उदीचैः, आक्षीनैवुकादयोदात्त्विग्राव्यैः । स्पृष्टमिदं मीमांसा-प्रथम-वृत्तीयाशु-माधिकरणे भाष्यादौ ।

योगिनं याचकं विप्रादिकं न मारयति* । प्रत्युत, तस्मै धनं ददाति, भटाश्चातिशूराः धनुः-खड्गादि-धारिणोलक्ष-संख्याकाः एकेन† निरायुधेन रुग्मेन‡ स्वामिना अधिक्षियमाणाः४ स्वाद्यमानाः सन्तोऽपि स्वामि-द्रोहाद्विभृति । ततो धर्मादप्युलृष्टं न किञ्चिन्नियामकमस्तीति । ‘प्रलय-काले धर्मस्यापि संहारे भाविस्तुर्धर्माधर्म-कार्याया अमम्बवः’,^(१) इति चेत्, न, पूर्व-कल्पानुष्ठान-सञ्चितस्य फल-वीजस्या-पूर्वस्य संहारानङ्गीकारात्^(२) । द्रव्य-गुण-क्रिया-रूपएव हि धर्मः संह्रियते पुनरुत्पद्यते च सर्वदा^(३) इति । अनेन, सृष्टि-संहार-प्रवाहस्यानादितामनन्तताच्च दर्शयति^(४) ॥

* ताड्यति,—इति स० पुस्तके पाठः ।

† खकीयैनकेन,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ रुग्मेन,—इति स० पुस्तके नात्ति ।

§ विच्छियमाणा,—इति स० पुस्तके पाठः ।

(१) धर्माधर्मै विना जगदैचित्यासम्बवात् सृष्टे: धर्माधर्मकार्यद्वयमिति वाद्यम् ।

(२) तथाचापूर्वरूपै धर्माधर्मै प्रलयेषि तिष्ठतः,—इति न विचित्र-खण्डानुपपत्तिरिति भावः । तदानीं धर्माधर्मयोः सत्त्वस्य कार्यदर्शनादनुमात्र्यम् ।

(३) द्रव्यं सामादि, गुणः “अरुणाश्च पिङ्गाल्या गवैकहायन्या सेमं क्रीणाति”—इत्याद्युक्तः आरुण्यादिलक्षणः, क्रिया अभिहोत्रादिका । धर्म-तत्त्वामीघां न खरूपतः किञ्चु श्रेयःसाधनतारूपेणेति मीमांसास्त्रोक्तार्त्तिकादौ व्यक्तम् ।

(४) यद्यपि प्रवाहस्यावस्तुत्वात् प्रवाहित्यक्तीनाच्च सादित्वात् प्रवाहस्यानादित्वासम्बवः, तथापि, प्रवाहित्यक्तीनां मध्ये अन्यतमया व्यक्त्या विना अनादिकालस्यानवस्थानमेव कार्यानादित्वमिति सिद्धान्तः । एतच्च

यदर्थं सृष्टि-संहारौ संक्षियोक्तौ, तत् प्रवाह-नित्यलमिदानी-
माह,—

न कश्चिद्देव-कर्ता च वेदं सृत्वा* चतुर्मुखः ।
तथैव धर्मान् † स्मरति मनुः कल्पान्तरेऽन्तरे‡ ॥ २१ ॥

इति । सृष्टि-निर्णेत्रिणां मन्वादीनां सृष्टि-कर्तृत्व-दर्शनात् तथैव
श्रुति-निर्णेत्रिणामपि वेद-कर्तृत्वमाशङ्क्य निराचष्टे 'न कश्चित्'-इति ।
न तावत् व्यासेवेद-कर्ता, तस्य विभाग-मात्र-कारिलात् । नापि
चतुर्मुखः, ईश्वरेण चतुर्भुखाय वेद-प्रदानात् । नापि जगदीश्वरः, तस्य
सिद्ध-वेदाभिव्यञ्जकलात् । तदुक्तं मत्य-पुराणे,—

"अस्य वेदस्यै सर्वज्ञः कल्पादौ परमेश्वरः ।

व्यञ्जकः केवलं विप्राः । नैव कर्ता न संशयः ।

ब्रह्माणं सुनयः । पूर्वं सृष्टा तस्मै महेश्वरः ।

दत्तवानखिलान् वेदान् विप्राः । आत्मनि॥ संस्थितान्॥ ।

* वेदं श्रुत्वा,—इति मु० पुस्तके, वेदं सर्वां, — इति मु० मू० पुस्तके,
वेदकर्ता,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

† तदेव धर्म, —इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

‡ कल्पान्तरान्तरे, —इति मु० मू०, सो० मू० पुस्तकयोः पाठः ।

§ धर्मात्मा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ विप्रयात्मनि,—इति स० पुस्तके पाठः ।

¶ संस्थितान्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

शारीरकटीकायां रत्नप्रभायामन्यत्र च व्यक्तम् । एष एव न्यायः प्रवा-
हस्यानन्तरेष्य योजनीयः ।

ब्रह्माणा चोदितोविष्णुर्व्यास-रूपी द्विजोत्तमाः । ।

हिताय सर्व-भूतानां वेद-भेदान् करोति सः” ।

इति । कठादीनान्तु* तत्-कर्त्तव्यं दूरापास्तम्† । उपपत्तयस्तु
वेदापौरुषेयत्वाधिकरणे^(१) द्रष्टव्याः । ननु, 'शास्त्र-योनित्वाधिकरणे^(२)
ब्रह्माणः सर्वज्ञत्व-सर्वशक्तित्व-दार्ढाय वेद-कर्त्तव्यं व्यासेन सुचितम्^(३) ।
ननु, तेनैव देवताधिकरणे^(४) वेद-नित्यत्वमपि, “अतएव च नित्य-
त्वम्” (शा० १ अ० ३ पा० २८ सू०) इति सृचेण प्रदर्शितम् । ^(५) एवं
तर्हि, विरोधः परिहर्त्तव्यः । उच्यते । वर्णानां पदार्थ-तत्-संवस्थानां
वाक्यानां चानित्यत्वं वैशेषिक-काणादादयोवर्णयन्ति^(६), तान् प्रति-

* इतरेषान्तु,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† दूरापेतम्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) “वेदांच्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्याः” (मी० १ अ० १ पा० २७ सू०) इत्य-
सिद्धधिकरणे इत्यर्थः ।

(२) शारीरक-प्रथम-प्रथम-द्वितीयाधिकरण-प्रथमवर्णके ।

(३) सिद्धान्तयति नन्विति ।

(४) शारीरक-प्रथम-द्वितीयाश्वमाधिकरणे ।

(५) पूर्वापरविरोधसुद्धावयति एवन्तर्हीति ।

(६) शब्दानित्यत्वस्त्र वैशेषिकद्वितीयाध्यायद्वितीयाङ्किके, न्याय-द्वितीया-
ध्याय-द्वितीयाङ्किके च वर्णितम् । शब्दानामनित्यत्वे च तत्-सम्बन्धस्य
शब्दसमूहात्मकवाक्यस्य च सुतरामनित्यत्वम्, तदपि आत्मतत्त्ववि-
चेके न्यायकुसुमाङ्गलौ च स्पष्टम् । पदार्थानां घटादीनामनित्यत्वस्त्र
बङ्गत्र वर्णितम् । अत्र, वैशेषिककाणादादयः,—इति पाठेलेखक-
प्रमादक्षत इति प्रतिभाति, कणादस्यैव वैशेषिकदर्शनकर्त्तव्यात् । किन्तु

मीमांसकाः प्रथम-पादे^(१) कालाकाशादीनामिव वर्णनां नित्यत्वं वर्णयामासुः, “व्यवहारे भट्टनयः”,—इत्यभ्युपगमं* सूचयितुं देवताधिकरणे तदेव व्यावहारिकं नित्यत्वं सूचितम्^(२) । अतः कालिदासादिग्रन्थेष्विव^(३) वेदेष्वर्थाववोध-पूर्विकायाः पद-विशेषावापेऽद्वापाभ्यां^(४) प्रवृत्तायाः वाक्य-रचनायाः अभावादपौरुषेयत्वं युक्तम् । ब्रह्म-विवर्त्तत्वं विद्यादेविव वेदस्याप्यस्ति,—इति मत्ता शास्त्र-योनिलाधिकरणे वेद-कर्त्तव्यं ब्रह्मणेऽदर्शितम् । अतएव भट्टपादाः सत्यपि पुरुष-संवन्धे खातन्त्रं निवारयामासुः,—

“यन्नतः प्रतिषेध्या नः पुरुषाणां स्वतन्त्रता” ।

इति । तस्मात्, “स्वतन्त्रः कर्त्ता” (पा० १ अ० ४ पा० ५४ सू०) इत्यनेन लक्षणेन लक्षितः कर्त्ता न कोऽपि वेदस्यास्ति^(५) ।

* इत्यभ्युपगतिः—इति सु० पुस्तके पाठः ।

सर्वत्र दर्शनात्तथैव रक्षितः,—इति वोथम् । वैशेषिकोऽयः काणादः, —इति कथच्चित् सङ्कलितव्यम् ।

(१) मीमांसा-प्रथमाध्याय-प्रथमपादे ।

(२) व्यावहारिकं वेदान्तमते, भट्टमते तु पारमार्थिकमेवेतिमन्तव्यम् ।

(३) कालिदासादिग्रन्थे यथा वृद्धिपूर्विकाप्रवृत्तिनं तथा वेदे, इति अतिरिक्ते दृष्टान्तः ।

(४) आवापः पदान्तरानयनं उद्भापः पूर्वपदापनयः । पदपरिवृत्तिरिति फलितार्थः ।

(५) तथाच निःश्वासवदनायासेन वेदाः ब्रह्मणः समूताः,—इति ब्रह्मणे वेदकर्त्तृत्वव्यवहारः स्वातन्त्र्यलक्षणन्तु पारमार्थिकं कर्त्तृत्वं नास्तीति सिद्धान्तार्थः ।

‘च’कारः तु-शब्दार्थे वर्त्तमानोवैलक्षण्यमाह ; मन्ति हि वहवश्च-तुर्मुख-मनु-प्रमृतयः सृति-कर्त्तारः, वेद-कर्त्ता न कोऽपीति वैलक्षण्यम् । ‘वेदं सृत्वा’* इत्यत्र वाक्यो अनुषङ्ग-न्यायेन द्वितीयार्द्दु-गतं पदत्रयमन्तेतव्यम् । अनुषङ्ग-न्यायश्च,—^(६)द्वितीयाध्याय-प्रथम-पादे वर्णितः । तथाहि,—ज्योतिष्टोम-प्रक्रियायाम् उपसदामुपहोमेषु^(७) चयोमन्वा: श्रूयन्ते,—“यातेऽग्नेऽयाशया रजाशया हराशया तनुर्वर्षिष्ठा गङ्गरेष्ठा, उग्यं वचो अपावधीत् ॥ त्वेषं वचो अपावधीत् स्वाहा”^(८) इति । तत्र, ‘अयाशया’ ‘रजाशया’ ‘हराशया’—इति पद-भेदान्तन्त्र-भेदः^(९) । तत्र, प्रथम-मन्त्रस्य, तत्त्वग्रित्यादि-वाक्य-शेषापेक्षाऽस्ति, चरम-मन्त्रः, ‘यातेऽग्ने’—इत्यमुवाक्यादिमपे तते, मध्य-मन्त्रस्वाद्य-न्तावपेक्षते । तत्रैवं संशयः,—किमपेक्षितार्थ-परिपूरणाय लौकिकः कियानपि पद-सन्दर्भाऽध्याहरणीयः, किं वा श्रूयमाणं पदजातम-

* वेदं श्रुत्वा,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

† अत्र ‘पुराणानाम्’—इत्याधिकः पाठः सु० पुस्तके ।

‡ ज्योतिष्टोमक्रियायाम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ उपसदहोमेषु,—इति स० सा० पुस्तकयोः पाठः ।

|| इत्यमेव विसर्वन्धः पाठः सर्वत्र । एवं परत्र ।

¶ मीमांसाभाष्ये तु ‘यातेऽग्नेऽयाशया तनुर्वर्षिष्ठा’—इत्यादि स्वाहान्त्रमन्त्रं लिखित्वा, पञ्चात्, ‘रजाशया’ ‘हराशया’—इति प्रतांकद्वयं लिखितम् ।

(१) मीमांसायाः,—इत्यादि ।

(२) यातेऽग्नेऽयाशया तनुर्वर्षिष्ठा,—इत्यादिरेकोमन्त्रः, यातेऽग्ने रजाशया तनुर्वर्षिष्ठा,—इत्यादिर्द्वितीयः, यातेऽग्ने रजाशया तनुर्वर्षिष्ठा,—इत्यादिलृतीयः, इति विवेकः ।

नुष्चनीयम्? इति । वाक्यादेः^(१) प्रथम-मन्त्रेणैव संबन्धात् वाक्य-
शेषस्य चरम-मन्त्रेणैव संबन्धात् लौकिकाधाहारः,—इति पूर्वः पक्षः ।
वैदिकाकाङ्क्षायाः सति सभवे वैदिक-शब्दैरेव पूरणीयत्वात् अन्य-
मन्त्र-संबन्धानामपि पदानां बुद्धिस्थलेनाध्याहार्येभ्यः पदेभ्यः प्रत्या-
सन्वलाच्च, अनुष्ठङ्गेन वर्त्तयोनाध्याहारः,—इति सिद्धान्तः । एवच्च
सति, प्रकृतेऽपि ‘कल्पान्तरे धर्मान् स्मरति’—इति पदत्रयं पूर्वार्द्धे-
अनुष्चनीयम् । ^(२) चतुर्मुखस्तस्मिंस्तस्मिन् महाकल्पे परमेश्वरेण दत्तं
बेदं सूला, तत्र विप्रकीर्णान् वर्णाश्रम-धर्मान् सङ्कलय सृति-ग्रन्थ-
रूपेण उपनिवधाति । तथा च, पितामह-वचनानि तत्र तत्र निवन्धन-
कारैरुदाह्रियन्ते । चतुर्मुखस्य सृति-शास्त्र-कर्त्तव्यं मनुनाऽप्युक्तम्,—

“इदं शास्त्रनु कृताऽसौ मासेव स्त्रयमादितः ।

विधिवद्याहयामास मरीच्यादीनहं मुनीन्” ।

इति । यथा चतुर्मुखः, तथैव च स्त्रायम्भुवेमनुः तस्मिन् तस्मिन्नवा-
न्नर-कल्पे वेदोक्तधर्मान् ग्रन्थाति । मनु-ग्रहणेन, अचि-याज्ञवल्क्य-
विष्णवाद्यः उपलक्ष्यन्ते । तदेवं प्रतिमहाकल्पं येन येन* चतुर्मुखेन,
प्रत्यवान्नर-कल्पञ्च तैस्तैर्मन्त्रादिभिः सृति-प्रणयनात्, धर्मादेः प्रवाह-
नियत्वं सिद्धम् । एतदेवाभिप्रेत्याश्वभेदिके पर्वणि पद्यते,—

“युगेष्वावर्त्तमानेषु धर्माऽप्यावर्त्तते पुनः ।

धर्मेष्वावर्त्तमानेषु लोकोऽप्यावर्त्तते पुनः” ।

* अच ‘तेन तेन’, इति पाठोभवितुं युक्तः ।

(१) वाक्यस्य य आदिभागस्येवर्थः ।

(२) शत् पदत्रयस्य पूर्वार्द्धे अनुष्ठङ्गे कृते सति, यो वाक्यार्थः सम्पद्यते,
तमाह चतुर्मुख इत्यादिना ।

इति । युग-भेदेन धर्म-वैलक्षण्यमभ्युपेत्य, ‘धर्माण्’—इति वङ्ग-
वचन-निर्देशः ॥

तदेव वैलक्षण्यं प्रतिजानीते,—

अन्ये कृत-युगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे युगे* ।

अन्ये कलि-युगे नृणां युग-रूपानुसारतः ॥ २२ ॥

इति । अच, अन्य-शब्दोन धर्मस्य स्वरूपान्यत्वमाचष्टे, किन्तु प्रकार-
रान्यत्वम् । अन्यथा, धर्म-प्रमाणां चादिनानामपि युग-भेदेन भेदा-
पत्तेः^(३) । न हि, इयं चादिना कृतेऽघेतव्या, इयन्तु चेतायाम्,—
इत्यादि व्यवस्थापकं किञ्चिदस्ति । प्रकारान्यत्वे लक्ष्मि दृष्टान्तः । एक-
स्याघ्नि-होत्रस्यां सायं-प्रातः-काल-भेदेन अनुष्ठान-प्रकार-भेद-
श्रवणात् । “कृतं ला सत्येन परिषिञ्चामि”—इति सायं परिषि-
ञ्चति, सत्यं लक्ष्मेन परिषिञ्चामीति प्रातः”—इति । ननु, तत्त्वार्थ-
वादेन मन्त्रः प्रकार-भेदेन उपपादितः^(४); “अग्निर्बा कृतम्, असावा-

* परे,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः । इवरे,—इति सो० मू० पुस्तके
पाठः ।

† धर्मप्रधान,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ एकस्याघ्निहोत्रस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ मन्त्रप्रकारभेद उपपादितः—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) धर्मेष्वावर्त्तमानेषु धर्माण् विशेषणम् । चादिनागम्यार्थस्यैवधर्मत्वात्
धर्मस्य स्वरूपतोऽन्यत्वे चादिनाभेदस्यार्थसिङ्गत्वादितिभावः ।

दिव्यः सत्यम्, अग्निसेव तदादिव्येन सायं परिषिञ्चति, अग्निनादित्यं प्रातः सह”—इति । एवल्लहिं, अत्रापि, ‘युग-रूपानुसारतः’—इत्यनेन प्रकारभेदः उपपद्यते । युगानां खरूपमनुष्टाह-पुरुष-शक्ति-तारतम्योपेतम्, तदनुसारेणानुष्टान-वैषम्यं सम्भवति । ‘यथा शक्त्यात्, तथा कुर्यात्’—इति नित्य-कर्मसु निर्णीतवात् । तथाहि, षष्ठा-धाये हत्तीय-पादे विचारितम् । “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुड्यात्”—इति श्रूयते । तच, संशयः; किं सर्वाङ्गोपसंहारेणाधिकारः, उत, यदा यावन्ति शक्तोत्युपसंहन्तुं, तदा तावद्विरङ्गैरुपेतं प्रधानं कुर्वन्न-धिक्रियते? इति । सर्वाङ्गोपेतस्य प्रधानस्य फल-साधनलात् अङ्ग-वैकल्ये फलानुदयात् सर्वोपसंहारः,—इति पूर्वः पक्षः । (१)अत्र हि जीवनमग्निहोत्रस्यैव निमित्ततया श्रूयते, नवङ्गानाम्, सति च निमित्ते नैमित्तिकमवश्यमावि, अन्यथा निमित्तलासम्भवात्, ततो शक्त्याङ्ग-परियागेन प्रधानं कर्त्तव्यम्, तावतैव शास्त्र-वशात् फल-सिद्धिः,—इति । वैधायनस्य* स्मरति,—

“यथाकथन्नित्यानि शक्त्यवस्थानुरूपतःँ।

येन केनापि कार्याणि, नैव नित्यानि लोपयेत् ।

इति । पुरुष-शक्ति-तारतम्य-हृतमनुष्टान-वैषम्यमिति विवक्षया ‘नृणाम्’—इत्युक्तम् ॥

* वैधायनस्य,—इति मू० पुस्तके पाठः ।

+ शक्त्यवन्त्वनुरूपतः,—इति स० सेऽ० पुस्तकयोः पाठः । शक्त्यवस्तुनिरूपितः,—इति तु तत्त्वकारधृतः ।

(१) सिद्धान्तमाह अत्र हीति ।

अथ, प्रतिज्ञातं वैलक्षण्यं षड्गः श्वोकैस्तपन्नस्यति । तच, चतुर्षु युगेषु प्राधान्येनानुष्टातुं सुकरान् परम-पुरुषार्थ-हेतून् धर्मान् विभजते,—

तपः परं हृत-युगे चेतायां ज्ञानमुच्यते* ।

द्वापरे यज्ञमेवाहुः† दानमेव‡ कलौ युगे ॥ २३॥

इति । ‘तपः’ कच्छ-चान्द्रायणादि-रूपेण अशन-वर्जनम् । “तपेनानशनात् परम्”—इति श्रुतेः । यद्यपि, दानस्यापि तपस्त्र्यं श्रूयते ;—“एतत् खलु वाव तपदत्याङ्गः यः सं ददाति”—इति, तथापि, नात्र तद्विवक्षितम्, दानस्य पृथगुक्तलात् । ननु, व्यासेन तपोऽन्यथा सम्यते,—

“तपः स्वधर्म-वर्त्तिलं शौचं सङ्कर-वर्जनम्” ।

इति । नायं दोषः । कच्छादेरपि स्व-धर्म-विशेषलात् । “तप सन्नाप”—इत्यस्माद्ब्रातोरत्पन्नस्य तपःशब्दस्य देह-शोषणे वर्त्तिसुख्या । अतएव, स्कान्देऽभिहितम्,—

“वेदोक्ते प्रकारेण तथा चान्द्रायणादिभिः ।

शरीर-शोषणं यत्, तत् तपदत्युच्यते वृद्धैः” ।

* ज्ञानसुत्तमम्,—इति सेऽ० मू० पुस्तके पाठः ।

+ यज्ञमित्याङ्गः,—इति मू० पुस्तके, यज्ञमित्यूचुः,—इति मू० मू० पुस्तके पाठः ।

‡ दानमेकम्—इति मू० मू० पुस्तके पाठः ।

इति । यत्तु तच्चैवोक्तम्—

“कोऽसौ भोक्तः, कथं, केन संसारं प्रतिपन्नवान् ।

इत्यालोचनमर्थज्ञास्तुपः शंसन्ति पण्डिताः” ।

इति । सोऽन्यएव तपः-शब्दः, “तप आलोचने”—इत्यसाहूतो-
स्तदुत्पत्तेः । तत् * तपोऽत्र ज्ञान-शब्देन संगटहीतम् । ‘पर’ शब्दः
प्राधान्येनानुष्टेयतामाह । तर्हि, चेतादिषु तपोनाद्रियेत, कृते च
ज्ञान-यज्ञ-दानानि नाद्रियेरन्,—इति चेत्, न, इतर-व्यावर्त्ति-रूपा-
याः परिसंख्यायाः अत्रादिवक्तित्वात् । न खलु, इदानीं कश्चिदनु-
ष्टान-विधिः वक्तुमुपक्रान्तः, येन विधि-विशेषः शङ्केत्^(१) । भविष्यति
तु “षट्-कर्माभिरतः”—इत्यादिना तदुपक्रमः । युग-सामर्थ्यं केवल-
मत्र निरूप्यते । यथा, ‘वसन्ते पुष्प-प्राचुर्यं ग्रीष्मे सन्ताप-वाह्नियम्’
—इत्यादि चतु-सामर्थ्यम्, तथा कृतादि-सामर्थ्येन तपादि-
प्राचुर्यं विवक्तितम् । अतएव, ‘युगे युगे तु सामर्थ्यम्’—इति वक्ष्यति ।
सामर्थ्य-ज्ञान-प्रयोजनञ्चाभिधास्यते,—

‘तेषां निन्दा न कर्तव्या युग-रूपाहि ते द्विजा’ ।

* तच्—इति मू० पुस्तके पाठः ।

(१) विधित्वसाभावे तद्विशेषरूपायाः परिसंख्यायाः कुतः शङ्केति भावः ।
तथाहि,—अज्ञात-ज्ञापनं, प्रवृत्त्यङ्गः प्रमिति-जनकं, अभिधा-नामक-
पदार्थान्तर-बोधकपद-घटितं वा वाक्यं विधिः । स च त्रिविधिः
विधिनियमपरिसंख्याभेदात् । यत्रेदमुक्तम् । “विधिरवन्तमपाप्नौ
नियमः पात्रिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्नौ परिसंख्येति गीयते”
—इति ।

इति । एतसामर्थ्यं* वृहस्पतिरपि दर्शयति,—

“तपोधर्मः कृत-युगे ज्ञानं चेता-युगे सृतम् ।

द्वापरे चाध्वरः प्रोक्तस्थिते^(१) दानं दया दमः” ।

इति ॥

धर्मान् विभज्य तदत् प्रमाणानि विभज्यते†—

कृते तु‡ मानवाधर्मास्त्वेतायां गौतमाः स्मृताः ।

द्वापरे शङ्क-लिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः‡ ॥ २४ ॥

इति । (१)मानवादि-ग्रन्थोक्त-धर्माणां प्रचुर-प्रवृत्त्या ग्रन्थ-प्रामाण्य-
प्राचुर्यमर्थ-सिद्धम् ॥

धर्मवदधर्मसार्पि वक्तुमिष्टवात्^(२) अधर्म-प्रापकं स्थान-विशेषं
हेयतया विभज्यते,—

त्यजेद्देशं कृत-युगे चेतायां ग्राममुत्सृजेत् ।

द्वापरे कुलमेकन्तु कर्त्तारन्तु॥ कलौ युगे ॥ २५ ॥

* एतत् सामर्थ्यं, इति स० सो० पुस्तकयोर्नात्मि ।

† विभजते,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ मानवोधर्मः,—इत्येकवचनान्तपाठः मू० मू० पुस्तके एवं परस्त ।

§ पाराश्रमसृतिः,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

|| कर्त्तारच्छ,—इति मू० मू० पुस्तके पाठः ।

(१) तिष्यः कलिः ।

(२) नन् कृते तु मानवाधर्मा इत्यादिना मानवादिधर्माणां कृतादिषु
प्राचुर्यमुक्तं तत्कथमयं प्रमाणविभागः इत्याशङ्काह मानवादीति ।

(३) धर्मोयथा उपादेयतया वक्तुमिष्टः, तथा अधर्मोऽपि हेयतयेति
भावः ।

इति । पतितः प्राधान्येन यस्मिन्—एकेन राजा परिपाल्यमाने* याम-
समूहात्मनि देशे निवसेत्, सदेशः सर्वोऽपि कृते सामर्थ्यात् † अध-
र्मापादकः । एवं यामे योज्यम् । कुल-त्यागोनाम,—पतितस्य कुले
विवाह-भोजनाद्यप्रवृत्तेः । कर्त्त-त्यागः सम्भाषणादि-वर्जनम् ॥
त्याज्य-देशवत् निमित्तान्यपि त्याज्यानि विभजते,—

कृते सम्भाषणादेव‡ चेतायां स्पर्शनेन च ।
द्वापरे त्वन्मादाय ॥ कलौ पतति कर्मणा ॥ २६ ॥

इति । कृतादिव्यिति कलौ पतित-सम्भाषणादिना न स्वयं पतति,
किन्तु वधादिना कर्मणा पतितोभवति^(१) ॥

महापुरुष-तिरस्कारादौ तदीय-शाप-परिपाक-हेतुं कालं वि-
भजते,—

* पतितः पुमान् यस्मिन् येन केन राजा परिपालिते,—इति सु०
पुस्तके पाठः ।

† कृतसामर्थ्यात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ सम्भाषणात् पापं,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

§ स्पर्शनात्तथा,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः । चेतायाच्चैव दर्शनात्,
—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

॥ द्वापरे त्वद्यमादाय,—इति तत्त्वकारधृतः पाठः ।

(१) कर्त्तास्तु कलौ युगे,—इत्यनेन कर्त्तृसंसर्गस्य निविद्वत्वात् तत्कर्त्ता
कलावपि पापी भवति, न तु पतितोभवति । पतनन्तु स्वयं कृतेन वधा-
दिकर्मणैवेति भावः ।

कृते तत्क्षणिकः* शापस्वेतायां दशभिर्दिनैः ।
द्वापरे चैक-मासेन† कलौ संवत्सरेण तुः ॥ २७ ॥

इति ॥
धर्मस्य तारतम्यापादकानि निमित्तानि विभजते,—

अभिगम्य कृते दानं चेतास्वाह्य दीयते ।
द्वापरे याचमानाय ॥ सेवया दीयते कलौ ॥ २८ ॥

इति । यत्र प्रतियहीता वर्तते, तत्र दाता स्वयं गत्वा गुरुमिव
तमभिगम्य^(१) कृते दानं करोति । चेतायां प्रतियहीतारमाह्य तस्मै
दीयते । ‘चेतासु’—इति वज्ञ-वचनं कृत-द्वापरादिषु जातावेक-
वचनमिति प्रदर्शनार्थम्^(२) । द्वापरे स्वयमागत्य याचमानाय प्रति-
यहीते दीयते । कलौ न याच्चन्ना-माचेण, किन्तु सेवया । उहस्य-
तिरपि असुं विभागमाह,—

* तात्कालिकः,—इति सो० स० पुस्तकयोः पाठः । कृते तु तत्क्षणा-
च्छापः,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

† द्वापरे मासमाचेण,—इति सु० म० पुस्तके पाठः ।

‡ संवत्सरेण तत्,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

§ याचमानस्य,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

(१) अभिगम्य विनयादिभिराध ।

(२) कृतादीनां प्रत्येकं बह्नामपि भेदस्याविवक्तितत्वादेकवचनम् । अवि-
वक्तिभेदा व्यक्तिरेव हि जातिरित्याख्यायते । यत्रेदमुक्तम् । “अर्थक्रि-
याकारितया भिन्नारेव हि व्यक्तयः । तारेव व्यक्तयस्यक्तभेदाजाति-
रुदाहृता” इति । प्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्वसंबन्धेनकृतस्याद्यः,—
इत्यपि वदन्ति ।

इति ॥

निमित्त-कृतं तारतम्यं दर्शयति,—

अभिगम्योत्तमं दानमाहूयैव तु* मध्यमम् ।
अधमं याचमानाय सेवा-दानन्तु निष्कलम् ॥ २६ ॥

इति । उत्तमलाद्यवान्तर-विशेषः पुराण-सारे फल-द्वारेणोपपादितः,—

“गला यत् दीयते दानं तदनन्त-फलं सूतम् ।
सहस्र-गुणमाहूय याचितनु तदर्द्धकम् ।
अभिगम्य तुै यदानं यदा दानमयाचितम् ॥ १
विद्यते सागरस्यान्तस्यान्तोनैव विद्यते” ।

इति ।

कलि-धर्माणामस्मिन् यन्ये प्राधान्येन वच्यमाणवात् कलि-सामर्थ्यं विशेषतः प्रपञ्चयति,—

- * माहूतचैव,—इति मु० म० से० म० पुस्तकयोः पाठः ।
- + अधमं याचमानं स्यात्,—इति मु० भ० पुस्तके, कनिष्ठं याचमानं स्यात्,—इति से० म० पुस्तके पाठः ।
- ‡ सेवया निष्कलं भवेत्,—इति से० म० पुस्तके पाठः ।
- § अभिगम्यन्तु,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।
- ॥ दानेव्याचितम्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

*जितोधर्मोह्यधर्मेण सत्यचैवान्तेन च+ ।
जिताश्वोरैस्तुः राजानः स्त्रीभित्ति पुरुषाः कलौ० ॥ ३० ॥
सीदन्ति चाग्निहेत्वाणि गुरु-पूजा प्रणश्यति ।
कुमार्यश्च प्रसूयन्ते तस्मिन् कलि-युगे सदा ॥ ॥ ३१ ॥

इति । अधर्मस्य जयेनाम, पाद-व्रयोपेतवम्^(१) । एकेन पादेन वर्त्तमानवम् धर्मस्य पराजयः । तदाह वहस्तिः,—

“तिष्ठेऽधर्मस्त्विभिः पादैर्धर्माः पादेन संस्थितः” ।
इति । सत्यानृतयोर्धर्माधर्म-रूपवेऽपि पृथगुपादानं धर्माधर्मावुदाहृत्य प्रदर्शनार्थम् । यावत् यावत् कलिर्विवर्द्धते, तावत्तावदधर्मा-विवर्द्धते,—इति विवक्षया चाराद्युदाहरण-बाङ्गल्यम्^(२) ।
तदुकं विष्णुपुराणे,—

“यदा यदा सतां हानिर्वेद-मार्गानुसारिणाम् ।
तदा तदा कलेवृद्धिरनुसेया विचक्षणैः ।

* जित इत्यादि स्तोकात् पूर्वम्,—‘कृते चास्थिगताः प्राणाः’ इत्यादि वच्यमाणाः स्तोकः पठते मूलपुस्तकदये ।

+ जितः सत्योन्तेन च,—इति मु० म० पुस्तके पाठः ।

‡ चौरैस्तु,—इति स० से० पुस्तकयोः, भट्टेस्तु,—इति मु० म० पुस्तके पाठः ।

§ जिताः,—इति मु० म०, से० म० पुस्तकयोः पाठः ।

|| अस्मिन् कलियुगे तथा,—इति से० म० पुस्तके पाठः ।

(१) पादचतुर्थांशः ।

(२) तथाच, इदमपि उदाहरणप्रदर्शनार्थमेवेतिभावः ।

न प्रीतिर्वेद-वादेषु पाषण्डेषु दया-रसः* ।

तदा तदा कालेष्वृद्धिरनुमेया द्विजोन्नमैः” ।

इति ॥

यदुक्रम्,—‘तपः परं कृत-युगे’—इत्यादि, तत्र, हेतुमाह,—
+ क्वाते त्वस्थि-गताः प्राणास्त्रेतायां मांसमाश्रिताः‡ ।
द्वापरे रुधिरच्चैव९ कलौ त्वन्नादिषु स्थिताः॥ ३२ ॥
इति । ‘प्राण’ शब्दोवायु-विशेषं वृत्ति-पञ्चकोपेतं हृदयादि-स्थान-
निवासिनमाच्छृणु । प्राण-खरूपञ्च मैत्रेय-शाखायां विस्पष्टं श्रूयते ।
“प्रजापतिर्वाएकोऽयेऽतिष्ठत्, स नारमतैकः, स आत्मानमभिष्ठायन्
वङ्गीः प्रजात्रहृजत, तात्रश्वेवाप्रबुद्धात्रप्राणाः स्थाणुरिव सन्तिष्ठमाना
अपश्शत्, स नारमत, सेऽमन्यत; एतासां प्रतिवेधनायाभ्यन्तरं
विशानि,—इति, स वायुमिवात्मानं कृत्वाऽभ्यन्तरं प्राविशत्, स
एकोनाशक्यत्, पञ्चधाऽत्मानं प्रविभज्योच्यते; यः प्राणोऽपानः
समानउदानोव्यानः,—इति, अथ योऽममूर्ढसुक्रामयति एषवाव
स प्राणः, अथ योऽयमवाच्चं संक्रामति एषवाव सेऽपानोऽथ योऽयं

* दया रतिः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† अयं स्त्रोकः, ‘जितोधर्मोद्घाधर्मर्ग’—इत्यादि स्त्रोकात् पूर्वं पठते
मू० पुस्तकद्वये ।

‡ मांससंहिताः,—इति मु० मू० पुस्तके पाठः ।

§ द्वापरे रुधिरं यावत्,—इति मु० मू० पुस्तके, द्वापरे त्वगताः प्राणाः,—
इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

|| कजाबन्नादिषु स्थिताः,—इति मु० मू० पुस्तके, कलौ रक्तगताः सृष्टाः,
—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

स्थविष्टमन्न-धातुमपाने स्थापयति अणिष्ठञ्चाङ्गे समं नयति एषवाव
समानोऽथ योऽयं पीताशितमुद्दिरति निगरति एषवाव सउदानोऽथ
ये नैताः शिरा* अनुव्याप्ताएषवाव स व्यानः,—इति । अस्मेव
पाषाणवदित्यर्थः । वाक्-चक्षुरादीनीन्द्रियाण्यपि प्राणाधीन-व्यापार-
लात् प्राण-शब्देन व्यवह्रियन्ते । अतएव कृन्दोगाच्चामनन्ति ;—
“न वै वाचोनं चक्षूंषि न श्रोत्राणि न मनांसीत्याचक्षते
प्राणदृव्येवाचक्षते”—इति । तस्मात्,—इन्द्रिय-वायु-समुदाय-रूपं
लिङ्गं-शरीरं लोकान्तर-गमन-क्रमं^{१)} प्राण-शब्देन विवक्षितम् ।
तत्र, अस्थि-मांसादि-मये स्थूल-शरीरे कर्म्म-रज्जुभिर्विवर्धते । तत्र
वन्धनं तत्तद्युगसामर्थादस्थगादिषु व्यवर्तिष्ठते । तथा च, कृच्छ्र-
चान्द्रायणादिषु अन्नाद्याहार-परित्यागात् † मांसाद्युपक्रयेऽप्यस्थां
सहस्राऽनुपक्रयात् प्राणानामव्याकुलतेति कृत-युगे तपः सुकरम् ।
चेतादिषु मांसाद्युपक्रयेण प्राणानां व्याकुलतात् तपोदुष्करम् ।

* सिरा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† कृच्छ्रचान्द्रयणाद्यर्थमाहारपरित्यागात्,—इति स० सो० पुस्तकयोः
पाठः ।

(१) व्यापकस्यात्मनः लोकान्तरगमनादिलक्षणा क्रिया न समवर्ति,
तस्मात् लिङ्गशरीरलोकान्तरगमनादिनैव तस्य लोकान्तरगमनादि-
व्यपदेशः । उक्तच्च, “पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चो-
क्षतभूतेत्यं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्”—इति । शरीरं तावत् चिविधं
लिङ्गशरीरापरपर्यायसूक्ष्मशरीरमेकम् । सूक्ष्मशरीरमपर परिदृश्य-
मानम् । अन्यच्च कारणशरीरमविद्यारूपमिवेकेषां दर्शनम्, अधि-
कानशरीरं सूक्ष्मभूतानान्तरमेदसूक्ष्मभूतमयमिवन्येषाम् । इहच प्रथ-
मेकाशरीरद्वयस्योपयोगेऽति मन्तव्यम् ।

यद्यपि, प्राणानां मांसाद्याश्रयेण ज्ञानादिषुपकार-विशेषोदुर्लभः,
तथापि, तपसेऽसम्भवं वकुं तद्वर्णनम्^(१) । अतएव, कूर्मपूराणे,
युगान्तराभिप्रायेण तपोऽन्नरं वर्णितम्—

“अहिंसा सत्य-वचनमानृशंसं दमोघृणा^(२) ।
एतत्पेविदुर्धीरान शरीरस्य शोषणम्” ।

इति ॥

इदानीं युग-सामर्थ्य-वर्णनस्य प्रयोजनमाह,—

युगे युगे च ये धर्मास्तत्र तत्र च* ये द्विजाः ।
तेषां निन्दा न कर्तव्या युग-रूपा हि ते द्विजाः ॥३३॥

इति । ‘युग-रूपाः’ युगानुरूपाः, काल-पर-तत्त्वाः,—इति यावत् ।
तदुक्तमारण-पर्वणि,—

“भूर्मिन्द्योनगाश्वेते† सिद्धादेवर्षयस्था ।
कालं समनुवर्त्तन्ते तथा भावायुगे युगे ।

* तेषु तेषु च,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

† नगः शैलाः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) यथा कृतयुगधर्मे तपसि प्राणानामस्थिगतत्वमुपयुज्यते, तथा त्रेतादि-
युगधर्मेषु ज्ञानादिषु तेषां मांसादिगतत्वं नोपयुज्यते इत्याशङ्कार्थः ।
ज्ञानादिव्यनुपयोगेष्यि तपश्चादीनामसम्भवे तदुपयोगोऽख्येवेतिनास-
ङ्गतिरिति सिद्धान्तार्थः ।

(२) आचरणस्यमनैक्युर्थम्, दमझन्नियनियहः । धृणा दया ।

कालं कालं समासाद्य नराणां नर-पुङ्गवाः ! ।
वल-वर्ण-प्रभावा हि* प्रभवन्युद्भवन्ति च” ।
इति ॥ नन्वेवं कलौ पापिनामनिन्द्यतात् कृत्स्नं धर्माधर्म-व्यवस्था-
पक-शास्त्रं विस्त्रेत । तथा हि;—‘जितोधर्मीह्यधर्मेण’—इति
यदुक्तम्, तत्र, “धर्मं चर”—इति श्रूयमाणोविधिः पीड्येत;

“नास्ति सत्यात् परोधर्मोनानृतात् पातकं परम् ।
स्थितिर्हि सत्ये धर्मस्य तस्मात् सत्यं न लोपयेत्” ।
इति राज-धर्मेषुक्तम्, तत्र, अनृतस्यानिन्द्यते वाध्येत;
“अदण्डान् दण्डयन् राजा दण्डांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
अयशोमहदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति” ।

इति वचनं चोरस्यानिन्द्यते वाध्येत;
“स्त्रीभिर्भर्तुर्बचः† कार्यमेष धर्मः परः स्त्रियाः” ।

इति याज्ञवल्क्योक्तिः;
“भर्तारं लङ्घयेद् या तु जाति-स्त्री-शुण-दर्पिता ।
तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने वङ्गसंस्थितः‡” ।

इति मनूक्तिः;
“परित्याज्या लया भार्या भर्तुर्बचन-लङ्घिनी ।
तत्र दोषोन चास्तीति त्वं हि वेत्य यथातथम् ।
सर्व-लक्षण-युक्तापि या तु भर्तुर्बचिकमम् ।

* वलवर्धप्रभावा हि,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† भर्तुर्बचः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ संहितः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

करोति सा परित्याज्येवे धर्मः सनातनः” ।

इति ब्रह्मपुराणे महर्षिणामुक्तिः; तदिदमुक्ति-त्रयं स्त्री-जितस्य*
अनिन्दायां वाधितं स्यात्; अच्छिद्र-काण्डे अग्निहोत्र-प्रायश्चित्तं
वज्जधा श्रुतम्; आश्वसेधिके पर्वणि चैवाप्युक्तम्,—

“हेतव्यं विधिवद्राजन्! ऊर्ध्वामिच्छन्ति ये गतिम् ।

आ-जन्म-सत्त्वसेतत् स्यादग्निहोत्रं युधिष्ठिर !

न त्याज्यं क्षणमयेतद्यहीतव्यं। द्विजादिभिः† ।

यद्वैतस्यां‡ पृथिव्यां हि किञ्चिदस्ति चराचरम् ।

तत् सर्वमग्निहोत्रस्य कृते सृष्टुं स्वयम्भुवा ।

नाववुधन्ति ये चैतन्नरास्तु तमसाऽवृत्ताः ।

ते यान्ति नरकं घोरं रौरवं नाम विश्रुतम्” ।

इति; तदेतत्॥ श्रुति-द्वयमग्निहोत्रावसादस्यानिन्दायां वाधेत;

“गुरोरनिष्ठाचरणं गुरोरिष्टि-विवर्जनम् ।

गुरोश्च सेवाऽकरणं ज्ञानानुत्पत्ति-कारणम् ।

आचार्य-निन्दा-अवणं तद्वाधस्य च दर्शनम्^(१) ।

विवादश्च तथा तेन ज्ञानानुत्पत्ति-कारणम्” ।

* स्त्रीविजयस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† अत्र, गृहीतव्यम्,—इत्यशुद्धः पाठः सर्वेष्वेव पुस्तकेषु ।

‡ द्विजादिभिः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ यच्चैतन्यं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ तदेतत्—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

(१) बाधो बन्धनादि दुःखम् ।

इति स्त्रान्द-पुराण-वचनम्, एतच्च गुरु-पूजा-प्रणाशस्य* अनिन्दायां
वाधेत;

“प्राप्ने तु द्वादशो वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।

मासि मासि रजस्त्वाः पिता पिवति शोणितम्” ।

इति यम-वचनम्,

“पितुर्गते तु या कन्या रजः पश्यत्यमंडृता ।

भूषण-हत्या पितुस्त्वाः सा कन्या वृषली सृता” ।

इति वचनम्,‡ तदुभयं कुमारी-प्रसवस्यानिन्दायां वाधेत । ततः
कथमनिन्दा? इत्यत आह—

युगे युगे तु सामर्थ्यैश्च शेषं मुनि-वि-भाषितम्॥

पराश्रेण चाप्युक्तं प्रायश्चित्तं विधीयते॥ ३४ ॥

इति । ‘शेषम्’ अवशिष्टं तत्तदयुग-सामर्थ्यं मुनिभिरन्वैर्विशेषेण
भाषितम् । तथा चारण्य-पर्वणि पश्यते,—

“कृतं नाम युगं श्रेष्ठं यत्र धर्मः सनातनः ।

कृतसेव न कर्तव्यं तस्मिन् काले युगोन्तसे ।

* गुरुश्चूष्ठा प्रणाशस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† प्राप्ने द्वादशमे,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ वचनम्,—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

§ युगसामर्थ्यविप्रेषु,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

॥ मुनिभिर्भाषितम्,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

¶ प्रधीयते,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

न तत्र धर्माः सीदन्ति न जीर्यन्ते च वै प्रजाः ।
 ततः कृतयुगं नाम कालेन गुणतां गतम् ।
 कृते युगे चतुष्पादश्चातुर्वर्णच्च शाश्वतम् ।
 एतत् कृतयुगं नाम चैगुण्य-परिवर्जितम्* ।
 पादेन यस्तेऽधर्मोरक्ततां याति चाच्युतः ।
 ज्ञान-प्रवृत्ताश्च नराः क्रिया-धर्म-परायणाः ।
 ततोयज्ञाः प्रवर्तन्ते धर्माश्च विविधाः क्रियाः ।
 स्व-धर्म-स्खाः क्रियावन्तो जनास्तेता-युगेऽभवन् ।
 विष्णुः पीतलमायाति चतुर्द्वा वेदएवच ।
 सत्यस्य भूरि विभ्रंशः सत्ये कस्त्रिदवस्थितः† ।
 सत्यात् प्रच्यवमानानां व्याधयोवह्वोऽभवन् ।
 कामाश्चोपद्रवाश्चैव तथा दैवत-कारिताः ।
 काम कामाः द्वार्थ-कामायज्ञांस्त्वन्ति चापरे ।
 एवं द्वापरमासाद्य प्रजाः क्षीयन्त्यधर्मातः ।
 पादेनैकेन कौन्तेय ! धर्मः कलि-युगे स्थितः ।
 वेदाचाराः प्रशास्यन्ते धर्मायज्ञ-क्रियास्तथा ।
 आधयोव्याधयस्तन्द्री-दोषाः क्रोधादयस्तथा^(१)” ।

इति । तत्रैव,—

* इदं स्तोकार्द्दं मु० पुस्तके नात्ति ।

† सबेनास्त्वेव विभंशेऽसत्ये कस्त्रिदवस्थितः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) आधिर्मानसी व्यथा । व्याधिः प्रसिद्धेव । तन्त्री निद्राप्रमीलयोरिति-कोषः ।

“ब्राह्मणाः क्षत्रियावैश्याः संगिरन्ते* परस्परम् ।
 शृङ्ग-तुल्याभविष्यन्ति तपः-सत्य-विवर्जिताः ।
 स्वभावात् क्रूर-कर्माणश्चान्योन्यम् अविशङ्किताः† ।
 भवितारोनराः सर्वे संप्राप्ते युग-संक्षये” ।
 इत्यादि । ब्रह्म-पुराणेऽपि,—
 “दीर्घ-कालं ब्रह्म-चर्ये धारणच्च कमण्डलोः ।
 गोत्रान्नाव-सपिण्डान्तु‡ विवाहेऽगो-वधस्तथा ।
 नराश्च-मेधौ मद्यच्च कालौ वर्ज्य द्विजातिभिः” ।

क्रतुरपि,—

“देवराच्च सुतोत्पन्निर्दत्ता कन्या न दीयते ।
 न यज्ञे गो-वधः कार्यः कलौ न च कमण्डलुः” ।
 इति । पुराणेऽपि,—

“ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गो-वधन्तथा ।
 कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृ-जायां कमण्डलुम्” ।
 इति । तथा, अन्येऽपि धर्मज्ञ-समय-प्रमाणकाः‡ सन्ति,—
 “विधवायां प्रजेत्पत्तौ देरवस्य नियोजनम् ।
 वालिका-उक्तयोन्योश्च वरेणान्येन संस्तुतिः ।
 कन्यानामसर्वाणां विवाहश्च द्विजातिभिः ।

* संगिरन्तः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† अभिशङ्किताः,—इति स० सेऽपुस्तकयोः पाठः ।

‡ सपिण्डान्वा,—इति ग्रन्थान्तरे पाठः ।

§ धर्मज्ञप्रमाणकाः—इति स० सेऽपुस्तकयोः पाठः ।

(१) आततायि-द्विजाग्याणां धर्म-युद्धेन हिंसनम् ।
 द्विजस्याध्वौ तु निर्याणं* शोधितस्यापि संग्रहः^(१) ।
 सत्र-दीक्षा च सर्वेषां कमण्डलु-विधारणम् ।
 महाप्रस्थान-गमनं गो-संज्ञप्तिश्च गो-स्वेः^(२) ।
 सौत्रामण्यामपि सुरा-ग्रहणस्य च संग्रहः^(३) ।
 अग्निहोत्र-हवन्याश्च लेहोलीढा-परियहः^(४) ।
 वान-प्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशोविधि-चोदितः ।
 दृत्त-खाध्याय-सापेक्षमध-सङ्कोचनन्तथा^(५) ।

* द्विजस्याध्वौ तु नौ-यातुः,—इति निर्णयसिद्धौ पाठः ।
 † लीडालेह्मा परियहः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

- (१) आततायिनस्य,—“अग्निदोगरदच्चैव शास्त्रपाणिर्घनापहः । द्वेच-
दारापहारी च घडेते आततायिनः”—इति सूत्युक्ताः ।
- (२) द्विजानां समुद्रयाचाचा, समुद्रयाचायां छतायां प्रायस्त्वित्तशोधितस्यापि
संग्रहे व्यवहारः ।
- (३) गोसंज्ञप्तिर्गोबधः । गोसबोयागविशेषः ।
- (४) सुराग्रहणं सुराग्रहः । (ग्रहः पात्रविशेषः)। तद्यग्रहणच्च, “सुराग्रहं
गृह्णाति”—इत्यादिना सौत्रामन्यां विहितः । सुराग्रहणस्य तत्कर्त्तुः
संग्रहः इति वाऽर्थः ।
- (५) अग्निहोत्रं छ्वयते यथा, सा अग्निहोत्रहवनी वैकङ्गतस्तुक् । तस्या
अग्निहोत्रहवन्याह्वतावशिष्टप्राशनार्थं लेहनं लीडायाश्च तस्याः
परियहः ।
- (६) दृत्तमग्निहोत्राचादि, खाध्यायोवेदाध्यायनम् । तत्सापेक्षमधौचक्रासः,
—“श्वाहात् शुध्यते विप्रोयोग्निवेदसमन्वितः”—इत्यादिना विहितः ।

प्रायस्त्वित्त-विधानच्च विप्राणां मरणान्तिकम् ।
 संसर्ग-दोषः स्तेनाद्यैर्महापातक-निष्कृतिः^(१) ।
 वरातिथि-पित्रभ्यश्च पश्चूपाकरण-क्रिया^(२) ।
 दत्तौरसेतरेषानु पुत्रलेन परियहः ।
 सर्वणान्याङ्गना-दुष्टौ* संसर्गः शोधितैरपि ।
 अयोनौ संग्रहे दत्तौं परित्यागोगुरु-स्त्रियाः^(३) ।
 अस्थि-सञ्चयनादूर्ध्मज्ज्ञ-स्पर्शनमेव च^(४) ।
 शामित्रं‡ चैव विप्राणां^(५) सेम-विक्रयाणं तथा ।
 षड्क्रानश्चनेनान्न-हरणं हीन-कर्मणः^(६) ।

* सर्वणानां तथा दृष्टौ,—इति सु० पुस्तके पाठः ।
 † अयोनौ संग्रहे वित्ते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।
 ‡ शामित्रं,— इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

- (१) संसर्गदोषस्तेयान्यमहापातकनिष्कृतिः,—इति निर्णयसिद्धौ पठितं
आख्यातच्च; संसर्गदोषस्तेयेतरमहापातकत्रये ब्रह्महत्या-सुरापान-
गृहतत्प्रगमनरूपे ज्ञानद्वाते या निष्कृतिर्मरणरूपेति ।
- (२) उपाकरणमभिमन्त्रणपूर्वकहननं तत्र गृह्णोत्ते मधुपर्काख्यकर्मणि
वरातिथये विहितम् । पित्रभ्यश्चाशुक्रादौ तद्विहितम् ।
- (३) अयोनौ शिव्यादौ । “चतुसु परित्याज्याः शिष्यगा”—इत्यादिना
तत्परित्यागोविहितः ।
- (४) अस्थिसञ्चयनं मरणाच्चतुर्थाहादौ विहितम् । अङ्गस्पर्शच्च तदुत्तरं
विहितः ।
- (५) शामित्रं यागे विहितम् शमितुः कृत्विविशेषस्य कर्मणः ।
- (६) अन्नाभावात् षड्भक्तमनश्चतः “वुभुक्तिस्त्वरहं स्थित्वा धान्यमत्राच्च-
गाङ्गरेत्”—इत्यादिना अन्नहरणं विहितम् ।

शूद्रेषु दास-गोपाल-कुलमित्रार्ह-सीरिणाम् ।
भोज्यान्ता, गृहस्थ-तीर्थ-सेवाऽति दूरतः ।
शिवस्य गुरु-दारेषु गुरुवदृत्तिरिता*(१) ।
आपदृत्तिर्दिजाय्याणामश्वस्तनिकता तथा(२) ।
प्रजार्थन्तु दिजाय्याणां प्रजाऽरणि-परिग्रहः(३) ।
ब्राह्मणानां प्रवासिवं मुखाग्नि-धमन-क्रिया(४) ।
वलात्कारादि-दुष्ट-स्त्री-संयहेविधि-चोदितः(५) ।
यतेष्व सर्व-वर्णम्भोऽभिज्ञा-चर्या विधानतः ।

* गुरुवदृत्तिशीलता,—इति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

† यतेष्व सर्ववर्णेषु,—इति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

- (१) नैछिकब्रह्मचारिणोगुरौ परेते गुरुदारेषु गुरुवदृत्तिर्नवादिभिः कथिता ।
- (२) आपदि सर्वतः प्रतिग्रहेऽनन्तरवत्तिस्व ब्राह्मणानां विहिता । अश्वस्तनिकता एकदिनमात्रनिर्वाहेच्छितधनत्वम् । श्रोभवं श्वस्तनं तदस्य पुरुषस्यात्मि,—इति मत्वयोर्यहकः । पञ्चात् नञ्ज समासः । अश्वस्तनि-कल्प ब्राह्मणस्य “अश्वस्तनिकएव वा”—इति मन्वादिभिर्विहितम् ।
- (३) जातकर्महेतमे सन्ततिजीवनार्थमरणिपरिग्रहः कस्याच्चिच्छाखायामुक्तः ।
- (४) दारेवभिं निक्षिप्य सामिकानां प्रवासः कर्मप्रदीपादौ विहितः “निः-क्षिप्यामि खदारेषु परिकल्प्य द्विजं तथा प्रवसेत् कार्यवान् विप्रः”—इत्यादिना । तस्येवाच “ब्राह्मणानां प्रवासित्वम्”—इत्यनेन पराश्रमर्षः । मुखामिधमनस्य, “मुखेनके धमन्त्यामिभ्”—इत्यनेन विहितम् ।
- (५) वलात्कारादिदुष्टस्त्रीसंयहस्य, “वलात् प्रमथ्य भुक्ता चेत्”—इत्यादि-ना विहितः ।

नवोदके दशाहस्त्र दक्षिणा गुरु-चोदिता(१) ।
ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पचनादि-क्रियापि च ।
भगवग्नि-पतनाद्यैश्व वृद्धादि-मरणन्तथा(२) ।
गो-दक्षिण-शिष्टे पर्याप्ति शिष्टैराचमन-क्रिया ।
पितापुत्र-विरोधेषु साक्षिणां दण्ड-कल्पनम् ।
यत्र-सायं-गृहस्त्र* सूरिभिस्त्रत्व-तत्-परैः+(३) ।
एतानि लोक-गुप्त्यर्थं(४) कलेरादौ महात्मभिः ।
निवर्त्तिनानि कर्माणि व्यवस्था-पूर्वकं वृधैः ।
समयश्वापि(५) साधूनां प्रमाणं वेदवद्वेत् ।

इति । (१) तदुक्तमापस्तम्बेनापि,—“धर्मज्ञ-समयः प्रमाणं वेदाश्व”—इति । एवमन्यदप्युदाहार्यम् । यथा, सुनिभिस्तत्तत्-युग-सामर्थ्यं विधि-निषेधाभ्यां विशेषेण भावितम्, तथा, विहितातिक्रम-निषिद्धाचरणयोः प्रायश्चित्तमपि चिरननेन पराश्ररेणोक्तम् । पद्यन्ते हि वृद्ध-पराश्रमस्य वचनानि,—

* यतेः सायं गृहस्त्रं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† तत्त्वदर्शिभिः,—इति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

- (१) नवोदके दशाहस्त्र,—“दशाहेनैव शुद्धेत भूमिष्ठस्त्र नवोदकम्”—इत्यादिनोक्तम् । “गुरुवे वरं दत्त्वा”—इत्यादुक्ता दक्षिणा ।
- (२) एतच्च,—“वृद्धः शौचस्त्रते लुप्तः प्रवास्यातभिषक्तिक्रियः । आत्मानं घातयेद्यस्तु”—इत्यादिना विहितम् । भगुरुच्चदेशः ।
- (३) “यत्रसायं-गृहेमुनिः”—इत्यनेन विहितं यत्रसायं-गृहस्त्रम् ।
- (४) गुप्तिः इक्षा ।
- (५) समयः सम्बिल् प्रतिज्ञा इति यावत् ।
- (६) साधूनां समयस्य प्रमाणत्वमापस्तम्बेनाप्युक्तम् इत्यर्थः ।

“जरायु-जाय-जास्तैव जीवाः संखेद-जाश्च ये ।
अबध्याः सर्व्वएवैते बुधैः समनुवर्णितम् ।
निश्चयार्थं विबुद्धानां प्रायश्चित्तं विधीयते ।
अनस्थि-शतमेकन्तु* यदि प्राणैर्विद्योजयेत् ।
उपेष्ठैकाहमादध्यात् प्राणायामांसु षोडशा ।
चि-खानमुदके कृला तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ।
अस्थिमदधेतु† द्विगुणं प्रायश्चित्तं विधीयते ।
अनेन विधिना वाऽपि स्यावरेषु न संशयः ।
कायेन पद्मां हस्ताभ्यामपराधाद्विमुच्यते ।
चतुर्गुणं कर्म-कृते द्विगुणं वाक-प्रदृष्टिते१ ।
कृला तु मानसं पापं तथैवैक-गुणं सृतन्” ।
इति । ‘च’कारो याज्ञवल्क्य-मन्वादि-समुच्चयार्थः । प्रसिद्धा हि
तदीय-यन्त्रेषु प्रायश्चित्ताध्यायाः । पराशर-यहणन्तु कलि-युगाभि-
प्रायम् । सर्वेष्वैते कल्पेषु पराशर-सृतेः कलि-युग-धर्म-पक्ष-पाति-
लात् प्रायश्चित्तेष्वपि कलि-युग-विषयेषु पराशरः प्राधान्येनादर-
णीयः । अतः, पराशर-मन्वादि-प्रोक्तं प्रायश्चित्तं तत्तत्-पाप-परिहा-
राय विद्वत्-परिषदा विधीयते । एतदुक्तं भवति,—नाना-मुनिभि-
स्तत्तद्-युग-सामर्थ्यस्य प्रायश्चित्तस्य प्रपञ्चिलात् तदभयं पर्यालोच्य

* अनस्थिमत्यमेकतु,— इति मुँ० पुस्तके पाठः ।

† द्वादशः, — इति स० स्मा० प्रस्तकयोः पाठः ।

‡ अस्थिबन्धेषु,—इति मु० पृस्तके पाठः ।

६ वाक्यदूषिते,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

निन्दाऽनिन्दयोः* व्यवस्था कल्पनीया । यः पुरुषोयुग-सामर्थ्यमनु-
स्थ्या॑ विहितानुष्ठानं प्रतिषिद्धू-वर्जनं प्रमाद-कृत-पापस्य प्रायश्चि-
त्तच्च कर्तुं शक्नोऽपि न कुर्यात् , तद्विषयाणि.—

“भूए-हत्या पितुस्त्वां सा कन्या वृषली सृता” ।
 इत्यादि-निन्दा-वचनानि; अशक्त-विषयं ‘तेषां निन्दा न कर्तव्या’—
 इत्यादि वचनम् । अतएव शैवागमे पञ्चते—

“अत्यन्त-रोग-युक्तेऽङ्गे राज-चौर-भयादिषु ।

गुर्वग्नि-देव-कृत्येषु नित्य-हानौ न पाप-भाक् ।

इति । तस्मात् न केऽपि धर्माधर्म-शास्त्रस्य ॥ विश्ववः—इति ॥

ननु, उक्त-प्रकारेण युग-सामर्थ्यस्थापेष्यानेक-यन्त्र-परिचयम-
न्तरेण दुर्बोधत्वात् कथं मन्द-प्रज्ञानामकल्पयुषां युग-सामर्थ्यानु-
सारिणश्वातुर्वर्ण-समाचारस्य निर्णयः? इत्यतआह.—

* निन्द्यानिन्दयोः,—इति स० स्मा० परस्तकयोः पाठः

† युगसामर्थमनुसृत्य, — इति स० सो० प्रस्तकयेः पाठः ।

‡ इत्यमेव सर्वत्र पाठः । यद्यान्तरे तु “पितुस्तस्याः”—इति पाठः ।

६ सौरागमे, —इति स० स्मा० प्रस्तुकयेः पाठः

॥ धर्मशास्त्रस्य, — इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः



पूर्वप्रष्टायाम्—(१) ‘नन्वेव कलौ पापिनामनिन्द्रत्वात्’—इत्यादिना सन्दर्भेण भूमिकायां यः पूर्वपक्ष उपक्रान्तः, तस्य सिद्धान्तभिदानीमाह एतदुक्तं भवतीत्यादिना।

अहमद्यैव तत् सर्व* मनुस्त्वय ब्रवीमि वः ।
चातुर्बुर्ध्य-समाचारं शृणुन्तु मुनि-पुज्ञवाः ! † ॥३५॥

इति । अनुसृत्य॑ सर्वस्य मंकलयाभिधानात् मन्दानामप्येतत् सुध-
हम् । ‘अद्यैव’—इति काल-विलम्ब-निषेधात् अत्यायुषामप्यत्र यन्ये
निर्णयः सुलभः । चबारोवर्णशातुर्बुर्ध्यम्, तस्य समाचारोधर्मः ।
आचार-शब्दः शील-पर्यायः लौकिकं वृत्तमाच्छ्रुते^(१) । सभीचीनः
शिष्टाभिमतआचारोयस्य धर्मस्य कारणत्वेन वर्तते, सेऽयं यजन-
याजनादि-कर्म-लक्षणोधर्मः समाचारः । अतएव, आचार-धर्मयो
हेतु-हेतुमद्रूपेण भेदं वक्ष्यति; ‘आचारोधर्म-पालकः’—इति ।
श्रुतिश्च धर्माचारौ भेदेन व्यपदिशति;—“यथाकारी यथाऽचारी
तथा भवति”—इति । श्रुत्यन्तरे च कर्म-वृत्तयोर्भवद्वाच्चायते;—
“अथ, यदि ते कर्म-विचिकित्सा वा वृत्त-विचिकित्सा वा स्थात्”
इति । यद्यपि,—

‘गृणु पुत्र ! प्रवक्ष्यामि शृणुन्तु मुनि-पुज्ञवाः !’ ।
इत्यप्रमत्तत्वं पूर्वमेव विहितम्, तथापि युग सामर्थ्य-प्रपञ्चनेन

* तद्भास्मै,—इति स० सेऽ सु० मू० पुस्तकेषु पाठः । तत्धास्मै, इति
सौ० मू० पुस्तके पाठः ।

† ऋषिपुज्ञवाः,—इति स० सेऽ पुस्तकयोः पाठः ।

‡ अनुसृतस्य,—इति स० सेऽ पुस्तकयोः पाठः ।

(१) वृत्तं चरित्रम् । लौकिकपदेन, ‘ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता’—इत्यादि
हाराताद्युक्तशास्त्रोयशीलयवच्छ्रेदः ।

व्यवहितत्वात् नदेव पुनः सार्थते । अथ वा, पूर्वोक्तं युग-सामर्थ्य-
अवण-विषयम्, इदन्तु धर्म-अवण-विषयम्,* इत्यपुनरुक्तिः ॥
वक्ष्यमाण-धर्म-जातस्य । परम-पुरुषार्थ-हेतुतां कौमुतिक-न्या-
येन^(१) अभिधातुं यन्य-पाठ-तदर्थ-ज्ञाने^(२) प्रशंसति,—
पराश्रम-मतं‡ पुरुषं पवित्रं पाप-नाशनम् ।
चिन्तितं ब्राह्मणार्थाय धर्म-संस्थापनाय च ॥ ३६॥

इति । पराश्ररण प्रियोक्तं यन्य-जातं ‘पराश्रम-मतं’, तच्च पाठ-मात्रेण
पुष्ट्य-प्रदम् । पुष्ट्यच्च दिविधम्,—इष्ट-प्रापकमनिष्ट-निवर्त्तकच्च ।
तदुभयं ‘पवित्र-पापनाशन’-शब्दाभ्यां विवक्ष्यते । तदेव यन्य-जातं
‘चिन्तितम्’ अर्थतोविचारितं सत् पूर्ववत् पुष्ट्य-प्रदं भवति । अर्थ-
विचारस्य प्रयोजनं देवधा,—स्खानुष्ठानं परोपदेशश्च । तदुभयं
‘ब्राह्मण’—इत्यादि-पद-द्रव्येनोच्यते । ब्राह्मणस्यार्थात्राह्मणनिमित्तं^(३)
स्वधर्मानुष्ठानमिति यावत् । ‘धर्म-संस्थापनम्’ परेषां धर्मोपदेशे-

* इदन्तु अवणं धर्मविषयम्,—इति स० पुस्तके पाठः ।

† धर्मज्ञानस्य,—इति स० सेऽ पुस्तकयोः पाठः ।

‡ पराश्रम्यं मतं,—इति स० मू० पुस्तके, पाराश्रमतं,—इति स०
मू० पुस्तके पाठः ।

३) ब्राह्मणार्थात्राह्मणनिमित्तं,—इति मू० पुस्तके पाठः ।

(१) कौमुतिकन्यायस्य,—“समवायस्य यच्चैषां तत्रान्ये बहवोमलाः । नन्
सर्वे क्वय यान्ति किमुतैकं नदीरजः”—इति कृन्दोगपरिशिष्टवा-
क्यादुन्नेयः ।

(२) द्वितीयादिवचनान्तं पदमिदम् ।

नानुष्टापनम्* । यदा, गन्ध-पाठ-तदर्थ-ज्ञानयोरपीडृशोमहिमा,
तदा किमु वक्तव्यम्; अनुष्टानं पुरुषार्थ-हेतुः,—इति^(१) । युक्तच्छैतत्,
पराश्रस्य पुलस्य-वशिष्ठ-प्रसाद-लभ्य-वरेण सर्व-शास्त्र-हृदयाभिज्ञ-
त्वात्† । तथा च, विष्णु-पुराणम्,—

“वैरे महति मद्वाक्यात् गुरोरस्याश्रिता चमा ।

तथा, तस्मात् समस्तानि भवान् शास्त्राणि वेत्यति‡ ।

सन्तरेन समुच्छेदः§ क्रोधेनाऽपि यतः कृतः ।

तथा, तस्मान्महाभाग! ददाम्यन्यमहं वरम् ।

पुराण-संहिता-कर्त्ता भवान् वत्स ! भविष्यति ।

देवता-पारमार्थ्यम् यथावदेत्यते भवान् ।

प्रवृत्ते च निवृत्ते च^(२) कर्मण्णस्त-मला॥ मतिः ।

मत्-प्रमादादसन्दिग्धा तत्र वत्स ! भविष्यति” ।

इत्याचार-काण्डे प्रथमाश्चाये आचारावतारः समाप्तः ॥०॥

(॥ गन्धानुक्रमणिका समाप्ता ॥)

* अत्र, ‘ब्राह्मणेयादिपदयोरर्थः’—इत्यधिकः पाठः स० स० पुस्तकयोः ।

† हृदयाभिज्ञत्वम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ अत्र, ‘इति’—इत्यधिकः पाठः सु० पुस्तके । स चासङ्गतः, परवचना-
नामपि विष्णुपुराणीयत्वेन मध्ये ‘इति’ शब्दस्यायुक्तत्वात् ।

§ समुच्छेदः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ कर्मण्णस्त-मला,—इति स० स० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) तदनेन कैमुतिकन्यायः प्रकृते समर्थितः,—इति मन्त्रव्यम् ।

(२) कामनापूर्वकं क्रियमाणं काम्यं कर्म शरीरप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तं,
ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्वकं क्रियसाणं निष्कामं कर्म संसारनिवृत्तिसाधन-
त्वात् निवृत्तमुच्यते । तदुक्तं मनुना । “इह चासुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं
कर्म कीर्तयते । निष्कामं ज्ञानपूर्वकं निवृत्तमुपदिश्यते”—इति ।

अथाचारोनिरूप्यते । यत् पृष्ठम्,—

‘चातुर्बर्ष-समाचारं किञ्चित् साधारणं वद’ ।

इति, तत्रोत्तरमाह,—

चतुर्णामपि वर्णानामाचारोधर्म-पालकः ।

आचार-भष्ट-देहानां भवेष्टर्मः पराङ्मुखः ॥ ३७ ॥

इति । आचारस्यान्वय-व्यतिरेकाभ्यामैहिकासुभिक-श्रेयोहेतुत्वम्, आ-
चार-लक्षणम्, आनुशासनिके पर्वण्यभिहितम्,—

“आचारालभते द्वायु* राचारालभते श्रियम् ।

आचारात् कीर्त्तिमाप्नोति पुरुषः प्रेत्य^(१) चेह च ।

दुराचारोहि पुरुषोनेहायुर्बिन्दते महत् ।

यसन्ति† चास्य भूतानि तथा परिभवन्ति च ।

तस्मात् कुर्यादिहाचारं यदीच्छेदृभूतिमात्मनः ।

अपि पाप-शरीरस्य आचारोहन्यलक्षणम् ।

आचार-लक्षणोधर्मः सन्तश्चाचार-लक्षणाः ।

साधूनाम् यथावत्तमेतदाचार-लक्षणम्” ।

* चायु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† न सन्ति,—इति स० पुस्तके पाठः ।

‡ यदिच्छेत्, इति सु० स० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) प्रेत्य परलोके ।

इति । हारीतोऽपि* स्मरति,—

“साधवः क्षीण-दोषाः स्युः सच्छन्दः साधु-वाचकः ।
तेषामाचरणं यत्तु सदाचारः सज्ज्यते ॥

इति । मनुरप्याह—

“तस्मिन् देशे यच्चाचारः पारम्पर्य-क्रमागतः ।
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचारञ्जयते”^(१) ।

इति[†] । सन्तः शिष्टाः । तेषां खरूपमाह भगवान् वोधायनः[‡] ।
“शिष्टाः खलु विगत-मत्सराः निरहङ्काराः कुम्भो-धान्याः^(२) अलो-
लुपाः दम्भ-दर्प-लोभ-मोह-क्रोध-विवर्जिताः”—इति । आरण्य-
पर्वणि,—

“अकुधन्नोऽनसूयन्तो निरहङ्कार-मत्सराः ।
चक्रवः शम-सम्बन्धाः शिष्टाचाराभवन्ति ते ।

* इतोऽपि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† यस्मिन्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ मनुरप्याह—इत्यादि, ‘इति’—इत्यन्तः पाठोनालिं सः सो० पुस्त-
कयोः ।

§ बौधायनः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः । एवं सर्वत्र ।

(१) तस्मिन् देशे ब्रह्मावर्त्तदेशे । इदं हि पूर्वमुक्तम्,—“सरखती-दृष्ट-
दव्योद्देवनद्योर्यदन्तरम् । तं देव-निर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते”—
इति । पारम्पर्यक्रमागतो नत्वानीन्तनः । अन्तरालाः सङ्कीर्णाः ।

(२) ‘वर्णनिर्बाहैचित्प्रधान्यादिधनः कुम्भोधान्यः,—इति कुम्भकभट्टः ।
‘कुम्भो उच्चिका, घाण्मासिकप्रधान्यादिनिचयः कुम्भोधान्यकः’—इति
मेधातिथिः ।

चैविद्य-दृढ्नाः पूर्चयोदृत्तवन्तोयशस्तिनः ।

गुरु-पूरुषवेदान्ताः शिष्टाचाराभवन्ति ते” ।

इति । अत्र, शिष्टानामभिमतोदया-दात्तिष्ठ-विनयादन्वितोदृत्त-
विशेषचाचारः,—इत्युक्तं भवति । स आचारः औतं स्मार्तच्च* धर्मं
पालयति । धर्म-विधातिनां नैर्घृण्ड-क्रोधादीनामभावात् । असति
लाचारे विरोधि-सङ्कावात् धर्मएव न प्रवर्तते, कथच्चित्तां प्रवर्त्तो-
ऽपि परावर्तते । सेऽयं धर्म-पालकआचारश्चतुर्णां वर्णानां साधा-
रणः । ननु, ‘किञ्चित् साधारणं वद,’—इति धर्मः पृष्ठः प्रत्युत्तर-
त्वाचार-विषयम्,—इति न सङ्क्षिप्तते,—इति चेत् । न, निमित्त-
नैमित्तिकयोराचार-धर्मयोरभेदस्य विवक्षितवात् ॥

इदानीं ब्राह्मणस्यामाधारणं धर्मं दर्शयति,—

षट् कर्माभिरतोनित्यं देवता-इतिथि पूजकः ।

हुत-शेषन्तु भुज्जानोऽ ब्राह्मणोनावसीदति ॥ ३८ ॥

इति । यजन्-याजनाध्यनाध्यापन-दान-प्रतिग्रहाः षट् कर्माणि ।

तदाह मनुः,—

“अध्यापनं चाध्यनं यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चापि षट् कर्माण्यग्र-जन्मनः” ।

* औतं स्मार्तच्च,—इति स० सो० पुस्तकयोर्नालिः ।

† तत् कथच्चित्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ भुज्जीयात्,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

इति । अचार्यापनं कूर्म-पुराणे प्रपञ्चितम्,—
“एवमाचार-सम्बन्धमात्रवल्लमदाभिकम् ।
वेदमध्यापयेद्धर्म-पुराणाङ्गानि नित्यशः ।
संवत्सरोषिते शिष्ये गुरुज्ञानमनिर्दिश्न् ।
यस्ते इष्टकृतं तस्य शिष्यस्य वसतोगुरुः ।
आचार्य-पुत्रः शुश्रूषुज्ञानदोधार्मिकः शुचिः ।
आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुः स्वोऽध्याप्यादश धर्मतः^(१) ।
कृत-ज्ञश्च तथाऽद्वोही मेधावी शुभ-कृत्वरः ।
आप्तः प्रियोऽथ विधिवत् षड्ध्याप्याद्विज्ञानमैः” ।

इति । विष्णुरप्याह,—“नापरौचितं याजयेन नाध्यापयेत् नोपनयेत्”—

इति । वशिष्ठः,—

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम
गोपाय मां सेवधिस्तेऽहमस्मि ।
असूयकायानुजवे शठाय
न मां ब्रूयावीर्यवती तथा स्माम्” ॥

इति । अध्यापने नियममाह यमः,—

“सततं प्रातरुत्याय दन्त-धावन-पूर्वकम् ।
खाला ज्ञला च शिष्येभ्यः कुर्यादध्यापनं नरः” ।

इति । मनुरपि,—

अध्येष्यमाणन् गुरुनित्यकालमतन्त्रितः ।
अधीक्ष भो इति ब्रूयादिरामोऽस्त्विति वा रमेत् ।

(१) स्वः ज्ञातिः । तस्ते आचार्यपुत्रादयो दश अध्याप्याः ।

इति । अध्येष्यमाणः शिष्यः, तं प्रति* वेदमुच्चारयिष्यन् प्रतिदिनमध्यापन-प्रारम्भे अतन्त्रितः—“अधीक्ष भोः”—इति ब्रूवन्नारभेत, समाप्तौ “विरामोऽस्तु”—इति ब्रूवन्नुपरमेत; ईश्वर-प्रीतयो । एतत् सर्वमभिग्रेत्य श्रुतिराह,—“अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयौत तमध्यापयीत”—इति ।

अत्र प्रभाकरोमन्यते,—‘उपनयौत’—इति नयतेरात्मनेपदस्य आचार्य-करणे पाणिनिना सूचितलात्^(१) उपनयनाध्यापनयोऽङ्गाङ्गिभावत्वेनैक-कर्त्तवलात्^(२) आचार्यत्व-कामोऽध्यापनेऽधिकारी । अतएव मनुना स्मर्यते,†—

“उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः ।

स-कल्पं स-रहस्यञ्च तमाचार्यं प्रवक्षते” ॥

इति । एवं चाध्यापन-विधौ सुस्थिते सत्यध्ययनस्य पृथग्निर्धिनं कल्पनीयोभविष्यति; विहितस्याध्यापनस्याध्ययनमन्तरेणानुपपत्तेरध्ययनस्यार्थ-सिद्धलात्^(३) । ननु, नाध्ययन-विधौ कल्पना-देषाऽस्ति,

* अध्येष्यमाणः शिष्यं प्रति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† ईश्वरप्रीतये,—इति नास्ति शा० पुस्तके ।

‡ उपनयौत,—इत्यादि, स्मर्यते,—इत्यन्तः पाठः स० सो० पुस्तकयोर्भवः ।

(१) “सम्माननोत्सर्जनाचार्यकरण-ज्ञान-भृति-विगणन-व्ययेषु नियः” (१च० श्या० ३८० श्व० ३८०) इति पाणिनिसूचनम् ।

(२) “अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनीयत तमध्यापयीत”—इति श्रुत्या तयोरेक-कर्त्तवलमवगम्यते । तच्च तयोरङ्गाङ्गिभावमन्तरेण नोपपद्यते । अङ्गाङ्गिभावस्य ह्यभावे इच्छया कस्त्रित् किञ्चित् किञ्चित् कुर्यात् कस्त्रिच्च किञ्चिदिति नैककर्त्तवलनियमः स्यात् । तथाचोपनयनमङ्गं अध्यापनस्वाङ्गीति वक्ष्यमाणमनुवचनात् व्यक्तम् ।

(३) तथाच, अर्थापच्या माणवकस्याध्ययनं लभ्यते, इति भावः ।

कृपस्यैव विधे: सत्त्वात् “स्वाध्यायोऽधेतव्यः” इति श्रुतेः । मैवम् अधिकार्यश्रवणेनास्य विधेरनुष्ठापकलायोगात् । अयोच्येत्—विश्वजिज्ञायेन राचिसत्र-न्यायेन वाऽधिकारी परिकल्प्यतां;—“विश्वजिता यजेत्” इत्यत्र ‘एतकामः’—† इति (१) नियोज्य-विशेषणस्याश्रवणादनुष्ठाना प्राप्तौ स्वर्गस्य सर्वैरिष्यमाणलात् (२) स एव (३) तदिशेषणलेन परिक्षितः, एवमत्र स्वर्गकामोमाणवकोऽपि (४) नियोज्योऽसु । राचिसत्रे,—“प्रतिनिष्ठन्ति ह वै य एतारात्रीरूपयन्ति”* इत्यर्थ-वाद-श्रुतायाः प्रति-

* कल्पनादेषः स्यात्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† बलामः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ मानवको, —इति स० सो० पुस्तकयोर्दन्त्यमध्यः पाठः । एवं परच ।

* प्रतिनिष्ठन्तीह वा एते य एता रात्रोरूपयन्ति,—इति मु० पुस्तके पाठः । रूपयन्ति,—इत्यत्र रूपयजन्ति,—इत्यन्यत्र पाठः ।

(१) नियुक्त्योऽधिकारी । कामनावानेव हि काम्ये अधिक्रियते इत्यतः तदिशेषणीभूतायाः फलकामनायाः परिकल्पना आवश्यकी ।

(२) सर्वैरिष्यमाणलं फलान्तरमपरिकल्प्य स्वर्गस्य परिकल्पनायां विनिगमकम् । तथाच जैमिनिस्तूत्रम् । “स खर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात्” (मी० ४ अ० २ पा० १५ स०) इति । स इति विधेय प्राधान्यविवक्षया पुंसा निर्देशः । खर्गेनियोज्यविशेषणं स्यात् सर्वान् पुरुषान् प्रति अविशेषात् । “सर्वे हि पुरुषाः स्वर्गकामाः । कुतश्चत्? प्रीतिर्हि खर्गः । सर्वस्च प्रीतिं प्रार्थयते”—इति शावरभाष्यम् ।

(३) यद्यपि ‘कांम्यं कामान्वितेन च’—इत्यादि स्मरणात् स्वर्गकामनैव नियोज्यविशेषणं, तथापि स्वर्गकामनायानियोज्यविशेषणले स्वर्गेऽपि तदिशेषणतया भासते, इत्यभिप्रायेण ‘स एव’ इत्युक्तम् ।

(४) माणवकोऽनधीतवेदोवदुः । ‘अनुचोमाणवको ज्ञेयः’—इति स्मरणात् ।

षायाः, अत्यन्तमश्रुतात्* स्वर्गतः प्रत्यासन्नतया, प्रतिष्ठाकामोऽधिकारी कल्पितः (१), एवमत्र, पयः-कुल्यादि-कामोऽधिकारी स्यात्,—“यदृचोऽधीते पयसः कुल्याः अस्य पितृन् स्वधाअभिवहन्ति, यद्यजूषि घृतस्य कुल्याः, यत्सामानि सोमएभ्यः पवते”—इत्यर्थवादात्,—इति । मैवम्, पयः-कुल्यादेर्वद्वयज्ञ-विधि-शेषलात्, माणवकस्याप्रबुद्धूलेन स्वर्गकामलाऽसम्भवाच् (२) । कथञ्चित् सम्भवेऽप्यन्योन्याश्रयलं दुर्बारम्; अधीते स्वाध्याये पश्चादध्ययन-विश्ववगमः, तदवगमे चाध्ययनम्,—इति । तस्मात्, अध्ययनस्याध्यापन-प्रयुक्तवादध्यापनमेव विधीयते नाध्ययनम् (३),—इति ।

तदेतद्गुरु-मतमन्ये वादिनोऽन च मन्ते; अनिव्येनाध्यापनेन नित्य-

* अत्यन्तमश्रुतत्वात्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† इत्यर्थवादस्तुतिरिति,—स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ मन्यवादिनो,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) अत्र, “फलमात्रेयोनिर्देशादश्रुतौ ह्यनुमानं स्यात्” (मी० ४ अ० ३ पा० १८ स०) इति जैमिनिस्तूत्रम् । राचिसत्रादौ अर्थवाद-निर्देशमेव फलं स्यात्, फलस्यात्यन्तमश्रुतौ हि स्वर्गस्यानुमानमित्याचेय आचार्यामन्यते इति स्तुतार्थः ।

(२) तथाच, न पयः कुल्यादेर्वद्वयनफलत्वकल्पनसम्भव इति राचिसत्र-न्यायस्यानवकाशः । स्वर्गकामनाया असम्भावात् विश्वजिज्ञायस्याप्यनवकाशः ।

(३) तथाच अध्यापनविधिनैवाध्ययनस्य लाभेन “स्वाध्यायोऽधेतव्यः”—इति श्रूयमाणवाक्यं विधिवासम्भवान्नित्यानुवादेवेति गुरुणां सिद्धान्तः । एतच्च जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे स्पष्टम् ।

स्वाध्यनस्य प्रयोक्तुमशक्यत्वात् अनित्यं चाध्यापनं जीवन-कामस्य^(१) तत्त्वाधिकारात् । तदाह मनुः—

“षष्ठान्तु^(२) कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाध्यापने चैव विषुद्धाच्च प्रतिग्रहः” ॥

इति । अध्यनन्तु नित्यम्, अकरणे प्रत्यवायस्य मनुना स्फृतत्वात्;
“योऽनधीत्य दिजोवेदानन्यत्र^{*} कुरुते अमम् ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः” ॥

इति । अतः स्व-विधि-प्रयुक्तमेवाध्यनम् । न चान्योन्याश्रयः, अध्यनात् प्रागेव सन्ध्या-वन्दनादाविव पित्रादि-सुखेन विश्वर्थावगमात्, पित्रादिभिर्नियमितत्वादेव माणवकस्य न अप्रबुद्धल-दोषोऽस्ति । यद्यपि, तैत्तिरीय-शाखायाम्,—“स्वाध्यायोऽधेत्यः” इति वाक्यस्य पञ्च-महायज्ञ-प्रकरणे पठितलाद् ब्रह्मयज्ञ-विधि-रूपताः, तथाप्यशेष-स्फृतिषपनयन-पूर्वकस्याध्यनस्य प्रपञ्चरमानत्वान्मूल-भूत-अुतिरनुमातव्याः । विवरणकारस्तु,—‘अध्यापयीत’—इत्यत्र णिर्जर्थस्य जीवनार्थेन रागतः प्राप्तत्वात्, प्रकृतस्याध्यनस्य विदेयतामभिप्रेत्य, “अष्टवर्षीयाद्वाण-उपगच्छेत्सोऽधीयीत”—इति वाक्यं विपरिणमया[॥] उप-

* वेदमन्यत्र,—इति यत्पात्तरे पाठः ।

+ पित्रादिनियमितत्वात् एवं माणवकस्य नाप्रबुद्धत्वे दोषोऽपि,—इति स० पुस्तके पाठः ।

‡ ब्रह्मयज्ञविधिर्यम्,—इति स० पुस्तके पाठः ।

₹ अुतिर्थानुग्रन्थाया,—इति स० सेऽपुस्तकयोः पाठः ।

॥ विपरीतान्योपपादयामास,—इति स० सेऽपुस्तकयोः पाठः ।

(१) जीवनं जीविका वृत्तिरिति यावत् ।

(२) षष्ठां यजनयाजनाध्यनाध्यापनदानप्रतिग्रहरूपाणाम् ।

पादयामास^(१) । सर्वथाप्यस्ति नित्यः स्वाध्यायाध्यनस्य विधिः—

“स्वाध्यायोऽधेत्य” इत्येवमात्मकः श्रौतः । तथा सृतिरिपि,—

“तपोविशेषैर्विविधैर्ब्रतैश्च विधि-चोदितैः ।

वेदः कृत्वोऽधिगत्यः स-रहस्योद्दिजन्मना”^(२) ॥

इति । *अधिगतिरर्थ-विचार-पर्यन्तमध्यनम् । तथा च कूर्म-पुराणे, अध्यन-तदर्थ-विचारयोरभावे प्रत्यवायः स्मार्यते,—

“योऽन्यत्र कुरुते यत्तमनधीत्य श्रुतिं द्विजः ।

स वै मूढोन सम्भाष्योवेदवाह्नोद्दिजातिभिः ॥

वेदस्य पाठ-मात्रेण सन्तुष्टोवै भवेद्द्विजः ।

पाठ-मात्रावसायी तु पङ्के गौरिव सीदति ॥

योऽधीत्य विधिवदेद वेदार्थं न विचारयेत् ।

स सान्वयः शूद्र-समः पाचतां न प्रपद्यते” ॥

इति । अध्यनस्येतिकर्त्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः,—

“गुरुचैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ।

आहृतश्चाप्यधीयीत लक्षं चासै निवेदयेत् ॥

हितं चास्त्राचरेन्नित्यं मनोवाक्षाय-कर्मभिः” ।

* अधिगमि,—इति स० पुस्तके पाठः ।

(१) अध्यापयीत—इत्यत्र णिर्जर्थोऽध्यनप्रयोजकत्वं, तत्त्वाध्यापनपर्यवसितं ।

अध्यापनस्य जीविकार्थत्वात् ‘षष्ठान्तु कर्मणामस्य’—इति पूर्वोक्त-मनुवचनात् व्यक्तम् । तथाच तस्य जीवनानुकूपव्यापारस्तया रागतः प्राप्तत्वात् न विदेयत्वं । किन्तु अप्राप्तस्याध्यनस्यैव । तथाच, ‘अष्टवर्षीयाद्वाण-उपगच्छेत्सोऽधीयीत’—इत्यादिवाक्यं ‘अष्टवर्षीयाद्वाण-उपगच्छेत्’ इत्यादिविपरिणामेणोपपादनीयमिति विवरणकारस्याश्रयः ।

(२) रहस्यमपनिषत् ।

इति । विष्णु-पुराणेऽपि,—

“उभे सन्ध्ये रवि भूप ! तथैवाग्निं समाहितः ।
उपतिष्ठेत्, तथा कुर्याद्गुरोरप्यभिवादनम् ॥
स्थिते तिष्ठेद्वज्रेत् याते नीचैरासीत् चासने* ।
शिवोगुरोर्नर-श्रेष्ठ ! प्रतिकूलं न सञ्चरेत् ॥
तेनैवाक्तः पठेद्वेदं नान्य-चित्तः पुरः-स्थितः ।
अनुज्ञातश्च भिज्ञानमश्रीयात् गुरुणा ततः ॥
शौचाचारबता तत्र कार्यं शुश्रूषणं गुरोः ।
ब्रतानि^(१) चरता ग्राह्योवेदश्च कृत-वुद्धिना” ॥

इति । कौर्मेऽपि,—

“आहृतोऽध्ययनं कुर्याद्वीक्षमाणे गुरोर्मुखम् ।
नित्यमुद्धृत-पाणिः स्यात् साध्वाचारः सुसंयतः” ॥

इति । ख-कुल-परम्पराऽऽगतायाः शाखायाः पाठोऽध्ययनम् ।

तदाह वशिष्ठः,—

“पारम्पर्यागतोयेषां वेदः स-परिवृंहणः^(२) ।
तच्छाखं कर्म कुर्वीत तच्छाखाऽध्ययनं तथा” ॥

इति । ख-शाखा-परिव्यागं सएव निषेधति,—

“यः ख-शाखां परिव्यज्य पारक्यमधिगच्छति ।
स शुद्धवद्विः कार्यः सर्व-कर्मसु साधुभिः ॥

* चासिते,— इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) ब्रतानि तत्तदेवभागाध्ययने विहितानि गोभिलाद्युक्तानि ।

(२) सपरिवृंहणः अङ्गोपाङ्गेतिहासादिसहितः ।

खीया शाखोज्जिता येन ब्रह्म तेनैज्जितं परम ।

ब्रह्महैव स विज्ञेयः सद्गिर्विंश्यं विगर्हितः” ॥

इति । ख-शाखाऽध्ययन-पूर्वकन्त्वन्य-शाखाऽध्ययनं तेनैवाङ्गीकृतम्,—

“अधीत्य शाखामात्रीयां परशाखां ततः पठेत्” ।

इति । वेदवद्वर्म-शास्त्रमधीयीत । तदाह वहस्यतिः,—

“एवं दाङ्डादिकैर्युक्तं संस्कृत्य तनयं पिता ।

वेदमध्यापयेत् पश्चात् शास्त्रं मन्वादिके तथा ॥

ब्राह्मणोवेद-मूलः स्याच्छ्रुति-सूत्योः समः सृष्टः ।

सदाचारस्य च तथा ज्ञेयमेतत्त्विकं सदा ॥

अधीत्यचतुरोवेदान् साङ्गोपाङ्ग-पद-क्रमान्^(१) ।

सृष्टि-हीनाः न शोभन्ते चन्द्र-हीनेव सर्वरी” ॥

इति । अत्र, अध्ययनेन पञ्चधा वेदाभ्यासः उपलक्षितः ।

तथाच दक्षः,—

“वेद-खीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं* जपः† ।

तदानं चैव शिष्येभ्योवेदाभ्यासोऽहि पञ्चधा” ॥

* विचारोध्ययनं,— इति स० पुस्तके पाठः ।

† जपः— इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) अङ्गानि,— “शिक्षाकल्पोव्याकरणं निखत्तं ज्योतिषाच्चितिः । क्वन्दसां विचितिस्वैव षड्ङोङ्गवेद इष्टते”— इत्युक्तानि । उपाङ्गानि पुष्यसूत्रादीनि । पदोग्न्यविशेषः यत्र ऋचां पदानि पृथक् पञ्चन्ते । क्रमोऽपि ग्रन्थविशेषः यत्र पूर्वपदं व्यक्ता उत्तरपदमुपादीयते ।

इति । हारीतोऽपि,—

“मन्त्रार्थ-ज्ञोजपन् जुङ्कन्नथैवाध्यायन् द्विजः ।
स्वर्ग-लोकमवाप्नोति नरकन्तु विपर्यये” ॥

इति । गुरु-मुखादेवाध्येत्यं नतु लिखित-पाठः कर्त्तव्यः ।

तदाह नारदः,—

“पुस्तक-प्रत्ययाधीतं नाधीतं गुरु-सन्निधौ ।
भ्राजते न सभा-मध्ये जार-गर्भद्व स्त्रियाः” ॥

इति । अध्ययने वर्जनीयानाह मनुः,—

“नाविस्यष्टमधीयीत न शूद्र-जन-सन्निधौ ।
न निशाऽन्ते परिश्रान्तो* ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत्” ॥

इति । नारदोऽपि,—

“हस्त-हीनस्तु योऽधीते स्वर-वर्ण-विवर्जितः^(१) ।
ऋग्यजुः-सामभिर्द्घोवियोनिमधिगच्छति” ॥

इति । व्यासोऽपि,—

“अनध्यायेष्वधीतं यद्यच्च गृह्णस्य सन्निधौ ।
प्रतिग्रह-निमित्तं च नरकाय तदुच्यते” ।
॥ इत्यध्ययनाध्यापनयोः प्रकरणे ॥

—•••—

* प्रतिश्रान्तो,— इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) वैदिकानां द्विविधा अध्ययनप्रणाली वर्तते, हस्तस्वरकण्ठस्वरभेदात् ।
तदुभयविधस्वररहितमध्ययनमत्र निन्द्यते,— इति मन्त्रायम् ।

अथानध्यायाः । तैच द्विविधाः ; नित्यानैमित्तिकाश्च । तच
नित्यानाह हारीतः,—

“प्रतिपत्सु चतुर्दश्यामष्टम्यां पर्वणोर्दयोः ।
श्वोऽनध्यायेऽद्य शर्वर्यां नाधीयीत कदाचन” ॥

इति । नैमित्तिकानाह याज्ञवल्क्यः,—

“श्व-क्रोष्टु-गर्द्धभोलूक-साम-वाणार्त्त-निस्त्रेन(१) ।
अनेष्ठ-शव-गृहद्रान्त्य-श्मशान-पतितान्तिके ॥
देशेऽशुचावात्मनि च विद्युत-स्तनित-संस्त्रेवे ।
शुक्राऽर्द्धयाणिरभोल्लरद्धरात्रेऽतिमारुते ॥
पांशु-वर्षे दिशां दाहे* सन्ध्या-नीहार-भीतिषु ।
धावतः पूति-गन्धे च शिष्टे च गृहमागते ॥
खरोऽयन-हस्तश्व-नौ-वृक्षेरिण-रोहणे(२) ।
सप्त-चिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान् विदुः” ॥

इति । अन्ये लनध्यायास्तत्र तत्र स्थायने । तथाच नारदः,—

“अयने विषुवे चैव शयने वेधने हरेः ।
अनध्यायस्तु कर्त्तव्योमन्वादिषु युगादिषु” ॥

* पांशुप्रवर्षेऽदिग्दाहे,— इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) सामनिस्त्रेन ऋग्यजुघोरनध्यायोबोद्धवः । “सामध्वनाहग्यजुघी नाधीयीत कदाचन”—इत्युक्ते ।

(२) ईरिणां बालुकामयभूमिः ।

इति । मन्वाद्योमत्थ-पुराणे भिहिताः—

“अश्वयुक्-इुक्त-नवमी कार्त्तिके दादशी तथा ।
हतीया चैत्र-मासस्य* तथा भाद्र-पदस्य च ॥
फाल्गुनस्य त्वमावास्या पौषस्यैकादशी तथा† ।
आषाढ़स्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी‡ ॥
आवणस्याष्टमी कृष्णा आषाढ़स्यापि पूर्णिमा४ ।
कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पञ्चदशी सिता ।
मन्वन्तरादयस्तेते दत्तस्याक्षय-कारकाः॥” ॥

इति । युगाद्योविष्णु-पुराणे वर्णिताः—

“वैशाख-मासस्य च या* त्वतीया
नवम्यसौ कार्त्तिक-इुक्त-पचे ।
नभस्य मासस्य च कृष्णपचोत्त
चयोदशी पञ्चदशी च माघे” ॥

कूर्मपुराणे,—

* त्वतीया चैव माघस्य—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः।

† अयं पाठो यस्यान्तरेषु बङ्गसु दृश्यतादाहतः । ‘पुष्ट्यस्यैकादशी तथा’—
इतिलिपादर्शपुस्तकेषु पाठः ।

‡ तथा माघस्य सप्तमी,—इति यस्यान्तरे पाठः ।

§ तथाऽवाङ्गस्य पूर्णिमा,—इति यस्यान्तरे पाठः ।

|| मन्वन्तरादयस्तेतादत्तस्याक्षयकारिकाः,—इति यस्यान्तरधृतः पाठः ।

ए वर्णिताः,—इति नास्ति स० से० पुस्तकयोः ।

** सिता,—इति यस्यान्तरीयः पाठः ।

† तमिष्वपचे,—इति पाठो यस्यान्तरधृतः ।

“उपाकर्मणि चोत्सर्गे५ चिराचं क्षपणं स्मृतम् ।

अष्टकासु लहोराचमृतवन्तासु च रात्रिषु ॥

मार्गशीर्ष तथा पौषे माघ-मासे तथैव च ।

तिस्रोऽष्टकाः समाख्याताः कृष्ण-पचे तु सूरभिः” ॥

इति । गौतमोऽपि,—“कार्त्तिकी-फाल्गुन्याषाढ़ी-पौर्णमासी* तिस्रो-
ऽष्टकाः चिराचम्”,—इति । उक्त-पौर्णमासीरारभ्य चिराचम् । तथा
तिस्रोऽष्टकाः सप्तम्यादयः, तास्यपि चिराचमनध्यनमित्यर्थः । पैठी-
नसिः,—“कृष्णे भवाः तिस्रोऽष्टकाः, मार्गशीर्ष-प्रभृतयः इत्येके”—
इति । आपस्तमस्तु, उपाकर्मारभ्य मासं प्रदोषेऽनध्यायमाह,—
“आवणां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य मासं प्रदोषे नाधीयीत”—
इति । प्रदोष-शब्देनाच पूर्व-रात्रिः विवक्षिता । चयोदशादि-
प्रदोषेष्वपि नाधीयीत । तथाच आदित्यं पुराणम्,—

“भेधा-कामस्त्वयोदश्यां सप्तम्यात्म विशेषतः ।

चतुर्थ्यात्म प्रदोषेषु न स्मरेत्व च कीर्त्येत्” ॥

इति । चतुर्थ्यादि-निथि-द्वैविधे प्रजापतिः,—

“षष्ठी च दादशी चैव अर्द्धरात्रोन-नाडिकाँ ।

प्रदोषे नलधीयीत हतीया नव-नाडिका” ॥

* पौर्णमासीति,—इति पाठः म० पुस्तके ।

† आदित्य, इति नास्ति स० से० पुस्तकयोः ।

‡ अर्द्धरात्रोननाडिकाः,—इति म० पुस्तके पाठः ।

(५) उपकर्मोत्सर्गो गृह्याद्युक्तकर्मविशेषै अध्यनारम्भसमाप्तो
कर्त्तव्यौ । परमेतौ गृहस्यादिभिरपि मन्वाग्मवामयाततार्थं
प्रत्यव्दं कर्त्तव्याविविष्यन्त्र विस्तरः ।

इति । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“च्यं प्रेतेष्वनधायः शिष्टर्णिंग्-गुरु-वन्धुषु ।
उपाकर्मणि चोत्सुर्गे स्व-शाखे श्रोत्रिये तथा* ॥
सन्ध्या-गर्जित-निर्धात-भू-कंपोल्का-निपातने^(१) ।
समाप्त वेदं द्यु-निश्चारण्कमधीत्य च ॥
पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राङ्ग-सूतके ।
ऋतु-सन्धिषु भुवा च आद्विकं प्रतिगृह्य च ॥
पश्च-मण्डुक-नकुल-श्वाहि-मार्जार-मूषिकैः† ।
कृतेऽन्तरे लहोरात्रं शक-पाते तथोच्छ्रये” ॥

इति । मनुरपि,—

“चौरैरूपस्तुते यासे सम्भूमे वाऽग्नि-कारिते ।
आकाशिकमनधायं विद्यात्सर्वाद्बृत्ते^(२) तथा” ॥

* स्व-शाखाश्रोत्रिये स्त्रते,—इति स० पुस्तके पाठः ।

† मूषिकैः, इत्यादश्चपुस्तकेषु पाठः ।

(१) निर्धातेषुके यथाक्रमम्,—“यदान्तरीक्षे बलवान् मारुतो मरुता हृतः । पतव्यधः स निर्धातो जायते वायुसम्भवः” । “वृहच्छिखा च सूक्ष्माया रक्तनीलशिखोच्चला । पौरुषी च प्रमाणेन उल्कानानावधासृता” इत्युक्तलक्षणे ।

(२) “प्रकृतिविरुद्धमद्भूतमापदः प्राक् प्रबोधाय देवाः स्वजन्ति” — इति-वचनात्, “अतिलोभादसव्यादा नात्तिक्यादाऽप्यधर्मतः । नशापचाराद्वियतमुपसर्गः प्रवर्तते । ततोऽपचाराद्वियतमपवर्जन्ति देवताः । ताः स्वजन्यद्भूतांस्तांस्तु दिव्यनाभसभूमिजान् । तथेव त्रिविधालोके उत्पाताः देवनिर्मिताः । विचरन्ति विनाशाय रूपैः सम्भावयन्ति-

इति । कूर्म-पुराणे,—

“स्वेषातकस्य ऋयायां शास्त्रलेमधुकस्य च ।
कदाचिदपि नाथेयं कोविदार-कपित्ययोः” ॥

इति । उक्तानामप्यनधायानामपवादमाह मनुः,—

“वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नित्यके* ।
नानुरोधोऽस्त्वनधाये हौम-मन्त्रेषु चैवहि” ॥

इति । वेदोपकरणान्यज्ञानि । नित्य-स्वाध्यायोत्रह्वा-यज्ञः । शौन-कोऽपि,—

“नित्ये जपे च काम्ये च क्रतौ पारायणेऽपि च ।
नानधायोऽस्ति वेदानां, ग्रहणे याहणे स्तृतः”† ।

इति । कूर्म-पुराणेऽपि,—

“अनधायस्तु नान्तेषु नेतिहास-पुराणयोः ।
न धर्म-शास्त्रेष्वन्येषु पर्वण्येतानि वर्जयेत्” ॥

इति ।

॥०॥ इत्यनधायप्रकरणं ॥०॥

पूर्वमध्ययनाधायपने सेतिकर्त्तव्यते‡ तिरूपिते, अथ यजन-याजने तिरूपयामः ।

* नैतिके,—इत्यन्यत्र पाठः ।

† तथा,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ इतिकर्त्तव्यत्वेन,—इति स० पुस्तके पाठः ।

“च”—इत्युक्तेष्व आपज्ञानाय देवकर्तृकोभूम्यादीनां स्वभावप्रचोद्धृत इति ज्ञेयम् ।

तत्र, यजनस्य सृष्टिं प्रयोजनं चाह भगवान्—

“सह-यज्ञाः प्रजाः सृष्टा पुरोवाच प्रजा-पतिः ।
अनेन प्रसविष्यद्वेष वोऽस्त्रिष्ट-काम-धुक् ॥
देवान् भावयतानेन ते देवाभावयनु वः ।
परस्यरं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्यथ ॥
इष्टान् भोगान् हि वोदेवादास्यन्ते यज्ञ-भाविताः ।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्योयोभुक्ते स्तेनएव सः” ॥

इति । तस्य च यजनस्य सात्त्विक-राजस-तामस-भेदेन चैविष्ठं सएवाह—

“अ-फलाकांचिभिर्यज्ञोविधि-दृष्टोयद्यते ।
यष्टिष्वेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥
अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरत-श्रेष्ठ ! तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥
विधि-हीनमसृष्टान्व मन्त्र-हीनमदक्षिणम् ।
अद्वा-विरहितं यज्ञं तामसं परिचरते” ॥

इति । आश्वसेधिके पर्वणि दिजादि-सृष्टे* यज्ञार्थत्व-प्रतिपादनेन यज्ञः प्रशस्यते,†—

“यजनार्थं दिजाः सृष्टास्तारकादिवि देवताः ।
गावेयज्ञार्थसुत्यन्नादक्षिणार्थं तथैवच ॥
सुवर्णं रजतं चैव पात्री‡ कुम्भार्थसेवच ।

* दिजातिष्ठते,—इति स० सौ० पुस्तकयोः पाठः ।

† ग्रस्यते,—इति स० सौ० पुस्तकेषु पाठः ।

‡ पात्रं,—इति स० पुस्तके पाठः ।

दृधार्थमय यूपार्थं ब्रह्मा चक्रे वनस्पतिम् ॥
ग्राम्यारण्याश्व पश्वो(१)जायन्ते यज्ञकारणात्” ।
इति । हारीतोऽपि, अन्नय-व्यतिरेकाभ्यां यज्ञ-महिमानं दर्शयति,—
“यज्ञेन लोकाविमलाविभान्ति,
यज्ञेन देवाः अमृतत्वमाप्नुवन् ।
यज्ञेन पापैर्वर्जभिर्विमुक्तः,
प्राप्नोति लोकानमरस्य विष्णोः ॥
नास्त्ययज्ञस्य लोकोऽवै नायज्ञोविन्दते शुभम् ।
अनिष्ट-यज्ञोऽपूतात्मा भ्रष्टति* क्षिन्न-पर्णवत्” ॥
इति । यज्ञ-विशेषास्त्रग्नि-हेत्रादयः । तथाच श्रूयते,†—“प्रजापति-
र्यज्ञानसृजताग्नि-हेत्रं चाग्नि-ष्टोमस्त्रं पौर्णमासीं चोक्त्यं चामा-
वासां चातिरात्रं च”—इति । अग्नि-हेत्रादीनां संकृतैरग्निभिः
साध्यलात्तत्-संस्कारकमाधानमादावनुष्टेयम् । तत्र प्रजापतिः,—
“सर्वयज्ञाधिकारी स्यादाहिताग्निर्धने सति‡ ।
आदथान्निर्धनोऽप्यग्नेन् नित्यं पापभयात्” ॥

* नश्यति, इति स० सौ० पुस्तकयोः पाठः ।

† श्रूयते,—इति स० पुस्तके पाठः ।

‡ सर्वसंस्कारधिकारः स्यादाहिताग्नेर्धनेसति,—इति स० पुस्तके पाठः ।

|| पापक्षयात्,—इति स० सौ० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) “ग्राम्यारण्याश्वतुर्दश । गौरविरजोऽन्नोऽश्वतरोगर्दभोमनुष्यास्तेति
सप्त ग्राम्याः पश्ववः । महिष-वानर-ऋच्छ-सरीख्य-रुख-पृष्ठ-मृगास्तेति
सप्तारण्याः पश्ववः”—इति पैठिनसिवचनमत्र सर्त्तव्यम् ।

इति । अकरणे प्रत्यवायः कूर्म-पुराणे दर्शितः,*—

“नास्तिक्यादथवाऽलख्याद्योऽग्नीनाधातुमिच्छति ।

यजेत् वा न यज्ञेन स याति नरकान् वह्नैः ॥

तस्मात्सर्व-प्रयत्नेन ब्राह्मणो हि विशेषतः ।

आधायाग्नीन् विशुद्धात्मा यजेत् परमेश्वरम्” ॥

इति । श्रुतिश्च, कालादि-विशिष्टमाधानं विधत्ते,—“वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत ; वसन्तो वै ब्राह्मणस्य तुः, स्वएवैनमृतावाधाय ब्रह्मवर्चसी भवति, ग्रीष्मे राजन्यादधीत ; ग्रीष्मो वै राजन्यस्य तुः, स्वएवैनमृतावाधाय इन्द्रियवान् भवति, शरदि वैश्यादधीत ; शरदौ वैश्यस्य तुः, स्वएवैनमृतावाधाय पशुमान् भवति”,—इति । आश्वमेधिकेऽपि,†—

“वसन्ते ब्राह्मणस्य स्वादाधेयोऽग्निर्नराधिप !

वसन्तो ब्राह्मणः प्रोक्तो वेद-योनिः स उच्यते ॥

अग्न्याधानं‡ तु येनाथ वसन्ते क्रियते नृप ! ।

तस्य श्रीब्रह्मद्विश्च ब्राह्मणस्य विवर्द्धते ॥

क्षत्रियस्याग्निराधेयो ग्रीष्मे श्रेष्ठः स वै॥ नृप ! ।

येनाधानन्तु वै ग्रीष्मे क्रियते तस्य वर्द्धते ॥

श्रीः प्रजाः पश्वश्चैव विज्ञैव वलं यशः ।

* दर्शितः,—इति नास्ति स० सो० पुस्तकयोः ।

† इन्द्रियावी,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ आश्वमेधिकेऽपर्वणि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ अन्वगाधेयं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

|| श्रेष्ठस्य वै,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

श्रत-काले तु* वैश्यस्याप्याधानीयोऽज्ञताश्नः ॥

श्रद्धात्रिः† स्वयं वैश्येवैश्य-योनिः स उच्यते ।

श्रद्धाधानमेवं वै क्रियते येन पाण्डवः ॥

तस्य श्रीः वै प्रजाऽयुश्च पश्वोऽर्थश्च वर्द्धते” ।

इति । आधान-पूर्वकाश्च यज्ञाः, दर्शादयः । तथाच वशिष्ठः,—“अवश्यं ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत, दर्श-पूर्णमासाग्रयणेष्टि-चातुर्मास्यैः पशुसोमैश्चैः यजेत्”—इति । हारीतोऽपि,—

“पाक-यज्ञान् यजेन्नित्यं हविर्यज्ञांसु नित्यशः ।

सौम्यांसु विधिपूर्वेण यद्यच्छेत् धर्ममव्ययम्” ॥

इति । ते च गोतमेन⁹ दर्शिताः,—“अष्टका पार्वण-आदृं आवण्ण-ग्रहायणी चैत्राश्वयुजीति सप्त पाक-यज्ञ-संस्काः, अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्श-पूर्णमासावाग्रयणं चातुर्मास्यं निरुद्ध-पशु-वन्धः सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्काः, अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमात्कथः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोप्तोर्यामः इति सप्त सोम-संस्काः” इति । अपरांसु महायज्ञ-क्रतून् देवलोदर्शितवान्,—“अश्वमेध-राजसूय-पौर्णिमाक-

* श्रुतज्ञातेष्य,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† श्रुतज्ञात्रिः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ तस्यैव श्रीः प्रजायुश्च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ सोमांश्च,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

|| ब्रह्मचार्यम्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

¶ गोतमेन,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः । एवं सर्वत्र ।

गोसवादयोमहायज्ञाः—क्रतवः*” इति । एते सर्वे यज्ञाः यथायोर्ग
नित्य-नैमित्तिक-काम्य-भेदेन चिविधाः;—

“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं चिविधं कर्म पौरुषम्”।

इति मदालसोक्तेः । तत्र, यज्ञानां नित्यलं आर्थर्वणशाखायां श्रूयते,—
“मन्त्रेषु कर्माणि कवयोयान्यपश्चंस्तानि चेतायां वहधा सन्ततानि,
तान्याचरथः नियतम्”—इति । राजसनेयिः शाखायामपि,—

“कुर्बन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेद्धतं समाः”।

इति । “एतद्वै जरामर्यमग्निहेऽत्रं जरसा वाद्वेवास्मानुच्यते मृत्युना
च”—इति च । विधि-वाक्येषु च जीवनाद्युपवन्धसु नित्यल-लक्षकं ॥
तथा॥ “यावज्जीवमग्निहेऽत्रं—जुड्यात्” “यावज्जीवं दर्श-पौर्णमा-
साभ्यां यजेत्”—इति । अकरणे प्रत्यवायस्य नित्यल-गमकः । तथा-
चार्थर्वणे श्रूयते,—“यस्यानग्निहेऽत्रमदर्श-पौर्णमासमनाग्रयणमर्तिथि-
वर्जितं बाहृतमवैश्वदेव* मविधिना झतमासप्तमांस्तस्य लोकान् हि-
नस्ति” इति । तथाच श्रुत्यन्तरम्,—“यस्य पिता पितामहोबा सोमं
म पिवेत्, स ब्रात्यः”—इति । जीवन-कामना-व्यतिरिक्त-गृह-दाहा-
यनियत-निमित्तमुपजीव्य प्रवृत्तं नैमित्तिकम् । तथाच श्रुतिः;—

* महायज्ञक्रतवः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† कुरुमशाखायां,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

‡ तान्याज्ञरथ,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ राजसनेय,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

¶ अत्र, नित्यलक्षकः,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

|| अत्र, यथा,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

चाहृतवैश्वदेव,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“यस्य गृहं दहत्यग्रये कामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्”—
इति । कामनया प्रवृत्तं काम्यम् । तद्यथा “वायव्यं श्वेतमालभेत
भृतिकामः, वायुर्वै चेपिष्ठा देवता”—इत्याद्याः काम्यपश्वः; “ऐन्द्रा-
ग्रमेकादश-कपालं निर्वपेत् प्रजा-कामः” इत्याद्याः काम्येष्यः”(१)
तत्र, काम्यानां कामितार्थ-सिद्धिः फलम् । नित्य-नैमित्तिकयोस्तु
यथाविध्यनुष्ठितयोरिन्द्रलोक-प्रापकलवमार्थर्वणे श्रूयते,—

“काली कराली च मनोजवा च
सुखोहिता याच*सुधूम्र-वर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरूची च देवी
लेलायमाना । इति सप्त जिङ्गाः ॥
एतेषु यश्वरते भाजमानेषु
यथाकालं चाहृतयोह्यददायन् ।
तं नयन्येताः सूर्यस्य रमयो—
यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥
एहोहीति तमाहृतयः सुवर्चसः
सूर्यस्य रमिभिर्यजमानं वहन्ति ।
प्रियाञ्च वाचमभिवदन्त्योर्चयन्त्य—
एषवः पुण्यः सुकृतोब्रह्मलोकः” ॥

* चापि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† लेलायमाना,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ देवानामतिरेकोऽधिवासः,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) इष्ठिपश्वोर्मेदस्य,—“इष्ठिस्तु चरणा यागः पश्वस्तु पश्वनास्तुः । एत-
च्छेष्व ऋतुः प्रोक्तो छोमोन्यत् पूजनं स्तुतम्”—इत्युक्तदिशायसेयः ।

इति । आनुशासनिकेऽपि,—

“सु-शुद्धैर्यजमानैश्च ऋतिभिश्च तथाविधैः ।
शुद्धैर्द्वयोपकरणैः१) र्यष्टव्यमिति निश्चयः ॥
तथा कृतेषु यज्ञेषु देवानां तोषणं भवेत् ।
तुष्टेषु देव-संघेषु यज्ञी यज्ञ-फलं लभेत् ॥
देवाः सन्तोषितायज्ञैर्लोकान् सम्बद्धन्त्युत ।
उभयोर्लोकयोर्देवि, भूतिर्यज्ञैः प्रदृशते ॥
तस्माद्यज्ञाद्विं यान्ति अमरैः सह मेऽदते ।
नास्ति यज्ञ-समं दानं नास्ति यज्ञ-समोविधिः ॥
सर्व-धर्म-समुद्देशोदेवि, यज्ञे समाहितः” ।

इति । यदि कथञ्चनित्य-कर्माणि लुप्येत्, तदा तत्समाधानमाह
प्रजापतिः,—

“दर्शन्त्वा पूर्णमासम्बुद्धुश्च लुप्ताऽयोभयसेव वा ।
एकस्मिन् क्वच्छ-पादेन इयोरर्द्धेन शोधनम् ॥
हविर्यज्ञेवशक्तस्य लुप्तमयेकमादितः ।
प्रजापत्येन शुद्धेत पाक-संस्थासु चैव हि ॥
सन्ध्योपासन-हानौ तु नित्य-स्थानं विलोप्य च* ।
होमं नैमित्तिकं, शुद्धेद् गायत्र्य-सहस्र-कृत् ॥

* नित्यस्थानं तु लोप्य च, — इति स० सो० पुस्तकयोः, लोप्य वा,—
इति शा० पुस्तके पाठः ।

(१) शुद्धस्व दद्यम्,—श्रुत-शौर्य-तपः-कन्या-गिर्य-याज्यान्वयागतम् । धनं
सप्तविधं शुद्धं मुनिभिः समुदाहृतम्”—इत्युक्तलक्षणं स्वाभाविकम्,
कृतसंखारादिकस्वागतुकम् ।

समाऽन्ते सोम-यज्ञानां हानौ चान्द्रायणच्चरेत् ।
अक्षलाऽन्ततमं यज्ञं यज्ञानामधिकारतः ॥
उपवासेन शुद्धेत पाक-संस्थासु चैव हि” ।

इति । कात्यायनोऽपि,—

“पिण्ड-यज्ञात्यये चैव वैश्वदेवात्ययेऽपि च ।
अनिष्टा नव-यज्ञेन नवान्न-प्राशने तथा ॥
भोजने पतितान्नस्य चर्हैश्वानरोभवेत्” ।

इति । विहित-दक्षिणा-पर्याप्त-द्रव्याभावेऽपि* नित्यं न लोपयेत् ।
तदाह वैधायनः,—

“यस्य नित्यानि लुप्तानि तथैवागन्तुकानि१) च ।
सु-पथ-स्थोऽपि न स्थं स गच्छेत् पतितोहि सः ॥
तस्मात् कन्दैः फलैर्मूलैर्मधुनाऽथ रसेन वा ।
नित्यं नित्यानि कुर्वीत न च नित्यानि लोपयेत्” ॥

इति । ननु, सम्पूर्ण-द्रव्य-सम्पत्तावेव सोम-यागः कार्यः । तदाह
मनुः,—

“यस्य चैवार्षिकं विन्नं पर्याप्तं स्त्रय-दत्तये ।
अधिकं वाऽपि विद्येत स सोमं पातुमर्हति” ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“चैवार्षिकाधिकान्नोयः सर्वं सोमं पिवेद्विजः” ।

* इत्यालाभेपि,— इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) गृहदाहायनियतनिमित्तमुपजीव विहितं यत् नैमित्तिकं, तदेवाचा
गन्तुकतया निर्दिष्टमिति बोध्यम् ।

इति । चैवार्षिकान्नालाभे सोम-यागादर्वाचीनादर्शादयेव कार्याः ।
एतदपि सएवाह,—

“प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्यादस्यान्नं वार्षिकं भवेत्” ।

इति । अल्प-धनस्य यज्ञोमनुना निषिध्यते,—

“पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्धानोजितेन्द्रियः ।
नल्प्य-दक्षिणैर्यज्ञैर्यजेताथ कथञ्चन ॥

इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्त्ति प्रजाः पश्चून् ।
हन्त्यल्प-दक्षिणोयज्ञस्यान्नाल्प-धनोयजेत्” ॥

इति । मत्य-पुराणेषि,—

“अन्नहीनो* दहेद्राङ्गं मन्त्र-हीनस्थर्थर्त्तिजः ।
आत्मानं दक्षिण-हीनोनास्ति यज्ञ-समोरिपुः” ॥

इति । एव च सत्येतानि वचनानि ‘कन्दैमूलैः’ इत्यादिवचनेन विरु-
द्धेरन्विति चेत् । मैवम्, एतेषां वचनानां काम्य-याग-विषयत्वात् ।
‘सम्पूर्णानुष्ठान-शक्तौ सत्यामेव काम्यं कर्त्तव्यम्’—इति षष्ठाध्याये^(१) मी-
मांसितम् । तथाहि—“ऐन्द्राग्नेकादश-कपालं निर्वपेत् प्रजा-कामः”—
इत्यत्र, किं यथाशक्ति प्रयोगेणायधिकारः, उत सर्वांगोपसंहारेण ?—
इति संशयः । नित्येषु यथाशक्ति प्रयोगस्य पूर्वाधिकरणे निर्णीत-
त्वात् काम्येष्वपि तथा,—इति प्राप्ते ब्रूमः । नित्यानामसमर्थेनाय-
परित्यज्यत्वात् तत्र यथाशक्ति प्रयोगः । अपरित्यज्यानि हि
नित्यानि, जीवनादि-निमित्त-वशेन तत्प्रवृत्तेः । नैमित्तिकं

* अर्थहीनो,—इति ग्रन्थान्तरस्थितः पाठः ।

(१) मीमांसा-षष्ठाध्याय-द्वतीयपाद-हिताधिकरणे ।

प्रत्यप्रवर्त्तकत्वे निमित्तलभेव हीयेत । कामना तु न निमित्तं ; येना-
वशमिदिं प्रवर्त्तयेत् । अतो न काम्यस्यापरित्याज्यत्वम् । तथा सति,
फल-सिद्ध्यर्थभेव काम्यस्यानुष्ठेयत्वात्, फलस्य च कृतज्ञांगे प्रकृत-
प्रधानमन्तरेणानिष्ट्यन्तेः, यदा कृतज्ञांगानुष्ठान-शक्तिस्त्रदैव काम्य-
मनुष्ठेयम्—इति सिद्धान्तः ॥

॥०॥ इति यजन-प्रकरणम् ॥०॥

इत्यं यजनं निरूपितं, याजने तु विधिः श्रूयते,—“द्रव्यमर्जयन्
ब्राह्मणः प्रतिगृहीयादा जयेदध्यापयेदा” । नचायं नित्य-विधिः,
अकरणे प्रत्यवायादि-नित्य-लक्षणभावात् । अपि तु काम्य-विधिः,
द्रव्यार्जन-कामस्य तत्राधिकारात् । तत्रापि, नापर्व-विधिः^(१) जीव-
नोपायलेन याजनस्य प्राप्तवात् । तद्वेतुलच्च^(२) मार्कण्डेय-पुराण
दर्शितम्—

“याजनाध्यापने इद्द्वे तथा इद्द्वः* प्रतियहः ।

एषा सम्यक् समाख्याता चित्तयां तस्य जीविका” ॥

इति । नापि परिसङ्गा, नित्य-प्राप्तेरभावात् । तस्मात् पञ्चे प्राप्त-
त्वान्वियम्-विधिरयम् । सचायं नियमः पुरुषार्थेष्व, नतु क्रत्वर्थः,

* पुच्च,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु ।

† अत्र, ‘चित्तयी’—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‡ तस्मात्,—इति नास्ति स० सो० शा० पुस्तकेषु ।

(१) अपूर्वस्य पूर्वमप्राप्तस्य विधिरपूर्वविधिः अवन्ताप्राप्तप्राप्तोविधिरिति
यावत् । तच्चेदमुक्तम्,—“विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाद्विके सति ।
तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते”—इति ।

द्रव्यार्जन-विधानस्य पुरुषार्थलेन लिप्सा-सूत्रे^(१) विचारितलात् । तथाहि,—द्रव्यप्राप्तिः, क्रत्वर्था वा पुरुषार्था वा?—इति संशयः । तत्र पूर्वः पत्रः, क्रत्वर्थीयं, तथा सति* नियमस्यार्थवत्त्वात् । ब्राह्मणस्य याजनादिना, चत्रियस्य जयादिना,† वैश्यस्य कृष्णादिना,—इति नियमः । सत्र पुरुषार्थ-पत्रेऽनर्थकः स्थात्, उपायान्तरेणार्जित्यापि द्रव्यस्य कुत्रितिगतादि-पुरुषार्थ-सम्पादकलात् । क्रतुस्तु नान्यथा सिद्धिति । अतस्तत्र नियमोऽर्थवान्,—इति प्राप्ते ब्रूमः । द्रव्यं हि सम्पादितं सत् पुरुषं प्रीणयति । अतस्तस्य पुरुषार्थलं प्रत्यत्रं दृष्टम्‡ क्रत्वर्थता तु नियमान्यथाऽनुपपत्त्या कल्पयते । कृपञ्च कल्प्यादलीयः । सति च पुरुषार्थले, क्रतोरपि भोजनादिवत् पुरुष-कार्यतया तदर्थताऽर्थात् सम्पद्यते । नियमस्तु, पुरुषार्थोऽर्थजन-विधौ किञ्चिददृष्टं जनयिष्यति^(२) । क्रत्वर्थलैवादिनोजीवनलोपेन-

* तथापि, इति स० से० प्रा० पुस्तकेषु पाठः ।

† चत्रियस्य जयादिना,—इति नास्ति स० पुस्तके ।

‡ दृष्ट्यां,—इति म० पुस्तके पाठः ।

§ क्रत्वर्थ,—इति म० पुस्तके पाठः ।

(१) “यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्साऽर्थलक्षणाऽविभक्तत्वात् (मी० ४३० १३० २८०)” इतेतस्मिन् सूत्रे भाष्यकारस्य द्वितीयवर्णके,—इति बोध्यम् ।

(२) तथाच याजनादिनाऽर्जने किञ्चिददृष्टं कल्पयते, तद्वियमस्यार्थवत्त्वाय । इतरथा खल्वन्देनापि प्रकारेण द्रव्यार्जनसम्भवात् याजनादिनियमो-वचनश्चेनाप्यशक्यः कर्तुमिति बोध्यम् ।

क्रतुरपि न सिद्धेत्^(१) । तस्मात् पुरुषार्थीयाजनादिः,—इति सिद्धम् । चतुर्विमिर्विना याजयिताऽन्योन कोऽप्यस्ति,—इति चेत् । नैवम् आप स्तम्ब-सूत्रे षोडशानामृतिजां वरणमभिधाय याजयितुः सप्त-दशस्य पृथग्वरणाभिधानात् । “सदस्य सप्त-दशं कौषितकिनः समामनन्ति, स कर्मणामुपद्रष्टा भवति”—इति । अतएव वशिष्ठ*वंशोत्पत्त्वस्य सत्यहव्यां नामकस्य महर्षेः प्रश्न-वाक्ये देव-भागस्य सूक्ष्य-नाम कान् ब्राह्मणान् प्रति याजकत्वं तैत्तिरीयक-ब्राह्मणे श्रूयते,—“वाशिष्ठोऽह सत्य-हव्यो देवभागं प्रप्रच्छत् सूक्ष्यान् बङ्ग-याजिनोयजेऽ” इति । तथा कौषितकि-ब्राह्मणे, चित्र-नामकं प्रति श्वेत-केतोर्याज कलमान्नातम्,—“चित्रोऽह वै गार्ग्यायणिर्यक्षमाणआरुणं वत्रे, स वृ पुञ्च श्वेत-केतुं प्रजिज्ञाय याजयति”^(२) इति । तस्माद्, चतुर्विमिर्विन्यः-सदस्योयाजयिता । चतुर्विजावा याजयितारः सन्तु, सर्वथाऽप्यस्ति ब्राह्मणानां जीवन-हेतुर्याजनम् । तत्रेतिकर्त्तव्यता-रूपेण कृष्ण-जिन-वाससोरन्यतरेणोपवीतिवं तैत्तिरीयके विधीयते,—“तस्माद्यज्ञोपवीत्येवाधीयीत याजयेद्यजेत् वा यज्ञस्य प्रसूत्या अजिनं

* वसिष्ठ,—इति दन्त्यमध्यः पाठः म० पुस्तके प्राप्तः सर्वत्र ।

† साव्यहव्या,—इति स० से० प्रा० पुस्तकेषु पाठः । एवं परत्र ।

‡ याजकत्वं इति नास्ति म० पुस्तके ।

§ बङ्गयाजिनोयजा इति,—इति म० पुस्तके पाठः ।

¶ प्रतिगृह्य याजयेति, इति पाठः म० पुस्तके ।

(१) क्रत्वर्थमर्ज्जितस्य द्रव्यस्य तदन्यत्र भोजनादौ विनियोगस्य कर्तुमस्य अभवादिति भावः ।

वासेवा दक्षिणतउपवीय”—इति । मन्त्रेषु चृष्टादिषु ज्ञानञ्च* याजनांगलेन क्लन्दोग-ब्राह्मणे समान्वायते,—“योह वा अविदितार्थे-क्लन्दो दैवत-ब्राह्मणेन याजयति वा अध्यापयति वा, स्थाणु वर्च्छतिा गर्त्तं वा पद्यते प्र वामीयते पापीयान् भवति यातयामान्यस्य क्लन्दांसि भवन्ति, अथ यो मन्त्रे मन्त्रे विद्यात्, सर्वमायुरेति अर्यान् भवति अर्यातयामान्यस्य क्लन्दांसि भवन्ति‡, तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात्”—इति ।

ननु क्वचित् याजनस्य क्वचित् प्रतियहस्य च निन्दितलात्^१ तद नुष्ठानवतः स्वाध्याय-गायत्रोर्जपत्रान्वायते,—“रिच्यतदूव वा एष-ब्रेव रिच्यते योयाजयति प्रति वा गृह्णाति, याजयिला प्रति-गृह्ण इडेनश्चन्त्रिः स्वाध्यायं वेदमधीयीत, त्रिरात्रं वा सावित्रीं गायत्रीमन्वातिरेचयति”—इति । तथाऽन्यत्रापि,—“दुहोह वा एष क्लन्दांसि योयाजयति, स येन यज्ञ-क्रतुना याजयेत्, सोऽरण्णं परेत्य शूचौ देशे स्वाध्यायमेवैमधीयन्वासीत् ; तस्यानश्च दीक्षा, स्थानमुपसदः, आसनस्य सुत्या, वाग्जुह्वः, मन उपभूत्, धृतिर्ध्रुवा, प्राणोहविः, सामाध्वर्युः, सवाएष यज्ञः प्राण-दक्षिणोऽनन्त-दक्षिणः सम्भूतरः”॥ इति चेत् । नायं दोषः, अर्याज्य-

* मन्त्रकृष्टादिज्ञानञ्च,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

† स्थाणुं वा गृह्णति,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ अथ, इत्यादि, भवन्ति,—इत्यन्तः पाठः स० सो० शा० पुस्तकेनु नास्ति ।

§ क्वचित् याजनं निन्दित्वा,—इति पाठः स० शा० पुस्तकयोः ।

॥ तस्यानश्चन्त्रम्,—इत्यादि, ‘सम्भूतरः’—इत्यन्तः पाठोनास्ति स० सो० शा० पुस्तकेषु ।

याजन-विषयलात् । जीवितात्ययमापन्नस्य प्राण-रक्षार्थमयाज्य-याजनमपि सम्भाव्यते । तथा, वाजसनेय-ब्राह्मणम्,—“प्राणस्य वै सम्भाट्कामायायाज्यं याजयति अप्रतिग्राह्यस्य वा प्रतिगृह्णाति”* इति । तत्र, प्रायश्चित्तं क्लन्दोगाः आमनन्ति,—“अर्याज्य-याजने दक्षिणां-स्थक्ना मामं चतुर्थ-काले भुज्ञानः^(१) तन्मन्वान् गायेत्”—इति । तथा सुमनुरपि स्मरति,—“शूद्र-याजकः शूद्र-द्रव्य-परित्यागात्[†] पूतो-भवति । अभिशस्त-पतित-पैनर्भव-भूषणह-पुंश्चल्य-शूचि-वस्त्र-कारः तैलिक-चाक्रिक-ध्वजि-सुवर्ण-कार-वर्म-कार-पङ्कक[‡] वर्धकि-गण-गणिक-सौनिक-व्याध-निषाद-रजक-चर्ह-चर्म-काराः[¶] अभोज्यान्वा-अप्रतिग्राह्यात्रयाज्यास्त्” । तथाच वशिष्ठः,—दक्षिणा-त्यागाच्च पूतो-भवतीति विज्ञायते॥”—इति । तथा बौद्धायनोऽपि,—“बङ्ग-प्रतिग्राह्यस्य प्रतिगृह्ण अर्याज्यं वा याजयिला नाद्यात्, तस्य चान्व-

* अप्रतिगृह्ण प्रतिगृह्णाति,— इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

† सर्वद्रव्यपरित्यागात्,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ शूद्रकार,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ सुवर्णलेख्येक वटक,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

¶ वुराढचर्मकारा,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

|| दक्षिणात् पापाच्च,— इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) भोजनस्य कालत्रयमतिवाह्य चतुर्थकाले भुज्ञानः । पूर्वदिने उपोष्य पश्चिमे दिवा अभुक्ता रात्रौ भुज्ञान इति यावत् । तथाचोक्तम् । “मुनिभिर्द्विरश्च प्रोक्तां विप्राणां मर्यवासिनां नियम् । अहनि च तथा तमस्तिन्यां सार्वप्रहृथ्यामान्तः”—इति ।

मणिवा तरत्समन्दीयं जपेत्”—इति । † अथाज्य-याजक लक्षणं
देवलेन दर्शितम्,—

“यः शृङ्खान् पतितांश्चापि याजयेदर्थ-कारणात् ।
याजितोवा पुनस्ताभ्यां ब्राह्मणोऽयाज्य-याजकः” ॥ इति ।
॥०॥ इति याजनप्रकरणम् ॥०॥

तदेव याजनं निरूपितम् । अथ दान-प्रतिग्रहौ निरूप्येते ।
तत्र, दान-विषया श्रुतिः,—“दानमिति सर्वाणि भूतानि प्रशंसन्ति,
दानाक्षातिदुष्करं तस्माद्वाने रमन्ते”—इति । तथा वाक्यान्तर-
मपि,—“दानं यज्ञानां वरुथं दक्षिणा लोके दातारं सर्व-भूतान्युपजी-
वन्ति, दानेनारातीरप्रानुदन्त, दानेन द्विषत्तोमित्राभवन्ति, दाने सर्वं
प्रतिष्ठितं तस्माद्वानं परमं वदन्ति,”—इति । आदित्य-पुराणेऽपि,—

“न दानादधिकं किञ्चित् दृश्यते भुवन-त्रये ।
दानेन प्राप्यते स्वर्गः श्रीर्दानेनैव लभ्यते ॥
दानेन शत्रून् जयति व्याधिर्दानेन नश्यति ।
दानेन लभ्यते विद्या दानेन युवती-जनः ॥
धर्मार्थ-काम-मेकाणां साधनं परमं सृष्टम्” । इति ।
एवं श्रुति-सृष्टिभ्यां प्रशंसा-पूर्वको दान-विधिरुचीतः । याज्ञव-
स्त्यस्तुः साक्षाद्वानं व्यधत्त,—

* नास्याद्वान्मवाज्ञमणिवा पतेत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† अत्र, ‘तथा’—इत्यधिकः पाठः स० सो० शा० पुस्तकेषु ।

‡ याज्ञवल्क्योऽपि,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

“दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु^(१) विशेषतः ।
याचितेनापि दातव्यं अद्वा-पूर्वन्तु शक्तिः ॥
गो-भू-तिल-हिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितम् ।
नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेयदृच्छता” ॥ इति ।
तयोरन्यतरः स्वरूप-विधिरितरस्तु गुण-विधिः । मनुरपि,—
“दानं[‡] धर्मं निषेवेत नित्य-नैमित्त-संज्ञकम् ।
परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य शक्तिः” ॥ इति ।
वक्त्र-पुराणे चै वित्त-वैयर्थ्याक्ति-पुरःसरं दानं विहितम्,—
“यस्य वित्तं न दानाद्य नोपभोगाय देहिनाम् ।
नापि कीर्त्ये न धर्माद्य तस्य वित्तं निर्यकम् ॥
तस्याद्वित्तं समासाद्य देवाद्वा पौरुषादथ ।
दद्यात् सम्यग्-द्विजातिभ्यः कीर्तनानि न कारयेत्” ॥ इति ।
विष्णुधर्मान्तरे दानाभावे बाधमाह,—
“सीदते द्विज-सुख्याय योऽर्थिने न प्रयच्छति ।
सामर्थ्ये सति दुर्बुद्धिरकायोपपद्यते” ॥ इति ।

* निमित्तेतु,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† दातव्यमर्चिते,—इति मु० पुस्तके पाठः । “अर्चितमर्चिताय दद्यात्”
—इति बचनान्तरदर्शनादुभयमपि सङ्क्षिते ।

‡ दानधर्मं,—इति स० शा० पुस्तकपौः पाठः ।

§ अन्नपुराणेऽपि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) पात्रम्,—“विद्यायुक्तोधर्मशीलः प्रशान्तः क्वान्तोदान्तः सववादी-
क्षतज्जः । वृत्तित्यानेगोहितो गोशारण्यो दाता यज्ञा ब्राह्मणः पात्र-
माङ्गः”—ब्रह्मकलक्षणम् । निमित्तं संक्रान्त्यादि ।

ब्रह्म-पुराणेऽपि,—

“सदाचाराः कुलीनाश्च रूपवन्तः प्रियम्बदाः ।
बङ्ग-श्रुताश्च धर्मज्ञायाचमानाः परान् गृहान् ॥
दृश्यन्ते दुःखिनः सर्वे प्राणिनः सर्वदा मुने ।
अदत्त-दानाः जायन्ते पर-भाग्योपजीविनः” ॥ इति ।

व्यासेऽपि,—

“अक्षर-दयमध्यस्तं नास्ति नास्तीति यत् पुरा ।
तदिदं देहि देहीति विपरीतमुपस्थितम्” ॥ इति ।

स्खान्देऽपि,—

“देहीत्येवं ब्रुवन्नर्थौ जनं बोधयतीव सः ।
यदिदं कष्टमर्थिलं प्रागदान-फलं हि तत् ॥
एकेन तिष्ठता धस्तादन्येनोपरि तिष्ठता ।
दाह-याचकयोर्भेदः कराभ्यामेव सूचितः ॥
दीयमानन्तु योनोहात् गो-विप्राग्नि-सुरेषु च ।
निवारयति पापात्मा तिर्थग्योनिं ब्रजेत् तु सः” ॥ इति ।

शतातपेऽपि,—

“मा ददखेति योग्नुयात् गव्यग्नौ ब्राह्मणेषु च ।
तिर्थग्योनि-शतं गत्वा चाण्डालेष्वपि जायते” ॥ इति ।

दानस्य खरूपं तत्रेतिकर्त्तव्यतात्त्वं* देवलोदर्शयति,—

“अर्थानामुदिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम् ।

* तथेतिकर्त्तव्यतात्त्वं,—इति स० सेऽ० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानं तस्य वक्ष्यते ॥
द्वे हेतुः षड्धिष्ठानं षड्डं षड्धिपाक-युक् ।
चतुः-प्रकारं चि-विधं चि-नादं दानमुच्यते ॥
नात्पत्वं वा बङ्गत्वं वा दानस्याभ्युदयावहम् ।
श्रद्धा भक्तिश्च दानानां वृद्धि-श्रेयस्करे*हि ते ॥
धर्ममर्थश्च कामश्च ब्रीडा-हर्ष-भयानि च ।
अधिष्ठानानि दानानां षडेतानि प्रचक्षते ॥
पात्रेभ्योदीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम् ।
केवलं धर्म-बुद्धां यत् धर्म-दानं तदुच्यते ॥
प्रयोजनमुपेक्ष्यैव प्रसङ्गात् यत्प्रदीयते ।
तदर्थ-दानमित्याङ्गरैर्विकं फल-हेतुकम् ॥
स्त्री-पान-मृगयाऽक्षणां प्रसङ्गाद् यत् प्रदीयते ।
श्रन्हेषु च रागेण काम-दानं तदुच्यते ।
संसदि ब्रीड्या सुत्या चार्थिभ्योयत् प्रयाचितम् ॥
प्रदीयते च यदानं ब्रीडा-दानमिति सूतम् ॥
दृष्ट्वा प्रियाणि श्रुत्वा वा हर्षाद् यद्यत् प्रयच्छति ।
हर्ष-दानमिति प्राङ्गर्दानं धर्म-विचिन्तकाः† ॥
आक्रोशनार्थं हिंसानां‡ प्रतीकाराय यद्वेत् ।

* षड्धिक्षयकरे,—इति स० सेऽ० पुस्तकयोः पाठः ।

† त्यागबुद्धा,—इति स० सेऽ० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ तद्गर्मचिन्तकाः,—इति स० सेऽ० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

§ आक्रोशनार्थहिंसानां—इति स० सेऽ० पुस्तकयोः पाठः ।

दीयते वाऽपकर्त्तभ्यो* भय-दानं तदुच्यते ॥
 दाता प्रतियहीता च अद्वा देयच्च धर्म-युक् ।
 देश-कालौ च दानामङ्गन्येतानि षड्बिदुः ॥
 अ-पाप-रोगो धर्मात्मा दित्सुरव्यसनः†(१) इुचिः ।
 अनिन्द्य-जीव-कर्मा च षड्भिर्दाता प्रशस्यते ॥
 चि-शुक्लः शुक्ल-वृत्तिश्च घृणालुः संयतेन्द्रियः ।
 विमुक्तोयोनि-दोषेभ्योब्राह्मणः पात्रमुच्यते” ॥ इति ।
 चिशुक्ल इति, चिभिर्मातापिचाचार्यैः शिचितलेन शुद्धः ।
 “शौचं शुद्धिर्महाप्रीतिरर्थिनोदर्शने तथा ।
 सत्-कृतिश्चानसूया च दाने अद्वेत्युदाहृता ॥
 आचारावाधमक्तेण स्व-यवेनार्जितं धनम् ।
 स्वत्यं वा विपुलं वाऽपि देयमित्यभिधीयते ॥
 यद्यत्र दुर्लभं इवं यस्मिन् कालेऽपि वा पुनः ।
 दानाच्छै देश-कालौ तौ स्वातां श्रेष्ठौ नचान्यथा ॥
 अवस्था-देश-कालानां पात्र-दात्रोऽस्त्र सम्पदा ।

* पाककर्त्तभ्यो,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† दित्सुरव्याजतः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ कृशवृत्तिश्च,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) व्यसनं कामजकोपजदोषविशेषः । तदुक्तम् । “मग्याऽदोदिवा-स्वप्नः परीवादः” स्त्रियोमदः । तौर्यचिकं वृथाच्च च कामजोदशको-गणः । पैशून्यं साहसं दोह ईव्याऽस्त्रयाऽर्थदूषणम् । वाग्दण्डजच्छ-पारुषं कोधजोऽपि गणोऽष्टकः”—इति ।

हीनं वापि भवेच्छ्रेष्ठं श्रेष्ठं वाऽपन्यथा भवेत् ॥
 दुष्फलं निष्फलं हीनं तुल्यं विपुलमक्षयम् ।
 षड्बिणक-युगुद्विष्टं षड्वेतानि विपाकतः ॥
 नास्त्रिक-स्त्रेन-हिंसेभ्यः जाराय पतिताय च ।
 पिशुन-भूष्ण-हन्तृभ्यां* प्रदत्तं दुष्फलं भवेत् ॥
 महदप्यफलं दानं अद्वया परिवर्जितम् ।
 पर-बाधा-करं दानं कृतमप्यूनतां व्रजेत् ॥
 यथोक्तमपि यदानं चित्तेन कलुषेण तु ।
 तनु संकल्प-देष्येण दानं तुल्य-फलं भवेत् ॥
 शुक्राङ्गैः सकलैः षड्भिर्दानं स्वादिपुलोदयम् ।
 (१) अनुक्रोश-वशाद्वत्तं दानमक्षयतां॥ व्रजेत् ॥
 ध्रुवमाजस्त्रिकां काम्यं नैमित्तिकमिति क्रमात् ।
 दैविको**दानमार्गाऽयं चतुर्द्वा वर्णते बुधैः ॥
 (२) प्रपाऽराम-तडागादि सर्व-काम-फलं ध्रुवम्”†† ।

* खूणहन्तृभ्यः,—इति स० पुस्तके पाठः ।

† स्फोतमप्यूनतां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ चेद्वत्तं—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ लभते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

|| मक्षयतां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

¶ एवमाजस्त्रिकं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

** दिव्यच्च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

†† सर्वकामफलप्रदम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) अनुक्रोशादया ।

(२) प्रपा पानीयशाला । आराम उपवनम् । तडागोजलाशयविशे : ।

तदाजस्तिकमित्याङ्गदीयते यदिनेदिने ।
 अपत्यविजयैश्वर्य * स्त्री-वालार्थं यदिष्यते ।
 इच्छासंज्ञन्तु यदानं काम्यमित्यभिधीयते ।
 कालापेक्षं क्रियापेक्षमर्थपेक्षमिति सूतम्^(१) ॥
 त्रिधा नैमित्तिकं प्रोक्तं स-हेमं हेम-वर्जितम् ।
 नवोन्तमानि † चवारि मध्यमानि विधानतः ॥
 अधमानि तु शेषाणि त्रिविधलमिदं विदुः ।
 अन्न-विद्या-वधू-वस्त्र-गो-भू-रुक्माश्व-हस्तिनाम् ॥
 दानान्युक्तमदानानि उत्तम-द्रव्य-दानतः ।
 विद्यादाच्छादनं वासः परिभोगौषधानि च ॥
 दानानि मध्यमानीति मध्यम-द्रव्य-दानतः ।
 उपानत्-प्रेष्य-यानानि छत्र-पात्रासनानि च ॥
 दीप-काष्ठ-फलादीनि चरमं बड्ड-वार्षिकम् ।
 बड्डलादर्थ-जातानां सङ्ख्या शेषेषु नेष्यते ॥
 अधर्मान्यवशिष्टानि सर्वदानान्यतो विदुः ‡ ।
 इष्टं दत्तमधीतं वा प्रणश्यत्यनुकीर्त्तनात् ॥
 स्थापाऽनुशोचनाभ्यां वा भग्न-तेजो ५ विपद्यते ।

* अपत्यारिजयैश्वर्य,—इति पाठः स० सेऽप्ता० पुस्तकेषु ।

† तत्रोन्तमानि,—इति स० सेऽप्ता० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ अत्र, 'इति'—इत्याधिकः पाठः सु० पुस्तके ।

§ भग्नतेजा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) कालापेक्षं यथा आघात्यादिनिमित्तकं दानम्। क्रियापेक्षं यथा आ-
 ङ्गादौ वन्द्यादिभ्योदानम्। अर्थापेक्षं यथा पुच्छन्मादौ दानम्,
 "एकां गां दशगुर्दद्यात्"—इत्याद्युक्तं वा ।

तस्मादात्म-कृतं पुण्यं न वृथा परिकीर्त्येत्" ॥ इति ।
 नित्य-नैमित्तिक-काम्य-विमलाख्याश्च चवारोदान-भेदाः पुराण-
 सारे दर्शिताः । सात्त्विकादि-भेदान् भगवानाह,—
 "दातव्यमिति यदानं दीयते ऽनुपकारिणे ।
 देशे च काले पात्रे च यदानं सात्त्विकं सूतम् ॥
 यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
 दीयते च परिक्रियं तद्रासमुदाहृतम् ॥
 अ-देश-काले यदानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
 असत्त्वतमवज्ञातं* तत्त्वमसमुदाहृतम्" ॥ इति ।
 तत्र फलविशेषोविष्णुधर्मान्तरे दर्शितः,—
 "तामसानां फलं भुज्ञेते तिर्यक्ते मानवः सदा ।
 वर्ण-सङ्कर-भावेन^(१) वार्ष्णके यदि वा पुनः ॥
 वाल्ये वा दास-भावेन नात्र कार्या विचारणा ।
 अतोऽन्यथा तु मानुषे राजसानां फलं भवेत् ॥
 सात्त्विकानां फलं भुज्ञेते देवले नात्र संशयः" ॥ इति ।
 तत्र दान-पात्रमाह याज्ञवल्क्यः,—
 "न विद्यया केवलया तपसा वाऽपि पात्रता ।
 यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्विप्रात्रं प्रचक्षते" ॥ इति ।

असेऽपि,—

"विद्या-युक्तोधर्म-शीलः प्रशान्तः

* असंख्यतमविज्ञातं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) विजातीययोर्वर्णयोः संप्रयोगात् योजायते सेव्यं वर्णशङ्करः ।

क्षान्तोदानः सत्य-वादी कृत-ज्ञः ।
खाध्यायवान् धृतिमान्* गोशरण्यो-
दाता यज्वा ब्राह्मणः पाचमाङ्गः” ॥ इति ।

विशिष्टः,—

“किञ्चिद्देवमयं पाचं किञ्चित् पाचं तपोमयम् ।
पाचाणामपि तत्पाचं शूद्रान्नं यस्य नोदरे” ॥ इति ।

वृहस्पतिः,—

“आगमिष्यति यत् पाचं तत् पाचं तारयिष्यति” । इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

“पतनात् चायत्ते यस्मात् तस्मात् पाचं प्रकीर्त्तिम्” । इति ।

स्कन्द-पुराणे पाच-विशेषोविहितः,—

“प्रथमनुं गुरोर्दानं दद्याच्छ्रेष्ठमनुक्रमात् ।
ततोऽन्येषाच्च विप्राणां दद्यात् पाचानुसारतः ॥
गुरोरभावे तत्पुत्रं तद्वार्थां तत्-सुतां तथा ।
पौत्रं प्रपौत्रं दौहित्रमन्यं वा तत्-कुलोद्भवम् ॥
तद्वानातिक्रमे दानं प्रत्युताधोगतिप्रदम्” । इति ।

यमोऽपि,—

“सममत्राह्मणे दानं दिगुणं ब्राह्मण-त्रुते^(१) ।

* ‘धृतिमान्’—इत्यत्र, स्मृतिमान्,—इति सु पुस्तके, ‘खाध्यायवान्-धृति-
मान्’—इत्यत्र, उच्चित्तानेगोहितो,—इति जीमूतवाहनधृतः पाठः ।
† तत्-सुतान्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) ब्राह्मणमात्मानं ब्रवीति नपुनब्राह्मणाद्यत्तोयः सेऽयं ब्राह्मणत्रुतः । तथा
चोक्तम् । “जन्मकर्मपरिभृष्टो ब्राह्मेलिङ्गैर्विवर्जितः । ब्रवीति ब्राह्मण-

प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेद-पार-गे”^२ ॥ इति ।

प्राधीतः प्रारब्धाध्ययनदृत्यर्थः । सम्बन्धः, *—

“उत्पन्नि-प्रलयौ चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्याच्च स भवेद्देव-पारगः”^(१) ॥ इति^३ ॥

“शूद्रे सम-गुणं दानं वैश्ये तद्-दिगुणं सृतम् ।

क्षत्रिये चिगुणं प्राज्ञः षड्गुणं ब्राह्मणे सृतम्” ॥ इति ।

शूद्रादीनां पाचत्व-प्रतिपादनमन्नदानादिविषयः “कृतान्नमितरेभ्यः”

—इति गौतम-वचनात् ।

व्यासः,—

“मातापित्रोश्च यद्दत्तं भ्रातृ-खस्त-सुतासु च ।

जायाऽत्मजेषु यद्दत्तं सेऽनिन्द्यः स्वर्ग-संक्रमः^५ ॥

पितुः शत-गुणं दानं सहस्रं मातुरुच्यते ।

अनन्तं दुहितुर्दानं सेदर्थ्ये दत्तमन्नयम्” ॥ इति ।

भविष्योत्तरे,—

“न केवलं ब्राह्मणानां दानं सर्वत्र शस्यते ।

* सम्बन्धः,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

† ‘इति’ शब्दोऽत्र नास्ति सु० पुस्तके ।

‡ अन्नदानविषयः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ अत्र ‘इति’ शब्दोऽधिकोऽस्ति सु० पुस्तके ।

स्वाहं सज्जेयोब्राह्मणत्रुतः”^४—इति । “गर्भाधानादिसंखारैयुक्तस्य नियत-
त्रतः । नाध्यापयति नाधीते सज्जेयोब्राह्मणत्रुतः”^५—इत्युक्तलक्ष्यो वा ।

(१) विद्या तत्त्वज्ञानम् । अविद्या मिथ्याज्ञानं कर्मकलाप्यो वा, तथात्मे-
चेपासनाया विद्यापदेन संग्रहामन्तव्यः ।

भगिनी-भागिनेयानां मातुलानां पितुःखसुः* ।
दरिद्राणाञ्च बन्धुनां दानं कोटि-गुणं भवेत्” ॥ इति ।

शातातपेऽपि,—

“सन्निकृष्टमधीयानमतिक्रामति योद्विजम् ।
भोजने चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलम्” ॥ इति ।

महाभारते,—

“हतखा हत-दाराञ्चो ये विप्राः देश-विष्णवे ।
अर्थार्थमभिगच्छन्ति तेभ्योदानं महाफलम्” ॥ इति ।

अपाचमाह मनुः—

“न वार्यपि प्रथच्छेन्तु वैडाल-ब्रतिके दिजे ।
न वक-ब्रतिके पापे नावेद-विदि धर्म-वित् ॥
त्रिष्णयेतेषु दत्तं हि विधिनाऽप्यर्जितं धनम् ।
दातुर्भवत्यनर्थाय परचादातुरेवच ॥
यः कारणं पुरखात्य ब्रत-चर्यां निषेवते ।
पापं ब्रतेन संक्राद्य वैडालं नाम तद्ब्रतम् ॥
अधोदृष्टिर्नैकतिकः स्वार्थ-संधान-तत्परः ।
शठोमिथ्याविनीतश्च वक-ब्रत-चरोदिजः”‡ ॥ इति ।

शातातपेऽपि,—

* पितुःखसुः,—इति सु० पुस्तके पाठः।
† पितृभावदाराञ्च,—इसि स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः।
‡ नचारेपि,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः। नचारेपि,—इति
सु० पुस्तके पाठः।
§ वकवृत्तिकरोदिजः,—इति सु० पुस्तके पाठः।
|| नाल्लीदं स० सो० शा० पुस्तकेषु ।

“नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठच्च वार्दुषै(१) ।
यच्च बाणिज्यके दत्तं न च तत् प्रेत्य नो इत्वा” ॥ इति ।

देवलकश्च स्कान्दे दर्शितः,—

“देवार्चन-रतोविप्रोवित्तार्थी वत्सर-चयम् ।
स वै देवलकोनाम हृष्ट-कव्येषु गर्हितः” ॥ इति ।

वृद्धमनुः,—

“पात्र-भूतोऽपि योविप्रः प्रतिगृह्य प्रतिगृहम् ।
असत्सु विनियुंजीत तस्मै देयं न किञ्चन ॥
सञ्चयं कुरुते यश्च प्रतिगृह्य समन्ततः ।
धर्मार्थं नोपयुक्ते च* न तं तस्करमर्मचयेत्” ॥ इति ।

विष्णुधर्मीन्तरे,—

“पर-स्थाने वृथा दानमशेषं परिकीर्तितम् ।
आरूढे पतिते † चैव अन्यथासैर्धनैश्च ‡ यत्(२) ॥

* नोपयुक्तीत,—इति सु० पुस्तके पाठः।

† आरूढपतिते,—इति सु० पुस्तके पाठः।

‡ अन्यथासैर्धनैश्च,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः।

(१) वार्दुषी वृज्जियाहिणि ।

(२) परस्थाने परम्भूमौ। भूखासिनोऽनुज्ञयातु न दोषः। “नानुज्ञात-
भमिर्हि यज्ञस्य फलमश्नुते”—इत्युक्तेः। आरूढे पतिते इति अव-
कीर्णिनैष्ठिकब्रह्मचारिविषयम्। ‘आरूढपतितैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रचयते
पुनः। प्रायस्त्वितं न पश्यामि येन शुद्धेत् स आत्महा’—इति, ‘आ-
रूढपतितं विप्रं मण्डलाच्च विनिःस्मृतम्। उद्दं क्षमिदृष्टच्च स्पृशा
चान्नायग्ं चरेत्’—इति चैवमादिवचनैस्तस्यात्यन्तं निन्दितवात्।
“वहस्तुभयथापि स्मृतेराचाराच्च” (३८०४८०४३८०) इति शा-
शीरकसूत्रमप्यत्र स्मर्त्यम्। अन्यथासैरिति, अन्यथा शास्त्रीयोपायं
विना आसैरर्जितैरित्यर्थः। अन्यथासैरिति तु युक्तः पाठः।

वर्यमब्राह्मणे दानं पतिते तस्करे तथा ।
गुरोश्चाप्रीति-जनके कृतज्ञे याम-याजके ॥
वेद-विक्रयके चैव यस्य चोपपतिर्गृहे ।
स्त्रीभिर्जितेषु यद्दन्तं व्याल-ग्राहे तथैवच ॥
ब्रह्म-बन्धौ च यद्दन्तं यद्दन्तं वृषलीपतौ ।
परिचारेषु यद्दन्तं वृथादानानि षोडश” ॥ इति ।

महाभारते,—

“पञ्चन्धवधिरामूकाव्याधिनोपहतास्तु ये ।
भर्तुवासे महाराज, न तु देयः प्रतियहः” ॥ इति ।

पात्रोपेक्षणमपात्र-दानस्तु मनुर्निषेधति,—

“अनर्हते यद्दाति न ददाति यदर्हते* ।
अर्हानर्हापरिज्ञानाद् धर्माच्च हीयते” ॥ इति ।

भविष्योन्नरे देय-स्वरूपं निष्ठपितम्,—

“यद्यदिष्टं विशिष्टस्तु न्याय-प्राप्तस्तु यद्भवेत् ।
तत्तद् गुणवते देयमित्येतदान-लक्षणम्” ॥ इति ।

अशेषस्य देयत्व-प्राप्तौ विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“स्तु-कुटुम्बाविरोधेन देयं दार-सुतादृते ।
नान्यये^(१) सति सर्वस्तु यच्चान्यस्तै प्रतिश्रुतम्” ॥ इति ।

वृहस्पतिरपि,—

* अनर्हणे यद्दाति नददाति यदर्हणे,—इति स०सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) अन्ययः सन्ततिः ।

“(१)कुटुम्ब-भक्त-वसनाद् देयं यदितिरिच्छते” । इति ।
शिव-धर्मे,—

“तस्याच्चिभागं विच्छय जीवनाय प्रकल्पयेत् ।
भाग-द्वयन्तु धर्मार्थमनित्यं जीवनं यतः” ॥ इति ।
कुटुम्बाविरोधेन देयमित्युक्तं, तस्यापवादमाह व्यासः,—

“कुटुम्बं पीड्यिलाऽपि ब्राह्मणाय महात्मने ।
दातव्यं भिक्षुवे चाक्षमात्मनोभूतिमिच्छता” ॥ इति ।
देय-विशेषेण फल-विशेषमाह मनुः,—

“वारि-दस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षयमन्न-दः ।
तिल-प्रदः प्रजामिष्टां दीप-दश्चकुरुत्तमम् ॥
भूमि-दोभूमिभाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्य-दः ।
गृह-दोऽग्न्याणि वेशानि रूप्य-दोरूप* सुत्तमम् ॥
वासेदश्चन्द्र-सालोक्यमश्च-सालोक्यमश्च-दः ।
अनडुह-दः श्रियं तुष्टां† गो-दो ब्रह्मस्य पिष्टपम् ॥
यान-श्याम-प्रदोभार्यामैखर्यमभय-प्रदः ।
धान्य-दः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्म-दो ब्रह्म शाश्वतम् ॥
सर्वेषामेव दानानां ब्रह्म-दानं विशिष्यते” । इति ।

* रूप्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† जुष्टां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ पिष्टपम्,—इति पाठान्तरम् ।

(१) कुटुम्बश्वदेनावश्यभरणीया भख्यन्ते । ते च, “माता पिता मुखर्जाता प्रजादीनाः समाश्रिताः । अभ्यागतोऽतिथिच्छैव । पोष्यवर्ग उदाहृतः” ॥—इति मनुनेत्रकाः ।

अविव्योग्ये पात्र-विशेष देय-विशेषोदर्शितः—

“तथा द्रव्य-विशेषांश्च दद्यात् पात्र-विशेषतः ।
आर्त्तानामन्त्र-दानञ्च गो-दानञ्च कुटुम्बिने* ॥
तथा^(१) ग्रतिष्ठा-हीनानां चेत्र-दानं विशिष्यते ।
सुवर्णं याजकानाञ्चां विद्यां चैवोर्द्धे-रेतसाम् ॥
कन्यां चैवानपत्यानां ददतां गतिरुत्तमा” । इति ।

स्कान्देऽपि,—

“आलस्य यानं वृषितस्य पान-
मन्त्रं कुधार्त्तस्य भरोनरेन्द्र ।
दद्यादिमानेन सुराङ्गनाभिः
संस्तुयमानं चिदिवं नयन्ति” ॥

अद्विराः—

“देवतानां गुरुणाञ्च मातापित्रोक्तैर्थैवच ।
पुष्टं^(२) देयं प्रयत्नेन नापुण्यं चोदितां क्वचित्” ॥ इति ।

विष्णु-धर्मोन्तरे,—

“यस्योपयोगि यद्वयं देयं तस्यैव तद्वेत्” । इति ।

दान-निमित्तान्याह श्रातातपः—

* गोदानं यज्वने तथा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† याचकानाच्च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ चार्जितं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) ग्रतिष्ठा आस्यदम् ।

(२) पुण्यं न्यायार्चितम् ।

“अथनादौ सदा देयं द्रव्यमिष्टं गृहे तु थत् ।
घडशीति-सुखे चैव विमोक्षे चन्द्र-सूर्ययोः ॥
संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्य-कव्यानि दावभिः ।
तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनिजन्मनि” ॥ इति ।
रुद्ध-वशिष्ठोऽयनादौन्दर्शयति,—

“मृग-कर्कट-संक्रान्तौ द्वे तृदग-दक्षिणायने ।
विषुवे च तुला-सेषौ तयोर्मध्ये ततोऽपराः^(३) ॥
बृष-बृश्चिक-कुम्भेषु सिंहे चैव यदा रविः ।
एतद्विष्णु-पदं नाम विषुवादधिकं फलम् ॥
कन्यायां मिथुने मौने धनुष्यपि रवेर्गतिः ।
घडशीति-सुखाः प्रोक्ताः घडशीति-गुणाः फलैः” ॥ इति ।

विष्णु-धर्मोन्तरे,—

“वैशाखी कार्त्तिकी माघी पूर्णिमा तु महाफला ।
पौर्णमासीषु सर्वासु मासर्च-सहितासु च ।
दत्तानामिह दानानां फलं दश-गुणं भवेत्” इति ।

मनुः—

“सहस्र-गुणितं दानं भवेद्दत्तं युमादिषु ।
कर्म आद्वादिकञ्चैव तथा मन्त्रन्तरादिषु” ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः—

(१) विषुवे,—इति प्रथमाद्विवचनान्तं पदम् । तयोर्यन-विषुवयोर्मध्ये,
ततोऽयनविषुवतो, उपराः अन्याः संक्रान्तय इत्यर्थः । उत्तरस्त्रोक्तयाः
स्यष्टमेतत् ।

“शतमिन्दु-क्षये दानं सहस्रसु दिन-क्षये ।
विषुवे शत-साहस्रं व्यतिपातेश्वनन्तकम्” ॥ इति ।

भारदाजः*,—

“व्यतिपाते वैधृतौ † च^(१) दत्तमक्षय-कृद्धवेत्” इति ।

विष्णुः—

“दिन-क्षयो दिन-च्छिद्रं पुच-जन्मादि चापरम् ।
आदित्यादि-यहाणां च नक्षत्रैः सह सङ्गमः‡ ॥
विज्ञेयः पुण्य-कालोऽयं ज्योतिर्विद्धिर्विचार्य च ।
तत्र दानादिकं कुर्यादात्मनः पुण्य-वृद्धये” ॥ इति ।

दिन-क्षय-लक्षणमुक्तं वशिष्ठेन,—

“एकस्मिन् सावने तक्षिति तिथीनां चितयं यदा ।
तदा दिन-क्षयः प्रोक्तः शत-साहस्रिकं फलम्” ॥

दिन-च्छिद्रस्य लक्षणं ज्योतिःशास्त्रेऽभिहितम्,—

“तिथ्यूर्त्ति-तिथि-योगर्त्त-क्षेदादिः शशिपर्वणः४ ।

* भरदाजः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† वैधृते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ दिनक्षये दिनच्छिद्रे पुचजन्मादिकेषु च । आदित्यादियहाणां च नक्षत्रैः सह सङ्गमे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

४ तिथ्यूर्त्ति-तिथियोगर्त्तं च्छेदादीराशिपर्वणः,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) व्यतिपातवैधृता सप्तविंश्तियोगान्तर्गत योगविशेषौ । “अवणाश्चिध-निष्ठार्द्वानागदैवतमस्तके । यद्यमा रविवारेण व्यतिपातः स उच्यते”—इत्युक्ता वा व्यतिपातेयाद्वाः ।

सदृशौ दिवस-च्छिद्र-समाख्याः प्राह भार्गवः ॥
क्षेदादि-कालः कथितस्तिथि-क्षये घटौ-दयम्* ।
नाग-वक्षि-समोपेता॑ तच्छेदल-फलैर्युतम् ॥
पलैः षोडशभिः युक्तं नाडिका-द्वितयं युतौ† ।
क्षेदादि-समयः प्रोक्तो दानेऽनन्त-फल-प्रदः” ॥

दानस्य निषिद्धौ-कालमाहतुः शङ्ख-लिखितौ,—

“आहारं मैच्युनं निद्रां सन्ध्या-कालेषु वर्जयेत् ।
कर्म चाध्यापनञ्चैव तथा दान-प्रतिग्रहौ” ॥ इति५ ।

स्तुन्द-पुराणे,—

“रात्रौ दानं न कर्त्तव्यं कदाचिदपि केनचित् ।
हरन्ति रात्रसा यस्मात्तस्मादातुर्भयावहम् ।
विशेषतोनिश्चीये तु न इुभं कर्म शर्मणे ॥
अतोविवर्जयेत् प्राज्ञोदानादिषु महानिशाम्” । इति ।

तत्र प्रतिप्रसवमाह देवलः,—

“राज्ञ-दर्शन-संक्रान्ति-यात्राऽदौ प्रसवेषु च[॥] ।
दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्टते” ॥ इति ।
अत्र संक्रान्ति-शब्दोमकर-कर्कट-विषयः, सूत्यन्तरे संक्रान्ति पु

* तिथिक्षये घटीदयम्,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

† अष्टकादिसङ्गमोपेतं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ युगे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

५ ‘इति’ शब्दो नास्ति स० सो० पुस्तकयोः ।

६ विवाहाव्ययवृद्धिषु,—इत्यन्यत्र पाठः । अत्ययोमरणं, वृद्धिः पुच-जन्मादिः,—इति तत्रार्थः ।

रात्रि-दानादि-निषेधं प्रक्रम्य “मुक्ता मकर-कर्कटौ”—इति पर्युदासात् ।
मत्थ-पुराणे दानस्य प्रशस्ता देशविशेषा निर्दिष्टाः,—

“प्रयागादिषु तीर्थेषु पुण्येष्वायतनेषु च ।

दला चात्यमाप्नोति* नदी॑ पुण्य-वनेषु च” ॥ इति ।

तथा व्यासेनापि,—

“गङ्गा-द्वारे प्रयागे च अविमुक्ते च पुष्करे ।

मकरे चाहृषासे च गङ्गा-सागर-सङ्गमे ॥

कुरु-चेचे गया-तीर्थे तथाचामर-कण्ठके ।

एवमादिषु तीर्थेषु दत्तमत्यतामियात्” ॥

॥०॥ इति दानप्रकरणम् ॥०॥

तदेवं सेतिकर्त्तव्यं दान-प्रकरणं निरूपितम्, अथ प्रतिगृह्णे-
निरूप्यते । तच औतोविधिः पूर्वमुदाहृतः;—“द्रव्यमर्जयन् ब्राह्मणः
प्रतिगृहीयात्”,—इति । तच, याजने येदं चर्चा पूर्वमनुक्रान्ता,
सेयम् प्रतिगृहेऽपि यथासम्भवमनुसन्धातव्या॑ ।

ननु प्रतिगृहा मनुना निन्दितः,—

“प्रतिगृहः प्रत्यवरः स तु विप्रस्य गर्हितः” ॥ इति ।

मैवम्, अखानिन्दाया अस्त-प्रतिगृही विषयत्वात् । तचोपरित्तेन
वचने स्पष्टौकृतम्,—

* दत्तचात्यमाप्नोति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† नदी,—इत्यत्र, तदा,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ तच याजने पूर्वमनुक्रान्तोयं,—इति भु० पुस्तके पाठः ।

§ सन्धातव्यः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

¶ असाधुप्रतिगृह,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“प्रतिगृहो गर्हितः स्यात् शूद्रादप्यन्यजन्मनः”* । इति ।
यः प्रतिगृहो नौचात् क्रियते, स गर्हित इत्यर्थः । सत्यतिगृहस्तु
तेनैवाभ्यनुज्ञातः,

“नाध्यापनात् याजनादाऽगर्हितादा प्रतिगृहात् ।

दोषो भवति विप्राणां ज्वलनार्क-समा हि ते” ॥ इति ।

अगर्हितादिति क्वेदः† । अगर्हित-प्रतिगृहादप्रतिगृहः श्रेयान् ‡
सथाच याज्ञवल्क्यः,—

“प्रतिगृह-समर्थोऽपि नादत्ते यः प्रतिगृहम् ।

ये स्तोका दान-शैलानां स तानाप्नोति पुष्कलान्” ॥ इति ॥ ।

मनु यमः प्रतिगृहं प्रशंसति,—

“प्रतिगृहाध्यापन-याजनानां

प्रतिगृहं श्रेष्ठतमं वदन्ति ।

प्रतिगृहात्[ा] शुद्धति जप्य-होमै-

र्याज्यन्तु पापं न पुनन्ति^{०*} वेदाः” ॥ इति ।

मनुस्तु तद्विपर्ययमाह,—

“जप-होमैरपैत्येनो याजनाध्यापनैः कृतम् ।

* प्रतिगृहस्तु क्रियते शूद्रादप्यग्न्यजन्मनः,—इति स० पुस्तके पाठः ।

† ज्वलनार्कसमोहसः,—इति स० पुस्तके पाठः ।

‡ सत्यतिगृहस्तु तेनैवाभ्यनुज्ञातः,—विशुद्धाच्च प्रतिगृह इति,—इत्ये-
तावन् पाठो मु० पुस्तके ।

§ अगर्हितादपि प्रतिगृहादप्रतिगृहश्च श्रेयान्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

|| ‘इति’ शब्दोनालिति स० पुस्तके ।

¶ प्रतिगृहः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

** पुनन्तु,—इति भु० पुस्तके पाठः ।

प्रतिग्रह-निमित्तं तु त्यागेन तपस्वैवत् ॥ इति ।

नायं दोषः, द्विजातिभ्यः प्रतिग्रहः प्रशस्तः शूद्रात् प्रतिग्रहो
निन्दितः*— इतिव्यवस्थायाः सुवचलात् । ननु सत्प्रतिग्रहेऽपि किञ्चानपि
प्रत्यवायः प्रतीयते, “प्रतिग्रहात् इधति”—इत्युक्तेः । वाढ़, अस्त्वैव
वेद-पारगलादि-सामर्थ्य-रहितस्य प्रतिग्रहे प्रत्यवायः† ! एतदेवा-
भिप्रेत्यां स्कान्दे वेद-पारगस्य प्रत्यवायोनिवारितः,—

“षड्ङ्ग-वेद-विद्विप्रोऽ चदि कुर्यात् प्रतिग्रहम् ॥

न स पापेन लिप्येत पद्म-पञ्चमिवाभ्यसा” ॥ इति ।

एषएव व्यायो याजनाथापनयोर्याजनीयः । अयाज्य-याजन-
भूतकाथापन-दुष्टप्रतिग्रहेष्वेनोबाहुल्यं, स्वस्मिन्नीषदधिकार-वैकल्येन ॥
प्रवर्नमानस्य स्वल्पः प्रत्यवायः, सुखाधिकारिणो विहित-याजनादि-
प्रवृत्तौ न किञ्चिदप्येनः,—इति विवेकः । सदसत्-प्रतिग्रहौ विवेचयति
व्यासः,—

“द्विजातिभ्योधनं लिप्येत् प्रशस्तेभ्यो द्विजोन्तमः ।

अपिवा जाति-मात्रेभ्यो न तु शूद्रात् कथञ्चन” ॥ इति ।

सतामसमवे सत्यसतोपि प्रयतिग्रह स्वतुर्विंशतिमतेऽभ्यनुज्ञातः,—

“स्मीदंश्वेत्॥ प्रतिग्रहौयाद् ब्राह्मणेभ्यस्तो नृपात् ।

* प्रतिग्रहे दोषः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† दोषः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ इत्यभिप्रेत्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ वेदाङ्ग पारगोविप्रो,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

|| वैकल्यमति,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ सदा च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

ततस्तु वैश्य-शूद्रेभ्यः शङ्खस्य वचनं यथा” ॥ इति ।

शूद्र-प्रतिग्रहे विशेषमाहाङ्गिराः,—

“यत्तु राशीकृतं धान्यं खले चेते तथा भवेत्* ।

शूद्रादपि यहीतव्यमित्याङ्गिरस-भाषणम्” ॥ इति ।

तत्रैव विशेषान्तरमाह व्यासः,—

“कुटुम्बार्थे तु सत्-शूद्रात् प्रतिग्राह्यमयाचितम् ।

क्रल्यमात्रामने चैव न हि याचेत कर्हिचित्” ॥ इति ।

मनुरपि,—

“न यज्ञार्थं † धनं शूद्रात् विप्रोऽ भिक्षेत धर्मवित् ।

यजमानोऽपि भिक्षिला चाण्डालः‡ प्रेत्य जायते” ॥ इति ।

असत्-प्रतिग्रहोचितोऽवस्था-विशेषः स्कन्द-पुराणे दर्शितः,—

“दुर्भिक्षे दारुणे प्राप्ते कुटुम्बे सौदति चुधा ।

असतः प्रतिग्रहौयात् प्रतिग्रहमतन्तिः” ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“आपद्धतः संप्रग्नहन् भुज्ञानेवाणी यतस्ततः ।

न लिप्येतैनसा विप्रो ज्वलनार्क-सम-प्रभः” ॥ इति ।

मनुरपि,—

* इति चेतेथवा भवेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† यागार्थं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ द्विजो,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ चण्डालः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ भुज्ञानोपि,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

“दृढौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः ।
अप्यकार्य-शतं कृत्वा भर्त्या मनुव्रतीत् ॥
जीवितात्यपमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्तः ।
आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते” ॥ इति ।
गारुड़-पुराणे प्रतियात्मस्य द्रव्यस्येयना दर्शिता,—
“यावता पञ्च-यज्ञानां कर्तुर्निर्वहणं भवेत्* ।
तावदेव हि गृहीयात्[†] कुटुम्बस्यात्मनस्थाया” ॥ इति ।
व्याख्योऽपि,—
“प्रतियह-रुचिर्नस्यात्[‡] यात्रार्थन्तु^(१) समाचरेत् ।
स्थित्यर्थादधिकं गृहन् ब्राह्मणेयात्यधोगतिम् ॥
(१) वृत्ति-सङ्कोचमन्विच्छेन्नेहेत धन-विस्तरम् ।
धन-लाभे प्रवृत्तस्तु ब्राह्मणादेव हीयते” ॥ इति ।
अनापदि राज-प्रतियहं निन्दति याज्ञवल्क्यः,—
“न राज्ञः प्रतिगृहीयात् लुध्यस्योच्चास्त्व-वर्त्तिनः ।
प्रतियहे सूनि-चक्रि-ध्वजि-वेश्या-नराधिपाः^(२) ।

* करणं नियतं भवेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† तावद्यात्मस्यात् सदैव स्यात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ प्रतियहात्याहचिः स्यात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ यज्ञार्थन्तु,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) यात्रा जीवनेपापयः ।

(२) वृत्तिर्जीवनं ।

(३) सूनी प्राणिवधातकः । चक्री तैलिकः । ध्वजी मद्यविक्रेता ।

दुष्टा दशगुणं* पूर्वात् पूर्वादेते यथोत्तरम्” । इति ।
संवर्त्तः,—
“राज-प्रतियहेऽघोरोमध्वास्त्रादो विषोपमः ।
पुत्र-मांसं वरं भोक्तुं न तु राज-प्रतियहम्” ॥ इति ।
स्कान्दे,—
“मरु-देशे निरुदके ब्रह्म-रक्षस्त्रमागतः ।
राज-प्रतिप्रहात्पुष्टः पुनर्जन्म न विन्दति ॥
ब्राह्मणं यः परित्यज्य द्रव्य-लोभेन मोहितः ।
विषयामिष-लुञ्चस्तु^(१) कुर्याद्राज-प्रतियहम् ॥
रौरवे नरके घोरो तस्यैव पतनं ध्रुवम् ।
दृचा दवाग्निना दग्धाः प्ररोहन्ति धनागमे ॥
राज-प्रतियहादग्धा न प्ररोहन्ति कर्हिचित्” । इति ।
विष्णु-धर्मोत्तरे,—
“दश-सूनि-समश्वकी दश-चक्रि-समोध्वजौ ।
दश-ध्वजि-समा वेशा दश-वेशा-समोनृपः ॥
दश सूना-सहस्राणि योवाहयति सौनिकः^(२) ।
तेन तु ल्यः सूतोराजा धोरस्त्रमात् प्रतियहः” ॥ इति ।
अधार्मिक-राज-विषयेयं निन्दा । तथा च तत्रैव विशेषितम्,—

* अष्टादशगुणं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† नरकेरौरवेधोरे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) विषयरूपं यदामिषं लोभ्यवल्तु, तत्र लुञ्चः ।

(२) सूना प्राणिवधस्यानं । तत्र नियक्तः पुरुषः सौनिकः ।

“येषां न विषये विप्राः यज्ञैर्यज्ञ-पतिं हरिस् ।
यजन्ते भूभुजां* तेषामेतत् सूनोदितं फलम् ।
येषां पाषण्ड-सङ्कीर्णं राङ्गं न ब्रह्मणोत्कटम् ॥
एते सूना-सहस्राणां दशानां भागिनोनृपाः ।
येषां न यज्ञ-पुरुषः कारणं पुरुषोत्तमः ॥
ते तु पाप-समाचाराः सूना-पापोपभागिनः”‡ ।

अदुष्टान्तु राज्ञः प्रतियहो न निन्दितः । अतएव कन्दोग-शाखायां
प्राचीन-शालादीनहासुनीन् राज-प्रतियहे प्रवर्त्तयितुमश्वपति-नाम-
केन राजा दोषाभाव उपन्यस्तः—

“न मे स्वेनोजन-पदे न कदर्था न मद्यपः ।

नानाहिताग्नि नाविदान्नं खैरौ खैरिणी^(१) तथा”§ ॥ इति ।

याज्ञवल्क्य-वचनेपि राज-प्रतियह-निन्दायां¶ “लुभ्यस्योच्छास्त-
वर्त्तनः”—इति विशेषणाददुष्ट-राज-प्रतियहो न निन्दितः,—इति
गम्यते । तथा नारदोऽपि,—

* भूभृतां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† ब्राह्मणास्यदम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ सूनापापाहितेभूताः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ कुतः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

¶ राजप्रतियहनिन्दाविशेषिता,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) कदर्थः,—“आक्वानं धर्मक्वायच्च पुत्रदारांच्च पीडयन् । येकोभात्
सच्चिनोवर्यान् स कदर्थ इति सृष्टः”इत्युक्तलक्षणः । खैरौ खच्छन्द-
च्चवहारी । खैरिणी,—“खैरिणी या पतिं हित्वा कामतोऽन्यं समा-
श्रयेत्”—इत्युक्तलक्षणा ।

“श्रेयान् प्रतियहो राज्ञां नान्येषां ब्राह्मणादृते ।
ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वावयेतौ धृत-व्रतौ ॥
नैतयोरन्तरं किञ्चित् प्रजा-धर्माभिरक्षणे* ।
इहुचीनामइहुचीनाच्च सन्निवेशो † यथाभसाम् ॥
समुद्रे समतां यान्ति तद्वद्राजां^(१) धनागमः ।
यथाऽग्नौ संस्थितश्चैव इहुद्धिमायाति काच्चनम् ॥
एवं धनागमाः सर्वे इहुद्धिमायान्ति राजनि” । इति ।
दुष्ट-प्रतियहवतः‡ सत्प्रतियहस्यापि१ आपदिषयता कुतो न
कल्प्यते,—इति चेत् । न,¶ ब्रह्माण्ड-पुराणे सत्प्रतियहस्यानापद्यपि
विहितलात् ।

“अनापद्यपि धर्मेण याज्यतः शिष्यतस्था ।
गृह्णन् प्रतियहं विप्रो न धर्मात् परिहीयते ॥
गृह्णौयाद् ब्राह्मणादेव नित्यमाचार-वर्त्तनः ।
अद्भूया विमलं दत्तं तथा धर्मान्न हीयते”—इति ।
केषु चिद्रस्तु-विशेषेषु अयाचितेषु न प्रतियह-दोषः,—इत्याह
भरद्वाजः,—

* प्रजाधर्माभिरक्षणम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† सन्निपातो,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ दुष्टप्रतियहवतः,—इति स० सो० पुस्तके षु पाठः ।

§ अपि शब्दोनास्ति सु० पुस्तके ।

¶ तत्र,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) राजामिति शैषिकी घष्टी ।

“अथाचितोपपन्नेषु नास्ति देषः प्रतिग्रहे ।
 अस्तु तद्विदु* देवास्तस्मात्तन्नैव निर्णुदेत्” ॥ इति ।
 तत्र भजद्वाराभिप्रेतान् वस्तु-विशेषान्निर्दिशति याज्ञवल्क्यः,—
 “कुशाः शाकं पयो मत्या गन्धाः पुष्टं दधि चितिः ।
 मांसं श्याऽसनं धानाः† प्रत्याख्येयं न वारि च ॥
 अथाचिताह्वतं ग्राह्यमपि दुष्कृत-कर्मणः ।
 अल्लत्र कुलटा-षण्ड-पतितेभ्यस्तथा द्विषः” ॥ इति ।

मनुरपि,—

“श्यां कुशान् ग्रहान् गन्धानपः पुष्टं मणिं दधि ।
 मत्यान् धानाः पयोमांसं शाकं चैव न निर्णुदेत् ॥
 एधोदकं मूल-फलं अन्नमभ्युद्यतञ्च यत् ।
 अस्तः प्रतिग्रहीयान्नधु चाभय-दक्षिणाम्”—इति ।

प्रतिग्रहानधिकारिणं सएवाह,—

“हिरण्यं भूमिमश्च गामनं वासस्त्विलान् घृतम् ।
 अविद्वान् प्रतिग्रहानो भस्मौभवति काष्ठवत्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“विद्या-तपोभ्यां हीनेन नतु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।
 ग्रह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च” ॥ इति ।
 विदुषस्तु न कोऽपि प्रतिग्रहोदोषावह इति वाजसनेयि-ब्राह्मणे

* तं विदु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† धान्यं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

गायत्री-विद्यायां श्रूयते,—“अदि हवा अष्टेवं विदान् दिजः* प्रतिग्रहाति सहै† तद्वायत्रा एकं पदं प्रतिसन्धाय इमां स्त्रीन् लोकान् पूर्णान् प्रतिग्रहीयात् योऽस्या एतत्वयमं पदमाप्नुयादथ यावत्तौयन्त्रौविद्याय तावत् प्रतिग्रहीयात् योऽस्या एतद्वितीयं पदमाप्नुयादथ यावदिदं प्राणियुस्तावत् प्रतिग्रहीयात् योऽस्या एतत् वृत्तीयं पदमाप्नुयादथास्या एतदेव तुरीयं दर्शितं पदं परोरजोयएष तपति नैव केन जाप्यं कुत एतावत् प्रगङ्गीयात्‡—इति ।

॥०॥ इति प्रतिग्रहप्रकरणम् ॥०॥

एवं निरूपितानामध्यापनादीनां प्रतिग्रहान्नानां शब्दान्तराधिकरण-न्यायेन (मौ० २च० २पा० १च०) कर्म-भेदमभिप्रेत्य ‘षट्कर्माभिरतः’—इत्युक्तम् । स च न्याय ईत्यं प्रषर्त्तते । यजति ददाति जुहोतौयुदाहरणम् । तत्र संशयः, किं सर्व-धार्वर्थानुरक्तैका भावना^(१) उत प्रतिधार्वर्थं नानाः । तत्र, भावना-वाचकस्याख्यातस्यैकलाङ्गिनानामपि धार्वर्थानामुपसर्जनत्वेन प्रधान-भेदकलासम्बवाचैकैव भावनेति पूर्वपक्षः । धार्वर्थानुरक्तनमन्तरेण केवलाख्यातेन भावनाया अप्रतीतेः उत्पन्नि-शिष्ट-धार्वर्थनैकेनानुरक्ते आख्यातार्थे

* अपि किञ्च,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

† नहैव,—इति स० से० पुस्तकेष पाठः ।

‡ अथास्या इत्यारभ्य प्रग्रहीयात्,—इत्यतः पाठोनास्ति । स० से० पुस्तकेष ।

§ भिन्ना,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) भावना आख्यातार्थः । स च प्रयत्नो व्यापारो वा ।

धात्वर्थांतराणामनुप्रवेशात् प्रतिधात्वर्थं भावना-भेदः,—इति सिद्धान्तः। एवं चाध्यापनादिभिः षड्भिर्धात्वर्थैः षोडा भावना भिद्यते,—इति भवन्येतानि षट् कर्माणि । तेषु 'अभिरतिः' अद्भा-पूर्वकमनुष्ठानम् । अश्रुद्भालुनाऽनुष्ठितमप्यफलं स्यात् । तदाह भगवान्,—

"अश्रुद्भया ज्ञतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ, न च तत् प्रेत्य नो इह" ॥ इति ।

'नित्यम्'—इत्युत्तरत्रान्वेति न पूर्वत्र, अध्यापनादीनां चायाणामनित्यत्वात् । देवता च अतिथिश्च देवतातिथी, तथोः प्रतिदिनं पूजकोभवेत् । देवता-स्त्रूपञ्च वाजसनेयि-ब्राह्मणे, शाकल्य-याज्ञवल्क्य-संवादे विचार्य निर्णीतम् । तत्र, शाकल्यः प्रष्टा, याज्ञवल्क्योवक्ता, देवता-विस्तार-सङ्घेषौ स्त्रूपञ्च* प्रष्टव्योऽर्थः । तत्र चैषा श्रुतिः । "अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पग्रच्छ ; कति देवता याज्ञवल्क्येति । स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे ; यावन्तो बैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते, चयश्च चौच शता चयश्च चौच सहस्रेति । ओमिति होवाच ; कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति, चयस्त्रिंशदिति । ओमिति होवाच ; कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति, षड्गिति । ओमिति होवाच ; कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक इति । ओमिति होवाच ; कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक इति । ओमिति होवाच ; कतमे ते चयश्च चौच शता चयश्च चौच सहस्रेति । स

* विस्तारसंक्षेपौ च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

होवाच ; महिमानएवैषामेते चयश्च चिंशत्येव* देवा इति । कतमे ते चयस्त्रिंशदित्यष्टैवसव एकादशरुद्रा द्वादशादित्या स्तएक-चिंशदित्यैव प्रजापतिश्च चयचिंशा इति । कतमे ते वसव इति, अग्निश्च पृथिवीच वायुशान्तरीक्षं चादित्यश्च द्वौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीदं सर्वे वसु निहितमेते हीदं सर्वे वासयन्त तस्माद्वसव इति । कतमे ते रुद्रा इति, दश्वै पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदाऽस्माच्छरीरादुक्तामन्यथरोदयन्ति॑ यस्माद्रोदयन्ति॑ तस्माद्वद्रा इति । कतमादित्या इति, द्वादश एव मासाः॒ संवत्सरस्तैत्रादित्याएते हीदं सर्वमाददानायन्ति॑ तद्यदिदं सर्वमाददानायान्ति॑॥ तस्मादादित्या इति । कतम इश्वरः कतमः प्रजापतिरिति, स्तनयित्रु॑रेवेन्द्रोयज्ञः प्रजापतिरिति । कतमस्तनयित्रु॑रित्यशनिरिति । कतमोयज्ञइति, पशव इति । कतमे षड्गित्यग्निश्च पृथिवी च वायुशान्तरीक्षं चादित्यश्च द्वौश्चैते षड्गिते** हीदं सर्वे षड्गिति । कतमे ते॑ चयो देवा इति इमे एव चयोलोका एषु हीमे सर्वे देवा इति । कतमौ तौ द्वौ देवावित्यन्नं चैव प्राणश्चेति । कतमोधर्द्वं इति योयं पवत इति

* चयस्त्रिंशत्येव,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

+ ते यदस्माच्छरीरान्मर्या उत्क्रामन्ति,—इत्यादि पाठः मु० पुस्तके ।

‡ यज्ञोदयन्ति,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ द्वादशमासाः,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

|| तद्यदिदं सर्वमाददानायान्ति,—इति नास्ति मु० पुस्तके ।

¶ स्तनयित्रु॑,—इति मु० पुस्तके पाठः । एव परच ।

** षड्गित्येते,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

†† ते इति नास्ति मु० पुस्तके ।

यदाङ्ग र्यद्यमेक एव* पवते स कथमध्दूर्द्ध इति । यदस्मिन्निदं सर्वमध्यात्मेनाध्दूर्द्ध इति । कतम एकोदेव इति, प्राण इति स ब्रह्मे-त्याचक्षते”—इति । अस्याः अतेरेयमर्थः । उपासनाह्वाणां देवानां सङ्घादि-विस्तारे पृष्ठः† साकल्येन याज्ञवल्क्योविजीषु-कथायां^(१) प्रवृत्त-लात् पर-बुद्धि-वामोहाय निविदा प्रत्युत्तरं प्रतिपेदे । निविच्छब्दो वैश्वदेव-नामके^(२) शस्त्र-विशेषेऽवस्थितानां‡ सङ्घा-वाचिनां पदानां समुदायमाचष्टे,—इति वैदिक-प्रसिद्धिः । ततो यावन्तो देवा वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते, तावन्त उपास्याः,—इत्युक्तं भवति । तानि च पदानि, चयस्य चौचेत्यादीनि^(३) । शत-चयं शहस्र-चयं षट्कच्च देव-विस्तारः । कत्येवेत्येवकारेण तत्र तत्र देवान्तर-शङ्का व्युदस्यते । यएव देवाः पूर्वं विस्तृताः, तएव संक्षेपेण कियन्त इति तत्र तत्र॥ प्रश्नार्थः । कतीति सङ्घा-प्रश्नः, कतमे त इति खरूप-विशेष-प्रश्नः । तत्र शत-सहस्रसङ्घाण ये देवा उक्ता स्ते सर्वे प्रधानभूतान भवन्ति, किन्तर्हि, प्राधान्येन हविर्भुजां चयस्तिंश्देवानां योग-महिना स्त्रीकृतैच्छिक** विग्रहाएव, ततो न तेषां खरूप-विशेषः पृथक् निरूपणौयः इति†† ।

* यदयमेकइह,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† संख्याविस्तारेण कतीतिएष्टो,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ स्थितानां,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ चयस्य चिश्चादिव्येवमादीनि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ तत्रच्च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

¶ शतसहस्रसंख्या,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

** स्त्रीकृत भैतिक, इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

†† ‘इति’ शब्दो नाल्ति स० सो० पुस्तकयोः ।

(१) विजीषु कथा जल्यः वितण्डास्तु । तिसः किल कथा भवन्ति वादे जल्यो वितण्डा च । सर्वमिदं न्याये प्रथमद्वितीये स्पृष्टम् ।

(२) अप्रगीतमन्वसाध्या स्तुतिः शस्त्रम् ।

चयस्तिंश्देवेषु अतावस्त्राद्यः पुराण-प्रसिद्धेभ्यो वस्त्रादिभ्योऽन्ये^(१), तेषु शब्द-प्रवृत्तिर्यागिकी^(२) । प्राणा वाञ्छेन्द्रियाणि, आत्माऽन्तःकरणम् । इन्द्रप्रजापति-शब्दौ लक्षण्या स्तनयिनु-यज्ञयोर्वर्त्तते, लक्षितलक्षण्या लशनि-पश्चोः^(३) । अन्न-प्राणै* भोग्य-भोक्त्रभिमानिनौ^(४) । अधर्द्दू-शब्दो रुद्धा सङ्घावाची, योगेन तु समद्धं वायुं वक्ति । वायुः सूत्रात्मा^(५), “वायुर्व गौतम, सूत्रम्”—इति श्रुतेः । अन्ते प्राणशब्दः परमात्मवाचकः । तदेव स्पृष्टयितुं स ब्रह्मेत्युक्तम् । तत्-शब्दः परोक्त-

* अन्नं प्राणो,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† भोक्त्रभिमानिनौ,—इति स० सो० शा० पुस्तके षु पाठः ।

(१) वस्त्रादीवादिशब्दात् रुद्रादिव्यपरिग्रहः । अन्यत्वच्चाच्चत्यवस्त्रादीनां, अग्न्यादीनां तथात्वाभिधानात् स्पृष्टम् । पुराणप्रसिद्धास्त्रवस्त्रादयोनामाग्न्यादिरूपाः । तेषां खरूपमादिव्यपुराणे प्रोक्तम्,—“प्रसद्वद्वदनामैस्मावरदाः शक्तिपाण्यः । पद्मासनस्त्रादिभुजावसेष्टौप्रकीर्तिः । करे चिश्चुलिनोवामे दक्षिणे चाक्षमालिनः । एकादशप्रवर्त्तया रुद्रस्त्रक्त्वेन्दुमौलयः । पद्मासनस्त्रादिभुजाः पद्मगभाङ्गकान्तयः । करादिखन्यपर्यन्तं नालपङ्कजधारिणः ॥ इन्द्राद्याद्वादश्चादिव्याल्लोकेजोमण्डलम-धरणाः”—इति ।

(२) एतेषु हीदंसर्गं वसुनिहितं—इत्यादि श्रुत्युक्तयोगप्रयोज्येर्थः ।

(३) प्रथममिन्द्रशब्दस्य तत्संबन्धिनित्यनिधिनौ—मेषे लक्षणा, ततो मेषे-लक्षितस्तेन्द्रशब्दस्य मेधसंबन्धिन्यशनौलक्षणा इति लक्षितलक्षण्योर्यम् । वस्तुतस्तु यत्र शक्यार्थस्य परस्परासंबन्धेनलक्षणा, तत्रैव लक्षितलक्षणोच्यते । प्रकृतेचेन्द्रशब्दस्य तत्संबन्धिसंबन्धिनि अशनौलक्षण्योति लक्षितलक्षणा । एवं प्रजायतिशब्देर्पि द्रष्टव्यम् ।

(४) अन्नशब्दो भोग्यभिमानिनौ देवतामाचष्टे, प्राणशब्दस्य भोक्त्रभिमानिनीमिति विवेकः ।

(५) सूत्रात्मा हिरण्यगर्भः ।

वाची, अक्षत-ब्रह्म-विचारं पुरुषं प्रति ब्रह्मणः शास्त्रैक-समधिगम्य-
त्वात् परोक्षम्,—इति । तत्र, प्राण-शब्द-वाच्यः परमात्मैवैको-
सुख्योदेवः । तत्-खरूपञ्च श्वेताश्वतरा विस्थृतमामनन्ति,—

“एकोदेवः सर्व-भूतेषु गूढः
सर्वव्यापौ सर्वभूतान्तरात्मा ।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः
साक्षीचेता॑ केवलोनिर्गुणञ्च” ॥ इति ।

एतमेव देवं शास्त्र-कुशलास्तैः शब्द-विशेषैर्बज्जधा व्यवहरन्ति ।
तथा च मन्त्र-वर्णः॒—

“सुवर्णं विप्राः कवयोवचोभि—
रेकं सन्तं बज्जधा कल्पयन्ति”—इति ।

तेच शब्द-विशेषा विस्थृतमन्यस्मिन्मन्त्रे श्रूयन्ते,—
‘इन्द्रमित्रं वरुणर्मग्निमाङ्ग
रथोदिव्यः स सुपर्णेणगृह्यतान् ।
एकं सद्विप्रावज्जधावद—
न्यग्निं यमं मातरिश्वानमाङ्गः’—इति ।

ननु, इन्द्र-मित्र-वरुणादयः शब्दा भिन्नदेव-वाचिनो नलेकं
देवमभिदधति, अन्यथा वारुणयागो॑ ऐन्द्रोमन्तः प्रयुज्येत । नायं
दोषः, एकलेऽपि देवस्य मूर्त्ति-भेदेन मन्त्र-व्यवस्थापपत्तेः ।

* वेच्चा,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† मन्त्रः—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ वरुणयागेषु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

यथा, शैवागमेषु शिवस्यैकलेऽपि प्रतिमा-भेदेन* दक्षिणामूर्त्ति-चिन्ना
मणि-मृत्युञ्जयादयोमन्त्रामूर्त्ति-विशेषेषु व्यवस्थिताः; यथा वा,
वैष्णवागमेषु गोपाल-वामनादयोमन्त्राः, तथा वेदेऽपि † किं न
स्थात् । ननु, द्रव्य-देवते यागस्य खरूपं, खरूप-भेदाच्च कर्म-भेदः
प्रतिपादितः,—“तत्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा, वाजिभ्यो
वाजिनम्”—इत्यत्र ; यथा५मिक्षा-वाजिनयोर्द्रव्ययोर्भेदस्थावा-
श्चेषां देवानां वाजिभ्योदेवेभ्यो भेदाऽभ्युपगत्य—इति‡ । वाढः,
अभ्युपगम्यते ह्येकस्यैव वासवस्य देवस्य कर्मानुष्टान-दशायामौपा-
धिकोभेदः । अतएव, वाजसनेयि-ब्राह्मणे इष्ट-प्रकरणे कर्मानुष्टाणै५
प्रसिद्धूं देव-भेदमनूद्य तदपवादेन ॥ वास्तवं देवैकत्वमवधारितम्,—
“तद्यदिदमाङ्गरमुं यजेतामुं यजेतेत्येकं देवमेत्यैव सा विस्तृष्टिरेष
उ ह्येवा॑ सर्वे देवाः,—इति । नचैकस्माद्वात् फल-भेदोदुः सम्पादः,—
इति शङ्कनीयम्, उपास्ति-प्रकार-भेदेन तदुपपत्तेः । “तं यथा
यथोपासते, तदेव भवति”—इति श्रुतेः । यथैकोऽपि राजा च्छच-
चामरादि-सेवा-प्रकार-भेदेन फल-भेदे हेतुस्तदत् । ननु, देवः फलं
ददातीत्येतन्नीमांसको न सहते । तथा हि नवमाध्याये विचारितम्,—
किं यागेनाराधिताच्या देवतायाः फलं, उतापूर्व-द्वारकं यागस्य

* प्रतिमाप्रासादभेदेन—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† देवेष्पि,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ ‘इति’ शब्दो नात्ति सु० पुस्तके ।

§ कर्मानुष्टान,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

|| तदनुवादेन,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

¶ एषह्येव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

फल-साधनत्वमिति संशयः । तच * भद्रुरस्य यागस्य कालान्तर-भावि-फलं प्रति साधनत्वायोगादवश्यं द्वारं^(१) किञ्चित् कल्पनीयम् । देवता-प्रसादश्च श्रुति-युक्तिभ्यस्तद्वारं स्थात् । “हप्तएवैनमिन्द्रः प्रजया पश्चुभिस्तर्पयति”—इति श्रुतिः । युक्तिरप्युच्यते,—क्रियया प्राप्नुमिष्ट-तमलात् । कर्म कारकं प्रधानं, तेन कर्मणा व्याप्तलात् सम्प्रदानं ततोऽपि प्रधानं, इन्द्रादि-देवताः ॥५ च सम्प्रदानत्वेन प्रधान्यात् पूजामर्हन्ति, यागश्च पूजारूपलादतिथेभीजनमिव ॥ देवताया अङ्गं स्थात् । तस्माद्वाजादिवदेवः फलं ददातीति पूर्वः पचः । अत्रोच्यते । यागदेवतयोर्यात्यमङ्गाङ्गिभाव उपच्यतः, स तु शब्दाकाङ्गानुसारेण विपर्येति । तथा हि, यजेतेत्यास्यातेन^(२) भावनाऽभिधीयते । सा च, किं केन कथमिति भाव्य-करणेतिकर्त्तव्यता-लक्षणमंश-त्रयं क्रमेणाकाङ्गति । तच, यागस्य समान-पदोपनीतत्वेऽप्ययोग्यलान्न भाव्यता । स्वर्गस्य तु वाक्यादुपनीतस्यापि[॥] पुरुषार्थत्वेन योग्यलात् भाव्यता स्थात् । तस्य च स्वर्गस्य साधनाकाङ्गायां यांगः करण-

* अत्र,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

† द्वारं स्थात्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ कर्तुः क्रियया आप्नुमिष्टतमलात्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ स० सो० शा० पुस्तकेषु एकवचनन्तःपाठः । यत्रं परत्र ।

॥ यागस्य पूजारूपलादतिथिभीजनमिव,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ वाक्यादुपनीतस्यापि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) द्वारं फलकालस्थायी व्यापारः ।

(२) भावना च भावयितुर्व्यापारः प्रयत्नो वा ।

त्वेनाच्चेति । तच करणं साध्य-स्वरूपलात्* स्व-निष्पादकं सिद्धं[†] द्रव्यदैवतमितिकर्त्तव्यत्वेन[‡] गृह्णाति,—इति ॥६ । ततो यागोङ्गी, देवता च तदङ्गम् । एवच्च सति, नानिथिवदेवता यागेनाराधते । यातु श्रुतिः,—“हप्तएवैनम्”—इति, नासौ स्वार्थं तात्पर्यवती, प्रत्यक्षादि-विरोधात्^(१) । न हि, काचिदिग्नि-वती देवता हविर्भुव्रा हप्ता फलं प्रयच्छतीति प्रत्यक्षेणोपलभ्यते, प्रत्युत तदभावः प्रत्यक्षेण योग्यानुपलभ्यता वा^(२) प्रमीयते । किं च, अश्वमेधे “गां दंडाभ्यां मण्डूकान् दन्तैः ॥” इत्याद्यवयवानां दंडादि-द्रव्याणां हविषां भोक्तृत्वेन गोणं मण्डूकादय-स्त्रियच्छोऽपि^{**} देवता-विशेषाः श्रूयन्ते । न च तेषां फल-प्रदातृत्वां^{††} सम्भाव्यते । “ओषधीभ्यः स्वाहा, वनस्पतिभ्यः स्वाहा, मूलेभ्यः स्वाहा”—इत्यादावचेतनानामोषधि-वनस्पति-तदवयवानां देवतात्वं श्रूयते । तच, कुतोहविर्भाकृत्वं, कृत

* साध्यरूपलात्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† सिद्धं,—इति नास्ति भु० पुस्तके ।

‡ द्रव्यं देवतामितिकर्त्तव्यत्वेन,—इति भु० पुस्तके पाठः ।

६ ‘इति’ शब्दो नास्ति मु० पुस्तके ।

॥ सैगां दंचाभ्यां मण्डूकान् जंभ्येभिः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ सैगामण्डूकादय,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

** ‘अपि’ शब्दो नास्ति स० सो० शा० पुस्तकेषु ।

†† फलदातृत्वं,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) प्रत्यक्षानुलम्बवाधितेऽर्थं श्रुतेः प्रामाण्याभावादितिभावः । स्पष्टमिद-मात्रतत्त्वविवेके ।

(२) प्रत्यक्षेणोति न्यायमते । प्रत्यक्षेणोवाभावोग्न्यते योग्यानुलक्षित्वा तच सहकारिमात्रमिति तत्सिद्धान्तात् । योग्यानुलक्षिति मीमांसकमते । तन्मतेऽभावयाहिकाया अनुपलभ्ये प्रमाणान्तरत्वात् ।

स्तरं वृप्तिः, कृतस्तमां फल-दानम् । तस्मादिग्यहादिमतां देवाना*म-
भावान् देवता-प्रसादो यागस्य फल-दारम् । किन्तु, श्रूयमाण-
फलसाधनलान्यथानुपपत्ति-कल्पमपूर्वं तद्वारम् । अभ्युपगते व्यपि
देवेष्वपूर्वस्यैव फल-दारलभवश्च वक्तव्यं, मन्त्रार्थवादेतिहास-पुरा-
णेषु देवानामपि तपश्चरण-कल्पनुष्ठान-ब्रह्मास्त्वादि-मन्त्र-प्रयोगेभ्यः
समीहित-सिद्धानुकीर्तनात् । तस्मान् देवः फल-प्रदः—इति सिद्धम् ।
(१) औपनिषदाख्लीश्वरस्य फल-दावलं भन्यन्ते । तथाहि, तदीये शाक्ते (२)
हत्तीयाध्याये विचारितम् । किं धर्मः फलं ददाति, आहोस्त्रिदीश्वरः,—
इति संशयः । तच, मीमांसकोक्त-न्यायेन धर्मः फल-प्रदः,—इति पूर्वः
पत्तः । सिद्धान्तस्तु, किं धर्मोऽन्यानधिष्ठितएव फल-प्रदः, किं वा,
केनचिच्छेतनेनाधिष्ठितः? नाद्यः, अचेतनस्य तारतम्यानभिज्ञस्य
यथोचित-फल-दावलायोगात् । द्वितीये तु, येनाधिष्ठितः, सएव
फल-दाताऽस्तु + । न चैव धर्मस्य वैयर्थ्यमिति शङ्कनीयं, वैषम्य-नैर्घृण्ण-
परिहाराय धर्मोपेक्षणात् । असति तु धर्मे, कांश्चिदुत्तमं सुखं,
कांश्चिन्नाध्यमं, कांश्चिदधमं, प्रापयन्नीश्वरः, कथं विषमो न भवेत् ।
कथं वा विविधं दुःखं प्रापयन्निर्घृणेन भवेत् । धर्माधर्मानुसारेण
तत्-प्रापणे गुरु-पितृ-राजादीनामिव न वैषम्य-नैर्घृण्णे प्राप्नुतः ।

* देवादीना, ...इति सु० पुस्तके पाठः ।

+ फलं ददातु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ चिच्चं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) औपनिषदावेदान्तिनः ।

(२) शारीरके ।

न हि दुष्ट-शिक्षां शिष्ट-परिपालनञ्च कुर्वतां गुर्वादीनां वैषम्य-नैर्घृण्णे
विद्येते (३) । यदुक्तं,—गो* मण्डुकादीनां तिरस्तामोषधि-वनस्पत्यादीनाञ्च
खावराणां फल-प्रदलमयुक्तम्,—इति । तत् तथैवास्तु, ईश्वरस्य फल-
दावले कः प्रत्यूहः । यदपि “हन्तएवैनमिन्दः प्रजया पशुभिस्तर्पयति”—
इति, तचापीच्च-देवतायामवस्थितोऽन्तर्यामी फल-प्रदलेन विव-
चितः । “अन्तः-प्रविष्टः शास्त्रा जनानाम्”—इति श्रुतेः । तस्मादी-
श्वरस्य प्रसादएव + फल-दारम् । न च जैमिनेय-वैद्यासिक्योर्मतयोः
परस्परं विरोधः, विवक्षा-विशेषेण तत्समाधानात् । यथा, देवदत्त-
स्यैव पक्तृलेऽपि सम्यगभिज्जलनं विवक्षिला ‘काष्ठानि पचन्ति’—इति
व्यवहारः, तथा परमेश्वरस्यैव फल-प्रदलेऽपि तारतम्यापाद-निमित्त-
तया प्राधान्यं विवक्षिला धर्मः फल-प्रदः,—इति व्यवहारः किं न
स्थात् । तस्मादविरोधात् फल-प्रदोजगदीश्वरएव सर्वत्र पूजनीयो
देवः,—इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

॥०॥ इति देवता-स्त्रूप-निरूपण-प्रकरणम् ॥०॥

अतिथेर्लक्षणं स्त्रयमेव वक्ष्यति । उभयोः पूजन-प्रकारसुपरितिन-
स्कोके निरूपयामः । ‘देवताऽतिथि- पूजकोनावसीदति’—इत्युक्तेरपूजा-
यामवसीदति,—इत्यवगम्यते । तथाच कूर्मपुराणे,—

* सैगामण्डुकादीनां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

+ ईश्वरप्रसाद एव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) तथाचैक्तम् । “लालने ताडने मातुर्नाकारण्यं यथाऽभैक्ते । तदेव
महेश्वरस्य नियन्तुर्गुणदोषयोः”—इति ।

“योमोहादथवाऽलखादक्षता देवताऽर्चनम् ।
भुङ्गे, स याति नरं सूकरेभिः जायते ॥
अक्षता देव-पूजाञ्च महायज्ञान् द्विजोत्तमः ।
भुज्जीत चेसमूढात्मा तिर्थग्योनिं स गच्छति(१)”—इति ।

मार्कण्डेयः—

“अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।
स तस्य दुष्कृतं दत्ता पुण्यमादाय गच्छति” ॥

देवलोकापि,—

“अतिथिर्गृहमध्येत्य यस्य प्रतिनिवर्त्तते ।
असत्ततो निराशश्च स सद्योहन्ति तत्कुलम्”—इति ।

पूजायान्तु न केवलमवसादाभावः* किन्तव्युदयोऽप्यस्ति ।

तथा च विष्णुधर्मीत्तरे,—

“ये ऽर्चयन्ति सदा विष्णुं शङ्ख-चक्र-गदा-धरम् ।
सर्व-पाप-विनिमुक्ता ब्रह्माणां प्रविशन्ति ते”—इति ।

कूर्मपुराणे—

“वेदाभ्यासेऽन्वहं झक्तया महायज्ञ-क्रियास्था(२) ।

* न केवलं पापाभावः—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) ‘स’ शब्दस्य द्विरपादानात् ‘स मूढात्मा’—इति, ‘स तिर्थग्योनिं गच्छति’—इति च वाक्यद्वयमत्र मन्त्रम् ।

(२) ‘अध्यापनं ब्रह्मयज्ञ’—इत्यृक्तेरध्यापनमेव महायज्ञान्तर्गतं वेदाभ्यासस्तु ततः पृथक् । अथवा, वेदाभ्यासस्य महायज्ञान्तर्गतत्वेषि एथग्रन्थास्यो गोद्यवन्यायात् । ततस्य महायज्ञपदं वेदाभ्यासेतर-महायज्ञ-पदमिति श्लिष्ट्यते ।

नाशयन्त्याशु पापानि देवानामर्चनं तथा”—इति ।

मनुरपि—

“अतिथिं पूजयेद्यसु आन्तं चादृष्टमागतम्* ।
सृष्टं गो-शतं तेन दत्तं खादिति मे मतिः”—इति ॥

विष्णुरपि—

“खाथायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा ।
नावाप्नोति गृही लोकान् यथा लतिथि-पूजनात्”—इति ।
वैश्वदेवाद्यर्थमोदनं पाचयिता तेन होमे कृते सति योऽवशिष्ठ-
ओदनः स ‘ज्ञत-शेषः’ । तसेव भुज्जीत, न तु ख-भोजनार्थं पाचयेत् ।
यदाह भगवान्,—

“यज्ञ-शिष्टाश्चिनः सनोमुच्यन्ते सर्व-किञ्चिष्ठैः ।
भुज्जते ते लघं पापा ये पचन्यात्म-कारणात्”—इति ।

‘ज्ञत-शेषम्’—इत्यत्र ज्ञत-शब्दो महाभारते व्याख्यातः—

“वैश्वदेवादयो होमाज्ञतमित्युच्यते बुधैः”—इति ।

तस्य शेषोज्ञत-शेषः । स च ज्ञत-शेष-शब्दो देवर्षि मनुष्यादि-
पूजोपयुक्तावश्चिष्ठसुपलक्षयति । तदाह मनुः,—

“देवानृषीन् मनुष्यांश्च पितृन् गृह्यास्य देवताः ।

पूजयिता ततः पञ्चादृष्टस्यः शेषसुमवेत् ।

अर्घं स केवलं भुङ्गेयः पचत्यात्म-कारणात् ।

यज्ञशिष्टाश्चनं होतत् सतामन्तं विधौयते”—इति ।

* आन्तं वा दुष्टमानसम्,—इति स० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

‘ब्राह्मणेनावसीदति’—इत्यत्र विवक्षितस्य ब्राह्मणस्य लक्षणं
महाभारते दर्शितम्—

“सत्यं दानं तपः शौचमानृशंसं दमोघृणा ।
दृश्यन्ते यत्र विप्रेन्द्र, स ब्राह्मण इति सूतः ॥
जितेन्द्रियो धर्म-परः स्वाध्याय-निरतः शुचिः ।
काम-क्रोधौ वशौ यस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
यस्य चात्म-समोलोको धर्मज्ञस्य मनस्तिनः ।
खयं धर्मेण चरति* तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
योऽथापयेदधीते वा याजयेद्वा यजेत वा ।
दद्याद्वापि यथाशक्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
क्षमा दद्या च विज्ञानं सत्यं चैव दमः शमः ।
अथात्मनिरतिर्ज्ञान† मेतद्ब्राह्मण-लक्षणम्”—इति ॥

तथाच, अनाहिताग्नितायामपि उक्तलक्षण-संक्षिप्तो ब्राह्मणेनाव-
सीदतीति वाक्यार्थः पर्यवसितो भवति‡ ।

‘चतुर्णामपि वर्णनाम्,—इति, ‘षट्कर्माभिरतः’—इति वचन-
द्वयेन साधारणसाधारण-धर्मां संक्षिप्तोपदर्शितौ । यद्यप्यधापनादि-
त्रयमेव विप्रस्वासाधारणं नाथयनादि-त्रयं तस्य वर्ण-त्रय-साधारण-
लात्, तथापि षट्कर्माभिरतलं पिप्रस्वैवेति न केऽपि विरोधः ॥

* सर्वधर्मेण चरितं,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† अथात्मनिरतं ज्ञान,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ ‘तथाच’—इत्यादिः, ‘भवति’—इत्यन्तः पाठो नाल्लि स० सो०
पुस्तकयोः ।

अथात्र* साधारणाध्ययनादिप्रसङ्गेन बुद्धिस्यं साधारणमान्त्रिकं
सञ्ज्ञाप्याह—

सन्ध्या स्नानं जपोहेमो देवतानाच्च पूजनम् ॥३८॥
आतिथ्यं वैश्वदेवच्च† षट् कर्माणि दिने दिने ॥

इति । ‘सन्ध्यास्नानम्’—इत्यत्र यवागू-पाक-न्यायेन स्नानस्य प्रायस्यं
व्याख्येयम्‡ । स च न्यायः पञ्चमाध्याये प्रथमपादे प्रतिपादितः ।
‘यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोतिई यवागूं पचति’—इति शूयते । तत्र॥ संशयः;
किमग्निहोत्र-यवाग्वापाकयोरनियतः क्रमः; उत नियतः, यदा नियतः;
तदा॥ पाठेन नियम्यते उतार्थेन । तत्र विधोरनुष्टानमात्र-पर्यवसा-
नात् क्रमस्य नियामकामावात्** अनियतः,—इत्येकः पूर्वः पक्षः ।
पूर्वाधिकरणेषु “अथर्वुर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति”—
इत्यत्र† पाठस्य‡ नियामकलाभ्युपगमादत्रापि तत्सभवाद्यथापाठक-

* तत्र,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† सन्ध्यास्नानं जपोहेमः स्वाध्यायेदेवताच्चनम् । वैश्वदेवातिथेयच्च इति
पादत्रये पाठः सु० मू० पुस्तके ।

‡ प्रायस्यमात्रेयम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ अग्निहोत्रं जुहोति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ तत्र,—इति नाल्लि सु० पुस्तके ।

॥ तथापि,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

** नियामकलाभावात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

†† तत्र,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡‡ पाठकमस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

मनियमः*—इत्यपरः पूर्वपक्षः† । ‘यवाग्वा’—इति द्वितीयाश्रुत्या^(१) होम-साधनलांवगमादसति च इत्ये होमानिष्ठन्तेर्थाद् यवागू-पाकः पूर्वभावी,—इति सिद्धान्तः । एवमत्रापि‡ स्नानस्य शुद्धि-हेतुलांचुद्धस्यैव सन्ध्या-बन्दनाधिकारिलात् स्नानं पूर्वभावि,—इति इष्टव्यम्^(२) । तत्रै, स्नानं तत्पूर्व-भाविनां ब्रह्मसुहृत्तेऽत्यान-हित-चिन्तनादीनां सर्वेषासुपलक्षणम् । तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“ब्राह्मे सुहृत्ते उत्याय चिन्तयेदात्मनोऽहितम् ।

धर्मार्थकामान् स्ते काले यथाशक्ति न हापयेत्”—इति ।

मनुरपि,—

“ब्राह्मे सुहृत्ते बुधेत धर्मार्थाननुचिन्तयेत् ।

काय-क्लेशांश्च तनूलान् वेद-तत्त्वार्थमेव च”—इति ।

* यथापाठं क्रमनियमः,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† पूर्वः पक्षः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ अतश्वमत्रापि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ तत्र,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

- (१) तथा चाक्षम् । “श्रुति द्वितीया द्वामता च लिङ्गं वाक्यं पदान्येव तु संहतानि । सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा स्नानं क्रमायेगबलं समाख्या”—इति । द्वितीयापदं कारकविभक्त्युपलक्षणं सर्वासामेव कारकविभक्तीनां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधनेऽन्यानपेक्षालस्य तुल्यत्वात्—इति वाचस्यतिमित्राः । उदाहरणान्येषां मीमांसा-द्वतीये द्रष्टव्यानि ।

- (२) तथा चार्थक्रमादनुष्ठानमितिभावः । क्रमस्त्र घडिवधः, “श्रुत्यर्थपठन-स्नानमुख्यप्रावर्त्तिकाः क्रमाः”—इत्युक्तेः । उदाहरणानि चैषां मीमांसापक्षमाध्याये द्रष्टव्यानि ।

वेदतत्त्वार्थः एरमात्मा । तथा च कूर्मपुराणे*,—

“ब्राह्मे सुहृत्ते उत्याय धर्ममर्थञ्च चिन्तयेत् ।

काय-क्लेशं तदुद्धृतं ध्यायीत मनसेश्वरम्”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“ब्राह्मे सुहृत्ते उत्याय मानसे मतिमानृप ।

विबुद्ध्य चिन्तयेद्वर्ममर्थं चास्याविरोधिनम्^(३) ॥

अपौड़या तयोः काममुभयोरपि चिन्तयेत् ।

परित्यजेदर्थ-कामौ धर्म-पौड़ा-करौ नृप ॥

धर्ममप्यसुखोदर्कं लोक-विद्विष्टमेव च”—इति ।

सूर्योदयात् प्रागद्वूप्रहरे द्वौ सुहृत्तौ, तत्राद्यो ब्राह्मोदितौयो रौद्रः । तत्र ब्राह्मे चिन्तनीयार्थविशेषं दर्शयति विष्णुः,—

“उत्यायोत्याय बोद्धव्यं किमद्य सुकृतं कृतम् ।

दत्तं वा दापितं वाऽपि‡ वाक् सत्या चापि भाषिता ॥

उत्यायोत्याय बोद्धव्यं महद्भयमुपस्थितम् ।

मरण-व्याधि-शोकानां किमद्य निपतिष्ठति”—इति ।

‘ध्यायीत मनसेश्वरम्’ इति यदुक्तं, तत्र प्रकार-विशेषो बामनपुराणे,

* मनुरपि,—इत्यार्थ्य कूर्मपुराणे इत्यन्तोग्रन्थः स० से० पुस्तक-वैर्ण्यः ।

† मर्थचास्य विरोधिनं,—इति मु० पुस्तके पाठः । मर्थमप्यविरोधिनम्,—इति स० पुस्तके ।

‡ दत्तं वापि ज्ञतं वापि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

- (१) ब्राह्मे सुहृत्ते विबुद्ध्य उत्याय धर्मं यथोक्तलक्षणमर्थञ्च मानसे चिन्तयेदिति संबन्धः ।

“ब्रह्मा सुरारित्पुरान्त-कारी*

भानुः शशी भूमि-सुतोबुधस्य ।

गुरुश्च इकः सहजानुजेन

कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम्”—इत्यादि ।

॥०॥ इति ब्राह्म्ये सुहर्त्ते आत्म-हित-चिन्तन-प्रकरणम् ॥०॥
हित-चिन्तनानन्तरं ओचियादिकमवलोकयेत् न तु पापिष्ठा-
दिकम्† । तदाह‡ कात्यायनः,—

“ओचियं इुभगाङ्गां च अग्निग्निचितं तथा ।

प्रातरुत्याय यः पश्येदापद्भ्यः स प्रमुच्यते ॥

पापिष्ठं दुर्भगं मद्यै४ नग्नमुत्कृत्त-नासिकम् ।

प्रातरुत्याय यः पश्येत्तत्कलेष्पलक्षणम्”—इति ।

ततो मूत्र-पुरीषे कुर्यात् । तदाहाङ्गिराः,—

“उत्थाय पश्चिमे रात्रे तत आचम्य चोदकम् ।

अन्तर्द्वाय द्वैर्भूमिं शिरः प्रावृत्य वाससा ॥

वाचं नियम्य यत्नेन निष्ठीवोच्छास-वर्जितः ॥ ।

कुर्यान्त्रूत्त-पुरीषे तु इच्छौ देशे समाहितः”—इति ।

तत्र, द्वै-नियमान् विशिनष्टि,—

* चिपुरान्तकोऽग्निः—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† पापिष्ठम्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ नास्तीर्द सु० पुस्तके

§ वार्त्त,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

|| षष्ठीवोच्छासवर्जितः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“शिरः प्रावृत्य कुर्वैत शक्त्रूत्र-विसर्जनम् ।

अयज्ञियैरनाद्रैश्च द्वैः सञ्चाद्य मेदिनीम्”—इति ।

तत्र, कालभेदेन दिड्नियममाह याज्ञवल्क्यः,—

“दिवा-सन्ध्यासु कर्णस्य-ब्रह्मसूत्र उदड्मुखः ।

कुर्यान्त्रूत्त-पुरीषे तु रात्रौ चेद्विष्णामुखः”—इति ।

कर्णश्च दक्षिणः,—

“पवित्रं दक्षिणे कर्णे क्लावा विष्णुत्रमुत्सृजेत्”—

इति सृत्यन्तरे पवित्रस्य दक्षिण-कर्ण-स्फुलाभिधानात्* यज्ञो-
पवीतस्यापि तदेव स्थानं न्यायम् । अङ्गिरासु विकल्पेन
स्थानान्तरमाह,—

“क्लावा यज्ञोपवीतं तु पृष्ठतः कण्ठ-लम्बितम् ।

विष्णुत्रन्तु गृही कुर्यात् यद्वा कर्णे समाहितः”—इति ।

तत्र, कर्णे निधानमेकवस्त्र-विषयम् । तथा च साङ्ख्यायनः,—

“यद्येकवस्त्रोयज्ञोपवीतं कर्णे क्लावा मूत्र-पुरीषोत्सर्गं कुर्यात्”—इति ।

ननु, उक्तो दिड्नियमो न व्यवतिष्ठते, अन्यैरन्यथां स्मरणात् ।

तत्र यमः,—

“प्रत्यड्मुखसु पूर्वाहेऽपराहे प्राढ्मुखस्थाँ ।

उदड्मुखसु मध्याहे निशायां दक्षिणामुखः”—इति ।

अत्र केचिद्विकल्पमाश्रित्य व्यवस्थापर्यन्ति । तद्युक्तं सामान्य-

* दक्षिणाकर्णस्यानाभिधानात्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† अन्यैरन्यथास्य,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ प्राढ्मुखस्थितः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

विशेष-शास्त्रयोर्विकल्पायोगात् । सामान्यशास्त्रं हि याज्ञवल्क्य-वचनं दिवसे कृत्वेऽप्युदड्मुखल-विधानात्* यम-वचनन्तु विशेषशास्त्रम्, उदड्मुखलस्य मध्याह्न-विषयत्वेनाच रुद्गोच-प्रतीतेः । माऽसु तर्हि विकल्पः, यम-वचनोक्ता तु† व्यवस्था भविष्यतीति चेत् । तदपि‡ न युक्तं, प्राक् प्रत्यड्मुखल-निराकरणायैवृ देवलेन सदैवेति विशेषितवात् ॥

“सदैवोदड्मुखः प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुखः”—इति ।
अत्र, प्रातः-सायाह्न-शब्दै दिवा-रात्रि-विषयै । तथा च मनुः,—

“मूर्चोचार-समुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदड्मुखः ।

दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा”—इति ।

एवन्तर्हि यमोक्तयोः प्राक् प्रत्यड्मुखलयोः का गतिः? सूर्या-भिमुख्य-निषेध-परा यमोक्तिरिति ब्रूमः । तदुक्तं महाभारते,—

“प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रतिगां च प्रतिद्विजम् ।

मेहन्ति ये च पथिषु ते भवन्ति गतायुषः”—इति ।

यदपि देवलेनोक्तम्,—

“विष्णमूर्चमाचरेन्नित्यं सन्ध्यासु परिवर्जयेत्”—इति ।

तन्निरुद्घेतर-विषयम् । “न वेगं धारयेत् नेपरुद्धः क्रियां कुर्यात्”—इति स्मरणात् । यदपि मनुनोक्तम्,—

* दिवसे कृत्वेऽप्युदड्मुख इति वचनात्,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

† यमवचनोक्ता,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ एतदपि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ निबारणायैव,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

|| ‘इति’ शब्दोऽचाधिकः सु० पुस्तके ।

“क्वायायामन्त्रकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।
यथामुख-मुखः कुर्यात् प्राण-बाधा*भयेषु च”—इति ।
तदपि नौहारामन्त्रकारादि-जनित-दिड्मोहन-विषयम् । देश-निमो विष्णुपुराणेऽभिहितः,—

“नैर्चत्यामिषु-विच्छेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः ।

दूरादावसथान्मूर्चं पुरीषञ्च समाचरेत्”—इति ॥

आपस्तमोऽपि,—“दूरादावसथान्मूर्चं-पुरीषे कुर्यादक्षिणान्दिशमपरा वा” इति । मनुरपि,—

“दूरादावसथान्मूर्चं दूरात् पादावसेचनम् ।

उच्छिष्टान्ननिषेकञ्च दूरादेव समाचरेत्”—इति ॥

सएव वर्ज्य-देशानाह,—

“न मूर्चं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गो-ब्रजे ।

न फाल-कृष्टे न जलेृ न चित्यां न च पर्वते ॥

न जीर्ण-देवायतने न वल्मीके कदाचन ।

न सप्तवेषु गर्त्तेषु ॥ न गच्छन्नाप्यवस्थितः॥ ॥

न नदी-तीरमासाद्य न च पर्वत-मस्तके ।

* वाध,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† च,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ पादावनेजनम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ हलक्षये न न जले,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

|| न चैवेषु न गर्त्तेषु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

¶ न गच्छन्नाधिरोहितः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

वायग्नि-विप्रानादित्यमपः पश्यन् तथैव च* ॥
न कदाचन कुर्वीत विष्मूचस्य विसर्जनम्”—इति ॥

यमोऽपि,—

तुषाङ्गार-कपालानि देवताऽयतनानि च ।
राजमार्ग-भूमानानि शेनाणि च खलानि च ॥
उपरहो न सेवेत छाया-दृचं चतुष्पथम्† ।
उदकं चोदकांतम् पन्थानम् विसर्जयेत्॥
वर्जयेत् दृचं-मूलानि चैत्य-श्वभ्र-बिलानि च”—इति ॥

हारीतः—

“आहारनु रहः कुर्यात् विहारचैव सर्वदाः ।
गुप्ताभ्यां लक्ष्म्युपेतः स्यात्‡ प्रकाशे हीयते श्रिया”—इति ॥

आपस्तुमोऽपि,—“न च सोपानत्को॥ मूत्र-पुरीषे कुर्यात्”—इति ।

यमोऽपि,—

“प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शक्त् ।
दृष्ट्वा सूर्यं निरीचेत गामग्निं ब्राह्मणं तथा”—इति ॥
ततो लोष्टादिना परिमिष्ट-गुद-मेहनो॥ गटहीतशिश्रूषोत्तिष्ठित् ।

तथा च भरदाजः,**—

- * तथैवगाः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।
- † चतुष्पथे,—इनि मु० यस्तके पाठः ।
- ‡ सर्वथा,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।
- § लक्ष्मीयुक्तः स्यात्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।
- ॥ सोपानत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।
- ॥ परिमिष्टमेहनो,—इति मु० पुस्तके पाठः ।
- ** भरदाजः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“अथावक्ष्य* विष्मूत्रं लोष्ट-काष्ट-दण्डादिना ।
उदस्तवासा^(१) उत्तिष्ठेत् दृढं विधृत-मेहनः”—इति ।
॥०॥ इति विष्मूत्रोत्सर्जनप्रकरणम् ॥०॥
अथ शौच-प्रकपणम्† ।

तत्रै याज्ञवल्क्यः,—

“गटहीत-शिश्रूषोत्त्वाय मृद्धिरभ्युदृतैर्जलैः ।
गन्ध-लेप-क्षय-करं शौचं कुर्यादतन्त्रितः”—इति ॥

देवलोऽपि,—

“आ शौचान्नोत्सृजेच्छिश्च प्रस्तावोच्चारयोरपि ।
गुदं हस्तं च निर्मज्यान्मृदमोभि सुज्जर्ज्जः”—इति ॥

दक्षोऽपि,—

“तीर्थे शौचं न कुर्वीत कुर्वीतोदृत-वारिणा”—इति ।
अभ्युद्धरणासम्बवे विशेषमाह विश्वामित्रः॥—

“रति^(२)माचाज्जलानीर्थे॥ कुर्याच्छौचमनुदृते ।
पश्चात्चक्षोधयेत्तीर्थमन्यथा ह्याशुचिर्भवेत्”—इति ॥

* यथाप्रक्षया,—इति मु० पुस्तके, अथाप्रक्षया,—इति स० पुस्तके पाठः।

† विष्मूत्र विसर्जन,—इति मु० पुस्तके पाठः।

‡ अथ शौचविधिः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः।

§ आह,—इति मु० पुस्तके पाठः।

॥ विश्वामित्र इति नास्ति मु० पुस्तके।

॥ रतिमाचाज्जलं व्यक्ता,—इति स० पुस्तके, रतिमात्रं जलं व्यक्ता,—इत्यन्यत्र पाठः।

(१) उदस्तवासा: काटिदेशादुत्क्रिप्तवस्त्रः।

(२) प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तो, मुष्ठा तु बद्धया । स रतिः स्यात्,—इत्यमरः।

शौच-योग्यां मृत्तिकामाह यमः,—

“आहरेन्मृत्तिकां विप्रः कूलात् समिकतां तथा”—इति ।

तत्रैव विशेषमाह मरीचिः,—

“विप्रे शुक्रा तु मृत्त्वौचे रक्ता चत्रे विधीयते ।

हारिद्र-वर्णा वैश्ये तु शुद्रे कृष्णां विनिर्दिशेत्” ॥

उक्त-विशेषासम्बन्धे या काचिद्याह्वा । तदाह मनुः,—

“यस्मिन्देशे तु यत्तोयं याच यत्रैव मृत्तिका ।

सैव तत्र प्रशस्ता स्यात्तथा* शौचं विधीयते”—इति ॥

विष्णुपुराणे वर्ज्यामृदिशेषादर्शिताः,—

“वस्त्वीक-मूषिकोत्खातां मृदमन्तर्जलां तथा ।

शौचावश्यां गेहाच्च नादद्वाल्पे-सम्भवाम् ॥

अन्तः प्राणवपन्नाद्व इलोत्खातां न कर्दमात्†”—इति ।

अन्तर्जला-मृत्तिका-प्रतिषेधस्तु वापी-कूपादि-व्यतिरिक्त-विषयः ।

अतएव यमः,—

“वापी-कूप-तडागेषु नाहरेदाह्वतोमृदम् ।

आहरेज्जलमध्यात् तु परतोमणि-बन्धनात्”—इति ॥

देवलोऽपि काश्चिन्निषिद्धामृदोदर्शयति,—

“अङ्गार-तुष-कीटास्थि-शर्करा-वालुकान्तिम् ।

वस्त्वीकोपरि तोयान्तः कुड्या-फाल-श्मशानजाम् ॥

यामवाह्यान्तरालस्थां वालुकां पांशुरूपिणीम् ।

* यथा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† जोहेत्खातां न कर्दमां—इति मु० पुस्तके पाठः ।

आहृतामन्यशौचार्थमाददीत न मृत्तिकाम्”—इति ॥

हस्त-नियममाह देवलः,—

“धर्मविद्विष्णुं हस्तमधःशौचे न योजयेत् ।

तथा च वामहस्तेन नाभेरुद्धृं न शोधयेत्”—इति ॥

ब्रह्माण्डपुराणे दिङ्नियमोऽभिहितः,—

“उद्धृत्योदकमादाय मृत्तिकां चैव वाग्यतः ।

उद्दण्डमुखो दिवा कुर्याद्राचै चेद्विष्णामुखः”—इति ॥

मृत्सङ्घामाह शातातपः,—

“एका लिङ्गे करे सबे तिस्रो द्वे हस्तयोर्द्वयोः ।

मूत्र-शौचं समाख्यातं शक्ति चिगुणं भवेत्*”—इति ॥

मनुरपि,—

“एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्त्वैकत्र करे दश ।

उभयोः सप्त दातव्यामृदः शुद्धिमभीप्सतां ॥

एतच्छौचं गृहस्यस्य दिग्गुणं ब्रह्मचारिणः ।

वानप्रस्थस्य चिगुणं यतीनां तु चतुर्गुणम्”—इति ।

वौधायनोऽपि,—

“पाञ्चापाने मृदो योज्या वाम-पादे तथा करे ।

तिस्रस्त्वैकत्र क्रमाद्योज्याः सम्यक् शौचं चिकीर्षता †”—इति

वसिष्ठोऽपि,—

* पूरीषे दिग्गुणं भवेत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† शुद्धिमवाप्न्यात्,—इति स० सो० पुस्तकयोःपाठः ।

‡ चिकीर्षतः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“पञ्चापाने दशैकस्मिन्नुभयोः सप्त मृत्तिकाः ।
उभयोः पादयोः सप्त लिङ्गे द्वे परिकीर्तिः ॥
आदित्यपुराणे,*—

“एकस्मिन् विंशतिर्हस्ते द्वयोर्ज्ञेयांश्चतुर्दश”—इति ।
विंशत्यादिकां ब्रह्मचारि-विषयं, “द्विगुणं ब्रह्मचारिणः”—
इत्युक्त्वात् । आदित्यपुराणे,—

X “स्त्रीशूद्रयोरद्वृत्तानं प्रोक्तं शौचं मनीषिभिः ।
दिवाशौचस्य निश्चर्ष्णं पथि पादं विधीयते ॥
आर्त्तः कुर्याद् यथाशक्ति शक्तः कुर्याद्यथोदितम्”—इति ॥
बौधायनोऽपि,—

“देशं कालं तथाऽत्मानं द्रव्यं द्रव्य-प्रयोजनम् ।
उपपत्तिमवस्थाच्च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत्”—इति ॥

शूद्रपराशरः,—

“उपविष्टस्तु विष्मूत्रं कर्तुर्यस्तु न विन्दति ।
स ॥ कुर्यादद्वृशौचन्तु स्वस्य शौचस्य सर्वदा”—इति ॥

आनुशासनिके शौचेतिकर्तव्यता दर्शिता,—

“शौचं कुर्याच्छैर्धर्मे बुद्धिपूर्वमसङ्करम् ।

* नास्येत् मु० पुस्तके ।

† द्वयोर्देया,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ विंशत्यादिकां—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ समाचरेत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ न,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

१ अ०, आ० का० ।]
विप्रुषश्च यथा न स्वर्यथाचोर्हं न संसृशेत्* ॥
बुद्धिपूर्वं प्रयत्नेन यथा नैनः स्पृशेत् द्विजाः”—इति ।
दक्षोऽपि,—

“षडन्या नख-शुद्धौ तु देयाः शौचेषु ना मृदः ।
न शौचं वर्ष-धाराभिराचरेत्तु कदाचन”—इति ॥

मरीचिरपि,—

“तिसृभिः शोधयेत् पादौ शोध्यौ गुल्फौ तथैव च ।
हस्तौ लामणिबन्धाच्चां लेप-गन्धापकर्षणे!”—इति ।

यथा-विधि कृते-शौचे गन्धश्चेन्नापगच्छति, तदाहृत मनुः,—

“यावन्नापैत्यमेधाको गन्धोलेपश्च तत्-कृतः ।
तावन्मृद्वारि देयं स्नात् सर्वासु द्रव्य-शुद्धिषु”—इति ।

मनसुष्ठुभावे तु देवल आह,—

“यावन्तु शुद्धिं मन्येत तावच्छौचं विधीयते ।
प्रमाणं शौच-सञ्ज्ञायां॥ न विप्रैरूपदिश्यते”—इति ।

पितामहोऽपि,—

“न यावदुपनीयन्ते॥ द्विजाः शूद्रास्तथाऽङ्गनाः ।

* न च स्पृशेत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† हस्तौ द्वै मणिबन्धाच्च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ लेपगन्धापकर्षणम्,—इति स० सेवा० पुस्तकयोः पाठः ।

§ तच,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

|| शौचसंख्याया,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

¶ न तावन्मृद्वारि,—इति स० सेवा० पुस्तकेषु पाठः ।

गन्ध-लेप-हय-करं शौचमेषां* विधीयते”—इति ।

अत्र स्त्री-शूद्र-यहणम् अकृतोदाहाभिप्रायं, अनुपनीत-द्विज-
साहचर्यात्^(१) । मृत्युरिमाणमाह शातातपः,—

“आद्रामलकमाचासु यासा इन्दु-ब्रते स्थिताः ।

तथैवाङ्गतयः सर्वाः शौचे देयाश्च मृत्तिकाः”—इति ।

यत्तु दक्षाङ्गिरोभ्यां परिमाणान्तरमुक्तम्,—

“अर्द्ध-प्रसूतिमाचा तु प्रथमा मृत्तिका सृष्टा ।

द्वितीया च हतीया च तदर्द्धेन प्रकीर्तिता ॥

प्रथमा प्रसूतिर्ज्ञेया द्वितीया तु तदर्द्धिका ।

हतीया मृत्तिका झेया त्रिभाग-कर-पूरणी”—इति ।

तत्र, सर्वत्र न्यूनपरिमाणेन गन्धाद्यक्षये सत्यधिकपरिमाणं
द्रष्टव्यम् । सत्यपि गन्ध-हये शास्त्रोक्तस्त्रा पूरणीया यथाह दक्षः,—

“न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं शौचं इुद्धिर्मभीसृष्टा ।

प्रायश्चित्तेन पूयेत विहितातिक्रमे कृते”—इति ।

एवमुक्तशौच-करणेऽपि यस्य भाव-इुद्धिर्नास्ति, न तस्य इुद्धि-
रित्याह व्याघ्रपादः,—

* शौचमेवं—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† त्रिभागकरपूरणा,—इति सु० पुस्तके, त्रिभागकरपूरणम्,—इति
स० पुस्तके पाठः ।

‡ शौचे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ सिङ्गि,—इति स० श्रा० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) द्विजानामुपनयनवत् विवाहस्य स्त्रीशूद्रयोः प्रधानसंखारत्वादित्याश्रयः ।

“शौचन्तु विविधं प्रोक्तं वाह्यमाभ्यन्तरन्तर्या ।

मृज्जलाभ्यां सृष्टं वाह्यं भावगुद्धिस्तथाऽन्तरम् ॥

गङ्गा-तोयेन कृत्स्नेन मृज्जारैश्च नगोपमैः* ।

आ मृत्योश्वाचरन् शौचं भावदुष्टो न इुद्धति”—इति ।

शौचस्य द्विविधस्यापि सर्वकर्माधिकार-हेतुत्वमन्वय-व्यतिरेकाभ्यां
दक्षोदर्शयति,—

“शौचे यद्वः सदा कार्यः शौच-मूलो द्विजः सृष्टः ।

शौचाचार-विहीनस्य समस्ता निष्कला क्रियां”—इति ।

॥०॥ इति शौचप्रकरणम् ॥०॥

अथ गण्डूष-विधिः ॥

तत्रापस्त्रम्बः,—

“एवं शौच-विधिं कृत्वा पश्चाङ्गण्डूषमाचरेत् ।

मूत्रे रेतसि विट्-सर्गे दन्त-धावन-कर्मणि ॥

भक्ष्याणां भक्षणे चैव क्रमाद्गण्डूषमाचरेत् ।

चतुरष्टद्विषट्-द्रष्टव्यगण्डूषैः षोडशस्तथा ॥

सुख-शुद्धिं प्रकुर्वीत ह्यन्यथा दोषमाप्नुयात् ।

पुरस्तादेवताः सर्वा दक्षिणे पितरस्तथा ॥

पश्चिमे सुनि-गन्धर्वा वामे गण्डूषमाचरेत् ।

गण्डूष-समये विप्र स्तर्जन्या वक्त्र-तालनम् ॥

५ न गेमयैः—इति सु० पुस्तके पाठः ।

* निष्कलाः क्रियाः,—इति बङ्गवचनान्तः पाठः सु० पुस्तके ।

कुर्वीत यदि मूढात्मा रौरवं नरकं ब्रजेत्”—इति ।*

आचमन विधिः ।

तत्र उद्घोषणाः—

“कृत्वा इथं शैवं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जलैः ।

निवद्धूशिख-कच्छुः दिज आचमनं चरेत् ॥

कृत्वोपवीतं सव्यांसे वाञ्छनः-काय-संयतः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदड्मुखः ।

प्राग्वा ब्राह्मोन तीर्थेन द्विजोनित्यमुपस्थृतेत्”—इति ।

गौतमोऽपि,—“शुचौ देशे आसीनोदक्षिणवाङ्गं जान्वन्तराः कृत्वा
यज्ञोपवीत्यामणिबन्धनात् पाणी प्रक्षाल्य वाग्यतो हृदयस्पृशः॥
त्रिशतुर्वाऽपि आचामेत्॥ पादौ चाभ्युक्तेत्** खानिचोपस्थृतेत् शीर्ष-
एानि मूर्ढनि च दद्यात्^(१)”—इति । तत्र त्रिशतुर्वीत्यैच्छिको
विकल्पः । ब्रह्मतीर्थं तीर्थान्तरेभ्यो विविनक्ति याज्ञवल्क्यः—

* अथ गण्डविधिः—इत्यारभ्य एतदन्तोग्रन्थः नास्ति मुनितातिरिक्त-
पुस्तकेषु ।

† प्रबङ्ग—इति सु० पुस्तके पठः ।

‡ कदाच्चु—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

§ जान्वन्तरं—इति सु० पुस्तके पाठः ।

|| हृदये स्पृशन्—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ आचमेत्—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

** चाभ्युक्तेत्—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) शीर्षणानि शीर्षभवानि खानि इन्द्रियाणि नासिका चक्षुः ओत्राणि
उपस्थृतेत्, मूर्ढनि च दद्यादपि इति संबन्धः ।

“कनिष्ठादेशिन्यज्ञुष्ट-मूलान्यं करस्य च ।

प्रजापति-पितृ-ब्रह्म-देव-तीर्थान्यन्तुक्रमात्^(१)”—इति ।

एतदेव शङ्खलिखिताभ्यां स्पष्टीकृतम्—“अज्ञुष्टमूलसोन्तरतः
प्राग्प्रायां रेखायां ब्राह्मं तीर्थं, प्रदेशिन्यज्ञुष्टयोरन्तरा पितृं, कनिष्ठि-
का-करतलयोरन्तरा प्राजापत्यं, पूर्वेणाज्ञुलि-पर्वणि दैवम्”—इति ।
आचमनीयमुदकं विश्वनष्टि शङ्खः—

“अज्ञिः समुद्धृताभिस्तु हीनाभिः फेन-बुद्धैः ।

वक्षिना न च तप्ताभि रक्षाराभिरूपस्यृष्टेत्”—इति ।

याज्ञवल्क्यः—

“अज्ञिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेन-बुद्धैः ।

हृत-कण्ठ-तालुगाभिस्तु यथासङ्खं द्विजातयः ॥

शुद्धेरन् स्त्रीच शूद्राश्व सकृत् स्पृष्टाभिरन्तः^(२)”—इति ।

मनुरपि,—

“हङ्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भृपतिः* ।

वैश्योऽज्ञिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्तः”—इति ।

प्रचेता अपि,—

“अनुष्णाभिरफेनाभिः पूताभिर्वस्त्र-चक्षुषा ।

हृताभिरशब्दाभिः त्रिशतुर्वाऽज्ञि राचमेत्”—इति ।

* भूमिपः—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) श्वादेशिनी तर्चनी । तथाच, कनिष्ठामूले प्राजापत्यं तीर्थं, तर्चनीमूले
पितृं, अज्ञुष्टमूले ब्राह्मं, करतलयोरन्तरा दैवमितिविवेकः ।

(२) अन्तरः ओषुप्रान्ते ।

तत्रापवादमाह यमः*,—

“रात्राववीक्षितेनापि इद्धिरुक्ता मनीषिणाम् ।

उदकेनात्तुराणां तथोषणनोष्पापिनाम्”—इति ।

उदकस्य यहण-प्रकारं परिमाणं चाह भरद्वाजः,—

“आयतं सर्वतः कृत्वा गोकर्णाकृतिमत्करम् ।

संहतांगुलिनाऽ तोर्य गृहीत्वा पाणिना द्विजः ॥

मुक्ताङ्गुष्टकनिषेन शेषेणाच्चमनं चरेत् ।

माष-मञ्जनमाचास्तु संगृह्य चिः पिवेदपः”—इति ।

स च पाणि दैक्षिणो द्रष्टव्यः, “चिः पिवेदक्षिणेनापः”—इति पुराणवचनात् । उदकपानानन्तर-भाविनीमितिकर्त्तव्यतामाह दक्षः,—

“संवृत्याङ्गुष्ट-सूलेनः द्विः प्रमुच्यात्ततोमुखम् ।

संहताभि स्तिभिः पूर्वमास्यमेवमपस्यृशेत् ॥

अङ्गुष्टेन प्रदेशिन्या ब्राणं स्यृष्टा लबनन्तरम् ।

अङ्गुष्टामिकाभ्यान्तु चक्षुः-ओचे ततः परम् ॥

कनिष्ठाङ्गुष्टयोर्नार्भं हृदयन्तु तलेन वै ।

सर्वाभिष्व शिरः पश्चात् बाहू चाग्येण संस्यृशेत्”—इति ।

वद्धुशङ्खन्यथा सर्गनमाह,—

“तर्जन्याङ्गुष्ट-योगेन स्यृशेन्नाशापुट-दयम् ।

* याज्ञवल्क्यः,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

† संहताङ्गुलिना,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ संपृत्याङ्गुष्टसूलेन,— इति सु० पुस्तके, संभूतेति स० पुस्तके पाठः ।

§ संहताभिष्वत्वभिः पूर्वमास्यमुपस्यृशेत्,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

मध्यमाङ्गुष्ट-योगेन स्यृशेन्नेत्र-दयं ततः ॥

अङ्गुष्टस्थानामिकया योगेन अवरं स्यृशेत् ।

कनिष्ठाङ्गुष्ट-योगेन स्यृशेत् स्कन्ध-दयं ततः ॥

नाभिं च हृदयं तद्वत् स्यृशेत् पाणि-तलेन तु ।

संस्यृशेत् ततः शीर्षमयमाचमने विधिः”—इति ।

एवमन्येऽप्यन्यथा वर्णयन्ति । तत्र, यथाशाखं व्यवस्था द्रष्टव्या ।

आचमन-निमित्तान्याह मनुः,—

“कृत्वा मूर्चं पुरीषं वा पाण्णाचान्त उपस्यृशेत् ।

पीलाऽपोष्येष्वमाणस्व वेदमग्निं च* सर्वदा”—इति ।

कूर्मपुराणे,—

“चण्डाल-स्त्रेच्छ-सम्भाषे स्त्री-शूद्रोच्छिष्ट-भाषणे ।

उच्छिष्टं पुरुषं स्यृष्टाऽ भोज्यं वाऽपि तथाविधम् ॥

आचामेदश्रुपाते वा लोहितस्य तथैव च ।

अग्नेगवामयालभे स्यृष्टाऽप्रयतमेव च ॥

स्त्रीणां यथाऽत्मनः स्यर्षेऽनीलीं वा परिधाय च”—इति ।

स्त्रीशूद्रोच्छिष्टभाषणे,— इत्येतत्पादिविषयम् । तथा च पद्मपुराणे,—

“चण्डालादीन् जपे होमे दृष्टाऽचामेद्विजोत्तमः”—इति ।

मनुरपि,—

* वेदमन्तस्त्र,— इति स० सो० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† दृष्टा,— इति स० पुस्तके पाठः ।

‡ तथात्मसंस्यर्षे,— इलि सु० पुस्तके पाठः ।

“सुम्बा चुला च भुक्ता च निष्ठीयोक्ताऽनृतं वचः ।
रथां शशानं चाकम्य आचामेत् प्रयतोऽपि सन्”—इति ।
द्वित्यतिः*,—

“अधोवायु-समुत्सर्गे आकन्दे क्रोध-सम्भवे ।
मार्जार-मूषिकाऽस्यै प्रहासेऽनृत-भाषणे ॥
निमित्तेषु सर्वेषु कर्म कुर्वन्नुपस्थृशेत्”—इति ।

थमोऽपि,—

“उत्तीर्णादकमाचामेदवतीर्थं तथैव च ।
एवं स्वात्तेजसा युक्तो वरुणेन सुपूजितः”—इति ।

हारीतोऽपि,—“नोन्तरेदनुपस्थृश्य जलम्”—इति ।

वसिष्ठोऽपि,—

“कुते निष्ठीवने सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने ।
पञ्चखेतेषु चाचामेऽच्छ्रेच्च वा दक्षिणं स्थृशेत्”—इति ।

दक्षिणकर्ण-स्पर्शनमाचमनासम्भवे वेदितव्यम् । तथा च,
मार्कण्डेयपुराणम्,—

“सम्यगाचम्य तोयेन क्रियां कुर्वीत वै शुचिः ।
देवतानामृषीणां पितृणां चैव यत्रतः ॥
कुर्वीतालभनं चापिै दक्षिणश्रवणस्य वा ।

* नाख्येतत् सु० पुस्तके ।

+ मूषक,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ वाचामे,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ वापि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

यथाविभवतो ह्येतत् पूर्वाभावे ततः परम् ॥
न विद्यमाने पूर्वोक्ते उत्तर-प्राप्तिरिष्टते”—इति ।
दक्षिणकर्ण-प्रशंसा च, ‘प्रभासादीनि तीर्थानि’—इत्यादिना-
वक्ष्यते । अथ वा, बौधायनोक्तं द्रष्टव्यम्,—“नीत्रो विसृज्य परिधा-
योपस्थृशेदार्द्ध-हणं भूमिं गोमयं वा संस्थृशेत्”—इति । षट्चिंशत्तते
द्विराचमन-निमित्तं दर्शितम्,—

“ह्यामे भोजन-काले च सन्ध्ययोरुभयोरपि ।

आचान्तः पुनराचामेज्जप-हेमार्चनादिषु”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“ह्यात्मा पीला चुते सुप्ते भुक्ता रथोपसर्पणे* ।

आचान्तः पुनराचामेद्वासोविपरिधाय च”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“भोजने हवने दाने उपहारे प्रतियहे† ।

हविर्भक्षण-काले च तत् द्विराचमनं सृतम्”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“प्रक्षाल्य पाणी पादौ च भुज्जानो द्विरूपस्थृशेत् ।

शुचौ देशे समाचीनो भुक्ता च द्विरूपस्थृशेत् ॥

ओष्ठौ विलोमकौ स्थृष्टा वासोविपरिधाय च ।

रेतोमूत्र-पुरीषाणामुत्सर्गऽयुक्त-भाषणे‡ ॥

* रथाप्रसर्पणे,—इति म० पुस्तके पाठः ।

† उपहारप्रतियहे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ शुक्लभाषणे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

जृभित्वाऽथयनारम्भे* कास† श्वासागमे तथा ।
 चत्वरं वा श्वासानं वा समागम्य द्विजोत्तमः ॥
 सन्ध्ययोरुभयोस्तददाचान्तोऽप्याचमेत्ततः”—इति ।
 अयुक्तभाषणं‡ निष्ठुरभाषणम् । आचमनापवादमाह बौधायनः,—
 “दन्तवदन्त-लग्नेषु दन्त-सक्तेषु धारणा ।
 अस्थितेषु चै नाचामेनेषां संस्थानवच्छुचिः॥”—इति ।
 दन्तलग्न-दन्तसक्तयोर्निर्हार्यानिर्हार्यरूपेण भेदः । अतएव देवलः,—
 “भोजने दन्त-लग्नानि निर्हत्याचमनं चरेत् ।
 दन्त-लग्नमसंहार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ॥
 न तत्र बङ्गशः॥ कुर्याद्यनसुद्धरणे पुनः ।
 भवेच्चाशौचमत्यर्थं त्वण-वेधाद्रुणे कृते”—इति ।
 अस्थितेषु** तेषु स्थानच्युतेषु च निर्गीर्णवित्यर्थः । तत्र मनुः,—
 “दन्तवदन्तलग्नेषु जिङ्गास्यर्ग-कृतेऽ॑ न तु ।
 परिच्युतेषु च स्थानान्निगिरन्नेव तच्छुचिः”—इति ।
 एतच्च रसानुपलब्धौ वेदितव्यम् । यथाऽऽह शङ्खः,—“दन्तवदन्त-

* क्षीविलाऽथयनारम्भे,—इति मु० पुस्तके पाठः ।
 † काश,—इति स० से० शा० पुस्तकेषु पाठः ।
 ‡ शुष्कभाषणं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।
 § ग्रस्तेषु तेषु,—इति शा० पुस्तके पाठः ।
 || संस्थानवच्छुचिः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।
 ¶ बङ्गलं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।
 ** ग्रस्तेषु.—इति शा० पुस्तके पाठः ।
 †† जिङ्गास्यर्गे कृते,—इति स० से० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

लग्नेषु रसवर्जनमन्यतो जिङ्गाभिस्पर्शनात्”—इति* । फल-मूलादिषु
 विशेषमाह शातातपः,—
 “दन्तलग्ने फले मूले भुक्त-स्त्रेहावशिष्टके ।
 ताम्बूले चेन्नदण्डे च नोच्छिष्टो भवति द्विजः”—इति ।
 षट्चिंशत्तेऽपि,†—
 “ताम्बूले चैव सेासे च भुक्त-स्त्रेहावशिष्टके ।
 दन्त-लग्नस्य संस्यर्गे नोच्छिष्टसु भवेन्नरः‡ ॥
 त्वग्मः पञ्चै मूल-पुष्पै सूतण-काष्ठमयै स्थाया ।
 सुगन्धिभिस्तथा द्रव्यैर्नोच्छिष्टो भवति द्विजः”—इति ।
 एतच्च मुख-सौरभाद्यर्थापभुक्तावशिष्ट-विषयं॑ ताम्बूल-साहचर्यात् ।
 ‘दन्तलग्नस्य संस्यर्गे’ इति अनिर्हार्यस्य ॥ दन्तलग्नस्य जिङ्गथा संस्यर्गे,—
 हत्यर्थः । याज्ञवल्क्योऽपि,—
 “मुखजा विप्रुषोमेधा स्थाऽचमन-विन्दवः ।
 श्वासु चास्य-गतं दन्त-सक्तं त्वक्ता ततः प्रुचिः”—इति ।
 मुख-निःस्त्राविन्दवो यद्यद्वै पतन्ति ॥ तदाऽचमनापादकाः** ।
 तथा च गौतमः,—‘मुख्या विप्रुष उच्चिष्टं न कुर्वन्ति ॥ न चेद्वै

* ‘एतच्च’—इत्यारभ्य, एतदन्तोग्रन्थः मुद्रितातिरिक्त पुस्तकेषु नास्ति ।
 † षड्चिंशत्तिमतेपि,—इति शा० पुस्तके पाठः ।
 ‡ ‘इति’ शब्दोत्त्राधिकः मु० पुस्तके ।
 § मुखसौरभाद्यर्थापभुक्तविषयं,—इति स० से० शा० पुस्तकेषु पाठः ।
 || हार्यस्य,—इति शा० पुस्तके पाठः ।
 ¶ नियतं पतन्ति,—इति से० शा० पुस्तकयोः पाठः ।
 ** तदाचमनापादकाः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।
 †† नोच्छिष्टं कुर्वन्ति,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

निपतन्ति”—इति । आचमन-विन्दव स्वरूपं स्युष्टा अपि मेधाः ।
तथा च मनुः,—

“सृशन्ति विन्दवः पादौ य आचामयतः” परान् ।

भौमिकैस्ते समा इत्या न तैरप्रयतो भवेत्”—इति ।

अत्र पाद-यहणम् अवयवान्तरस्याप्युपलक्षणार्थम् । तथा च यमः,—
“प्रयान्त्याचमतोयास्त्र॑ शरीरे विप्रुषो नृणाम् ।

उच्छिष्ठ-दोषोनास्त्वच भूमि-तुल्यास्तु ताः स्ताः”—इति ।

शमश्रु-विषये विशेषमाहापस्तम्बः,—“न शमश्रुभिर्हृच्छिष्ठो भवत्यन्त-
रास्ये चल्लिर्यावन्त्र इस्तेनोपस्युश्टिति”—इति । आचमने वज्र्यानाह
भृगः,—

“विना यज्ञोपवीतेन तथा धौतेन वाससा ।

सुक्रा शिखां चायाचामेत् † कृतस्यैव पुनः क्रिया ॥

सोष्णीषी वद्धु-पर्यङ्कः प्रौढपादश्च^(१) यानगः ।

दुर्देश-प्रगतस्यैव ^२ नाचामच्छुद्धिमाप्रयात्”—इति ।

बौधायनोऽपि,—“पादप्रक्षालनाच्छेषण नाचामेत्, भूमौ आवयिला-

* यस्याचामयतः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† प्रयान्त्याचमतोयास्य,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ बायाचामेत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ दुर्देशः प्रपदस्यैव,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) प्रौढपादः,—“आसनारूपप्रादस्तु जानुनोर्जङ्घयोत्तथा । कृतावस-
क्षिकोयस्तु प्रौढपादः स उच्यते”—इत्युक्तालक्षणः । जानुनोर्जङ्घयोः
कृतावसक्षिकोवस्त्रादिनाकृतपृष्ठजानुजङ्घवन्धः ।

इचामेत्, न सबुद्धुदाभिर्न सफेनाभि नैच्छिष्ठाभिर्न चाराभि *
नैविर्जाभि नैष्णाभि नै कलुषाभि नै हस्तन् जल्पन् तिष्ठन् नै
प्रक्षो न प्रणतो न सुक्र-शिखो नाबद्धकच्छो^३ न वहिर्ज्ञानु नैवेष्टित-
शिराः न वद्धकच्छो न लरमाणो नायज्ञोपवीती न प्रसारितपादः, शब्द-
मकुर्व्वस्त्रिरपो हृदयङ्गमाः पिवेत्”—इति । देवलोऽपि,—

“सोपानक्तो जलस्योवा सुक्रकेशोऽपि वा॥ नरः ।

उष्णीषी वाऽपि नाचामेदस्त्वेनावथ्य वा शिरः”—इति ।

आपस्तुम्बोऽपि,—“न वर्ष-धाराभिराचामेत्”^४—इति । यमोऽपि,—

“अपः कर-नखैः स्युष्टा य आचामति वै दिजः ।

सुरां पिवति स व्यक्तं यमस्य वचनं यथा”—इति ।

ब्रह्माण्ड-पुराणेऽपि—

“कण्ठं शिरोवा प्रावृत्य रथ्याऽपण-गतोऽपि वा ।

अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्”—इति ।

गैतमोऽपि,—“नाञ्जलिना पिवेन्नतिष्ठन् नोद्धृतोदकेनाचामेत्”—
इति । न तिष्ठन्निति स्थलविषयं, जले च तिष्ठन्नयाचामेत् । तथा च
विष्णुः,—

* नैच्छिष्ठाभिर्न चाराभि:,—इति नात्ति मुक्तितातिरिक्त पुस्तकेषु ।

† नैष्णाभि:,—इति मुक्तितातिरिक्तपुस्तकेषु न दृश्यते ।

‡ न जल्पन् न तिष्ठन्,—इति नात्ति मु० पुस्तके ।

§ नाबद्धकेशो,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

|| अवा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

४ न वर्षधारास्त्राचामेत्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

“जान्वोरुद्धूं जले तिष्ठनाचान्तः शुचितामियात् ।
अधस्ताच्छतक्षलोऽपि समाचान्तो न शुद्धति”—इति ।

कौशिकोऽपि,—

“अपविच-करः कश्चित् ब्राह्मणोऽपि उपस्थृशेत् * ।
अकृतं तस्य तत् सर्वं भवत्याचमनं तथा ॥
वामहस्ते स्थिते दर्भे दक्षिणेनाचमेदयदि ।
रक्तं तु तद्वेत्तोयं पीला चान्द्रायणञ्चरेत्”—इति ।
मार्कण्डेयस्तु दक्षिण-हस्तस्य स-पविचतां विधत्ते,—
“सपविचेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् ।
नोच्छिष्टं तत् पविचन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत्”—इति ।
गोभिलस्तु हस्तदये स-पविचत्वं † प्रशंसति,—
“उभयत्रै स्थितैदर्भेः समाचामति योद्दिजः ।
सोमपान-फलं तस्य भुक्ता यज्ञफलं भवेत्”—इति ।
खानानन्तर-भाविन्याचमने दक्षो विशेषमाह,—
“खालाऽचामेतदा विप्रः पादौ क्लवा जले स्खले ।
उभयोरप्यसौ शुद्धस्तः चेसोभवेदिति” ।

हारीतः—

* ब्राह्मणोयदुपस्थृशेत्,—इति मु० पुस्तके, ब्राह्मणोय उपस्थृशेत्,—इति चान्यत्र पाठः ।

† अपेयं तस्य तत्सर्वं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ पविचत्,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

§ हस्तदय,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“आर्द्र-वासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ।
शुष्कवासा स्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम्”—इति ।

स्खलविषये विशेषोदर्शितः स्फृत्यन्तरे,—

“अलाभे ताम्र-पात्रस्य करकच्च कमण्डलुम् ।
गृहीत्वा स्खलमाचमेत् नरोनाप्रयतो भवेत् ॥
करकालावुकाद्यैश्च ताम्र-पर्णपुटेन * च ।
स्खलस्ताचमनं कार्यं स्खेहलेपांश्च वर्जयेत् ॥
करपात्रे च † यन्त्रोयं यन्त्रोयं ताम्रभाजने ।
सौवर्णे राजतेचैव नैवाशुद्धन्तु तत् स्फृतम्”—इति ।
एवमुक्त-लक्षणस्याचमनस्य प्रशंसामाह व्याघ्रपात्,—
“एवं यो ब्राह्मणोनित्यमुपस्थितमाचरेत् ।
ब्रह्मादि-स्तम्भपर्यन्तं जगत् स परितर्पयेत्”—इति ।

शुद्धशृङ्गोऽपि,—

“त्रिः प्राश्नीयाद्यदम्भस्तु प्रीतास्तेनास्य देवताः ।
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च भवन्तीत्यनुशुश्रुमः ।
गङ्गा च यमुना चैव प्रीयेतां ‡ परिमार्जनात् ।
पादाभ्यां प्रीयते विष्णु ब्रह्मा शिरसि कीर्तिः ।
नासत्यदस्तौ प्रीयते स्यृष्टे नासा-पुट-दये ।
स्यृष्टे लोचन-युग्मे तु प्रीयते शशि-भास्करौ ।

* चर्मपुटेन,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

† करकपात्रे च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ प्रीयते,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

कर्ण-युग्मे तथा स्यृष्टे प्रीयेते लनिलानलौ ।
 स्वन्धयोः स्यर्षनादेव प्रीयन्ते सर्वदेवताः ।
 नाभि-संस्यर्षनान्नागाः प्रीयन्ते चास्य नित्यशः ।
 संस्यृष्टे हृदये चास्य प्रीयन्ते सर्वदेवताः ।
 मूर्ढ-संस्यर्षनादस्य प्रीतस्तु पुरुषोभवेत्”—इति ।
 आचमनाकरणे प्रत्यवायो दर्शितः पुराणसारे, *—
 “यः क्रियाः कुरुते मोहादनाचम्यैव नास्तिकः ।
 भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वा न संशयः”—इति ।
 ॥०॥ इति आचमन-प्रकरणम् ॥०॥

अथ दन्तधावन-विधिः ॥

अचाचिः,—

“मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतोनरः ।
 तदाद्व-काष्ठं प्रुष्कं वा भवयेदन्तधावनम्”—इति ।

वाचोऽपि,—

“प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च मुखञ्च सुसमाहितः ।
 दक्षिणं वाङ्मुष्ठत्य कृता जावन्तरा ततः ॥
 तिकं कषायं कटुकं सुगन्धं † कण्ठकाच्चितम् ।
 चीरिणोदृक्ष-गुल्मादीन् भवयेदन्तधावनम्”—इति ।

विष्णुः,—

* पुराणसारे,—इति नास्ति मु० पुस्तके ।

† सगन्धं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“कण्ठकि-क्षीर-वृक्षोत्थं द्वादशाङ्गुल-सम्प्रितम् ।
 कनिष्ठाङ्गुलिवत् स्थूलं पर्वाद्व-कृत-कूर्चकम् ॥
 दन्त-धावनमुद्दिष्टं जिङ्गोलेखनिका * तथा ।
 सुसृच्छं सूक्ष्म-दन्तस्य सम-दन्तस्य मध्यमम् ॥
 स्थूलं विषम-दन्तस्य चिविधं दन्त-धावनम् ।
 द्वादशाङ्गुलिकं विप्रे काष्ठमाङ्गर्मणीषिणः ॥
 चत्र-विट्ठ-प्रृष्ठ-जातीनां नव-घट-चतुरङ्गुलम्”—इति ।

अङ्गिराः,—

“आम-पुन्नाग-विज्ञानामपामार्ग-शिरीषयोः ।
 भवयेत् प्रातरुत्याय वाग्यतो दन्त-धावनम् † ॥
 वटाश्वत्यार्क-खदिर-करवीरांश्च वर्जयेत् ।
 जात्यञ्च विल्व-खदिर-मूलन्तु ककुभस्य च ॥
 अरिमेदं प्रियङ्गुञ्च कण्ठकिन्यस्तथैव च ।
 प्रक्षाल्य भवयेत् पूर्वं प्रक्षाल्यैव च सन्यजेत् ॥
 उदङ्गुखः प्राङ्गुखो वा कषायं तिकं तथा ।
 प्रातर्मुक्ता च यतवाग्मवयेदन्त-धावनम्”—इति ।
 कात्यायनो दन्त-धावनस्य काष्ठाभिमन्त्रण-मन्त्रं दर्शयति,—
 “आयुर्वलं यशोवर्चः प्रजाः पश्च-वस्त्रनि च ।
 ब्रह्म प्रज्ञाञ्च मेधाञ्च लं नोधेहि वनस्यते”—इति ।

* जिङ्गोलेखनिकां—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† इति, शब्दोऽत्राधिको मु० पुस्तके ।

वर्जयनाहोशनाः—“नाङुलिभिर्दन्तान् प्रक्षालयेत् ।
दक्षिणाभिसुखो नद्यां नीलं धव-कदम्बकम् ।
तिन्दुकेङ्गुद-वन्धुक-मोचामरज-वल्वजम् ॥
कार्पासं दन्त-काष्ठच विष्णोरपि हरेच्छ्रियम् ।
न भक्षयेत् पालाशं कार्पासं शकमेवच ।
एतानि भक्षयेद्यस्तु क्षीण-पुणः स जायते”—इति ।

वउर्ज्य-तिथीनाह विष्णुः—

“प्रतिपद्मर्शषष्टीषु चतुर्दश्यष्टमीषु च ।
नवम्यां भानुवारे च दन्त-काष्ठं विवर्जयेत्”—इति ।

थमोऽपि,—

“चतुर्दश्यष्टमी दर्शः पूर्णिमा संक्रमोरवेः ।
एषु स्त्रौ-तैल-मांसानि दन्त-काष्ठच वर्जयेत् ।
आद्वे जन्मदिने चैव विवाहेऽजीर्ण-दोषतः ।
ब्रते चैवोपवासे च वर्जयेदन्त-धावनम्”—इति ॥

ब्यासोऽपि,—

“आद्वे यज्ञे च नियमान्नाद्यात् प्रोषितभर्त्का ।
आद्वे कर्तुं निषेधोऽयं न तु भोक्तुः कदाचन ।

* वचनानामनुष्टुप्कृन्दसोपनिवद्वात् अत्र च तज्ज्ञाणभावात् कियन्त्य-
क्षराणि पतितान्यनुभीयन्ते। परमादर्शपुस्तकेषु सर्वेष्वमेव दर्शनादित्यमेव
रक्षितम् ।

† नियमाद्वत्,—मु० पुस्तके पाठः ।

‡ आद्वकर्तुं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

अलाभे दन्त-काष्ठानां निषिद्धायां* तथा तिथौ ।
अपां द्वादश-गण्डूषै विदधाद्दन्त-धावनम्”—इति ।
वृद्धयाज्ञवल्क्यः†—
“दृष्टका-लोष्ट-पाषाणै रितराङ्गुलिभिस्थाया ।
मुक्ता चानामिकाऽङ्गुष्ठौ वर्जयेदन्त-धावनम्”—इति ।
इति दन्त-धावन-प्रकरणम् ॥

अथ स्खान-जपः हेमादे दर्भ-पाणिना कर्त्तव्यलादादौ
दर्भ-विधिरुच्यते ॥

तत्र हारीतः—

“अच्छिन्नाग्रान् सपत्रांश्चृ॒ समूलान् कोमलान् शुभान् ।
पिण्ड-देवर्षि-पूजार्थं ॥ समादध्यात् कुशान् द्विजः ।
कुश-हस्तेन यज्ञपत्रं पानचैव कुशैः सह ।
कुश-हस्तस्तु यो भुङ्गे तस्य संख्या न विद्यते”—इति ।

पुराणान्तरेऽपि,—

“कुश-पूतं भवेत् स्खानं कुशेनोपस्युशेत् द्विजः॥ ।
कुशेन चोद्धृतं तोयं सोमपानेन सम्मितम्”—इति ।

गोभिलोऽपि,—

* निषिद्धे च—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† याज्ञवल्क्यः—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ जप,—इति मु० पुस्तके नास्ति ।

§ पवित्रांश्च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ पिण्डदेव जपार्थन्,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

¶ कुशहस्तेन,—इत्यारभ्य कुशेनोपस्युशेत् द्विजः,—इत्येतदन्तोग्रन्थः मुक्ति-
तातिरिक्त पुस्तकेषु न दृश्यते ।

“कुश-मूले स्थितो ब्रह्मा कुश-मध्ये जनार्दनः ।
कुशाये शङ्करं विद्यात् चयो देवाव्यवस्थिताः”—इति ।

कौशिकः—

“इचौ देशे इच्छिर्भूता स्थिता पूर्वोत्तरामुखः ।
ॐ्कारेणैव मन्त्रेण कुशः स्युश्यादिजोत्तमैः”—इति ।

उत्पाटन-मन्त्रसु,—

“विरच्छिना सहेत्पन्न, परमेष्ठि-निसर्गजः ।
नुद पापानि सर्वाणि दर्भ, स्वस्तिकरो मम”—इति ।

वर्ण-भेदेन विनियोग-भेदमाहः । कात्यायनः—

“हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाकयज्ञियाः^(१) ।
समूलाः पितृदेवत्याः कत्त्वाषा वैश्वदेविकाः”—इति ।

कुशाभावे शङ्कः,—

“कुशाभावे द्विजश्रेष्ठः काशैः कुर्वीत यन्नतः^(२) ।
तर्पणादौनि कर्माणि काशाः कुश-समाः स्फृताः”—इति ।

यमोऽपि,—

* विन्द्यात्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

+ निसर्गतः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ विनियोगमाह,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

§ तत्त्वतः,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) पाकयज्ञियाः पाकयज्ञे विनियोगार्हाः । पाकयज्ञस्य,—“पाकयज्ञा इत्याचक्षत एकामौ यज्ञान् (४.६.२)” —इति लाक्ष्यायनीये श्रौतसूत्रे परिभाषितः । “चयः पाकयज्ञाः, ऊता अमौ द्वयमाना अनमौ प्रज्ञता ब्राह्मण-भेजने ब्रह्मणि ऊताः, (१.१.२—३)” —इति आश्वलायनीये एत्यसूत्रे उक्तम् । “पाकयज्ञाः अस्पत्यज्ञाः प्रश्तुत्यज्ञा वा” —इति तदृत्तौ गार्म्यनाशायणः । पाकयज्ञः पाकाङ्क्यज्ञो द्वयोत्सर्गमृष्टप्रतिष्ठाहेमादिः—इति रघुनन्दनः ।

“कुशाः काशा यवा दूर्वासुथा ब्रीहयएवत् ।
वल्वजाः पुण्डरीकाश्च * सप्तधा वर्हिरुचते”—इति ।
वजर्ज्यानाह शारीतः—

“चितौ दर्भाः पथि दर्भाः ये दर्भा यज्ञ-भूमिषु ।
स्तरणासन-पिण्डेषु^(३) षट् कुशान् परिवर्ज्येत् ॥
ब्रह्मयज्ञेषु^(४) ये दर्भा ये दर्भाः पितृतप्ते ।
इता मूत्र-पूरीषाभ्यां तेषां त्यागोविधीयते ॥
अपूतागर्हिता दर्भा ये संच्छिन्नाः^(५) नखैस्तथा ॥ ।
कथितानग्निदग्धांश्च कुशान् यन्नेन वर्जयेत्”—इति ।

कुशोत्पाटने काल-नियममाह शारीतः—

“मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भ-चयोमतः^(६) ।
अयातयामास्ये दर्भा नियोज्याः स्युः पुनः पुनः”^(७)—इति ॥

शङ्कः^(८)—

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्राब्राह्मणाश्च विशेषतः^(९) ।

* पुण्डरीकानि,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† गर्त्तेषु,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ ब्रह्मयज्ञे च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ येच्छिन्नाः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

|| नखैः सूताः,—इति स० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

¶ दर्भोच्छयेमतः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

** नास्तीदं मुक्तितिरिक्तपुस्तकेषु ।

†† ब्राह्मणा हविरभ्यः,—इति अन्यत्र पाठः ।

(१) यातयामत्वच्च,—“जीर्णच्च परिसुक्तच्च यातयाममिदं दयम्”—इत्युक्त-
क्त्वाणां, तद्वपरीत्यमयातयामत्वम् ।

अथातयान्येतानि नियोज्यानि* पुनः पुनः”—इति ।
 पवित्र-धारणे फलमाह मार्कण्डेयः,—
 “कुश-पाणिः सदा तिष्ठेत् ब्राह्मणो दंभ-वर्जितः ।
 स नित्यं हन्ति पापानि द्वल-राशिमिवानलः”—इति ।
 शतातपः,—
 “जपे हेऽसे च दाने च स्वाधाये पितृ-तर्पणे ।
 अशून्यं तु^१ करं कुर्यात् सुवर्ण-रजतैः कुशैः”—इति ।
 पवित्र-प्रकारमाह कात्यायनः,—
 “अनन्तर्गर्भिणं सायं कुशं द्विलमेवच ।
 प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्”—इति ।

मार्कण्डेयः,—
 “चतुर्भिः दर्भ-पूज्ञीलौ ब्राह्मणस्य पवित्रकम् ।
 एकैक-न्यूनमुद्दिष्टं वर्णं वर्णं यथाक्रमम् ॥
 चिभिः दर्भिः शान्ति-कर्म पञ्चभिः पौष्टिकन्तथा ।
 चतुर्भिर्शाभिचारांश्वै कुर्वन् कुर्यात् पवित्रकम्”^(१)—इति ।

अत्रिः,—

* नियोज्याः स्यः—इति शा० पुस्तके पाठः ।

[†] अन्यनं तु,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

[‡] मार्कण्डेयाऽपि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

[§] चतुर्भिर्शाभिचाराख्यं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) शान्तिर्धर्मदाशा ऐहिकानिश्चैतुदुरितनिवृत्तिः, तदर्थं यत् कर्म विहितं तत् शान्तिकर्मेण्युच्यते । पुष्टिर्धनाद्युपचयः, तत्प्रकलकं कर्म पौष्टिकम् । अभिचारः शत्रुमारणादिः । स चाभिचारः प्रकृते शेनादिरूपतया पर्यवसितः ।

“ब्रह्म-यज्ञे जपे चैव ब्रह्मग्रन्थि विधीयते ।
 भोजने वर्तुलं प्रोक्तं* एवं धर्मो न हीयते”[†]—इति ।
 इति दर्भ-प्रकरणम् ॥

तदेवं ‘सन्ध्या स्नानम्’—इत्यस्मिन् वचने स्नान-शब्दोपलक्षि-
 तानि ब्राह्म-मङ्गर्त्तात्यानादीनि कुश-विधन्तानि कर्माणि निरूपि-
 तानि; अथेदानीं मूल-वचनोक्तं स्नानं प्रपञ्चते[‡] । तत्र कूर्मपुराणम्,—

“प्रक्षाल्य दन्त-काष्ठं वै भक्षयिला यथाविधि ।

आचम्य प्रयतो नित्यं प्रातःस्नानं समाचरेत्”—इति ।

व्यासः,—

“उषःकालेतु संप्राप्ते कृता चावश्यकं वृधः ।

स्नायान्नदीषु शुद्धासु शौचं कृता यथाविधि”—इति ।

दक्षोऽपि^१,—

“अस्त्रावा नाचरेत् कर्म जप-होमादि किञ्चन ॥ ।

लाला-खेद-समाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ॥

अत्यन्त-मलिनः कायोनव-च्छ्रद्ध-समन्वितः ।

स्वत्येव दिवा रात्रौ^२ प्रातःस्नानं विशेषनम् ॥

प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्ट-फलं हि तत् ।

सर्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम्”—इति ।

* वर्तुलः प्रोक्तः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

[†] विधीयते,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

[‡] प्रकर्मयते,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

^१ नास्त्येतत्,—मु० पुस्तके ।

^२ किञ्च यत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

^३ दिवारात्रं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

व्यासः— “ऋषीणामृषिता नित्यं प्रातःस्नानं संशयः ।

अलक्ष्मीः काल-कर्णी च^(१) दुःखं दुर्विचिन्तनम् ।

प्रातःस्नानेन पापानि पूयन्ते नात्र संशयः”—इति ।

दक्षोऽपि,—

“अज्ञानाद्यदि वा मोहा इत्राचौ दुश्चरितं कृतम् ।

प्रातःस्नानेन तत् सर्वं शोधयन्ति द्विजातयः”—इति ।

स्नान-प्रकारः चतुर्विंशति-मते विहितः,—

“स्नानमब्दैवतैर्मन्त्रै वारुणैश्च मृदा सह ।

कुर्याद्गाहतिभिर्वाऽथ यत् किञ्चेदमृचाऽपिवाऽ”^(२)—इति ।

* दुर्विचिन्तनम्, इति मु० पुस्तके पाठः ।

+ यत्किञ्चेदमृचापि च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) अलक्ष्मोर्लक्ष्मा अग्रजा । कालकर्णी चतुर्षियोगिन्यन्तर्गताऽच्छुच्चिं-
श्वत्संख्यका योगिनी ।

(२) ऋद्यैवतमन्त्रः ऋग्वेदे दशममण्डले नवमसूक्ते नव पठिताः, तत्र
प्रथमे चयोमन्त्रा आभिमारुते चपांस्पर्शे विनियुक्ततया प्रसिद्धाः । तत्र,
‘आपोहिष्ठा’—इत्यादिः प्रथमोमन्त्रः, ‘योवः शिवतमोरसः’—इत्यादिर्द्वि-
तीयः, ‘तस्मा अर’—इत्यादिस्तृतीयः । एतएव वाजसनेयसंहितायां एका-
दशाध्याये पठिताः । एवं सामवेदसंहितायामुत्तराग्रन्थे नवमप्रपाठकस्य
द्वितीयार्द्धे तटक्त्रयात्मकमेव दशमं सूक्तं पठितम् । वारुणमन्त्रास्य, ‘तत्त्वा-
यामि ब्रह्मणा वन्द्यमानः’—इति पञ्च, ‘त्वं नेऽमे वरुणस्य विदान्’—इति द्वे,
‘इमं मे वरुणश्रुधि’—इति चेत्यौ ऋचः हेमाद्रिणा लिखिताः । तत्र
तत्त्वायामीत्याद्याः पञ्च ऋचः, ऋग्वेदे प्रथममण्डले पञ्चदशर्चात्मके चतुर्विं-
श्वतिसूक्ते एकादशाद्याः । ‘त्वं नेऽमे वरुणस्य विदान्’—इति द्वे ऋचौ
ऋग्वेदे चतुर्थमण्डले विंशतिऋग्वात्मकप्रथमसूक्ते चतुर्थीपञ्चम्यै । ‘इमं मे
वरुणश्रुधि’—इति च ऋग्वेदे प्रथममण्डले पञ्चविंशतिसूक्तस्योनविंशतिमी
ऋक् । व्याहृतयोभूराद्याः प्रसिद्धाः । ‘यत्किञ्चेद’—इति च ऋग्वेदे
सप्तममण्डले एकोननवतितमे सूक्ते पञ्चमी ऋक् ।

कात्यायनोऽपि,—

“यथाऽहनि तथा प्रातः नित्यं स्नायादनातुरः* ।

दन्तान् प्रचाल्य नद्यादौ गृहे चेत् तदमन्त्रवत्”—इति ।

अमन्त्रवदिति मन्त्र-संक्षेपोऽभिप्रेतः; यतः सएव आह,—

“अत्यप्लाद्योम-कालस्य वज्रतात् स्नान-कर्मणः ।

प्रातः संक्षेपतः स्नानं+ होम-लोपो विगर्हितः”—इति ।

काल-नियममाह जावालिः,—

“सततं प्रातरुत्याय दन्त-धावन-पूर्वकम् ।

आचरेदुषसि स्नानं तर्पयेद्वै-मानुषान्”—इति ।

चतुर्विंशति-मतेऽपि,—

“उषस्युषसि यत् स्नानं सन्ध्यायामुदितेऽपिवा ।

प्राजापत्येन तत्तुल्यं सर्व-पाप-प्रणाशनम्”—इति ।

उदिते इत्युदयाभिमुखे,—इत्यर्थः । उदयस्याष्टुपरि स्नानं चेत्
सन्ध्याऽप्युत्क्षेत,(१)स्नान-पूर्वकलात् सन्ध्यायाः; सन्ध्योत्कर्षश्च योगि-
याज्ञवल्क्येन + निषिद्धः;—

“सन्ध्यौ सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोऽगते रवौ”—इति ।

यथोक्तं स्नानं कुर्वन्नघर्षणं^(२) कुर्यात् । तदाह शौनकः;—

* स्नायादतन्त्रितः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

+ प्रातर्न तनुयात् स्नानं,—इति अन्यत्र पाठः ।

+ याज्ञवल्क्येन,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) विहितकालादुत्तरकाले करणमुल्कर्षः ।

(२) “ऋतस्व”—इत्यादि ऋक्त्रयं अधमर्षणातया प्रसिद्धम् । तत्र ऋग्वेदे
दशममण्डले वृचात्मकं नवव्यधिकशततमं सूक्तम् । एतदेव सूक्तं तैत्तिरीया-
रण्यके दशमप्रपाठके प्रथमानुवाके पठितम् ।

“स्वात्माऽन्तोवारि-मध्ये चिः पठेदघ-मर्षणम्”—इति ।

ब्रह्माण्डपुराणे स्वानाङ्ग-तर्पणं विहितम्,—

“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं चिविधं स्वानमुच्यते ।

तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गलेन प्रकीर्तिम्*”—इति ।

थमोऽणि,—

“द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलिम् ।

गोश्टुङ्गमात्रमुद्धृत्य जल-मध्ये जलं चिपेत्”—इति ।

कार्णजिनिः,—

“नाभिमात्रे जले स्थिता चिन्तयन्तुङ्गमानसः”—इति ।

तर्पयेदितिशेषः । नृसिंहपुराणे,—

“पितृन् पितृ-गणान् † देवानङ्गिः सन्तप्येत्ततः ।

देवान् देव-गणांश्चापि सुनीनुनि-गणानपि” ‡ ॥

चतुर्विंशतिमते,—

“स्वानादनन्तरं तावत् तर्पयेत् पितृ-देवताः ।

उत्तीर्णं पौड्येदस्तं सन्ध्या-कर्म ततःपरम्”^(१)—इति ।

भरद्वाजोऽपि,—

“वस्त्रोदकमपेत्तन्ते ये मृतादासकर्मिणः § ।

* अवस्थितम्,—इति अन्यत्र पाठः ।

† ऋषिगणान्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ पितृन् पितृगणांश्चापि नित्यं सन्तप्येत्ततः—इतर्द्वमधिकं स० सेऽ० शा० पुस्तकेषु ।

§ दासकर्मणः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) अनेन स्वानाङ्गतर्पणं स्वानप्रयोगश्चान्तर्भूतम्,—इत्युक्तं भवति ।

तस्मात् सर्वे-प्रयत्नेन जलं भृमौ निपातयेत्”—इति ।

वस्त्र-निष्पीडन-मन्त्रस्तु,—

“ये के चास्त्र-कुले जाता अपुत्रागोचिणोमृताः ।

ते गृहन्तु * मया दत्तं वस्त्र-निष्पीडनोदकम्”—इति ।

॥०॥ इति स्वानप्रकरणम् ॥०॥

स्वानानन्तरं वासः परिधात् । तथा च मत्यपुराणे,—

“एवं स्वाता ततः पश्चादाचम्य च विधानतः † ।

उत्थाय वाससी शुक्ले शुद्धे तु परिधाय च ‡”—इति ।

कर्म कुर्यादितिशेषः । योगियाङ्गवल्क्यः,—

“स्वावैवं वाससी धौते ॥ अच्छिन्ने परिधाय च ।

प्रक्षाल्योरु भृदा चाङ्गिः हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः ¶”—इति ।

अत्र विशेषमाह व्यासः,—

“नोन्तरीयमधः कुर्यान्नोपर्याधस्यमन्बरम् ।

नान्तर्वासो विना जातु निवसेद्वसनं बुधः”—इति ।

अत्र मार्कण्डेयपुराणे,—

* लृप्यन्तु,—इति सेऽ० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† वामनपुराणे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ यथाविधि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

¶ परिधायवा,—इति स० सेऽ० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

|| शुक्ले,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

¶ प्रक्षालयेदिति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“अवस्थज्यान्नच* स्त्रातो गाचाण्णम्बर-पाणिभिः ।
न च निर्धुनयात्केशान् वासश्वैव न पीड्येत्”—इति ।
अत्र कारणमाह गोभिलः†,—
“पिवन्ति शिरसोदेवाः पिवन्ति पितरो मुखात् ।
मध्यतः सर्व-गन्धर्वां अधस्तात् सर्व-जन्मवः ॥
तस्मात् स्त्रातो नावस्थज्यात् स्त्रान् शाश्वा न पाणिना”—इति ।
आयोद्धिः,—

“तिस्त्रः कोश्योऽर्द्ध-कोटी-च यावन्यङ्ग-रुहानि वै ।
स्त्रवन्ति‡ सर्व-तीर्थाणि तस्मान् परिमार्जयेत्”—इति ।

आवालिः,—

“स्त्रानं क्लायोऽर्द्ध-वासासु विष्मूचं कुरुते यदि ।
प्राणायाम-चयं क्लाय पुनः स्त्रानेन शुद्ध्यति”—इति ।

वस्त्र विषये विशेषमाह भृगुः,—

“ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं नृपतेरक्तमल्पणम् ॥(१) ।
पीतं वैश्यस्य शुद्ध्रसा नीलं मल्लवदिव्यते”—इति ।

प्रजापतिरपि,—

* नरः,—इति सो० शा० पुस्तकयोः पाठः ।
† निर्धुनेत्,—इति सो० स० शा० पुस्तकेषु पाठः ।
‡ देवलः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।
§ वसलि,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।
|| रक्तमन्बरम्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

(१) उल्लिङ्गं उल्कटम् । रक्तविशेषणमिदम् ।

“क्षौमं वासः प्रसंशन्ति तर्पणे सदशन्तथा ।
काषायं धातु-रक्तं वा * सोल्वणं तत्र कर्वचित्”—इति ।
देवलोऽपि,—

“स्त्रयं धौतेन कर्तव्या क्रिया धर्मग्रा विपश्चिता ।
न तु सेवक-धौतेन‡ नाहतेन नै कुत्तचित्”—इति ।
नाहतेनेति समस्तं पदम् । आहत-लक्षणमाह पुलस्त्यः,—
“ईषद्घौतं नवं श्वेतं सदृशं यन्न धारितम् ॥ ।

आहतं तदिजानीयात् सर्व-कर्मसु पावनम्”—इति ।
बौधायनोऽपि,—

“कर्तव्यमुत्तरं वासः पञ्चस्तेषु कर्मसु ।
स्त्राधाय-होम-दानेषु”[¶] भक्ताचमनयोस्तथा”—इति ।
एतत् सर्व-कर्मापलक्षणार्थं, अनुनरयस्य कर्ममात्र-निषेधात् ।

तथा च भृगुणोक्तम्,—

“विकच्छोऽनुचरीयश्च नग्नशावस्त्रएवच ।
श्रौतं स्मार्तं तथा कर्म न नग्न शिलयेदपि** ॥
नग्नोमलिन-वस्त्रः स्त्रानग्नश्वार्द्ध-पटः सृतः ।

* काषायधातुवस्त्रं च,—इति सु० पुस्तके, काषायधातुरक्तं वा,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† नास्तीदं सु० पुस्तके ।

‡ रजकधौतेन,—इति सो० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

§ नाहतेन च,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

|| धावितं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

¶ स्त्राधायोत्सर्वदानेषु,—इति सो० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

** न नग्नश्चिन्तयेदिति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

नग्नसु दग्ध-वस्त्रः स्वान्नग्नः स्फूत-पटस्थाया”—इति ।

विष्णपुराणेऽपि,—

“होम-देवार्चनाद्यासु क्रियासु पठने तथा ।

नैक-वस्त्रः प्रवर्त्तते द्विजोनाचमने जपे”—इति ।

गोभिलोऽपि,—

“एकवस्त्रो न भुज्ञीत न कुर्याद्वेवताऽर्चनम्”—इति ।

अचानुकल्पमाह योगियाङ्गवस्त्रः,—

“अत्त्वाभे धौतवस्त्रस्य शाण-क्षैमाविकानि च ।

कुतुपं योग-पट्टच्छ^(१) विवासास्तु न वै भवेत्”—इति ।

कुतुपं योग-पट्टं च, धारयेदितिशेषः ।

॥०॥ इति वस्त्र-धारण-प्रकरणम् ॥०॥

अथ, ऊर्ध्वपुण्ड्र-विधिः † ब्रह्माण्डपुराणे दर्शितः,—

“पर्वताये नदी-तीरे धर्मे-चेत्रे विशेषतः ।

सिन्धु-तीरे च वल्मीके तुलसी-मूल-मृत्तिकाम् † ॥

मृद एतास्तु संयाह्याःै वर्जयेत्वन्यमृत्तिकाम् ।

श्यामं शान्ति-करं प्रोक्तं रक्तं वश्य-करं भवेत् ॥

* कुतुपं योगपादच्छ,—इति सो० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

एवं परत्र पक्षी ।

† चिपुण्डविधि,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ तुलसीमूलमाश्रिते,—इति सो० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

§ सम्पाद्याः,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) कुतुपेनेपालकम्बलः । योगपट्टम् ‘योगपाटा’—इति मृसङ्गम ।

श्री-करं पीतमित्याङ्ग वैष्णवं श्वेतसुच्यते ।

अङ्गुष्ठः पुष्टि-दः प्रोक्तो मध्यमाऽयुक्तरी भवेत् ॥

अनामिकाऽन्न-दा नित्यं सुक्रि-दा च* प्रदेशिनौ ।

एतैरङ्गुलि-भद्रैसु कारयेन नखैः स्यृग्नेत् ॥

वर्त्ति-दीपाक्षतिं वाऽपि वेणु-पत्राक्षतिं तथा ।

पद्मस्य सुकुलाकारं तथैव कुमुदस्य च ॥

मत्य-कूर्माक्षतिं वाऽपि शङ्खाकारमतः परम् ॥

दशाङ्गुल-प्रमाणन्तु उत्तमोन्नमसुच्यते ।

नवाङ्गुलं मध्यमं स्वादद्याङ्गुलमतः परम् ॥

सप्त-षट्-पञ्चभिः पुण्ड्रं मध्यमं चिविधं स्वतम् ।

चतुर्स्त्रिङ्गुलैः पुण्ड्रं कनिष्ठं चिविधं भवेत् ॥

स्त्रिलाटे केशवं विद्यान्नारायणमयोदरे ।

माधवं हृदि विन्यस्य गोविन्दं स्कन्ध-मूलके † ॥

उदरे दक्षिणे पार्श्वे विष्णुरित्यभिधीयते ।

तत्यार्शे बाङ्ग-मध्ये मधु-सृदनमनुसरेत् ॥

चि-विक्रमं कण्ठ-देशे वाम-कुक्षौ तु वामनम् ।

अधरं बाङ्गके वामे हृषीकेशन्तु कर्णके † ॥

द्वादशैतानि नामानि वासुदेवेति मूर्द्धनि ॥

पृष्ठे तु पद्मनाभन्तु ककुदामोदरं स्मरेत् ।

* मुक्तिदाम,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† कण्ठकूपके,—इति सो० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ कण्ठवेष,—इति सो० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

पुजा-काले च हेमे च सायं प्रातः* समाहितः ।
नामान्युचार्य विधिना धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रकम्”—इति ।
सत्यव्रतोऽपि,—
“मन्त्राक्तोधारयेन्नियं ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना तु तत् ।
यत्कर्म कारयेन्नियं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्”—इति † ।
“ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा मृभ्रं ललाटे यस्य दृश्यते ।
स चाण्डालोऽपि इद्वात्मा‡ पूज्यएव न संशयः”—इति ।
॥०॥ इति ऊर्ध्वपुण्ड्र-प्रकरणम् ॥०॥

प्रातःस्नान-प्रसङ्गेन स्नानान्तराण्युच्यन्ते ।
तत्र शृङ्खः,—

“स्नानन्तु द्विविधं प्रोक्तं गौण-सुख्य-प्रभेदतः ।
तयोस्तु वारुणं सुख्यं तत्पुनः षड्बिधं भवेत्”—इति ।
तत्र, सुख्य-स्नानस्य षट्-प्रकारता आग्नेयपुराणे दर्शिता,—
“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाऽङ्गं मलकर्षणम् ।
क्रिया-स्नानं तथा षष्ठं षोडा स्नानं प्रकीर्तिम्” ॥
एतेषां लक्षणमाह शृङ्खः,—

“अस्त्रातश्च पुमान्नार्हा जपाग्निहवनादिषु ।
प्रातःस्नानं तदर्थन्तु नित्य-स्नानं प्रकीर्तिम्” ॥

* सायं काले,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।
† ‘मन्त्रोक्त’—इत्याश्य, ‘इति’—इत्यन्तोग्रन्थः नात्ति मु० पुस्तके ।
‡ चाण्डालोपि विशुद्धात्मा—इति मु० पुस्तके पाठः ।

चाण्डाल-शब्द-यूपांश्च*(१) स्यृष्ट्वाऽस्तां रजस्त्वलाम् ।
स्नानार्हस्तु यदाप्नोति स्नानं नैमित्तिकं हि तत् ॥
पुण्य-स्नानादिकं † यत्तु दैवज्ञ-विधि-चोदितम्‡ ।
तद्वि काम्यं समुद्दिष्टं नाकामस्तत्§ प्रयोजयेत्॥
जप्तुकामः पवित्राणि(२) अर्चिव्यन् देवताः पितृन् ।
स्नानं समाचरेद् यस्तु॥ क्रियाऽङ्गं तद्यकीर्तिम्॥
मलापकर्षणं नाम⁹ स्नानमध्यङ्ग-पूर्वकम्(३) ।
मलापकर्षणार्थाय प्रदृत्तिस्तस्य कीर्तिता ॥
सरःसु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।
क्रिया-स्नानं समुद्दिष्टं स्नानं तत्र मता क्रिया”—इति ।
यद्यपि, मध्याङ्ग-स्नानस्य नेदानीमवसर स्थापय प्रातःस्नानवत्स्य
नित्यलात् प्रसङ्गेनाभिधीयते । तस्य नित्यलक्ष्य व्याघ्रपादेनोक्तम्,—

* चाण्डालश्वपूजादि,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† पुण्यस्नानादिकं,—इति स० स० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

‡ विधिनोदितं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

§ सकामस्तत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

|| समाचरेन्नियं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

⁹ मपापकर्षणं स्नानं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) यज्ञिययूपस्त्वर्णैपि निविडः । स च वहिः कर्मण ऊर्ध्वमेव मन्त्रायः ।
गोभिलेन त्वचं हेमादिकं विहितम् (गो०ग०—३प्र०३का० ३४—
३८ सूत्रम्)

(२) पवित्राणि मन्त्रान् ।

(३) अभ्यङ्गश्च,—“मूर्द्धं दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्वाङ्गसङ्करम् । स्वोतोभि-
स्तप्येद्वाह्न अभ्यङ्गः स उदाहृतः”—इत्यायुर्वेदातांलक्षणः ।

“प्रातः स्त्रायी भवेन्नियं मध्य-स्त्रायी भवेदिति^(१)” ।

कूर्मपुराणे,—

“ततो मध्याह्न-समये स्त्रानार्थं स्तृदमाहरेत् ।

पुष्पाच्चतान्^(२) कुश-तिलान् गोमयं पुद्ध्रमेवच ।

नदीषु देवखातेषु तड़ागेषु* सरःसु च ॥

स्त्रानं समाचरेन्नियं गर्ज-प्रश्वरेषु च^(३) ।

परकीय-निपानेषु^(४) न स्त्रायादै कदाचन ॥

पञ्च पिण्डान् समुद्धृत्य स्त्रायाद्वाऽसम्भवे पुनः”—इति ।

तत्राधिकार्यनधिकारिणो व्यासो विभजते,—

“स्त्रानं मध्यन्दिने कुर्यात् सुजीर्णेऽन्ने निरामयः ।

* तटाकेषु,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† तत्राधिकार्यनधिकारिणो विभजते,—मु० पुस्तके पाठः ।

(१) अत्र निव्यपदं काकाक्षिगोलकन्यायात् पूर्वेण प्रातःस्त्रायीत्यनेन परेण च मध्यस्त्रायीत्यनेनान्वेति । मध्यस्त्रायी मध्याह्नस्त्रायी । तथा च निव्यपदसंबन्धान्नियत्वं सिद्धम् । तदुक्तम् । “नियं सदा यावदायुर्न कदाचिदत्क्रमेत् । उपेयातिक्रमे दोषश्रुतेश्वागदर्शनात् । फलाश्रुतेवंस्या च तन्नियमिति कीर्तिम्”—इति ।

(२) अन्ततायवाः । “अन्ततास्तु यवाः प्रोक्ताः”—इति स्मरणात् । यवानामासादनच्च तर्पणार्थमिति बोध्यम् । एवं तिलानामपि ।

(३) गर्जास्तु, “धनुः सहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते । न ता नदी-शूद्धवहा गर्जास्ते परिकीर्तिताः”—इत्युक्तलक्षणाः ।

(४) परकीयत्वं परस्त्रामिकत्वं तेन परखानिते निपाने उत्सर्गात्यरं न पिण्डोद्धारः,—इत्येके निबन्धारः । परकीयत्वं परकृतत्वं तेनोत्सर्गात् परमपि पिण्डोद्धारः,—इत्यपरे ।

न भुव्राऽलङ्घृतोरोगी* नाज्ञातेऽभसि नाकुलः”—इति ।

आश्रम-भेदेन स्त्रान-व्यवस्थामाह दक्षः,—

“प्रातर्मध्याह्नयोः स्त्रानं वानप्रस्थ-गृहस्थयोः ।

यतेस्त्रिसवनं प्रोक्तं सकृत्तु ब्रह्मचारिणः”—इति ।

अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां स्त्रानस्य समन्वतामाह व्यासः,—

“मन्त्र-पूर्णं जले स्त्रानं प्राङ्गः स्त्रान-फल-प्रदम् ।

न वृथा वारि-मग्नानां यादसामिव तत्-फलम्” ॥

योगियाज्ञवल्क्यः,—

“मत्स्य-कच्छपाऽमण्डुकास्तोये मग्नादिवानिशम् ।

वसन्ति चैव ते स्त्रानान्नाम्बुवन्ति फलं क्वचित्”—इति ।

समन्वलं द्विजाति-विषयम् । यदाह विष्णुः,—

“ब्रह्म-चत्र-विशां चैव मन्त्रवत् स्त्रानमिष्यते ।

तुष्णीमेव हि पुद्ध्रस्य स्त्रीणांच्च कुरु-नन्दन”—इति ।

‘स्त्रानार्थं स्तृदमाहरेदित्’—इति यदुक्तं, तत्र विशेषमाह शातातपः,—

“शुचि-देशान्तु^(५) संग्राह्या शर्कराश्मादि-वर्जिता ।

रक्ता गौरा तथा श्वेता मृत्तिका चिविधा सृता ॥

मृत्तिकाऽखूल्कराङ्गेपाद् विलाच्च॥ वरिवृक्षयो ।

* योगी,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† चिसवनस्त्रानं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ कूर्मक,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ शुचौ देशे तु,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

|| जलाच्च,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

कृत-शौचाऽवशिष्टा च* न ग्राह्णाः सप्त मृत्तिकाः ।
मृत्तिकां गोमयं वाऽपि न निशायां समाहरेत् ।
न गोमूत्र-पुरीषे तु गृहीयाद्ब्रह्मान्वरः”—इति ।
योगियाज्ञवल्क्योऽपि,—
“गलोदकान्तं विविधत् स्थापयेत्तत् पृथक् चितौ ।
विधा कला मृदन्तान्तु गोमयं तद्विचक्षणः ॥
अधमोत्तम-मध्यानामज्ञानां चालनन्तु तैः ।
भागैः पृथक् पृथक् कुर्यात् चालने मृदसङ्करम् †”—इति ।
शौनकोऽपि,—
“प्रथतो मृदमादाय दूर्वाऽपामार्ग-गोमयम् ।
एकदेशे पृथक् कुर्यात् * * * *”—इति ।

वशिष्ठः—

“मृदेकया शिरः चाल्यं द्वाभ्यां नाभेष्टयोपरि ।
अधश्च तिसृभिः कार्यं ‡ षड्भिः पादौ तथैव च ।
प्रचाल्य सर्व-कायनु द्विराचम्य यथाविधि”—इति ।
काय-प्रचालनानन्तरभावि-कर्त्तव्यमाह‡ शौनकः—“गायत्रा
आदित्योदेवता ख्याताऽतो देवा॥”—इति मृदमभिमन्त्येत्,—ततो

* कृतशौचावशेषाच्च,—इति सो० शा० पुस्तकयोः पाठः ।
† कुर्यात्तालने मृदसङ्करः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।
‡ अधश्चतसृभिः कार्यं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।
§ कृत्यमाच्च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।
॥ गायत्रा आदित्या अवहिंख्याता ततोदेवा—इति सो० शा० पुस्तकयोः
पाठः ।

यत इन्द्र स्तुतिर्विक्षोविमृध इन्गं सुमेजरितरिति
मृदं संग्रह्य प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं त्रिपेत् पूर्वादि-क्रमेण^(१) ततः सम्बा-
र्ज्जनं कुर्यात् मृदा पूर्वन्तु मन्त्रवत्” ।
‘अश्वक्रान्ते’—इत्यादयो मृद्ग्रहण-मन्त्रा यजुर्वेद-प्रसिद्धाः^(२) ।
“पुनश्च गोमयेनैवमयमयमिति ब्रुवन्^(३) ।
अग्नमयं चरन्तीनामौषधीनां वनेवने ॥
तासामृषभ-पत्रीनां सुरभीणां शरीरतः ।
उत्पन्नं लोक-सौख्यार्थं पवित्रं* काय-शोधनम् ॥
तं भे रोगांश्च शोकांश्च पापञ्च हर गोमय”—इति ।

* पावनं,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) अतोदेवा इति मन्त्रः कृष्णवेदे (१२२१६) एवं सामवेदे उत्तरार्चिके (पा॒पा॑६) यत इन्द्र इति कृष्णवेदे (पा॑११३) सामवेदे कृन्दस्यार्चिके (शा॑४१२) । उत्तरार्चिके (पा॒१५११) तैत्तिरीयारण्यके (१०१) स्तुतिर्विति इति कृष्णवेदे (१०१५२२) यस्तत्र विश्वामयतिरिति पाठः । विरक्षो विमृध इति सामवेदे उत्तरार्चिके (६३७१२) इन्गं सुमेजरितः,—
इत्यादिकोमन्त्रोनास्माभिरुपलब्धः । इदं सुमेनसः,—
इत्यादिकोमन्त्रः अथर्ववेदे (१४२६) दृश्यते । अनुमीयते चाचार-
दर्शपुस्तकेषु लेखकप्रमादात् पाठोऽन्यथा जातः ।

(२) तैत्तिरीयारण्यके दशमप्रपाठकस्य प्रथमानुवाके ।

(३) अत्र, “पुनश्च गोमयेनैवमयमयमिति ब्रुवन्”—इत्येव पाठो मम
प्रतिभाति । सर्व अयमयमिति मन्त्रः पञ्चात् पठितः । यथोक्त-
पाठे त्वनुशुप्तकृन्दसेमज्ञापत्तिः । यस्तमस्तदवलोकितेषु सर्वेषु पुस्तकेषु
तथैव दृष्ट्वात् तथैव इच्छितः ।

“काण्डात् काण्डादिति द्वाभ्यां^(१) अङ्गमङ्गसुपस्युशेत्”—इति ।
दूर्बाद्वयेन,—इति शेषः ।

“अपापमपकिल्विषमपकृत्य मपोरप * अपामार्ग, लमस्माकं दुष्टं
भयं नुद स्वाहेत्यपामार्गेणाङ्गमङ्गसुपस्युशेत् । अथ हिरण्य इङ्गमापो
देवीरपस्तवन्तरित्यप उपस्थाप, सुमित्रियान इत्यपः स्यृष्टा दुर्मित्रि-
यान इति वहिः चिपेत् । ततः, इन्द्रः शुद्ध इत्यृचा चापः प्रविश्य †
मनसा जपेत्^(२) ।

“तत्र गायेत सामानि अपि वा व्याहृतीर्जपेत् ।

शिवेन मे^(३) जपिलेदमाप इत्यप आस्वेत्”—इति ।

वशिष्ठः—

* मपातवः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† इन्द्रः शुद्ध इत्यृचस्थापःप्रविश्य,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) काण्डात् काण्डादिति द्वौ मन्त्रौ तैत्तिरीयारण्यके दशमप्रपाठके प्रथ-
मानुवाके पठितौ । तत्र काण्डात् काण्डादिति प्रथमेऽमन्त्रः । याशतेन
प्रतनोघीति द्वितीयेऽमन्त्रः ।

(२) हिरण्यशङ्गमिति तैत्तिरीयारण्यके (१०।१) आपोदेवीरपस्तवन्तः,—
इत्यादिको मन्त्रो नास्माभिरुपलब्धः । क्षग्वेदे (१।२।३।१८) अथर्व-
वेदे च (१।४।३) आपोदेवीरुपङ्गये,—इत्यादिको मन्त्रोदश्यते । एवं
क्षग्वेदे (१।४।३।२) आपोदेवीरुपयन्ति,—इत्यादिर्मन्त्रोदश्यते ।
अत्राप्यादर्शपुस्तकेषु लेखकप्रसादः सम्भाव्यते । सुमित्रियान इति
दुर्मित्रियान इति चैतौ मन्त्रौ तैत्तिरीयारण्यकस्य दशमप्रपाठकस्य
प्रथमानुवाके पठितौ । इन्द्रः शुद्ध इति मन्त्रोपि नोपलब्धः । परन्तु
सामवेदे उत्तरार्चिके (३।२।४।२) इन्द्र शुद्धोन,—इत्यादिको मन्त्रो
दश्यते । सम्भावयामः अत्रापि लेखकप्रसाद एव प्रभवति ।

(३) शिवेन मे,—इति तैत्तिरीयारण्यके (१०।७।)

“ये ते शतमिति द्वाभ्यां तीर्थान्यावाहयेदुधः ।
कुरुक्षेत्रं गयां गङ्गां प्रभावं नैमिषं जपेत्”—इति ।
शङ्खः—

“प्रपद्ये वरणं देवमभसां पतिमीश्वरम् ।
याचितं देहि मे तीर्थं सर्व-पापापनुत्तये ॥
तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वाघौघ-निस्तृदनम् ।
सान्निध्यमस्मिंश्चित्तोये क्रियतां मदनुग्रहात् ॥
रुद्रान् प्रपद्ये वरदान् सर्वानप्युषदस्तथा ।
अपः पुण्याः पवित्राच्च † प्रपद्ये वरणं तथा ।
शमयन्वाइ भे पापं रक्षन्तु च सदैव माम्”—इति ।

वशिष्ठः—

“आपोहिष्ठेदमापश्च द्रुपदादिव इत्यपि ।
तथा हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिरन्ततः^(१) ॥
ततोऽर्कमीच्य चोङ्कारं निमज्यान्तर्जले वुधः ।

* तथा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† सर्वाघौघनिस्तृदनम्,—इत्यादि, ‘अपः पुण्याः पवित्राच्च’—इत्यन्तं
नास्ति स० सो० प्रा० पुस्तकेषु ।

(१) आपहिष्ठा,—इति क्षग्वेदे (१०।४।१) वाजसनेयिसंहितायां (१।५।
११।) सामवेदे उत्तरार्चिके (४।२।४।१) अथर्ववेदे (१।५।१) इद-
माप इति क्षग्वेदे (१।२।३।२) एवं (१।६।४।) द्रुपदादिव इति
अथर्ववेदे (४।१।५।३) हिरण्यवर्णा इति तैत्तिरीयसंहितायां (५।५।
१।४।) अथर्ववेदे (१।३।३।१) पावमान्योमन्त्राः सामवेदे कृन्दस्यार्चिके
पावमानकाण्डे बहवः पठिताः । अन्यत्रापि बज्ज्ञ ।

प्राणायामांश्च कुर्वीति गायत्रीचार्ष-मर्षणम्”—इति ।

विष्णुरपि,—“ततोऽप्यु निमग्न स्त्रिरघ-मर्षणं जपेत्, तदिष्णोः परमं पदमिति वा, इत्यहां सावित्रीं वा, युजते मन इत्यनुवाकं वा, पुरुष सूक्तं वा^(१), स्त्रात-श्वार्द्ध-वासा देवषि-पितृ-तर्पणमभ्यु एव कुर्यात्”—इति । मेधातिथिरपि,—

“ततोऽभ्यु निमग्नस्तु त्रिः पठेदघ-मर्षणम् ।

प्रदद्यान् मूर्द्धनि तथा महाव्याहृतिभिर्ज्ञलम्”—इति ।

वसिष्ठः,—

“स्त्राला संगट्या वासोऽन्यदुरु भंशोधयेन्नदा ।

अपवित्रीकृतौ तौ तु* कौपीनास्त्राव-वारिणा ॥

योऽनेन विधिना स्त्राति यत्र तत्राभ्यु द्विजः ।

स तीर्थ-फलमाप्नोति तीर्थं तु द्विगुणं फलम्†”—इति ।

तत्रानुकर्त्यमाह योगियाज्ञवल्क्यः,—

* अपवित्रीकृते ते तु,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

† कुत्राभ्यु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ भवेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) तदिष्णोरिति ऋग्वेदे (१२२१२०) सामवेदे उत्तरार्चिके (८२१४१४१) अथर्ववेदे (७२८१७) युजते मनः इत्यनुवाकस्य तैत्तिरीयारण्यकस्य चतुर्थप्रपाठकस्य द्वितीयः । एवं वाजसनेयिसंहितायां पञ्चमस्य पञ्चमः । तथा तैत्तिरीयसंहितायाः प्रथम-द्वितीय-त्रयोदशः । पुरुषसूक्तस्य ऋग्वेदे दशम-नवतितमस्य प्रथमं सूक्तम् । वाजसनेयिसंहितायां एकचिंश्चतः प्रथमोऽनुवाकः । तैत्तिरीयारण्यकस्य छतीयस्य इदप्तो-अनुवाकः । एवं अथव्यवेदस्य उत्तरिंश्चति-घष्टः ।

“यएष विस्तृतः* प्रोक्तः स्त्रानस्य विधिरुच्चमः ।

असामर्थ्यान् कुर्याच्चेत् तत्रायं विर्धिरुच्चते ।

स्त्रानमन्तर्जले चैव मार्जनाचमने तथा ॥

जलाभिमन्त्रणच्चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ।

अघमर्षण-सूक्तेन त्रिरात्रृत्तेन नित्यशः ॥

स्त्रानाचरणमित्येतदुपदिष्टं महात्मभिः”—इति ।

॥०॥ इति माध्याह्निक-स्त्रानम् ॥०॥

अथ नैमित्तिक-स्त्रानम् ।

तत्र मनुः,—

“दिवाकीर्त्ति[†] सुदक्षाच्च पतितं सूतिकां तथा ।

श्व तत्-स्पृष्टिनच्चैव स्पृष्टा स्त्रानेन शुद्धते” ॥

दिवाकीर्त्तिश्वाण्डालः । अङ्गिराः,—

“श्व-स्पृशमयोदक्यां सूतिकां पतितं तथा ।

स्पृष्टा स्त्रानेन शुद्धः स्त्रात् सचैलेन न संशयः”—इति ।

गौतमोऽपि,—“पतित-चाण्डाल-सूतिकोदक्या-श्वसृक्-तत्-स्पृष्टि-स्पर्शने‡ सचैल उद्दोपसर्पनात् शुद्धते”—इति । पतितादि

* विस्तरः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† दिवाकीर्त्ति,—इति सो० पुस्तके, दिवाकत्य,—इति शा० पुस्तके पाठः । एवं परत्र ।

‡ श्वतत्स्पृशपसर्पने,—इति शा० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

स्यृष्टिनं समारभ्य हतीयस्य सचेलं स्वानं, चतुर्थस्य तु उदकेषप-
स्यर्णनाच्छुद्धिः । तथा च मरीचिः—

“उपस्युशेच्चतुर्थस्तु तदूर्ध्वं प्रोक्षणं स्फृतम्”—इति ।

यत्तु सम्बर्त्तेन द्वयोरेव स्वानमुक्तम्,—

“तत्-स्यृष्टिनं स्युशेद्यस्तु स्वानं तस्य विधीयते ।

जर्ज्ञमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा*”—इति ।

तदबुद्धि-पूर्व-स्यर्णन-विषयम् । तथा च संयहकारः—

“अवुद्धि-पूर्वक-स्यर्ण द्वयोः स्वानं विधीयते ।

व्याणां वुद्धि-पूर्वं तु तत् स्यृष्टि-न्याय-कल्पना”—इति ।

कूर्मपुराणम्—

“चाण्डाल-सृतिक-श्रवैः संस्यृष्टं संस्यृशेद् यदि ।

प्रमादान्तत आचम्य जपं कुर्यात् समाहितः ॥

तत्-स्यृष्टि-स्यृष्टिनं स्युष्ट्वा बुद्धिपूर्वं † द्विजोत्तमः ।

आचमेत विशुद्ध्यर्थं ‡ प्राह देवः पितामहः” ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“उदक्या सृतिभिः४ स्वायात् संस्यृष्टः तैरुपस्यृशेत् ।

अहिङ्गानि५ जपेचैव गायत्रीं मनसा सकृत्”—इति ।

एतद्वाण्डान्तरित-स्यर्ण-विषयम्, अन्यथा द्वयोः स्वानमित्यनेन

* यथा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† संस्यृष्टातु,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ आचमेतद्विशुद्ध्यर्थं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

५ उदक्याऽशुचिभिः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) अवलिङ्गानि ‘आपोहिष्ठा’ इत्यादीनि ।

विरोधः प्रसन्न्येत । वस्त्वान्तरित-स्यर्णने तु दण्डान्तरित-न्याय-प्राप्ता
वाह* प्रचेताः—

“वस्त्वान्तरित-संस्यर्णः साक्षात् स्यर्णाऽभिधीयते ।

साक्षात् स्यर्ण तु यत् प्रोक्तं तदस्त्वान्तरितेऽपि च”—इति ।
चतुर्विंशतिमते स्वानस्य निमित्तान्तरमुक्तम्,—

“बौद्धान् पाश्चुपतान् जैनान् लोकायतिक-कार्पलान् ।

विकर्मस्यान् द्विजान् स्युष्ट्वा सचेलोजलमाविशेत् ॥

कापालिकांस्तु संस्यृश्य प्राणायामोऽधिको मतः”—इति ।

चाण्डालादि-स्यर्ण-निमित्त-स्वाने † विशेषमाह विष्णुः—

“स्वानाहौ योनिमित्तेन कृता तोयावगाहनम् ।

आचम्य प्रयतः पश्चात् स्वानं विधिवदाचरेत्”—इति ।

योगियाज्ञवल्क्योऽपि,—

“त्रृष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिर्बः ।

आचम्य प्रयतः पश्चात् स्वानं विधिवदाचरेत्”—इति ।

गार्ग्योऽपि,—

“कुर्यान्नैमित्तिकं स्वानं शीताद्विः काम्यमेव च ।

नित्यं यादृच्छिकं चैव यथास्त्रिच समाचरेत्”—इति ।

॥०॥ इति नैमित्तिक-स्वान-प्रकरणम्॥०॥

* यत्र वस्त्वान्तरितस्यर्णने तत्र न दण्डान्तरितन्यायः । तथा च,—इति
मु० पुस्तके पाठः ।

† निमित्तमृतस्वाने—इति शा० पुस्तके पाठः ।

अथ काम्य-स्नानम् ।

तत्र पुलस्त्यः—

“पुष्ये च जन्म-नक्षत्रे व्यातीपाते च वैधृतौ ।
 अमावास्यां^(१) नदी-स्नानं पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥
 चैत्र-कृष्ण-चतुर्दश्यां यः स्नायाच्छ्रिव-सन्निधौ ।
 न प्रेतलमवाप्नोति* गङ्गायाच्च विशेषतः ॥
 शिवलिङ्ग-समीपेतु यत्तोयं पुरतः स्थितम् ।
 शिव-गङ्गेति विज्ञेयं[†] तत्र स्नात्वा दिवं ब्रजेत्”—इति ।

यमोऽपि,—

“कार्त्तिक्यां पुस्करे स्नातः सर्व-पापैः प्रसुच्यते ।
 माघां स्नातः प्रयागे तु सुच्यते सर्व-किल्विषैः ॥
 जैष्ठे मासि सिंते पक्षे दशम्यां‡ इस्त-संयुते ।
 दशजन्माघहा गङ्गा तेन पाप-हरा सृता”—इति ।

विष्णुः—

“सूर्यग्रहण-तुल्या तु शुक्रा माघस्य सप्तमौ ।
 अरुणोदय-वेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥
 पुनर्वसु-बुधोपेता चैत्रे मासि सिताऽष्टमौ ।
 स्नोतःसु विधिवत् स्नात्वा वाजपेय-फलं लभेत्”—इति ।

* न स प्रेतलमाप्नोति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† शिवतीर्थमितिखातं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ द्वादश्यां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) अमावासीश्वदस्य रूपमिदम् ।

आदि*पुराणे,—

“कार्त्तिकं सकलं मासं निवृह्यायौ जितेन्द्रियः ।
 जपन् हविष्य-भुक् क्लान्तः † सर्व-पापैः प्रसुच्यते ॥
 तुला-मकर-मेषेषु प्रातः स्नायी सदा भवेत् ।
 हविष्यं ब्रह्मचर्यञ्च महापातक-नाशनम्”—इति ।

मत्यपुराणे,—

“आषाढ़ादि चतुर्मासं प्रातःस्नायौ भवेत्त्रः ।
 विप्रेभ्यो भोजनं दत्त्वा कार्त्तिक्यां गो-प्रदो‡ भवेत् ॥
 स वैष्णव-पदं याति विष्णु-ब्रतमिदं सृतम्”—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि‡,—

“सर्व-कालं तिलैः स्नानं पुण्यं वासेऽव्रतौनुनिः ।
 तुष्ट्यामलकैर्विष्णु रेकादश्यां विशेषतः ॥
 श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वैतामलकैर्वरः ।
 सप्तमौ नवमीचैव पर्व-कालच्च ||(१) वर्जयेत्”—इति ॥

विष्णुः,—

* आदित्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† स्नातः,—इति स० सो० शा० पुस्तके पाठः ।

‡ सप्तदा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ मार्कण्डेयपुराणे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

|| पञ्चपर्वसु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) पर्वाणि च,—“चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावस्यायपूर्णिमा । पर्वाणेतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेवच”—इत्युक्तालक्षणानि ।

“बालाश्च तरुणा दृद्धा नर-नारी न पुंसकाः ।
खाला माघे इुभे तौर्थे प्राप्नुवन्तीश्चितं फलम् ॥
माघे मास्युषसि खाला विष्णु-लोकं स गच्छति”—इति ॥
॥०॥ इति काम्य-स्नानम् ॥०॥

अथ मलापकर्षण-स्नानम् ।

तत्र वामनपुराणम्,—

“नाभ्यङ्गमर्के न च भूमिपुचे
क्षैरं च इुक्रे च कुजे च मांसम् ।
बुधे च योषित्यरिवर्जनीया
शेषेषु सर्वेषु सदैव कुर्यात्”—इति ।

ज्योतिःशास्त्रे,—

“सन्तापः कान्ति* रत्यायुर्धनं निर्धनता तथा ।
अनारोग्यं सर्वे-कामाः अभ्यङ्गाङ्गास्त्रादिषु”—इति ।

मनुरपि,—

“पक्षादौ च रवौ षष्ठ्यां रिकायाच्च तथा तियौ ।
तैलेनाभ्यज्यमानसु धनायुर्भ्यां विहीयते”—इति

गर्णोऽपि,—

“पञ्चदशां चतुर्दशामष्टम्यां रवि-संक्रमे ।
द्वादशां सप्तमौ-षष्ठ्योः तैल-स्पर्शं विवर्जयेत्”—इति ।

* सन्तापशान्ति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

बौधायनोऽपि,*—

“अष्टम्याच्च चतुर्दश्यां नवम्याच्च विशेषतः ।
शिरोऽभ्यङ्गं वर्जयेत् पर्व-सन्धौ तथैवच”—इति ।
गर्णोऽपि,—

“न च कुर्यात् हन्तीयायां त्रयोदशान्तियौ तथा ।
शाश्वतौ भूतिमन्विच्छन् दशम्यामपि पण्डितः”—इति ।
एवं सर्वास्यपि तिथिष्वभ्यङ्गस्य निषेधे प्राप्ते तैल-विशेषेणाभ्य-
नुजानाति प्रचेताः,—

“सार्षपं गन्ध-तैलच्च यज्ञैलं पुष्प-वासितम् ।
अन्य-द्रव्य-युतं तैलं न दुष्यति कदाचन”—इति ।
यमोऽपि,—

“घृतच्च सार्षपं तैलं यज्ञैलं पुष्प-वासितं ।
न दोषः पक्ष-तैलेषु स्नानाभ्यङ्गेषु निव्यशः”—इति ।
॥०॥ इत्यभ्यङ्ग-स्नानम् ॥०॥

क्रियाऽङ्ग-स्नानन्तु नित्य-स्नानवदनुष्ठेयम् ।

“प्रातः इुक्ल-तिलैः खाला मध्याह्ने पूजयेत् सुधीः” ।
इत्यादिकं क्रियाऽङ्ग-स्नानं द्रष्टव्यम् । तस्य क्रियाऽङ्गलं पुराणे
स्थैर्याकृतम्,—

“धर्म-क्रियां कर्तुमनाः पूर्वं स्नानं समाचरेत् ।
क्रियाऽङ्गं तत्सुद्दिष्टं स्नानं वेदमयैर्द्विजैः”—इति ।

* यमोपि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† देवमयै,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

अथ क्रिया-स्नानम् ।

तत्र शब्दः—

“क्रिया-स्नानं प्रवक्ष्यामि यथावद्विधि-पूर्वकम् ।

मृद्गिरङ्गिश्च कर्त्तव्यं शौचमादौ यथाविधि ॥

जले निमग्नस्तुन्मज्ज्य * चोपस्यूश्चां यथाविधि ।

तौर्ध्यस्यावाहनं कुर्यात् तत्प्रवक्ष्याम्यतः परम् ।

प्रपद्ये वरुणं देवमम्भसां पतिमीश्वरम् † ॥

याचितं देहि मे तौर्ध्यं सर्व-पापापनुच्छये ।

तौर्ध्यमावाहयिष्यामि सर्वाघ-विनिस्तृदनम् ॥

सान्निध्यमस्मिंश्चित्तोये क्रियतां मदनुग्रहात्”—इति ।

षट्-खपि स्नाने षु मुख्यानुकल्पाभ्यां जल-विशेषो विष्णुपुराणे
निरूपितः—

“नदी-नद-तड़ागेषु देवखात-विलेषु च ।

नित्य-क्रियार्थं स्नायीत गिरि-प्रस्त्रवणेषु च ॥

कूपे बोद्धून-तोयेन स्नानं कुर्वीत वा भुवि”—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“पुराणानां नरेन्द्राणामृषीणाच्च महात्मनाम् ।

स्नानं कूप-तड़ागेषु देवतानां समाचरेत् ।

भूमिष्टसुद्धूतात्पुण्यं ततः प्रस्त्रवणोदकम् ॥

* निमस्त्रिर्मज्ज्य,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† चोपविष्य,—इति स० शा० पुस्तके पाठः ।

‡ पतिमूर्च्छितम्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

ततोऽपि सारसं पुण्यं तस्मान्नादेयमुच्यते ।

तौर्ध्य-तोयं ततः पुण्यं ततोगङ्गान्तु सर्वतः”—इति ।

मरौचिः—

“भूमिष्टसुद्धूतं वाऽपि शौतमुष्णमधापि वा ।

गाङ्गं पयः पुनात्याश्च पापमामरणान्तिकम्”—इति ।

निषिद्धू-जलमाह व्यापः—

“अनुत्सृष्टेषु न स्नायात्तथैवासंस्तुतेषु च* ।

आत्मीयेष्वपि न स्नायात्तथैवात्पजलेष्वपि”—इति ।

व्याप्तेऽपि,†—

“नद्यां यच्च परिभ्रष्टं नद्यायच्च † विनिःस्तम् ।

गतं प्रत्यागतं यच्च तत्त्वोयं परिवर्जयेत्”—इति ॥

शातातपेऽपि,—

“अन्वैरपि कृते कूपे सरोवाष्यादिके तथा ।

तत्र स्नावा च पीला च प्रायश्चिन्तं समाचरेत्”—इति ॥

प्रतिप्रस्त्रवमाह मनुः—

“अलाभे देव-खातानां सरसां सरितां तथा ।

उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारके स्नानमाचरेत्”—इति ॥

उष्णोदकं‡ निषेधयति शब्दः—

* तथैवासंस्तुतेषु च,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† पुण्डरीकोऽपि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ नद्यां यच्च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ उष्णोदकस्नानं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“स्वातस्य वह्नि-तप्तेन तथैव पर-वारिणा ।

श्रौर-शुद्धिर्विज्ञेया न तु स्वान-फलं लभेत्”—इति ॥

याज्ञवल्क्यः—

“वृथा उष्णोदक-स्वानं वृथा जप्यमवैदिकम् ।

वृथा लश्रोचिये दानं वृथा भुक्तमसाच्चिकम्”—इति ।

यन्त्रूष्णोदकस्वान* विधानम्,—

“आप एव सदा पूता स्वासां वक्षिर्विशेषधकः ।

ततः सर्वेषु कालेषु उष्णाम्भः पावनं स्फुतम्”—इति ।

षट्चिंश्चन्मतेऽपि,†—

“आपः स्वभावतोमेधाः किं पुनर्वक्षि-संयुताः ।

तेन सन्तः प्रशंसन्ति स्वानमुष्णेन वारिणा”—इति ।

तदातुर-स्वान-विषयम्‡ । तथाच यमः—

“आदित्य-किरणैः पूतं पुनः पूतञ्च वक्षिना ।

आत्मात्मातुर-स्वाने प्रशंसन् स्वात् शुद्धोदकम्”—इति ।

यदा तु नद्याद्यमध्यवस्थदा अनातुरस्यायुष्णोदक-स्वानमनिषिद्धु-
मित्याह यमः,—

“नित्यं नैमित्तिकच्चैव क्रियांगं ॥ मल-कर्षणम् ।

तीर्थाभावे तु कर्त्तव्यमुष्णोदक-परोदकैः”—इति ।

* स्वान,—इति नाल्ति शा० स्त्रा० पुस्तकयोः ।

† षड्विंश्चन्मतेऽपि,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ तदातुरविषयम्,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

§ न शुभोदकम्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

॥ क्रियायां,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

यदपि शुद्धमनुनोक्तम्,—

“स्मृते जन्मनि संक्रान्तौ आद्वे जन्मदिने* तथा ।

अस्यैश्च-स्पर्शने चैव न स्वायादुष्ण-वारिणा ॥

संक्रान्तां भानु-वारे च सप्तसां राङ्ग-दर्शने ।

आरोग्य-पुत्र-मित्रार्थी न स्वायादुष्ण-वारिणा ॥

पौर्खमासां तथा दर्शय यः स्वायादुष्ण-वारिणा ।

स गोहत्या-क्रतं पापं प्राप्नोतीह न संशयः”—इति ।

तत्रोक्तेषु मरणादिषु नेष्णोदकैः स्वायात्, अपि तु परकीयै-
शुद्धोदकै वैत्युक्तमिति न विरोधः† । उष्णोदक-स्वाने विशेषमाह
यासः—

“श्रीतास्वप्नु निषिच्छोषणा मन्त्र-संभार-संभृताः ।

गेहेऽपि शस्यते स्वानं नदी-फल-समं विदुः‡”—इति ।

गौणनु स्वानमुत्तरत्र स्वयमेव वद्यति ॥

॥०॥ इति क्रिया-स्वानम् ॥०॥

अथ सन्ध्याविधिः ।

तत्र सन्ध्या-स्वरूपं दक्षो दर्शयति,—

“अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्य-नक्षत्र-वर्जितः ।

सा तु सन्ध्या समाख्याता सुनिभिस्तत्त्व-दर्शिभिः”—इति ।

* जन्मतिथौ,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† तोदकैर्वेति न विरोध इत्युक्तम्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ तद्विनमफलं वह्निः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

यद्यपि काल-वाचकलेनात्र सन्धा-शब्दः प्रतीयते, तथापि तस्मिन् काले उपास्या देवता सन्धा-शब्देनोपलक्ष्यते । तथा देवतया उपलक्षणमुपलक्ष्य* मूल-वचने कर्म-परवेन सन्धा-शब्दः प्रयुक्तः । अथवा,—सन्धौ भवा क्रिया सन्धा । अतएव व्यासः,—

“उपास्ये सन्धि-वेलायां निशाया दिवस्य च ।

तामेव सन्धां तस्मात्तु प्रवदन्ति मनीषिणः”—इति ।
तां क्रियां विदधाति योगियाज्ञवल्क्यः,—

“सन्धौ सन्धासुपासीत नास्तु नोद्गते रवौ”—इति ।

सा च सन्धा चिविधा । तदुक्तमचिणा,—

“सन्धा-चयन्तु कर्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा”—इति ।
तत्र, काल-भेदेन देवताया नामादि-भेदमाह† व्यासः,—

“गायत्री नाम पूर्वाङ्गे सावित्री मध्यसे दिने ।

सरखती च सायाह्ने सैव सन्धश चिधाः स्फृता ॥

प्रतियहादन्नदोषात् पातकादुपपातकात् ।

गायत्री प्रोच्यते तस्माद्गायनं चायते यतः ॥

सविह-द्योतनात् सैव ॥ सावित्री परिकीर्तिता ।

जगतः प्रसवित्री वा वायूपलात् सरखती”—इति ।

वर्ण-भेदः स्फृत्यन्तरेऽभिहितः,—

* तथा च देवताया उपलक्षणमुपलक्ष्य,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः।

† तस्मात्तु,—इति शा० पुस्तके पाठः।

‡ नामभेदमाह,—इति मु० पुस्तके पाठः।

§ चिषु,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः।

|| चैव,—इति मु० पुस्तके पाठः।

“गायत्री तु भवेद्रक्ता सावित्री इुक्तवर्षिका ।

सरखती तथा कृष्णा उपास्या वर्ष-भेदतः ॥

गायत्री ब्रह्मरूपा तु सावित्री रुद्ररूपिणी ।

सरखती विष्णुरूपा उपास्या रूप-भेदतः”*—इति ।

उपासनमभिधानम् । अतएव तैत्तिरीय ब्राह्मणम्,—“उद्यन्तमस्तु यन्तमादिव्यमभिधायन् कुर्वन् ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमश्रुते इसावादित्यो ब्रह्मेति ब्रह्मैव सन् ब्रह्मायेति यएवं वेद”—इति । अथमर्यः, वक्त्यमाण-प्रकारेण प्राणायामादिकं कर्म कुर्वन् यथोक्तनाम-रूपोपेतां सन्धा-शब्द-वाच्यमादित्यं ब्रह्मेति धायन्वैहिकमासुभिकञ्च सकलं भद्रमश्रुते । यएवमुक्त-ध्यानेन इहृद्वान्तःकरणे ब्रह्म साक्षात् कुरुते, स पूर्वमपि ब्रह्मैव सन्नज्ञानाज्ञीवत्वं प्राप्नोति यथोक्त-ज्ञानेन तदज्ञानापगमे ब्रह्मैव प्राप्नोति,—इति । व्यासोऽपि एतदेवाभिप्रेत्याह,—

“न भिन्नां प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।

सोऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केन चित्”—इति ।

तत्र, प्रातःसन्धायाः काल-परिमाणमाह दक्षः,—

“रात्र्यन्त-याम-नाडी इव सन्धादिः काल उच्यते ।

दर्शनाद्रवि-रेखाया स्थानो मुनिभिः स्फृतः”—इति ।

* ‘गायत्रीब्रह्मरूपातु,’—इत्यादिः ‘रूपभेदतः’—इवन्तोयन्नः मुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु नास्ति ।

† यथोक्तनामाभिधेय रूपोपहितं,—इति मु० पुस्तके पाठः।

आ-सङ्गवं प्रातः सन्धाया गौणः कालः, आ-प्रदोषावसानं च
सायंसन्धायास्तदाहृ दृहन्मनुः,—

“न प्रातर्न प्रदोषश्च सन्धा-कालोऽतिपत्यते ।

सुख्य-कल्पोऽनुकल्पश्च सर्वस्मिन् कर्मणि सृष्टः”—इति ।

कूर्मपुराणे सन्धेयापास्ति-प्रकारो दर्शितः,—

“प्राक्षूलेषु ततः स्थिता दर्भेषु च समाहितः* ।

प्राणायाम-चयं कृता धायेत् सन्धामिति श्रुतिः”—इति ।
याज्ञवल्क्योऽपि,—

“प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य त्रृचेनाब्दैवतेन तु”—इति ।

दृहस्तिः,—

“बद्धाऽसनं नियम्यास्तुन् सृत्वाऽचार्यादिकं तथा ।

सन्निमीलित-दृद्धौनी प्राणायामं समभ्यसेत्”—इति ।

प्राणायाम-लक्षणं मनुराह,—

“सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रिः पठेदायत-प्राणः प्राणायामः स उच्यते”—इति ।

याज्ञवल्क्यः,—

“गायत्रों शिरसा साहौं जपेद्वाहृति-पूर्विकाम् ।

दश-प्रणव-संयुक्तां† त्रिर्यं प्राण-संयमः”—इति ।

योगियाज्ञवल्क्योऽपि,‡—

* प्राग्येषु ततः स्थिता दर्भेषु सुसमाहितः,—इति मु० पुस्तके पाठः।

† ध्यायन्,—इति शा० पुस्तके पाठः।

‡ प्रतिप्रणवसंयुक्तां,—इति मु० पुस्तके पाठः।

§ याज्ञवल्क्योऽपि,—इति स० सा० शा० पुस्तके पाठः।

“भूर्भुवः स्वर्महर्जनः तपः सत्यं तथैवत् ।

प्रत्योङ्कार-समायुक्त* स्थाता तत्सवितुः परम् ।

ॐ आपोज्योतिरित्येतच्छ्रिरः पश्चात् प्रयोजयेत् ॥

त्रिरावर्त्तन-योगान्तु प्राणायामः प्रकीर्तिः†”—इति ॥

स च प्राणायामः पूरक-कुम्भक-रेचक-भेदेन त्रिविधोज्जेयः ।
तथा च योगियाज्ञवल्क्यः,—

“पूरकः कुम्भको रेच्यः‡ प्राणायामस्त्रिलक्षणः ।

नासिकाऽकृष्ट उच्छासोधातः पूरक उच्यते ।

कुम्भको निश्चलः श्वासेरेच्यमानसु रेचकः”—इति ।

मार्जनमाह व्यासः ।

“आपोहिष्टेत्यृचैः‡ कुर्यान्मार्जनन्तु कुशोदकैः ।

प्रणवेन तु संयुक्तं त्रिपेद्वारि पदेपदे॥ ॥

वपुष्यष्टौ त्रिपेद्वृद्धमधो यस्य त्रियाय च ।

रजस्तमोमोहमयान् जायत्-स्वप्न-सुषुप्ति-जान् ।

वाङ्-मनः-काय-जान् दोषान् नवैतान् नवभिर्दहेत्”—इति ।

श्रातातपः,—

“कृतगन्ते मार्जनं कुर्यात् पादान्ते वा समाहितः॥ ॥

* समायुक्तं,—इति शा० पुस्तके पाठः।

† सशब्दितः,—इति मु० पुस्तके पाठः।

‡ रेचकः,—इति शा० पुस्तके पाठः।

§ आपोहिष्टेत्यृचा,—इति मु० पुस्तके पाठः।

|| पदेषु च,—इति शा० पुस्तके पाठः।

¶ कृतगन्ते वायपादान्ते मार्जनं सुसमाहितः,—इति मु० पुस्तके पाठः।

अर्द्धुर्चान्तेऽथवा कुर्याच्छिष्टानां मतमीदृशम्”—इति ।
 हारीतोऽपि,—“मार्जनार्चन-वलिकर्म-भेजनानि दैव-तीर्थेन कुर्यात्”।
 तच्च मार्जनं न धारा-च्युतौ कार्यम् । तथा ब्रह्मा,*—
 “धारा-च्युतेन तोयेन सन्ध्योपास्ति विगह्निता ।
 पितरो न प्रशंसन्ति न प्रशंसन्ति देवताः”—इति ॥
 कथं तर्हि मार्जनमिति, तत्राह स एव,—
 “नद्यां† तीर्थे तटे वाऽपि भाजने मृणमयेऽपिवा ।
 औदुम्बरेऽथ सौवर्णे राजते दारु-सभवे ।
 कृत्वा तु वाम-हस्ते वा सन्ध्योपास्ति समाचरेत्”—इति ।
 कृत्वा उदकमिति शेषः । मृणमयादि पात्र-सज्जावे तु वामहस्तस्य
 प्रतिषेधः‡
 “वामहस्ते जलं कृत्वा ये तु सन्ध्यासुपासते ।
 सा सन्ध्या दृष्टली ज्ञेया असुरास्तेषु४ तर्पिताः”।

इति सरणात् । मृणमयाद्यभावे तु, ‘कृत्वा तु वामहस्ते वा’—
 इत्यनेनैव विधानात् । एवमुक्तविधिना मार्जन्यिता सूर्यश्चेत्यपः
 पिवेत् । तदाह बौधायनः,—“अथातः सन्धेपापासन-विधिं व्याख्या-
 स्थामः, तीर्थं गत्वा प्रयतोऽभिषिक्तः प्रचालित-पाणि-पादो विधि-
 नाऽचम्याग्निश्च मा मनुष्वेति सायमपः पीत्वा सूर्यश्च मामनुष्वेति

* तथाच,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।
 † सन्धां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।
 ‡ वामहस्तः प्रतिषिद्धः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।
 § असुरास्ते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

प्रातः सावित्रेण वसुमत्या*३ अवलिङ्गाभिर्वाहणीभिः हिरण्यवर्षाभिः
 पावमानीभिर्याह्निभिरन्यैश्च पवित्रैरात्मानं प्रोक्ष्य प्रथतो भवति”
 —इति । भरद्वाजः†,—

“सायमग्निश्च सेत्युक्ता प्रातः सूर्येत्यपः पिवेत् ।
 आपः पुनन्तु मध्याह्ने ततश्चाचमनञ्चरेत्”—इति ।
 कात्यायनोऽपि,—

“शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः सोदक-विन्दुभिः ।
 प्रणवो भूर्भुवः स्वश्च गायत्री च वृतीयिका ।
 अव-दैवतं व्यृचं चैव ‡ चतुर्थमिति मार्जनम्”—इति ।

मार्जनानन्तरं प्रजापतिः,—

“जल-पूर्णं तथा हस्तं नासिकाऽये समर्पयेत् ।
 चक्षत्वेति पठिला तु तज्जलन्तु चितौ चिपेत्”—इति ।
 ततः सूर्योदार्ढं दद्यात् । तथाच व्यापः,—

* सुरभिमत्या,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† भरद्वाजः, इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ अव-दैवतम्बचं चैव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) वसुशब्दोपेता मन्त्रा ऋग्वेदे पठिताः । यथा (१०.६५.१॥, ११५८.१॥,
 ५.२८.२॥, ८४४.२४॥, १०७४.१॥, १०१२२.१॥) सामवेदे उत्तरार्चिके
 एका पठिता (४.१२२.२) । श्वमार्थव्यं (१०.६४.८॥, १२.३.४॥,
 १६.६.४॥) तैत्तिरीयसंहितायां (३.३.३.३॥, ४.१६.३.३॥) काठके
 (३.४.१३.३॥) वाजसनेयिसंहितायां (१०.२२.३॥, २१६.१॥, ६.३.४॥
 १॥, ११५८.१॥, ११६०.१॥, ११६५.१॥, १४२५.१॥, १८१५.१॥,
 २३.८.१॥, २४२७.१॥)

“करभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।

आदित्याभिमुखस्तिष्ठन् चिरूर्ध्वमय चोत्तिष्ठेत्”—इति ।

हारीतोऽपि,—“सावित्र्याभिमन्त्रितम् उदकं पुष्ट्र-मिश्रमञ्जलिना
चिष्ठेत्”—इति । अर्ध-दाने मन्त्रान्तरमुक्तं विष्णुना,—

“कराभ्यामञ्जलिं कृत्वा जल-पूर्णं समाहितः ।

उदुव्यमिति मन्त्रेण तत्त्वायं प्रचिष्ठेद्वृत्तिः”—इति ।

ततः प्रदक्षिणं कृत्वा उदकं सृष्टेत् । तदुक्तं वराहं पुराणे,—

“सायं मन्त्रवदाचम्य प्रोक्ष्य सूर्यस्य चाञ्जलिम् ॥

दत्ता प्रदक्षिणं कृत्वा जलं सृष्ट्वा विशुद्धतिः”—इति ।

श्रुतिरपि,—“यत् प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति तेन पापानमवधुन्वन्ति ॥”—इति ।

कूर्मपुराणम्—

“अथोपतिष्ठेदादित्यमुदयन्तं समाहितः ।

मन्त्रैस्तु विविधैः सौरैः क्षग्यजुः-साम-सम्भवैः”—इति ।

उपस्थानन्तु स्तु-शाखोक्त-मन्त्रैः कार्यम् ।

“उपस्थानं स्तूकैर्मन्त्रैरादित्यस्य तु कारयेत्” ।

इति वशिष्ठसारणात् । कूर्मपुराणे उपस्थानन्तु स्तूकैरित्यादिना ॥

* तत्त्वोयं च क्रितौ क्षिष्ठेत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† ततः प्रदक्षिणं कृत्वा उदकस्य स्तूपेदिति,—इति स्तोकार्द्धरूपेण लिखि-
समस्ति मु० पुस्तके ।

‡ वराह,—इति नात्ति शा० स० पुस्तकयोः ।

§ सायंसन्धामुपासीत प्रोक्ष्य सूर्याय चाञ्जलिम्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

|| धून्वन्ति,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

¶ स्तूपेत्यादिना,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

प्रपञ्चितम् । प्राक्कूलेषु,—इत्यारभ्यादित्योपस्थान-पर्यन्तं प्रातः
सन्धायां यदुपवर्षितं, तदितरयोरुभयोरपि सन्धयोः समानम् ।
तत्र, मध्याह्नसन्धायां विशेषो नारायणेनाभिहितः,—

“आपः पुनन्तु मन्त्रेण आपोहिष्ठेति मार्जनम् ।

प्रचिष्ठ चाञ्जलिं सम्यगुदुत्यं चित्रमित्यपि ।

तच्चकुर्द्देव इति च हंसः शुचिष्ठदित्यपि ॥

एतत् जपेदूर्ध्व-बाङ्गः सृथ्यैः पश्चन् समाहितः ।

गायत्रा तु यथाशक्ति उपस्थाय दिवाकरम्”—इति ।

काल-विशेषस्तु शङ्खेन दर्शितः—

“प्रातःसन्धां सनक्षत्रां मध्यमां स्नान-कर्मणि ।

सादित्यां पश्चिमां सन्धामुपासीत यथाविधि”—इति ।

स्नानकर्मणीति माध्याक्रिक-स्नानानन्तरमित्यर्थः । माध्याक्रिक-
सन्धायां गौण-कालमाह दक्षः,—

“अथर्द्द्यामादासायं सन्धा माध्याक्रिकीव्यते”—इति ।

सन्धा-चये तारतम्येन देश-विशेषमाह व्यासः,—

“गृहे लेक-गुणा सन्धा गोष्ठे दशगुणा सृता ।

शतसाहस्रिका नद्यामनन्ता विष्णुसन्धिधौ”—इति ॥

महाभारते,—

“वहिःसन्धा दशगुणा गर्त्त-प्रश्रवणेषु च ।

ख्याता तीर्थं शतगुणा* साहस्रा जाङ्गवी-तटे”—इति ॥

शतातपोऽपि,—

* दशगुणा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“अनृतं मद्यगम्भच्च दिवामैथुनमेवच ।
पुनाति वृषलस्तान्नं सन्धा वहिरुपासिता”—इति ॥
वहिः सन्धायामुपासितायां यदा विहरणाद्वज्ञलोपस्थदा गृह-
एव सन्धात्रयं कर्त्तव्यमित्याहाच्चिः,—

“सन्धात्रयन्तु कर्त्तव्यं दिजेनात्मविदा सदा ।
उभे सन्धे तु कर्त्तव्ये ब्राह्मणैश्च गृहेष्वपि”—इति ।

यद्यपि, प्रशस्तलादहिरेव सन्धात्रयं कर्त्तव्यत्वेन प्राप्तं, तथापि
श्रौतत्वेन विहरणस्य प्रावल्यात् तदनुरोधेन सायं-प्रातः-सन्धे गृहेऽ-
भ्यनुज्ञायेते । सायं सन्धायामुपस्थाने मन्त्र-विशेषमाह नारायणः,—

“वारुणीभिस्तथादित्यमुपस्थाय प्रदक्षिणम् ।

कर्वन् दिशोनमस्कुर्यादीगीशांश्च पृथक् पृथक्”—इति ।
वारुणस्य,—‘इमं सेवरुण’—इत्याद्याः । यद्यपि, वारुणीभि वरुण-
स्थोपस्थानं लिङ्गबलात् प्राप्तं, तथापि श्रुतेः प्रावल्यात् तथा लिङ्गं
वाधिला आदित्योपस्थाने एव विनियुज्यन्ते । एतच्च द्वतीयाथ्याये
विचारितम्^(१) ।

तथा हि, “ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठेत”—इति श्रूयते । इन्द्रो
देवतात्वेन यस्यामृति मन्त्रलिङ्गात् प्रकाशते, सेयस्तृगैन्द्री; ‘कदाचन
स्तरीरसि नेन्द्र सशसि,—इत्यादिका । तत्र, लिङ्गादित्योपस्थाने मन्त्रस्य
विनियोगः प्रतीयते, ‘गार्हपत्यम्’—इति द्वितीयाश्रुत्या तु गार्ह-
पत्योपस्थाने । तत्र संशयः, किमुभयं समुचित्योपस्थेयं, उनैकएव ।

(१) पूर्वमीमांसायाः,—इति श्रेष्ठः । एतच्च तत्र द्वतीय-द्वतीय-सप्तममधि-
करणम् ।

तत्रापि किं अः कश्चिदैच्छिकः, किं वेन्द्रएव, उतगार्हपत्यएव,—
इति । तत्र, श्रुति-लिङ्गयोः सम-वल-प्रमाणलात् विरोधानुपलम्भाच्च
समुच्चयः,—दृत्येकः पक्षः । एकोपस्थाने मन्त्रस्य निराकाङ्क्षलात् नै-
राकाड्द्वय-लक्षण—विरोधादन्यतर-नियामकादर्शनाच्चैच्छिकः,—इति
द्वितीयः पक्षः । श्रुतेः शब्दात्मिकायाः अर्थ-सामर्थ्यानुसारिलात्
सामर्थ्यस्य चोपजीव्यत्वेन प्रावल्यादित्येवोपस्थेयः,—इति द्वतीयः पक्षः ।
मन्त्रगतोहीन्द्रशब्दोरुद्धा शक्रमभिधन्ते, ‘इदि परमैश्वर्ये’—दृत्यसाद्
धातोरुत्पत्तवलात् स्वकार्य-विषयपरमैश्वर्यापेतं गार्हपत्यमभिधन्ते,
‘गुणाद्वायभिधानं स्यात्’—इति न्यायेनोभय-साधारणत्वेन लिङ्गस्य
सन्देहापादकलम् । अथेच्येत ;—‘रुद्रिर्योगमपहरति’—इति न्यायेन
श्रीघ्रवुद्धुत्यादिकायाः रुद्रः प्रावल्याच्चक्रएवोपस्थेयः,—इति । एवं
तर्हि, लिङ्गादपि श्रीघ्र-वुद्धुत्यादकलेन अतिरेवाच विनियोजिका^(१) ।
तथा ह्याचार्येरुक्तम्,—

“मन्त्रार्थं मन्त्रतो बुद्धा पञ्चाच्छक्तिं* निरूप्य च ।

मन्त्राकाङ्क्षा-बलेनेन्द्र-शेषत्व-श्रुतिकम्यनम् ॥

अत्या प्रत्यक्षया पूर्वं गार्हपत्याङ्कतां गते ।

+ तत्प्रक्तिं च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) यत्तच, “श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकाश-स्थान-समाख्यानां समवाये पार-
दौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् (मी० ३४० ३४० १४४०)”—इति जैमिनि
सूत्रात् सिद्धम् । श्रुत्यादयस्य, “श्रुतिर्द्वितीया क्षमता च लिङ्गं वाक्यं
पदान्येव तु संहतानि । सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा स्थानं क्रमे
येगबलं समाख्या”—इत्युक्तलक्षणाः । तत्र च, द्वितीयापदं कारक-
विभक्त्युपलक्षणम्,—इति वाचस्पतिमित्राः ।

निराकाङ्क्षीकृते मन्त्रे निर्मला अति-कल्पना ॥
 तेन शीघ्र-प्रदत्तिलाच्छ्रुत्या लिङ्गस्य बाधनम्” ।
 तस्माद्वार्हपत्यएवोपस्थेयः—इति सिद्धम् । सन्धां प्रशंसति यमः—
 “सन्धासुपासते ये तु सततं मंशित-ब्रताः ।
 विधूत पापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥
 यदहा कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।
 आसीनः पश्चिमां सन्धां प्राणायामैस्तु हन्ति तत् ॥
 यद्रात्रा कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।
 पूर्वसन्धासुपासीनः प्राणायामैर्योहति ॥
 क्षषयोदीर्घ-सन्ध्यत्वादीर्घमायुरवाङ्मुयुः * !
 प्रज्ञां यशश्च कीर्तिं ब्रह्मवच्चसमेवच”—इति ।
 अकरणे प्रत्यवायोदर्जितोदक्षेण,—
 “सन्धादीनो ऽप्तिर्विनियमनर्हः सर्व-कर्मसु ।
 यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलभागभवेत्”—इति ।
 गोभिलोऽपि,—
 “सन्धा येन न विज्ञाता सन्धा येनानुपासिता ।
 जीवमानोभवेच्छूद्रो मृतः श्वा चोपजायते †”—इति ।
 विष्णुपुराणेऽपि,—
 “उपतिष्ठन्ति वै ‡ सन्धां ये न पूर्वां न पश्चिमाम् ।

* सर्वमायुरपाययुः—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† श्वानोभिजायते,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ ये,—इति श्वा० पुस्तके प ।

ब्रजन्ति ते दुरात्मानस्तामिसं नरकं नृप”—इति ॥
 कूर्मपुराणेऽपि,—
 “योऽन्यत्र कुरुते यत्रं धर्म-कार्ये द्विजोत्तमः ।
 विहाय सन्धा-प्रणतिं स याति नरकायुतम्”—इति ।
 एतत्सर्वमनार्त-विषयम् । तथाच याज्ञवल्क्यः—
 “अनार्तश्चोत्स्तजेद्यस्तु सविषः शूद्र-सम्मितः ।
 प्रायश्चित्ती भवेच्चैव लोके भवति निन्दितः”—इति ।
 अचिरपि,—
 “नोपतिष्ठन्ति ये सन्धां स्त्रस्याऽवस्थासु वै द्विजाः ।
 हिंसन्ति वै सदा पापा भगवन्तं दिवाकरम्”—इति ।
 विष्णुपुराणेऽपि,—
 “सर्वकालसुपस्थानं सन्ध्यायाः पार्थिवेष्यते ।
 अन्यत्र सृतकाशौच-विभ्रमातुर-भीतिः”—इति ।
 सृतकादौ सत्यपि सामर्थ्यं सन्ध्योपासनं न कार्यमित्याह मरीचिः—
 “सृतके कर्मणां त्यागः सन्धादीनां विधीयते”—इति ।
 यदपि पुनर्स्तेनोक्तम्,—
 “सन्धामिष्टिञ्च होमञ्च * यावज्जीवं समाचरेत् ।
 न त्यज्येत् सृतके वाऽपि त्यजन्गच्छत्यधोगतिम्”—इति ।
 तन्मानसिक-सन्धाऽभिप्रायम् । यतस्तेनोक्तम्,—
 “सृतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म न तु त्यज्येत् ।
 मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विजः ॥

* सन्ध्यामिष्टिं चर्ण हैमं, इति मु० पुस्तके पाठः ।

† न सन्ध्यजेत,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

एतदिदिला यः सन्धासुपाले संशितव्रतः ।
दीर्घमायुः स विन्देत सर्वपापैः प्रसुच्यते”—इति ।
॥०॥ इति सन्धाविधिः ॥०॥

अथ सन्धाङ्ग-जप-विधिः ।

तत्र मनुः—

“आचम्य प्रयतोनित्यमुभे सन्धे समाहितः ।

पूर्वै देशे जपन् जप्यसुपासीत यथाविधि”—इति ।

कथमित्यपेच्छिते आह शङ्खः,—“कुशवृथां समासीनः कुशोत्तरायां
वा कुश-पवित्र-पाणिः सूर्याभिसुखोवाऽचमालामादाय देवतां
धायन् जपं कुर्यात्”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“प्रणव-व्याहृति-युतां गायत्रीञ्च जपेत्ततः”—इति ।

योगियाङ्गवल्क्यस्तु, अन्तेऽपि प्रणव-योगार्थमाह,—

“ॐ्कारं पूर्वसुचार्थं भूर्भुवः स्वस्तयैव च ।

गायत्रीं ग्रणवं चान्ते जपएवमुदाहृतः”—इति ।

बौधायनोऽपि,—“उभयतःप्रणवां सव्याहृतिकां जपेत्”—इति ।

नृषिंहपुराणे जप-यज्ञस्य भेदोऽभिहितः,—

“त्रिविधोजपयज्ञः स्यात्तस्य भेदं निवोधत ।

वाचिकश्च उपांशुश्च मानस स्त्रिविधिः सृष्टः ॥

त्रयाणां जप-यज्ञानां श्रेयः स्यादुत्तरोत्तरः”—इति ।

वाचिकोपांशुत्वयोर्णक्षणं पुराणोऽभिहितम्,—

“यदुच्च-नीच-स्वरितैः शब्दैः स्यष्ट-पदाच्चरैः ।

मन्त्रसुचारयेदाचा वाचिकोऽयं जपः सृष्टः ॥
शनैरुच्चारयेन्नन्त्रमीषदोष्टौ प्रचालयन् ।
अपरैरश्रुतः किञ्चित् स उपांशुजपः सृष्टः”—इति ।
विश्वामित्रेण मानसस्य लक्षणमुक्तम्—

“ध्यायेद् यदक्षर-श्रेणीं वर्णाद्वाणि पदात्पदम् ।
शब्दार्थ-चिन्तनं भूयः कथ्यते मानसोजपः”—इति ।
त्रयाणां तारतम्यञ्च तेनैवोक्तम्—
“उत्तमं मानसं जप्यसुपांशुं मध्यमं सृष्टम् ।
अधमं वाचिकं प्राज्ञः सर्वमन्तेषु वै द्विजाः ।
वाचिकस्यैकमेकं स्यादुपांशुः शतसुच्यते ॥
साहस्रमानसः प्रोक्तोमन्त्रचि-मृगु-नारदैः”—इति ।
जप-नियममाह शौनकः—

“क्वलोक्तानौ करौ प्रातः सायज्ञाधोसुखौ तथा ।
मध्ये स्तम्बकराभ्यान्तु* जपएवमुदाहृतः ॥
मनः-सन्तोषणं शौचं मौनं मन्त्रार्थ-चिन्तनम् ।
अव्यगत्वमनिर्वदोजप-संपत्ति-हेतवः”—इति ।

मनुरपि,—

“पूर्वां सन्ध्यां जपस्त्रिष्ठेत् सावित्रीमाऽर्क-दर्शनात् ।
पश्चिमान्तु समासीनः सम्यग्टत्व-विभावनात्”—इति ।
मध्याह्ने जपस्य नियमः वायुपुराणे दर्शितः,—

* स्तम्बकराभ्यान्तु,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु, तिर्यक्कराभ्यान्तु,—
इत्यन्यत्रपाठः ।

“तथा मध्याह्न-सन्ध्यायामासीनः प्राञ्जुखोजपेत्”—इति ।
वर्ज्यानाह व्यासः,—

“न संक्रामन् न च हसन् न पार्श्वमवलोकयन् ।
नायासितो* न जल्यन्श्च न प्राटृतश्चिरास्था ।
न पदा पादमाक्रम्य न चैवहि तथा करौ ॥
न चासमाह्वित-मना नच संत्रावयन् जपेत्”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“नाभेरधः संस्यर्णनं कर्म-संयुक्तोवर्जयेत्”—इति ।

व्यासोऽपि,†—

“जपकाले न भाषेत ब्रत-हेमादिकेषु च ।
एतेष्वेवावसक्तसु यद्यागच्छेत् द्विजोत्तमः ।
अभिवाद्य ततोविग्रं योग-हेमच्च कीर्तयेत्”—इति ।

योगियाज्ञवल्क्योऽपि,—

“यदि वाग्म-लोपः स्खाज्जपादिषु कदाचन ।
व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्वरेद्वा विष्णुमव्ययम्”—इति ।

संवर्तीऽपि,—

“लोक-वार्त्ताऽदिकं श्रुत्वा दृष्ट्वा स्यृष्ट्वा प्रभाषितम् ।
सङ्घां विना च यज्ञप्रतिं तत्पूर्वं निष्फलं भवेत्”—इति ।

प्रभाषितं‡ बङ्गभाषितं पुरुषमिति । गौतमोऽपि,—

* नचाश्रितो,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† नास्तोदं सु० पुस्तके ।

‡ जप्तं,—इति शा० सु० पुस्तकयोः पाठः ।

§ प्रभाषितमिति,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

“गच्छतस्तिष्ठतोवाऽपि स्वेच्छया कर्म कुर्वतः ।
अग्नुचर्वा विना संखां तत्पूर्वं निष्फलं भवेत् ॥
क्रोधं लोभं तथा निद्रां* निष्ठीवन-विजृम्भणम् ।
दर्शनच्च श्व-नीचानां वर्जयेत्प-कर्मणि ॥
आचामेत्सम्भवे चैषां स्वरेद्विष्णुं सुरार्चितम् ।
ज्योतींषि च प्रशंसेद्वा कुर्याद्वा प्राण-संयमम् ॥
ज्वलनं गास्त्रं विप्रांश्च यतीन्वाऽपि विष्णुद्वृये”—इति ।

देश-नियमस्तु याज्ञवल्क्येनोक्तः,—

“अग्न्यागारे जलान्ते वा जपेद्वेवालयेऽपि वा ।
पुष्टतीर्थे गवां गोष्ठे द्विज-चेतेऽयवा गृहे”—इति ।

शङ्खोऽपि,—

“गृहे लेकगुणं जप्तं नद्यादौ द्विगुणं सूतम् ।
गवां गोष्ठे दशगुणमग्न्यागारे शताधिकम् ॥
सिद्ध-चेतेषु तीर्थेषु देवतायाश्च सन्निधौ ।
सहस्र-शत-कोटीनामनन्तं विष्णु-सन्निधौ”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“गुह्यका राज्ञसाः सिद्धाहरन्ति प्रसभं यतः ।
एकान्ते तु गृहे देशे तस्माज्यथं सदाचरेत्”—इति ।

जप-संख्यामाह योगियाज्ञवल्क्यः,—

“ब्रह्मचार्याह्विताग्निश्च शतमष्टोत्तरं जपेत् ।

* क्रोधं मान्दं त्वतं निद्रां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† दर्शनं आदिनीचानां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

वानप्रस्थोयतिश्वैव सहस्रादधिकं जपेत्”—इति ।

स्मृत्यन्तरे,—

“दर्शे आह्वे प्रदोषे च गायत्रीं दश-संख्या ।

अष्टाविंशत्यन्धाये सुदिने तु यथाक्रमम्”—इति* ।

यमोऽपि,—

“सहस्र-परमां देवीं शत-मध्यां दशावराम् ।

गायत्रीन्तु जपेन्नित्यं सर्व-पाप-प्रणाशनीम्”—इति ।

आपस्मारोऽपि,—“दर्भेष्वासीनो दर्भान् धारयमाणः सोदकेन पाणिना प्राङ्मुखः सावित्रीं सहस्रकूल आवर्त्तयेच्छतकूलोऽपरिमित-कूलोवा”—इति ।

॥०॥ इति जप-विधिः ॥०॥

जपाङ्गभूतामचमालामाह † हारीतः,—

“शङ्ख-रूपमयी माला काञ्चनीभिरथोत्पलैः ।

पद्माकैश्च‡ रुद्राचै विद्वृमैर्मणि-मौकिकैः ॥

तथाच्छ्राकैर्माला तथैवाङ्गुलि-पर्वभिः ।

पुच्चजीवमयी माला शस्ता वै जप-कर्मणि”—इति ।

गौतमोऽपि,—

“अङ्गुल्या जप-संख्यानमेकमेकमुदाहृतम् ।

रेखायाऽष्टगुणं पुच्चजीवैर्दशगुणाधिकम् ।

* स्मृत्यन्तरे,—इत्यादिः, इति,—इत्यन्तोयस्तो नास्ति मुनितातिरिक्त-पुस्तकेषु ।

† जपाङ्गभूतां मालामाह,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ यमाद्वक्त्वा,—इति स० शान् पुस्तकयोः पाठः ।

शतं स्याच्छडःखमणिभिः प्रवालैश्च सहस्रकम् ।

स्फटिकैर्दशसाहस्रं मौकिकैर्लक्ष्मुच्यते ।

पद्माचैर्दशलक्ष्मन्तु सौवर्णैः कोटिरुच्यते ॥

कुशग्रन्था च रुद्राचैरनन्तफलमुच्यते”—इति ।

अथाच्चमाला-मणि-संख्यामाह प्रजार्पतः,—

“अष्टौत्तरशतं कुर्याच्चतुःपञ्चाशिकां तथा ।

सप्तविंशतिकां वाऽथ ततोनैवाधिका हिता ॥

अष्टोत्तर-शता माला उत्तमा सा प्रकीर्तिता ।

ततुःपञ्चाशिका या तु मध्यमा सा प्रकीर्तिता ॥

अधमा प्रोच्यते नित्यं सप्तविंशति-संख्या”—इति ।

गौतमोऽपि,—

“अङ्गुष्ठं सोच्चदं विद्यात्तर्जनी शतु-नाशिनी ।

मध्यमा धन-कामायानामिका^(१) पौष्ट्रिकी तथा ॥

कनिष्ठा रक्षणी प्रोक्ता जपकर्मणि शोभना ।

अङ्गुष्ठेन जपं जपमन्त्यरङ्गुलिभिः सह ॥

अङ्गुष्ठेन विना जप्यं कृतं तदफलं भवेत्”—इति ।

गायत्री-जपं प्रशंसति व्यासः,—

“दशकूलः प्रजप्ता पात्र्यहाद्यच्च कृतं लघु ।

तत् पापं प्रणुदत्याङ्गु नात्र कार्या विचारणा ।

शत-जप्ता तु सा देवी पापौध-शमनी स्तुता ।

सहस्रजप्ता सा देवी उपपातक-नाशिनी ।

(१) धनकामाय,—इति क्वेदः ।

लक्ष-जायेन च तथा महापातक-नाशिनी ॥
कोटि-जायेन राजेन्द्र यदिच्छति तदास्तुयात्”—इति ।

यमोऽपि,—

“गायत्र्यान परं जयं गायत्र्यान परं तपः ।
गायत्र्यान परं धानं गायत्र्यान परं झतम्”—इति ।

मनुरपि,—

“योऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्त्रितः ।
स ब्रह्म परमप्येति वायुभृतश्च मूर्च्छिमान्”—इति ।

गोतमोऽपि,—

“अनेन विधिना नित्यं जपं कुर्यात् प्रयत्नतः ।
प्रसन्नोविपुलान् भोगान् भुक्तिं* मुक्तिञ्च विन्दति”—इति ।
॥०॥ इति सन्ध्या-जपयोः प्रकरणम् ॥०॥

अथ ह्लाम-विधिः ।

तत्र, कूर्मपुराणे,—

“अथागम्य गृहं विप्रः समाचम्य यथाविधि ।
प्रच्छाल्य वह्निं विधिवज्जुङ्घयाज्ञातवेदसम्”—इति ।

दक्षोऽपि,—

“सन्ध्या-कर्मावसाने तु स्वयं ह्लामोविधीयते ।
स्वयं ह्लामे फलं यत्यात्तदन्येन न लभ्यते ॥
ह्लामे यत् फलमुद्दिष्टं जुङ्खतः स्वयमेव तु ।

* परां,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

ह्लयमानं तदन्येन फलमुद्दिष्टं प्रपद्यते ।
क्षत्तिक् पुत्रोगुरुभ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः ।
एतैरपि झतं यत्यात्तद्धुतं स्वयमेव हि”—इति ।
विट्पति र्जामाता । स्वयं ह्लामएव मुख्यः, तदभावे क्षत्तिक-
गादि-ह्लामः । तत्र विशेषः कूर्मपुराणे दर्शितः—
“क्षत्तिक् पुत्रोऽथवा पत्री शिष्योवाऽपि सहादरः ।
प्रायानुज्ञां विशेषेण जुङ्घयाद्वा यथाविधि”—इति ।
ह्लोह-तारतम्यं दर्शयति श्रुतिः*—
“अन्यैः शत-झताद्वोमादेकः शिष्य-झतोवरः† ।
शिष्यैः शत-झताद्वोमादेकः पुत्र-झतोवरः ।
पुत्रैः शत-झताद्वोमाकेह्लात्तद्धतोवरः”—इति ॥
क्षत्तिगादि-ह्लोमोऽपि यजमान-सन्निधानेन भवितव्यम् । तदुक्तं
कात्यायनेन,—

“असमक्षन्तु दम्पत्येह्लातव्यं नर्तिगादिना ।
द्वयोरप्यसमक्षन्तु भवेद्धुतमनर्थकम्”—इति ।
उभयोः सन्निधानं मुख्यं, तदभावे लेकतर-सन्निधानेनापि ह्लातुं
शक्यम् । तथा च सर्ववाह,‡—

“निच्छिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यर्लिङं तथा ।
प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो वृष्टैव न चिरं वसेत्”—इति ।

* श्रुतिः,—इति नास्ति मु० पुस्तके ।

† नास्तीदमद्देवं मुद्रितातिरिक्तं पुस्तकेषु ।

‡ ‘उभयोः’—इत्यारभ्य, ‘सर्ववाह’—इत्यात्तस्य स्थाने, प्रवासे विशेष-
माह श्रृतिः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

होमकालः कात्यायनेन दर्शितः—

“यावत् सम्यक् विभाव्यन्ते नभस्यूक्ताणि सर्वतः ।

लोहितत्वं नापैति तावत् सायन्तु ह्यते”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि,—“समुद्रोवा एष वद्होराच्च, तस्यैते गाधतीर्थ्य
यत्स्वी, तस्मात् सन्धौ होतव्यम्—इति कात्यायन-ब्राह्मणं भवति,
नक्षत्रं दृष्ट्वा प्रदोषे निशायां वा सायम्”—इति । समुद्रत्वेन
निरूपितस्याहोराच्च सन्धिद्वयं सुप्रवेशं तीर्थं, तस्मात् सन्धिर्हीम-
कालः—इति मुख्यः कल्पः । नक्षत्र-दर्शनादयस्त्वयः कालाः सायं
होमेऽनुकल्पाः । एकनक्षत्रोदयो नक्षत्रदर्शनं, सर्वनक्षत्रोदयः प्रदोषः,
निद्रावेला निशा । प्रातर्हीमकालोऽपि चतुर्विधस्त्रेवदर्शितः—“उष-
स्त्रुषोदयं समयाध्युषिते प्रातः”—इति । मनुस्तु प्रथम-द्वितीयावेकी
कृत्य काल-वयमाह,—

“उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।

सर्वया वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः”—इति ।

एतेषां लक्षणमाह व्यासः—

“रात्रेः षोडशमे भागे यह-नक्षत्र-भूषिते ।

कालं लनुदितं प्राज्ञर्हीमं कुर्यादिचक्षणः ॥

तथा प्रभात-समये नष्टे नक्षत्र-मण्डले ।

रवियावन्न-दृश्येत समयाध्युषितस्तु सः ॥

रेखामात्रस्तु दृश्येत रस्मिभिस्तु समन्वितः ।

उदितं तं विजानीयात् तत्र होमं प्रकल्पयेत्”—इति ।

* सन्धित्वयं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† कालेत्वनुदिते प्रातः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

आश्वलायनस्तु अनुकल्पान्तरमाह,—“आसङ्गवान्तं प्रातः”—
इति । होम-कालः,—इत्यनुवर्त्तते । अथवा, सर्वएवैते काल-विशेषा
यथाशाखां मुख्यतयैव व्यवतिष्ठन्ते उदितानुदित-होमवत् । यदा तु
कथच्चिन्मुख्यकालातिक्रमः, तदा* गोभिलोकं द्रष्टव्यम्—“अथ
यदि गद्येऽग्नौ सायं प्रातर्हीमयोर्दर्शपौर्णमासयोर्बा ह्यं होतारं वा
नाधिगच्छेत् कथं कुर्यादिति, आ सायमाङ्गते: प्रातराङ्गतिर्नात्ये-
त्याप्रातराङ्गतेः सायमाङ्गतिराङ्गमावास्याः पौर्णमासी नात्येत्या-
पौर्णमास्यमावास्या”—इति । बौधायनोऽपि,—

“आ सायं कर्मणः प्रातराप्रातः साय-कर्मणः ।

आङ्गतिर्नातिपद्येत पार्वणं पार्वणान्तरात्”—इति ।

आपन्नस्तु पक्ष-होमं कुर्यात् । तथाच मरीचिः,—

“शरीरापद्मवेद् यत्र भयाद्वाऽर्त्तिः प्रजायते ।

तथाऽन्यास्त्रिपि चापत्तु पक्ष-होमोविधीयते”—इति ।

पक्षहोमिनः तत्-पक्ष-मध्ये आपन्निवृत्तौ तदा प्रमृति पुनर्हीमः
कर्तव्यः । तदाह मरीचिः,—

“पक्षहोमानयो ऋत्वा गत्वा तस्मात् निवर्त्तिः ।

होमं पुनः प्रकुर्यात्तु न चासौ दोषभाग्भवेत्”—इति ।

एवं होमानुष्ठितावपि सीमोऽस्त्रिने कृते पुनराधानं कर्तव्यम् ।

तदाह कात्यायनः,—

“विहायाग्निं सभार्यश्चेत् सीमामुक्त्वा गच्छति ।

* यथाकथच्चिन्मुख्यकालातिक्रमः तथा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

हेम-कालात्यये तस्य* पुनराधानमिष्यते”—इति ।
 हेमकालानत्यये तु नास्ति पुनराधानं, तदाह शौनकः,—
 “प्रोषिते तु यदा पत्नी यदि यामान्तरं ब्रजेत् ।
 हेम-काले यदि प्राप्ता न सा॑ दोषेण युज्यते”—इति ।
 हेमद्रव्यमाह सएव,—
 “कृतमोदन-सक्तादि तण्डुलादि कृताकृतम् ।
 ब्रीह्मादि चाकृतं प्रोक्तमिति हयं चिधा वृधैः ॥
 हविष्येषु यवामुख्यास्तदनु ब्रीहयः स्तताः ।
 अभावे ब्रीहि-यवयोर्द्वा वा पयसाऽपिवा ॥
 तदभावे यवाग्वा॑ का जुह्यादुदकेन वा ।
 यथोक्त-वस्त्रसंप्राप्तौ याह्यं तदनुकारि यत् ॥
 यवानामिव गोधूमा ब्रीहिणामिव शालयः ।
 आज्यं हव्यमनादेशे जहोतिषु^(१) विधीयते ॥
 मन्त्रस्य देवतायास्तु प्रजापतिरिति स्थितिः”—इति ।
 आङ्गति-परिमाणमाह वृद्ध-वृहस्पतिः‡,—

* हेमकालादतीतस्य,—इति मु० पुस्तके पाठः ।
 † हेमेकाले तु संप्राप्ते न सा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।
 ‡ वृहस्पतिः,—इति स० सा० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) यद्यपि धातुखरूपे शूप् अनुशिष्यते, तथापि प्रयोगानुसारात् धात्व-
 र्द्युषिति तस्य साधुत्वं मन्त्रव्यम् । “ईक्षतेर्नशब्दम् (शा० च० १४०१५०
 ५८०)”—इत्यादिवत् ।

“प्रस्त्र-धान्यं चतुःषष्ठिराङ्गते: परिकीर्तिम् ।
 तिलानान्तु तदद्वैं स्तात् तदद्वैं स्ताद्घृतस्य तु”—इति ॥
 बौधायनोऽपि,—
 “ब्रीहीनां वा यवानां वा शतमाङ्गतिरिष्यते”—इति ।
 होम-प्रकारः स्त-गृह्णोक्त-विधिना इष्टव्यः । तदुक्तं गृह्णपरिशिष्टे,—
 “स्त-गृह्णोक्तेन विधिना हेमं कुर्याद्यथाविधिः”—इति ।
 विष्णुरपि*,—
 “बङ्ग-शुक्केभ्यने चाग्नौ सुसमिद्वे झताशने ।
 विधूमे लेलिहने च हेतव्यं कर्म-सिद्धये ॥
 योऽनर्चिषि जुहेत्यग्नौ व्यङ्गारे चैव मानवः ।
 मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्चोपजायते”—इति ।
 एतच्च ज्ञात्वैवानुष्टेयमन्यथा दोष-श्रवणात् । तदाहाङ्गिराः,—
 “स्वाभिप्राय-कृतं कर्म यत्किञ्चित् ज्ञान-वर्जितम् ।
 क्रीडा-कर्मव॑ वालानां तस्वर्वं निष्प्रयोजनम्”—इति ।
 चतुर्विंशतिमते,—
 “हतं ज्ञानं क्रिया-हीनं हतास्त्वज्ञानतः‡ क्रियाः ।
 अपश्चन्नन्धकोदग्धः पश्चन्नपिच पङ्गुकः”—इति ।
 औत-सार्त्त्योरपि व्यवस्थामाह याज्ञवल्क्यः,—
 “कर्म स्तार्त्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।

* नास्तीदं—मु० पुस्तके ।
 † क्रीडाकर्मच,—इति स० सा० शा० पुस्तके पाठः ।
 ‡ हतास्त्वज्ञानिनः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

दाय-कालाहृते वाऽपि औतं वैतानिकाग्निषु”—इति ।
 वैतानिका गार्हपत्यादयः । यस्य पुनः औत-सार्त्ताग्नि-दद्यं
 तस्यानुष्ठान-प्रकारमाह* भरदाजः,—
 “होमं वैतानिकं क्लवा स्मार्त्तं कुर्याद्दिच्चणः ।
 स्तूतीनां वेद-मूलवात्, स्मार्त्तं केचित् पुरा विदुः”—इति ।
 शातातपेऽपि,—
 “श्रौतं यत् तत् † स्वयं कुर्यादन्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत् ।
 अशक्तौ श्रौतमर्यन्यः कुर्यादाचारमन्तः”—इति ।
 उक्तस्याग्नेर्नित्यतामाह गर्गः,—
 “कृतादारोनैव तिष्ठेत् चण्मध्यग्निना विना ।
 तिष्ठेत् चेद्विजोत्रात्यस्त्वयाच‡ पतितोभवेत् ॥
 यथा स्त्रानं यथा भार्या वेदस्याध्यायनं यथा ॥
 तथैवौपासनं^(१) दृष्टं न तिष्ठेत्तदयोगतः॥”—इति ।
 सत्यामपि वैदिकानुष्ठान-शक्तौ न स्मार्त्तमाचेण परितुष्टेत् ।
 तदाह सएव,—
 “योवैदिकमनाहृत्य कर्म स्मार्त्तेत्तिहासिकम् ।

* तस्यानुष्ठानव्यवस्थामाह,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† श्रौतं यत्स्यात्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ भाग्यस्त्वयाच,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ तथा,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

॥ तद्विद्येगतः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) स्त्रानं समावर्त्तनापरनामधेयमाङ्गवनम् । औपासनं स्मार्त्ताग्निः ।

मोहात् समाचरेद्विप्रो न स पुण्येन युज्यते ।
 प्रधानं वैदिकं कर्म गुण-भृतं तथेतरत् ।
 गुण-निष्ठः प्रधानन्तु हिला गच्छत्यधोगतिम्”—इति ।
 अशक्तं प्रति व्यासः आह,—
 “श्रौतं कर्तुं नचेच्छकः कर्म स्मार्त्तं समाचरेत् ।
 तत्रायशकः करणे सदाचारं लभेदुधः”—इति ।
 होमं प्रशंसत्यज्ञिराः,—
 “योदद्यात् काञ्चनं मेरुं पृथिवीञ्च सप्तग्राम् ।
 तत् सायं-प्रात-होमस्य* तुल्यं भवति वा नवा”—इति ।
 होम नेत्रे भस्म धार्यम् । तदाह दृष्ट्यतिः,—
 “नर्यभस्माग्निहोत्रान्ते धार्यमेवाग्निहोत्रिभिः ।
 अनाहिताग्ने ब्रह्मात्यमौपासन-समुद्भवम्” ।
 “ज्ञला चैव तु भस्मना”—इत्यादि सृष्ट्यन्तरच्च † ।
 ॥०॥ इति होम-प्रकरणम् ॥०॥

तदेवं, ‘सन्ध्या स्त्रानं जपेहोमः’—इत्यस्मिन्मूल-वचने होमां
 तानि कर्माणि निरूपितानि । तान्येतान्यष्टधा विभक्तस्य दिनस्य
 प्रथम-भागे समापनीयानि । यद्यपि, मध्याह्न-स्त्रानादीनि निरूपि-
 तानि, तथापि तेषां प्रातःस्त्रानादि-प्रसङ्गेन निरूपितानामाद्य-भागे

* सायं प्रातहोमस्य,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† होमान्ते,—इत्यादि, सृष्ट्यन्तरच्च,—इत्यतोग्रन्थः मुनितातिरिक्त-
 पुस्तकेषु न दृश्यते ।

न कर्त्तव्यता* । दिवसस्थाष्टधा विभागं तत्र कर्त्तव्य-विशेषज्ञ दर्शयति,—
 “दिवसस्थाद्यभागे तु लक्ष्यं तस्योपदिश्यते ।
 द्वितीये च त्र्यतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ।
 षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक् पृथक् ।
 विभागेषु यत् कर्म तत् प्रवच्यास्यशेषतः”—

इत्यादिना ।

अथ, मूलवचनानुमारेण देवता-पूजनं कर्त्तव्यम्† । तत्र पूजनं
 प्रातर्हीमानन्तरम्,—इति केचित् । तथा च मरीचिः,—

“विधाय देवता-पूजां प्रातर्हीमानन्तरम्”—इति ।

ब्रह्मयज्ञ-जपानन्तरम्,—इत्यन्ये । तथाच हारीतः,—

“कुर्वित देवता-पूजां जपयज्ञानन्तरम्”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“निष्पीड्य स्नान-वस्त्रं वै समाचम्य च वाग्यतः ।

स्वैर्मन्त्रैरर्चयेदेवान् पत्रैः पुष्पैस्तथाऽम्बुधिः”—इति ।

ततः‡ जपयज्ञानन्तरं देवपूजां निरूपयिष्यामः । प्रातर्हीमा-
 नन्तर-भावीनि ब्रह्मयज्ञानानि मूल-वचनानुकान्यपाहिक-क्रम-प्राप्त-
 लात्तान्युच्यन्ते । होमानन्तर-कृत्यमाह दक्षः,—

“देव-कार्यं ततः कृत्वा गुरु-मङ्गल-वीक्षणम्”—इति ।

मङ्गलमादर्शादि । तदुक्तं मत्यपुराणे,—

* प्रातःस्नानादिप्रसङ्गेनाभिहितलात्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† देवतानाम् पूजनं वक्तव्यं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ तत्रचायं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

“रोचनं* चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिम् ।
 गुरुमग्निज्ञ सूर्यज्ञ प्रातः पश्येत् सदा बुधः”—इति ।
 विष्णुपुराणेऽपि,—

“खाचान्तश्च ततः कुर्यात् पुमान् केश-प्रसाधनम् ।
 आदर्शज्ञन-माङ्गल्य-दूर्बाद्यालभनानि च”—इति ।

ब्रह्मपुराणे,—

“खात्माननु॑ घृते पश्येद्यदीच्छेच्चिर-जीवितम्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्क्ताशनः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपोराजा तथाऽष्टमः ।

एतानि सततं पश्येत् नमस्येदर्चयेच्च चः ॥

प्रदक्षिणञ्च कुर्वीत तथा ह्यायुर्न हीयते”—इति ।

मनुरपि,—

“अग्निचित् कपिला सत्री राजा भिन्नुर्महोदधिः ।

दृष्टमाचाः पुनर्न्येते तस्मात् पश्येत् नित्यशः”—इति ।

वामनपुराणेऽपि,—

“होमञ्च कृत्वा लभनं शुभानां

ततोऽर्वानिर्गमनं प्रशस्तम् ।

दूर्बाच्च सर्पिर्दधि सोदकुम्भं

धेनुं सवदां रघभं सुवर्णम् ।

* रोचनां,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† खमात्मानः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ तथा,—इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

मृद्गोमयं* खस्तिकमन्ततांश्
तैलं मधु ब्राह्मण-कन्यकाच्च ।
श्वेतानि पुष्पानि तथा शमीं च
ज्ञताशनं चन्दनमर्क-विम्बम् ।
अश्वत्य-दृक्ष्व समालभेत
ततश्च कुर्यान्निज-जाति-धर्मम्,”—इति ।

भरद्वाजोऽपि,—

“कण्ठूय पृष्ठतोगान्तुः कृत्वा चाश्वत्य-वन्दनम् ।
उपगम्य गुरुन् सर्वान् विग्रांश्चैवाभिवादयेत्”—इति ।

ब्राह्मण-समवाये प्रथमं कस्याभिवादनमित्याकाङ्क्षायामाह
मनुः,—

“लौकिकं वैदिकं वाऽपि तथाऽध्यात्मिकमेव वा ।
आददीत यतोऽज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत्”—इति ।
अभिवादन-काले स्तं नाम कीर्तयेदित्याह सएव,—
“अभिवादात् परं विप्रोऽच्यायांसमभिवादयन् ।
असौनामाऽहमस्मोति स्तं नाम परिकीर्तयेत् ।
भोशब्दं कीर्तयेदन्ते स्त-स्त-नामाऽभिवादनम्”—इति ।

* यद्गोमयं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† विक्रं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ एष्टगां गान्तु,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ खस्तनामोऽभिवादयेत्,—इति मु० पुस्तके पाठः । खस्तनामोऽभि-
वादने,—इति मुद्रितमनुसंहितायां पाठः ।

अभिवादात् परमिति, अभिवादये,—इति शब्दमुच्चार्यं पश्चादे-
तन्नामाऽहं भोः,—इति शब्दमुच्चारयेदित्यर्थः । अभिवादन-प्रकारमा-
हापस्तमः,—“दक्षिणं बाङ्गं ओच-समं प्रसार्य* ब्राह्मणोऽभिवादयेत्,
उरः-समं राजन्यो मध्य-समं वैश्यः, नीचैः शूद्रः प्राच्चलिः”—इति ।
एक-इस्तेनाभिवादनं निषेधति विष्णुः,—

“जन्म-प्रभृति यत्किञ्चिच्चेतसा धर्ममाचरेत् ।
सर्वं तत्त्विष्टलं याति ह्येक-इस्ताभिवादनात्”—इति ।

एतच्च प्रत्युत्थाय कर्त्तव्यम् । तदाहापस्तमः,—

“जड्डं प्राणाद्युक्तामन्ति यूनः स्थविरश्चागते ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते”—इति ।

अभिवादितेन वक्तव्यामाश्चिष्माहा॒ मनुः,—

“आयुश्चान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ।
अकारस्तास्य नामोऽन्ते वाच्यः पूर्वाच्चरः सुतः”—इति ।

पूर्वमन्तरं च स्तासौ पूर्वाच्चरः । पूर्वमन्तरञ्च नामस्त्वयच्छनं,
खराणां खर-पूर्वकलासम्भवात् । ततश्चाभिवादक-नाम-गतो व्यञ्जन-
निष्ठोऽन्तिम-खरः झावनीयः । अकारेणान्तिम-खरमाचमुपस्थिते,
अशेष-नामामकारान्तलासम्भवात् । तथाच सत्येवं प्रयोगो भवति;
आयुश्चान् भव सौम्य देवदत्तात्,—इति । यस्तु प्रत्यभिवादन-प्रकारं
न जानाति, स नाभिवाद्य दत्याह सएव,—

“योन वेत्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

* प्रस्तीळैः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† अभिवादेन वक्तव्यमाह,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

नाभिवाद्यः स विदुषा यथा पूर्वस्थैव सः”—इति ।
यस्तु जानन्नपि न प्रत्यभिवादनं करोति, तस्यदोषो भविष्यत्पु-
राणे दर्शितः—

“अभिवादे कृते यस्तु न करोत्यभिवादनम्।
आश्रिष्टं वा कुरुश्चेष्ट स याति नरकान् बहून्”—इति।

“अभिवादे तु यः पूर्वमाशिषं न प्रयच्छति ।
 यद्युक्तं भवेदस्य तस्माङ्गां प्रपद्यते ॥
 तस्मात् पूर्वाभिभाषी* स्याच्छण्डालस्यापि धर्मवित् ।
 सुरां पिवेति वक्तव्यसेवं धर्मोन इश्यते ॥
 खल्लीति ब्राह्मणे ब्रूयादायुआनिति राजनि ।
 धनवानिति वैश्ये तु शृङ्गे लारोग्यमेवत्”—इति ॥

मनुरपि,—
 “ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् च च वन्धु मना मयम् ।
 वैश्यं चेमं समागम्य पृष्ठद्वारा गम्य मे वच ॥
 पर-पक्षी हु चा स्त्री स्थादसम्बधा च योनितः ।
 तां ब्रूयाद्वतीत्येवं सुभगे भगिनीति च!”—इति ॥

* पर्वभिवादी,—इति श्रा० पुस्तके पाठः ।

† खस्तीति ब्राह्मणं ब्रूयादायुश्चानिति भूमिपः । वर्जतामिति वैश्यस्तु
अप्रदक्ष स्वागतं वद,—इति म० पत्तके पाठः ।

भगिनीति वा,—इति श्रां पर्यक्तके पाठः ।

आह आपस्तम्भः—“चि-वर्ष-पूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हति”—इति ।
मनरग्पि,—

“दशाव्दाख्यं पौर-सख्यं पञ्चाव्दाख्यं कलामृताम् ।

ऋब्दपूर्वः* ओचियाणामत्येनापि स्ख-योनिषु”—इति।
समान-पुर-वासिनां दशभिः वर्षैः पूर्वैः सखा भवति, ततोऽधि-
कोज्यायान्, कलाभृतां विद्यावतां पञ्चाब्द-पूर्वैः सखा, ओचियणां
वेदाध्यायिनां ऋब्द-पूर्वैः सखा भवति, ततोऽधिकोज्यायान्, स्ख-
योनिषु भ्रात्रादिषु सर्वेषु स्खत्येनापि वयसा पूर्वैः सखा भवति,
ततोऽधिकोज्यायानित्यर्थः।

ननु, एते मान्याः—इत्युलिगादीनां याज्ञवल्क्येन पूज्यत्वाभिधानाद् यवीयसामपि तेषामभिवादनं प्राप्नमिति चेत् । तत्र, प्रत्युत्थान-सम्भाषणाभ्यां मान्यत्व-सिद्धेः । अतएव तेषामभिवाद्यत्वमाह गौतमः,—“ऋलिक्-शशुर-पितृव्य-मातुलादीनां तु यवीयसां प्रत्युत्थानाभिवादनम्”—इति । अभिवादनम् अभिभाषणम् । तथा बौधायनः,—“ऋलिक्-शशुर-पितृव्य-मातुलानां तु यवीयसां प्रत्युत्थानाभिभाषणम्”—इति । एतच्च ब्राह्मण-विषयम् । तथा च शातातपः—

“अभिवाद्यो नमस्कार्यः शिरसा वन्द्यएव च ।

ब्राह्मणः क्षत्रियाद्यैस्तु श्रीकामैः सादरं सदा ॥

नाभिवाद्यास्त् विप्रेण चत्तियाद्याः कथच्चन् ।

* अव्द्युर्वं,—इति स० प्रा० प्रस्तकयोः पाठः ।

शातातपोऽपि,—

“उदक्यां स्फुतिकां नारीं भर्तृग्नीं गर्भ-धातिनीम् ।
अभिवाद्य दिजोमोहात् चिराचेण तु इद्यन्ति”^१—इति ।

गुरोः पादोपसंग्रहणमित्युक्तं, तत्र कीदृशो गुरुरित्याशङ्काया
माह मनुः,—

“निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।
सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते” ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

* ‘इति’ ग्रन्थोऽत्राधिक इति प्रतिभाति, किन्तु सर्वेष्वेव पुस्तकेषु दृष्ट-
त्वादक्तिः ।

[†] नाभिवादेत्,—इति शा० पुस्तके पाठः । एवं परच ।

[‡] उच्चतं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

[§] अहोरात्रेण शुध्यति,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

जपं होमञ्च कुर्वाणो नाभिवाद्यस्तथा द्विजः”—इति* ।
पाखर्ष्णं पतितं ब्रात्यं महापातकिनं शठम् ।

नास्तिकञ्च कृतप्रज्ञ नाभिवाद्यात्[†] कथञ्चन ॥
धावन्तञ्च प्रमत्तञ्च मूत्रोचारकृतं तथा ।
भुज्ञानमातुरं नार्हं नाभिवाद्यात् द्विजोन्नमः ॥
वमन्तं[‡] जृम्भमाणञ्च कुर्वतं दन्त-धावनम् ।
अभ्यन्त-शिरसञ्चैव खास्यन्तं नाभिवाद्येत् ॥
क्षुक्-पाणिकमविज्ञातमशक्तं रिपुमातुरम् ।
योगिनञ्च तपः-सर्तं कनिष्ठं नाभिवाद्येत्” ॥

शातातपोऽपि,—

“उदक्यां स्फुतिकां नारीं भर्तृग्नीं गर्भ-धातिनीम् ।
अभिवाद्य दिजोमोहात् चिराचेण तु इद्यन्ति”^१—इति ।

गुरोः पादोपसंग्रहणमित्युक्तं, तत्र कीदृशो गुरुरित्याशङ्काया
माह मनुः,—

“निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।
सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते” ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

[१४०, आ०का० ।] पराश्रमाध्वः ।

“स गुरुर्यः क्रियां कृत्वा वेदमस्त्रै प्रयच्छति”—इति ।
अध्यापनं विप्र-विषयं, निषेकादि-कर्त्तुः सर्व-साधारणम् । पितृ-
वृत्तिरिक्तानामौपचारिकं गुरुलमाह मनुः,—

“अल्पं वा बज्ज वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।
तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रिया तथा”—इति ।
हारीतोऽपि,—

“उपध्यायः पिता ज्येष्ठोभ्राता चैव महीपतिः ।
मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामह-पितामहै ॥
वर्ष-ज्येष्ठः पितृव्यञ्च पुंखेते गुरवः सूताः ।
माता मातामही गुर्वी पितुर्मातुः सहेदराः ।
श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रियाम्”*—इति ।
अत्र, पितृ-मातृ-यहेण तद्देतेऽपि मान्याः,—इत्येतदर्थम् ।

अतएवाह सएव,—

“अनुवर्त्तनमेतेषां मनोवाक्षायकर्मभिः”—इति ।
व्यासोऽपि,—

“मातामहो मातुलञ्च पितृव्यः श्वशुरो गुरुः ।
पूर्वजः खातकञ्चलिङ्गमान्यास्ते गुरुवत्सदा ॥
मातृ-स्त्रसा मातुलानी श्वश्रूदृढात्री पितृ-स्त्रसा ।
पितामही पितृव्य-स्त्री गुरु-स्त्री मातृवत्तरेत्”—इति ।

मनुरपि,—

* गुरुवत् स्त्रियः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

[†] मातामही,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“पितुर्भग्निं मातुश्च ज्यायस्याच्च खस्येषि ।
मातृवद्वृत्तिमातिषेषाता ताभ्यो गरीयसी ।
उपाध्यायान् दशाचार्यं आचार्याणां शतं पिता ।
सहस्रन्तु पितुर्माता गौरवेणातिरिच्छते”—इति ।

थतु,—

“द्वौ गुरु पुरुषस्येह पिता माता च धर्मतः ।
पिता गुरुतरस्तद्वन्नाता गुरुतरा तथा ।
तयोरपि पिता श्रेयान् वीज-प्राधान्य-दर्शनात् ।
अभावे वीजिनोमाता तदभावे तु पूर्वजः” ।

इति पुराण वचनम् । तन्निषेकादि-समस्त-संस्कार-पूर्वकाध्यापक-पितृ-विषयम् । अन्यथा, मातैव गरीयसीति वचनं विस्थेत । तस्या-गरीयस्तमुपपादयति व्यासः,—

“मासान् दशोदरस्यं या धत्वा शूलैः समाकुला ।
ततोऽपि* विविधैर्दुखैः प्रसूयेत विमूर्च्छिता ।
प्राणैरपि प्रियान् पुत्रान् मन्यते सुत-वत्सला ।
कस्तस्यानिकृतिं कर्तुं शक्तोवर्ष-शतैरपि”—इति ।

“उपाध्यायान् दशाचार्यः”—इति यदुकं, तत्रोपाध्यायाचार्य-योर्लक्षणमाह मनुः,—

“एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यथवा पुनः ।
योऽध्यापयति वस्त्र्यमुपाध्यायः स उच्यते ॥
उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः ।

* वेदना,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“सकल्यं सरहस्याच्च तमाचार्यं प्रचक्षते”—इति ॥
आचार्योऽपि पितृमाचार्यपेक्षया गरीयानेव । तदाह सएव,—
“उत्पादक-ब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ।
ब्रह्म-जन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम्”—इति ॥
अस्तु वालोऽपि वद्धमध्यापयति, सेऽपि तस्य गरीयानिति सएवाह,—
“वालोऽपि विप्रोद्वद्धस्य पिता भवति मन्त्रदः ।
अध्यापयामास पितृन् शिशुराङ्गिरसः कविः ॥
पुचका इति हेवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ।
ते तमर्यमपृच्छन्त देवानागत-मन्यवः ॥
देवाश्वैतान् समेत्योचुर्ण्यायं वः शिशुरुक्तवान् ।
अज्ञोभवति वै वालः पिता भवति मन्त्रदः ॥
अज्ञं हि वालमित्याङ्गः पितेत्येव च मन्त्रदम् ।
न हायनैर्न पलितैर्न वृत्तेन* न वन्धुभिः ॥
क्षषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनुचानः स नोमहान्”—इति ।
तथा च विष्णुः,—“वाले समान-वयसि अध्यापके गुरुवद्वर्त्तिश्च”—
इति । ज्येष्ठ-भातर्थपि गुरुवद्वर्त्तिश्चमित्यभिहितं पुराणसारे,—
“ज्येष्ठोभाता पितृ-समा वृत्ते पितरि भूसुराः ।
कनिष्ठास्यं नमस्तेरन् सर्वे चक्रन्दानुवर्जिनः ।
तमेव चोपजीवेरन् यथैव पितरन्तथा”—इति ।

मनुरपि,—

“पितृवत् पालयेत् पुत्रान् ज्येष्ठोभाता यवीयसः ।

* वित्तेन,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

पुच्चवच्चापि वर्त्तेन् यथैव पितरं तथा”—इति ।
 परम-गुरावपि तथेत्याह सएव,—
 “गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवदृत्तिमाचरेत्”—इति ।
 आचार्यानुज्ञामन्तरेण मातुलादीन् असमावत्तो नाभिवादयेदित्याह
 सएव,—
 “नचानिस्त्रृष्टेगुरुणा स्वान् गुरुनभिवादयेत्”—इति ।
 समावृत्तस्य तु नानुज्ञाऽपेक्षा । तदाहापस्त्वम्;—“समावृत्तेन
 सर्वे गुरव उपसंग्राह्याः प्रोक्ष्य च समागमे* आचार्य-प्राचार्य-
 सन्निपाते प्राचार्यसुपसंग्रहाचार्यसुपजिघृतेत्”—इति । अभिवादनं
 प्रशंसति सएव,—
 “अभिवादन-शीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।
 चत्वारि तस्य वर्धन्ते ह्यायुः प्रज्ञा यशोवलम्”—इति ॥
 ॥०॥ इत्यभिवादन-प्रकरणम् ॥०॥

अथ द्वितीयभाग-कृत्यमुच्यते † ।

तत्र दक्षः,—

“द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासे विधीयते”—इति ।
 कूर्मपुराणम्,—

* समागते,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

† अथ द्वितीयभागकृत्यमुच्यते,—इत्यतः पूर्वं, वेदाभ्यासकाञ्चनिर्णयः—
 इत्यधिकं मु० पुस्तके ।

“वेदाभ्यासं ततः कुर्यात् प्रयत्नाच्छक्तिर्तो दिजः ।
 जपेदध्यापयेच्छिव्यान् धारयेदै विचारयेत् ॥
 अवेक्षेत च शास्त्राणि धर्मादीनि* दिजोत्तम्”—इति ।
 वेदाभ्यासं प्रशंसति मनुः,—
 “वेदमेव समभ्यस्तेत् तपस्त्वा दिजोत्तमः ।
 वेदाभ्यासाहि विप्रस्य तपः परमिहेाच्यते ।
 स्वपि-देव-मनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम्”—इति ।
 व्यासोऽपि,—
 “नान्योज्ञापयते धर्मं वेदादेव स निर्वभौ ।
 तस्मात् सर्वं-प्रयत्नेन धर्मार्थं वेदमाश्रयेत्”—इति ॥
 याज्ञवलक्ष्मोऽपि,—
 “यज्ञानां तपसाच्चैव शुभानाच्चैव कर्मणाम् ।
 वेदएव द्विजातीनां निश्रेयस-करः परः” ॥
 तथा, वेद-विहीनस्य सर्वं-क्रिया-वैफल्यं मनुर्दर्शयति,—
 “यथा षण्डोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ।
 यथा चाज्ञेऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृतोऽफलः”—इति ।
 अस्मिन्नेव भागे कृत्यान्तरमाह गर्गः,—
 “समित्-पुष्प-कुशादीनां स कालः समुदाहतः”—इति ।

* धर्मादीनि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

अथ तृतीय-भाग-कर्तव्यम्* ।

तत्र दक्षः—

“तृतीयेच तथा भागे पोष्ट—वर्गार्थ-साधनम्”—इति ।

कूर्मपुराणम्—

“उपेयादीश्वरज्ञाथ योग-क्षेमार्थ-सिद्धये ।

साधयेद्विविधानर्थान् कुटुम्बार्थं ततोद्दिजः”—इति ।

पोष्ट-वर्गस्य दक्षेण दर्शितः—

“माता पिता गुरुर्भार्या प्रजा दीनः समाश्रितः ।

अभ्यागतोऽतिथिश्वाग्निः पोष्टवर्गं उदाहृतः”—इति ।

एतच्च धन-साधनं यथादृत्ति कार्यम् । तथाऽऽह मनुः—

“दाचा-माच-प्रसिद्धार्थं स्वैः कर्म्मभिरगर्हितैः ।

अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीति धन-सद्ब्यम्”—इति ।

अगर्हितानि कर्म्माणि अध्यापनादीनि । तानि च निरुपितानि ।

मनु, ब्राह्मणस्येवेतानि कर्म्माणि न चत्रिय-विशेषः । तदाह मनुः—

“ब्रयोधर्मा निवर्त्तेन् ब्राह्मणात् चत्रियम् प्रति ।

अध्यापनं याजनञ्च तृतीयस्य प्रतियहः ॥

वैश्वं प्रति तथैवेते निवर्त्तेन्निति स्थितिः”—इति ।

अतो न तयोरध्यापनादिर्ज्ञनोपायः । वाढः, अतएतोपायान्तरं तेनेवौकम्—

“शत्सात्सप्तशत्सं चत्रस्य वणिक-पश्चु-कृषिर्विशः”—इति ।

वणिक् वाणिज्यं, पश्चुः पश्चु-पालनम् । याज्ञवल्क्योऽपि,—

* अस्मात् पूर्वेः, ‘अर्जुनप्रकरणम्’—इत्यधिकः पाठः मु० पुरुषो ।

“प्रधानं चत्रिये कर्म्म प्रजानां परिपालनम् ।

कुसीद-कृषि-वाणिज्यं पाशुपाल्यं विशः सृतम्”—इति ।

उपायान्तराणाह मनुः—

“सप्त विज्ञागमाधर्म्यादायोलाभः क्रयोजयः ।

प्रयोगः कर्म्मयोगस्य सत्-प्रतियह एवच”—इति ।

दायोऽन्वयागतं धनं, लाभोनिधि-दर्शनम् । दाय-लाभ-क्रयान्वयागताश्चतुर्णां, जयः चत्रियस्यैव । प्रयोगो वृद्धार्थं धन-प्रदानम्, कर्म्मयोगः कृषि-वाणिज्यम् । प्रयोग-कर्म्मयोगौ वैश्वस्यैव । सत्-प्रतियहेषा विप्रस्यैव । कूर्मपुराणेऽपि,—

“द्विविधस्तु गृही झेयः साधकस्यायसाधकः ।

अध्यापनं याजनञ्च पूर्वस्याङ्गः प्रतियहम् ।

शिलोऽक्लेनायुपादद्याद् गृहस्यः साधकः सृतः ।

असाधकस्तु यः प्रोक्ता गृहस्याश्रम-संस्थितः ॥

शिलोंच्चै तस्य कथिते द्वे वृत्ती परमर्षिभिः ।

असृतेनापि जीवेत सृतेन प्रसृतेन वा ॥

अयाचितं स्वादसृतं सृतं भैक्षन्तु याचितम्”—इति ।

मनुरपि,—

“स्वतासृताभ्यां जीवेत सृतेन प्रसृतेन वा ।

सत्यानृताभ्यामपिवा न श्व-वृत्त्या कथच्चन ॥

कृतसुज्वरशिलं झेयमसृतं स्वादयाचितम् ।

सृतन्तु याचितं प्रोक्तं प्रसृतं कर्षणं सृतम् ।

सत्यानृतन्तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीवते ॥

सेवा श्व-वृत्तिर्विद्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत्”—इति ।
पतित-परित्यक्तैककणोपादानमुच्छः, शास्त्रादेर्निपतित-परित्यक्त-
वल्लरी-यहेणं शिलम् । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“कृशुल-कुम्भी-धान्यो वा चाहिकोऽस्यस्तनेऽपि वा ।

जीवेद्वाऽपि शिलोऽक्षेन श्रेयानेषां परः परः”—इति ॥

कुशूलं कोष्ठकं; तद्विरत-धान्य-सञ्चेता कुशूल-धान्यः, अह-
पर्याप्त-धान्य-सञ्चेता व्याहिकः, न श्वस्त्रन-चिन्ताऽप्यस्तीत्यश्वस्तनः
सद्यः सम्यादक इत्यर्थः। एतेषां अश्वस्तनान्तानां वृत्तयोमनुनेत्राकाः
वेदितव्याः। तथा १५—

“षट्कमैकोभवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्त्तते ।

द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्म-सत्रेण जीव्यते”—इति ।

अयमर्थः ;— एकः कुशूल-धान्योयाजनादि-षट्-कर्मा भवेत्,
अत्ये द्वितीयः कुम्भी-धान्यो याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्वर्त्तत, एकस्तृती-
यस्त्वाहिकः प्रतिग्रहेतराभ्यां, चतुर्थस्त्वश्वस्त्रोब्रह्मासत्रेणाध्यापनेन
जीव्यते,—इत्यर्थः । शृद्रवृत्तिस्त्रूशनसा दर्शिता,—

“प्रहुदुस्य दिज-गुञ्जाणा सर्व-शिल्पानि वाऽपि ।

विक्रयः सर्ववस्तुनां पृथक्र्मत्यदाहृतम्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“शुद्धस्य दिज-शुश्रृष्टा तयाऽजीवन् वणिगमवेत् ।

शिल्पैर्वा विविधेजीविद् द्विजाति-हितमाचरन्”—इति ।

अजीवन्निति क्वेदः । हारीतोऽपि,—“गृहदस्य धर्मो दिजाति-गृहश्रूषा-
उपवर्जनं कलचादि-पोषणं कर्षणं पग्नि-पालनं भारोद्दृढन-पर्ण-

‘व्यवहार-चित्रकर्म-नत्य-गीत-वेण-वीणा-सृष्टदङ्ग-वादनानि’—इति ।

अथ चतुर्थे भागे कर्तव्यमुच्यते । तत्र दक्षः—

“चतुर्थं तु तथा भागे स्थानार्थं मृदमाहरेत्”—इति ।

मध्याह्न-स्थान-विधिस्तु प्रसङ्गात् पूर्वमेव निरूपितः।

अथ ब्रह्मयज्ञ-विधिः

तस्य स्वरूपं तैच्चिरीय-ब्राह्मणे दर्शितम्,—“यत् स्वाध्यायमधी-
यीतैकामण्डुचं यजुः साम वा तत् ब्रह्मयज्ञः सन्ति॒ष्टते”—इति ।
लिङ्गपुराणेऽपि,—

“स्व-शाखाऽध्ययनं विप्र ब्रह्मयज्ञ इति सृतः”—इति ।

तस्य कालमाह वृहस्पतिः,—

“स चात्राक् तर्पणात् कार्यः पश्वादा प्रातराज्जते ।

३५ वैश्वदेवावसाने वा नान्यदा तु निमित्ततः”—इति ।

अत्र, वैश्वदेव-शब्देन मनुष्यज्ञानं कर्म विवक्ष्यते । यतः कूर्मपुराणे-
उभिहितम् ।

“यदि स्यात्तर्पणादव्वाक् ब्रह्मायज्ञः कृतोन् हि ।

कृत्वा मनव्य-यज्ञन् ततः स्वाध्यायमाचरेत्”—इति ।

अनुतिष्ठ दिग्देश-कालानाह—“ब्रह्मयज्ञेन यज्ञ्यमाणः प्राच्यां
दिग्गि यामादच्छदिर्दर्श उदीच्यां प्रागुदीच्यां वोदितआदित्ये”—
इति । अच्छदिर्दर्श इत्यनेन शब्देन देश-विशेषोलक्षितः । वृदि-
गृह्णाच्छादनं दृष्ट-कटादि, यत्र न दृश्यते तत्रेत्यर्थः । उदिते आदित्ये,

—इत्यनेन स्फुर्योदयात् प्राचीनं कालं निषेधयति, न तृदयानन्तर्यं
विधीयते, तस्य होम-कालवात् । मनुरपि देशादीतिकर्त्तव्यतामाह,—
“अपां समीपे नियतो नैतिकं विधिमास्थितः ।
सावित्रीमध्यधीयीत गलाऽरण्यं समाहितः”—इति ।

उपवीतादीतिकर्त्तव्यतां श्रुतिराह,—“दक्षिणत उपवीयोपविश्व
हस्ताववनिज्य चिराचासेत् द्विःपरिमित्य चक्रदुपस्थृश्च शिरश्चक्षुषी
नासिके ओचे हृदयमालभ्य”—इति । “दर्भाणां महदुपस्थीयोपस्थं क्लवा
प्रागासीनः स्वाध्यायमधीयीत”—इति च । “दक्षिणोत्तरौ पाणी पादौ
क्लवा सपविचारोमिति प्रतिपद्यते”—इति च । “त्रीनेव प्रायुक्तं
भूर्भुवः स्वर्” इति च । “अथ सावित्रीं गायत्रीं चिरब्राह्म पच्छो-
ऽर्घ्वर्चशोनवानम्”—इति च । “ग्रामे मनसा स्वाध्यायमधीयीत दिवा
नक्षत्र”—इति च । “हस्ताशौच आङ्गेय उतारण्वेल उत वाचो-
दतिष्ठनुत ब्रजन्नुतासीन उत श्यानोऽधीयीतैव स्वाध्यायम्”—इति
च । “मध्यन्दिने प्रवलमधीयीत”—इति च । “नमो ब्रह्मणे—इति
परिधानीयां चिरब्राह्मप उपस्थृश्च गृहानेति ततो यत्किञ्चिद्दाति
सा दक्षिणा”—इति च । दक्षिणतः प्रदक्षिणं क्लेत्यर्थः । तथाच
योगियाज्ञवल्क्यः,—

“प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्त्रयोपविश्वं च ।

दर्भेषु दर्भ-पाणिभ्यां संहताभ्यां कृताञ्जलिः॥

स्वाध्यायन्तु यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थमाचरेत्”—इति ।

शैनकस्त्रितिकर्त्तव्यान्तरमाह,—

“प्राणायामैर्दग्ध-दोषः शुक्राम्बर-धरः शुचिः ।

यथाविधिपश्चात्त्वा आरोहेदर्भ-संस्तरम् ॥

पवित्र-पाणिः क्लवा तु उपस्थं दक्षिणोत्तरम्”—इति ।

उदाहृत-श्रुतौ, सक्रदुपस्थृश्चेत्यस्यानन्तरं, सब्यं पाणिं पादौ
प्रोक्षेदित्यधाहर्त्तव्यम्, उत्तरस्मिन् फल-वाक्ये तथाऽनुकमणात् । “यत्
चिराचासेत्—इति, तेन चृच्छः प्रीणाति, यद् द्विः परिमित्यति
तेन यजूर्षिः, यत् सक्रदुपस्थृश्चति तेन सामानि, यत् सब्यं पाणिं
पादौ प्रोक्षति यच्चिरश्चक्षुषी नासिके ओचे हृदयमालभते तेनाय-
र्वाङ्गिरसे ब्राह्मणानीतिहासान् पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीः
प्रीणाति”—इति ।

दर्भाणामित्यादिश्रुत्यर्थः शैनकेन दर्शितः—“प्रायोदग्वा या-
मान्निष्क्रम्यापश्चात्त्वा शुचौ देशे यज्ञोपवीत्याचम्याक्षिन्नवासा
दर्भाणां महदुपस्थीर्यं प्राकूलानान्तेषु प्राञ्चुख उपविश्वोपस्थं क्लवा
दक्षिणोत्तरौ पाणी पादौ सन्ध्याय पवित्रवन्तौ द्यावापृथियोः सम्बिन्दी-
मीक्षमाणः संमील्य वा यथायुक्तमात्मानं मन्येत तथायुक्तो-
ऽधीयीत स्वाध्यायं, मनसाधीयीत, उत वा दिवा नक्षत्रं वा तिष्ठन्
ब्रजन्नासीनः श्यानो वा” । सर्वथा स्वाध्यायमधीयीतैव नत्वाङ्ग-
शत्र्या प्रधानं परित्याज्यमित्यर्थः । ब्रह्मयज्ञे जयं आश्वसेधिके
दर्शितम्—

“वेदमादौ समारभ्य तथोपर्युपरि क्रमात् ।

यदधीतान्वहं शत्र्या तत् स्वाध्यायः प्रचक्षते ॥

चृच्छं वाऽथ यजुर्वाऽपि सामायर्वमथापि वा ।

इतिहास-पुराणानि यथाशक्ति न हापयेत्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“वेदार्थपुराणनि सेतिहासानि शक्तिः।

जपयज्ञ-प्रसिद्धार्थं विद्यामाध्यात्मिकीं जपेत्”—इति।

यहणाध्यनवत् ब्रह्मयज्ञाध्यनस्यानध्याय-दिनेषु परित्याग-प्राप्तौ

मनुराह—

“वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यिके।

नानुरोधोऽस्त्वनध्याये हेम-मन्त्रेषु चैव हि ॥

नैत्यिके नास्त्वनध्यायो ब्रह्म-सत्रं हि तत् स्तुतम्।

ब्रह्माङ्गति-ङ्गतं पुण्य-मनध्याय-वषट्कृतम्”—इति।

ब्रह्मवैवाङ्गति-द्रव्यन्तेन ङ्गतम्। अधीयते,—इत्यद्यध्यायो याज्ञादि-
मन्त्र-समूहः, तेन * वषट्कारेण च सहितं ङ्गतम्। यतोनास्त्वनध्यायः,
अतएव श्रुतिरनध्याय-विशेषाननूद्य तेषु जपं प्रशशंस,—“यएवं विद्वा-
न्नेदे वर्षति विद्योतमाने स्तनयत्यवस्फूर्जति पवमाने वायावमावा-
स्यायां स्वाध्यायमधीते तपएव तत् तथते तपोहि स्वाध्यायः”—इति।

तेष्वनध्यायेष्वल्पमेव पठनीयम्। तदाहापस्त्वमः—“अथ यदि
वातोवायात् स्तनयेद्वा विद्योतते वा तथाऽवस्फूर्जेदेकामृचमेकं
वा यजुरेकं वा सामाभिव्याहरेत्”—इति। आत्म-देशयोराशुचिले
ब्रह्मयज्ञोवर्जनीयः। तथाच श्रुतिः,—“तस्य वा एतस्य यज्ञस्य
द्वावनध्यायौ पदात्माऽशुचिर्देशः”—इति। ब्रह्मयज्ञं प्रशंसति श्रुतिः,
—“उत्तमं नाकमधिरोहति उत्तमः समानानां भवति यावन्तं ह
वाद्मां वित्तस्य पूर्णं ददत् स्वर्ग-लोकं जयति तावन्तं लोकं जयति

* तेन ङ्गतेन,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः।

भृत्यांसं चाच्छव्यं चाप पुनर्मृत्युं जयति ब्रह्मणः सायुज्यं गच्छति”—
इति। याज्ञवल्क्योऽपि,—

“यं यं क्रतुमधीयीत तस्य तस्याप्नुयात् फलम्”—इति।
वित्त-पूर्ण-पृथिवी-दानस्य फलमश्रुते—इति।

॥०॥ इति ब्रह्मयज्ञ-प्रकरणम् ॥०॥

अथ तर्पण-विधिः।

तत्र वशिष्ठः—

“क्वक्-सामार्थ्य-वेदोक्तान् जप्य-मन्त्रान् यजूंषि च।
जप्त्वा चैव * ततः कुर्याद्वर्षि-पितृ-तर्पणम्”—इति।

वृहस्पतिरपि,—

“ब्रह्मयज्ञ-प्रसिद्धार्थं विद्याच्छायात्मिकीं जपेत्।
जप्त्वा य प्रणवं वाऽपि † ततस्तर्पणमाचरेत्”—इति।

विष्णुपुराणःपि,—

“शुचि-वस्त्र-धरः स्त्रातो देवर्षि-पितृ-तर्पणम्।
तेषामेव हि तौर्ध्नं कुर्वीत सुसमाहितः॥
चिरपः‡ प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत्।
अथर्वाणां यथान्यायं सकृचापि प्रजापतेः॥
पितृणां प्रीणनार्थाय चिरपः पृथिवीपते”—इति।

* जपित्वैव,—इति सु० पुस्तके पाठः।

† चापि इति सु० पुस्तके पाठः।

‡ दिरपः,—इति सो० शा० पुस्तकयोः पाठः।

व्यासः—

“एकैकमञ्जलिं देवां द्वौ द्वौ तु शनकादयः* ।

अर्हन्ति† पितरस्त्रीं स्त्रीन् स्त्रियश्चैकमञ्जलिम्”—इति ।

आग्नेयपुराणेऽपि,—

“प्रागयेषु सुरांस्तर्पेन्मनुयांश्चैव मध्यतः ।

पितृंसु दक्षिणागेषु चैक-दि-चि-जलाञ्जलीन्”—इति ।

अत्र, अञ्जलि-सङ्खा यथाशास्त्रं व्यवतिष्ठते । यत्र शाखायां न सङ्खानियमः श्रुतः, तत्र विकल्पः । तत्रैव ब्रह्मसूत्र-विन्यास-विशेषो-दर्शितः,—

“स्वेन दैव-कार्याणि वामेन पितृ-तर्पणम् ।

निवीतेन मनुष्यानां तर्पणं संविधीयते”—इति ।

स्वेनोपवीतेन, वामेन प्राचीनावीतेन,—इत्यर्थः । तथाच शङ्ख-लिखितौ,—“उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां प्राड-मुखो घज्ञोपवीती प्रागयैः कुशैर्देवता-तर्पणं दैव-तीर्थेन कुर्यात्”—इति । विष्णुरपि,—

“ततः क्लवा निवीतन्तु यज्ञसूत्रमतन्तिः ।

प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत् पृथक्”—इति ।

बौधायनः—“अथ दक्षिणतः प्राचीनावीती पितृन् स्वधानमस्तर्पयामि”—इत्यादि । यत्तु,—

“उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामुदकं यः प्रयच्छति ।

स मूढोनरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः”—

* शनकादिषु,—इदि शा० पुस्तके पाठः ।

† अर्हन्ति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

इति । व्याघ्रपाद-वचनं, तच्छ्राद्धादि-विषयम् । अतएव कार्णाजिनिः—

“आद्वै विवाह-काले च पाणिनैकेन दीयते ।

तर्पणे तृभयेनैव विधिरेष पुरातनः”—इति ।

एतच्च तर्पणं स्थलस्थेन नोदके कर्त्तव्यम् । तथाच गोभिलः,—

“नोदकेषु न पात्रेषु न कुद्धो नैकपाणिना ।

नोपतिष्ठति तत्त्वोद्यं यत्र भूमौ प्रदीयते”—इति ।

अतः स्थलस्थोभूमावेव तर्पणं कुर्वोति, न जलादाविति । तथाच

विष्णुः—

“स्थले स्थिता जले यस्तु प्रयच्छेदुदकं नरः ।

नोपतिष्ठति तद्वारि पितृणां तत्त्विर्थकम्”—इति ।

अत्र विशेषमाह हारीतः,—

“वसित्वा वसनं शुष्कां स्थले विस्तीर्ण-वर्हिषि ।

विधिज्ञस्तर्पणं कुर्यात्त्र पात्रेषु कदाचन ॥

पात्रादा जलमादाय शुभे पात्रान्तरे त्विपेत् ।

जल-पूर्णिष्ठवा गर्त्ते न स्थले तु विवर्हिषि ।

केश-भस्म-तुषाङ्गार-कण्ठकास्थि-समाकुलम्॥

भवेन्महीतलं यसाद्वर्हिषाऽस्तुरणं ततः”—इति ।

यत्तु कार्णाजिनिनोक्तम्,—

“देवतार्ना पितृणां जले दद्याञ्जलाञ्जलिम्”—इति ।

तदशुचि-स्थल-विषयम् । तदाह विष्णुः—

“यत्राशुचि स्थलं वा स्थादुदके देवता-पितृन् ।

तर्पयेत्तु यथाकाममप्यु सर्वं प्रतिष्ठितम्”—इति ।

पात्र-विशेषमाह पितामहः—

“हेम-रूप्यमयं पात्रं ताम्र-कांस्य-समुद्भवम् ।

पितृणां तर्पणे पात्रं स्वरूपमयन्तु परिव्यजेत्”—इति ॥

मरीचिः—

“सौवर्णेन च पात्रेण ताम्र-रूप्यमयेन च* ।

औडुम्बरेण विल्वेना पितृणां इत्तमकथम्”—इति ।

रिक्त-हस्तेन न कुर्यादित्याह सएव,—

“विना रूप्य-सुवर्णेन विना ताम्र-तिलैस्तथा† ।

विना मन्त्रैश्च दर्भैश्च पितृणां नोपतिष्ठते”—इति ।

स्त्रयन्तरे च—

“खड्ग-मौक्तिक-हस्तेन कर्त्तव्यं पितृ-तर्पणम् ।

मणि-काञ्चन-दर्भैर्वा न शूल्येनैः कदाचन”—इति ॥

न चात्र समुच्चयोनापि सम-विकल्प इत्यभिप्रेत्य मरीचिराह,—

“तिलानामयभावे तु सुवर्ण-रजताञ्चितम् ।

तदभावे निषिद्धेन्तु दर्भैर्मन्त्रेण वा पुनः”—इति ॥

तिल-यद्येण तु विशेषमाह योगियाङ्गवलक्षः,—

“यद्यद्वृतं निषिद्धेन्तु तिलान् संमिश्रयेज्जले ।

अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला याद्वा विचक्षणैः”—इति ।

* ताम्रकांस्यमयेन वा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† घट्केन,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ ताम्रमयैस्तथा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ शृष्टेण,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

एतदस्त्रोमक-प्रदेशाभिप्रायम् । तथाच देवलः—

“रोम-संस्थान् तिलान् क्लवा यस्तु तर्पयते पितृन् ।

पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरेण मलेन च”—इति ।

बर्ण-भेदेन तिलानां विनियोग-विशेषं दर्शयति सएव,—

“शुक्रैस्तु तर्पयेदेवान् मनुष्यान् शवलैस्तिलैः ।

पितृन् सन्तर्पयेत् क्षणैः स्तर्पयेत् सर्वथा द्विज”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि, देवर्षि-पितृ-तर्पणे विशेषोदर्शितः;—

“देवान् ब्रह्माच्छर्षीश्वै तर्पयेदक्षतोदक्षैः ।

पितृन् भक्त्या तिलैः क्षणैः स्त्र-सूत्रोक्त-विधानतः”—इति ।

तिथ्यादि-विशेषेण तिलै-तर्पणे निषेधयति,—

“सप्तम्यां रविवारे च गृहे* जन्मदिने तथा ।

भृत्य-पुत्र-कलत्रार्थी न कुर्यात्तिलै-तर्पणम्”—इति ।

पुराणेऽपि,—

“पक्षयोरुभयो राजन् सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।

वित्त-पुत्र-कलत्रार्थी तिलान् पञ्चसु वर्जयेत्”—इति ।

बौधायनेऽपि,—

“न जीवत्-पितृकः क्षणैस्तिलैस्तर्पणमाचरेत् ।

सप्तम्यां रविवारे च जन्मर्चदिवसेषु च ॥

गृहे निषिद्धं सतिलं तर्पणं तद्विर्भवेत् ।

विवाहे चोपनयने चौलै सति यथाक्रमम् ॥

* गृहे,—इति सो० स० शा० पुस्तकेषु पाठः । एवं परत्र ।

वर्षमद्दूँ तदद्दृश्च वर्जयेत् तिल-तर्पणम् ।
 तिथि-तीर्थ-विशेषेषु कार्यं प्रेतेषु सर्वदा”—इति ।
 तर्पणीयान् दर्शयति सत्यब्रतः,—
 “क्लोपवीती देवेभ्योनिवीती च भवेत्ततः ।
 मनुष्यांस्तर्पयेद्दक्षा ब्रह्म-पुचानृषीस्तथा ।
 अपस्वयं ततः क्लोपवीती च भवेत्ततः ।
 दर्भपाणिस्तु विधिना प्रेतान् सन्तर्पयेत्ततः” ॥
 योगियाज्ञवल्क्यः,—
 “ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ।
 वेदान् कन्दांसि देवांश्च ऋषोऽश्वै तपोधनान् ॥
 आचार्यांश्वै गन्धर्वानाचार्य-तनयांस्तथा ।
 संवत्सरं सावयवं देवीरप्सरसस्तथा ॥
 तथा देवान् नगान्नागान् सागरान् पर्वतानपि ।
 मरितोऽथ मनुष्यांश्च यज्ञान् रक्षांसि चैव हि ॥
 पिशाचांश्च सुपर्णांश्च भूतान्यथ पशुंस्तथा ।
 वनपूतीनोषधींश्च भूतयामांश्चतुर्विधान् ॥
 सव्यं जानुं ततोऽन्नाच्य पाणिभ्यां दक्षिणामुखः ।
 तस्मैस्तर्पयेनमन्तैः सर्वान् पितॄगणांस्तथा ॥
 मातामहांश्च सततं श्रद्धया तर्पयेत् द्विज”—इति ।
 शौनकोऽपि,—“अग्निर्विष्णुः प्रजापतिः”—इत्यादि । यजुःशाखिनान्तु
 काङ्गर्षि-तर्पणमुक्तम्,—
 “अथ काङ्ग-ऋषीनेतानुदकाङ्गलिभिः शुचिः ।

“अव्ययः* तर्पयेन्नित्यं मन्त्रेणैवाष्ट-नामभिः ॥
 पितॄ-तर्पणं प्रकृत्य पैठीनसिः,—
 “अपस्वयं ततः क्लोपवीती च पितॄदिङ्गुखः ।
 पितॄन् दिव्यानदिव्यांश्च पितॄ-तीर्थेन तर्पयेत्”—इति ।
 दिव्याः वसु-रुद्रादिव्याः† अदिव्याः पितॄदयः । योगियाज्ञवल्क्यः,—
 “वस्त्रन् रुद्रान् तयाऽऽदिव्यान् नमस्कार-समन्वितान्”—इति ।
 तर्पयेदिति शेषः । वस्त्रादीनां नामानि पैठीनसिना दर्शितानि,—
 “ध्रुवोधर्षांश्च‡ सोमस्य आपश्चैवानिलोनलः ।
 प्रत्यूषस्य प्रभातस्य वस्त्रोऽष्टौ प्रकीर्त्तिः ।
 अजैकपादहित्रप्त्रो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ॥
 हरस्य बज्जरूपस्य त्र्यम्बकस्य सुरेश्वरः ।
 सावित्रस्य जयन्तस्य पिनाकी चापराजितः ।
 एते रुद्राः समाख्याता एकादश सुरोक्तमाः ।
 इच्छोधाता भगः पूषा मित्रोऽथ वर्णोऽर्यमा ॥
 अहिः† विवस्त्रान् लष्टा च सविता विष्णुरेवत्त ।
 एते वै द्वादशादिव्या देवानां प्रवरामताः ॥
 एतेच दिव्याः पितॄरः पूज्याः सर्वे-प्रयत्नतः” ।
 ततः स्तु-पितॄदींस्तर्पयेत् । तत्र प्रकारमाह पैठीनसिः,—

* अत्रत्तः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† वसुरुद्रादयः,—इति सु० पुस्तके पाठ ।

‡ यमस्य,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ अर्चि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“स नाम-गोच-यहणं पुरुषं पुरुषं प्रति ।
तिलोदकाञ्जलींस्तींस्तीनुचैरुचैर्विनिच्चिपेत्” ।
योगियाज्ञवल्क्योऽपि,—
“सर्वर्णभ्योजलं देयं* नासवर्णभ्यएवच ।
गोच-नाम-सधाकारै स्तर्पयेदनुपूर्वशः”—इति ।
नाम-यहणेऽपि विशेषमाह अश्वलायनः†,—
“शर्मानं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मानं चत्रियस्य च ।
गुप्तानं चेव वैश्यस्य दासानं शूद्रजन्मनः ॥
चतुर्णामपि वर्णानां पितृणां पितृ-गोचतः ।
पितृ-गोचं कुमारीणां ऊढानां भर्त-गोचतः”—इति ।
पितृ-तर्पणे क्रममाह सत्यब्रतः,—
“पितृभ्यः प्रत्यहं दद्यात्तेमात्रभ्य एवच ।
ततो मातामहानाम्ब पितृव्यस्य सुतस्य च”—इति ।
विष्णुपुराणेऽपि,—
“दद्यात् पैत्रेण तीर्थेन कामानन्यान् शृणुव्य मे ।
मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रे गुरुपत्वै तथा नृप ।
गुरुवे मातुलादीनां स्त्रिग्न्ध-मित्राय भृभुज”—इति ।
हारीतोऽपि,—“पित्रादीन् मात्रादीन् मातामहादीन् पितृव्यां-
स्त्वत्पत्रीर्ज्यष्ठभावंस्त्वत्पत्रीः मातुलादींस्त्वत्पत्रीः गुर्व्याचार्योपाधाया-
दीन् सुहृत्-सम्बन्धि-बान्धवान् द्रव्यान्नदावपेषकारिणस्त्वत्पत्रीश्च तर्प-

* सर्वर्णभ्योऽञ्जलिर्देयः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† बोधायनः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

येत्”—इति । जीवपितृक-तर्पणे विशेषमाह योगियाज्ञवल्क्यः,—
“कव्यवाडनलः सोमो यमस्वैवार्यमा तथा ।
अग्निस्खात्ताः सोमपाश्च तथा वर्हिषदोऽपि च ।
यदि स्वाज्जीवपितृकस्तान् विद्याच्च तथा पितृन् ।
येभ्योवाऽपि पिता दद्यात्तेभ्योवाऽपि प्रदीयते ।
एतांश्चैव प्रमीतांश्च प्रमीत-पितृको द्विजः”—इति ।
तर्पयेदितिशेषः । अवसानाञ्जलिमाह काय्यायनः,—
“पितृवंशा मात्रवंशा ये चाच्ये पितरोजनाः ।
मत्तस्त्रदक्मर्हन्ति ये तांस्त्रांस्तर्पयाम्यहम्” ।
दद्यवसानाञ्जलिरिति । आदित्यपुराणेऽपि,—
“यत्र क्वचन संस्थानां चुन्तृष्णोपहतात्मनाम् ।
तेषां हि दत्तमक्षयमिदमस्तु तिलोदकम् ॥
ये भे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्र-पौत्र-विवर्जिताः ।
तेषान्तु दत्तमक्षयमिदमस्तु तिलोदकम्”—इति ।
मत्यपुराणेऽपि,—
“येऽबान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि-बान्धवाः ।
ते दत्तमखिलां यान्तु ये वा मनोऽम्बुवाज्ज्वताः”—इति ।
विस्तरेण कर्तुमसमर्थस्य संचेपेण तर्पणमुक्तं विष्णुपुराणे,—
“आ-ब्रह्म-स्त्रव-पर्यन्तं जगन्तृष्णलिति त्रुवन् ।
क्षिपेत् पयोऽञ्जलींस्तींसु कुर्यात् संचेपतर्पणम्”—इति ।
यम-तर्पणन्तु वृद्धमननोक्तम्,—
“प्रेतोत्सव-चतुर्दशां कार्यन्तु यम-तर्पणम् ।

कृष्णाङ्गार-चतुर्दश्यामपि कार्यं सदैव वा ॥
 यमाय धर्म-राजाय मृत्युवे चान्तकाय च ।
 वैवस्त्रताय कालाय सर्व-भूत-क्षयाय च ॥
 त्रैडुम्बराय दधाय नीलाय परमेष्ठिने ।
 वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय ते नमः”—इति ।
 नियमस्तु खन्दपुराणे निरूपितः,—
 “दक्षिणाभिसुखोभूत्वा तिलैः सब्यं समाहितः ।
 दैवतीर्थेन देवत्वात्तिलैः प्रेताधिपाय च”—इति ।
 एवं कुर्वतः फलमाह यमः,—
 “यत्र कचन नद्यां हि स्त्रावा कृष्णचतुर्दशीम् ।
 सन्तर्थं धर्मराजानं सुच्यते सर्वकिल्बिषः”—इति ।
 माघ-शुक्राष्टम्यां भीश्वर्पणं कुर्यान्तदाह व्यासः,—
 “शुक्राष्टम्यान्तु माघस्य दद्याङ्गीभाय यो जलम् ।
 सम्बत्सुरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
 वैद्याप्रपद्य-गोचाय साङ्घृति-प्रवराय च ।
 गङ्गापुच्चाय भीश्वाय प्रदास्येऽहं तिलोदकम्* ।
 अपुच्चाय ददास्येतत् सलिलं भीश्वर्पणे”—इति ॥
 तर्पण-प्रशंसा पुराणसारे दर्शिता,—
 “एवं यः सर्वभूतानि तर्पयेदन्वहं द्विजः ।
 स गच्छेत् परमं स्थानं तेजोमूर्च्छिमनामथम्”—इति ।

* ‘अपुच्चाय’—इत्यङ्गान्तरं, ‘गङ्गापुच्चाय’—इत्यङ्गं दृश्यते मुक्तिता-
 तिरिक्त पुच्छकेषु ।

अकरणे प्रत्यवायः पुराणे दर्शितः—
 “देवताश्च पितृंश्चैव सुनीन् व यो न तर्पयेत् ।
 देवादीनामृणी भूत्वा नरकं स ब्रजत्यधः”—इति ।
 आज्ञवल्क्योऽपि,—
 “नास्तिक्यभावाद्यस्तांसु न तर्पयति वै पितृन् ।
 पिवन्ति देह-निश्चावं पितरोऽस्य जलार्थिनः”—इति ।
 हारीतोऽपि,—
 “देवाश्च पितरश्चैव काङ्गन्ति सतिलाङ्गलिम्* ।
 अदन्ते तु निरासासे प्रतियान्ति यथागतम्”—इति ।
 कात्यायनोऽपि,—
 “क्वायां यद्येच्छेच्छरदातपार्तः
 पथः पिपाशुः नुधितोऽलमन्नम् ।
 बालोजनित्रीं जननी च बालं
 योषित् पुर्मासं पुरुषश्च योषाम् ॥
 तथा सर्वानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
 विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वे युदक-काङ्गिणः ॥
 तस्मात् सदैव कर्त्तव्यमकुर्वन्नहतैनसा ।
 युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतद्विभर्ति हि”—इति ।
 अत्र पितृ-गाथा,—
 “अपि नः स कुले भूयाद्योनोदद्याङ्गलाङ्गलिम् ।
 नदीषु बङ्गतोयासु शीतलासु विशेषतः”—इति ।

* सरितोजलम्,—इति शां पुस्तके पाठः ।

तर्पणानन्तरं वस्त्र-निष्ठीडनं कर्तव्यम् । तदाहु योगियाज्ञवल्क्यः,—
 “यावहेवानृष्टिंश्वैव पितृंश्वापि न तर्पयेत् ।
 तावन्न पीडयेद्वस्त्रं योहि स्त्रातोभवेद्विजः॥
 निष्ठीडयति योविप्रः स्त्रान्-वस्त्रमतर्य च* ।
 निरासाः पितरोयान्ति शापं दल्वा सुदारुणम्”—इति ।
 निष्ठीडनन्तु स्थले कार्यम् । तदुक्तं सृत्यन्तरे,—
 “वस्त्रनिष्ठीडितं तोयं आह्वे चोच्छिष्टभोजिनाम्† ।
 भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्ठीडयेत् स्थले”—इति ।
 विष्णुपुराणे,—
 “आचम्य च ततोदद्यात् सृथ्याय सलिलाच्चलिम् ।
 नमोविवस्ते ब्रह्मन् भास्ते विष्णुतेजसे ।
 जगत्-सवित्रे शुचये सवित्रे कर्मदायिने”—इति‡ ।
 ॥०॥ इति तर्पण-प्रकरणम् ॥०॥

अथ देवार्चनम् ।

इत्यं मूलवचनानुकानि तर्पणांतानि कर्माणि निरूपितानि ।
 अथ, मूलवचनोक्तं ऋत्तम-प्राप्तं देवतार्चनं निरूप्यते । तत्र, नृसिंह-
 पुराणम्,—

* स्त्रानवस्त्रमतर्पणम्,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।
 † आज्ञेचोच्छिष्टभोजनम्, इति मु० पुस्तके पाठः ।
 ‡ विष्णुपुराणे,—इत्यारभ्य, एतदन्तोग्रन्थः नास्ति मुद्रितातिरिक्त-
 पुस्तकेषु ।

“जल-देवान् नमस्त्रत्य ततोगच्छेदग्नं बुधः ।
 पौरुषेण तु सृक्तेन ततोविष्णुं समर्चयेत्”—इति ।
 आग्नेयपुराणे,—

“मन्त्रैवष्णव-रौद्रैसु सावित्रैः शक्तिकैस्तथा* ।
 विष्णुं प्रजापतिं वाऽपि शिवं वा भास्करन्तथा ॥
 तस्मिन्नैरर्चयेन्मन्त्रैः सर्वदेवान् समाहितः”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“ब्रह्माणं शङ्करं सूर्यं तथैव मधुसूदनम् ।
 अन्यांश्वाभिमतान् देवान् भक्त्या चाक्रोधनोऽत्वरः ॥
 स्वैर्मन्त्रैरर्चयेन्मन्त्रितं पत्रैः पुष्पैस्तथाऽम्बुभिः”—इति ।

सृत्यन्तरे,—

“आदित्यमम्बिका विष्णुं गणनाथं महेश्वरम्”—इत्यादि† ।
 यद्यपि, पूर्वं मूलवचन-व्याख्याने पूजनीयोदेव ‡ एकएव,—इति
 महता प्रवन्धेन प्रपञ्चितं, तथापि दर्शन-भेदमाश्रित्य विष्णु-शङ्क-
 रादिमेदोपन्यासो१ न विरुद्धते । दर्शनमेदश्च पुराणसारे वर्णितः,—
 “शैवञ्च वैष्णवं शक्तं सौरं वैनायकन्तथा ।

स्त्रान्दञ्च भक्तिमार्गस्य दर्शनानि घडेव हि”—इति ॥
 तत्र, वैष्णवदर्शनानुसारी पूजाक्रम आश्वमेधिके निरूपितः,—

* शाम्भवैस्तथा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† सृत्यन्तरे-इत्यादिरेतदन्तोग्रन्थः मुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु न दृश्यते ।

‡ पूजनीयोमहादेव,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

१ विष्णुशङ्करादिभेदा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“गृणु पाण्डव तत्सर्वमर्चन-क्रममात्मनः ।
 स्खण्डिले पद्मकं कृत्वा चाष्टपत्रं सकर्णिकम् ॥
 अष्टाक्षर-विधानेन अथवा दादशाक्षरैः ।
 वैदिकैरथवा मन्त्रै र्मम सुक्रेन वा पुनः ॥
 स्थापितं मां ततस्तस्मिन्नर्चयीत विचक्षणः ॥
 पुरुषञ्च ततः सत्यमच्युतञ्च युधिष्ठिर ।
 अनिरुद्धच्च मां प्राङ्गेखानसविदोजनाः ॥
 अन्ये त्वेवं* विजानन्ति मां राजन् पाञ्चरात्तिकाः ।
 वासुदेवञ्च राजेन्द्र सङ्कर्षणमथापि वा ॥
 प्रद्युम्नच्चानिरुद्धच्च चतुर्मूर्तिं प्रचक्षते ।
 एताश्चान्याश्च राजेन्द्र संज्ञा-भेदेन मूर्त्यः ॥
 विद्युनर्थान्तरा एवां मामेवं चार्चयेद्दुधः”—इति ।

आग्नेयेऽपि,—

“अर्चनं सम्प्रवक्ष्यामि विष्णोरमित-तेजसः ।
 अत्कृत्वा मुनयः सर्वे परं निर्वाणमाप्नुयुः ॥
 अपस्त्रौ हृदये सूर्ये स्खण्डिले प्रतिमासु च ।
 घट्खेतेषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्तुतम् ॥
 अग्नौ क्रियावतां देवो रवौ † देवो मनीषिणाम् ।
 प्रतिमास्त्रबुद्धीनां योगिनां हृदये हरिः ॥

* अन्येयेवं,—इहि सु० पुस्तके पाठः ।

† विनाधात्मपरानेव,—इति सु० पुस्तके राठः ।

‡ दिवि,—इति शां पुस्तके पाठः ।

तस्य सर्वगतत्वाच्च स्खण्डिले भावितात्मनाम् ।
 च्छवेदे पौरुषं सूक्तमर्चितं गुह्यमुन्तमम् ।
 आनुष्टुभस्य सूक्तस्य चैष्टुभं तस्य देवता ॥
 पुरुषोद्योजगद्वैजस्त्रिनारायणः स्तृतः ।
 प्रथमां विन्यसेद्वामे द्वितीयां दक्षिणे करे ॥
 हतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे न्यसेत् ।
 पञ्चमं वामजानौ तु षष्ठीं वै दक्षिणे न्यसेत् ॥
 सप्तमीं वामकथान्तु अष्टमीं दाक्षणे तथा ।
 नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदये तथा ॥
 एकादशीं कण्ठमध्ये द्वादशीं वामबाङ्गके ।
 चयोदशीं दक्षिणे तु तथाऽऽस्ये तु चतुर्दशीम् ॥
 अक्ष्यणः पञ्चदशीच्चैव विन्यसेमूर्ढिं षोडशीम् ।
 यथा देहे तथा देवे न्यासं कृत्वा विधानतः ॥
 न्यासेन तु भवेत् सोऽपि स्त्रयसेव जनार्दनः ।
 एवं न्यासविधिं कृत्वा पञ्चाद्यागं समाचरेत् ॥
 पूर्वयाऽऽवाहयेद्वेवमासनन्तु द्वितीयथा ।
 पाद्यं हतीयथा चैव चतुर्थाऽर्थं प्रदापयेत् ॥
 पञ्चम्याऽचमनं दद्यात् षष्ठ्या स्त्रानं समाचरेत् ।
 सप्तम्या तु ततोवासोद्यष्टम्या चोपवीतकम् ॥
 नवम्या गन्धलेपन्तु दशम्या पुष्पकन्तथा ।
 एकादशा तथा धूपं द्वादशा दीपमेवत् ॥
 नैवेद्यन्तु चयोदशा नमस्कारे चतुर्दशी ।

प्रदक्षिणे पञ्चदशी व्यजने* षोडशी तथा ॥
 हाने वस्ते च नैवेद्ये दद्यादाचमनं तथा ।
 झला षोडशभिर्मन्त्रैः षोडशान्त्रस्य चाज्ञतीः ॥
 पुनः षोडशभिर्मन्त्रैर्दद्यात् पुष्पाणि षोडश ।
 तच मर्वं जपेद्द्वयः पौरुषं सूक्तमुन्तमम् ॥
 अचिरात्[†] सिद्धिमाप्नोति ह्वेवमेव समाचरन्[‡] ॥
 धेयः सदा सविह-मण्डल-मध्य-वर्ती
 नारायणः सरसिजासन-सन्निविष्टः ।
 केयूरवान् कनकै कुण्डलवान् किरीटी
 हारी हिरण्यमय-वपुर्धृत-शङ्ख-चक्रः”—इति ।

बौधायनोऽपि,—“अथातो महापुरुषस्याहरहः परिचर्या ॥ विधिं
व्याख्यास्थामः । स्नाला शुचिः शुचौ देशे गोमयेनोपलिष्प्रति-
कृतिं छला फला पुष्पैर्यथालाभमर्चयेत् । सह पुष्पोदकेन महा-
पुरुषमावाहयेत् । उँभृः पुरुषमावाहयामि, उँभुवः पुरुषमावा-
हयामि, उँसुवः पुरुषमावाहयामि उँ भूर्भुवःसुवः महापुरुषमा-
वाहयामीत्यावाह्य, आयातु** भगवान् महापुरुष इत्येतेन स्वाग-

* पूर्यने,—इति मु० पृष्ठके पाठः ।

† घण्टासात्,—इति सु० पर्खके पाठः ।

१ समर्चयेत्,—इति मु० प्रस्तके पाठः ।

५ मकर,—इति मु० पत्तके पाठः ।

॥ परिचर्चा,—इति शा० स० पर्खकयोः पाठः ।

७ अद्वा,—इति भ० पञ्चकोपाठः ।

** पूरुषमावाह्यमीत्यावाह्येत्,—इति स० से० शा० पञ्चकेष पाठः।

तेनाभिनन्दति ; स्वागतमधुना भगवते महापुरुषस्य, भगवते
महापुरुषायैतदासन* सुपक्तुप्रमत्तास्तां भगवन् महापुरुषेति, कूर्चं
ददाति भगवतोऽयं कूर्चादर्भमयस्तिवृद्धरितसुवर्णसं जुषस्तेत्यत्राध-
स्थानानि कल्पयत्यगतः शङ्खाय कल्पयामि, परतश्वक्राय कल्पयामि,
दक्षिणतो गदायै कल्पयामि, वामतो वनमालायै कल्पयामि,
पश्चिमतः श्रीवत्साय कल्पयामि, गरुदते कल्पयामि, उत्तरतः श्रियै-
कल्पयामि, सरस्वत्यै कल्पयामि, पुष्टौ कल्पयामि, तुष्टौ कल्पयामि,
अथ सावित्रा पात्रमभिभन्व प्रक्षाल्य परिषिच्चाप आनीय सह
पवित्रेणादित्यं दर्शयेदोमिति स्वानं, त्रीणि पदा विचक्रमदति
पादं दद्यात्, प्रणवेनार्थमय व्याहृतिभिर्निर्माल्यं व्यपेाहोत्तरतोवि-
ष्वक्सेनाय नम इत्यथैनं स्नापयत्यापोहिष्ठामयोभुवः,—इति तिसृभिः,
ब्रह्मायज्ञानं वामदेव्यर्चा यजुः पवित्रेणेत्येताभिः षडभिः स्नापयित्वा-
उथाद्विस्तर्पयति ; केशवं नारायणं माधवं गोविन्दं विष्णुं मधुसूदनं
चिविक्रमं वामनं श्रीधरं हृषीकेशं पद्मनामं दामोदरं तर्पयित्वा-
उथैतानि † वस्त्रयज्ञोपवीताचमनीयान्युदकेन व्याहृतिभि रूला,
व्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं परिषिच्येदं विष्णुर्विवक्रमदति गन्धं
दद्यात्, तद्विष्णोः परमं पदमिति पुष्ट्यं द्वारावतीत्यक्षतान्, सावित्रा
धूपमुद्दीप्यस्तेति दीपं, देवस्य ला सवितुः प्रसवेश्विनोर्वाङ्गभ्यां
पुष्णोहस्ताभ्यां भगवते महापुरुषाय जुष्टं चर्ह निवेदयामीति नैवेद्य-

* खागतमधना भगवतो महापूरुष्यैतदासन,—इति सु० पत्तके पाठः ।

† केशवं नारायणमित्यादि दामोदरान्तं तर्पयित्वा थैतानि, — इति सु
प्रस्तुके पाठः ।

मथ केशवादिनामभिर्दादश पुष्पानि दद्यात् । शङ्खनय नमः, चक्राय
नमः, गदायै नमः, वनमालायै नमः, श्रीवत्साय नमः, गरुद्यते नमः,
श्रिये नमः, सरस्वत्यै नमः, पुष्ट्यै नमः, तुष्ट्यै नमः,—इत्यवशिष्टैर्गंभ-
माल्यै* ब्राह्मणानलङ्घृत्य अथैनं चृग्यजुःसामभिः† सुवन् प्रवसुत्तं
जपिला पुरुषसुक्तं वाऽन्यांश्च वैष्णवान्मन्त्रानित्येके । ॐ्भूर्भुवः
सुवरोम् भगवते महापुरुषाय चरुमुदासयामीति चरुमुदासोदास-
नकाले ॐ्भूः पुरुषमुदासयामि, ॐ्भुवः पुरुषमुदासयामि, ॐ्सुवः
पुरुषमुदासयामि, ॐ्भूर्भुवःसुवः महापुरुषमुदासयामीत्युदास्य प्रयातु
भगवान् महापुरुषोऽनेन इविषा द्वप्तोहरिः पुनरागमनाय पुनः
सन्दर्शनाय चेति । प्रतिमास्थानेनेव्यप्स्त्रमावाहन-विसर्जन-वर्जनः‡
सर्वं समानं महत्स्त्वयनमित्याचक्षते, महत्स्त्वयनमित्याह भगवान्
बौधायनः”—इति । कूर्मपुराणेऽपि,—

“न विष्णाराधनात् पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् ।
तस्माद्विनादौ मध्याक्षेऽनित्यमाराधयेद्वृद्धिम् ।
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण सूक्तेन पुरुषेण च ।
नैताभ्यां सदृशोमन्त्रो वेदेषूक्तश्चतुर्श्चपि”—इति ।

एवं वैष्णवदर्शनानुसारि-पूजा ज्ञातव्या ।
“अथवा देवमीश्वानं भगवन्तं सनातनम् ।

* गन्धपुष्ट्यै,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† चृग्यजुःसामायर्वभिः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ प्रतिमादिश्यानेव्यप्स्त्रमावाहनविसर्जनवर्जनः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ तस्माद्विमध्यान्तं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

आराधयेत् महादेवं भाव-पूतो महेश्वरम् ।
मन्त्रेण सद्ग-गायत्र्या प्रणवेणाथवा पुनः ॥
ईशानेनाथवा रैत्रैस्त्रम्बकेन समाहितः ।
पुष्ट्यैः पचैरथाद्विर्वा चन्दनाद्यैमहेश्वरम् ।
तथोनमः शिवायेति मन्त्रेणानेन वा यजेत् ॥
नमस्कुर्यान्महादेवमृतं सत्यमितीश्वरम् ।
निवेदयीत चात्मानं यो ब्रह्माणमितीश्वरम् ॥
प्रदक्षिणं द्विजः कुर्यात् पञ्च ब्रह्मणि वा जपेत् ।
ध्यायीत देवमीश्वानं योम-मध्य-गतं शिवम्”—इति ।
बौधायनोऽपि,—“अथातो महादेवस्याहरहः परिचर्या-विधिं
व्याख्यास्यामः । स्त्राला शुचौ देशे गोमयेनोपलिय प्रतिकृतिं कृत्वा-
इक्षत-पुष्ट्यैर्यथालाभमर्चयेत् । सह पुष्ट्योदकेन महादेवमावाहयेत् ।
ॐ्भूर्भूर्महादेवमावाहयामि, ॐ्भूवो महादेवमावाहयामि, ॐ्सुवः
महादेवमावाहयामि, ॐ्भूर्भुवःसुवः महादेवमावाहयामीत्यावाह्या,
आयातु भगवन्महादेव इत्यथ स्वागतेनाभिनन्दति; स्वागतमधुना
भगवते महादेवाय एतदासनमुपकूप्तमत्तास्यातां भगवन् महादेव इत्यत्र
कूर्चं ददाति भगवतोऽयं कुर्वादर्भमयस्त्रिवृद्धिरितसुवर्णसं जुषस्त्रेयच
स्थानानि कल्पयत्ययतो विष्णवे कल्पयामि ब्राह्मणे कल्पयामि,
दक्षिणतः स्तन्दाय कल्पयामि विनायकाय कल्पयामि, पश्चिमतः
शूलाय कल्पयामि महाकालाय कल्पयामि, उत्तरतः उमायै
कल्पयामि नन्दिकेश्वराय कल्पयामीति कल्पयिलाऽथ सावित्र्या
पात्रमभिमन्त्र्य प्रचाल्य त्रिरपः पवित्रमपञ्चानीय सह पवित्रेणादित्यं

दर्शयेदोमिति स्त्रानं पठितिरुद्देष्यं पाद्यं दद्यात्, प्रणवेनार्थमय
व्याहृतिभिर्नीर्माल्यं व्यपोद्दोक्तरतस्त्वं गेशाय*नम इत्यथैनं स्त्रापयिला
आपोहिष्टामयोभुवद्दिति तिस्त्रभिर्हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकादिति
चतस्त्रभिः पवमानः सुवर्जन इत्यनुवाकेन स्त्रापयिला अद्विस्तर्पयति
महादेवं † तर्पयामि शर्वं देवं तर्पयामि ईशानं देवं तर्पयामि
पश्चुपतिं देवं तर्पयामि रुद्रं देवं तर्पयामि उग्रं देवं तर्पयामि भीमं
देवं तर्पयामि महानं देवं तर्पयामि इति तर्पयिलाऽथैतानि वस्त्रय-
ज्ञोपवीताचमनीयान्युदकेन व्याहृतभिर्दला, व्याहृतिभिः प्रदक्षिण-
मुदकं परिषिद्ध, नमस्ते रुद्र मन्त्रवद्दिति गन्धं दद्यात्, सहस्राणि
सहस्रशृद्दिति पुष्टं दद्यात्, ईशानं त्वा भुवनानामधिश्रियमित्यचतान्
दद्यात्, सावित्रा धूपमुदीष्यस्तेति दीपं देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे-
अश्विनोर्वाङ्गभ्यां पुष्णोहस्ताभ्यां भगवते महादेवाय जुष्टं चर्हं निवेद-
थामीति नैवेद्यं, अथाष्टभिर्नामधेयैरष्टौ पुष्णाणि दद्यात्; भवाय
देवाय नमः शर्वाय देवाय नमः ईशानाय देवाय नमः पश्चुपतये
देवाय नमः रुद्राय देवाय नमः उग्राय देवाय नमः भीमाय देवाय
नमः महते देवाय नमः विष्णवे नमः ब्राह्मणे नमः स्कन्दाय नमः
विनायकाय नमः शूलाय नमः महाकालाय नमः उमायै नमः
नन्दिकेश्वराय नमःइति चर्हंषेणाष्टभिर्नामधेयैरष्टाङ्गतीर्जुहेति
भवाय देवाय स्त्राहेत्यादिभिर्जलाऽवश्मिष्टैर्गन्धमाल्यैर्ब्राह्मणान्तर्कृत्या-
थैनं स्वयंजुःसामभिः स्तुवन्ति, सहस्राणि सहस्रशृदत्यनुवाकं जपि-

* चण्डाय,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† भवं देवं,—इति मु० पु० के पाठः ।

त्वाऽन्यांश्च रौद्रान् मन्त्रान्यथाशक्ति जपिला, औंभूर्भुवःसुवरोमिति
महादेवाय चर्हमुदास्योदासनकाले* औंभूः महादेवमुदासयामीति
प्रतिमन्त्रं रुद्रमुदास्यां ।

प्रयातु भगवानीशः सर्व-लोक-नमस्तः ।

अनेन हविषा वृप्तः पुनरागमनाय च ॥

पुनः सन्दर्भनाय वेति‡ । प्रतिमाई स्त्रानेष्वप्स्त्रगावाहन-विस-
र्जन-वर्जनं सर्वं समानं, महत् स्वस्त्रयनमित्याचक्षतदद्याह भगवान्
बौधायनः”—इति । शिवार्चनं प्रशंसति नन्दिकेश्वरः—

“यः प्रदद्याद् गवां लक्षं दोग्नीणां वेद-पारगे ।

एकाहमर्चयेष्विङ्गं तस्य पुष्टं ततोऽधिकम् ।

सकृत् पूजयते यस्तु भगवन्तमुमापतिम् ।

अस्याख्यमेधादधिकं फलं भवति भूसुराः”—इति ।

निर्माल्य गन्धोऽपि धार्यः । “देवानभ्यर्च्य गन्धेन”—इत्यादि सृति
विधानात् ॥ । देवार्चनाकरणे दोषः कूर्मपुराणेऽभिहितः—

“योमोहादथवाऽलस्यादक्ला देवताऽर्चनम् ।

भुङ्गे, स याति नरकं स्वकरेष्वपि जायते”—इति ।

॥०॥ इति देवता-पूजा-प्रकरणम् ॥०॥

* भूर्भुवः स्त्रोम् भगवते महादेवमुदासयामीत्यादिभिः रुद्रमुदासनकाले,
—इति स० शा० पुस्तकेयोः पाठः ।

† प्रतिमन्त्रमिति नास्ति स० शा० सो० पुस्तकेषु ।

‡ चेति,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

§ प्रतिमादि,—इति मु० पु० पुस्तके पाठः ।

|| निर्माल्यगन्धोऽपि,—इत्यादि: एतदन्तोग्रन्तो नास्ति मुद्रितातिरिक्त-
पुस्तकेषु ।

अथ गुरु-पूजा-प्रकरणम् ।

एवं मूलवचनोक्त-देवता-पूजनं निरूपितम् । ‘देवतानाञ्च’—इति
चकारेण गुरुं समुच्चिनोति । गुरोरपि देवतावत् पूजनीयतात् ।
अतएव श्रुतिः—

‘यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिताह्यर्थाः प्रकाशने महात्मनः’—इति ।

शैवपुराणे,—

“योगुरुः स शिवः प्रोक्तो यः शिवः स च शङ्करः ।

शिव-विद्या-गुरुणाञ्च भेदोनास्ति कथञ्चन ॥

शिवे मन्त्रे गुरौ यस्य भावना सदृशी भवेत् ।

भोगोमोक्षस्व चिद्धिस्व शीघ्रं तस्य भवेद्भ्रुवम् ॥

बस्त्वाभरणमाल्यानि शयनान्यासनानि च ।

प्रियाणि चात्मनोयानि तानि देयानि वैगुरोः ॥

तोषयेत्तं प्रयत्नेन मनसा कर्मणा गिरा”—इति ।

मनुरपि,—

“इमं लोकं मातृ-भक्त्या पितृ-भक्त्यातु मध्यमम् ।

गुरु-इश्वरूपया चैव ब्रह्मा-लोकं समश्रुते ॥

सर्वे तस्यादृताधर्मा यस्यैते त्रय आदृताः ।

अनादृताञ्च यस्यैते सर्वास्त्वाफलाः क्रियाः ॥

यावत् त्रयस्ते जीवेयुक्तावन्नान्यं समाचरेत् ।

तेष्वेव नित्यं इश्वरूपां कुर्यात् प्रिय-हिते रतः”—इति ।

॥०॥ इति गुरुपूजा-प्रकरणम् ॥०॥

अथ वैश्वदेव-प्रकरणम् ।

पञ्चमभाग-कृत्यमाह दक्षः—

“पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथाऽहंतः ।

पितृ-देव मनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते”—इति ।

यद्यपि, ‘आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च’—इत्यातिथ्यस्य पूर्वभाविलं मूल-
वचनोक्तं, तथापि वैश्वदेवस्य देवपूजाऽनन्तरभाविलं नृसिंहपुराणेऽभि-
हितम्,—

“पौरुषेण च स्त्रेन ततोविष्णुं समर्चयेत् ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यादलिकर्म तयैव च”—इति ॥

तत्र, ‘ततः’—इति* पञ्चमी-श्रुत्या क्रमः प्रतीयते, मूलवचने तु
पाठमाचेण । पाठान्तर-सन्निधिरूपाच्छ्रुतिर्वलीयसी,—इति† श्रुति-
लिङ्ग-सूचे (मी० ३अ० ३पा० १४स०) व्यवस्थापितम् । तस्मा-
द्वैश्वदेवं प्रथमं कर्त्तव्यम् । एवच्च सति, वेदपाठोऽप्यनुग्रहीतो-
भवति;—“देवयज्ञः पितृयज्ञोभृतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञः”—
इति । स्मार्ताच्च पाठादैदिकः पाठोवलीयानिति विरोधाधिकरण
(मी० १अ० ३पा० २अ०) न्यायेनावगम्यते । तस्मादपि वैश्वदेवस्य
प्रायम्यम् । तत्र, वैश्वदेवं विधत्ते व्यासः,—

“वैश्वदेवं प्रकुर्वीत स्त-शाखा-विहितं ततः ।

संस्तुताच्चैर्हि विविधैर्हिव्यवच्चनान्वितैः‡ ॥

* ततस्ततइति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† पाठान्तरनिरूपिका श्रुतिर्वलीयसीति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ हविर्भिर्यज्ञनान्वितैः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

तैरेवाक्वैर्वलिं दद्याच्छेषमास्ताय वारिणा ।
 क्लापस्यं स्वधया सर्वदक्षिणतो* हरेत्”—इति ।
 ततोदेवाच्चनानन्तरमित्यर्थः । नारायणोऽपि,—
 “सभार्थसु गुच्छः स्वातो विधिनाऽचम्य वाग्यतः ।
 प्रविश्य सुमामद्देऽग्नौ वैश्वदेवं समाचरेत्”—इति ।
 कूर्मपुराणोऽपि,—
 “शालाग्नौ लौकिके वाऽथ जले भूम्भामयापि वा ।
 वैश्वदेवसु कर्त्तयो देवयज्ञः स वै सृष्टः ॥
 यदि स्याज्ञौकिके पाकः ततोऽन्नं तत्र द्वयते † ।
 शालाग्नौ तु पचेदन्नं‡ विधिरेष सनातनः”—इति ।
 अङ्गिराः,—
 “शालाग्नौ वा पचेदन्नं लौकिके वाऽपि नित्यशः ।
 यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते”—इति ।
 शानातपोऽपि,—
 “लौकिके वैदिके वाऽपि ज्ञतोत्सृष्टे जले चितौ ।
 वैश्वदेवसु कर्त्तव्यः पञ्चसूनाऽपनुज्ञये”—इति ।
 सूनाः पञ्च दर्शयति यमः,—
 “पञ्च सूना गृहस्यस्य वर्तन्तेऽहरहः सदा ।
 कण्ठनी४ पेषणी चुक्षी जलकुम्भ उपस्करः ।

* सर्वं दक्षिणतो,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† हावयेत्,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ शालाग्नौ तत्र वै दत्तं,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

४ खण्ठनी,—इति मु० पुस्तके पाठः । एवं परन्तः ।

एतानि वाहयन् विप्रो वथते वै मुज्जर्मुज्जः ।
 एतासां पावनार्थाय पञ्च यज्ञाः प्रकीर्तिः”—इति ।
 सूना हिंसा-स्थानानि । कण्ठनी मुषलोलूखलादिः । पेषणी
 दृशदुपलादिः । चुक्षी पाक-स्थानम् । जलकुम्भः उदकस्थानम् ।
 उपस्करः शूर्पादिः । अवस्करः,—इति पाठे, मार्जन्यादिद्रष्टव्यः ।
 एताः सूनाः स्वस्त्रकार्यं प्रापयन् पापेन युज्यते,—इत्यर्थः । तत्र
 काल-द्वयेऽपि कर्त्तव्यमित्याह कात्यायनः,—
 “सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्योवलिकर्म च ।
 अनश्वताऽपि सततमन्यथा किल्बिषी भवेत्”—इति ।
 होम-प्रकारमाहाश्वलायनः,—“अथ सायं प्रातः सिद्धूस्य हविष्यस्य
 जुङ्गयादग्निहोत्र-देवताभ्यः सोमाय वनस्पतये अग्नीषोमाभ्यामिन्द्रा-
 ग्निभ्यां द्यावाष्टथिवीभ्यां धन्वन्तरये इन्द्राय विश्वेभ्योदेवेभ्यो ब्रह्मणे
 स्वाहा”—इति । हविष्यस्तेति हविर्याग्यस्येत्यर्थः । अग्निहोत्र-देव-
 ताभ्यः सूर्याग्निप्रजापतिभ्य इत्यर्थः । आपस्तम्बोऽपि,—“आपासने
 पचने वा षड्ग्रन्तिः प्रतिमन्त्रं हस्तेन जुङ्गयादुभयतः परिषेचनं यथा
 पुरस्तात्”—इति । आद्यैरनुवाकादावुक्तैरग्नये स्वाहा इत्यादिभिः
 स्थिष्ठकदन्तैः । उभयतः कर्मादावन्ते चेत्यर्थः । कात्यायनोऽपि,—
 “वैश्वदेवादन्नात् पर्युक्त्य स्वाहाकारैर्जुङ्गयात् ; ब्रह्मणे प्रजापतये
 गृहेभ्यः* काश्यपायानुमतये”—इति । अत्र यथास्त्रशाखं व्यवस्था ।
 हेतव्यान्न-संस्कारमाह, व्यासः,—

* गृहेभ्यः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“जुङ्यात् सर्पिषाऽभ्यकं तैल-क्षार-विवर्जितम् ।

दध्यकं पयसाऽकं वा तदभावेऽमुनाऽपि वा”—इति ॥

इत्यानुकल्पस्तुर्विंशतिमते दर्शितः—

“अलाभे येन केनापि फलशाकोदकादिभिः ।

पयोदधिघृतैः कुर्यादैश्वदेवं सुवेण तु ।

इत्येनान्नादिभिः कुर्यादद्विरञ्जित्वा जले”—इति ।

यदद्यते तेनैव होतव्यम् । तदुकं गृह्यपरिशिष्टे,—

“शकं वा यदि वा पञ्चं मूलं वा यदि वा फलम् ।

सङ्कल्पयेद्यदाहारस्तेनैव जुङ्यादपि”—इति ।

क्षार-लवण-परान्न-संसृष्टेन हविष्येन* हेमोऽग्नौ न कार्यः, किन्तूषणं

भस्मान्वायतनानुच्चरतोऽपोऽग्न तस्मिन् होतव्यम् । तदाहापस्तम्;—

“न क्षार-लवण-हेमोविद्यते, तथा परान्न-संसृष्टस्य हविष्यस्य† हेमः,

उदीचीनसुषणं भस्मायेऽग्न तस्मिन् जुङ्यानन्दुतमज्जतं चाग्नौ

भवति”—इति । परिशिष्टेऽपि,—

“उत्तानेन तु इत्येन ह्यङ्गुष्ठाग्रेण पीडितम् ।

संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुङ्याद्विः”—इति ।

अनग्निकस्य वैश्वदेवे विशेषमाह वृद्धवशिष्टः—

“अनग्निकस्तु योविप्रः सोऽन्नं व्याहतिभिः स्वयम् ।

जला शकल-मन्त्रेष्य शिष्टं काक-वलिं हरेत्”—इति ।

* संसृष्टेनाहविष्येण,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

† संसृष्टस्याहविष्यस्य,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

देवकृतस्यैनस इत्याद्याः शाकलमन्त्राः । विष्णुरपि,—

“अन्नं व्याहतिभिर्जला जला मन्त्रेष्य शकलैः ।

प्रजापतेर्हविर्जला पूजयेदतिथिं ततः”—इति ।

भूतयज्ञः कूर्मपुराणे दर्शितः—

“देवेभ्यस्तु ज्ञातादन्नाच्छेषाङ्गूत-वलिं हरेत् ।

भूतयज्ञः सवै प्रोक्तो भूतिदः सर्वदेहिनाम्”—इति ।

हारीतोऽपि,—“वासुपाल-भूतेभ्यो वलिहरणं भूतयज्ञः”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“उद्धृत्य हविषाऽषिच्य इविष्टेण घृतादिना ।

स्व-शाखा-विधिना जला तच्छेषेण वलिं हरेत्”—इति ।

गौण-कर्त्तनाहाच्चिः—

“पुचोभाताऽथवा च्छिक् शिष्यः श्वशुर-मातुलाः ।

पन्नी-ओचिय-याज्याश्च दृष्टासु वलिकर्मणि”—इति ।

गृहे कर्त्तनराभावे प्रवसता स्वयमेव कर्त्तव्यमित्याह बौधायनः—

“प्रवासं गच्छतोयस्य गृहे कर्त्ता न विद्यते ।

पञ्चानां महतामेषां स यज्ञैः सह गच्छति”—इति ।

वलि-हरण-प्रकारमाह शौनकः,—“अथ वलिहरणमेताभ्यस्तैव देव-

ताभ्योऽग्न्य ओषधिवनस्यतिभ्यो गृहाय गृहदेवताभ्यो वासुदेवताभ्य

दन्त्रायेन्द्रपुरुषेभ्योयमाय यमपुरुषेभ्यो वरुणाय वरुणपुरुषेभ्यः सोमाय

सोमपुरुषेभ्यः,—इति प्रतिदिशं, ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्यः,—इति मष्ठे,

विशेषेभ्योदेवेभ्यः सर्वेभ्योभूतेभ्यो दिवाचारिभ्यः,—इति दिवा, नकं

चारिभ्यः,—इति नकं, रक्षोभ्यः,—इति उत्तरतः, स्वधा पितॄभ्यः,—

इति प्राचीनावीती शेषं दक्षिण* निनयेत्”—इति । आपस्तम्बोऽपि,—“अपरेणाग्निं सप्तमाष्टमाभ्यासुदगपवर्गमुदधान—संनिधौ नवमेन मध्येजारस्य दशमैकादशभ्यां प्रागापवर्गमुक्तरपूर्वदेशेऽगारस्योन्तरैश्चतुर्भिः श्वादेशे कामलिङ्गेन देहस्यामन्तरिक्षलिङ्गेनोन्तरेणापिधान्यामुक्तरैब्रह्मसदने इक्षिणतः पिहलिङ्गेन प्राचीनावीती अवाचीनपाणिः कुर्यात्, रौद्र उत्तरतो यथा देवताभ्यस्तयोर्नाना परिषेचनं तयोर्धर्मभेदान्वक्तमेवोन्तरेण वैहायस्म्”—इति । मार्कण्डेयोऽपि,—

“एवं गृहवलिं कृत्वा गृहे गृहपतिः शुचिः ।

आप्यायनाय भृतानां कुर्यादुत्सर्गमादरात्”—इति ।

कूर्मपुराणे च,—

“श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च पतितेभ्यस्तथैव च ।

दद्याद्बूमौ वहिश्वान्नं पक्षिभ्योऽथ द्विजोन्तमः”—इति ।

मनुरपि,—

“शुनाच्च पतितानाच्च स्वपचां पापरोगिणाम् ।

वायसानां कृमीनाच्च शनकैर्निर्वपेद्ब्रुविः”—इति ।

अन्नमिति शेषः । अन्नोत्सर्गमन्त्रो विष्णुपुराणे दर्शितः,—

“देवामनुव्याः पश्वोवयांसि

सिद्धाः सयक्षोर्गदैत्यसङ्घाः ।

प्रेताः पिशाचास्त्ररवः समस्ता-

ये चान्नमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् ।

* दक्षिणायां,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† मुक्तरे ब्रह्मसदने,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

पिपीलिकाः कौटपतङ्गकाद्या-
वुभुक्षिताः कर्मनिवन्धवद्वाः ।
प्रयान्तु ते वृप्तिमिदं मयाऽन्नं
तेभ्योविसृष्टं सुखिनोभवन्तु ।
येषां न माता न पिता न वन्धु,-
नैवान्नमिद्विन् तथाऽन्नमस्ति ।
तत् वृप्तयेऽन्नं भुवि दत्तमेतत्
प्रयान्तु वृप्तिं सुदिता भवन्तु ।
भृतानि सर्वाणि तथाऽन्नमेतत्
अहम्च विष्णुर्न ततोऽन्यदस्ति ।
तस्मादिदं भृतहिताय भृत-
मन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषाम् ।
चतुर्दशो लोकगणो यएष
तत्र स्थिताये किल भृतसङ्घाः ।
त्वप्यर्थमन्नं हि मया विसृष्टं
तेषामिदं ते सुदिता भवन्तु ।
दत्युच्चार्थं नरोदद्यादन्नं अद्वा-समन्वितः ।
भुवि भृतोपकाराय गृही सर्वाश्रयोयतः”—इति ।
पिहयज्ञः श्रुत्या दर्शितः,—“यत् पिहभ्यः स्वधाकरोत्यप्यपस्त्-
पिहयज्ञः सन्तिष्ठते”—इति । कात्यायनोऽपि,—
“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पिहयज्ञस्तु तर्पणम् ।
हेमोदैवोवलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथि-पूजनम् ॥

आद्वं वा पित्रयज्ञः स्यात् पित्रोवलिरथापि वा”—इति ।
अत्र, यथास्त्रशाखं व्यवस्था । आद्वं चात्र नित्यश्राद्धम् । तथा
कूर्मपुराणम्,—

“एकनु भोजयेद्विप्रं पितृनुद्दिश्य सप्तमः ।
नित्यश्राद्वं तदुद्दिष्टं पित्रयज्ञोगति-प्रदः”—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“कुर्यादहरहः आद्वमन्नाद्येनोदकेन वा ।
पितृनुद्दिश्य विप्रांस्तु भोजयेद्विप्रसेव वा”—इति ।

नित्यश्राद्व-प्रकारो मत्यपुराणे दर्शितः,—

“नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि अर्थावाहन-वर्जितम् ।
अदैवं तद्विजानीयात् पार्वणं तद्विकीर्तिम्”—इति ।

प्रचेताः,—

“नावाहनाग्नौकरणं न पिष्ठं न विसर्जनम्”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“नित्यश्राद्वेऽर्थगन्धादै द्विजानभ्यच्च शक्तिः ।
सर्वान् पित्रयगणान् सम्यक् सहैवोद्दिश्य भोजयेत् ॥
आवाहन-स्वधाकार-पिण्डाग्नौकरणादिकम् ।
ब्रह्मचर्यादि-नियमो विशेषेवास्तथैव च ॥
नित्यश्राद्वे त्यजेदेनान् भोज्यमन्नं प्रकल्पयेत् ।
दला तु दक्षिणां शत्र्या नमस्कारैर्विसर्जयेत् ॥
एकमण्याशयेन्नित्यं षष्ठामप्यन्वहं गृही”—इति ।

कात्यायनः तत्त्वानुकल्पमाह,—

“एकमण्याशयेन्नित्यं पित्रयज्ञार्थ-सिद्धये ।
अदैवं, नास्ति चेदन्योभोक्ता भोज्यमण्यापि वा ॥
अभ्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि ।
पित्रयज्ञदभिव्युक्ता स्वधाकारमुदाहरेत्”—इति ।

उद्धृतमन्नं ब्राह्मणाय दद्यात् । तदुक्तं कूर्मपुराणे,—

“उद्धृत्य वा यथाशक्ति किञ्चिदन्नं समाहितः ।
वेद-तत्त्वार्थ-विदुषे द्विजायैवोपपादयेत्”—इति ।
“दद्यादहरहः आद्वमन्नाद्येनोदकेन वा ।
पयोमूलफलैर्वाऽपि पित्रभ्यः प्रीतिमावहन्”† ।

तएते देवयज्ञ-भूतयज्ञ-पित्रयज्ञस्त्वयोऽपि वैश्वदेव-शब्देनोच्यन्ते ।
यत्र विशेषेवादूज्यन्ते तदैश्वदेविकं कर्म । देवयज्ञे च, विशेषभ्ये
देवेभ्यः स्वाहेति पठितलात् तत्रैतत्त्वाम् सुख्यम् । येषान्तु शाखायां
भूतयज्ञेऽप्ययं मन्त्रोऽस्ति, तेषां तत्रायेतन्मुख्यम् । पित्रयज्ञे तु छचि-
न्यायेन तत्त्वाम्-प्रवृत्तिः । अथवा, मूलवचने, ‘वैश्वदेवव्य’—इति च
कारेण पित्रयज्ञादिकमनुकं समुच्चीयते ।

यद्यपि, “सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुङ्घयात्”—इति
वचनेन वैश्वदेवस्यान्न-संस्कारता प्रतीयते, तथापि पुरुषार्थवस्त्रेवा-
भ्युपेयम् । “तानेतानहरहः कुर्वीत”—इति वाक्यशेषे तदवगमात् ।
नचेभयार्थलं शङ्कनीयं, परस्पर-विरोधात् । अन्न-संस्कारले द्विन्नस्य
प्राधान्यं वैश्वदेवस्य गुणता, पुरुषार्थले तु तदिपर्ययः । तथा च

* तत्त्वास्त्रै ब्राह्मणायेति दत्त्वा भुज्ञीत वाग्यतः,—इव दर्शमधिकं सु०पुस्तके ।

† अयं स्तोकोमुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु न दृश्यते ।

सति, एकस्यैव युगपत् प्राधान्यं गुणलं च विरुद्धोयाताम् । तर्हस्त्वच-
संखारतैव, मा भूत् पुरुषार्थलभिति चेत् । तत्र,

“महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः”—इति
मनुना पुरुषार्थल-सारणात् । यत्तु,—“सिद्धस्य इविष्टस्य जुड्यात्”
—इत्युदाहृतं, तदन्यथायुपपद्यते । तत्र, जुड्यादित्युत्पत्तिविधिः ।
सिद्धस्य इविष्टस्येति विनियोगविधिः । तानेतानहरहः कुर्वीते-
त्यधिकारः । किञ्च, अन्न-संखार-पक्षे प्रतिपाकमावृत्तिः प्रसञ्चेत,
“प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिः”—इति न्यायात् । तस्मात्, पुरुषार्थलसेव-
न्यायम् । अतएव गृह्णपरिशिष्टेऽभिहितम्,—

“प्रोषितोऽप्यात्म-संखारं कुर्यादेवाविचारयन्”—इति ।

गोभिलोऽपि,—“यद्येकस्मिन् काले ब्रीहि-यवौ पच्येयातां;
अन्यतरस्य ज्ञवा ज्ञातं मन्येत, यद्येकस्मिन् काले पुनः पुनरन्नं पच्येत;
सङ्कदेव वलिं कुर्वीत, यद्येकस्मिन् काले बज्जधाऽन्नं पच्यते; गृहपति-
महानसादेवैतं वलिं कुर्वीत”—इति । अयमर्थः । नानाद्रव्यकान्न-
पाके पुनःपुनरन्नपाकेऽपि बह्नामविभक्तानां भ्राचादीनां पृथक् पृथक्
पाकेऽपि, एकसादेव द्रव्यात् सङ्कदेव गृहपति-पाकादेव होतव्यमिति ।

॥०॥ इति वैश्वदेवप्रकरणम् ॥०॥

अथातिथ्यापरनामकेा मनुष्यज्ञोनिरूप्यते ।

आनिथ्यस्य मनुष्यज्ञत्वं कात्यायनेनोक्तम्,—

“अथापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होतोदैवो वसिर्भूतो नृज्ञोऽतिथि-पूजनम्”—इति ।

श्रुतिरिपि,—“यद्वाज्ञाणेभ्योऽन्नं ददाति तन्मनुष्यज्ञः सन्तिष्ठते”—
इति । बौधायनोऽपि,—“अहरहः ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यान्मूल-फल-
शाकानि वेत्यथैनं मनुष्यज्ञं समाप्नोति” । कार्णाजिनिरिपि,—

“भिक्षां वा पुस्तकं वाऽपि हंतकारमथापि वा ।
असम्भवे तथा” दद्यादुदपाचमथापि वा”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“हंतकारमथायं वा भिक्षां वा शक्तिं दिजः ।
दद्यादनिथये नित्यं वृद्धेत परमेश्वरम्”—इति ।

भिक्षादि-लक्षणं मनुराह,—

“ग्रासमात्रं भवेद्भिक्षा अयं ग्रास-चतुष्टयम् ।
अयं चतुर्गुणीकृत्य हन्तकारो विधीयते”—इति ।
अतिथि-निरीक्षणाय गृहांगणे कंचिकालनिष्ठेदित्युक्तं मार्कण्डेय-
पुराणे,—

“आचम्य च ततः कुर्यात् प्राज्ञोदारावलोकनम् ।
मुहूर्तस्थाष्टमं भागमुदीक्ष्योद्यतिरिधर्मवेत्”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“ततो गोदोहमात्रं वा कालनिष्ठेऽगृहाङ्गणे ।
अतिथि-ग्रहणार्थाय तदूर्द्धं वा यथेच्छया”—इति ।

॥०॥ इति मनुष्यज्ञः ॥०॥

* सदा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

तदेवं, ‘सन्ध्या स्नानम्’—इत्यस्मिन् मूलवचने स्नानादीन्यातिथा-
न्नानि षट् कर्माणि निरूपितानि ।

न चात्र सप्तल-प्रतिभानात् षट्लं विरुद्धमिति शङ्कनीयं,
सन्धार्ग-न्यायेनोद्देश्य-गतायाः सङ्खाया अविवक्षितत्वात् । यानि
कर्माणि उद्देश्यगतानि, तानि दिनेदिने कर्त्तव्यानीति तेषां नित्यल-
विधानात् । सन्धार्ग-न्यायश्च वृत्तीयाध्याये प्रतिपादितः—

ज्योतिष्ठोमे, “दशापवित्रेण यहं संमार्द्धि”—इति श्रूयते । तत्र
संशयः, किमेकस्य सन्धार्गः किंवा सर्वेषामिति । तदर्थं चिन्ता;
किमत्रोद्देश्य-गता सङ्खा विवक्षिता उताविवक्षितेति । यथा “पशुना
यजेत्”—इत्यत्र एकवचन-श्रुति-वलादुपादेय-पशु-गता सङ्खा विव-
क्षिता, तथैव यहमित्येकवचन-श्रुति-वलादुद्देश्य-गताऽपि सङ्खा
विवक्षिता भवितुमर्हति । तस्मादेकस्यैव यहस्य सन्धार्गं प्राप्ने ब्रूमः ।
पश्चारनेनैव वचनेन याग-सम्बन्धावगमात् यागं प्रति पश्चार्गुणी-
भृतलाद्यावद्गुणं प्रधानादृच्यभावात् कियता पशुनेत्यवच्छेदकाका-
ङ्कायां तदवच्छेदकत्वैनैकत्व-सङ्खा* सम्भवते,—इत्युपादेय-गतायाः
सङ्खायाः विवक्षितत्वं युक्तम् । यहाणानु वाक्यान्तरेण याग-सम्बन्धा-
वगमात् संमार्गवाक्ये द्वितीयाश्रुत्या संमार्गं प्रति यहस्य प्राधान्याव-
गमात् प्रतिप्रधानं गुणस्य संमार्गस्यावर्त्तनीयत्वात् कियन्तो यहाः
संमार्ज्जनीया इत्याकाङ्क्षाया अनुदयादुद्देश्य-यह-गता सङ्खा न

* कियता पशुनेति परिच्छेदकाकाङ्क्षायां तत्परिच्छेदकत्वैनैकत्वसंखा,—
इति सु० पुस्तके पाठः ।

विवक्षिता । तस्मात् सर्वे यहाः संमार्ज्जनीयाः । प्रकृतेऽप्युद्देश्य-
सन्ध्यादि-गता षट्लसंख्या न विवक्षिता ।

अथोच्येत, अस्यां पराशरसूतौ वाक्यान्तरेण सन्धादीनां निरू-
द्यभावादनेनैव वाक्येन नित्यल-विशिष्टानां तेषां उत्पादनादुपादेय-
गतत्वेन पश्चेकत्ववद्विवक्षितत्वमेव सङ्खाया युक्तमिति । एवं तर्हि,
सन्ध्यासहितं स्नानं सन्ध्यास्नानमिति समाप्ते सत्यज्ञेन स्नानेन सहि-
ताया अङ्गीभृतायाः सन्ध्याया एकत्वेन परिगणनान्नात्र षट्लसंख्या
विरुद्धते,—इति गमयितव्यम् ।

सन्धादीनां नित्यलं चाग्निहोत्रादिवद्यावज्जीव-कर्त्तव्यतया-
उवगम्यते । जीवनवदधिकारित्वम्, दिने दिने इति वीप्त्याऽवगम्यते ।
यथा “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत्”—इत्यत्र वीप्त्या तदवग-
मस्तद्वत् ॥

आतिथं वैश्वदेवं चेत्युक्तम् । तत्र, कीदृशोऽतिथिरित्याकाङ्क्षाया-
माह,—

इष्टो वा यदि वा देष्यो मूर्खः परिडित एव वा ।

संप्रोप्तो वैश्वदेवांते सेऽतिथिः स्वर्ग-संक्रमः ॥ ४० ॥

इष्टः सख्यादिः । तस्य च भोजनीयत्वं याज्ञवल्क्यैनोक्तम्,—

“भोजयेच्चागतान् काले सखि-सम्बन्धि-वान्धवान्”—इति ।

देष्यस्य भोजनीयत्वं मनुना निन्दितम्,—

“काममभ्यर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि लरिम् ।

द्विषता हि इविभुक्तं भवति प्रेत्य निष्कलम्”—इति ।

एवं सत्यरि-मित्र-विवेको यथा क्रियते, तथैवातिथावापि तत् प्रसक्तौ तन्निराकरणाय, ‘इष्टो वा अदि वा द्वेषः’—इत्युक्तम् । मूर्खस्य भोजनीयत्वं स्मृत्यन्तरे निषिद्धम्;

“नष्टशौचे ब्रतभ्रष्टे विप्रे वेद-विवर्जिते ।

दीयमानं रुदत्यन्नं किं मयो दुष्कृतं कृतम्”—इति ।

पण्डितस्य भोजनीयत्वं मनुना दर्शितम्,—

“ओचियायैव दयानि हव्यक्यानि दाहभिः ।

अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम्”—इति ।

एवं सति, आद्वादाविव वैश्वदेवान्तेऽपि पण्डित-मूर्ख-विवेक प्रसक्तौ तन्निराकरणायोक्तं, मूर्खः पण्डित एववा,—इति । वैश्वदेवा-न्तश्वदेव उपस्थितम्,—इति दिवसाभिप्रायम् । सायन्तु वैश्वदेव-काले कालान्तरे वा प्राप्नोऽतिथिरेव । तथा च मनुः,—

“कुत्पिपासाश्रमार्त्ताय देशकालागताय च ।

सत्त्वत्यान्नं प्रदातव्यं यज्ञस्य फलमिच्छति”*—इति ॥

तमेवातिथिं विश्विनिष्ठि,—

दूराध्वोपगतं आनं वैश्वदेव उपस्थितम् ।

अतिथिं तं विजानीयान्नातिथिः पूर्वमागतः ॥ ४१ ॥

* दूराच्चोपगतं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† अत्र, फलमिच्छता,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

दूराध्वोपगतं ग्रामान्तरादागतम् । आनं कुत्-हण्णा-परिपीडितम् । अतएव व्याप्तः,—

“आदूरादाश्रमं प्राप्तः” कुत्-हण्णा-श्रम-कर्षितः ।

यः, पूज्यतेऽतिथिः सम्यग्पूर्वकतुरेवां सः”—इति ।

नातिथिः पूर्वमागत इति, तस्मिन्नेव दिनेऽतिथिर्नैत्तरेद्युरित्यर्थः । तथा च मनुः,—

“एकरात्रं हि निवसन्नतिथि ब्राह्मणः स्तः”—इति ।

वैश्वदेव उपस्थितम्,—इति दिवसाभिप्रायम् । सायन्तु वैश्वदेव-काले कालान्तरे वा प्राप्नोऽतिथिरेव । तथा च मनुः,—

“अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्योटो गृहमेधिनाम् ।

काले प्राप्नोत्तमेवाले वा नास्यानश्चन् गृहे वसेत्”—इति ।

सूर्योट इति अस्तंगच्छता सूर्येण देशान्तर-गमनाशक्तिसुत्पाद गृहं प्राप्तिं इत्यर्थः । चाङ्गवल्क्योऽपि,—

“अप्रणोद्योऽतिथिः सायमपि वाग्भूत्वणोदकैः”—इति । प्रेता अपि,—

“यः सायं वैश्वदेवान्ते सायं वा गृहमागतः ।

देववत् पूजनीयोऽसौ सूर्योटः चोऽतिथिः स्तः”—इति ॥ दूराध्वपद-व्यावर्त्यमाह,—

* अतिदूरागतः आनः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† यः पूज्यस्थातिथिः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ सम्यग्यूपः कतुरेव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

नैकग्रामीणमतिथिं न गृहीत कदाचन ।
अनित्यमागते यस्मात्स्मादतिथिरुच्यते ॥४२॥

न विद्यते तिथिर्यस्यामावतिथिः । तथा च यमः,—

“तिथिपर्वेऽस्वाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना ।

सोऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान् विदुः”—इति ।

मन्वादि-युगादि-प्रभृतिषु तिथि-विशेषेषु द्रव्य-लाभमुद्दिश्य येऽभ्यागच्छन्ति, तेऽभ्यागताः । ताइशं तिथि-विशेषमनपेक्ष्य यदा कदाचित् तुत्तृष्णादि-पीडया वा समागतोऽतिथिः । एव च सत्येक-ग्रामीणः प्रतिनियतेषु तिथिविशेषेषु समागच्छतीति* नासावतिथिः । यस्तु यामान्तरादकस्मादसङ्केतिते वुभुक्तुः सन्नागच्छति, सोऽनित्य-मागतः, सएवातिथिलेन संगृह्यते, नेतरः । तथा च विष्णु-पुराणम्,—

“अज्ञात-कुल-नामानमन्यतः समुपागतम्† ।

पूजयेदतिथिं सम्यक् नैक-ग्राम-निवासिनम् ॥

अकिञ्चनमसंवन्धमन्य-देशादुपागतम्”—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“न मित्रमतिथिं कुर्यान्नैक-ग्राम-निवासिनम् ।

अज्ञात-कुल-नामानं तत्काले समुपस्थितम् ॥

वुभुक्तुमागतं आलं याचमानमकिञ्चनम् ।

* रुदागच्छतीति,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† समुपस्थितम्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

ब्राह्मणं प्राज्ञरतिथिं स पूज्यः* शक्तिरावधैः”—इति ।
मनुरपि,—

“नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा ।

उपस्थितं गृहे विद्याज्ञार्था यत्राग्न्योऽपिवा”—इति ।

एकग्रामवासी अतिथि-धर्मेणागतोऽप्यतिथिर्न भवति । तथा, साङ्गतिकः सङ्गतेन चरः; सङ्गतपूर्वोदृष्टपूर्वः,—इति यावत् । नापि, यत्र कचन देशे अतिथि-धर्मेणागतोऽतिथिः । किन्तु, यस्मिन् स्वकीये परकीये वा देशे भार्याऽग्न्यो भवन्ति, तत्रैवोपस्थितोऽतिथिर्भवति ॥ अतिथेः स्वरूपं निरूप्य तस्मिन्वागते सति यत्कर्तव्यं तदाह,—

अतिथिं तत्र सम्प्राप्तं पूजयेत् स्वागतादिना ।

अर्धासन-प्रदानेन पाद-प्रक्षालनेन च ॥४३॥

अद्या चान्नदानेन प्रियप्रश्नोत्तरेण च ।

गच्छतच्चानुयानेन+ प्रीतिसुत्यादयेत् गृही ॥४४॥

निगद-व्याख्यातमेतच्छ्रौकदद्यम् । तदेतत् ब्राह्मण-विषयम्, “यद्वाह्नेभ्योऽन्नं ददाति”—इति, “अहरहः ब्राह्मणेभ्योऽन्नं ददाति”—इति श्रुति-स्मृतिभ्यासुदाहृतल्वात्† । चत्रियादद्यस्तु न ब्राह्मण-गृहे अतिथि-सत्कारमर्हति, किन्तु भोजनमाचम् । तथा च मनुः,—

* संपूज्यः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† गच्छतस्वानयानेन,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ श्रुतिस्मृत्योरुदाहृतल्वात्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

“ब्राह्मणस्य लनतिथि गृहे राजन्य उच्चते ।
 वैश्य-शूद्रौ सखा* चैव ज्ञातयो गुरुरेव च ॥
 यदि लतिथि-धर्मेण क्षत्रियो गृहमात्रजेत् ।
 भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत् ॥
 वैश्य-शूद्रावपि प्राप्नौ कुटुम्बेऽतिथि-धर्मिणौ ।
 भोजयेत् सह भृत्यैस्तावानृशंसं प्रकल्पयेत् ॥
 इतरानपि सखादीन् सम्प्रीत्या गृहमागतान् ।
 सत्कारान्नं यथाशक्ति भोजयेत् सह भार्यया”—इति ॥

आसनादि-दाने विशेषमाह सएव,—

“आसनावसथे श्यामनुव्रज्यासुपासनम् ।
 उत्तसेषु उत्तमं कुर्याद्दीने हीनं समे समम्”—इति ॥

अतिथि-सत्काराकरणे प्रत्यवायमाह,—

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रति निवर्त्तते ।
 पितरस्तस्य नाश्नन्ति दश वर्षाणि पञ्च च ॥४५॥
 काष्ठ-भार-सहस्रेन दृत-कुम्भ-शतेन च ।
 अतिथिर्यस्य भग्नाशस्तस्य हेमो निर्थकः ॥४६॥

अहमस्य गृहे भोक्त्ये,—इत्याशया समागतोऽतिथिर्यदि भोजन-
 मप्राप्य तद्गृहान्वर्त्तेत्, तदा गृहिणा क्रियमाणं पैठकं निष्फलं
 खात् । तथा, वैदिकोऽपि विहितद्रव्याद्यज्ञ-सम्ब्रोऽपि निष्फलोभवेत् ।
 तथा च मनुः,—

* तथा,—इति प्रा० पुस्तके पाठः ।

“शिलोऽक्षौ चरतोनित्यं पञ्चामीनपि जुङ्कतः ।
 सर्वे सुकृतमादने ब्राह्मणोऽनर्चितोवसन्”—इति ।
 आश्वमेधिकेऽपि,—

“साङ्गोपाङ्गांस्तथा वेदान् पठतीह दिने दिने ।
 न चातिथिं पूजयति वथा स पठति द्विजः ॥
 पाकयज्ञर्महायज्ञैः सोमसंस्थाभिरेव च ।
 ये यजन्ति न चार्चन्ति गृहेष्वतिथिमागतम् ॥
 तेषां यशोऽभिकामानां इत्तमिष्टज्ञ यज्ञवेत् ।

वृथा भवति तत्सर्वमाशया हतया हतम्”—इति ।
 अत्र, सुकृतहान्यभिधानं दुष्कृतप्राप्तेरप्युपलक्षणम् । तथा च विष्णुः,—
 “अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहस्तस्य तु गच्छति ।
 तस्मात् सुकृतमादाय दुष्कृतनु प्रयच्छति”—इति ।

आश्वमेधिकेऽपि,—

“वैश्वदेवान्तिके प्राप्नमतिथिं योनं पूजयेत् ।
 स चाङ्गालत्वमाप्नोति सद्यएव न संशयः ॥
 निर्बासयति यो विप्रं देशकालागतं गृहात् ।
 पतितस्तत्क्षणादेव जायते नाच संशयः”—इति ॥

अतिथि-सत्कारं प्रशंसति,—

सुक्षेचे वापयेद्वीजं सुपाचे निष्क्रियेज्ञनम् ।
 सुक्षेचे च सुपाचे च ह्युपं तत् न विनश्यति ॥४७॥
 यथा सुक्षेचोप्तवीजं न विनश्यति* किन्तु महते फलाय कल्पते,

* न जीर्णति,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

तथा सुपात्रेऽतिथौ दत्तमन्नादिकमह्यफलमित्यर्थः* । तदाह मनुः,—

“नैव स्वयं तदश्रीयादतिथिं यत्र भोजयेत् ।

धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्गं चातिथि-पूजनम्”—इति ॥

आश्रमेऽधिकेऽपि,—

“पादभ्यङ्गाम्बुदानैस्तु योऽतिथिं पूजयेवरः ।

पूजितस्तेन राजेन्द्र, भवामीह न संशयः”—इति ।

शातातपेऽपि,—

“स्वाध्यायेनाग्निहेत्रेण यज्ञेन तपसा तथा ।

नवाप्नोति गृही लोकान् यथा लतिथि-पूजनात्”—इति ॥

आतिथ्यकर्तुर्नियममाह,—

न पृच्छेऽग्नोच-चरणे न स्वाध्यायं श्रुतं तथा ।

हृदये कल्पयेदेवं+ सर्व-देवमयोऽ हि सः॥४८॥ इति ।

आङ्गु द्वादावेव ब्राह्मणः परिक्षणीयः,—इति मनुना दर्शितम्,—

“दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेद-पारगम् ।

तीर्थं तदुव्य-कथानां प्रदाने सेऽतिथिः सृष्टः”—इति ।

यमेनापि,—

“पूर्वमेव परीक्षेत ब्राह्मणान् वेद-पार-गान् ।

शरीर-प्रभवैर्देवैर्विशुद्धान् चरित-ब्रतान्”—इति ।

* दत्तमन्नादिकं महाफलप्रदमित्यर्थः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

+ हृदयं कल्पयेत्तस्मिन्,—इति मु० मू० पुस्तके पाठः ।

‡ सर्वदेवसमो,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

अतः आङ्गु-न्यायेनातिथेऽपि कर्मणि गोचादि-परीक्षा-प्राप्तौ तत् निवार्थते । गोचं वंश-प्रवर्त्तक-महर्षि-सम्बन्धः । चरणमाचारः । शाखा-विशेषः स्वाध्यायः । श्रुतं व्याकरण-मीमांसादि । एतदेश-नामा दीनामुपलक्षणम् । अतएव यमः,—

“न पृच्छेऽग्नोच-चरणे देशं नाम कुलं श्रुतम् ।

अध्यनोऽप्यागतं विप्रं भोजनार्थमुपस्थितम्”—इति ।

न केवलं गोच-प्रश्नादि-वर्जनं, किन्तर्हिं देवता-बुद्धिरपि कर्त्तव्या ।

तदुकं शातातपेन,—

“चित्ते विभावयेत्तस्मिन् व्यासः स्वयमुपागतः”*—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“स्वाध्याय-गोच-चरणमपृष्ठा च तथा कुलम् ।

हिरण्यगर्भ-बुद्धा तं मन्येताभ्यागतं गृही”—इति ।

देवता-बुद्धि-विषयते हेतुः सर्व-देवमयलम् । तत्र पुराणसारे दर्शितम्,—

“धाता प्रजापतिः शक्रोवक्षिर्बुगणोयमः ।

प्रविश्यातिथिमेते वै+ भुज्जतेऽन्नं दिजोत्तम”—इति ।

गोचादि-प्रश्ने फलाभावो बौधायनेन दर्शितः,—

“देशं नाम कुलं विद्यां स्यृष्टा योऽन्नं प्रयच्छति ।

न स तत्फलमाप्नोति दत्वा स्वर्गं न गच्छति”—इति ।

* व्यासं स्वयमुपस्थितम्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

+ प्रविश्यातिथिमेवैते,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

यथाऽतिथ्यकर्ता गोचारादीन् न पृच्छेत्, तथाऽतिथिरपि न
ब्रूयात् । तदाह मनुः,—

“न भोजनार्थं स्वे विप्रः कुल-गोचे निवेदयेत् ।

भोजनार्थं हि ते शंसन् वान्नाशीत्युच्यते बुधैः”—इति ॥

अतिथि-दृष्टान्तेन भिक्षुकथोर्यति-ब्रह्मचारिणोः पूज्यतामाह,—

अपूर्वः सुब्रती विप्रो ह्यपूर्वश्चातिथिस्तथा ।

वेदाभ्यासरतोनित्यं चयः पूज्या दिने दिने ॥४८॥

सुषु ब्रतं सुब्रतं मोक्षेतुर्यतिधर्मः, सोऽस्यास्तीति सुब्रती यतिः ।
वेदाभ्यास-रतोब्रह्मचारी, तदर्थवात् तस्याश्रमस्य । ताबुभौ प्रतिदिन-
मपूर्वावतिथिवत् पूज्यावित्यर्थः । तथा च याज्ञवल्क्यः,—

“सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षा दातव्या सुब्रताय च”—इति ।

नृसिंहपुराणेऽपि*,—

“भिक्षाच्च भिक्षवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणो ।

अत्युष्टफलमाप्नोति गां दत्ता विधिवद्गुरुरोः ॥

तत्पुष्टफलमाप्नोति भिक्षां दत्ता द्विजाग्नही”—इति ।

यमः,—

“सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षां यः प्रयच्छति मानवः ।

गो-प्रदान-समं पुण्ड्रं तस्याह भगवान् यमः”—इति ।

ब्रह्मचारिणं स्वस्तीति वाचयिला तद्वस्ते जलं प्रदाय भिक्षा-प्रदानं

* मनुरपि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† वनचारिणे,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

कार्यम् । तदाह गौतमः,—“खस्तिवाच्य* भिक्षादानमपूर्वम्”—इति ॥

यति-ब्रह्मचारिणौ यदि वैश्वदेवान्ते समागच्छतस्तदाऽस्त्वेवां, यदा
तु वैश्वदेवात् पूर्वमागच्छतस्तदा कथमित्याह,—

वैश्वदेवे तु संप्राप्ते भिक्षुके गृहमागते ।

उद्भृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षुकन्तु‡ विसर्जयेत् ॥५०॥

संप्राप्ते प्रसक्ते अननुष्ठिते सतीति यावत् । तथा च नृसिंहपुराणे,—

“अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते”—इति ।

भिक्षुकन्तु विसर्जयेत्, यावद्वैश्वदेवाद्युपयुक्तमन्तं, तावत् पृथक्
क्लवाऽवशिष्टादन्नाद्विक्षां दत्ता भिक्षुकं विसर्जयेत् ॥

अकरणे प्रत्यवायमाह,—

यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्न-स्वामिनाबुभौ ।

तयोरन्वमदत्वा तु भुक्ता चान्द्रायणच्छरेत् ॥५१॥

चान्द्रायणस्य लक्षणं वक्ष्यामः प्रायश्चित्त-प्रकरणेॄ । प्रायश्चित्त-
विधानात् प्रत्यवायोऽवम्यते । तयोः पक्वान्न-स्वामिनादन्नादाने
प्रत्यवायउपपन्नः । अतएव पुराणेऽपि,—

“अङ्गलाऽग्नौन्सन्तर्ष्य तपस्त्रिवसुपस्थितम् ।

* खस्तीतिवाच्य,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† समागतौ तदात्वेव,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ भिक्षां दत्ता,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

४ प्रायश्चित्तप्रकरणे,—इति नास्ति सुनितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

अशिला तु परे लोके स्वानि मांसानि खादयेत्”—इति ॥
 बहुषु भिक्षुकेषु आगतेष्वशक्तेन किं कर्त्तव्यमित्याशङ्काह, —
दद्याच्च भिक्षा-चितयं परिव्राङ्ग्रह्यचारिणाम् ।
दृच्छया च ततोदद्याद्विभवे* सत्यवारितम्† ॥ ५२ ॥
 निगद-व्याख्यातमेतत् । यथाविभवं भिक्षा-दानं कूर्मपुराणे दर्शितम्,—
 “भिक्षां वै भिक्षवे दद्यात् विधिवद्ग्रह्यचारिणे ।
 दद्यादनं यथाशक्ति ह्यर्थिभोलोभवर्जितः”—इति ॥
 यति-भिक्षा-प्रदाने‡ नियममाह,—
यति-हस्ते जलं दद्याङ्गैक्षं दद्यात् पुनर्जलम् ।
तद्वैक्षं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् ॥ ५३ ॥
 स्यष्टमेतत् । तच्च भैवं सति विभवे बहुलं दातव्यम् । तदुक्तं
 ब्रह्मपुराणे,—

“यः पात्र-पूरणीं भिक्षां यतिभ्यः मंप्रयच्छति ।
 विसुक्तः सर्वपापेभ्यो नासौ दुर्गतिमाप्नुयात्”—इति ॥
 यथा भिक्षुकस्य समागतस्यातिथ्यमवश्यं कर्त्तव्यं, तद्वैश्वर्योपेतस्यापि
 स्वगते समागतस्यातिथ्यमभ्युदय-कामिना कर्त्तव्यमित्याह,—
यस्य छत्रं हयश्चैव कुञ्जरारोहस्तद्विमत् ।
ऐन्द्रं स्थानमुपासीत तस्मात्तत्र विचारयेत् ॥ ५४ ॥

* ततोविदान् विभवे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† स्तोकेऽयं सुक्रितमूलपुस्तके नात्ति ।

‡ भिक्षाप्रदाने,—इति स० सा० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

यस्य छत्र-हयौ विद्येते, तस्यातिथ्यं कुर्वन् ऐन्द्रं पदमवाप्नुयात् ।
 एतस्माद्वचनात् पूर्वोत्तर-वचनयोरातिथ्य-विषयत्वात् तत्-प्रकरणान्तः-
 पातिलेनास्मिन् वचनेऽनुक्रमपि, आतिथ्यं कुर्वन्निति पद-दद्यं, सन्दंश-
 न्यायेनाच लभ्यते । कुञ्जरस्यारोहेष्यस्मिन्नैन्द्रे पदे, तत्कुञ्जरारोहम् ।
 छद्विरम्भतपानाप्सरःसेवादिरस्मिन्नस्तीत्यद्विमत् । छत्रादिमान् तत्र-
 यादिरतिथिर्जातिकुलाचारैर्यद्यपि हीनः, तथापि तत्पूजायाः स्वर्ग-
 प्राप्ति-हेतुत्वात् तमतिथिं, हीनत्व-बुद्ध्या पूज्योऽयं न वा,—इति न
 विचारयेत् न सन्दिद्यात् किन्त्वीश्वर-बुद्ध्या तं पूजयेत् ।

यद्यपि, भिक्षुकवन्नायमस्मिन् जन्मनि तपस्ती, तथाप्यतीते जन्म-
 न्यनेन तपोऽनुष्ठितम्, अन्यथेऽदृश्यैश्वर्यस्य प्राप्यसंभवात् । अतएव
 विभूतिमत इश्वरांश्वतं भगवता दर्शितम्,—

“यद्यद्विभूतिमत्स्वतं श्रीमद्भूर्जितसेव वा ।
 तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽश-सम्भवम्”—इति ॥

तस्माद्युक्तमैश्वर्योपेतस्यातिथ्यम् ॥

यदुक्तं वैश्वदेवात् पूर्वमपि यति-ब्रह्मचारिभ्यां भिक्षा दातव्येति,
 तत्रोपपत्तिमाह,—

वैश्वदेव-कृतं पापं शक्तोभिक्षुर्व्यपोहितुम् ।

न हि भिक्षु-कृतान् देषान् वैश्वदेवोव्यपोहति॥५५॥

वैश्वदेवस्य पश्चात् करणेन प्रसक्तोयो दोषः, स भिक्षा-दानेन
 निवर्त्तते । भिक्षा-परिहारेण तु यो दोषः, नासौ पूर्वकृतेनापि
 वैश्वदेवेन निवर्त्तते । अत्र, भिक्षुशब्दो विद्यार्थादीनामुपलक्षकः ।
 तथा च तेषां भिक्षुकत्वं व्यासेनोक्तम्,—

“यतिष्ठ ब्रह्मचारी च विद्यार्थी गुरु-पोषकः ।
अध्वगः क्षीण-दृच्छिष्ठ षडेते भिज्ञुकाः सृताः”—इति ।

पुराणेऽपि,—

“व्याधितस्यार्थ-हीनस्य कुटुम्बात् प्रच्युतस्य च ।

अध्वानं प्रतिपन्नस्य भिज्ञाचर्था विधीयते”—इति ।

वैश्वदेवकृतमित्युक्ता* बुद्धिस्थलाद्वैश्वदेवस्थाकरणे प्रत्यवायमाह,—

अदृत्वा वैश्वदेवन्तु भुज्जते ये द्विजाधमाः ।

सर्वे ते निष्फलाज्ञेयाः पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥५६॥

निष्फला-यथोक्त-फल रहिताः । न केवलमिष्ट-प्राप्यभावः किन्त्व-
निष्ट-प्राप्तिरपि दर्शिता ;—‘पतन्ति नरकेऽशुचौ’—इति ॥

वैश्वदेव-दृष्टान्तेनातिथ्याकरणेऽपि प्रत्यवायमाह,—

वैश्वदेव-विहीनाये आतिथ्येन वहिष्कृताः ।

सर्वे ते नरकं यान्ति काकयोनिं ब्रजन्ति च ॥५७॥

नरको रौरवादिः, तमनुभूय पञ्चात् काकयोनिं ब्रजन्ति ॥

अतिथिलेन सुवन्नन्यानपि भोजनीयानाह,—

पापेषा वा यदि चण्डालो विप्रम्भः पितृघातकः ।

वैश्वदेवे तु संप्राप्तः सोऽतिथिः स्वर्ग-संक्रमः ॥५८॥

* वैश्वदेवं कर्त्तव्यमित्युक्ता,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† अतिथिलेन प्राप्तस्य पापिष्ठस्यापि भोजनीयतामाह,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

पापेषा गोवधाद्युपपातकी । एतेषां भोजनीयत्वसेव, नतु अशेषा-
तिथ्य-सत्कारार्हत्वम् । तदेतदेवाभिप्रेत्याश्वमेधिके वर्णितम्,—

“चण्डालोवा श्वपाकेवा* काले यः कश्चिदागतः ।

अन्नेन पूजनीयश्च परच्च हितमिच्छता”—इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

“चण्डालोवाऽथ वा पापः शत्रुव्वा पितृघातकः ।

देशकालाभ्युपगतो भरणीयोमतोमम्”—इति ।

उक्तान् पञ्च महायज्ञान् प्रशंसति हारीतः,—

“देवानृषीन् पितृंश्चैव भृतानि ब्राह्मणांस्तथा ।

तर्पयन् विधिना विप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते”—इति ।

पुराणेऽपि,—

“यत्फलं सोमयागेन प्राप्नोति धनवान् दिजः ।

सम्यक् पञ्चमहायज्ञै र्दरिद्रस्तदवाप्नुयात्”—इति ।

अकरणे प्रत्यवायमाह व्यासः,—

“पञ्चयज्ञांसु योमोहान्न करोति गृहाश्रमी ।

तस्य नायं न च परोलोको भवति धर्मतः”—इति ॥

पञ्चयज्ञानन्तरं भोजनमभिप्रेत्य तदनुवादेन तत्र वर्जनीयानाह,—

योवेष्टितशिराभुङ्के योभुङ्के दक्षिणामुखः ।

वाम-पाद-करः स्थित्वा तद्वै रक्षांसि भुज्जते ॥५९॥

* पापेषा यदि चण्डालो,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

भोजन-विधिष्ठ मनुना दर्शितः—

“भुक्तवत्सु च विप्रेषु स्वेषु मृत्युषु चैव हि ।
भुज्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टन् दम्यती”—इति ।

विष्णुपुराणे,—

“ततः सुवासिनी-दुःखि-गर्भणी-वृद्ध-वालकान् ।
भोजयेत् संख्तान्वेन प्रथमन्तु परं गृही ॥
अभुक्तवत्सु चैतेषु भुज्जन् भुज्ञे सुदुष्कृतम् ।
मृतस्थ गला नरकं स्त्रेषुभुग्जायते नृप”—इति ।

आर्कण्डेयपुराणे,—

“पूजयिलाऽतिथीनिख्लान्* ज्ञातीन् वन्धुंस्तथाऽर्थिनः ।
विकलान् वाल-वृद्धांश्च भोजयेदातुरांस्ततः ॥
वाच्छेत् चुन्तृट्परीतात्मा यच्चान्नं रस-संयुतम्”—इति ।

भोजनेतिकर्त्तव्यतामाह वौधायनः,—

“उपलिम्पे समे स्थाने शुचौ श्वल्लास-समन्वितैः ।
चतुरस्त्रं चिकोणं वा वर्तुलं वाऽर्द्धचक्रकम् ॥
कर्त्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम्”—इति ।

शङ्क्लोऽपि,—

“आदित्यावसेवारुद्रा ब्रह्मा चैव पितामहः ।

* पूजयिलातिथीन् विग्रान्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† श्वल्लासलान्विते,—इति स० प्रा० पुस्तकयोः पाठः । तत्र, न मला-
न्वितं अमलान्वितं, श्वल्लास्तदमलान्वितव्येति तत्त्वा, तस्मिन्नि-
त्यर्थोवेद्यः ।

मण्डलान्युपजीवन्ति तस्मात् कुर्वते मण्डलम्”—इति ।
कूर्मपुराणेऽपि,—

“उपलिम्पे शुचौ देशे पादौ प्रकाल्य वै करौ ।

आचम्यार्द्धाननोऽक्रोधः पञ्चार्द्धौ भोजनञ्चरेत्”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“पञ्चार्द्धौ भोजनं कुर्यात् प्राञ्चुखोमौनमास्तिः ।

हस्तौ पादौ तथैवास्यमेषु पञ्चार्द्धता मता”—इति ।

आश्वमेधिकेऽपि,—

“आर्द्रपादसु भुज्जीयात् प्राञ्चुखश्चासने शुचौ ।

पादाभ्यां धरणौ स्पृष्ट्वा पादेनैकेन वा पुनः”—इति ।

तत्र भोजनं शुद्धपात्रे कर्त्तव्यम् । तदुक्तं कूर्मपुराणे,—

“प्रशस्त-शुद्ध-पात्रेषु भुज्जीताकुत्सिते द्विजः”*—इति ।

प्रशस्तानि च पाचाणि पैठीनसिना दर्शितानि,—

“सौवर्णे राजते तामे यमपत्रपलाशयोः† ।

भोजनेभोजने चैव‡ चिराच-फलमश्रुते ॥

एकएव तु योभुज्ञे विमले कांस्य-भाजने ।

चलारि तस्य वर्द्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशोवलम्”—इति ।

तत्र, यमपत्र-पलाशपत्र-भोजनं४ गृहि-व्यतिरिक्त-विषयम्,

* भुज्जीताक्रोधनोद्विजः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† सौवर्णे राजते पात्रे तामे पद्मपलाशयोः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ भोजनाभोजने चैव,—इति स० प्रा० पुस्तकयोः पाठः ।

४ पद्मपत्रपलाशपत्रभोजनं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“पलाश-यम-पचेषु* गृही भुक्तैन्दवं चरेत्।
ब्रह्मचारि-यतीनाञ्च चान्द्रायण-फलं भवेत्”—इति
व्यास-स्मरणात्। कांस्य-पाचनु गृहस्थैकविषयां, यत्यादीनान्तु
निषेधात्†। तदाह प्रेताः,—

“ताम्बूलाभ्यज्ञनं चैव कांस्यपाचे च भोजनम्।
यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्”—इति।

तच पाचं भूमौ स्थापनीयम्। यदुकं कूर्मपुराणे,—

“पचार्द्वा भोजनं कुर्याद्भूमौ पाचं निधाय तु।
उपवासेन तनुल्यं मनुराह प्रजापतिः”—इति।

तच स्थापनं प्राणाङ्गति-पर्यन्तं, पश्चान्तु यन्त्रिकामारोय
भोक्तव्यम्। तदाह व्यासः,—

“न्यस्य पाचं तु भुज्जीतृ पञ्च ग्रासान् महामुने।
शेषमुद्भूत्य भोक्तव्यं श्रूयतामत्र कारणम्॥

विप्रुषां पाद-संस्यर्शः पाद-चैल-रजस्था।
सुखेन भुज्जे विप्रो हि पित्र्यन्तु न लुप्यते”॥

पैहक-भोजने भूमि-पाच-प्रतिष्ठापनं न लोपनीयमित्यर्थः। उक्त-
पाच-निहितमन्नं नमस्कुर्यात्। तदुकं ब्रह्मपुराणे,—

“अन्नं दृष्ट्वा प्रणव्यादौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः।

* पलाशपद्मपचेषु,—इति सु० पुस्तके पाठः।

† गृहस्थविषयं,—इति सु० पुस्तके पाठः।

‡ अच, यत्यादीनां तनिषेधात्,—इति पाठः समीचीनः प्रतिभाति।

§ न्यस्यपाचं न भुज्जीत,—इति शा० पुस्तके पाठः।

अस्माकं नियमस्वेतदिति भक्त्याऽथ वन्दयेत्”॥

वन्दनानन्तर-क्षत्यमाह गोभिलः,—“अथातः प्राणाङ्गति-कल्पो-
व्याहृतिभिर्गयत्राऽभिमन्त्र्य चतं ला सत्येन परिषिञ्चामीति सायं,
सत्यं लक्तेन परिषिञ्चामीति प्रातः,

अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वोमुखः।
त्वं यज्ञस्वं वषद्वकार आपोज्योतीरसेऽमृतम्॥

लं ब्रह्मा लं प्रजापतिः ब्रह्मभूर्भुवः खरोममृतोपस्तरणमसीत्यपः
पीला दशहेतारं* मनसानुद्भूत्यैतद्ददर्शं पञ्च ग्रासान् गृहीयात्
प्राणाय स्वाहेति गार्हपत्यमेव तेन‡ जूहेति। अपानाय स्वाहेत्यन्वा-
हार्यपचनमेव तेन जुहेति। वानाय स्वाहेत्याहवनीयमेव तेन जुहेति।
उदानाय स्वाहेति सत्यमेव तेन जुहेति। समानाय स्वाहेत्यावस्थ-
मेव तेन जुहेति”। एते पञ्च मन्त्राः प्रणवाद्याः कर्त्तव्याः। तथाच
शौनकः,—

“स्वाहाऽन्ताः प्रणवाद्याश्च नान्ना मन्त्रास्तु वायवः।

जिङ्गयैव ग्येदनं दशनैस्तु न संस्युशेत्”—इति।

जिङ्गा-यसने विशेष आश्वमेधिके दर्शितः,—

“यथा रसं न जानाति जिङ्गा प्राणाङ्गतौ नृप।

तथा समाहितः कुर्यात् प्राणाङ्गतिमतन्दितः”—इति।

प्राणाङ्गतिव्यज्ञलि-नियममाह शौनकः,—

* अच, दशहेतारं,—इति पाठः समीचीनः प्रतिभाति।

† मनसानुद्भूत्य त्वरन्,—इति शा० पुस्तके पाठः।

‡ तेनाद्वेन,—इति सु० पुस्तके पाठः।

‘तर्जनी-मध्यमा-ऽज्ञुष्ट-लग्ना प्राणाङ्गतिर्भवेत् ।
 मध्यमा-ऽनामिका-ऽज्ञुष्टैरपाने जुङ्यात्तः ॥
 कनिष्ठा-ऽनामिका-ऽज्ञुष्टै व्याने तु जुङ्याद्विः* ।
 तर्जनीन्तु वहिः क्लाँ उदाने जुङ्यात्तः ॥
 समाने सर्वहस्तेन समुदायाङ्गतिर्भवेत्’—इति ।
 परिषेचनानन्तरभावि-विशेषोभविष्यपुराणे दर्शितः—
 “भोजनात् किञ्चिदन्नायं धर्मराजाय वै वलिम् ।
 दत्वाऽथ चित्रगुप्ताय प्रेतेभ्यश्चेदमुच्चरेत् ॥
 यत्र क्वचन संस्थानां कुन्तृष्णोपहतात्मनाम् ।
 प्रेतानां हन्तयेऽन्यमिदमस्तु यथासुखम्”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“महाव्याहृतिस्त्वन्नं परिधायोदकेन तु ।
 अस्त्रोपस्तरणमसीत्यापोशानक्रियां चरेत्”—इति ।

बौधायनस्तु, सर्वमेतत् संगट्याह,—“सर्वावश्यकावसानेषु प्रक्षालित-पाणि-पादोऽप आचम्य गुच्छौ संवृते देशे प्राङ्गुख उपरिश्य उद्धृतमाह्नियमाणं भूर्भुवः स्वरोमित्युपस्थाय वाचं यच्चेदन्यत् समानं महाव्याहृतिभिः प्रदक्षिणमन्त्रमुदकं परिषिद्य सद्येन पाणिनाऽविसुच्चन्नस्त्रोपस्तरणमसीत्यपः पीत्वा पञ्चान्नेन प्राणाङ्गतीर्जुहेति; अद्वायां प्राणे निविष्टोऽस्तु जुहोमि शिवोमाविशाप्रदाहाय प्राणाय स्वाहा,

* जुङ्यात्तः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।
 † मध्यमानामिका श्रूत्यै,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

अपाने व्यानउदाने समाने निविष्ट इत्यादिना, यथालिङ्गमनुषङ्गः । एवं पञ्चान्नेन, दृष्टिं भूयोवर्त्तयेत् प्रजापतिं मनसा धायेत्, अथायुदाहरन्ति,—

आसीनः प्राङ्गुखोऽश्रीयात् वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।

अस्कन्दयंस्तनाम्बुद्धुः भुव्रान्नं समुपस्थृतेत् ॥

सर्वभक्ष्यापूप-कन्द-मूल-फल-मांसानां दन्तैर्नीवर्जयेत् । नातिसुहितः अस्त्रापिधानमसीत्युपरिष्टादपः पीत्वाऽचान्तो हृदयदेशमभिष्टशतिः; प्राणानां गन्धिरसि रुद्रोमाविशान्तकस्तेनानेनाप्यायस्वेति । पुनराचम्य दक्षिणपादाङ्गुष्टे पाणिं निश्रावयति,—

“अङ्गुष्टमाचः पुरुषो अङ्गुष्टच्च समाश्रितः ।

ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक्”—इति ॥

ज्ञतान्नानुमन्त्रणमूर्द्धहस्तः समाचरेत्, अद्वायां प्राणे निविश्यास्त्र॒ ज्ञतं प्राणमन्नेनाप्यायस्त्र, अद्वायामपाने, अद्वायां व्याने, अद्वायामुदाने, अद्वायां समाने, निविश्येत्यादिर्यथालिङ्गमनुषङ्गः† । ब्रह्मणि मआत्माऽस्त्रतलायेत्यात्मानं घोजयेत् सर्व-क्रतु-याजिनामात्मयाजी विश्विष्टते”—इति । विष्णुपुराणे,—

“अश्रीयात् तन्मनाभूत्वा पूर्वन्तु मधुरं रसम् ।

लवणाम्बौ तथा मध्ये कटु-तिक्रादिकांस्तः ॥

* आस्कन्दयंस्तनाम्बुद्धुः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† अद्वायामपाने निविश्यास्त्रतगुं ज्ञतमपानमन्नेनाप्यायस्त्र अद्वायां व्याने निविश्यास्त्रतगुं ज्ञतं व्यानमन्नेनाप्यायस्त्र अद्वायां समाने निविश्यास्त्रतगुं ज्ञतं समानमन्नेनाप्यायस्त्रेति यथालिङ्गमनुषङ्गः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

प्राग्द्रवं पुरुषोऽन्नीयान्मध्ये च कठिनाशनः* ।
अन्ते पुनर्द्रवाशी तु वलारोग्ये न मुच्छति”—इति ॥

भोजने कवल-सङ्घामाहापस्तम्बः,—

“अष्टौ यासामुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्वामिनः ।
द्वाच्चिंश्चतु गृहस्थस्य ह्यमितं ब्रह्मचारिणः”—इति ।

आश्वमेधिकेऽपि,—

“वक्त्र-प्रमाण-पिण्डांश्च यसेदेकैकशः पुनः ।
वक्त्राधिकन्तु यत् पिण्डमात्मोच्छिष्टं तदुच्यते ॥
पिण्डावश्चिष्टमन्तर्ज्ञ वक्त्र-निःस्फृतमेवच ।
अभोज्यं तद्विजानीयात् भुक्ता चान्द्रायणं चरेत् ।
सदा चात्यशनं नाद्यात् नातिहीनं च कर्हिचित् ।
यथाऽन्वेन व्यथा न स्यात् तथा भुज्जीत नित्यशः”—इति ।

दृद्धमनुः,—

“पीत्वाऽपेऽशनमन्नीयात् पात्र-दत्तमगर्हितम् ।
भार्या-भृतक-दासेभ्य उच्छिष्टं शेषयेत् दिजः”‡—इति ।
उच्छिष्ट-शेषणनु घृतादि-व्यतिरिक्त-विषयम् । तदाह पुलस्त्यः,—
“भोजनन्तु न निःशेषं कुर्यात् प्राज्ञः कथञ्चन ।
अन्यत्र दधिसक्ताज्यं फलं त्वारं च मध्यपः”—इति ।

एतच्च भोजनं सायं प्रातश्च कर्तव्यम् । तदुक्तं मनुना,—

* कठिनाशनम्—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† पीत्वापेऽशनमन्नीयात्,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ ततः,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

“सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं अति-चेदितम् ।
नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्र-समो विधिः”—इति ।
गौतमः—“सायं प्रातस्त्वन्नमभिपूजितमनिन्दन् भुज्जीत”—इति ।
उदाहृत-वचन-समूहेन प्रसिद्धं साङ्ग-भोजनं मूलवचने, “यो भुज्जे”—
इत्यनूद्य वेष्टित-शिरखादिकं प्रत्यवायाभिधानेन निषेधयति । एतच्च
वर्ज्यान्तराणामयुपलक्षणम् । तानि च ब्रह्मपुराणे दर्शितानि,—

“यसु पाणि-तले भुज्जे यसु फुक्कार-संयुतम्* ।
प्रसृताङ्गुलिभिर्यश्च† तस्य गोमांसवच्च तत् ।
नाजीर्णे भोजनं कुर्यात् कदव्वानि वुभुक्तिः‡ ॥
हस्त्यश्वरथयानेऽप्तमास्थितो नैव भक्षयेत् ।
शशानाभ्यन्तरस्थो वा देवालय-गतोऽथवा ॥
शयनस्थो न भुज्जीत न पाणिस्यं न चासने ।
नार्द्रवासा नार्द्रशिरा न चायज्ञोपवीतवान् ॥
न प्रसारित-पादस्तु पादारोपित-पाणिमान् ।
स्त्र-बाङ्ग-सव्य-संस्थस्य न च पर्यङ्गमास्थितः ॥
न वेष्टित-शिराश्वापि नोत्सङ्ग-कृत-भाजनः§ ।
नैकवस्त्वादृष्टव्यञ्जये नोपानत्-कृत-पादकः॥
न चर्मापरिसंस्थस्य चर्म-वेष्टित-पार्श्ववान् ॥

* फलारवायुना,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† यच्च,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ कुर्याद्वातिवुभुक्तिः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ नोत्सङ्ग-कृतभोजनः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ नोपानत्वाः सपादकः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

यास-शेषं न चाश्रीयात् पीत-शेषं पिवेत्त च ।
शाक-मूल-फलेचूणां दन्तच्छेदैर्न भक्षयेत् ॥
बहूनां भुज्जतां मध्ये न चाश्रीयात्तराऽन्नितः ।
दृथा न विस्त्रेदन्तं नोच्छिष्टं कुत्रचिद्ग्रजेत्” ॥

उहस्तिः—

“न सृष्टेदामहस्तेन भुज्जानोऽन्तं कदाचन ।
न पादौ न शिरोवस्ति न पदा भाजनं स्युशेत्”—इति ।

उशनाः—

“नादत्वा मिष्ठा मश्रीयाद्बहूनां चैव पश्यताम् ।
नाश्रीयुर्वृद्धवस्त्रैव तथाऽनेकस्य पश्यतः”—इति ।

आदित्यपुराणे,—

“नोच्छिष्टं याह्येदाज्यं जग्धशिष्टं चै सन्त्यजेत् ।
शुद्र-भुक्तावशिष्टनु नाद्याङ्गाण्ड-स्थितं लपि”—इति ।

कूर्मपुराणे,—

“नार्दुरात्रे न मध्याह्ने नाजीर्णे नार्द्वस्त्वधृक् ।
न भिन्न-भाजने चाद्यात् ॥ न भूम्यां न च पाणिषु ॥
नोच्छिष्टो घृतमादद्यान्तं मूर्ढानं स्यृशन्नपि ।
न ब्रह्म कीर्त्तयित्वाऽपि न निःशेषं न भार्यया ॥

* अत्र, नोच्छिष्टः कुत्रचिद्ग्रजेत्,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।
† मृष्ट,—इति मु० पुस्तके पाठः ।
‡ नोच्छिष्टो,—इति शा० पुस्तके पाठः ।
§ जग्धशिष्टं न,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।
|| चैव,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

नान्यागारे न वाऽकाशे* न च देवालयादिषु”—इति ।
याज्ञवस्त्वक्योऽपि,—
“न भार्या-दर्शनेऽश्रीयान्नैकवासा न संस्थितः”—इति ।
यत्तु,—

“ब्राह्मणा सह योऽश्रीयादुच्छिष्टं वा कदाचन ।
न तस्य दोषमिच्छन्ति नित्यमेव मनीषिणः ।
उच्छिष्टमितरस्त्रीणां योऽश्रीयाद् ब्राह्मणः क्वचित् ॥
प्रायश्चित्ती स विज्ञेयः संकीर्णं मूढचेतनः”—इति ।
न तत्सर्वथा दोषाभाव-प्रतिपादन-परं, कदाचनेति वचनात् ।

अतएवादित्यपुराणम्,—

“ब्राह्मणा भार्या सार्वं क्वचिद्भूजीत चाध्वनि ।
असर्वण-स्त्रियां सार्वं भुक्ता पतति तत्त्वणात्”—इति ।

दद्मनुरपि,—

“न पिवेत्त च भुजीत द्विजः सवेन पाणिना ।
नैकहस्तेन च जलं पृद्रेणावर्जितं पिवेत् ॥
पिवतो यत् पतेत्तोयं भाजने मुख-निःस्फृतम् ।
अभोज्यं तद्वेदन्तं भुक्ता भुजीत किञ्चिषम् ॥
पीतावशेषितं तोयं ब्राह्मणः पुनरापिवेत् ।

* नागारे च नवाकाशे,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† अधोवर्णस्त्रिया,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ मनुरपि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ अत्र, ब्राह्मणो न पुनः पिवेत्,—इति पाठो भवितुं युक्तः । ‘पिवते-यत्’—इत्यारभ्य, ‘पुनरापिवेत्’—इत्यन्तोयस्यः मुत्रितिरिक्तपुस्तकेषु न दृश्यते ।

पिवेद्यदि हि तन्मोहात् द्विजश्चाक्षायणं चरेत्”—इति ।

अचिः,—

“तोयं पाणि-नख-स्पृष्ट-^{*}*ब्राह्मणो न पिवेत् क्वचित् ।
सुरापानेन तनुल्लभित्येवं मनुरब्रवीत्”—इति ।

शातातपः,—

“उद्धृत्य वाम-हस्तेन यज्ञोयं पिवति द्विजः ।
सुरापानेन तनुल्लभं मनुराह प्रजापतिः”—इति ।

आश्वसेधिकेऽपि,—

“पानीयानि पिवेद्येन तत्पात्रं द्विजसन्तमः ।
अनुच्छिष्टं भवेत्तावद्यावद्दूसौ न निच्छिपेत्”—इति ।
शङ्खः,—“नानियुक्तोऽस्यासनस्यः प्रथममश्रीयाक्षाधिकं दद्यात्
प्रतिगृहीयात्”—इति । शातातपोऽपि,—

“अस्यासनोपविष्टस्तु योभुङ्के प्रथमं द्विजः ।
बह्नां पश्यतां प्राज्ञः पड़त्या हरति किल्बिषम्”—इति ।

गोभिलः,—

“एक पङ्कुपविष्टानां विप्राणां सह भोजने ।
यदेकोऽपि त्यजेत् पात्रं नाश्रीयुरितरे पुनः ॥
मोहात्तु भुङ्के यस्त्र स सान्तपनमाचरेत् ।
भुज्जानेषु तु विप्रेषु यस्तु पात्रं परित्यजेत् ॥
भोजने विष्ट-कर्त्ता^{*}सौ ब्रह्महाऽपि तथोच्यते”—इति ।

* पाणिनखायेण,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† अनु,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

वाग्यमनं प्रक्रम्य पुराणे,—

“स्वास्यतो वस्त्रणः शक्तिं जुङ्कतोऽग्निः श्रियं हरेत् ।
भुज्जतो मृत्युरायुव्यं तस्मान्मौनं चिषु सृतम्”—इति ।

यत्क्वचिणेकम्,—

“मौनव्रतं महाकष्टं जङ्गकारेणापि नश्यति ।
तथा सति महान् दोषः तस्मात्तु नियतश्वरेत्”—इति ।
तदेतत् काष्ठ-मौनाभिप्रायेण । एतच्च पञ्चायासादर्वाग्विषयम् ।

तथा च दृद्धमनुः,—

“अनिन्दन् भक्षयेन्नित्यं वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।
पञ्च यासान्महामौनं प्राणाद्यायायनं महत्”—इति ।

आश्वसेधिकेऽपि,—

“मौनी वाऽप्यथवाऽमौनी प्रहृष्टः संयतेन्द्रियः ।
भुज्जीत विधिवद्विग्रो न चोच्छिष्टानि चर्वयेत्”—इति ।

शातातपोऽपि,—

“हस्त-दत्तानि चाक्षानि प्रत्यक्ष-लवणन्तया ।
मृत्तिका-भक्षणच्चैव गोमांसाशनवत् सृतम्”—इति ।

यैठीनसिः,—

“लवणं व्यज्ञनं चैव घृतं तैलं तथैव च ।
लेह्मं पेयज्ञ विविधं हस्त-दत्तं न भक्षयेत् ॥
दर्ढा देयं घृताक्षन्तु समस्त-व्यज्ञनानि च ।
उदकं यच्च पक्वानं योदर्ढा दातुमिच्छति ।

* नोच्छिष्टानि न चालयेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

स भूणहा सुरापञ्च स्तेयी च* गुरुतत्पगः”—इति ।

आश्रमेधिके,—

“उदक्यामपि चण्डालं श्वानं कुकुटमेवच ।
भुज्ञानो यदि पश्येनु तदन्ननु परित्यजेत् ॥
केश-कीटावपनञ्च† मुख-मारुत-वीजितम् ।
अन्नं तद्राक्षमं विद्यात्तस्मात्तत् परिवर्जयेत्”—इति ।

कात्यायनः,—

“चण्डालपतितोदक्या-वाक्यं श्रुत्वा द्विजोत्तमः ।
मुज्जीत यासमाचन्तु दिनमेकमभोजनम्”—इति ।

गौतमोऽपि,—

“काहलाभ्रामण्यावणश्वकस्योलूखलस्य च ।
एतेषां निनदं यावन्नावत्कालमभोजनम्”—इति ।

द्वहस्तिरपि,—

“अथेकपड़त्या नाश्रीयाद्राह्मणैः स्वजनैरपि ।
केहि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं भवेत् ॥
एकपड़त्युपविष्टानां दुष्कृतं यदुरात्मनाम् ।
सर्वेषां तत्समं तावद्यावत् पङ्किनं भिद्यते”—इति ।

पड़क्ति-भेद-प्रकारमपि सएवाह,—

“अग्निना भस्मना चैव स्तम्भेन सलिलेन च ।
द्वारेण-चैव मार्गेण पङ्किभेदो बुधैः सृतः”—इति ।

* सस्तेनो,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† केशकोटीपपनञ्च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

यमोऽपि,—

“उदक्ष्व द्वणं भस्म द्वारं पन्थास्तथैवच ।
एभिरन्तरितं श्रुत्वा पङ्किदोषो न विद्यते”—इति ।
तदेवं मूलवचनेक-वेष्टितशिरस्त्वादि-वर्जनोपलक्षिता नियम-
विशेषा दर्शिताः । दक्षिणामुखल-निषेधो नित्य-भोजन-विषयः । काम्ये
तदिधानात् । तथाच मनुः—

“आयुष्यं प्राङ्मुखो भुज्ञे यशस्यं दक्षिणामुखः ।
श्रियं प्रत्यञ्चमुखो भुज्ञे चर्तं भुज्ञे उदञ्चमुखः”—इति ।

गोभिलोऽपि दक्षिणामुखलं निषेधयति,—

“प्राङ्मुखावस्थितो विप्रो प्रतीच्यां वा यथामुखम् ।
उत्तरं पितृकार्यं तु दक्षिणान्तु विवर्जयेत्”—इति ।
‘वाम-पाद-करः’ वामपादे करोयस्यासौ वामपादकरः । यो
वामपादकरो भुज्ञे, यश्च स्थितो भुज्ञे, तैः सर्वैर्यहुक्तं तद्रचांसि मुज्जते,
न स्वयं प्राणाग्निहोत्रादि-फलं प्राप्नोतीत्यर्थः । भुक्तस्य रात्रस-गामिलं
कूर्मपुराणेऽपि दर्शितम्,—

“योभुज्ञे वेष्टितशिरा यश्च भुज्ञे विदञ्चमुखः ।
सेपानलक्ष्यं यो भुज्ञे सर्वं विद्यात्तदासुरम्”—इति ।
अभिप्रेतस्य भोजन-विषेहृदीच्छानि उच्चिष्ठोदक-दानादीनि ।
कर्त्तव्यानि । तत्र देवतः,—

* विवर्जयेत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† उक्तः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ उच्चिष्ठोदकदानादीनि,—इति नात्ति स० सो० शा० पुस्तकेषु ।

“भुक्तोच्छिष्टं समादाय सर्वसात् किञ्चिदाचमन् ।
उच्छिष्टभागधेयेभ्यः सोदकं निर्बपेहुवि”—इति ।

तत्र, मन्त्रः—

“रौरवेऽपुण्ड-निलये पद्मार्वुद-निवासिनाम् ।

प्राणिनां सर्वभूतानामक्षयसुपतिष्ठताम्”—इति ।

गद्यवाचोऽपि,—“ततस्तुप्तः सन्नमृतापिधानमसीत्यपः पीला
तस्मादेशान्मनागपस्त्व विधिवदाचामेत्”—इति । स चाचमनप्रकारे
देवलेन दर्शितः—

“भुक्ताऽऽचामेद्यथोक्तेन विधानेन समाहितः ।

शोधयेन्दुख-हस्तौ च मृदद्विर्घर्षेऽरपि”—इति ।

तत्र घर्षणं तर्जन्या न कर्तव्यम् । तदाह गौतमः—

“गण्डघस्थाय समये तर्जन्या वक्त्रशोधनम् ।

कुर्वीत यदि मूढात्मा रौरवे नरके पतेत्”—इति ।

व्यासः—

“हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूषं यः पिवेदविचक्षणः ।

स देवांश्च पितृंश्चैव ह्यात्मानश्चैव पातयेत्”—इति ।

“तस्मिन् नाचमनं कुर्यात् यत्र भाण्डेऽय भुक्तवान् ।

अद्युच्छिष्टत्यनाचान्तोभुक्तवानासनात्ततः ॥

स्थानं सद्यः प्रकुर्वीत सोऽन्यथाऽप्रयतो भवेत्”—इति ।

* प्राणिनां सर्वभूतानां ह्यक्षयसुपतिष्ठतु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† रौरवं नरकं ब्रजेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ ‘इति’ शब्देऽचाधिकः प्रतिभाति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“अमृतापिधानमसीत्यपः पिवेत् * * * ।

आचान्तः पुनराचमेदायं गौरिति मन्त्रतः ।

द्रुपदां वा त्रिरात्र्य सर्व-पाप-प्रणाशिनीम् ।

प्राणानां गन्धिरसीत्यालभेत् हृदयं ततः ॥

आचम्याङ्गुष्ठमानीय पादाङ्गुष्ठे तु दक्षिणे ।

निश्रावयेद्धस्त-जलमूर्ढ-हस्तः समाहितः ॥

ज्ञतानुमन्त्रणं कुर्यात् अद्वायामिति मन्त्रतः ।

अष्टाचरेण ह्यात्मानं योजयेद्व्याणीति हि ।

सर्वेषामेवमङ्गानामात्म-यागः परः सृतः ॥

योऽनेन विधिना कुर्यात् स याति ब्रह्मणः पदम्”—इति ।

अचिः—

“आचान्तोऽप्यशुचिस्तावद्यावत् पात्रमनुद्धृतम् ।

उद्धृतेऽप्यशुचिस्तावद्यावन्नो लिष्यते* मही ।

भूमावपि हि लिप्तायां तावत् स्वादशुचिः पुमान् ॥

आसनादुत्थितस्तस्थावद्यन्न सृश्टे महीम्”—इति ।

शतातपोऽपि,—

“आचम्य पात्रमुत्सृज्य किञ्जिदार्देण पाणिना ।

सुख्यान् प्राणान् ममालभ्य नाभिं पाणि-तलेन च ॥

भुक्ता नैव प्रतिष्ठेत न चाप्यार्देण पाणिना ।

पाणिं मूर्ढिं समाधाय सृष्ट्वा चाग्निं समाहितः ॥

* नोमृज्यते,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

ज्ञातिशैष्यं समाप्नोति प्रयोग-कुशलोनरः”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“खस्यः प्रशान्त-चिन्तस्तु कृतासन-परिग्रहः ।

अर्भीष्ट-देवतानाच्च कुर्वीत स्मरणं नरः ॥

अग्निराथययेहातुं पार्थिवं पवनेरितः ।

दन्तावकाशो नभसा जरयेदस्तु मे सुखम् ।

अत्रं वलाय मे भूमेरपामग्न्यनिलस्य च ॥

भवत्तेतत् परिणतं* ममास्त्व्याहतं सुखम् ।

प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा ॥

अत्रं पुष्टिकरञ्चास्तु ममास्त्व्याहतं सुखम् ।

अगस्तिरग्निर्वडवानलच्च

भुक्तं मयाऽनं जरयत्वशेषम् ।

सुखं ममैतत्† परिणाम-सम्भवं

यच्छ्वरोगं मम चास्तु देहे ॥

विष्णुः समस्तेन्द्रिय-देह-देही

प्रधानभृतो भगवान् यथैकः ।

सत्येन तेनाच्चमशेषमन्नम्

आरोग्यदं स्थात् परिणाममेतु ।

विष्णुर्यथा तथैवाच्च परिणामश्च वै तथाः ।

* परिणतौ,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† सुखच्च मे तत्,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ विष्णुरात्मा तथैवाच्च परिणामस्तथैव च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

सत्येन तेन मे भुक्तं* जीर्यलक्ष्मिदत्तथा ।

इत्युच्चार्यं ख-हस्तेन परिमृज्य तथोदरम् ॥

अनायास-प्रदायीनि कुर्यात् कर्माण्डतन्त्रितः”—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“भृयोऽप्याचम्य कर्त्तव्यं ततस्ताम्बूल-भक्षणम्”—इति ।

तत्र वर्णिष्ठः,—

“सुपूर्णं च सुपर्णच्च सुचूर्णेन समन्वितम्† ।

अदला द्विज-देवेभ्यः ताम्बूलं वर्जयेदुधः ।

एक-पूर्णं सुखारोग्यं द्विपूर्णं निष्फलम्भवेत् ॥

अतिश्रेष्ठं चि-पूर्णच्च ह्यधिकं नैव दुष्टति ।

पर्ण-मूले भवेद्वाधिः पर्णाये पाप-सम्भवः ॥

चूर्ण-पर्णं हरेदायुः‡ शिरा बुद्धि-विनाशिनी ।

तस्मादगच्छ मूलच्च शिराच्चैवृॄ विशेषतः ॥

जीर्ण-पर्णै॥ वर्जयित्वा ताम्बूलं खादयेदुधः” ।

यदिदं भोजनं निरूपितं, तद्रुहण-काले प्रतिषिद्धम् । तदाह मनुः,—

“चन्द्र-सूर्य-यहे नादादद्यात् खाला विमुक्तयोः ।

अमुक्तयोरस्त-गयोर्दृष्ट्वा खालाणी परेऽहनि”—इति ।

* मद्भुक्तं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† सुसंयुतम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ हरेदायुः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ शिराच्चैवृॄ,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

|| चूर्णपर्णं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

¶ रथदृष्ट्वा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

यहे यहण-काले, स्पर्शमारभ्य मोक्षण-पर्यन्तो यह-कालः ।
तस्मिन् काले न भुज्जीत, किन्तु राज्ञण चन्द्र-सूर्ययोः सुक्रयोः
सतोः पश्चात् स्खाला सुज्जीत । यदा तु यस्तात्समयस्तदा परेद्युः
विसुकौ तौ दृष्टा भुज्जीत । न केवलं यहण-काले भोजनाभावः, किन्तु
यहणात् प्रागपि । तदाह व्यासः—

“नाद्यात् सूर्य-यहात् पूर्वमहि सायं शशि-यहात् ।

यह-काले च नाश्रीयात् स्खालाऽश्रीयाच्च मुक्रयोः ॥

मुक्रे शशिनि भुज्जीत यदि न स्थान्महानिशा ।

असुक्रयोरस्तगयोरथ दृष्टा परेऽहनि”—इति ।

पूर्व-काले भोजन-निषेधे विशेषमाह वृद्धवशिष्ठः,—

“यहणन्तु भवेदिन्दोः प्रथमादधि यामतः ।

भुज्जीतावर्त्तनात् पूर्वं पश्चिमे प्रहरादधः ॥

रवेस्खावर्त्तनादूर्ध्मर्वागेव निशीथतः ।

चतुर्थे प्रहरे चेत् स्थात् चतुर्थ-प्रहरादधः”—इति ।

रात्रे प्रथमात् यामादधि ऊर्ध्मं यहणं चेत्, आवर्त्तनान्मध्याक्षात्
पूर्वं भुज्जीत; रात्रि-पश्चिम-यामे चेत्, रात्रि-प्रथम-यामादर्वाक्
भुज्जीत; अक्षयतुर्थ-प्रहरे रवि-यहस्ते, रात्रेः चतुर्थ-प्रहरादधो
भुज्जीतेत्यर्थः । निशीथो मध्यरात्रिः । मध्याक्षादूर्ध्मं रवि-यहणं चेत्,
मध्य-रात्रादर्वागेव भुज्जीतेत्यर्थः । शशि-यहणे याम-त्रयेण व्यवधान-
मपेक्षितं, सूर्य-यहे तु याम-चतुष्टयेनेति तात्पर्यार्थः । तथाच उद्धु
गौतमः—

“सूर्य-यहे तु नाश्रीयात् पूर्वं याम-चतुष्टयम् ।

चन्द्र-यहे तु यामांस्त्रीन् वाल-वृद्धातुरैर्विना”—इति ।

वालवृद्धातुर-विषये मत्यपुराणे,—

“अपराह्ने न मध्याह्ने मध्याह्ने चेत्र सङ्गवे ।

सङ्गवे यहणं चेत्यात्र पूर्वं भोजनञ्चरेत्”—इति ।

समर्थस्य तु भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं कात्यायनेन*,—

“चन्द्र-सूर्य-यहे भुक्ता प्राजापत्येन शुद्धति ।

तस्मिन्नेव दिने भुक्ता चिराचेतैव शुद्धति”—इति ।

शशि-यहणे याम-त्रयस्यापवादमाह वृद्धवशिष्ठः,—

“यस्तादये विधोः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेत्”—इति ।

यस्तात्समये विशेषमाह स्थगुः—

“यस्तावेवास्तमानन्तु रवीन्दू प्राप्नुते यदि ।

तयोः परेद्युस्तदये स्खालाऽभ्यवहरेन्नः”—इति ।

वृद्धगार्णीऽपि,—

“सन्ध्या-काले यदा राज्ञर्गसते शशि-भास्त्रौ ।

तदर्हैव भुज्जीत रात्रावपि कदाचन”—इति ।

विष्णुधर्मोन्नरेऽपि,—

“आहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्र-सूर्य-यहोयदा ।

मुक्तिं दृष्टा तु भोक्तव्यं स्खानं क्लानं ततः परम्”—इति ।

ननु, मेघाद्यनर्हाने चाकुषं दर्शनं न सम्भवति इति चेत् †, दर्शन-
शब्देन शास्त्र-विज्ञानस्य विवक्षितलात् । तदाह उद्धौगौतमः,—

* याक्षवल्क्येन,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† अत्र,—इति चेत्र,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

“चन्द्र-सूर्य-यहे नाद्यात् तस्मिन्हनि पूर्वतः ।

राहोर्विसुकिं विज्ञाय स्त्राला कुर्वीत भोजनम्”—इति ।

एवं तर्हि, परेद्युरुदयात् प्रागपि शास्त्र-विज्ञान-सम्बन्ध यस्ता-
स्तमयेऽपि तथैव भोजनं प्रसन्न्येत । तत्र,

“तथोः एरेद्युरुदये स्त्रालाऽभ्यवहरेत्तरः” ।

अहोरात्रं न भोक्तव्यम् * * *”—इति

वचन-द्वयेन * तदप्रसक्तेः । यत्तु स्कन्दपुराणे,—

“यदा चन्द्र-यहस्तात्, निशीथात् परतोभवेत् ।

भोक्तव्यं तात्, पूर्वाह्वे नापराह्वे कथञ्चन ॥

पूर्वं निशीथात् यहणं यदा चन्द्रस्य वै भवेत् ।

तदा दिवा न कर्तव्यं भोजनं शिखि-वाहन”—इति ।

तदिदं याम-चयाभिप्रायकं, “चन्द्र-यहे तु यामांस्तीन्”—इति
विशेषस्य वद्धुगौतमेनाभिधानात् । पाप-क्षय-कामोयहण-दिनमुप-
वसेत् । तदाह दक्षः,—

“अयने विषुवे चैव चन्द्र-सूर्य-यहे तथा ।

अहोरात्रेषितः स्त्राला सर्वपापैः प्रमुच्यते”—इति ।

पुत्री तु नोपवसेत् । तदाह नारदः,—

“संक्रान्त्यामुपवासञ्च कष्टैकादशि-वासरे ।

चन्द्र-सूर्य-यहे चैव न कुर्यात् पुत्रवान् गृही”—इति ।

यस्तास्तमये तु पुत्रिणेऽप्युपवासएव, “अहोरात्रं न भोक्तव्यम्”—

* तत्र, तथोः परेद्युरुदयेभ्यवहरेदहोरात्रं न भोक्तव्यमिति वचनद्वयेन,
—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

—इति भोजन-प्रतिषेधात् । कच्चित् यहण-विशेषे स्त्रामादिकं न
कर्तव्यम् । तदुक्तं षट्क्रिंशन्मते,—

“सूर्य-यहे यदा रात्रौ दिवा चन्द्र-यहस्तथा ।

तत्र स्त्रानं न कुर्वीत दद्याद्यानं न च क्वचित्”—इति ।

एतच्च भृ-भाग-विशेष-व्यवस्थितानां यास-मोक्ष-दर्शन-योग्य-
लाभावे द्रष्टव्यम् ।

॥०॥ इति भोजन-प्रकरणम्॥०॥

इत्यं निरूपितेन भोजनान्तेन कर्तव्यजातेनाक्तः पञ्चम-भाग-
मतिवाहयेत् । एतेन भाग-पञ्चक-कृत्याभिधानेनावशिष्ट-दिवस-
कर्तव्यजातमुपलक्षणीयम् । तच्च कर्तव्यजातं दक्षेण दर्शितम्,—

“भुक्ता तु सुखमास्थाय तदन्तं परिणामयेत् * ।

इतिहास-पुराणाद्यैः षष्ठ-सप्तमकौ नयेत् ।

अष्टमे लोक-यात्रा तु वह्निःसन्ध्यान्तः पुनः”—इति ।

अत्रिः,—

“दिवा स्त्रापं न कुर्वीत स्त्रियच्छैव परित्यजेत् ।

आयुःक्षीणा दिवा निद्रा दिवा स्त्री पुण्य-नाशनी ।

इतिहास-पुराणानि धर्म-शास्त्राणि चाभ्यसेत् ॥

वृथा विवाद-वाक्यानि परिवादञ्च वर्जयेत्”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“अनायास-प्रदायीनि कुर्यात् कर्माण्यतन्त्रितः ।

* परिणामयन्,—इति स० पुस्तके पाठः ।

सच्चास्त्रादि-विनोदेन सन्मार्गादविरोधिना * ॥
 दिनं नयेत्ततः सन्ध्यासुपतिष्ठेत् समाहितः”—इति ।
 याज्ञवल्क्योऽपि,—
 “अहः-शेषं समाप्तीत शिष्टैरिष्टैश्च बन्धुभिः ।
 उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां ज्वालाऽग्निस्त्रानुपास्य च ।
 भृत्यैः परिवतो भुक्ता नातिवप्नोऽथ संविशेत्”—इति ॥
 उपास्य चेति चकारेण वैश्वदेवादिकं समुच्चिनोति । साधंसन्ध्या-
 होमौ निरूपितौ । वैश्वदेवादौ कश्चिदिशेषो विष्णुपुराणे दर्शितः,—
 “पुनः पाकसुपादाय सायमप्यवनीपते ।
 वैश्वदेव-निमित्तं वै पत्न्या साद्वं वलिं हरेत् ॥
 तत्रापि श्वपचादिभ्यस्तथैवान्नं विसर्ज्येत् † ।
 अतिथिं चागतं तत्र स्वशक्तया पूजयेद्दुधः ॥
 दिवाऽतिथौ तु विमुखे गते यत्पातकं नृप ।
 तदेवाष्टगुणं पुंसां सूर्योटे विमुखे गते ॥
 तस्मात् स्व-शक्तया राजेन्द्र, सूर्योटमतिथिं नरः ।
 पूजयेत्, पूजिते तस्मिन् पूजिताः सर्व-देवताः !
 कृत-पादादिशौचश्च भुक्ता सायं ततो गृही ॥
 गच्छेच्छ्यामस्तुष्टितां ‡ ततोदास्तयीं नृप”—इति ।
 ॥० ॥ इत्यहःशेषादि-कृत्यम् ॥०॥

* नासच्चास्त्रविनोदेन सन्मार्गार्थविरोधिना,—इति मु० पुस्तके पाठः ।
 † तथैवाज्ञविसर्जनं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।
 ‡ गच्छेच्छ्यामस्तुष्टितां,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

श्यन-प्रकारमाह * हारीतः,—“सुप्रकालित-चरण-तलो रक्षां
 कृत्वा उदक-पूर्ण-घटादि-मङ्गल्योपेतआत्माभिस्त्रितामनुपहतां सू-
 चामां पठन् † श्यामधिष्ठाय रात्रिसूक्तं जपिता विष्णुं नमस्त्रय
 ‘सर्पापसर्प भद्रन्ते’,—इति स्तोकं जपिता इष्ट-देवता-स्मरणं कृत्वा
 समाधिमास्त्रायान्यांश्चैव वैदिकान् मन्त्रान् सावित्रीश्च जपिता मङ्गल्यं
 अतुं शङ्खञ्च शृणुत्वा दक्षिणाशिरः स्वपेत्”—इति । दक्षिणाशिरः,—
 इति प्रदर्शनार्थम् । तथाच विष्णुपुराणम्,—

“प्राच्यां दिशि शिरः शस्ति यास्यायामथवा नृप ।
 सदैव स्वपतः पुंसेविपरीतन्तु रोगदम्”—इति ।

गार्योऽपि,—

“स्वगेहे प्राकशिराः शेते शाशुर्ये दक्षिणाशिराः ।
 प्रत्यक्शिराः प्रवासे च न कदाचिदुदक्शिराः”—इति ।
 पुराणेऽपि ‡,—

“रात्रिसूक्तं जपेत् सूत्वा सर्वांश्च सुखशायिनः ।
 नमस्त्रवाऽव्ययं विष्णुं समाधिस्त्रः स्वपेत्रिशि”—इति ।
 सुखशायिनेऽपि गालवेन ३ दर्शिताः,—
 “अगस्त्यिर्माधवश्चैव सुचुकुन्दो ॥ महामुनिः ।

* अथाहः शेषादिकृत्यं । तत्र श्यनप्रकारमाह,—इति स० शा० पुस्त-
 कयोः पाठः ।

† सून्वा प्राणानिति पठन्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ विष्णुपुराणेऽपि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ गोभिलेन,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

|| अगस्त्यिर्माधवश्चैव सुचुकुन्दो,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

कपिलो मुनिरास्तीकः * पच्चेते सुखशायिनः”—इति ।

शयने वर्जनीयनाह मार्कण्डेयः,—

“शृग्न्यालये गमशाने च एकट्टने चतुष्पथे ।

महादेव-गृहे वाऽपि मातृ-वेश्वरि न स्थपेत् ॥

न यत्त्व-नागवायतने स्कन्दस्यायतने तथा ।

कूज-च्छायासु च तथा शर्करा-लोष-पांशुषु ॥

न स्थपेच तथा गर्त्ते † विना दीक्षां कथच्चन ।

धान्य-गो-विप्र-देवानां गुरुणाञ्च तथोपरि ॥

न चापि भग्नशयने नाशुचौ नाशुचिः स्थयम् ।

नार्द्वासा न नग्नश्च ‡ नोत्तरा-स्थित-मस्तकः ॥

बाकाशे सर्वशून्ये च न च चैत्यद्वुमे तथा”—इति ।

विष्णुरपि,—“नार्द्वासाः स्थपेच-पलाश-शयने न पञ्च-दारू-कृते न-भग्न-शयने न विद्युद्दग्धे नामिसुष्टे न बालमध्ये न चारिमध्ये न धान्ये न गुह-ज्ञेताशन-सुराणामुपरि १ नोच्छिष्टे न दिवि”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“नाविशालां न वै भग्नां नासमां मस्तिनां न च ।

न च जन्मुमयीं श्वयामधितिष्ठेदनासृताम्”—इति ॥

उशनाः,—“न तैलाभ्यक्त-शिराः स्थपेच्चादीक्षितः कृष्णचर्माणि”—इति ।

* मुनिरास्तीकः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† तटाकान्ते—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ नार्द्वासानस्त्वैव,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

१ न गो-ज्ञेताशन-गुरुणामुपरि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

इक्षः,—

“प्रदोष-पश्चिमौ यामौ वेदाभ्यास-रतोनयेत् ।

यामदद्यं श्वयानसु ब्रह्मभूयाय कल्पते”—इति ।

‘सन्ध्यास्त्वानम्’—इत्यारभ्य, ‘योवेष्टितशिरा’—दूत्यन्तेन ग्रन्थ-सन्दर्भेण श्रुत्युपलक्षणाभ्यामान्त्रिकं संक्षिप्त निरूपितम् । एतस्य करणे श्रेयः अकरणे तु प्रत्यवायः । तदुक्तं कूर्मपुराणे,—

“इत्यं तदस्त्रिलं प्रोक्तमहन्यहनि वै मया ।

ब्राह्मणानां कृत्यजातमपवर्ग-फल-प्रदम् ॥

नास्तिक्यादथबाऽलस्याद्ब्राह्मणो न करोति यः ।

स याति नरकान् घोरान् काकयोनौ प्रजायते ॥

नान्योविमुक्तये पन्था मुक्ताऽश्रम-विधिं स्वकम् ।

तस्मात् कर्माणि कुर्वीत तुष्टये परमेष्टिनः”—इति ॥

इत्थथ, ‘खकर्माभिरतः’—इत्यनेन ब्राह्मणस्य साधारणधर्मान्तर्हित्य * तत्वाध्यनादि-साधारण-धर्म-प्रसङ्गागतमान्त्रिकं परिसमायेदानीं प्रकृतानेव क्रम-प्राप्तानभिषिक्तस्य चक्रियस्य साधारणधर्मानाह,—

अव्रता द्व्यनधीयानाः यत्त्व भैश्यचरा द्विजाः ।

तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चौर-भक्त-प्रदेहा हि सः ॥ ६० ॥

श्वचियो हि प्रजारक्षन् † शस्त्रपाणिः प्रदण्डवान् ।

निर्जित्य पर-सैन्यानि श्विति धर्मेण पालयेत् ॥ ६१ ॥

* साधारणधर्मान्तर्हितः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† रक्षन्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

पुष्पमाचं विचिन्तयान्मूलच्छेदं न कारयेत् ।
मालाकार इवरामे न यथाऽङ्गार-कारकः ॥६२॥इति ॥

द्विविधो हि राजधर्मः, दुष्ट-शिक्षा शिष्ट-परिपालनम् । तत्राद्येन
स्नेहेन दुष्ट-शिक्षा प्रतिपाद्यते । ब्रतशब्देनाच्च ब्रह्माचारि-कर्त्तकं
मध्वादि-वर्जनमभिप्रेतम् । तथा च याज्ञवल्क्यः, “ब्रतमपीडयन्”—
इत्युक्ता विवक्षितं तद्ब्रतं स्थैरीकार,—

“मधु-मांसाञ्जनेाच्छ्रिष्ठ-शुक्त-स्त्री-प्राणिहिंसनम् ।

भास्करालोकनासील-परिवादांश्च वर्जयेत्”—इति ।

यदा, स्व-गृह्य-प्रसिद्धानि प्राजापत्यादीनि चत्वार्यच्च ब्रतशब्दा-
भिधेयानि । तदुभयविध-ब्रत-रहिताः स्वाध्यायमप्यनधीयाना ब्रह्मा-
चारिणो यत्र प्राप्ते भैक्ष्यमाचरण्ति, तं ग्रामं दण्डयेत् । यतः, स
ग्रामश्वार-सदृशेष्यो भक्तमन्नं प्रयच्छति । अनेन वचनेन विहितम-
ननुतिष्ठतां प्रतिषिद्धमनुतिष्ठतां सर्वेषां राजा दण्डनीयवसुप-
ज्ञद्यते । अतएव नारदः,—

“यो यो वर्णाऽवहीयेत यशोद्रेकमनुव्रजेत् ।

तं तं दृष्ट्वा स्वतोमार्गात् प्रचुतं स्थापयेत्पथि”—इति ॥

याज्ञवल्क्यः,—

“अशास्त्रोक्तेषु चान्येषु पापयुक्तेषु कर्मसु ।

प्रसमीक्ष्यात्मना राजा दण्डं दण्डयेषु पातयेत् ॥

कुलानि जातीः श्रेणीश्च गणान् जानपदानपि ।

स्वधर्माचकितान राजा विनीय स्थापयेत्पथि”—इति ।

मनुरपि,—

“पिताऽस्त्रार्थः सुहन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।
नादण्डोनाम राज्ञोऽस्ति यस्त्वधर्मेण तिष्ठति”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अपि भ्राता सुतोभार्या शशुरोमातुलोऽपि वा ।
नादण्डो नाम राज्ञोऽस्ति धर्माद्विचलितः स्वकात्”—इति ।

दण्डा-दण्डनं प्रशंसति याज्ञवल्क्यः,—

“यो दण्डान् दण्डयेद्राजा सम्यग्बध्यांश्च घातयेत् ।
इष्टं स्यात् क्रतुभिस्तेन समाप्त-वर-दक्षिणे”—इति ।

अदण्डा-दण्डनं निषेधयति मनुः,—

“अदण्डान् दण्डयन् राजा दण्डांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
अयशोमहदाप्नोति नरकच्छैव गच्छति”—इति ।

दण्डश्च द्विविधः, शारीरोऽर्थ-दण्डश्च * । यथाऽह नारदः,—

“शारीरश्चार्थ-दण्डश्च † दण्डश्च द्विविधः सृष्टः ।

शारीरस्त्राउनादिस्तु मरणान्तः प्रकीर्तिः ॥

काकिन्यादिस्वर्थ-दण्डः ‡ सर्वस्वान्तस्त्रैवच”—इति ।

राज्ञोदण्डयित्वच्च महता प्रबन्धेन सम्भावयति मनुः,—

“अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतोविद्रुते भयात् ।

रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः ॥

* शारीर आर्थिकस्त्रेपि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† शारीर आर्थिकस्त्रेति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ कणादिस्वर्थदण्डस्तु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

इन्द्रानिलयमार्कण्डमग्रेश वरुणस्य च ।
 चन्द्र-वित्तेश्योश्चैव मात्रानिर्हत्य शाश्वतीः ॥
 यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्योनिर्मितोनृपः ।
 तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥
 तपत्यादित्यवच्चैव चक्रूषि च मनांसि च ।
 न चैनं भुवि शकोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् * ॥
 सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।
 स कुवेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥
 वालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
 महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥
 एकमेव दद्यमिन्नरं दुरुपसर्पिणम् ।
 कुलनदहति राजाग्निः स-पश्चु-द्रव्य-सञ्चयम् ॥
 कार्यं सोऽवेद्य शक्तिञ्च देश-कालौ च † तत्त्वतः ।
 कुरुते धर्म-सिद्धार्थं विश्वरूपं पुनः पुनः ॥
 यस्य प्रसादे पश्चाऽस्ते विजयश्च पराक्रमे ।
 मृत्युश्च वस्ति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥
 यस्तु तं द्वेष्टि समोहात् स विनश्यत्यमंशयम् ।
 तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः ॥
 तस्माद्दूर्ममभीष्टेषु ‡ सत्यं पश्येत्तराधिपः ।

* यः कश्चिदभिवीक्षितुम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।
 † देशं कालस्त्र,—इति सु० पुस्तके पाठः ।
 ‡ तस्माद्दूर्ममभीष्टेषु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

अनिष्टज्ञाप्यनिष्टेषु तदूर्मं न विचालयेत् ॥
 तस्यार्थं सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मनः ।
 ब्रह्म-तेजोमयं दण्डमसृजत् पूर्वमीश्वरः ॥
 तं राजा प्रणयेदण्डं * चिर्वर्णणाभिवर्द्धते”—इति ।

महाभारते,—

“परोक्षादेवताः सर्वा राजा प्रत्यक्ष-देवता ।
 प्रसादस्य प्रकोपश्च प्रत्यक्षो यस्य † दृश्यते ॥
 राजा माता पिता चैव राजा कुलवतां कुलम् ।
 राजा सत्यज्ञ धर्मश्च राजा हितकरो नृणाम् ॥
 कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा काल-कारणम् ।
 इति ते संशयोमाभूद्राजा कालस्य कारणम् ।
 राज-मूलोमहाराज, धर्मोलोकस्य रक्ष्यते ॥
 प्रजा राज-भयादेव न खादन्ति परस्परम्”—इति ।

नन्, ‘दण्डयेद्राजा’—इति भूपालस्यापि दण्डयित्वसुक्रम्,
 तत्कथं चाचियस्यासाधारण-धर्मः ? मैवं, राजशब्दस्य चाचिय-विषय-
 लेनावेष्याधिकरणे निर्णीतिवात् । तथाहि,—

द्वितीयाध्याये अवेष्याधिकरणे श्रूयते,—“आग्रेयमष्टाकपालं निर्व-
 पति हिरण्यं दक्षिणा”—इत्यादिना राजकर्त्तके राजसूये अवेष्यनाम-
 केष्टिं प्रकाश्य, “यदि ब्राह्मणोयजेत वार्हस्यत्यं मध्ये विधायाङ्गतिं ज्ञवा-
 तमभिघारयेत्, यदि राजन्येन्द्रं, यदि वैश्यो वैश्वदेवम्”—इति ।

* प्रणयन् धर्मं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।
 † यज्ञ,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

तत्र संशयः; किं ब्राह्मणादीनामवेष्टौ प्राप्नानां वर्णानां राज-
सूचे अधिकारः; उत क्त्वियस्यैव ? इति । तदर्थं च, किं राजशब्दः
च्याणामपि वर्णानां वाचकः, किं वा क्त्वियस्यैव ? इति । ततोऽपि
पुनर्विचारयित्यम्; किं राजशब्दो राज्य-योग-निमित्तः, क्त्वियत-
निमित्तो वा ? इति । तत्र, राजशब्दो राज्य-योग-निमित्तेऽपि, आर्थ-
प्रसिद्धेः सर्वलोक-प्रसिद्धूलादविगानाच्च । न तु क्त्वियत-निमित्तः,
आर्थ-प्रसिद्धेरार्थ-प्रसिद्धपेक्षया दुर्वलत्वात् । इविडेषु विगानात् ।
तदन्येष्वप्रसिद्धेष्व । तत्र स्यात्* राज्य-योगात् राजानस्त्वयोऽपि भवन्ति ।
राज्यपदन्तु, रुद्धा जनपद-रक्षणे वर्तते ; न राज-योगमपेक्षते ।

ननु, ‘कर्मणि’—इत्यधिकृत्य, “पत्यंशपुरोहितादिभ्योयक्”—
इति वचनात् राजशब्दस्य तत्र पाठादाचाराच्च सूतेर्वलीयस्त्वात्
राज-योगएव राज्यपद-प्रवृत्ति-निमित्तमिति चेत् । लोक-प्रयोग-
स्यैव शब्दार्थावधारणे प्रमाणत्वात् सूतेरपि सएव मूलं नान्यत् ।
प्रयोगाच्च राजशब्दस्यैव स्त्रातन्त्रं तन्निमित्तत्वं च राजशब्दस्याव-
गम्यते । ततस्तदनुसारेण, स्मरणं शब्दापशब्द-विभाग-मात्र-परं व्या-
ख्येयम् । अतस्त्वयाणामपि राजपदाभिधेयत्वेन राजसूचे प्राप्नानां
निमित्तार्थानि अवणानि । ‘यदि’ शब्दोऽपि, राजशब्दस्य राज्य-
योग-निमित्तत्वे प्रमाणम् । अन्यथा, प्राप्त्यभावात् ‘यदि’ शब्दो-
ऽनुपत्त्वः स्यात् । वैदिकस्य निर्देशः सूतेरपि वलीयान् । तस्मात्
निमित्तार्थानि अवणानि,—इति प्राप्ते ब्रूमः ।

न तावडैदिक-निर्देशादत्र निर्णयः शक्यते, अन्यथाऽपि तत्-

* अत्र, तस्मात्,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

सद्गावात् । ‘राजानमभिषेचयेत्’—इति ह्यभिषेक-विधौ प्रागेव
राज्य-योगाद्राजशब्दस्य* क्त्वियमात्रएव प्रयुक्तः । तेन, रुढमेव राज-
पदं निर्णयिते । ‘यदि’ शब्दसु, निपातत्वाद् यथाकृथच्चिदपि नियमे
न दुष्यति,—इति । स्मरणाच्च स्त्रतन्त्रमेव राजपदम् । न तस्य
निर्मूलत्वं, इविड़-प्रयोगस्यैव मूलस्य सम्भवात् । अतोन यथार्थत्वे
स्मरणस्य प्रमाणमस्तीति तेनैवाभियुक्त-प्रणीतेनाचारस्य सम्भवात् गौण-
भान्यादि-प्रयोग-प्रस्तुतस्य वाधात् राज-योगेन राज्यशब्दः, स्त्रतन्त्रसु
राजशब्दः क्त्विय-वचन इति ब्राह्मणादेरेष्टौ प्राप्त्यभावात् प्रापकानि
वचनानि,—इति । एवमत्रापि राजशब्दः क्त्विय-परः† ।

ननु, जन-रञ्जनाद्राजत्वं महाभारतेऽभिहितम्,

“रञ्जनात् स्त्रु राजत्वं प्रजानां पालनादपि”—इति ।

वाढः, सम्भवत्येवं क्त्वियस्यापि रञ्जकत्वं, ‘क्त्वियोहि’—इत्यनेन
द्वितीयस्त्रोकेन शिष्ट-पालनरूपो धर्मोविधीयते॥ राज-धर्मेषु प्रजा-
रक्षणस्य॥ प्राधान्येन विवक्षितत्वात् प्रथमं प्रजारक्षणमित्युक्तम् ।
अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“प्रधानः क्त्विये धर्मः** प्रजानां परिपालनम्”—इति ।

* राजशब्दः,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† नयने,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‡ अतो नायथार्थत्वे,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

§ ‘तथाहि’—इत्यारभ्य, ‘क्त्वियपरः’—इत्यन्तोयस्यः सुक्रितातिरिक्त-
पुस्तकेषु न दृश्यते ।

|| धर्मोनिरूप्यते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

¶ प्रजारञ्जनस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः । एवं परत्र ।

** प्रधानं क्त्वियेकर्म,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

मनुरपि तदेवादौ प्रदर्शयति,—

“प्रजानां रक्षणं दानमिच्याऽध्ययनमेवच ।

विषयेष्वप्रसक्तिच्च क्षत्रियस्य समादिश्त्”—इति ।

आन्तिपर्वण्णपि,—

“नृपाणां परमोधर्मः प्रजानां परिपालनम् ।

निर्दिष्ट-फल-भोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥

वर्णनामात्रमाणाच्च राजा भवति पालकः ।

खे खे धर्मे नियुज्ञानः प्रजाः स्वाः पालयेत् सदा ॥

पालनेनैव भूतानां कृतकात्यो महीपतिः ।

सम्यक् पालयिता भागं धर्मस्याप्नोति पुष्कलम् ॥

अजते यदधीते च यददाति यदर्चति ।

राजा षड्भाग-भाक् तस्य प्रजा धर्मेण पालयन् ॥

सर्वाङ्गैव प्रजा नित्यं राजा धर्मेण पालयेत् ।

उत्थानेन प्रसादेन पूजयेच्चापि धर्मिकान् ॥

राजा हि पूजितोधर्मस्तः सर्वत्र पूज्यते ।

यद् यदाचरते राजा तत् प्रजानाच्च रोचते”—इति ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

“वत्स, राज्याभिषिक्तेन प्रजारञ्जनमादितः ॥

कर्त्तव्यमविरोधेन स्वधर्मस्य महीभृता ।

पालनेनैव भूतानां कृतकात्योमहीपतिः ॥

सम्यक् पालयिता भागं धर्मेष्वाप्नोति पुष्कलम्”—इति ।

ग्रन्थाण्डपुराणे,—

“यदक्ता कुरुते धर्मं प्रजाधर्मेण पालयन् ।

दश-वर्ष-सहस्राणि तस्य भुक्ते महत्फलम्”—इति* ।

मनुरपि,—

“सर्वतोधर्म-षड्भागो राज्ञोभवति रक्षतः ।

अधर्मादपि षड्भागो भवत्येव ह्यरक्षतः† ॥

रक्षन् धर्मेण भूतानि राजा वधांश्च धातयन् ।

यजतेऽहरहर्यज्ञैः सहस्र-शत-दक्षिणैः ॥

योऽरक्षन्वलिमादत्ते करं प्रुल्कच्च पार्थिवः ।

प्रीतिं भोगं च दण्डच्च स सद्योनरकं ब्रजेत्” ॥

रक्षणीयाश्च प्रजाभयमापन्नाः, भयच्च तासां देधा सम्यद्यते ; चोर-
व्याघ्रादिभ्यः पर-सैन्येभ्योवा । अतस्तु भय-निवारणाय, ‘प्रदण्डवान्’
—इति, ‘परसैन्यानि निर्जित्य’—इति चोक्तम् । एतच्च निवारणं
क्षत्रियस्यैव कुतोऽसाधारणमित्याशङ्क्य तद्देतुलेन शस्त्रपाणित्वं वर्णितम् ।

तच्च क्षत्रियस्यैव । तथाच मनुः,—

“शस्त्रास्त्रभृतत्वं क्षत्रिय वणिक-पश्च-कृषिविशः ।

आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं जगुः”—इति ।

आनुशासनिकोऽपि क्षत्रियं प्रकृत्य पद्यते,—

“उत्साहः शस्त्रपाणित्वं‡ तस्य धर्मः सनातनः” ।

* ‘इति’ शब्दो नास्ति सु० पुस्तके ।

† ‘मनुरपि’—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

‡ नास्तीदमर्जुं सु० पुस्तके ।

§ शस्त्रजीवित्वं—इति शा० पुस्तके पाठः ।

शस्त्रपाणिवेन च युद्धोपकरणानि सर्वाणुपलक्ष्यन्ते । तानि च
शान्तिपर्वणि दर्शितानि,—

“यष्ट्यस्त्रोमाराः खड्डाः निश्चिताञ्च परश्वधाः ।

फलकान्यथ वर्माणि परिकल्पान्यनेकशः” ॥

‘प्रदण्डवान्’—इत्यनेन चौरादि-शिक्षा विवक्षिता । अद्यष्टेषा
पूर्ववचनएवोक्ता, तथापि तत्र प्राधान्येन प्रतिपादिता, अत्र तु
प्रजारक्षण-साधनवेनेति न पौनरक्षयम् । दण्ड-प्रकारमाह मनुः,—

“अनुबन्धं परीक्ष्याथ देश-कालौ च तत्त्वतः ।

सापराधमथालोच्य दण्डं दण्डेषु पातयेत्” ॥

विष्णुः,—

“आगःव्यपि तथाऽन्येषु ज्ञाला जातिं धनं वयः ।

दण्डनु प्रणयेद्राजा सामन्त-ब्राह्मणैः सह”—इति ।

दृहस्यतिरिपि,—

“वाग्निग्वधः स्वकञ्चैव चतुर्द्वा कल्पितोदमः ।

पुरुषे दोष-विभवं ज्ञाला संपरिकल्पयेत् ॥

गुहन् पुरोहितान् विप्रान् वाग्दण्डेनैव दण्डयेत् ।

विवादिनेनरांश्चान्यान् दोषिणोऽर्थेन दण्डयेत् ॥

महापराध-युक्तांश्च वध-दण्डेन दण्डयेत्” ।

तथा कात्यायनः,—

“मित्रादिषु प्रयुज्जीत वाग्दण्डं धिक् तपस्तिनाम् ।

यथोक्तं तस्य तत्कुर्युरनुक्तं साधु-कल्पितम् ॥

अधार्मिकं चिभिर्यादैर्निर्गृहीयात् प्रयत्नतः ।

निरोधनेन वस्त्रेन विविधेन वधेन च”—इति ।
मनुः,—

“दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
त्रिषु वर्णेषु तानि सुरक्षते ब्राह्मणो ब्रजेत् ॥
उपस्थमुदरं जिङ्गा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।
चक्षुर्नासे च कर्णे च धनं देहस्त्रघैवत्ते ॥
मौष्ण्यं प्राणान्तिकोदण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।
पुरुषाणां कुलीनानां नारीणाञ्च विशेषतः”—इति ।

दृहस्यतिरिपि,—

“जगत् सर्वमिदं हन्यात् ब्राह्मणस्य न तत्समम् ।
तस्मात्तस्य बधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥
अवध्यान् ब्राह्मणानाङ्गः सर्वप्रेष्वस्त्रस्थितान् ।
अद्यदिग्रेषु कुशलं तत्तद्राजा समाचरेत् ॥
राधादेनं वहिः कुर्यात् समयधनमक्षतम्”—इति ।

यमोऽपि,—

“एवं धर्म-प्रदृत्तस्य राज्ञोदण्डधरस्य च ।
यशोऽस्मिन् प्रथते लोके स्वर्गे वासस्तथाऽच्यते”—इति ।
पर-सैन्य-निर्जयस्तु शान्तिपर्वणि दर्शितः,—

“चैत्रे वा मार्गशीर्षे वा सेनायोगः प्रशस्यते ।

पक्षस्या हि पृथिवी भवत्यमुमती तथा* ॥

नैवातिशीतोनात्युष्णः कालोभवति भारत ।

* तदा,—इति श्रा० पुस्तके पाठः ।

तस्मात्तदा योजयीत परेषां व्यसनेषु वा ॥
 एते हि योगाः सेनायाः प्रशस्ताः पर-वाधने ।
 जलवांस्तुणवान्मार्गः समोगम्यः प्रशस्यते ॥
 चारैः सुविदिताभ्यासः* कुशलैर्वनगोचरैः ।
 सप्तर्णीन् पृष्ठतः क्लावा युद्धेयुरचलाद्व ॥
 यतोवायुर्यतः स्त्र्यो यतः पूर्कस्तोजयः ।
 अकर्दमामनुदकाममर्यादामलोष्टकाम् ॥
 अश्वभूमिं प्रशंसन्ति ये युद्धकुशलाजनाः ।
 समा निरुदका चैव रथभूमिः प्रशस्यते ॥
 नोचद्रुमा महाकक्षा सेदका हस्तियोधिनाम् ।
 बज्जदुर्गा महावक्षा वेणु-वेच-तिरस्त्रिता ॥
 पदातीनां चमा भूमिः सर्वतोनवनानि च ।
 पदाति-बज्जला सेना दृढा भवति भारत ॥
 तथाऽश्व-बज्जला सेना सुदिनेषु प्रशस्यते ।
 पदाति-नाग-बज्जला प्रावद्वाले प्रशस्यते ॥
 गुणानेतान् प्रसङ्गाय युद्धं शत्रुषु योजयेत्”—इति ।

मनुरपि,—

“यदा तु यानमातिष्ठेदरि-राङ्गं प्रति प्रभुः ।
 तदाऽनेन विधानेन यायादरि-पुरं शनैः ॥
 मार्गशीर्षं शुभे मासे यायाद्याचां महीपतिः ।

* सुविदितोऽभ्यास,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† प्रधावति च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

कालगुनं वाऽथ चैवं वा मासौ प्रति यथावलम्* ॥
 अन्येष्वयृतु-कालेषु यदा पश्येद्भ्रुवं जयम् ।
 तदा यायादिग्यद्वैव व्यसने चोत्यिते रिपोः^(१) ॥
 क्लावा विधानं मूले तु याचिकञ्च यथाविधि ।
 उपां गृह्णास्यदञ्चैव चारान् सम्यग्विधाय च^(२) ॥
 संशोध्य चिविधं मार्गं षड्डिधञ्च स्खं वलम्^(३) ।
 साम्यरायिक-कल्पेन यायादरि-पुरं शनैः”—इति ।
 वलस्थ षड्डिधता-उशनसा दर्शिता,—“मूल-वलं श्रेणी-वलं मित्र-
 वलं श्वतक-वलं शत्रु-वलमाटविक-वलं च”—इति । युद्धार्थं सैन्य-
 सन्नाह-रचनामाह मनुः—
 “दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ।
 वराह-मकराभ्यां वा सृच्या वा गरुडेन वा ॥

* फाल्गुने वाथ चैत्रे वा मासे प्रति यथावलम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।
 † उरु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

- (१) व्यसनानि च कामज-क्रोधज- भेदेन द्विविधानि । अत्र, कामजानि दश, क्रोधजान्यद्याविति मिलिता अष्टादश । तदुक्तं मननैव । “कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः । वियुच्यवेद्यर्थधर्माभ्यां क्रोधजे स्वात्मनैव हि ॥ गृग्याऽद्वै दिवाख्यप्नः परिवादः स्त्रियो-मदः । तौर्यचिकं वृथाद्या च कामजोदशकोग्याः ॥ पैशुन्यं साहसं झोह ईर्याऽसूयाऽर्थदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारष्ठं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः”—इति ।
- (२) मूले स्वकीयदुर्गराष्ट्ररूपे । विधानं तत्रक्षार्थं सैन्यैकदेशस्थापनम् । आस्यदं शत्रुराष्ट्रस्थस्य येनावस्थानमस्य भवति तादृशं पटमण्डपादि ।
- (३) जाङ्गलानूपाटविकरूपविषयभेदेन मार्गस्य चैविध्यम् ।

यतश्च भयमाशक्तेत्तो विस्तारयेद्गतम् ।
 पद्मेन चैव व्युहेन निविशेत तथा स्थयम् ॥
 सेनापतीन् वलाध्वनान् सर्वदिक्षु निवेशयेत् ।
 यतश्च भयमाशक्तेत्तां प्राचीं कल्पयेद्गतम् ॥
 गुरुमांश्च स्थापयेदाप्तान् कृतसंज्ञान् समन्ततः ।
 स्थाने युद्धे च कुशलानभीरुनविकारिणः ॥
 संहतान् योधयेदत्पान्* कामं विस्तारयेद्गतम् ।
 सूच्या वज्रेन चैवैतान् व्युहेन व्युहा योधयेत् ॥
 स्थन्दनाश्चैः समे युद्धेदनूपे नौ-द्विष्टस्थाया ।
 दक्षगुल्मादृते चापैरसिचर्मायुधैः स्थले ॥
 कुरुत्वेत्तांश्च मत्स्यांश्च पाञ्चालाऽङ्गूरसेनजान् ।
 दीर्घान् लघुंश्चैव नरानगानीकेषु योजयेत् ॥
 प्रहर्षयेद्गतं व्युहा तांश्च सम्यक् परीक्षयेत् ।
 चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन् योधयतामपि ॥
 उपरुद्धारिमासीत राष्ट्रवास्तोपपीडयेत् ।
 दूषयेचास्य सततं यवसानोदकेभ्यनम् ॥
 भिन्द्याच्चैव तटाकानि प्रकार-परिखास्थाया ।
 समवर्कन्दयेच्चैनं रात्रौ विचासयेदपि ॥
 उपजायानुपजपेदुद्धैच्चैव हि तत्कातम् ।

* संहतान् विभजेदश्वान्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† योधयेत्,—इति पाठान्तरम् ।

युक्ते च दैवे^(१) युद्धेत जयप्रेषुरपेतभीः ।
 साम्बा दानेन भेदेन समखैरथवा पृथक् ॥
 विजेतुं प्रथतेतारीन् न युद्धेन कदाचन ।
 अनित्योविजयो यस्मात् दृश्यते युध्यमानयाः ॥
 पराजयश्च संयामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत् ।
 चयाणामयुपायानां पूर्वोक्तानामसम्भवे ।
 तथा युद्धेत संयत्तो* विजयेत रिपुं यथा ॥
 जिला संपूजयेद्वान् ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान् ।
 प्रदद्यात् परिहारांश्च[†] स्थापयेदभयानि च ॥
 सर्वेषान्तु विदिवैषां समासेन चिकीर्षितम् ।
 स्थापयेत् तत्र तदंश्च कुर्याच्च समयक्रियाम् ॥
 प्रमाणानि च कुर्वीत तेषां धर्मान् यथोदितान्”—इति ।

उक्त-प्रकारेण परसैन्यानि निर्जित्य, जितासेतां पूर्वाच्च स्वकीयां
 भुवं राज-धर्मेण[‡] पालयेत् । तदेव धर्मेण पालनं, ‘पुष्पमात्र’—इति
 हतीय-स्नोकेन विशदीक्रियते । यथा, माल्याकार आरामे यदा यदा
 यत् यत्पुष्पं विकसति तदा तदा तदिचिनोति न तु पुष्पलतामुन्मू-
 लयति, तथा प्रजाभ्यः करमाददाने राजा यथोदयं षष्ठं भागं

* युद्धेत सममम्यच्या,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† परिहारार्थं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ राजा धर्मेण,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

(१) पूर्वकालीनपुरुषदेहनिध्यनं सुकृतं दुष्कृतज्ञ फलोन्मुखोभूतं सत्-
 सुदैवं दुर्दैवचेत्यते । तदुक्तम् । “तत्र दैवमभिव्यक्तं पौरुषं पौर्व-
 देहिकम्”—इति ।

मृहीयात् । अंगार-कारकसु वृत्तमुक्तूल्य सर्वात्मना इहति, न तु तथा
प्रजाः पीड़येत् । एतच्च शान्तिपर्वणि दर्शितम्—

“मधुदोहं दुहेद्राङ्गं भ्रमरान् प्रवासयेत् ।
नचेचुवत् पीड़येत्* स्तनांश्वैव विकुट्येत् ॥
जलौकावत्† पिवेद्राङ्गं मृदुनैव नराधिपः ।
व्याघ्रीवदुद्धरेत् पुत्रं न दंशेन च पीड़येत् ॥
यथा च लेखकः पर्णमग्रहुः पादलवचं यथा ।
अतीत्तेनाषुपायेन वर्द्धमानं प्रदापयेत् ॥
ततोभृथ्यस्तोभृथः क्रमाद्वद्धिं समाचरेत्”—इति ।

मनुरपि,—

“क्रयविक्रयमध्वानं भक्तम् सपस्त्वयम् ।
योगं क्षेमम् संप्रेक्ष्य वणिजे दापयेत् करान् ॥
यथा फलेन युज्येत् राजा कर्त्ता च कर्मणाम् ।
तथाऽवेक्ष्य नृपोराङ्गे कल्पयेत् सततं करान् ॥
यथाऽल्पाल्पमदन्वयं वार्योकावत्सषट्पदाः ।
तथाऽल्पाल्पोऽहीतयो राष्ट्राद्राज्ञाऽब्दिकः करः”—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“मासानष्टौ यथा सूर्यस्त्वयं इहति रश्मिभिः ।
सूर्यस्त्वयेवाभ्युपायेन तथा शुल्कादिकं नृपः”—इति ।

* नेत्रवत् पीड़येष्ठोकं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† जलौकावत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ व्याघ्रीवदाहरेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

एतच्च करादानं मालाकार-दृष्टान्तेन प्रतिपादितमितरेषा-
मपि सर्वेषां राज-धर्माणामुपलक्षणम् । ते च धर्माः याज्ञवल्क्येन
दर्शिताः—

“महेतासादः स्थूलस्त्वः द्रवतज्जो वद्धु-सेवकः ।
विनीतः सत्त्वसम्बन्धः कुलीनः सत्यवाक् शुचिः ॥
अदीर्घसूत्रः सूतिमानकुधो* उपरूपस्तथा ।
धर्मिकोऽव्यसनस्त्वैव प्राज्ञः सूरोरहस्यवित् ॥
स्त्र-रन्ध्र-गोप्ताऽन्वीक्षिकां दण्डनीत्यां तथैव च ।
विनीतस्त्वथ वार्त्तायां च याज्ञैव नराधिपः”—इति ।

यएतेऽन्तरङ्गा राजधर्माः, एतएव राजगुणाः—इत्यात्मने† ।
अतएव, “षट्क्रिंशद्वृणोपेतो राजा”,—इत्यस्य सूत्रस्य व्याख्यानावसरे,
महेतासाहादयः उशनसा पठिताः । वहिरङ्गाऽपि राजधर्मा याज्ञ-
वल्क्येन दर्शिताः—

“सुमन्त्रिणः प्रकुर्वीत प्राज्ञान्मौलान् स्थिरान् शुचिन् ।
तैः साद्वै चिन्तयेद्राज्यं विप्रेणाथ ततः स्त्रयम्”—इति ।

मनुरपि,—

“मौलाऽच्छास्त्रविदः शूरान् लभ्यत्वान् कुलोङ्गतान् ।
सच्चिवान् सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीचितान् ॥
तैः साद्वै चिन्तयेन्नित्यं सामादीन् सन्धि-विग्रहान् ।

* सूतिमानकुधो,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† यस्तेऽन्तरङ्गाराजगुणा इत्यात्मने तरते राजधर्माः,—इति स०
पुस्तके पाठः ।

‡ सामान्यं सन्धि-विग्रहम्,—इति पाठान्तरम् ।

स्थानं समुदयं गुप्तिं लभ्य-प्रश्नमनानि च^(१) ॥
 तेषां खं समभिप्रायसुपलभ्य पृथक् पृथक् ।
 समस्तानाञ्च कार्येषु विद्धाद्वितमात्मनः ॥
 सर्वेषानु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ।
 मन्त्रयेत् परमं मन्त्रं राजा सामान्य-संयुतम्* ॥
 नित्यं तस्मिन् समाश्वस्तः सर्वकार्याणि निःच्छिपेत् ।
 तेन सार्वे विनिश्चित्य ततः कर्त्ता समारभेत्”—इति ।
 आरभणीयच्च कर्म, देश-विशेषे दुर्ग-सम्पादनम् । तच याज्ञवल्क्येन
 दर्शितम्,—

“रस्यं यशस्यमाजीव्यं† जाङ्गलं देशमावसेत् ।
 तच दुर्गानि कुर्वेति जनकोशात्मगुप्तये”—इति ॥

दुर्गभेदामनुना दर्शिताः,—

“धन्दुर्गं महीदुर्गमवदुर्गं वाच्चमेव वा ।
 नृदुर्गं गिरिदुर्गच्च समावृत्य वसेत् पुरम् ॥
 सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत्”—इति ।

दुर्ग-संविधान-प्रकारः शान्तिपर्वणि दर्शितः,—

* बाडगुण्णसंयुतम्,—इति पाठान्तरम् ।

† प्रश्नस्यमाजीव्यम्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) तिष्ठत्वनेनेति स्थानं दग्धकोषपुरराङ्गात्मकं चतुर्विधम् । समुदय-
 न्युत्पद्यांते अर्थां अस्मादिति समुदयोधान्यहिरण्याद्युत्पत्तिस्थानम् ।
 आत्मगता राङ्गगता च रक्षा गुप्तिः । लब्धस्य प्रश्नमनं सत्याचे
 अतिपादनादिकम् ।

“दृढ-प्राकार-परिखं हस्त्यश्च-रथ-सङ्कुलम् ।
 उर्जस्त्रिनागरञ्च चलवरापण-शोभितम् ॥
 प्रसिद्ध-व्यवहारञ्च प्रश्नान्तमकुतोभयम् ।
 शृणाव्यं प्राज्ञ-सम्पूर्णं तत्पुरं स्वयमाविशेत्”—इति ।

मनुरपि,—

“तत्यादायुध-सम्पन्नं धन-धात्येन वाहनैः ।
 ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्तैर्यवसेनोदकेन्वनैः ॥
 तस्य मध्ये तु पर्याप्तं कारयेद्गटहमात्मनः ।
 गुप्तं सर्वत्तुकं शुद्धं जल-वृक्ष-समन्वितम्”—इति ।

दुर्ग-संविधानसुक्ता यागादि-धर्मानपि सएवाह,—

“तदधास्योदहेद्वार्याणां सर्वाणां लक्षणान्विताम् ।
 कुले महति समूतां हृदयां रूप-समन्विताम्* ॥
 पुरोहितञ्च कुर्वेति वृणुयादेव चर्लिजम् ।
 तेऽस्य गृहानि कर्माणि कुर्यावैतानिकानि च ॥
 यजेत राजा क्रतुभिर्विवधैराप्तदक्षिणैः ।
 यज्ञार्थाणां चैव विप्रेभ्यो दद्याङ्गान् धनानि च ॥
 सांवत्सरिकमासैश्च राष्ट्रादाहारयेदलिम् ।
 स्थाच्चाच्चाय-परोलोके वर्त्तत पितृवन्नृषु”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

* रूपगुणान्विताम्,—इति पाठान्तरम् ।

† धर्मार्थाणां,—इति पाठान्तरम् ।

“पुरोहितश्च कुर्वीत दैवज्ञमपि चाधिकम् ।
दण्डनीत्याच्च कुशलमर्थव्याङ्गिरसे तथा ॥
ओत-स्मार्त-क्रिया-हेतोर्दृष्टुयादेव चर्लिजः ।
यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीत विधिवद्भूरि-दक्षिणान् ॥
भोगांश्च दद्याद्विपेभ्यो वस्तुनि विविधानि च ।
स-दान-मान-सत्कारैर्वासयेत् ओचियान् सदा”—इति ।

मनुरपि,—

“स्त्रियमाणोऽप्याददीत न राजा ओचियात् करम् ।
न च चुधाऽस्य संसीदेत् ओचियो विषये वसन् ॥
यस्य राजस्तु विषये ओचियः सीदति चुधा ।
तस्यापि तत् चुधा राष्ट्रमचिरादेव सीदति ॥
श्रुत-वृत्ते विदिवाऽस्य वृत्तिं धर्मां प्रकल्पयेत् ।
संखेत् सर्वतस्मैन् पिता पुत्रमिवौरसम्”—इति ।

आनुशासनिकेऽपि,—

“शाला-प्रपा-तडागानि देवताऽप्यतनानि च ।
ब्राह्मणावस्थश्चैव कर्त्तव्यं नृपसन्तमैः ॥
ब्राह्मणा नावमन्तव्याः भस्म-क्षत्रादवाग्न्याः ।
कुलसुत्याटयेयुक्ते क्रोधाविष्टा द्विजातयः ॥
दुष्टानां शासनं धर्मः शिष्टानां परिपालनम् ।
कर्त्तव्यं भूमिपालेन नित्यं कार्येषु चार्ज्जवम्”—इति ।

आन्तिपर्वण्यपि,—

“वालातुरेषु भूतेषु परिचाणं कुरुद्वह ।

शरणागतेषु कारणं कुर्यात्तत्र समाहितः ॥
भरणं सर्वभूतानां रक्षणापि सर्वशः ।
यष्टव्यं क्रतुभिर्नित्यं दातव्यञ्चाप्यपीडया ॥
प्रजानां रक्षणं कार्यं न कार्यं कर्म गर्हितम् ।
आश्रमेषु यथाकालं चैलं भोजन-भाजनम् ।
खयन्तूपहरेद्राजा सत्कात्य विधिपूर्वकम् ।
आत्मानं सर्वकार्याणि तापसे राज्यमेवच ॥
निवेदयेत् प्रयत्नेन तिष्ठेत् प्रक्षश निव्यशः ।
विक्रमेण महीं लब्ध्वा प्रजाधर्मेण पालयन् ॥
आहवे निधनं कुर्याद्राजा धर्म-परायणः ।
आहवे च महीं लब्ध्वा ओचियायोपपादयेत्”—इति ।

मनुः,—

“मोहाद्राजा खराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेच्या ।
सेऽचिराद्वृश्नते राज्याज्जीविताच्च सवान्धवः ॥
शरीर-कर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।
तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्र-कर्षणात्”—इति ।

दिन-चर्या तु मनुना दर्शिता,—

“उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः ।

ज्ञत्वाऽग्निं ब्राह्मणंश्चार्च्य प्रविशेच्च सभां शुभाम्”—इति ।

सत्यन्तरेऽपि,—

* ततः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“प्रातस्त्याय नृपतिः कुर्याद्गत्स्य धावनम् ।
 स्थान-शालां समागत्य स्थाला पूतेन वारिणा ॥
 अर्धं दला तु देवाय भास्कराय समाहितः ।
 ततोऽलङ्कृत-गाचः सन् वक्त्रमालोक्य मन्त्रवित् ॥
 घृत-पात्रं[†] तु विप्राय दद्यात् सकनकं नृपः”—इति ।
 याज्ञवल्क्योऽपि,—
 “क्षत्तिकुपुरोहिताचार्यैराशीर्भिरभिनन्दितः ।
 दृष्ट्वा ज्योतिर्विदोवैद्यान् दद्याङ्गाः काच्चनं महीम् ।
 नैवेश्विकानि च तथा श्रोत्रियाणां गृहाणि च”—इति ।
 नैवेश्विकानि विवाहोपयोगीनि कन्याऽलङ्कारादीनि । दानानन्तरं
 छत्रं मनुराह—

“तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत् ।
 विसृज्य च प्रजाः सर्वाः मन्त्रयेत् सह मन्त्रिभिः ॥
 गिरिष्ठं समारह्य प्राप्तादं वा रहेगतः ।
 अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेताविभावितः ॥
 मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतक्षमः ।
 चिन्तयेत् धर्मकामार्थान् साद्धूं तेरेकएवच ॥
 कन्यानां सम्प्रदानस्य कुमाराणां रक्षणम् ।
 दूतस्य प्रेषणस्त्रैव कार्यश्चेषं तथैवच ॥
 अन्तःपुर-प्रजानास्त्र प्रणिधीनास्त्र चेष्टितम् ।

* मन्त्रवत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† छतपात्रे,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गस्य तत्त्वतः ॥
 अनुरागापरामौ च प्रचारं मण्डलस्य च ।
 अरेरवन्तरं मित्रसुदासीनं तथोः परम् ॥
 तान् सर्वानभिसन्दथात् सामादिभिरुपक्रमैः ।
 वस्त्रैश्चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च ॥
 सन्धिं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च ।
 दैधीभावं संश्रयं च षड्गुणांश्चिन्तयेत्सदा ॥
 आसनस्त्रैव यानस्य सन्धिं विग्रहमेवच ।
 कार्यं वीक्ष्य प्रयुक्तीत दैधं संश्रयमेवच ॥
 उपेतारमुयेयस्य सर्वापाचारांश्च कृत्स्नः ।
 एतत्त्वयं समाप्तिय प्रयतेतार्थसिद्धये” ॥

अष्टविधलक्षु कर्मण उशनसा प्रदर्शितम्—

“आदाने च विसर्गं च तथा प्रैषनिषेधयोः ।
 पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेचणे ॥
 दण्डशुद्धोः समायुक्तस्नेनाष्टगतिकोनृपः” ।

शुद्धिः प्रायश्चिन्तम् । पञ्चवर्गस्तु, कापटिक-दाम्भिक-गृहपति-वैदे-
 इक-तापस-व्यञ्जनास्त्रराः । कर्मणामारम्बोपायः, पुरुष-द्रव्य-संपत्, विनि-
 पात-प्रतीकारः, कार्यसिद्धिरिति वा पञ्चवर्गः* ।

“एवं सर्वमिदं राजा सह संमन्त्रय मन्त्रिभिः ।
 व्यायाम्यास्त्रुत्य मध्याक्षे भोक्तुमन्तःपुरं ब्रजेत् ॥
 तत्रात्मम्भूतैः कालज्ञैरहर्षार्थैः परिचारकैः ।

* शुद्धिरित्वारभ्य, पञ्चवर्गः,—इत्यन्तो यस्योनास्ति मु० पुस्तके ।

सुपरीचितमन्वाद्यमद्यान्नैर्विषापहैः ॥
 विषप्तैरगदैश्चास्य सर्वद्रव्याणि योजयेत् ।
 विषप्तानि च रदानि नियतोधारयेत्पदा ॥
 परीचिताः स्त्रियश्वैनं व्यजनोदकधूपनैः ।
 वेषाभरणसंयुक्ताः संस्थृशेयुः समाहिताः ॥
 एवं प्रयत्नं कुर्वीत यान-श्याऽसनाशने ।
 खाने प्रसाधने चैव सर्वालङ्कारकेषु च ॥
 भुक्तवान् विहरेचैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ।
 विहृत्य च यथाकामं* पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥
 अलङ्कृतश्च संपश्चेदायुधीयं पुनर्जनम् ।
 वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राणाभरणानि च ॥
 सन्ध्याच्छोपास्य शृणुयादन्तर्वेशमनि शस्त्रभृत् ।
 रहस्याख्यायिनां चैव प्रणिधीनाच्च चेष्टितम् ॥
 गता कत्ताऽन्तरं सम्यक्† समनुज्ञाय तं जनम् ।
 प्रविशेषोजनार्थन्तु स्त्री-दृतोऽन्तःपुरं पुनः ॥
 तत्र भुक्ता पुनः किञ्चिन्नूर्थघोषैः प्रहर्षितः ।
 संविशेष यथाकालमुनिष्ठेच गतक्षमः ॥
 एतदिधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः ।
 अख्यस्यः सर्वमेवैतत् भृत्येषु विनिवेशयेत्”—इति ।
 धर्मान्तरमाइ मनुः—

* यथाकालं,—इति पाठान्तरम् ।

† सन्ध्यत्,—इति पाठान्तरम् ।

“सङ्गामेष्वनिवर्त्तिं प्रजानाच्चैव पालनम् ।
 शुश्रूषा ब्राह्मणानाच्च राज्ञः श्रेयस्करं परम् ॥
 अलभ्यच्चैव लिप्तेत लभ्यं रक्षेच्च यत्तः ।
 रक्षितं वर्ढयेच्चैव उद्धं पात्रेषु निःच्चिपेत् ॥
 अमाययैव वर्त्तेत न कथञ्चन मायया ।
 बुद्धेतारि-प्रयुक्तान्तु मायां नित्यं सुसंवृतः”—इति ।
 शान्तिपर्वत्यपि,—
 “व्यसनानि च सर्वाणि नृपतिः परिवर्जयेत् ।
 लोक-संग्रहणार्थाय कृतकव्यसनी भवेत्”—इति ।
 तानि व्यसनानि मनुना दर्शितानि,—
 “दश काम-समुत्थानि तथाऽष्टौ क्रोधजानि च ।
 मृगयाऽक्षो दिवास्त्रप्नः परीवाहः स्त्रियोमदः ॥
 तौर्यचिकं दृच्छाऽढाळ्या कामजोदशकोगणः ।
 पैश्चुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्याऽस्त्रयाऽर्थ-दूषणम् ॥
 वागदण्डजच्च पारुषं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ।
 कामजेषु प्रश्नको हि व्यसनेषु महीपतिः ॥
 वियुज्यतेर्थ-धर्माभाँ क्रोधजे खात्मनैव तु ।
 द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वं कवयोविदुः ॥
 तं यत्क्रेन त्यजेष्ठोभं त्याज्यौ ह्येतौ गणाबुभौ ।
 पानमज्ञाः स्त्रियश्वैव मृगया च यथाक्रमम् ॥
 एतत्कष्टतमं विद्याच्छतुष्कं कामजे गणे ।
 दण्डस्य पातनच्चैव वाक् पारुष्यार्थदूषणे ॥

क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्विकं सदा ।
व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते ॥
व्यसन्यधो हि ब्रजति खर्यात्यव्यसनी मृतः”—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“व्यसनानि परित्यज्य सप्त मूलहराणि च^(१) ।
आत्मा रिपुभ्यः संरक्ष्योवहिर्मन्त्र-विनिर्गमात् ॥
स्थान-वद्धि-क्षय-ज्ञान-षाढुगुण्ठ-विजितात्मना ।
भवितव्यं नरेन्द्रेण न कामवशवर्त्तिना* ॥
प्रागात्मा मन्त्रिणश्चैव ततोमृत्यामहीमृता ।
ज्ञेयाश्वानन्तरं पौराविह्वेत ततोऽरिभिः ॥
अख्लेतानविनिर्जित्य वैरिष्णोविजिगीषते ।
शोऽजितात्माऽजितामात्यः शत्रुवर्गेण वाधते”—इति ।

तदेवमुक्त-धर्मकलापेन संयुक्तो राजा प्रजाः पालयेत् । तदुक्तं
मनुना,—

“एवं सर्वे विधायेद्भितिकर्त्तव्यमात्मनः ।
युक्तश्चैवाप्रमन्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः”—इति ।
प्रजा-रक्षणे राज्ञः श्रेयोविशेष ऐहिक आमुमिकश्च शान्तिपर्वणि-

दर्शितः,—

* प्रजासु समवर्त्तिना,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) कामजेषु पानादिचतुर्व्यं क्रोधजेषु दण्डपातनादिचिकं च कष्टतमत्वे-
नोक्तम् । तात्वेवाच ‘सप्त’ इव्वेन निर्दिश्यन्ते । तान्येव च कष्टतमत्वात् मल-
हराणीयुच्यन्ते ।

“स्त्रियश्च पुरुषामार्गं सर्वालङ्कार-भूषिता ।
निर्भयाः प्रतिपद्यन्ते यदा रक्षति भूमिपः ॥
धर्ममेव प्रपद्यन्ते न हिंसन्ति परस्परम् ।
अनुयुद्धन्ति* चान्योन्यं यदा रक्षति भूमिपः ॥
यजन्ते च महायज्ञैस्त्रयोवर्णाः पृथग्विधैः ।
युक्ताश्वाधीयते वेदान् यदा रक्षति भूमिपः ॥
यदा राजाऽयुधं श्रेष्ठमादाय वहति प्रजाः ।
महता वलयोगेन तदा लोकान् समन्वयते”—इति ।

रामायणेऽपि,—

“यः क्तियः स्वधर्मेण पृथिवीमनुशास्ति वै ।
स लोके लभते वीर्यं यशः प्रेत्य च सङ्गतिम्”—इति ।
अपालने दोषः शान्तिपर्वणि दर्शितः,—
“यानं वस्त्राण्यलङ्कारान् रक्षानि विविधानि च ।
इरेयुः सहस्रा पापाः, यदि राजा न पालयेत् ॥
पतेष्वज्ञविधं शस्त्रं न कृषिन वणिकपृथः ।
मञ्जेष्वधर्मस्त्वयी न स्थात् यदि राजा न पालयेत्”—इति ।
॥०॥ इति राज-धर्म-प्रकरणम् ॥०॥

—१४०—

* अत्र, अनुरूप्यन्ति,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अथ वैश्य-धर्म-प्रकरणम् ।

क्रम-प्राप्तान् वैश्यस्यासाधारण-धर्मानाह,—

लाभकर्म तथा रत्नं गवां च परिपालनम् ।

कृषि-कर्मच वाणिज्यं वैश्य-दृतिरुदाहता ॥६३॥

लाभार्थं कर्म, लाभकर्म; कुसीदाद्युपजीवनभित्यर्थः । रत्नं मणि-
मुक्तादि । तेन च तत्परीक्षण-क्रय-विक्रया उपलक्ष्यन्ते । गवां पालनं
हणोदकप्रदान-वन्धन-मोचन-दोहनादि । कृषिकर्म, भूमिकर्षण-वीज
वापनादि । वाणिज्यं क्रयिक-धान्यादि-क्रय-विक्रयै । कुसीदादीनां
वैश्य-धर्मलमाह याज्ञवल्क्यः,—

“कुसीद-कृषि-वाणिज्यं पाशुपाल्यं विशः स्मृतम्”—इति ।

मनुरपि,—

“पशुनां रक्षणं दानमित्याऽध्ययनमेवच ।

वणिक्पथं कुसीदच्च वैश्यस्य कृषिमेवच”—इति ।

समादिशदिति शेषः । वराहपुराणेऽपि,—

“खाधायं यजनं दानं कुसीद-पाशुपालनम् ।

गोरक्षां कृषिवाणिज्यं कुर्यादैश्चो यथाविधि”—इति ।

पशुपालनं अजाश्वादि-पालनं, गोशब्दस्य पृथगुपात्तलात् । आनु-
शासनिके विक्रय-द्रव्याणपि निर्दर्शितानि,—

“तिल-चर्म-रसास्वैव विक्रयाः पशुवाजिनः ।

वणिक्पथमुपासीनैर्वैश्य-पथि-स्थितैः”—इति ।

आन्तिपर्वणि जावाल्युपाख्यान-प्रसङ्गेन वैश्यधर्मासुलाधारेणोदिताः,—

लाभकर्मादीनि वाणिज्यान्तानि, तानि सर्वाणि वैश्वदृत्तिः वैश्यस्य
जीवनहेतुः—दृत्यर्थः । तदुक्तं मार्कण्डेये,—

“दानमध्ययनं यज्ञोवैश्यस्यापि चिधैव सः ।

वाणिज्यं पाशुपाल्यच्च कृषिवैश्यस्य जीविका”—इति ।

अर्ध-विज्ञानादयो वैश्यधर्मलेन द्रष्टव्याः । अतएव मनुना वैश्यधर्मेषु
पठिताः,—

“वैश्यस्तु कृत-संस्कारः कृत्वा दार-परिग्रहम् ।

वार्त्तायां नित्ययुक्तः स्यात् पशुनाच्चैव रक्षणे ॥

प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून् ।

न च वैश्यस्य कामः स्यात् रक्षेयं पशुनिति ॥

वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथच्चन् ।

मणि-मुक्ता-प्रवालानां सौहानां तान्तवस्य च ॥

गन्धानाच्च रसानाच्च विद्यादर्घवलावलम् ।

वीजानामुप्तिविच्च स्यात् चेत्र-दोष-गुणस्य च ॥

मान-योगांश्च जानीयात्तुला-योगांश्च सर्वतः ।

सारासारच्च भाण्डानां देशानाच्च गुणागुणम् ॥

लाभालाभच्च पण्णानां पशुनाच्च विवर्णनम् ।

भृत्यानाच्च भृतिं विद्याङ्गाषाश्च विविधानृणाम् ।

द्रव्याणां स्यान-योगांश्च क्रयं विक्रयमेवच ॥

धर्मेण च द्रव्य-दृद्धावातिष्ठेद्यत्वमुत्तमम् ।

दद्याच्च सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नतः”—इति ।

कृषि-वाणिज्य-गोरक्षाः वार्त्ताशब्देनोच्यन्ते, मानयोगा अच्छलि-

प्रस्तादि-साध्याः । मूलवचने 'साभकर्म'-इत्यत्र, 'लौहकर्म'-इति केचित पठन्ति । लौहस्य सुवर्णरजतादेर्घपरिज्ञान-क्रयादिकं* तत्कर्मेति व्याख्येयम् । लौहानांतेति मनुपठितलात् । यथोक्तधर्मानुष्ठाने फलमाश्वेषिके वर्णितम्,—

“वणिग्धर्मेत्वं सुच्चन् वै देव-ब्राह्मण-पूजकः ।

स वणिक् स्वर्गमाप्नोति पूज्यमानोऽप्सरोगणैः”—इति ।

वैपरीत्ये देषः शान्तिपर्वणि दर्शितः,—

“यः करोति जनान् साधून् वलिकर्मणि वच्चनम् ।

स याति नरकं घोरं धनं तस्यापि हीयते”—इति ।

॥०॥ इति वैश्वधर्म-प्रकरणम्॥०॥

क्रम-प्राप्नाश्वृद्धस्यासाधारण-धर्मानाह,—

शूद्रस्य दिज शुश्रूषा परमेधर्मउच्यते ।

अन्यथा कुरुते किञ्चित्तद्वेत्तस्य निष्फलम्॥६४॥

अत्र, दिज-शब्दो ब्राह्मण-परः, तत्-शुश्रूषायाः परमत्वं निः-
श्रेयस-हेतुलात् । तदाह मनुः,—

“विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनाम् ।

शुश्रूषैव तु शूद्रस्य धर्मो नैश्रेयसः परः ॥

शुचिरूप्त्य-शुश्रूषुर्मृदुः शान्तोऽनहंकृतः ।

ब्राह्मणोपाश्रयोनित्यमुत्कृष्टां जातिमशुते”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

* रजतादेर्घपरीक्षाज्ञानक्रयादिकं, —इति मु० पुस्तके पाठः

“दिज-शुश्रूषैवैष पाकयज्ञाधिकारवान् ।

निजान् जयति वै लोकान् शूद्रोधन्यतसः सृतः”—इति ।

आनुशासनिकेऽपि,—

“रागोद्देषश्च मोहश्च पारुष्यञ्च नृशंसता ।

शावच्च दीर्घैरत्वमतिमानमनाच्चवम् ॥

अमतच्चातिवादश्च पैशुन्यमतिलोभता ।

निक्तिश्चायविज्ञानं जनने शूद्रमाविश्त् ॥

दृष्ट्वा पितामहः शूद्रमभूतनु तामसैः ।

दिज-शुश्रूषणं धर्मं शूद्राणां च प्रयुक्तवान् ॥

नश्वन्ति ताममाभावाः शूद्रस्य दिजभक्तिः ।

दिज-शुश्रूषया शूद्रः परं श्रेयोऽधिगच्छति”—इति ।

परम्,—इति विशेषणादन्येऽपि केचन धर्माः सन्तोति गम्यते । ते च देवलेन दर्शिताः,—“शूद्रधर्मास्त्विवर्ण-शुश्रूषा कलत्रादि-पोषणं कर्षण-पशुपालन-भारोदहन-पश्यवहार-चित्रकर्म-नृत्य-गीत-वेणु-वीणा-मुरज-मृद्ग-वादनानि”—इति । विष्णुपुराणेऽपि,—

“दानञ्च दद्याच्छूद्रोऽपि पाकयज्ञैर्यजेत च ।

पित्रादिकच्च वै सर्वं शूद्रः कुर्वीत तेन वा”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“भार्यारतः शुचिर्मृत्य-भर्ता श्राद्ध-क्रिया-परः ।

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्च यज्ञान्व हापयेत्”—इति ।

शान्तिपर्वणेऽपि,—

“साहाकार-नमस्कार-मन्त्रं शूद्रे विधीयते ।

ताभ्यां शूद्रः पाकयज्ञैर्यजेत् ब्राह्मणान्* खयम् ॥
 सञ्चयांश्च न कुर्वेत जातु शूद्रः कथञ्चन ।
 सेवया हि धनं लब्ध्वा वशे कुर्याद्ग्रीयसः ॥
 राजा दानमनुज्ञातः कामं कुर्वेत धार्मिकः”—इति ।
 आनुशासनिकेऽपि,—

“अहिंसकः शुभाचारोदेवता-द्विज-पूजकः ।
 शूद्रोधर्म-फलैरिष्टैः स्वधर्मेणैव दुज्यते”—इति ।

न केवलं विप्र-शूश्रूषा निश्चेयसार्था, अपि तु वृत्त्यर्थाऽपि । अत
एव प्रकल्पमाना वृत्तिर्मनुना दर्शिता,—

“प्रकल्पा तस्य वै वृत्तिः स्वकुटुम्बाद्यर्थार्हतः ।
 शक्तिच्छावेक्ष्य दाक्ष्यञ्च† भृत्यानाञ्च परिग्रहम् ॥
 उच्छिष्ठमन्वं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ।
 पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छदाः”—इति ।

आन्तिपर्वत्येष्यपि,—

“यश्च कश्चिद्विजातीनां शूद्रः शूश्रूषुराव्रजेत् ।
 प्रकल्पा तस्य तैराङ्गद्वृत्तिर्धर्मविदोजनाः ॥
 हृत्र-वेष्टन-पुञ्जानि उपानद्वाजनानि च ।
 यातयामानि देयानि शूद्राय परिचारिणे”—इति ।

अन्यथा द्विज-शूश्रूषामन्तरेण यदि किञ्चित् पाकयज्ञादिकं
कुर्यात्, तत्सर्वं निष्कलं भवेत् । तदुक्तं मनुना,—

* ब्रह्मवान्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† भक्तिच्छ,—इति मु० पुस्तके शाठः ।

“विप्र-सेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कथते ।
 अदतोऽन्यद्विष्ट कुरुते तद्वेत्तस्य निष्कलम्”—इति ।
 तस्मात् द्विज-शूश्रूषैव तस्य परमोधर्मः, चत्त्वय-वैश्य-शूश्रूषा तु
 केवल-वृत्त्यर्थलादपरमोधर्मः । अतएव मनुना, विप्र-शूश्रूषायाउभ-
 चार्यलमितर-शूश्रूषायाः केवल-वृत्त्यर्थलञ्च दर्शितम्,—

“शूद्रसु वृत्तिमाकाङ्गन् चत्त्वमाराधयेद्यदि ।
 धनिनं वाऽप्युपाराधय वैश्यं शूद्रोजिजीविषेत् ॥
 स्वर्गार्थमुभयार्थं वै विप्रानराधयेत् तु सः* ।
 जात-ब्राह्मण-शब्दः स्यात् सा ह्यस्य छत्रकृत्यता”—इति ॥
 यदा द्विज-शूश्रूषया जीवितुं न शक्नोति, तदा किं कुर्या-
 दित्यतआह,—

लवणं मधु तैलञ्च दधि तक्रं घृतं पयः ।
 न दुष्येच्छूद्रजातीनां कुर्यात्सर्वेषु विक्रयम्॥ई५॥

शूश्रूषया जीवितुमशक्तोजीवनाय लवणादिषु सर्वेषु विक्रयं
 कुर्यात्† । ननु, लवणादीनि विक्रीयमाणानि विक्लेतुर्देषमावहन्ति ।
 तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“फलोपलक्ष्मीमसोमनुष्यापूपवीरुधः ।
 तिलौदनरसक्षारान् दधि च्छीरं घृतं जलम्॥

* ब्राह्मणानेव राधयेत्,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

† जातब्राह्मणशब्दस्य नह्यस्य छत्रकृत्यता,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ यदि शूश्रूषया जीवितुं न शक्नोति, जीवनाय लवणादिविक्रयं कुर्यात्,
 —इति मु० पुस्तके पाठः ।

वसा-रस-मधूच्छिष्ट-मधु-लाक्षा* सर्वहिषः ।
 मृत्त्वर्म-पुष्प-कुतप-केश-तक्र-विष-चितीः ॥
 कौश्ले-नील-लवण-मांसेकशफ-सीसकान् ।
 शाकार्द्वैषधि-पिण्डाक-पश्चु-गन्धांस्तथैव च ॥
 वैश्य-वृत्त्याऽपि जीवन्नो विक्रीणीत कदाचन ।
 लाक्षा-लवण-मांसानि वर्जनीयानि विक्रये ॥
 पयोदधि च मदं च हीनवर्ण-कराणि च”—इति ।
 हीनवर्णः शूद्रः । मैत्रम्, अस्य ब्राह्मण-विषयतात् । अतएव मनुः—
 “सद्यः† पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च ।
 अहेण शूद्रोभवति ब्राह्मणः चौर-विक्रयात्”—इति ।
 शूद्रस्तु लवणादीनि विक्रीणन्नपि न दुष्टेत् ॥। ‘विक्रीणन्’—इति
 पदं वृत्त्यमाण-स्नोकादनुषज्य योजनीयम् । याज्ञवल्क्योऽपि शूद्र-
 षया जीवितुमशक्तस्य शूद्रस्य वाणिज्यादिकमाह,—
 “शूद्रस्य द्विज-शूद्रूषा तयाऽजीवन् वणिग्मवेत् ।
 शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेत् द्विजाति-हितमाचरन्”—इति ।
 यैः कर्मभिर्दिजातयः शूद्रूष्वन्ते, तैरित्यर्थः । मनुरपि,—

* शूद्रासवमधूच्छिष्टमधुलाक्षाः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† पयोदधि च,—इत्यदि, शूद्रः,—इत्यन्तं नास्ति मुद्रितातिरिक्तपुस्त-
 केषु ।

‡ सम्यक्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ चौरविक्रयी,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ शूद्रस्तु लवणादीनि विक्राणन्न हि दुष्टति,—इति स्नोकार्द्वैषयेव लि-
 खितमस्ति सु० पुस्तके ।

“अशकुवंस्तु शूद्रूषां शूद्रः कर्तुं द्विजन्ननाम् ।
 पुत्रदारात्ययं प्राप्तोजीवेत्कारुक-कर्मभिः ॥
 यैः कर्मभिः सुचरितैः शूद्रूष्वन्ते द्विजातयः ।
 तानि कारुक-कर्माणि शिल्पानि विविधानि च”—ति ॥
 शूद्रस्यापि वर्ज्यानाह,—
 विक्रीणन् मद्य-मांसानि ह्यभक्षस्य च भक्षणम् ।
 कुर्वन्नगम्या गमनं शूद्रः पतति तत्क्षणात् ॥६६॥
 कपीला-स्त्रीर-पानेन ब्राह्मणी-गमनेन च ।
 वेदाश्वर-विचारेण शूद्रः पतति तत्क्षणात्* ॥६७॥
 मदं च बङ्गविधं; ताल-पानस-द्राक्ष-माधूक-खार्जुरादिकम् ।
 अभक्ष्यं गो-मांसादि । अगम्या भगिन्नादयः† । स्यष्टमन्यन् ।
 ॥०॥ इति शूद्र-धर्म-प्रकरणम् ॥०॥
 प्रख्याता हि पराश्र-सृतिरिह सृत्यागमख्यापनं
 धर्मावर्ण-चतुष्टयी-बङ्गमता साधारणाख्याभिधा ।
 अद्यस्त्राक्षिक-शिष्ट-नाम-विहितः षट्कर्म-पूतोऽपरः
 पूर्वाध्याय-निष्ठपितं तदखिलं व्याख्यत् सुधार्माध्वः ॥

इति श्रीराजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-श्रीवीर-वुक-
 भूपाल-साम्राज्य-धरन्वरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराश्र-सृति-
 व्याख्यायां प्रथमोऽध्यायः ॥०॥

* शूद्रस्याग्नालताभियात्,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† ब्राह्मणादयः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युः तं नमामि गजाननम् ॥

प्रथमेऽध्याये व्यासेन पृष्ठयोर्वर्ण-चतुष्टय-साधारणासाधारण-धर्म-
योर्मध्ये साधारण-धर्मं संक्षिप्तासाधारण-धर्मः प्रपञ्चितः, अद्येदानीं
संक्षिप्तः साधारण-धर्मां द्वितीयेऽध्याये प्रपञ्चते ।

अथवा, पूर्वाध्यायामुम्भिक-धर्म-प्राधान्येन प्रवृत्तः, अयन्तु
ऐहिक-जीवन-हेतु-धर्म* प्राधान्येन प्रवर्तते । तत्रादावध्याय-प्रति-
पाद्यमर्थं प्रतिजानीते,—

अतः परं गृहस्थस्य कर्माचारं† कलौ युगे ।

धर्मं साधारणं शक्त्या चातुर्वर्ण्याश्रमागतम् ॥१॥

तं प्रवद्ध्याम्यहं पूर्वं पराशर-वचेयथा ।

अतः परं, चातुर्वर्ण-साधारण-धर्म-संक्षेपेणादुन्नरस्मिन् काले ।
सएव विस्तर-कथनस्थोचितोऽवसरः । बङ्ग-गन्ध-पाठ-शक्ति-रहितान्
मन्द-प्रज्ञान् प्रति संक्षेपेणाभिहिते सति, समर्थानामुक्तमप्रज्ञानां
बुद्धिस्थलात्तान् प्रति विस्तरेण कथयितुमुचितलात् । अतएवाङ्ग-
राचार्याः,—

* 'धर्म' पदं नास्ति मु० पुस्तके ।

† धर्माचारं,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

“संक्षेप-विस्तराभ्यां हि मन्दोन्नमधियां नृणाम् ।

वस्तुच्यमानमप्यन्तःकरणं तेन हृष्टते”—इति ।

यदा, अतःपरं आमुम्भिक-प्रधान-धर्म-कथनादनन्तरम् । “षट्-
र्माभिरतः” “सन्ध्या खानम्”—इत्यादिना ह्यामुम्भिक-फले धर्मेऽभि-
हिते सत्येहिक-फलस्य कृत्यादि-धर्मस्य बुद्धिस्थलात् तदभिधानस्य
युक्तोऽवसरः ।

वस्त्यमाणस्य कृत्यादि-धर्मस्य ब्रह्मचारि-वनस्थ-यतिष्वसभवमभि-
प्रेत्य तद्योग्यमाश्रमिणं दर्शयति,—‘गृहस्थस्य’—इति । कृत-त्रेता-द्वाप-
रेषु वैश्यस्यैव कृत्यादावधिकारोन तु गृहस्थमात्रस्य विप्रादेरतोविशिन-
ष्टि,—‘कलौ युगे’—इति । कर्मशब्देषोळोके व्यापारमात्रे प्रयुज्यते,
आचारशब्दश्च धर्मरूपे शास्त्रीये व्यापारे । कृत्यादेषु युगान्तरेषु
कर्मलं, कलावाचारलमित्युभयरूपत्वमस्ति । तथैवाश्रमान्तरेषु कर्मलं
गार्हस्थ्ये लाचारलमित्युभयरूपता । तदिवक्त्या ‘कर्माचारम्’ इत्युक्तम् ।
कलौ गृहस्थस्य याजनादीनां दुर्लभलाज्जीवन-हेतुतया कृत्यादि-वि-
धानादाचारलमुपपत्तम् ।

कृत्यादेः साधारण-धर्मस्युपपादयति,—‘चातुर्वर्णाश्रमागतम्’
—इति । चतुर्वर्णाएव चातुर्वर्णम् । तत्र सर्वचैव प्रसिद्धः आश्रमो-
गार्हस्थरूपः । सन्ति हि शूद्रस्यापि विवाह-पञ्चमहायज्ञादयो
गृहस्थ-धर्माः । एतत् सर्वमस्माभिः उत्तरचाश्रम-निरूपणे विस्तृम-
भिधास्यते । तस्मिन्ब्राह्मणे विधानात् साधारणम् । पराशरशब्देनाचा-
तीतकल्पोत्पन्नोविवक्तिः । एतदेवाभिव्यज्ञयितुं ‘पूर्वम्’—इत्युक्तम् ।
पूर्वकल्प-सिद्धं पराशर-वाक्यं कलि-धर्मं कृत्यादौ यथा वृत्तं, तथैवाहं

मं प्रवक्ष्यामि । अतः सम्प्रदायागत्वात् कृष्णादेराचारतायां न विवादः
कर्त्तव्यः—इत्याश्रयः । ‘गुरुतरविषये विनयः कर्त्तव्यः’ इति शिष्टा-
चारं शिक्षयितुं ‘शक्त्या सम्प्रवक्ष्यामि’ इत्युक्तं, न तु कस्मिंश्चद्भूर्मे
खस्याशक्तिं द्योतयितुम् । कलि-धर्म-प्रवीणस्य पराश्रमस्य तत्राशक्त्या
सम्भवात् ॥

प्रतिज्ञातं धर्मं दर्शयति,—

षट्कर्म-सहितोविप्रः कृषिकर्म च कारयेत् ॥२॥

षट्कर्माणि पूर्वोक्तानि; यजनादीनि, सन्ध्याऽदीनि च । तैः
सहितोविप्रः इत्यृष्टकैः शूद्रैः कृषिं कारयेत् । न च याजनादीनां
जीवन-हेतुत्वात् किमनया कृष्णेति वाच्यं, कलौ जीवन-पर्याप्तया
याजनादीनां दुर्लभत्वात् । यत्तु मनुनोक्तम्,—

“वैश्य-दृच्या तु जीवंसु ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ।

हिंसा-भयात् पराधीनां * कृषिं यन्नेन वर्जयेत् ॥

कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सदिग्द्विता ।

भृमिं भृमिश्यांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम्”—इति ।

तत् खयङ्कृताभिप्रायम् । अन्यथा, मनोः ख-वचन-विरोधात् ।
खेनैव कृषिरभ्युपगता;

“उभाभ्यामयजीवंसु कथं स्थादिति चेऽवेत् ।

कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेद्यशस्य जीविकाम्”—इति ।

यनुकूर्मपुराणे खयं कृता कृषिरभ्युपगता,—

* जीवहिंसाप्रदामेवां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“खयं वा कर्षणं कुर्यादाणिज्यं वा कुसीदकम् ।
कष्टा * पापीयसी वृत्तिः कुसीदन्तां विवर्जयेत्”—इति ।
तत्र, अस्य वचनस्य कुसीद-निन्दा-परत्वात् । अतएव नारदः,—
“आपत्स्खलिपिच कष्टासु ब्राह्मणस्य न वाहूषम्”—इति ।
ननु, वृहस्पतिः खयङ्कृत्यां कृषिमङ्गीचकार,—

“कुसीद-कृषि-वाणिज्यं प्रकुर्वीताखयंकृतम् ।

आपत्काले खयं कुर्वन्नैनसा युज्यते द्विजः”—इति ।

वाढं, कारयितुमयशक्तस्य तत्कृत्यलम्, ‘आपत्काले’—इति विशे-
षितत्वात् । ननु, कारयित्वलमप्यापद्विषयमेव, कृषेवैश्य-धर्मत्वादिप्रस्तु
याजनादीनामेव मुख्य-जीवन-हेतुत्वात् । एवं तर्हापत्तारतम्येन
व्यवस्थाऽस्तु । अल्पापदि कारयित्वलमत्यन्तापदि कर्त्तुलम्,—इति ।
अथवा, युग-भेदेन व्यवस्थायतां; युगान्तरेषु कारयित्वलमापद्वर्मः,
कलौ मुख्यधर्मः, प्राधान्येनोपक्रम्य प्रतिपादनात् ।

तत्र, कृषौ इत्वाक्षयं वलीवर्द्ध-संख्या-नियममाह इतारीतः,—

“अष्टागवं धर्म्यहलं षड्गवं जीवितार्थिनाम् ।

चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम्”—इति ।

तत्रान्तौ पक्षौ हेयौ † इतरावपि क्रमेण मुख्यानुकूलौ द्रष्टव्यौ ॥

कृषौ वर्ज्यान् वलीवर्द्धानाह,—

स्तुधितं तृषितं श्रान्तं वलीवर्द्धं न योजयेत् ।

हीनाङ्गं व्याधितं क्षीवं दृष्टं विप्रोन वाहयेत् ॥३॥ इति ।

* तेन,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† तत्राद्यौ पक्षावक्षमतया हेयौ,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

कुधादयस्तज्जिवेवगन्तव्याः । हीनाङ्गः पाद-विकलः । क्लीवः
पुंख-रहितः ॥
कीदृशस्तर्हि वलीवर्द्धः क्षषौ योज्यदत्यतआह,—

स्थिराङ्गं नीरुजं टृप्तं सुनर्दे षण्डवर्जितम् ।
वाहयेदिवसस्याहं पश्चात् स्नानं समाचरेत् ॥४॥ इति ।

स्थिराङ्गः पादादि-वैकल्य-रहितः । नीरुजोव्याधि-रहितः । टृप्तः
कुन्तृष्णाभ्यामपीडितः । सुनर्दे इंसकोट्टृप्तः अम-रहितः,—इति
यावत् । षण्डेति भाव-प्रधानोनिर्देशः । षण्डव-वर्जितः पुंखोपेतः
ग्रन्थः,—इति यावत् । दिवसस्त्राहं याम-दथम् । ‘पश्चात् स्नानं
समाचरेत्’—इति, वलीवर्द्धान् स्नापयेदित्यर्थः । तथा च हारीतः,
—“स्नापयिलाङ्गुहोऽखंकृत्य ब्राह्मणान् भोजयेत्”—इति । वाहने
विशेषः आश्वसेधिके दर्शितः,—

“वाहयेद्धुंकतेनैव शाखया वा सपत्नया ।
न दण्डेन न चक्षा वा न पाशेन च वा पुनः ॥
न कुन्तृष्णाश्रमश्रान्तं वाहयेदिकलेन्द्रियम् ।
सुहसेषु च भुज्ञीयात् पिवेत् पीतेषु चोदकम् ॥
अङ्गः पूर्वं द्वियामं वा धुर्याणां वाहनं सृतम् ।
विश्राम्येश्वरमेभागे भागे चान्त्ये यथासुखम् ॥
यत्र वा त्वरया नित्यं संश्रयोयत्र वाऽध्वनि ।
वाहयेत्तत्र धूर्यांस्तु न स पापेन लिप्यते ॥
अन्यथा वाहयन् राजन्, नियतं याति रौरकम् ।

रुधिरं वाहयेत् तेषां यस्तु मोहान्नराधमः ।
भ्रूण-हत्या-समं पापं तस्य स्नात् पाण्डुनन्दन”—इति ॥
वलीवर्द्ध-स्नापनानन्नरं कर्त्तव्यमाह,—

जप्यं देवार्चनं होमं स्वाध्यायच्चैवमभ्यसेत् ।
एक-द्वि-चि-चतुर्विंश्चान् भोजयेत् स्नातकान् दिजः ॥५॥

यथा, वलीवर्द्ध-आन्ति-क्षत-दोषापनयनाय स्नापनं, एवं प्रा-
णुपघात-दोषापनयनाय यथाशक्ति जप्यादीनामन्यतममनुतिष्ठेत् ।
एकं द्वौ चौंश्चतुरोविश्रान् स्नातकान् यथाशक्ति भोजयेत् । स्नातका
नवविधभिन्नुकाः । तदाह मनुः,—

“सान्तानिकं यद्यमाणमध्वं सर्ववेदसम् ।

गुर्वर्थं पिहमाचर्थं स्वाध्यायार्थुपतापिनम्”—इति ।

सान्तानिकं सन्तानाय विवाहोपयुक्त-द्रव्यार्थिनम् । सर्ववेदसः:
सर्वस्त्र-दक्षिणं यागं क्ला निस्त्रिमापन्नोद्रव्यार्थी, तमित्यर्थः ।
पिहमाचर्थं पिह-माह-शुश्रूषाऽर्थिनम् । स्वाध्यायार्थी स्वाध्याय-प्रव-
चन-निर्वाहाय द्रव्यार्थी, उपतापी रोगी, स्वाध्यायार्थी-सहितः
उपतापी स्वाध्यायार्थुपतापी, तमिति मध्यम-पद-लोपी समाप्तः ।
तावुभावित्यर्थः ॥

क्षषौ फलितस्य धान्यस्य विनियोगमाह,—

स्वयङ्कृष्टे तथा क्षेत्रे धान्यैश्च खयमर्जितैः ।
निर्वपेत् पञ्चयज्ञांश्च क्रतु-दीक्षाच्च कारयेत् ॥६॥ इति ।

यानि स्वयम्भूष्टे चेते फलितानि धान्यानि, यानि वाऽन्यैः कर्षिते चेते स्वयमर्जितानि धान्यानि, तैः सर्वैः सार्चान् पञ्चमहायज्ञान् श्रौतामग्निष्ठोमादि-क्रतु-दीक्षाच्च कुर्यात् । कारयेदिति स्वार्थिकोणिच् । अथवा, स्वयच्च महायज्ञान् कुर्वीत, यियज्ञुभ्योधान्यं दला तैः क्रतु-दीक्षाच्च कारयेत् । कूर्मपुराणेऽप्येष विनियोगो दर्शितः—

“लभ्लाभः पितृन् देवान् ब्राह्मणांश्चापि पूजयेत् ।

ते हप्ताः तस्य तद्वोषं शमयन्ति न संशयः”—इति ॥

कृषीवलस्य तिलादि-धान्य-सम्पन्नस्य धन-लोभेन प्रसक्तस्तिलादिविक्रयसं निवारयति,—

तिलारसान विक्रीयाविक्रीयाधान्य-तत्समाः ।

विप्रस्यैर्वंविधा इत्तिस्तृण-काष्ठादि-विक्रयः ॥७॥ इति ।

रसाः इधि-मधु-घृतादयः । यदि धान्यान्तर-रहितस्य तिल-विक्रयमन्तरेण जीवनं वा धर्मोवा न सिद्धोत्, तदा तिलाधान्यान्तर-विनिमातव्याः,—इत्यभिप्रेत्य ‘विक्रीयाधान्य-तत्समाः’—इत्युक्तम् । यावद्भिः प्रस्तैस्तिलादत्तास्तावद्भिरेव धान्यान्तरमुपादेयं नाधिकमित्यर्थः । तदुक्तं नारदेन,—

“अशक्तौ जीवनस्यार्थे* यज्ञहेतोस्तथैव च ।

यद्यवश्यन्तु विक्रीयास्तिला धान्येन तत्समाः”—इति ।

* भेषजस्यार्थे,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“धर्मार्थं विक्रयं नेयास्तिलाधान्येन तत्समाः”—इति । तिलन्यायोरसेऽपि योजनीयः । अतएव मनुः—

“रसारसैनिमातव्या न लेव लब्धेण रसैः ।

कृतान्नच्छाळतान्नेन* तिलाधान्येन तत्समाः”—इति ।

आपस्तुम्बोऽपि,—“अन्येन चान्नस्य मनुष्यानाच्च मनुष्यैः रसानाच्च रसैः गन्धानाच्च गन्धैविद्यया च विद्यानाम्”—इति । रस-विनिमये विशेषमाह वशिष्ठः—“रसारसैः समतोहीनतोवा निमातव्याः”—इति । अन्न-विनिमये विशेषमाह गौतमः—“समेनासमेन तु पक्षस्य”—इति । ननु तिल-विक्रयोऽभ्युपगतोमनुना,—

“कामसुत्याद्य कृष्णान्तु स्वयमेव कृषीवलः ।

विक्रीणीत तिलान् शुद्धान् धर्मार्थमचिर-स्थितान्”—इति ।

अत्र केचिदाङ्गः—‘तदेतद्विनियमाभिप्रायम्’—इति । अपरे तु मन्यन्ते, चृणापकरणाद्यापद्धर्मार्थं तिल-विक्रयोन विरुद्धः । अयमेव पक्षोद्युक्तः, वसिष्ठ-वचन-संवादनात् । “कामं वा स्वयं कृष्णोत्याद्य तिलान् विक्रीणीरन्”—इति । विनिमयाभिप्राये तु वचनान्तरेण सह पौनरुक्तमपरिहार्यं स्थात् । यतोमनुनैव वचनान्तरेण ‘तिला धान्येन तत्समाः’—इति विनियमोदर्शितः । यत्वन्यस्मिन्वचने अर्थान्तिलविक्रय-निषेधः प्रतिभाति । तथा हि मनुष्यमाभ्यासुपदर्शितम्,—

“भोजनाभ्यञ्जनाद् दानाद् यदन्यत् कुरुते तिलैः ।

* कृतान्नच्छाळतान्नेन,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

क्षमिर्भूला स विष्टायां पिण्डभिः सह मज्जति *”—इति ।
नायं दोषः । अवश्यक-धर्म-व्यतिरिक्त-विषयलात् । योऽयं
तिलानां धान्य-समलेन विनियमः, यस्त्रणादि-विक्रयः, सेव्यमेवं-
विधा विप्रस्य जीवनार्था वृत्तिः । तथा च नारदः,—

“ब्राह्मणस्य तु विक्रेयं शुक्क-दारू-त्रणादिकम्”—इति ॥

इदानीं क्षावानुषङ्गिकस्य पाप्मनः प्रतीकारं वक्तुं प्रथमतस्तुं
पाप्मानं दर्शयति,—

ब्राह्मणश्चेत् कृषिं कुर्यान्महादोषमवाप्नुयात् ॥ इति ॥

क्षौ हिंसायाच्चर्वज्ञनैयत्वात् सावधानस्यापि क्षीवलस्य दोषो-
उनुषज्जते इति । अत्र, हिंसायां पापमिति मनुवचनं पूर्वमेवोदाहृतम् ॥
उक्तस्य दोषस्य महत्वं विशदयति,—

संवत्सरेण यत्यापं मत्स्यघाती समाप्नुयात् ॥८॥

आयोमुखेन काष्ठेन तदेकाहेन लाङ्गूली । इति ।

लोह-सहितेन लाङ्गूल-मुखेन प्राणिनां चित्रवधोभवतीति मत्स्य-
घात् पापाधिक्यमुक्तम् ॥

उक्तरीत्या कर्षकमाचस्य पाप-प्रसक्तौ तद्वारयितुं विशिनष्टि,—

पाशकोमत्स्यघाती च व्याधः शाकुनिकस्तथा ॥९॥

अदाता कर्षकश्चैव सर्वे ते समभागिनः । इति ।

* क्षमिर्भवति विष्टायां कर्मणा तेन पापकृतः,— इति मु० पुस्तके पाठः ।

वागुरां प्रसार्य मृगादि-याही पाशकः । व्याधोमृग-वधाजीवः ।
शाकुनिकः पच्चि-घाती । अदाता खले राशिमूलमुपागतेभ्योप्रदाता ।
तेषां सर्वेषां प्रत्यवायः समानः । ततश्च, दृष्टान्तलेन पाशका-
दयदृह वर्णन्ते । यथा पाशकादीनां पापं महत्, एवमेवादातुः
कर्षकस्येत्यर्थः ॥

यदर्थे क्षीवलस्य पाप्मा* दर्शतः, तमिदानीं पाप-परिहार-
प्रकारमाह,—

दृक्षांश्छत्वामहीं भित्त्वा हत्त्वा च क्षमि-कीटकान् ॥१०॥
कर्षकः खलयज्ञेन सर्वपापैः प्रमुच्यते । इति ।

क्षेदन-भेदन-हननैर्यावन्ति पापानि निष्पद्यन्ते, तेषां सर्वेषां खले
धान्यदानं प्रतीकारः । तथा च हारीतः,—

“भूमिं भित्तौषधीश्छत्वा हत्त्वा कीट-पिपीलिकाः ।

पुनन्ति खलयज्ञेन कर्षकानाच्च संशयः ॥

यूपोऽयं निहितोमध्ये † मेधिर्नाम हि कर्षकैः ।

तस्मादतन्तितोदद्यात्तत्र धान्यार्थदक्षिणाम्”—इति ॥

खलयज्ञाकरणे प्रत्यवायमाह,—

योन दद्याह्विजातिभ्योराशिमूलमुपागतः ॥११॥

स चैरः स च पापिष्ठो ब्रह्मग्रन्तं विनिर्दिशेत् । इति ।

कर्षकस्यायं खलयज्ञानित्यः काम्यश्च,—इति वचन-दय-वलादव-

* प्रत्यवायेः,— इति मु० पुस्तके पाठः ।

† मेध्ये इति मु० पुस्तके पाठः ।

गम्यते । अकरणे प्रत्यवाचात् नित्यलं, केदनादि-पाप-निवर्त्तकलात्
काम्यलब्ध । खलयज्ञस्य नित्यलं शैवपुराणे दर्शितम् ।

“अदत्ता कर्षकोदेवि, यस्तु धान्यं प्रवेशयेत् ।

तस्य वृष्णाऽभिभूतस्य देवि, पापं ब्रवीम्यहम् ॥

दिव्यं वर्ष-सहस्रन्तु दुरात्मा कृषिकारकः ।

मरुदेशे भवेदृक्षः स पुण्य-फल-वर्जितः ॥

तस्यान्ते मानुषोभूत्वा कदाचित्काल-पर्यात् ।

दरिद्रोव्याधितोमूर्खः कुल-हीनश्च जायते”—इति ॥

दातव्यस्य धान्यस्य परिमाणमाह,—

राज्ञे दत्ता तु षड्भागं देवानाच्चैकविंशकम् ॥ १२ ॥
विप्राणां चिंशकं भागं सर्वपापैः प्रमुच्यते* ।

षट्सु भागेष्वकोभागः । षड्भागः, एकविंशति-संख्येषु भागेष्वन्य
तमोभागएकविंशकः । तदृत् चिंशकेषु भागेष्वन्यतमोभागस्त्रिंशः,—
इति ज्ञेयम् । देववत् पितॄभ्योऽपि देयः† । तदुक्तं कूर्वन्नपुराणे,—
“देवेभ्यश्च पितॄभ्यश्च दद्याङ्गां तु विंशकम् ।

चिंशङ्गागन्तु विप्राणां कृषिं कुर्वन्न दोषभाक्‡”—इति ।
विप्रस्वेतिकर्त्तव्यकृषिमुक्ता वर्णान्तराणामपि तामाह,—

* चिंशङ्गागं ब्राह्मणानां कृषिं कुर्वन्नदोषभाक्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† नाश्ययमंशः सु० पुस्तके ।

‡ दुष्टिः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

स्थनियोऽपि कृषिं कृत्वा देवान् विप्रांश्च पूजयेत् ॥ १३ ॥
वैश्यः शूद्रस्तथा कुर्यात् कृषि-वाणिज्य-शिल्पकम् । इति

वाणिज्य-शिल्पयोरपि कलौ वर्ण-चतुष्टय-साधारणं दर्शयितुं
'वाणिज्य-शिल्पकम्'—इत्युक्तम् । यद्यपि वैश्यस्य कृषिः पूर्वाध्याये
विहिता, तथाप्यत्रेतिकर्त्तव्यता-विधानाय पुनरूपन्यासः । 'तथा
कुर्यात्'—इत्यतिदेशेन ब्राह्मणस्य कृषौ विहितेतिकर्त्तव्यता सर्वा-
प्यत्र विहिता भवति,—इति ॥

यदि शूद्रस्यापि कृष्यादिकमभ्युपगम्येत, तर्हि तेनैव जीवन-सिद्धेः
कलौ दिज-शुश्रूषा परित्याजेत्याशङ्काह—

विकर्मं कुर्वते शूद्राः द्विजशुश्रूषयोच्छ्रिताः ॥ १४ ॥
भवन्त्यल्पायुषस्ते वै निर्यं यान्त्यसंशयम् । इति ।

लाभाधिक्येन विशिष्ट-जीवन-हेतुतात् कृष्यादिकं विकर्मेत्युच्यते ।
द्विजशुश्रूषया तु जीर्ण-वस्त्वादिकमेव लभ्यते इति न लाभाधिक्यम् ।
अतोऽधिक-लिप्यया कृष्यादिकमेव कुर्वन्तोयदि द्विज-शुश्रूषां परि-
त्यजेयुस्तदा तेषामैच्छिकमासुशिकञ्च हीयते ॥

इत्यं वर्ण-चतुष्टय-साधारणं जीवन-हेतुं धर्मं प्रतिपाद्य निग-
मयति,—

चतुर्णामपि वर्णाणामेष धर्मः सनातनः ॥ १५ ॥

अतीतेष्वपि कलियुगेषु विप्रादीनां कृष्यादिकमस्तीति सूचयितुं
'सनातनः'—इत्युक्तम् ।

यद्यपि सूत्यन्तरेभिवाचापि वर्ण-धर्मानन्तरमाश्रम-धर्मोवक्तु-
सुचिताः, तथापि व्यासेनापृष्ठत्वादाचार्येणोपेचिताः । अस्माभिसु-
ओत्त-हितार्थाय ते वर्षन्ते । न च पूर्वाध्यायएव कुतोन वर्णिताइति
मन्तव्यम्, तत्र प्रसङ्गाभावात् । अत्र तु 'चातुर्वर्णाश्रमागतम्'—
इत्याश्रम-शब्देन तेषां बुद्धिस्थलादर्स्ति प्रसङ्गः ।

ते चाश्रमाश्वतुर्विधाः । तदुक्तं स्फान्दे,—

“ब्रह्मचारी गृहस्थ वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।

एते क्रमेण विप्राणां चलारः पृथगाश्रमाः”—इति ।

मनुरपि,—

“ब्रह्मचारी गृहस्थ वानप्रस्थोयतिस्तथा ।

एते गृहस्थ-प्रभवाश्वलारः पृथगाश्रमाः”—इति ।

गृहस्थप्रभवाः गृहस्थोपजीविनदत्यर्थः । तत्रोपनयनेन संस्कृतो-
ब्रह्मचारी, “ब्रह्मचर्यमागासुप मा नयस्व”—इति मन्तवर्णात् ।
ब्रह्माचर्यमुदिशागां मासुपनयस्त इत्यर्थः । उपनयनस्त गर्वाधाना-
दिषु पठितलात् ब्राह्यसंस्कारः* । तदाह इति:—“द्विविधोहि
संस्कारोभवति ब्राह्योदैवश, गर्वाधानादिस्मार्त्ति । ब्राह्यः पाकयज्ञ-
हविर्यज्ञाः सौम्याश्व दैवोत्राह्येण संस्कृतच्छधीणां समानतां सायुज्यं
गच्छति, दैवेनोत्तरेण संस्कृतोदेवानां समानतां सायुज्यं गच्छति”
—इति ।

गर्वाधानाद्योगौत्तरेनानुक्रान्ताः,—“गर्वाधान-पुंसवनानवलो-
भग-सीमन्तोन्नयन-जातकर्म-नामक्रणान्नप्राशन-चौलोपनयनं चला-

* ब्रह्मसंस्कारः,—इति सु० पुस्तके पाठः । एवं परत्र ।

रि वेद-ब्रतानि स्त्रानं सहधर्मचारिणी-संयोगः पञ्चानां यज्ञानामनु-
ष्टानं अष्टका पार्वणाद्वं आवण्यायहायणी चैव्याश्वयुजी चेति सप्त
पाकयज्ञ-संस्कारम्बन्धोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासाग्रयण-चातुर्मास्यानि
निरुद्धपशुबन्धाः सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञ-संस्कारम्बिष्टोऽत्यग्नि-
ष्टोमउक्त्यः षोडशी वाजपेयोऽतिराचाप्नोर्यामदृति सप्त सोम-संस्कार-
इत्येते चलारिंशत् संस्काराः”—इति ।

तत्र, गर्वाधानादयशूडान्ताः संस्काराः वीज-गर्भ-जनित-दोष-
निवृत्यर्थाः । अतएव याज्ञवल्क्यः चूडान्तान् संस्कारान् निरुप्याह,—
“एवमेनः शमं याति वीज-गर्भ-समुद्धवम्”—इति ।

अतोब्रह्मचर्याश्रमात् प्राक् ते वर्षन्ते । तत्र, दिजानां गर्वा-
धानादयः समन्वकाः* कार्याः । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“ब्रह्म-चत्त्रिय-विट् शूद्रावर्णास्त्वाद्यास्त्वयोदिजाः ।

निषेकादि-शमानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः”—इति ।

गर्वाधानादीनां काल-विशेषमाह सएव,—

“गर्वाधानमृतौ पुंसः सवनं स्यन्दनान् पुरा ।

षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तोमास्येते जातकर्म च ॥

अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम्”—इति ।

रजोदर्शन-दिवसमारभ्य षोडश दिवसान्वृतुः । तदाह मनुः,—

“कृतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश सृताः ।

* संस्काराः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

चतुर्भिरितरैः सार्ज्ञमहोभिः सद्विगर्हितैः ॥
 तासामाद्यास्तस्तु निन्दितैकादशी च या ।
 चयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्तादश रात्रयः ॥
 युग्मासु पुचाजायने स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।
 तस्माद्युग्मासु पुचार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम्”—इति ।
 रजोदर्शनमारभ्य चत्वार्थ्यहानि सद्विगर्हितानि । युग्मासु समासु,
 संविशेत् गच्छेत् ।

एवमृतौ गर्भाधानं कृत्वा गर्भ-चलनात् पुरा पुंसवनं कार्यम् ।
 तच्चलनं द्वितीये वा त्र्यतीये वा भवति । तदाह वैजवापः,—“मासि
 द्वितीये वा पुरा स्यन्दते”—इति । पारस्करोऽपि,—“मासि द्वितीये
 वा त्र्यतीये वा यदहः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात्”—इति । पुं
 नक्षत्राणि च हस्तादीनि ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धानि । अनवलोभनमा-
 श्वलायन-गट्ट्यपरिशिष्टेऽवगत्यम् ।

सीमन्तोन्नयनस्य याज्ञवल्योक्त-कलादन्येऽपि कालामुनिभिः
 दर्शिताः । तत्र लोकाच्चिः,—“त्र्यतीये गर्भमासे सीमन्तोन्नयनं
 कार्यम्”—इति । आपस्मोऽपि,—“प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि”—
 इति । वैजवापोऽपि,—“अथ, सीमन्तोन्नयनं चतुर्थे पञ्चमे षष्ठे
 वाऽपि”—इति । साङ्ख्यायनगट्ट्येऽपि,—“सप्तमे मासि प्रथमे गर्भे
 सीमन्तोन्नयनम्”—इति । शङ्खोऽपि,—“गर्भ-स्यन्दनमारभ्य सीम-
 न्तोन्नयनं यावदा न प्रसवः”—इति । विशेषाश्रवणात् सर्वेऽयते
 विकल्प्यन्ते । एतच्च सीमन्तोन्नयनं त्र्यत्र-संस्कारत्वात् सकृदेव कर्तव्यं न
 प्रतिगर्भम् । तथा च हारीतः,—

“सकृत् संख्यत-संस्कारा सीमन्तेन द्विजस्त्रियः”—इति ।
 देवलोऽपि,—

“सकृत् संख्यता या नारी सर्वगर्भेषु संख्यता”—इति ।
 गर्भ-संस्कार-पञ्चे तु प्रतिगर्भमावर्त्तनीयम् । तथा च विष्णुः,—

“सीमन्तोन्नयनं कर्म न स्त्री-संस्कारदद्यते ।
 केचिद्गर्भस्य संस्काराद्गर्भं गर्भं प्रयुज्जते”—इति ।
 अनयोः पक्षयोर्यथागट्ट्यं व्यवस्था । अकृत-सीमन्तायाः प्रसवे
 सत्यप्रताह्नः,—

“स्त्री यद्यकृत-सीमन्ता प्रसूयेत कथञ्चन ।
 गट्टीत-पुत्रा विधिवत्युनः संस्कारमर्हति”—इति ।
 जातकर्मणः कालोयाज्ञवल्येन दर्शितः,—“मास्येते जातकर्म
 च”—इति । एते आगते जातदति यावत् । विष्णुरपि,—
 “जातकर्म ततः कुर्यात् पुत्रे जाते यथोदितम्”—इति ।

ख-गट्ट्ये,—इति शेषः । तच्च स्थानानन्तरं कार्यम् । तथा च
 संवर्त्तः,—

“जाते पुत्रे पितुः स्थानं सचेलन्तु विधीयते”—इति ।
 जातकर्म च नाभि-वर्द्धनात् प्रागेव कार्यम् । तदाह हारीतः,—
 “प्राङ्मनाभिवर्द्धनात् पुंसोजातकर्म विधीयते ।
 मन्त्रवत् प्राशनञ्चास्य हिरण्य-मधु-सर्पिषाम्”—इति ।
 वर्द्धनं क्षेदनम् । न चाशौच-शंकया कर्मानधिकारदृति वाच्यं
 नाभि-क्षेदात् प्रागशौचाभावात् । तदाह जैमिनिः,—
 “यावत् क्षिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम् ।

द्विने नाले ततः पश्चात् सूतकन्तु विधीयते”—इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

“क्षेत्रज्ञ-नाड्यां कर्तव्यं आङ्गुष्ठं वै पुच-जन्मनि ।

अशौचोपरमे कार्यमयवा नियतात्मभिः”—इति ।

तत्र आङ्गुष्ठं हेत्वा कार्यम् । तदाह व्यासः,—

“द्रव्याभावे द्विजाभावे प्रवासे पुच-जन्मनि ।

हेत्वा आङ्गुष्ठं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्तला”—इति ।

आदित्यपुराणे पक्वान्ननिषेधोदर्शितः,—

“जात-आङ्गुष्ठे न दद्यान्तु पक्वान्नं ब्राह्मणेष्वपि ।

यस्माच्चान्द्रायणात् शुद्धिस्तेषां भवति नान्यथा”—इति ।

तस्मिन् दिने यथाशक्ति दानं कर्तव्यम् । तदुक्तम् आदित्यपुराणे,—

“देवाश्च पितरश्चैव पुचे जाते द्विजन्मनाम् ।

आयान्ति तस्मान्तदहः पुण्यं पूज्यश्च सर्वदा ॥

तत्र दद्यात् सुवर्णन्तु भूमिं गां तुरगं रथम्”—इति ।

शृङ्खलेऽपि,—“सर्वेषां सकुल्यानां द्विपदः* चतुष्पद-धान्य-हिरण्यादि दद्यात्”—इति । एतचाशौच-मध्येऽपि कार्यम् ।

“आशौचे तु समुत्पन्ने पुच-जन्म यदा भवेत् ।

कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्धति”—इति ।

नामकरणस्य चाच्छवलक्ष्योक्त-कालादन्येऽपि कालामनुना दर्शितः,—

“नामधेयं दशम्यान्तु द्वादशां वाऽस्य कारयेत् ।

पुण्ये तिथौ सुद्धर्त्ते वा नक्त्रे वा गुणान्विते”—इति ।

* द्विपद,—इति नास्ति मु० पञ्चके ।

कारयेदिति स्वार्थिकोणित् ।

“ततस्तु नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि”—

इति विष्णुपुराण-वचनात् । यदा, पितुरभावे अयोग्यते वाऽन्येन कारयेत् । तदाह शृङ्खलः,—“कुलदेवता-नक्त्राभिसंबन्धं पिता कुर्यादन्योवा कुल-वृद्धः”—इति । भविष्यत्पुराणे,—

“नामधेयं दशम्यां च केचिदिच्छन्ति पार्थिव* ।

द्वादशामयवा रात्रौ मासे पूर्णे तथाऽपरे ॥

अष्टादशेऽहनि तथा वदन्यन्ये मनीषिणः”—इति ।

गृह्यपरिशिष्टेऽपि,—“जननादशरात्रे व्युष्टे संवत्सरे वा नामकरणम्”—इति । तत्र, स्व-गृह्यानुसारेण व्यवस्था । नामधेय-स्वरूपञ्चवर्ण-भेदेन दर्शयति मनुः,—

“माङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् चत्रियस्य वलान्वितम् ।

वैश्यस्य धन-संयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुश्चितम्† ॥

शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्याद्राज्ञोरचा-समन्वितम् ।

वैश्यस्य पुष्टि-संयुक्तं शूद्रस्य प्रेष्य-संयुतम् ॥

स्त्रीणां सुखोदयमकूरं विस्पष्टार्थं मनोरमम् ।

मङ्गल्यं दीर्घ-वर्णान्तमाशीर्वादभिधानवत्”—इति ।

माङ्गल्यादीनि पूर्व-पदानि, शर्मादीन्युत्तर-पदानि । तथा च, नामान्येवंविधानि सम्यन्ते ; श्रीशर्मा, विक्रमपालः, मालिकश्रेष्ठी, हीनदासः,—इत्यादि । स्त्रीणान्तु श्रीदासीत्यादि । सुखोदयं सुखेन वदितुं

* स्वरूपः,—इति मु० पञ्चके पाठः ।

† शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतम्,—इति मु० पञ्चके पाठः ।

शक्यमित्यर्थः । अत्र विशेषमाह वैजवापः,—“पिता नाम करोत्येकाच्चरं द्वच्चरं अच्चरं चतुरक्षरमपरिमितं वा घोषवदाद्यन्तरन्तर्यां दीर्घाभिनिष्ठानान्तम्”—इति । अथमर्थः,—घोषवन्ति यान्यच्चराणि वर्गवृत्तीय-चतुर्थानि, तान्यादौ कार्याणि । अन्तस्यायरलवामध्ये कर्त्तव्याः । अभिनिष्ठानोविसर्जनीयः । तथाच, भद्रपालोजातवेदादत्यादि नाम भवति । यथोक्त-नाम-करणस्य फलमाहतुः शङ्खलिखितौ,—“एवं कृते नानि शुचि तत्कुलं भवति”—इति ॥

अथ निष्क्रमणम् ।

तत्र यमः,—

“चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृह्णात्”—इति ।

अत्र कर्त्तव्यमाह यमः,—

“ततस्तृतीये कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोश्चन्द्रस्य * दर्शनम्”—इति ।

लोकाच्चिरपि,—“हतीयेऽर्धमासे दर्शनमादित्यस्य”—इति । पुराणेऽपि,—

“द्वादशेऽहनि राजेन्द्र, शिशोर्निष्क्रमणं गृह्णात् ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं तथाऽन्येषाच्च सम्मतम्”—इति ।

अत्रापि यथाशाखं व्यवस्था ।

अथान्नप्राशनम् ।

तत्र यमः,—

* तथाचन्द्रस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“ततोऽन्न-प्राशनं मासि षष्ठे कार्यं यथाविधि । अष्टमे वाऽपि कर्त्तव्यं यच्चेष्ट मङ्गलं कुले”—इति । शङ्खोऽपि,—“संवत्सरेऽन्न-प्राशनमर्द्ध-संवत्सरदत्येके” । लोकाच्चिः,—“षष्ठे मास्यन्न-प्राशनं जातेषु दन्तेषु वा”—इति । तत्र विशेषमाह मार्कण्डेयः,—

“देवता-पुरतस्तस्य धात्र्युत्सङ्ग-गतस्य च ।

अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काञ्चने ।

मध्वाज्यकनकोपेतं प्राशयेत् पायसं स तम् ।

कृत-प्राशनमथोत्सङ्गाद्वाचौ वालं समुत्सृजेत्”—इति ।

प्राशनानन्तरं जीविका-परीक्षा मार्कण्डेयेन दर्शिता,—

“अथतोऽथ प्रविन्यस्य शिल्पभाण्डानि सर्वशः ।

शस्त्राणि चैव वस्त्रानि ततः पश्येत् तु लक्षणम् ।

प्रथमं यत् सृग्नेदालस्तोभाण्डं* स्वयं तथा ।

जीविका तस्य वालस्य तेनैव तु भविष्यति”—इति ।

अथ चूडाकरणम् ।

तत्र यमः,—

“ततः संवत्सरे पूर्णे चूडा-कर्म विधीयते ।

द्वितीये वा हतीये वा कर्त्तव्यं श्रुति-दर्शनात् †”—इति ।

वैजवापः,—“हतीयेवर्षे चूडा-करणम्”—इति । शङ्खोऽपि,—

“हतीये वर्षे चूडा-करणं पञ्चमे वा”—इति । लोकाच्चिरपि,—

* वाणः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† श्रुतिचैदर्शनात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“हतीयस्य वर्षस्य भूयिष्ठे गते चूडा-करणम्”—इति । शैनको-
ऽपि*,—“हतीये वर्षे चौलं यथाकुलधर्मं वा”—इति । तच्च, चतुषि-
भेदेन चूडा-नियममाह लोकात्तिः,—“दक्षिणतः कमुजा वसिष्ठा-
नाम्, उभयतोऽविकाशपानां, सुण्डामृगवः, पञ्च-चूडा-अङ्गिरसः, मण्ड-
लाद्वृ-शिखिनोऽन्ये, यथाकुलधर्मं वा”—इति । कमुजा केश-पङ्क्षिः ।
अत्र, यथोक्ताः चूडा-करणान्ताऽनुपनीत-विषयाः, अतस्त्-
प्रसङ्गादन्येऽपि केचनानुपनीत-धर्माः कथन्ते । तच्च, गौतमः,—
“प्रागुपनयनात् कामचार-कामवाद-कामभक्ताः”—इति । काम-
चारद्वच्छागतिः। कामवादोऽस्त्रीलादि-भाषणम् । कामभक्तः पर्युषि-
तादिभक्तेनम् । विष्णुपुराणेऽपि,—

“भक्ष्याभक्ष्ये तथा पेये वाच्यावाच्ये तथाऽन्तते ।

अस्मिन् काले न दोषः स्यात् स यावन्नोपनीयते”—इति ।

एतच्चाभक्ष्य-भक्षणं महापातक-हेतु-व्यतिरिक्त-विषयम्† । अत-
एव सूत्यन्तरम्,—

“स्यास्त्काम-चार-भक्ष्योक्तिर्महतः पातकादृते”—इति ।

यथा भक्ष्याभक्ष्यादि-नियमोनास्ति, एवमाचमनादि कर्त्तव्या-
न्तरमपि नास्ति । तदाह वसिष्ठः,—

“न ह्यस्य † विद्यते कर्म किञ्चिदामौच्छ्रिवन्यनात् ।

दृत्या शूद्र-समस्तावद्यावद्देही न जायते”—इति ।

* आश्वलायनेऽपि,—इति सु० पुस्तके पाठः।

† महापातक-हेतुद्वयव्यतिरिक्तविषयम्,—इति सु० पुस्तके पाठः।

‡ नत्यम्,—इति स० सा० शा० पुस्तके पाठः।

गौतमोऽपि,—“यथोपपादित-मूत्र-पुरीषोभवति, न तस्माचम-
नकल्पोविद्यते न ब्रह्माभिव्याहरेदन्यत्र स्वधा-निनयनात्^(१)”—इति ।
अच्चराभ्यासस्तु कर्त्तव्यः । तदाह भार्कण्डेयः,—

“प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे ह्यप्रसुप्ते जनार्दने ।
षष्ठीं प्रतिपदं चैव वर्जयिला तथाऽप्तमीम् ॥
रिकां पञ्चदशीज्ञैव सौरि-भौम-दिनन्तया * ।
एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भं तु कारयेत् ॥
पूजयिला हरिं लक्ष्मीं देवीज्ञैव सरस्तीम् ।
स्व-विद्या-सूत्र-कारांशु[†] स्त्रां विद्याज्ञ विशेषतः ॥
एतेषामेव देवानां नामा तु जुड्यात् घृतम् ।
दक्षिणाभिर्दिजेन्द्राणां कर्त्तव्यज्ञापि पूजनम् ॥
प्राञ्छुखोगुरुरासीनेवस्त्राभिमुखं शिशुम् ।
अध्यापयेत् नु प्रथमं दिजातिभिः सुपूजितैः‡ ॥
ततः प्रभृत्यनन्धायान् वर्जनीयान् विवर्जयेत् ।
अष्टमी-द्वितयज्ञैव पक्षान्ते च दिन-चयम्”—इति ।

॥०॥ इति गर्भाधानादि-चूडान्त-संस्कार-प्रकरणम् ॥०॥

* सौरिभानुदिने तथा,—इति सु० पुस्तके पाठः।

† स्वविद्यासूक्तावक्तारं,—इति सु० पुस्तके पाठः।

‡ स पूजितः,—इति शा० पुस्तके पाठः।

(१) “स्वधा वै पिण्डामन्नम्,”—इति श्रुतेः स्वधाशेष्वेनाच तत्संबन्धात्
आङ्गमुच्यते । तथा च, स्वधा आङ्गं निनीयते सम्पादयते येन मन्त्रजातेन
तत्त्वात् । अथ वा, स्वधा पिण्डामन्नं, तत् निनीयते प्राप्यते (अर्थात् पिण्ड-
गामेव) येन मन्त्रजातेन तत्त्वात् । तथा च आङ्गसम्यादकवैदिकमन्त्रा अनुप-
नीतेनापि पठनीयादृति फलितोऽर्थः।

अथोपनयनम् ।

तत्र मनुः—

“गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वित ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
 गर्भादेकादशे राज्ञोगर्भात् तु द्वादशे विशः ॥
 ब्रह्मवर्चस-कामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।
 राज्ञोवलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्यार्थार्थिनोष्टमे ॥
 आ षोडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते ।
 आ द्वाविंशत् चत्त्रवन्धोरा चतुर्विंशतेर्विशः ॥
 अतज्ज्ञं चयोऽप्येते यथाकालमसंस्तुताः ।
 सावित्री-पतिताब्रात्याभवन्यार्थ-विगहिताः ॥
 नैतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हिचित् ।

ब्राह्मणः यौनांश संवन्धानाचरेत् ब्राह्मणः सह”—इति ।

आपस्तमोऽपि,—“सप्तमे ब्रह्मवर्चस-काममष्टमायुःकामं नवमे तेज-
 खामं दशमेऽन्नाद्यकाममेकादशद्विद्यकामं द्वादशे पञ्चकामम्”—
 इति । एतच वर्ण-चयस्य साधारणम् । वर्ण-व्यवस्था काल-नियम-
 माह सएव,—“वसन्ते ब्राह्मणसुपनयीत यीमे राजन्यं शरदि वैश्यम्”—
 इति । वर्णानुपूर्व्येणोपनयनस्येतिकर्त्तव्यतामाह मनुः—

“कार्ण-रौरव-वास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ।

वसीरन्नानुपूर्व्येण शाण्डौमाविकानि च”—इति ।

कार्णादीनि चर्माणि उच्चरीयाणि । तथा च शङ्खः,—“कृष्ण-रुह-
 वस्ताजनान्युत्तरीयाणि”—इति । वशिष्ठोऽपि,—“कृष्णाजिनमुत्तरीयं

ब्राह्मणस्य वौरवं राजन्यस्य गव्यं वस्ताजिनं वा वैश्यस्य”—इति ।
 तथा पारस्करः,—“ऐण्यमजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य वौरवं राजन्य-
 स्याजं गव्यं वा वैश्यस्य सर्वेषां वा गव्यम्”—इति । शाणादीन्यधरी-
 याणि* । अत्रापस्तमः,—“वासः शाण्डौमाजिनानि, काषायं चैके
 वस्त्रमुपदिशन्ति शुक्रकार्पासवस्त्रं ब्राह्मणस्य माङ्गिष्ठं राजन्यस्य हा-
 रिद्रं वैश्यस्य”—इति† । मेखलामाह मनुः—

“मौञ्जी चिवृत्समा स्नन्नां कार्या विप्रस्य मेखला ।

क्षत्रियस्य च मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्त्री”—इति ।

चिवृत् चिगुणा । यमोऽपि,—

“विप्रस्य मेखला मौञ्जी ज्या मौर्वी क्षत्रियस्य तु ।

शाणसूत्री तु वैश्यस्य मेखलाधर्मतः सृताः ॥

एतासामयभावे तु कुशाश्मान्तकवत्सजैः ।

मेखला चिवृता कार्या यन्थिनैकेन वा चिभिः”—इति ।

मनुरपि,—

“सुञ्जाभावे तु कर्त्तश्च कुशाश्मान्तकवत्सजैः ।

चिवृता यन्थिनैकेन चिभिः पञ्चभिरेव वा”—इति ।

दण्डमाहमनुः—

“ब्राह्मणोवैत्य-पालाशौ चत्रियोवाट-खादिरौ ।

पैलवौदुम्बरौ वैश्योदण्डानर्हन्ति धर्मतः”—इति ।

* शाणादीन्युत्तरीयाणि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† “पीतं कौशेयं वैश्यस्य,”—इति । पीतं हारिद्रं,—इति स० शा०
 पुस्तकयोः पाठः ।

अनुकल्पमाह यमः—

“एतेषामप्यभावे तु सर्वेषां सर्व-यज्ञियाः”—इति ।

मनुर्दण्डपरिमाणमाह,—

“केशान्तिकोब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ।

ललाट-सम्मितोराज्ञः स्थान्तु नासान्तिकोविशः”—इति ।

गौतमोऽपि,—“मूर्ढ-ललाट-नासाय-प्रमाणाः”—इति । दण्ड-लक्षण-
माह मनुः,—

“क्षजवस्ते तु सर्वे स्युरब्रणाः सौम्यदर्शनाः ।

अनुदेग-करानृणां सखचोनाग्नि-दूषिताः”—इति ।

गौतमोऽपि,—“अपीडितायूपवक्त्राः सवल्काः”—इति । यज्ञोपवीत-
माह मनुः,—

“कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्तोर्द्वृष्टवृत्तं चिदृत् ।

शणसूचमयं राज्ञोवैश्यस्याविकसूचकम्”—इति ।

पैठीनसिरपि,—‘कार्पासमुपवीतं ब्राह्मणस्य कौमेयं* राजन्यस्याविकं
वैश्यस्य”—इति । उक्तोपवीतालाभे यथासम्भवं गो-वालादिकं याह्यम् ।
तदाह देवलः,—

“कार्पाश-कौम-गोवाल-शण-वल्क-हणादिकम् ।

सदा संभवतः कार्यमुपवीतं द्विजातिभिः”—इति ।

स्वयम्भूः,—“अपि वा वाससौ यज्ञोपवीतार्थं कुर्यात् तदभावे
चिदृता सूचेण”—इति । तच नव-तन्तुकं कार्यम् । तदाह देवलः,—

* कौशेयं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† वाससी यज्ञोपवीतधारणं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूचेण नव-तन्तुकम्”—इति ।

कालायनः,—

“चिदूर्ध्ववृत्तं कार्यं तन्तु-चयमधोवृतम्”—इति ।

जर्द्वृतस्य लक्षणमाह संयहकारः*,—

“करेण दक्षिणेनोर्द्धं गतेन चिगुणीकृतम् ।

वलितं मानवैः† सूचं शास्त्रजर्द्वृतं सूतम्”—इति ।

जर्द्धं गतेन दक्षिणेन करेण चद्वलितं तदूर्ध्ववृतमित्यर्थः। यज्ञो-
पवीत-प्रयोगमाह देवलः,—

“शामान्त्रिकम्य सङ्घायां‡ षष्ठवत्यज्ञुलीषु तत् ।

तावत्तिगुणितं सूचं प्रकाल्यावलिङ्गकैस्त्विभिः ॥

देवागारेऽथवा गोष्ठे नद्यां वाऽन्यत्र वा शुचौ ।

षावित्रा चिदृतं कुर्यान्नव-सूचनु तद्वेत् ॥

विल्वाशत्यादि-यज्ञीय-वृक्षस्थान्यतमस्य तु ।

वश्वीयान्त्र जीवन्तु५ पितृभ्योनमदत्यथ ॥

वामं नावेचितव्यं स्यात् पितृणां हप्तिदं हि तत् ।

चिः पीडयेत्⁹ करतलं देवानां हप्तिदं हि तत् ॥

सर्वे स्तदं गृहीत्वाऽस्मिन् स्थापयेद्द्विरिति ब्रुवन् ।

* यश्चकारः,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† मानवै,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ शामान्त्रिगत्य संख्यायाः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

५ वश्वीयान्त्र सजीवन्तु,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

९ लिङ्गादयेत्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

पञ्चं पुष्ट्यं फलं वाऽपि व्याहृतीभिश्च निःच्छिपेत्* ॥
 अभिमन्त्र्याथ भूरग्निश्चेति चिद्वच्यं चिभिः ।
 हरिब्रह्मेश्वरेभ्यश्च प्रणम्यावदधारिति”—इति ।
 अवधारण-मन्त्रस्तु, ‘यज्ञोपवीतम्’ इत्यादि । यन्ति-नियममाह
 कात्यायनः,—
 “चिद्वतं चोपवीतं स्यान्तस्यैकोयन्त्यरिष्यते”—इति ।
 यज्ञोपवीत-परिमाणमाह सएव,—
 “पृष्ठवंशे च नाभ्याच्च धृतं यद्विन्दते कठिम् ।
 तद्वार्यसुपवीतं स्यान्नातिलभ्यं तचोच्छ्रुतम्”—इति ।
 देवलोऽपि,—
 “स्तनादूर्घमधोनाभेन कर्त्तव्यं कदाचन”—इति ।
 उपवीत-सङ्घामाह मृगः,—
 “उपवीतं वटोरेकं द्वे तथेतरयोः स्मृते ।
 एकमेव यतीनां स्तात् इति शास्त्रस्य निर्णयः”—इति ।
 एतच्च नित्याभिप्रायम्, कामनया बह्ननां श्रवणात् । तदाह देवलः,—
 “बह्नि चायुः-कामस्तु”—इति । एतदुपवीतं सदा धार्यम् । तदाह
 मृगः,—
 “सदोपवीतिना भावं सदा वद्गिखेन च ।
 विशिखोव्युपवीतश्च† यत् करोति न तत् कृतम् ॥
 मन्त्रपूतं स्थितं काये यस्य यज्ञोपवीतकम् ।

* व्याहृतीः प्रति विच्छिपेत्,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।
 † व्युपवीती च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

नोद्धरेच ततः प्राज्ञोयदीच्छ्रेयश्चात्मनः ॥
 सकृचोद्धरणात्तस्य* प्रायश्चिन्ती भवेद्विजः”—इति ।
 उपवीते विशेषमाह देवलः,—
 “सूतं सलोमकं चेत्यात्ततः कृत्वा विलोमकम् ।
 सावित्रा दशकृत्वोऽङ्गिः मन्त्रिताभिस्तुदुच्छिपेत् ॥
 विच्छिन्नं वाऽप्यधोयातं भुक्ता निर्मितमुत्तृजेत्”—इति ।
 यज्ञोपवीतादीनां त्रोटनादौ प्रतिपत्तिमाह मनुः,—
 “मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।
 अप्यु प्रात्य विनष्टानि गृहीतात्यानि मन्त्रवत्”—इति ।
 दण्ड-धारणानन्तरमादित्योपस्थानं कार्यम् । तथाह मनुः,—
 “प्रतिगृह्येष्यतं दण्डमुपस्थाय च भास्त्ररम् ।
 प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्वैकं यथाविधि”—इति ।
 दण्डयहणान्तेतिकर्त्तव्यता-युक्तमुपनयनं प्राप्य गायत्री-महावा-
 क्यार्थभूतं भास्त्ररमुपस्थाय सोऽहमित्येवं ज्ञात्वा अग्निं परिचर्य
 भैक्ष्यं चरेदित्यर्थः । अग्नि-परिचर्या मनुना दर्शिता,—
 “दूरादाहृत्य समिधः सन्निदध्यादिहायसि ।
 सायं प्रातश्च जुड्यात् ताभिरग्निमतद्वितः”—इति ।
 विहायसि अन्तरिक्षे स्थापयेन्न तु भूमाविवर्यः । समिदाहरणे
 विशेषमाह वैजवापः,—“पुराऽखमयात् प्रागुदीचो दिशं गत्वा अहिं-

* सकृचाधारणात्तस्य—इति मु० पुस्तके पाठः । सकृत्सेषाद्धरणात्तस्य,—
 इति शा० पुस्तके पाठः ।

† यज्ञाग्निः—इति शा० पुस्तके पाठः ।

सन्वरणात् समिधमाहरेत् ; शुष्काब्रह्मवर्चस-कामचार्दास्त्वनाद्य-
कामउभयोर्भय-कामः”—इति । समिज्ज्ञेष्माह कात्यायनः,—
“नाङ्गुष्ठादधिका कार्या समित् स्थूलतया क्वचित् ।
न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता* ॥
ग्रादेशान्नाधिका न्यूना तथा न स्थादिशाखिका ।
नासपर्वा नातियामा होमेषु तु विजानता ॥
विशीर्ण विदला इस्त्रा वक्रा ससुषिरा कृशा ।
दीर्घा स्थूला गुणेऽर्द्धाँ कर्म-सिद्धि-विनाशिका”—इति ।
समिन्नियमउक्तोवायुपुराणे,—
“पात्राशः समिधः कार्याः खादिर्यः तदलाभतः ।
शमीरोहितकाश्वत्यास्तदभावेऽर्कवेतसौ”—इति ।
अग्निकार्याकरणे प्रत्यवायमाह इरीतः,—
“पुरा जयाव वै मृत्युर्हिंसयन् ब्रह्मचारिणम् ।
अग्निसं नोचयामास तस्मात् परिचरेच तम्”—इति ।
भिज्ञा-चर्या-प्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—
“ब्राह्मणेषु चरेऽन्नैक्यमनिन्देष्वात्म-दृत्ये ।
आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ॥
ब्राह्मण-चत्रिय-विशां भैक्ष्य-चर्या यथाक्रमम्”—इति ।
ब्राह्मणेष्विति स्वस्त्रजातीयोपलक्षणम् । अतएव व्यासः,—
“ब्राह्मण-चत्रिय-विश्वरेयुभैक्ष्यमन्वहम् ।

† न तापिता,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ दीर्घा स्थूलगुणेऽर्द्धा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

सजातीय-गृहेष्वेव सार्ववर्णिकमेव वा”—इति ।
सार्ववर्णिकलमापद्विषयम् । अतएव भविष्यत्पुराणे दर्शितम्—
“चातुर्वर्णञ्चरेऽन्नैक्यमलाभे कुरुनन्दन”—इति ।
आपद्विषये न शूद्रात् पक्षं गृह्णीयात् । तदाहाङ्गिराः,—
“आममेवाददीतान्या*दृत्तावेकराच्चिकम् ।
आमं पूयति संस्कारे धर्मन्तेभ्यः प्रतीच्छितम् ॥
तस्मादामं गृहीतव्यं शूद्रादप्यंगिरोऽव्रवीत्”—इति ।
अनापदि स्वजातीयेष्विति प्रशस्तेष्वेव भैक्ष्यमाचरेत् । तदाह मनुः,—
“वेदयज्ञैरहीनानां प्रसक्तानां स्व-कर्मसु ।
ब्रह्मचार्याहरेऽन्नैक्यं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम्”—इति ।
आदिमध्यावसानेष्विति, अयमर्थः । भिज्ञा-प्रवर्तना-वाक्ये वर्ण-
क्रमेण‡ आदिमध्यावसाने भवच्छब्दः प्रयोज्यः । तथा च मनुः,—
“भवत्पूर्वं चरेऽन्नैक्यमुपनीतो॥ दिजोन्नमः ।
भवन्नधन्तु राजन्योवैश्यसु भवदुत्तरम्”—इति ।
उक्तेषु क्वचिदपवादमाह सएव,—
“गुरोः कुले न भिजेत न ज्ञातिकुल-बन्धुषु ।
अलाभे लक्ष्यगहानां पूर्वं पूर्वं परित्यजेत् ॥
सर्वं वाऽपि चरेऽन्नामं पूर्वाक्तानामसम्भवे ।

* आममेवाददीतास्मा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† प्रयच्छितम्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ प्रशस्तानां,—प्ला० पुस्तके पाठः ।

§ क्रमेण,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

|| सुपवीती,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

नियम्य प्रयतोवाचमभिशस्त्सु वर्जयेत्”—इति ।
 यत्,—
 “मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।
 भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं न विमानयेत्”—इति ।
 तदुपनयनाङ्ग-भिक्षा-विषयम् । तच्च भैक्ष्यं भोजन-पर्याप्तमाहर्त्त्वम्,
 अन्यथा दोष-अवणात् । तदाह यमः,—
 “आहारमाचादधिकं न क्वचिद्भैक्ष्यमाहरेत् ।
 युज्यते स्तेय-दोषेण कामतोऽधिकमाहरन्”—इति ।
 तच्च भैक्ष्यं गुर्वनुज्ञा-पुरःसरं भोक्तव्यम् । तदाहतुर्मनु-यमौ,—
 “समाहत्याथ तद्भैक्ष्यं यावदर्थमयायथा ।
 निवेद्य गुरवेऽश्रीयादाचम्य प्राङ्गुखः शुचिः”—इति ।
 गुर्वसन्धिधौ तद्भार्यादिभ्योनिवेदयेत् । तदाह गौतमः,—
 “निवेद्य गुरवेऽलुज्ञां ततोभुज्ञीत सन्धिधौ ।
 गुरोरमावे तद्भार्या-पुत्र-सब्रह्मचारिणाम्”—इति ।
 गुर्वनुज्ञातं भैक्षं सत्कात्य भुज्ञीत । तदाह याज्ञवल्क्यः,—
 “कृताग्निकार्याभुज्ञीत वाग्यतोगुर्वनुज्ञया ॥
 आपोशन-क्रिया-पूर्वं* सत्कात्याचमकुत्सयन्”—इति ।
 सत्कारस्य हारीतेन दर्शितः,—“भैक्ष्यमवेच्छितं पर्यग्नीकृतमादित्य-
 दर्शितं गुरवे निवेदितमनुज्ञातमस्तुत-सम्मितं प्राङ्गः, यदश्चाति ब्रह्म-
 चारी ब्रह्म-सिद्धिमवाप्नोति” । गौतमोऽपि,—“सायं प्रातरभिपूजित-
 मनिन्दनं भुज्ञीत”—इति । एकान्न-निषेधमाह मनुः,—

* आपोशनक्रियापूर्वं,—इति शा० पुस्तके पाठः।

“भैक्ष्येण वर्त्तयेन्नियं नैकान्नादी भवेद्भवेद्वती ।
 भैक्ष्येण ब्रतिनोष्टन्तिरूपवास-समा सृष्टा ॥
 ब्रतवद्देव-दैवत्ये पित्रे कर्मण्यथर्षिवत् ।
 काममभ्यर्थितोऽश्रीयात् ब्रतमस्य न लुप्यते”—इति ।
 अकरणे प्रत्यवायमाह सएव,—
 “अकृत्वा भैक्ष्यचरणमसमिध्य च पावकम् ।
 अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णि-ब्रतञ्चरेत्”—इति ।
 उपनीतस्य नियममाह यमः,—
 “दण्डं कमण्डलं वेदं मौज्जीं च रसनां तथा ।
 धारयेद्भैक्ष्यचर्यव्यं भिक्षान्नाशी गुरौ वसन्”—इति ।
 वेदोदर्भसुषिः, गुरौ गुह-गृहे इत्यर्थः । यमः,—
 “मेखलामजिनं दण्डं उपवीतं च नित्यशः ।
 कौपीनं कटि-सूत्रव्यं ब्रह्मचारी च धारयेत्”—इति ।
 मनुः,—
 “अग्नीन्धनं भैक्ष्यचर्यामधःशयां गुरोर्हितम् ।
 आ समावर्त्तनात् कुर्यात् कृतोपनयनोद्विजः”—इति ।
 सुमन्तुरपि,—
 “ब्रह्मचर्यं तपोभैक्ष्यं सन्धयोरग्नि-कर्म च ।
 स्वाध्यायोगुह-वृत्तिस्य चरेयुर्ब्रह्मचारिणः”—इति ।
 गुह-वृत्ति-प्रकारमाह व्यासः,—
 “जघन्यशायी पूर्वं स्वादुत्थायी गुह-वेशमनि ।
 यत्र शिष्येण कर्तव्यं यत्र दानेन वा पुनः ॥

कृतमित्येव तत् सर्वं कृत्वा तिष्ठेत् पार्श्वतः।
किङ्करः सर्वकारी च सर्वकर्मसु कोविदः॥
अभुक्तवति नाश्रीयादपीतवति नो पिबेत्।
न तिष्ठति तथाऽसीत् नासुप्ते प्रसुपेत् तथा”—इति।

विश्वामित्रः—

“तद्वार्या-पुच्छोऽसैव दृद्धानां धर्मशालिनाम्*।
शुश्रूषा सर्वदा कार्या प्राणामादिभिरेवच”—इति।

वर्ज्यानाह याज्ञवल्क्यः—

“मधुमांसाङ्गोच्छिष्ट-शुक्र-स्त्री-प्राणिहिंसनम्।
भास्करालोकनाश्चील-परिवादांश्च वर्जयेत्”—इति।

मनुरपि,—

“वर्जयेत्तद्वार्याधुमांसञ्च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः।
शुक्रानि चैव सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम्॥
अभ्यङ्गमं जनञ्चात्मणेरुपानच्छच्च-धारणम्।
कामं क्रोधञ्च लोभञ्च नर्तनं गीतवादनम्॥
द्यूतञ्च जनवादं च परिवादं तथाऽनृतम्।
स्त्रीणांश्च प्रेचणालभसुपघातं परस्य च॥
एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्फन्दयेत् क्वचित्”—इति।

थमः—

“खद्वाऽसनं च शयनं वर्जयेद्वन्न-धावनम्।

* धर्मशीलिनाम्—इति मु० पुस्तके पाठः।

खपेदेकः कुशेष्वेव न रेतः स्फन्दयेत् क्वचित्”—इति।
कूर्मुराणे,—
“नादर्शच्चैवमीक्षेत नाचरेद्वन्न-धावनम्।
गुरुच्छिष्टं भेषजार्थं प्रयुच्चीत न कामतः”—इति।
आपस्तुमोऽपि,—“पितुर्ज्येष्टस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यम्”—इति।
गुरुपुत्रस्याप्युच्छिष्टं न भोक्तव्यम्। तदाह मनुः,—
“उत्सादनञ्च गात्राणां स्वापनोच्छिष्टभोजने।
न कुर्याद्गुरु-पुत्रस्य पादयोश्वावनेजनम्॥
अभ्यञ्जनं स्वापनञ्च गात्रोत्सादनमेवच।
गुरुपत्न्यान कार्याणि केशानांश्च प्रसाधनम्”—इति।

ब्रह्मचर्य-कालावधिमाह याज्ञवल्क्यः—

“प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा।
ग्रहणान्तिकमित्येके केशान्तं चैव षोडशे”—इति।
केशान्तं गोदानाख्यं कर्म। तच्च षोडशे वर्षे कार्यम्। तदाह
मनुः,—

“केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते।
राजन्यवन्धोद्वार्विशे वैश्यस्य इग्निके ततः”—इति।

यमः—

“वसेद्वादश वर्षानि चतुर्विंशतिमेव वा।
षट्चिंशतं वा वर्षाणि प्रतिवेदं ब्रतञ्चरेत्”—इति।

एतत् चिवेद-ग्रहणाभिप्रायम्। अतएव मनुः,—

“षट्चिंशदादिकं चर्यं गुरौ चैवेदिकं ब्रतम्।

तदद्विकं पादिकं वा* यहणान्तिकमेव वा”—इति ।
 एवमुक्तलचणोब्रह्मचारी द्विविधः, उपकुर्वाणकोनैषिकश्च । उप-
 कुर्वाणकस्योक्ताः धर्माः, नैषिकस्योच्यन्ते । तत्राह याज्ञवल्क्यः—
 “नैषिकोब्रह्मचारी तु वसेदाचार्य-सन्निधौ ।
 तदभावेऽस्य तनये पत्वां वैश्वानरेऽपिवा”—इति ।

मनुरपि,—

“यदि त्वात्यन्तिकोवासेारोचेतास्य गुरोः कुले ।
 युक्तः परिचरेदेनमा शरीर-विमोक्षणात् ॥
 आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्तिते ।
 गुरुदारे सपिष्ठे वा गुरुवृत्तिमाचरेत् ॥
 एषु लविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ।
 प्रयुज्ञानोऽग्नि-शुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः”—इति ॥

एतच्च सदृच्छ-ब्राह्मण-गुर्वादि-विषयम्, अन्यथा दोषः । तदुक्तं
 तेनैव,—

“नाब्राह्मणे गुरौ शिष्योवासमात्यन्तिकं वसेत् ।
 ब्राह्मणे चाननूचाने काङ्क्षन् गतिमनुच्छमाम्”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—“ब्रह्मचर्ये चरेदाशरीर-विमोक्षणात् । आचार्ये च
 प्रेतेऽग्निं परिचरेत् संयतवाक् चतुर्थषष्ठाष्टमकालभोजी भैक्ष्यं गुर्व-
 धीनोजटिलः शिखाजटोवा गुरुं गच्छन्तमनुगच्छेदासीनं चातुर्तिष्ठेत्
 शयानश्वेदासीत आह्नताध्यायी सर्व-लभ्य-निवेदी खट्टा-शयन-
 दन्तप्रक्षालनाञ्जनाभ्यञ्जनवर्जनानस्तीलस्तीरहस्यभ्युपेयादपः”—इति ।

* तदद्विकं वा पादं वा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

अहनि चिसवनस्त्रायी स्यादित्यर्थः । अग्नि-परिचर्या हारीत-शङ्ख-
 लिखित-यमैर्निरूपिता,—“यज्ञियाः समिधश्चाहत्य स्मार्जनोपलेप-
 नोदृधमनस्मूहनस्मिन्द्वनपर्यग्निकरणपरिक्रमणे पस्थानहेमस्तोत्रनम-
 स्कारादिभिरग्निं परिचरेन्नाग्निमधितिष्ठेन पद्मां कर्षेन्न मुखेनोप-
 धमेन्नापश्चाग्निं युगपद्मारथेन्नाजीर्णभुक्तोनेऽच्छिष्ठोवाऽभ्यादध्यात् ।
 विविधैर्विर्विशेषैराग्नेयैरहरहरग्निं समिधेदामन्त्य गच्छेदागत्य निवे-
 दयेत् तन्मनाः शरीरोपरमान्ते ब्रह्मणः सायुज्यं गच्छति”—इति ।
 एवं कुर्वतः फलमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अनेन विधिना देहं साद्यन् विजितेन्द्रियः ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेहाजायते पुनः”—इति ।

मनुरपि,—

“आ समाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् ।

स गच्छत्यज्ञसा विप्रोब्रह्मणः सद्य शाश्वतम्”—इति ।

ननु नैषिकब्रह्मचर्याङ्गीकारे गार्हस्थं निर्विषयं स्यात् । तत्र,
 गार्हस्थस्य रागि-विषयतात् । तदाह जावालिः,—“यदि गह्यमेव
 कामयेत्तदा यावज्जीवमग्निहेत्वं जुङ्यात्”—इति । अत्र केचित्,
 नैषिक-ब्रह्मचर्ये कुञ्जादिविषयं मन्वानागार्हस्यस्य तदितर-विषयता-
 माङ्गः । उदाहरन्ति च तत्र विष्णुवचनम्,—

“कुञ्ज-वामन-जात्यन्ध-क्लीव-पड्मवार्त्तरोगणाम् ।

त्रतचर्या भवेत्तेषां यावज्जीवमसंशयम्”—इति ।

तत्र, नैषिक-ब्रह्मचर्यस्य कुञ्जादिव्येव नियतत्वे समर्थं प्रत्यौच्छ-
 कलसुच्चमानं विस्थेत । ऐच्छिकलब्धं वसिष्ठेन दर्शितम्,—‘चलार-

आश्रमः ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थ-परिव्राजकाः, तेषां वेदमधीत्य
वेदौ वेदान् वा चीर्ण-ब्रह्मचर्यायमिच्छेत्तमावसेत्”—इति । भवि-
श्चन्तुराणेऽपि,—

“गार्हस्थमिच्छन् भूपाल, कुर्याद्वार-परियहम् ।

ब्रह्मचर्येण वा कालं नयेत् सङ्कल्प-पूर्वकम् ।

वैखानसेवाऽपि भवेत् परिव्राङ्गवेच्छया”—इति ।

तस्मात्, रागि-विषयलेनैव गार्हस्थं व्यवस्थापनीयम्,—इति ।

इति ब्रह्मचारि-प्रकरणम् ।

—००५०—

अथ ग्रहस्थाश्रमं निरूपयितुं तदधिकार- हेतु* स्खानमादौ निरूप्यते† ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“गुरवे तु वरं इत्वा स्खायीत तदनुज्ञया ।

वेदं ब्रतानि वा पारं नीला ह्युभयमेव वा”—इति ।

तत्र, दातव्योवरोमनुना दर्शितः,—

“न पूर्वं गुरवे किञ्चिदुपकुर्वीत धर्मवित् ।

स्खास्यन्तु गुरुणाऽऽज्ञप्तः शत्र्या गुर्वर्थमाहरेत् ॥

क्षेचं हिरण्यं गामश्च छत्रोपानहमासनम् ।

* तदधिकारहेतुः,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† तदधिकारहेतुं स्खानमादौ निरूप्यते,—इति मु० पुस्तकेपाठः ।

धान्यं वासांसि शाकं वा गुरवे प्रीतिमाहरेत्*”—इति ।
अयच्छ वरेगुरु-प्रीत्यर्थीन् तु विद्या-निष्कर्यार्थः । वेद-विद्याऽहस्य
मूल्यस्यासम्भवात् । तथा च चक्नदोग-श्रुतिः,—“यद्यप्यस्माइमामङ्ग्लः
परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यात्तदेव ततोभूयः”—इति । तापनीय-
श्रुतिरपि,—

“सप्तद्वीपवती भूमिर्दक्षिणार्थं न कल्पते”—इति ।
हारीत-स्मृतिरपि,—

“एकमष्टकरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।
पृथिव्यां नास्ति तद्वयं यद्वाऽस्यानृणी भवेत्”—इति ।
वेदं ब्रतानि वेत्यनेन स्खानक-चैविध्यं दर्शितम् । तत्र, वेदमाच-
परिसमापकएकः, ब्रतमाच-परिसमापकोद्दितीयः, उभय-परिसमा-
पकसृतीयः । ब्रतशब्देनाच गृह्य-प्रसिद्धान्युपनयनब्रत-साविचीब्रत-
वेदब्रतानि‡ विवक्षितानि । स्खानक-चैविध्यं हारीतेनोक्तम्,—“तद्यः
स्खानकाभवन्ति ; विद्यास्खानकोब्रत-स्खानकोविद्या-ब्रत-स्खानकः”—
इति । वेदं पारं नीलेत्यत्रार्थावगतिरपि विवक्षिता । अतएव
कूर्मपुराणे,—

“वेदं वेदौ तथा वेदान् वेदान् वा चतुरोदिजः ।

अधीत्य चाधिगम्यार्थं ततः स्खायाद्विजोत्तम”—इति ।

स्खान-प्रकारश्च गृह्ये प्रसिद्धः । स्खानक-धर्माः कूर्मपुराणे दर्शिताः,—

* धान्यं शाकच्च वासांसि गुरवे प्रीतिमावहेत्,—इति पू० मु० मनुसं-
हितायां पाठः ॥

† न कल्पिता,—इति मु० पुस्तकेपाठः ।

‡ वेदाङ्गब्रतारण्यकब्रतानि,—इति मु० पुस्तकेपाठः ।

“यज्ञोपवीत-द्वितयं सेदकञ्च कमण्डलुम् ।
क्षत्रं चोष्णीषममलं पादुके चाषुपानहौ ॥
रौक्मे च कुण्डले वेदं कृत्त-केश-नखः शुचिः ।
स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्विर्भाल्यञ्च धारयेत् ॥
शुक्राम्बरधरे नित्यं सुगन्धः प्रियदर्शनः ।
न जीर्ण-मलवद्वासाभवेत्तु विभवे सति ॥
न रक्तमुख्यं चास्य धृतं वासेन कन्धिकाम्”—इति ।
इति स्वातक-प्रकरणम् ।
अथ विवाहः ।

तत्र मनुः—

“गुरुणाऽनुमतः स्वात्मा समावत्तोयथाविधि ।
उद्दहेत दिजोभार्यां सर्वाणां लक्षणान्विताम्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अविशुत-ब्रह्माचर्योलक्षणां स्त्रियमुद्दहेत् ।
अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ।
अरोगिणीं धावमतीसप्तमानार्षगोचराम्”—इति ।
लक्षणां वाह्याभ्यन्तर-लक्षण-युक्ताम् । वाह्यानि लक्षणानि
मनुना दर्शितानि,—

“अव्यज्ञानीं सौम्यनान्नीं हंस-वारण-गामिनीम् ।
तनु-लोम-केश-दशनां मृदंगीमुद्वहेत् स्त्रियम्”—इति ।

वर्ज्योमाह स एव,—

“नोद्दहेत् कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।

नालोमिकां नातिलोमां न वाचालां न पिङ्गलाम् ॥
नर्त-वृक्ष-नदी-नान्नीं नान्य-पर्वत-नामिकाम् ।
न पक्ष्यहि-प्रेष्य-नान्नीं न च भीषणनामिकाम्”—इति ।
कपिला रक्त-तण्डुल-वर्णा । पिङ्गला अग्निवर्णा । अन्येति
म्बेच्छनान्नी । विष्णुपुराणेऽपि,—
“न शश्रु-व्यञ्जनवतों न चैव पुरुषाकृतिम् ।
न घर्षर-खरां क्षामां तथा काक-खरां न च ।
नानिवंधेक्षणां तद्दृत्ताक्षीं नोद्दहेदुधः ।
यस्याश्च रोमशे जंघे गुल्फौ यस्याश्चयोन्नतौ ।
गण्डयोः कूपकौ यस्याहसन्यास्याञ्च नोद्दहेत् ।
नातिरुक्तच्छ्रविं पाण्डुकरजामरुणेक्षणाम् ।
अ-पीन-हस्त-पादाञ्च न च तामुद्दहेदुधः* ।
न वामनां नातिदीर्घां नोद्दहेत् सङ्गतभुवम् ।
न वातिच्छ्रद्ध-दशनां न कठालमुखीं नरः”—इति ।

आन्तराणि तु लक्षणान्याश्वलायन-गृह्ये विहितानि,—“दुर्विज्ञे-
यानि लक्षणान्यष्टौ पिण्डान् कृत्वा, कृतमये प्रथमं यज्ञच्छते सत्यं
प्रतिष्ठितं यदियं कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यतां यत्स्यं
तदृश्यतामिति पिण्डानभिमन्य कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृहाणेति
क्षेत्राच्चेदुभयतः शस्याद्गृहीयादन्वयस्याः प्रजा भविष्यतीति विद्याद्
गोष्ठात् पशुमती वेदिपुरीषाद्ब्रह्मवर्चस्त्रियविदामिनोद्दात् सर्वस-

* ‘यस्याश्च’ इत्यादि ‘तामुद्दहेदुधः’ इत्येतत् स्नोकदयं सु० पुस्तके न
दृश्यते ।

म्भन्ना देवनात् कितवी चतुष्पथाद्विप्रवाजिनीरिणादधन्या शशानात्पतिन्नी”* इति । विप्रवाजिनी विविधं प्रकर्षेण ब्रजतीति विप्रवाजिनी स्वैरिणी इत्यर्थः । अनन्यपूर्विकामिति दानेनोपभोगेन वा पुरुषान्तराग्नीताम् । अनेन पुनर्भूर्यावर्त्यते । अतएव काश्यपः—

“सप्त पौनर्भवाः कन्यावर्जनीयाः कुलाधमाः ।

वाचा दत्ता दनोदत्ता कृत-कौतुक-मङ्गला ।

उदक-स्यर्शिता या च या च पाणिग्नीतिका ।

अग्निं परिगता या च पुनर्भू-प्रसवा च या ।

इत्येताः काश्यपेनोकादहन्ति कुलमग्निवत्”—इति ।

बौधायनः—“वाग्दत्ता मनोदत्ताऽग्निं परिगता सप्तमं पदनीता भुक्ता गृहीतगर्भा प्रसूता चेति सप्तविधा पुनर्भूः, तां गृहीत्वा न प्रजां न धर्मं विन्देत्”—इति । नारदोऽपि,—

“कन्यैवाच्चतयोर्निर्या पाणि-यहण-पूर्विका ।

पुनर्भू-प्रतिमा ज्ञेया पुनः संखार-कर्मणि”—इति ।

* ‘आन्तराणि’ इत्यारभ्य ‘इत्यर्थः’ इत्यन्तर्यन्तस्थाने मुक्तिपुस्तके अन्यथा पाठो दृश्यते । स यथा,—“‘आन्तराणि’ लक्षणानि आश्वलायनगृह्ये दर्शितानि दुर्ज्यानि तानि वेदितव्यानि । पूर्वस्यां रात्रौ गोष्ठ-वेदिका-कितवस्थान-ङ्गदेरिण-च्छ-चतुष्पथ-शशानेभ्योमृत्तिकां गृहीत्वा अशौ पिण्डान् कृत्वा ऋतमये प्रथमं ज्ञेऽक्षते सत्यं प्रतिष्ठितं यदियं कुमार्यमिति जाता तदियमिह प्रतिपद्यतां यत् सत्यं तदृश्यतामिति पिण्डानभिमत्य कुमारौ ब्रूयादेषामेकं गृह्याणेति । तत्रान्क्रमेण प्रथमे पिण्डे गृहीते धान्यवती भवति, द्वितीये पशुमती, तृतीयेऽग्निहोत्रपशा, चतुर्थे विवेकिनी चतुर्था सर्वजनार्चनपशा भवति, पञ्चमे रोगिणी, षष्ठे वन्धा, सप्तमे अभिचारिणी, अष्टमे विधवा भवेदिति ।” सम्भाबयामः आश्वलायनस्त्र-वस्त्र तात्पर्यमेव तत्र संगृहीतमिति ।

थाज्जवलक्ष्योऽपि,—

“अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संखुता पुनः”—इति । कान्तां कमनीयां उद्घोदुर्मनोनयनानन्दकारिणीम् । अतएव आपस्तम्भः,—“यस्यां मनश्चनुषोर्निवस्तुस्यामृद्धिः”—इति ।

असपिण्डामिति । समानएकः पिण्डोयस्याः सा सपिण्डा, न सपिण्डा असपिण्डा, ताम् । सपिण्डता च सप्तम-पुरुष-पर्यवसायिनी । तत्रैकः पिण्डदाता, चयः पिण्डभाजः पिण्ड-पितामह-प्रपितामहाः, चयोलेपभाजः वृद्धप्रपितामहादयः । तथा च मत्यपुराणे,—

“लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डं साप्तपौरुषम्”—इति ।

मार्कार्णेयोऽपि,—

“पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

पिण्डसंबन्धिनोह्येते विज्ञेयाः पुरुषास्त्वयः ।

लेपसंबन्धिनश्चान्ये पितामह-प्रपितामहात्—

प्रभृत्युक्तास्त्वयस्तेषां यजमानसु सप्तमः ।

इत्येष मुनिभिः प्रोक्तः संबन्धः साप्तपौरुषः”—इति ।

एतदुक्तं भवति, सप्तानां पुरुषाणामेक-पिण्ड-क्रियाऽनुप्रवेशः सापिण्ड-हेतुः । तथाच, देवदत्तस्य खकीयैः पित्रादिभिः षड्भिः सह सापिण्डाम्, तथा पुत्रादिभिः षड्भिः सह सापिण्डाम्,—इति । नन्वेदं सति भ्रातृ-पिण्डव्यादिभिः सह सापिण्डं न स्यात्, परिगणितेष्वनन्तर्भावात् । मैवम् । उद्दिश्य-देवतैक्येन* त्रियैवस्याच विवक्षितवात् ।

* देवदत्तैक्येन,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

देवदत्त-कर्ट्त्तक-क्रियायां ये देवतालेनानुप्रविशन्ति, तेषां मध्ये यः कोऽपि भ्राह्म-पितृव्य-कर्त्त्तक-क्रियायामण्यनुप्रविशतीत्यस्ति तैः सह सापिण्ड्यम् । एवं भार्याणामपि भर्त्त-कर्त्त्तक-पिण्डदान-क्रियायां सहकर्त्त्वात् सापिण्ड्यमिति । तदिदं निर्वाच्यसापिण्ड्यम् ।

अपरे पुनरन्यथा* सापिण्ड्यमाङ्गः । तथाहि । समानएकः पिण्डादेहावयवोयेषां ते सपिण्डाः । तत्र, पुत्रस्य साक्षात् पितृ-देहावयवान्वयेन पित्रा सह सापिण्ड्यम् । तथा, पितामहादिभिरपि पितृ-दारेण तच्चरीरावयवान्वयात् । साक्षात्भ्राह्म-शरीरावयवान्वयेन मात्रा, मातामहादिभिरपि मात्रदारेण† तच्चरीरावयवा-न्वयात् । तथा, पितृव्य-पितृव्यस्तादिभिरपि पितामह-देहावयवा-न्वयात् । तथा, मात्रस्त-मातुलादिभिः सह मातामह-देहान्वयात् । पत्न्या सह एकशरीरारभकतया पत्युः, एवं भ्राह्म-भार्याणामण्येक-शरीरारभकैः स्व-स्व-पतिभिः सहैकशरीरारभकत्वेन । एवं तत्र तत्र साक्षात् परंपरया वा एक-शरीरावयवान्वयेन सापिण्ड्यं योजनीयम् ।

उक्तं द्विविधं सापिण्ड्यं यस्यानास्ति सेयमपिण्डा, तामुद्भवेत् । नन्वेवं सति न काण्डुदाहः सम्भवेत्, सर्वत्र सापिण्ड्यस्य कथञ्चिद्योज-यितुं शक्यत्वात् विधाह-शरीरानुवृत्तेर्दःपरिहरत्वात्, ‘बज्जस्यां प्रजा-येय’—इति श्रुतेः । नैष दोषः, अविशेषेण प्राप्तस्य सापिण्ड्यस्य सप्तसु पञ्चसु च पुरवेषु सङ्कुचितत्वेन तदूर्ध्वं सापिण्ड्य-निवृत्तेः । तथा च गौतमः,—“सपिण्ड-निवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वा”—इति । याज्ञ-बस्त्योऽपि,—

* पुनरवयव,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† मात्रशरीरदारेण,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‘पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मात्रतः पितृतस्था’—इति । मात्र-पत्रे पञ्चमात् पितृ-पत्रे सप्तमात् पुरुषादूर्ध्वं, सापिण्डं निवृत्तते,—इत्यथाहत्य योजनीयम् ।

“सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवृत्तते”—इति मनु-स्मरणात् । एतदुक्तं भवति । पितृ-पत्रे कूटस्थमारभ्य तत् पुत्रादि-गणनायां सप्तमादूर्ध्वं वर-वध्वोर्विवाहेन दुष्टति । मात्र-पत्रे च कूटस्थमारभ्य तत्पुत्रादि-परिगणनायां वर-वध्वोर्माता चेत् पञ्चमी भवति, तदा तयोः सापिण्डनिवृत्तेविवाहेन दोषायेति । यत्तु विष्णुपुराणवचनम्,—

“पञ्चमीं मात्रपत्रात् तु पितृपत्रात् तु सप्तमीम् । गृहस्थउद्भेदे त्रिकन्यां न्यायेन विधिना नृप”—इति तत्र, सप्तमीं पञ्चमीमतीत्येत्याहार्थम् । अत्यथा, पञ्चमात् सप्तमा दूर्ध्वम्,—इति वचन-विरोधात् ।

“पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया । क्रिया-परात्रपि हि ते सर्वतः* शुद्रतां गताः”—इति मरीचिवचन-विरोधात् । यद्यपि पैठीनसिना कल्पद्रव्यसुक्तम्—“पञ्च मात्रतः परिहरेत् सप्त पितृतस्वीन्मात्रतः पञ्च पितृतोवा”—इति । तत्र, द्वितीयः कल्पोऽसमानजातीय-विषयः । यतः शङ्ख-आह,—

“यद्येकजातावह्वः पृथक्क्षेचाः पृथग्जनाः । एकपिण्डाः पृथक्शौचाः पिण्डस्त्वावृत्तते त्रिषु”—इति । अयमर्थः । येषामेकः पिता मातरोभिन्नजातीयास्ते मात्रभेदा

* तरते,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

दसमानजातीयाः, तथापि, पितृक्यादस्तिसापिण्डम्, तच्च विषु पुरुषे-
व्यतीतेषु निर्वर्तते,—इति । नन्वेवं सति पितृ-पञ्चेऽपि चिभिः
पुरुषैः सापिण्डनिवृत्तेः ‘पञ्च पितृतोवा’—इति वचनं विहृयेत ।
एवन्तर्हि ‘त्रीन्माहतः पञ्च पितृतोवा’—इति पैठीनसिवचनं सजा-
तीश्वेव निषेधपरम्*, अनुकल्पोवाऽस्तु । ‘माहतः पितृतस्थाया’—इत्यत्र
पितृशब्देन वीजिनोऽपि सङ्कृहः । तथा च गौतमः,—“ऊर्ढ्वं सप्त-
मात् पितृबन्धुभ्योवीजिनश्च माहवन्धुभ्यः पञ्चमात्”—इति । योहि
नियोगोत् पुच्छुत्यादयति, स वीजी । पितृमाहवान्धवाः स्त्र्यन्नरे
दर्शिताः,—

“पितृः पितृ-ब्वसुः पुत्राः पितृमाह-ब्वसुः सुताः ।
पितृमातुल-पुत्राश्च विज्ञेयाः पितृ-बान्धवाः ॥
मातुः पितृ-ब्वसुः पुत्रामातुर्माह-ब्वसुः सुताः ।
मातुर्मातुल-पुत्राश्च विज्ञेयमाह-बान्धवाः”—इति ।

नन्वसपिण्डामिति न वक्तयं, वक्त्यमाणेन ‘असमानार्षगोत्रजाम्’—
इत्यनेनैव सपिण्डायाविवाह-निषेध-सिद्धेः† । सत्यं, तथापि या
मातुरसपिण्डाः‡ भवति, सैवोदाह-कर्मणि प्रशस्तेति वक्त्यम्§ ।
तथा च भनुः,—

“असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितृः ।

* अर्बाण्डनिषेधपरम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† सपिण्डायां विवाहनिषेधसिद्धेः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ या पितृरसगोत्रा तथापि या मातुरसपिण्डा,—इति सु० पुस्तके
पाठः ।

§ वक्तुः,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने”—इति ।
या मातुरपिण्डा असगोत्रा च, या पितृरसगोत्रा, चकारादस-
पिण्डा च, सा मैथुने मिथुन-साध्ये दारकर्मणि द्विजातीनां प्रशस्ता
परिणेयेत्यर्थः । नन्वत्र माहयहणमनर्थकं, पितृ-गोत्र-सापिण्डय-निषेधे-
नैव माह-गोत्र-सापिण्डय-निषेध-सिद्धेः । पृथक् पिण्ड-गोत्रयोर-
भावात्,

“एकलं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सृतके
स्वगोद्ग्रस्थते नारी विवाहात् सप्तमे पदे”—इति
वचनात् । मैवम् । गान्धर्वादि-विवाहेषु कन्या-प्रदानाभावेन पितृ-
गोत्र-सापिण्डयोरनिवृत्तेः । तथाच मार्कण्डेयपुराणम्,—

“ब्राह्म्यादिषु विवाहेषु या द्रव्या कन्यका भवेत् ।
भर्तृ-गोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिण्डेदक-क्रिया ॥
गान्धर्वादि-विवाहेषु पितृ-गोत्रेण धर्मवित्”—इति ।

एतेन मातुल-सुता-विवाह-विषय-विवादोऽपि परास्तः । तथा
हि, तन्निषेध-वचनानि गान्धर्वादि-विवाहोद्वा-जा-विषयाणि, तत्र
सापिण्डय-निवृत्तरभात् । तदनुग्राहक-श्रुति-सृति-सदाचारात् । न
ब्राह्म्यादि-विवाहोद्वा-जा-विषयाणि, तत्र सापिण्डय-निवृत्तेः । तानि
च निषेध-वचनानि । तत्र शातातपः,—

“मातुलस्य सुतामूद्वा माह-गोत्रां तथैव च ।
समान-प्रवराच्चैव दिजश्वान्द्रायणच्चरेत्”—इति ।
पैठीनसिरपि,—“पितृ-माह-स्वस्तु-दुहितरोमातुल-सुताश्च धर्मतस्ता-
भगिन्यस्तावर्जयेदिति विज्ञायते” । सुमन्तुरपि,—“पितृ-पत्न्यः सर्वामा-

तरस्तद्वातरोमातुलास्तद्विग्न्योमाहस्तसार* स्तद्विहितरश्च भगिन्य-
स्तदपत्यानि भागिनेयानि, अन्यथा सङ्करकारिष्णः”—इति । व्याख्यः—

“मातुः सपिष्ठा यद्वेन वर्जनीया दिजातिभिः”—इति ।

नन्विशेषेण प्रवृत्तानामेषां वचनानां कथं विशेष-विषयता ?
विशेष-वचन-वलादिति ब्रूमः । तथा च मनुः—

“पैद्वस्तेयों भगिनीं स्तस्तीयां मातुरेवच ।

मातुश्च भातुराप्तस्य गत्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥

एतास्तिस्तस्तु भार्यार्थं नोपयच्छेते बुद्धिमान्”—इति ।

भगिनीपदं पैद्वस्तेयादि-विशेषणम् । आप्तस्येति मातुर्भाव-
विशेषणम् । तत्र, सुतामित्यधाहारः । आप्तस्य सन्निकृष्टस्य स
पिष्ठस्य गन्धर्वादि-विवाहेऽग्रायाः मातुर्भातुरित्यर्थः । पैद्वस्तेयो-
मित्यचाप्तनिवृत्त-सापिष्ठग्य गन्धर्वादिनोऽग्ना पिह-स्तसा विवक्षिता ।
तथा च सति, तद्विहितर्भगिनीति विशेषणं सार्थकम् । ब्राह्म्यादि-
विवाहेषु सापिष्ठ-निवृत्तर्भगिनीपदं नान्वीयात् । अयमेव न्यायो-
माहस्तस्तीयायामपि योजनीयः । तस्माद्विग्न्याप्तपदोपेत-मनुवचन-
वलादविशेषे निषेधोविशेष-विषयएवोपसंहित्यते । ननु, ब्राह्म्यादि-
विवाहविषये मातुल-सुतायाद्व भाव-स्तस्तु-सुतायाच्चपि विवाहः
प्राप्नुयात् । तत्र, शिष्ट-गर्हितेन तत्र निषेध-स्तति-कल्पनात् । शिष्ट-
गर्हितस्तानुपादेयत्वं याज्ञवल्क्याह—

* स्तद्विग्न्योमाहस्तसार,—इति, नास्ति मु० पुस्तके ।

† अयमेव न्यायोमातुर्भिषये, मातुलसुतायरिण्यउदीच्चशिष्ठगर्हितः,
तथापि दाक्षिणावशिष्टैराचरितविषये मातुलसुतायामिव माहस्तस्तुताया
अपि विवाहः प्राप्नुयात्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“अस्तर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममयाचारेन तु”—इति ।

यद्यपि मातुलसुता-परिणयनसुदीच्च-शिष्ट-गर्हितम्, तथापि
दक्षिणात्य-शिष्टैराचरितत्वेन नाविगीतेऽयसुदीच्चानामाचारः । न च
दक्षिणात्यानां राग-मूलत्वं शङ्कनीयं, विधि-निषेध-परीक्षिकैरेव तद्वि-
वाह-करणात् । माह-स्तस्तु सुता-विवाहस्तु अविगीतेन शिष्टाचारेण
गर्हितः । मातुल-सुताविवाहस्तानुग्राहका* श्रुतिः । तत्र मन्त्रवर्णः ।
“आयाहीन्द्र परिभिरीलितेभिर्यज्ञमिमं नोभागधेयं जुषस्तु । वप्त्वा
जज्ञमातुलस्तेव योषा भागस्ते पैद्वस्तेयी वपास्”—इति ।

अयमर्थः । हे इन्द्र, परिभिरीलितेभिः स्तुतैः सह नोऽस्ताकमिमं
यज्ञमायाहि । आगत्य च अस्ताभिर्दीयमानं भागधेयं जुषस्तु, वप्त्वा-
माज्यादिना संख्तां वपान्वासुदिश्य जज्ञः त्यक्तवन्तः । तत्र दृष्टान्त-
दयम् । यथा, मातुलस्य योषा दुहिता भागिनेयस्तु भागः भज-
नीया, भागिनेयेन परिणेतुं योग्या, यथा च पैद्वस्तेयी पौत्रस्य
भागः । तथाऽयं ते तव भागोवपाऽऽस्याः—इति । वाजसनेयके-
ऽपि । “तस्माद्वा समानादेव पुरुषादत्ता चाद्यश्च जायते, उत वृत्तीये
सङ्गच्छावहै चतुर्थं सङ्गच्छावहै”—इति । समानादेकस्मात् पुरुषादत्ता
भोक्ता आद्यश्च भोग्यः द्वावयुत्पद्यते । तौ च मिथः सङ्गत्यतः,
कूटस्तमारभ्य वृत्तीये चतुर्थं वा पुरुषे सङ्गच्छावहै विवहावहै इत्यर्थः ।

यद्यप्ययमर्थवादः, तथापि मानान्तरविरोधाभावात् स्वार्थं प्रमा-
णम् । विरोधि-वचनानां भाव-सपिष्ठा-विषयत्वस्तुं वर्णितत्वात् ।

* विवाहस्तानुग्राहका,—इति पाठोभवितुं युक्तः ।

† दौहित्रस्य,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ माहसपिष्ठाविषयत्वस्य च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

तस्मादविरुद्धार्थवादेनानुदितवादुपरिधारणविधिः कल्पयितुं शक्यते ।

तथा हि, प्रेताग्निहेऽत्रे श्रूयते । “अधस्तात् समिधं धारयन्ननु-
द्रवेदुपरि हि देवेभ्योधारयति”—इति । तत्र, पैतृकस्य हविषोऽध-
स्तात् समन्वकं समिद्वारणं* विधाय, तदाक्य-शेषे समिधोऽहर्विरु-
परिधारणं देवे कर्मणि यत् श्रुतं, तत् किमर्थवादः, उत विधीयते ?
इति संशयः । तत्राधोधारण-विधि-स्तावकलेन तदेकवाक्यता-लाभा-
दर्थवादइति पूर्वपक्षः । प्रसिद्धं ह्यर्थमनूद्य तेन सुतिर्युक्ता, उपरि
धारणन्तु न कापि प्रसिद्धम्, अतस्तावकलायोगादाक्यमेदमभ्युप-
गम्याण्यपूर्वार्थलाद्विधिः कल्पितः ।

एवं ततीये पुरुषे सङ्गच्छावहै,—इत्यादावपि अपूर्वार्थत्वेन, मातुल-
सुतां विवहेत्,—इति विधिः कल्पयते । तस्माच्छास्त्रानुग्रहीतोऽयं
विवाहः । सूतयस्तु ब्राह्म्यादिषु सापिण्डि-निराकरणेन मातुल-सुता-
विवाह-प्रापकतया दर्शिताः । शिष्टाचारश्च दाच्चिणात्यानामविगीत
उदाहृतः ।

केचित्तु आसुरादिष्वपि देश-विशेषेण मातुल-सुता-विवाहे-
धर्मः,—इति मन्यन्ते । उदाहरन्ति च वचनानि । तत्र वौधायनः,—
“पच्छा विप्रतिपत्तिर्द्विष्टिः ; अनुपनीतेन भार्या च सह-
भोजनं पर्युषित-भोजनं मातुलदुहित-पितृष्वस्तुदुहित-परिणयन-
मिति, तथोत्तरतः ; ऊर्ण-विक्रयः सीधुपानसुभयतोदद्विर्वहारः
आयुधीयकं समुद्रयानमिति, इतरइतरस्मिन् कुर्वन् दुष्टिः,
इतरइतरस्मिन् तदेश-प्रमाणात्”—इति । इतरोदाच्चिणात्यितरस्मिन्

* समिधाहरणं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

उत्तरदेशे मातुल-संवन्धं कुर्वन् दुष्टिः, न ख-देशे । तथेतरउदी-
चारतरस्मिन् दक्षिणदेशे सीधु-प्रानादिकं कुर्वन् दुष्टिः, न ख-देशे ।
कुतः ? देश-प्रामाण्यात् देश-निवन्धनत्वादाचारस्येत्यर्थः* । तथा
च देवलः,—

“यस्मिन् देशे य आचारोन्याय-दृष्टसु कल्पितः ।

स तस्मिन्नेव कर्त्तव्योन तु देशान्तरे सूतः† ॥

यस्मिन् देशे पुरे यासे वैविदे नगरेऽपिवा ।

योयच विहितोधर्मस्तं धर्मं न विचालयेत्”—इति ।

ननु, शिष्टाचार-प्रमाणे ख-दुहित-विवाहेऽपि प्रसज्जेत, प्रजा-
पतेराचरणात् । तथा च श्रुतिः । “प्रजापतिः खां दुहितरमभ्यगत्”
—इति । मैवम् । “न देव-चरितव्यरेत्”—इति न्यायात् । अतएव
वौधायनः,—

“अनुष्ठितन्तु यद्वैर्मुनिभिर्यद्वृष्टिम् ।

नानुष्ठेयं मनुष्यस्तुकं कर्म समाचरेत्”—इति ।

तदेवं ब्राह्म्यादि-विवाह-व्यवस्थाया देशभेद-विषय-व्यवस्थया च
मातुल सुता-विवाहः ‘न सपिण्डाम्’—इत्यादिशास्त्रादेव मिद्धः^(१) ।

* निवन्धनत्वादाचार प्रामाण्यस्येत्यर्थः,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† देशाचारः सूतोभ्यगोः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ दुहितरमभ्यग्यायात्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) अत्र तावदेवं महता प्रवक्षेन दाच्चिणात्यानां मातुलकन्या-प्रिणाया-
चारस्य शास्त्रीयत्वं प्रामाण्यस्तं समर्थितम् । जैमिनीयन्यायमालायान्तु
खयमेव तादशाचारस्य सूतिविरुद्धत्वमप्रामाण्यस्तं व्यवस्थापितम् ।
तथा च न्यायमालायां प्रथमाध्यायस्य द्वतीयपादे पञ्चमाधिकरणे ।

यवीयसीं वयसा काय-परिमाणेन च न्यूनाम् । तत्र, वयोन्यून-
ताथाद्यन्नामाह मनुः—

“चिंशदर्षावहेत् कन्यां हृष्टां द्वादशवार्षिकीम् ।

अष्टवर्षाऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः”—इति ।

दृहस्यतिरपि,—

“चिंशदर्षादशब्दां तु भार्यां विन्देत नग्निकाम् ।

एकविंशतिवर्षावा सप्तवर्षामवाप्नुयात्”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“वर्षैरेकगुणां भार्यामुदहेत् चिगुणः स्वयम्”—इति ।

अरोगिणीं अचिकित्स-राजयज्ञादि-रोग-रहिताम् । भ्रातृमतों
ज्येष्ठः कनिष्ठेवाभ्राता अस्याः, सा भ्रातृमती । अनेन पुच्छिका-शङ्खा
व्युदस्ते । अतएव मनुः—

“अस्यास्तु न भवेद्वाता न विज्ञायेत वा पिता ।

नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुच्छिका-धर्म-शङ्खया”—इति ।

अस्याः पिता पुच्छिका-करणाभिप्रायवान् न वा,—इति न

“योमानुलविवाहादौ शिष्टाचारः स मा न वा । इतराचारवन्मात्व-
ममात्वं स्मार्त्तवाधनात् । सूर्यिमूलोऽहि सर्वत्र शिष्टाचारस्ततो-
ऽत्र च । अनुमेया सूर्यिः सूर्या वाध्या प्रत्यक्षया तु सा”—इति ।
उक्तस्त्रिया । “आचारात् सूर्यिं ज्ञात्वा सूर्येत्सु श्रुतिं-कल्पनम् । तेन
द्वन्द्वितं तेषां प्रामाण्यं विप्रक्षयते”—इति । तदत्र स्वोक्तविरोधो-
दुष्प्रिहस्तः । न्यायमालायां संयहे प्रवृत्तोग्यन्यकारः मातुलकन्या
परिगायाचारस्याप्रामाण्यं मीमांसकाचार्यस्य वार्तिककारस्यानुमतमेव
संज्ञाह, अत्र तु दशाचारस्य सूर्यिसिद्धतया प्रामाण्यमेव स्वस्यानु-
मतं अवस्थापयामात्र,—इति कथच्चित् समाधानमाल्येयं शोभद्विः ।

विज्ञायते, तां नोपयच्छेत् । यत्र तु नैषा शङ्खा, तामभ्रातृकामण्यप-
यच्छेदित्यभिग्रायः । ‘न विज्ञायेत वा पिता’ इत्युक्तेः वरेण सह
संप्रतिपत्तिं विनाऽपि पितुः सङ्खल्पमात्रेण कन्या पुच्छिका भवतीति
द्रष्टव्यम् । तथाच गौतमः । “अभिसन्धिमात्रात् पुच्छिकेत्येकेषां, तत्
संश्यात् नोपयच्छेदभ्रातृकाम्”—इति । मनुरपि,—

“अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुच्छिकाम् ।

अदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरम्”—इति ।

वरेण सह संप्रतिपत्ति-करणे* तु पुच्छिका-करणं स्पृष्टमेव विज्ञा-
यते । सा च सम्प्रतिपत्तिर्विसिद्धेन दर्शिता,—

“अभ्रातृकां प्रदास्यामि तु भूम्यं कन्यामलङ्घृताम् ।

अस्यां योजायते पुत्रः स मे पुत्रोभवेदिति”—इति ।

‘स नौ पुत्रोभवेदिति’—इति क्वचित्प्राप्तः† । अस्याश्च पुच्छिकाया-
गान्धर्वादाविव स्वपित्रादिभिः सह न सापिण्ड्य-सगोचल-निवृत्तिः ।

अतएव लौगाच्चिः,—

“मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाम् ।

कुर्वीत पुच्छिकापुत्रेणवाह प्रजापतिः”—इति ।

तदेवमभिहितां पुच्छिकां शङ्खमानः पुत्रार्थी भ्रातृमतीमेवो-
द्धहेत् । ‘असमानार्षगोत्रजाम्’ च्छ्वेदित्यमार्षं प्रवरं गोत्र-प्रवर्त्तकस्य
मुनेर्व्यावर्त्तक-मुनिगणदत्यर्थः । तद्यथा, गोत्र-प्रवर्त्तकस्य भरदाजस्य
व्यावर्त्तकावंगिरोदृहस्यती । अतएवाङ्गिरस-वार्हस्यत्य-भरदाज-गोत्रो-

* संप्रतिपत्तौ,—इति स० शा० से० पुस्तकेषु पाठः ।

† नास्वयमंशः मुनितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

इमिति प्रयुज्जते । एवमन्यदयुदाहार्थम् । गोचन्तु वंशपरम्परा
प्रसिद्धम् । यस्यावद्वावरेण सह प्रवरैक्यं गोचैक्यं वा नास्ति, सा
वधूर्विवाहमर्हति, क्वचिद्गोच-भेदेऽपि प्रवरैक्यमस्ति । तद्यथा, याज्ञ-
वल्क्य-वाधूल-सौनकानां भिन्न गोचाणां भार्गव-वीतहृष्ट-सावेतसेति
प्रवरस्यैक्यात् । अतस्तत्र विवाह-प्रसक्तौ तद्वच्छेदाय, असमानार्षजाम्,
—इत्युक्तम् । क्वचित् प्रवर-भेदेऽपि गोचैक्यम् । तद्यथा, आङ्गिरसांवरी-
षयौवनाश्च-मान्धाचंवरीषयौवनाश्चेत्यत्राङ्गिरस-मान्धात्र-प्रवर-भेदेऽपि
यौवनाश्चगोचसेकम् । अतस्तत्र विवाहेऽमाभृदित्यसमानगोचयहणम्* ।
गोच-प्रवर्त्तकाश्च प्राधान्येनाष्टौ मुनयः, ते चागस्त्याष्टुमाः सप्तर्षयः ।
तथा च बौधायनः,—

“यमदग्निर्भरदाजोविश्वामित्रेऽत्रि-गौतमौ ।

वशिष्ठकश्चपागस्त्यामुनयोगोचकारिणः ।

एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोचाणि मन्त्रते”—इति ।

एतेषाच्च गोचाणामवान्तरभेदाः सहस्र-सङ्ख्याकाल्पेषां गणा-
ख्लेकोन-पञ्चाशत् । तथा च बौधायनः,—

“गोचाणाश्च सहस्राणि प्रयुतान्यर्वुदानि च ।

जनपञ्चाशदेतेषां प्रवराच्चषिदर्शनात्”—इति ।

प्रवर-गोचयोः समानलासमानत्वे बौधायन-कात्यायन-विश्वा-
मित्र-गर्गादि-प्रणीतेषु प्रवरयन्येषु प्रसिद्धः । न चाच मिलितः†

* माभूदित्यसमानार्षगोचजामित्युक्तम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† विश्वामित्रोयमदग्निर्भरदाजोऽय गौतमः,—इति स० शा० पुस्तकयोः
पाठः ।

‡ महीत,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

योर्गोच-प्रवरयोः पर्युदास-निमित्तत्वं शङ्कनीयं, प्रत्येकं दोषा-
भिधानात् । तदाह बौधायनः,—“सगोचां चेदमत्योपयच्छेनाद्व-
वदेनां विभृथात्”—इति । शातातपोऽपि,—

“परिणीय सगोचान्तु समान-प्रवरां तथा ।

क्वत्रा तस्याः समुत्सर्गं तप्तक्षच्छ्रुं* विशेधनम्”—इति ।

आपस्त्वः,—

“समान-गोच-प्रवरां कन्यामूद्रोपगम्य च ।

तस्यामुत्पाद्य सन्तानं † ब्रह्माण्डादेव हीयते”—इति ।

इत्यं कन्या-लक्षणं परीक्ष्य कुलमपि परीक्षणीयम् । अतएव मनुः,—

“महान्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः ।

स्त्रीसंबन्धे दशेमानि † कुलानि परिवर्जयेत् ॥

हीनक्रियं निष्पुरुषं निष्कृन्दोरोमशार्शसम् ।

क्षयामयाव्यपसारिश्चिकुष्ठिकुलानि च”—इति ।

हीनक्रियं यागादि-क्रिया-रहितम् । निष्पुरुषं स्त्रीमात्रशेषम् ।

निष्कृन्दोऽध्ययन-वर्जितम् । यमोऽपि,—

“चतुर्दश कुलानीमान्यविवाहानि निर्दिशेत् ।

अनार्षयं ब्राह्मणानामृतिजात्मैव वर्जयेत् ॥

अत्युच्चमतिहस्त्रच्च अतिवर्णच्च वर्जयेत् ।

हीनाङ्गमतिरिक्ताङ्गमयावि-कुलानि च ॥

* अतिक्षच्छ्रुं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† चण्डालं,—इति स० सो० शा० पुस्तके पाठः ।

‡ दशैतानि,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

श्विचिकुष्ठिकुलादीनां कुर्याद्विपरिवर्जनम् ।
सदा कामिकुलं वर्ज्ये रोमशानाञ्च यत्कुलम् ॥
अपस्मारि-कुलं यच्च यच्च पाण्डु-कुलं भवेत्”—इति ।
अनार्थ्यं अविज्ञात-प्रवरम् । एतच्च हीनक्रियादि-वर्जनं तथा-
विधापत्य-परिहारार्थम् । “कुलानुरूपाः प्रजाः सभवन्ति”—इति
हारीतवचनात् । पुराणेऽपि,—

“मातुलान् भजते पुत्रः कन्यका भजते पितृन् ।

यथाशीला भवेन्नाता तथाशीलोभवेत् सुतः*”—इति ।

मनुरपि,—

“पितृवा भजते शीलं मातुर्वाभयमेववा ।

न कथञ्चन दुर्योनिः प्रकृतिं स्वां विमुच्नि”—इति ।

इति हेय-कुलमुक्तम् । उपादेयन्तु याज्ञवर्ख्यात्राह,—

“दशपुरुषविख्यातात् श्रोत्रियाणां महाकुलात्”—इति ।

मावतः पितृतः पञ्च पञ्च पुरुषाविख्यातायस्मिन् कुले तदश-
पुरुषविख्यातं, तस्मात् महाकुलात् पुत्र-शस्यादि-समृद्धात्कल्यामुदहे-
दित्यर्थः । मनुरपि,—

“उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं संबन्धानाचरेत् सह ।

निनीपुः कुलमुल्कर्षमधमानधमांस्यजेत्”—इति ।

अचोत्तमान् सएवाह,—

“विशुद्धाः कर्मभिश्चैव श्रुति-सृष्टि-निर्दर्शितैः ।

* तथाश्रोजा भवेत् सुता,—इति म० पुस्तके पाठः ।

अविसृत-ब्रह्मचर्यामहाकुल-समन्विताः ॥
महाकुलैश्च संबन्धामहत्वेन व्यवस्थिताः ।
सन्तुष्टाः सज्जनहिताः साधवः समदर्शिनः ॥
लोभरागदेषामर्षमानमोहादि-वर्जिताः ।
अक्रोधनाः सुप्रसादाः कार्याः संबन्धिनः सदा”—इति ।
अधमानाह सएव,—

“ये स्तनाः पिशुनाः ल्लीवाः ये च नास्त्रिक-दृत्तयः ।
विकर्मणा च जीवन्तोविकृताकृतयस्था ॥
प्रवद्धु-वैराः शूरैर्येऽराजकिल्लिषिणस्था ।
ब्रह्मखादननित्याञ्च कदर्याञ्च विगर्हिताः ॥
अप्रजायेषु वंशेषु स्त्रीप्रजाप्रसवस्था ।
पतिन्नगञ्च सुवासिन्यः तांश्च यत्वेन वर्जयेत्”—इति ।
कन्या-दाने वर-नियमोगौतमेन दर्शितः,—“विद्याऽचार-वन्धु-लक्षण-
शील-सम्पन्नाय दद्यात्”—इति । यमोऽपि,—
“कुलञ्च शीलञ्च वपुर्वयञ्च*
विद्याञ्च वित्तञ्च सानाथतां च ।
एतान् गुणान् सप्त परीक्ष्य देया
कन्या बुधैः शेषमचिन्तनीयम्”—इति ।
याज्ञवर्ख्यः,—
“एतैरेव गुणैर्युक्तः सर्वाः श्रोत्रियोवरः ।

* वपुर्यश्च,—इति म० पुस्तके पाठः ।

थात् परीचितः पुंखे युवा धीमान् जनप्रियः”—इति ।
 एतैः कन्यकायासुकलच्छैः । पुंखपरीक्षोपायस्तु नारदेन दर्जितः—
 “यस्याप्यु झवते वीर्यं ह्रादि मूत्रञ्ज्ञ फेनिलभ् ।
 पुमान् स्यास्त्वलैरेतैर्विपरीतस्तु षण्डकः ॥
 चतुर्दशविधः शास्त्रे षण्डोदृष्टोमनीषिभिः ।
 चिकित्साचिकित्स्य तेषामुक्तोविधिः क्रमात् ॥
 निषर्गषण्डोवधश्च पचषण्डस्यैवच ।
 अभिशापाङ्गुरोः रोगादेकोधात् तथैवच ॥
 ईर्ष्याषण्डश्च सेव्यश्च वातरेता मुखेभगः ।
 आचिन्तोमोघवीजश्च शालीनोऽन्यापतिस्थाया”—इति ।
 निषर्गषण्डः स्खभावतोलिङ्ग-दृष्टण-हीनः । वधः च्छिन्न-मुक्तः ।
 पञ्चदश दिनानि स्त्रियमासेव्यमानः सन् सकल्पोग-चमः पचषण्डः । गुरु
 श्चाप-षण्डादयस्त्वयः स्थृष्टाः । ईर्यया पुंखमुत्पद्यते यस्य, स ईर्ष्या-
 षण्डः । स्थुपचार-विशेषण पुंख-शक्तिर्यस्य* स सेव्यषण्डः । वातोप-
 हत-रेतको वातरेताः । यस्य मुखएव पुंख-शक्तिर्य योनौ, स मुखे
 भगः । रेतोनिरोधात् षण्डीभूतश्चाचिन्तपषण्डः । गर्भाधानासमर्थ-
 वीजः मोघवीजः । अप्रगत्यतया चोभादा नष्ट-पुंखः शालीनः ।
 यस्य भार्या-व्यतिरेकेणान्यासु पुरुषभावः, चोऽन्यापतिः—इति ।
 एतच परोच्य ज्ञेयम् । अत्र कारणमाह सएव,—
 “अपत्यार्थं स्त्रियः स्थृष्टाः स्त्री चेचं वीजिनोनराः ।
 चेचं वीजवते देवं नावीजी चेचमर्हति”—इति ।

* पुंखमुत्पद्यते यस्य,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

षण्डवदन्यानपि वर्जनीयान्वरानाह कात्यायनः—
 “दूरस्थानामविद्यानां मोक्षमार्गानुसारिणाम् ।
 शूराणां निर्द्वनानाज्ञ न देया कन्यका बुधैः”—इति ।
 कीदृशाय तर्हि देया, इत्यतआह मनुः—
 “उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च ।
 अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्विचक्षणः”—इति ।
 अप्राप्तामपीति अप्राप्त-विवाह-समयां वालिकामपीत्यर्थः ।
 “जन्मतो गर्भाधानादा पञ्चमाब्दात् परं शुभम् ।
 कुमारीणां तथा दानं मेखला-वन्धनन्तथा”—इति ।
 बौधायनोऽपि,—
 “दद्याद्वुणवते कन्यां नग्निकां ब्रह्मचारिणे ।
 अपि वा गुणहीनाय नोपरुन्धात् रजस्त्वलाम्”—इति ।
 अनु यमेनोक्तम्,—
 “काममा मरणातिषेद्गुणे कन्यन्तुमत्यपि ।
 न लेवैनां प्रथच्छेत गुणहीनाय कर्हिचित्”—इति ।
 तद्वुणवति सम्भवति गुणहीनाय कन्यां न दद्यादित्येवं परम्, न तु
 सर्वथा गुणहीन-निषेध-परम् । नो चेत्, ‘अपि वा गुणहीनाय’—इति
 बौधायनोक्तानुकल्पोनिर्विषयः स्थात् । ‘क्षतुमत्यपि तिषेत्’—इति
 वचनं, उक्तरीत्या न स्वर्थं तात्पर्यवत् । यतः, ‘नोपरुन्धाद्रजस्त-
 त्वाम्’—इत्यनेन विरुद्धेत । अतएव वसिष्ठोऽपि,—
 “प्रथच्छेनग्निकां कन्यां क्षतुकालभयात् पिता ।

* श्वेतोऽयं नात्ति मु० पुस्तके ।

“स्तु मत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमृच्छति”—इति ।
संवर्त्तेऽपि,—

“कामकाले तु मंप्राप्ते सोमोभुज्ञे तु कन्यकाम् ।

रजःकाले तु गन्धर्वा वक्षिसु कुचदर्शने ।

तस्मादुद्वाहयेत् कन्यां यावद्वर्तुमती भवेत्”—इति* ।

कन्याशब्देन लज्जाऽद्यभिज्ञान-रहित-वयोरुक्ता विवक्षिता ।
तथा च पुराणम्,—

“यावद्व लज्जिताऽङ्गानि कन्या पुरुष-सन्निधौ ।

योन्यादीनि न गूहेत तावद्ववति कन्यका” ॥

संयहकारोऽपि,—

“यावच्चेत्न न गङ्गाति यावत् क्रीडति पांशुभिः ।

यावद्वोषं न जानाति तावद्ववति कन्यका†” ॥

वयोविशेषेण दातुः फलविशेषमाह मरीचिः,—

“गौरीं ददन्नाकपृष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।

कन्यां ददद्रव्यालोकं रौववन्तु रजस्त्वाम्”—इति ।

गौर्यादिशब्दार्थायमेन दर्शितः,—

“अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।

दशमे कन्यका प्रोक्ता अतऊङ्गं रजस्त्वा” ॥

संवर्त्तेऽपि,—

“अष्टवर्षा भवेद्गौरी नवमे नग्निका भवेत् ।

* ‘संवर्त्तेऽपि’ इत्यादिः, ‘इति’ इत्यन्तः गन्धः ज्ञचिन्न दृश्यते ।

† संयहकारोपि इत्यादि कन्यका इत्यन्तं नास्ति सुक्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे दृष्टिं स्मृता”—इति ।
सुख्यानुकल्प-भेदेन दाढ़-विशेषानाह नारदः,—

“पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वाऽनुमतौ* पितुः ।

मातामहोभ्रातुलश्च सकुल्योबान्धवस्तथा ॥

माता लभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्तते ।

तस्मामप्रकृतिस्थायां कन्यां ददुः स्वजातयः† ॥

यदा तु नैव कश्चित् स्वात् कन्या राजानमात्रजेत्”—इति ।

चाच्चवर्त्तेऽपि,—

“पिता पितामहोभ्राता सकुल्यो जननी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ।

अप्रयच्छन् समाप्नोति भण्डत्यामृतावृतौ ॥

गम्यं लभावे दाढ़णां कन्या कुर्यात् स्वयं वरम्”—इति ।

गम्यं गमनार्हं सावर्णादिगुणयुक्तमित्यर्थः। तथाच नारदः,—

“सवर्णमनुरूपञ्च कुल-शील-वल-श्रुतैः ।

सह धर्मञ्चरेत् तेन पुत्रांशोत्पादयेत्ततः”—इति ।

सवर्णं वरं प्राप्य,—इत्यध्याहत्य योजनीयम्। एतच्चासनि रजो-
दर्शने द्रष्टव्यम्। दृष्टे तु रजसि सत्त्वपि पित्रादिषु कद्धिक्तालं पितुः
शासनं परीक्ष्य तदुपेक्षणेन स्वयमेव वरं वरयेत्। तदाह बौधायनः,—

“चौलि वर्षाण्युतुमती काङ्गेत पितृशासनम् ।

ततश्चतुर्थं वर्षे तु विन्देत सदृशं पतिम् ।

* वाऽनुमतः,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

† सज्जातयः,—इति पाठान्तरम् ।

अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपि अयेत्”—इति ।

मनुरपि,—

“चीणि वर्षाणुदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती ।

जड्जं तु कालादेतसाद् विन्देत सदृशं पतिम् ।

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्थयम् ।

नैनः किञ्चिद्वाप्नोति न च यं साऽधिगच्छति”—इति ।

सा यं भर्तारमधिगच्छति, सोऽपि नैनोऽधिगच्छतीत्यर्थः । यत्तु विष्णुनेत्रकम्—

“च्छतु च यसुपास्यैव कन्या कुर्यात् स्थयं वरम्”—इति ।

तदुणवदरलाभे सति द्रष्टव्यम् । ननु, च्छतुमत्यां कन्याशब्दः कथं प्रयुक्तः, यतोयमेन ‘दशवर्षा भवेत् कन्या’—इत्युक्तम् । न च दशसे वर्षे च्छतुः सम्भवति । नायं दोषः । गौर्यादिशब्दवत् कन्याशब्दस्यापि यमेन परिभाषितलात् । सा च परिभाषा, फलकथनादावुपयुक्ता । तच पूर्वमेवोदाहृतं, ‘कन्यां दद्वब्रह्मलोकम्,—इति । लोक-प्रसिद्धसु कन्याशब्दे विवाह-रहित-स्त्रीमात्रमाचष्टे । एवच्च सति, शास्त्रेषु वहवः कन्याशब्दाश्रनुगृहीताभवन्ति । तथाचानुशासनिकेऽष्टावक्रोपाख्याने बहुस्त्रियां प्रयुक्तः—

“कौमारं ब्रह्मचर्यं मे * कन्यैवास्मिन् न संशयः”—इति ।

अत्यर्पर्युपि बहुस्त्रियां नारदेन प्रयुक्तः—

“असंख्नतायाः कन्यायाः कुतोलोकास्त्वानघ”—इति ।

उमा-माहेश्वर-मंत्रादेउपि,—

* ब्रह्मचर्यं वा,—इति सु० पुस्तके ।

“च्छतुस्त्राता तु या शद्वा सा कन्येत्यभिधीयते”—इति ।

ननु, “असंख्नतायाः”—इति वचने विवाह-रहिताया उत्तमलोकाभावउक्तः, सोऽनुपपत्रः, विवाह-रहितानामपि ब्रह्मवादिनीनामुपनयनाध्ययनादिभिः उत्तम-लोक-सम्भवात् । अतएव हारीतेनोक्तम्,—“द्विविधाः स्त्रियो ब्रह्मवादिन्यः सद्योवध्वश्च, तत्र ब्रह्मवादिनीनामुपनयनमग्नीत्यनं वेदाध्ययनं स्वगृहे भिन्नाचर्या”—इति । वधुनां द्रष्टव्यिते विवाहे कथच्चित्पुनर्यनमात्रं कृत्वा विवाहः कार्यः,—इति । मैत्रम् । तस्य कल्पान्तर-विषयत्वात् । तथाच यमः,—

“पुरा कल्पे कुमारीणां मौञ्चीबन्धनमिष्ठते ।

अध्यापनं च वेदानां सावित्री-वचनं तथा ॥

पिता पित्रियो भ्राता वा नैनामध्यापयेत् परः ।

स्वगृहे चैव कन्याया भैच्चर्या विधीयते ।

वर्जयेदजिनं चीरं जटा-धारणमेवच”—इति ।

“अष्टवर्षा भवेद्गौरी”—इत्यादिना विवाह-कालउक्तः । अथ विवाहभेदाउच्यन्ते । तत्र मनुः—

“चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान् ।

अष्टाविमान् समासेन स्त्री-विवाहान्विवेधत ॥

ब्राह्मोदैवस्त्रैवार्षः प्राजापत्यः तथाऽसुरः ।

गान्धर्वोराचसंस्कृते पैशाचश्चाष्टमोमतः”—इति ।

एषां क्रमेण लक्षणमाह सएव,—

“आच्छाद्य चार्चियिला च श्रुतशीलवते स्थयम् ।

* वेदाध्ययन,—इति नाल्लि सु० पुस्तके ।

आह्वय दानं कन्याच्या ब्राह्मोधर्मः प्रकीर्तिः ॥
यज्ञे तु वितते सम्यग्टलिजे कर्म कुर्वते ।
अलङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते ॥
एकं गोमिथुनं दे वा वरादादाय धर्मतः ।
कन्याप्रदानं विधिवदार्थाधर्मः स उच्यते ॥
सहेभौ चरतां धर्ममिति वाचाऽनुभाव्य तु ।
कन्याप्रदानमभ्यर्थं प्राजापत्योविधिः स्मृतः ॥
ज्ञातिभ्योद्रविणं दत्वा कन्यायै च स्वशक्तिः ।
कन्या-प्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरोधर्म उच्यते ॥
इच्छयाऽन्योन्य-संयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्वः स च विज्ञेयो मैथुन्यः काम-सम्भवः ॥
हत्वा किला च भिला च क्रोशन्तीं रुदतीं वलात् ।
प्रसद्य कन्याहरणं रात्रेषो विधिरुच्यते ॥
सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहेयत्रोपगच्छति ।
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितोऽष्टमः”—इति ।

नारदोऽपि,—

“ब्राह्मसु प्रथमस्तेषां प्राजापत्यस्तथा॑ परः ।
आर्षस्त्वेवाथ॒ दैवश्च गान्धर्वस्त्वासुरस्तथा॑ ॥
रात्रेषाऽनन्तरस्तस्मात् पैशाचश्चाष्टमोमतः॒”—दृति ।

* कन्यायास्त्,—इति स० प्रा० पृष्ठक्येः पाठः ।

[†] मृद्गात्—इति मु० पूर्वके पाठः ।

‡ ततः,—इति स० शा० पञ्चकयोः पाठः ।

[†] पैशाचस्वाषु मेधमः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

वर्णानुपूर्व्येण विवाह-नियममाह मनुः—
 “षड्ग्रन्तपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रियं चतुरोऽवरान् ।
 विट्शूदयोस्तु तानेव विद्यादधर्म्यान्नराक्षसान्”—इति ।
 आदितः षड्विवाहाविप्रस्य धर्म्याः, आसुरादथश्वलारः पैशाचान्ताः
 क्षत्रियाणां धर्म्याः, राक्षसवर्जं तएव वैश्य-शूद्रयोरपि । एतेषां ब्राह्मा-
 दीनां मध्ये प्रशस्तानाह सर्वतः—
 “चतुरोऽब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयोविदुः ।
 राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्य-शूद्रयोः”—इति ॥
 सूत्यन्तरेऽपि,—
 “चत्वारोऽब्राह्मणस्याद्याः शस्तागाम्भर्व-राक्षसौ ।
 राजस्तथाऽसुरोवैश्ये शूद्रे चान्यस्तु गर्हितः”—इति ।
 गर्हितो न कस्यापि प्रशस्तदत्यर्थः । अन्यविवाहालाभे ब्राह्मणा-
 दीनां* पैशाचमण्डनुजानाति संवर्त्तः—
 “सर्वोपायैरमाध्या स्यात् सुकन्या पुरुषस्य या ।
 चौर्थ्येणापि विवाहेन सा विवाह्या रहः स्थिता”—इति ।

ब्राह्मादीनं फलमाह मनः,—

“दश पूर्वान् परान् वंश्यानात्मानं चैकविंशकम् ।

ब्राह्मी-पत्रः सङ्कृतकृन्मोचयव्येनसः पितृन् ॥

दैवोद्धा-जः सतश्चैव सत् सत् परावरान् ।

आर्षाङ्ग-जः सुतस्वीन स्त्रीन षट् षट् कायोद्ध-जः सुतः ॥

ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्ब्बेवानुपूर्वशः ।

* चत्रियादीनां,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

ब्रह्मवर्षस्तिनः पुत्रा जायन्ते शिष्ट-संमताः ॥

रूप-सत्त्व-गुणोपेता धनवन्तोयशस्तिनः ।

पर्याप्त-भोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥

इतरेषु च शिष्टेषु* नृशंसानृतवादिनः ।

जायन्ते दुर्विवाहे तु† ब्रह्म-धर्म-द्विषः सुनाः”—इति ।

प्रश्नस्तेष्वपि चतुर्षु विवाहेषु पूर्वः पूर्वः प्रश्नस्तरः । तत्र वौधायनः—“तेषाव्वत्वारः पूर्वे ब्राह्मणस्य, तेष्वपि पूर्वः पूर्वः श्रेयान्, इतरेषासु तरोत्तरः पापीयान्”—इति । नन्वासु रवदर्षीयपि पापीयान्, क्रय-प्राप्तलाभिशेषात् । अतएव कश्यपः,—

“क्रय-क्रीता तु या नारी न सा पत्न्यभिधीयते ।

न सा दैवे न सापिण्डो‡ दासीं तां कश्यपोऽब्रवीत्”—इति ।

अनुरपि आर्षस्य क्रय-क्रीतलादधर्मत्वमभिप्रेत्याह,—

“पञ्चानन्तु चयोधर्म्याः द्वावधर्म्यां सृताविह ।

पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ वथञ्चनृ”—इति ।

ब्राह्मादीनामासु राजानां मध्ये ब्राह्म-दैव प्राजापत्याः चयोधर्म्याः क्रयाभावात् । आर्षासुरौ द्वावधर्म्याः, क्रय-क्रीतलात् । तयोरप्यासुरः पैशाचवदापद्यपि न कर्तव्यः । तत्र । पञ्चानामिति वचनस्य मतान्तरोपन्यास-परत्वात् । कुतएतत् ? यतः स्वयमेवोत्तरत्र गोमिथुनस्य शुल्कत्वं मतान्तरवेनानूद्य निषेधति,—

* इतरेष्ववशिष्टेषु,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† दुर्विवाहेष,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ न सा दैवे च पित्र्ये च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† कदाचन,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाङ्गस्तैः तत् ।

अल्पोवाऽपि महान् वाऽपि विक्रयस्तावदेवं सः”—इति ।

गोमिथुनं शुल्कम्,—इति यत् केचिदाङ्गस्तन्मूषैव, न हि तस्य शुल्कत्वं सम्भवति, तस्माच्छानाभावात् । अनियत-परिमाणत्वं हि शुल्क-लक्षणं, क्रये तद्वर्णनात् । क्रय-साधनं हि मूलं देश-कालाद्यपेक्षया अल्पं वा महद्वा भवति । प्रकृते तु परिमाणं नियतं, यतः आर्ष-स्तावतैव गोमिथुनेनैव सम्बद्यते न लब्ध्यथा । अतः क्रय-क्रीतलाभावाद्युर्ध्यएवार्षः । अतएव देवलः,—

“पूर्वे विवाहाश्वलारोधर्मास्तोय-प्रदानिकाः ।

अशुल्काब्राह्मणार्हाश्च तारयन्ति कुलदद्यम्”—इति ।

न च, गान्धर्वादि-विवाहेषु सप्तपदाभिक्रमणाद्यभावात् पतिलभार्यालाभावः,—इति शङ्कनीयम् । खीकारात् प्राकदभावेऽपि पञ्चान्तसङ्घावात् । तदाह देवलः,—

“गान्धर्वादि-विवाहेषु पुनर्वैवाहिकोविधिः ।

कर्तव्यश्च त्रिभिर्वैः समर्थनाग्निसात्त्विकम्”—इति ।

गृह्णपरिशिष्टेऽपि,—

“गान्धर्वासुरपैशाचाविवाहारात्मस्य यः* ।

पूर्वे परिक्रमश्चैषां† पञ्चाद्वोमोविधीयते”—इति ।

होमाकरणे तु न भार्यालम् । अतएव वसिष्ठ-बौधायनौ,—

“वलादपहृता कन्या मन्त्रैर्यदि न संकृता ।

* राक्षसाश्च ये,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† परिश्रमस्तेषां,—इति मु० पुस्तके पठः ।

अन्यसौ विधिवदेया यथा कन्या तथैव सा”—इति ।
 तस्माङ्गान्वर्वा दिव्यपि सप्तपद्यभिक्रमण-सम्भवादस्ति भार्यालभम् ।
 ब्राह्म्यादिषु विवाहेषु यद्यानसुक्तं, तत्सङ्घदेव । तथा च याज्ञ-
 वल्क्यः,—

“सङ्कृत् प्रदीयते कन्या हरंस्तां चौरदण्डभाक्”—इति ।
 मनुरपि,—

“सङ्कृदंशोनिपतन्ति सङ्कृत् कन्या प्रदीयते ।
 सङ्कृदाह ददानीति चौष्णेतानि सङ्कृत् सङ्कृत्”—इति ।
 एतच्चादुष्टवराभिप्रायम् । यदाह नारदः,—

“हत्वा कान्ताय यः कन्यां वराय न ददाति ताम् ।
 अदुष्टश्चेदरोराज्ञा स दण्डस्त्रं चौरवत्”—इति ।
 किमयसुत्सुर्गः ? नेत्याह याज्ञवल्क्यः,—
 “हत्तामपि हरेत् पूर्वाच्छ्रेयांश्चेदरआब्रजेत्”—इति ।
 एतद्वाग्दानाभिप्रायम् । यस्मै वाचा दत्ता, ततोऽन्यश्चेत् प्रशस्त-
 तरोलभ्यते, ततस्मै देया, नतु दुष्टाय पूर्वस्मै । तथा च गौतमः,—
 “प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात्”—इति । वर-दोषास्तु कात्या-
 यनेनोक्ताः,—

“उन्मत्तः पतितः कुष्ठी तथा षण्डः सगोचजः ।
 चक्षुः-ओच-विहीनश्च तथाऽपस्तार-दूषितः ॥
 वर-दोषास्त्रयैवते कन्या-दोषाः प्रकीर्तिताः”—इति ।
 यस्तु ऊङ्गायाः पुनरुद्वाहायम-शातातपाभ्यां दर्शितः,—
 “वरश्चत् कुल-शीलाभ्यां न युज्येत कथञ्चन ।

नमन्त्राः कारणं तत्र न च कन्याऽनृतं भवेत् * ॥
 समाच्छ्रद्धं तु तां कन्यां वल्लादक्षतयोनिकाम् ।
 पुनर्गुणवते दद्यादिति शातातपेऽव्रवीत्”—इति ।
 “हीनस्य कुल-शीलाभ्यां हरन् कन्यां न दोषभाक् ।
 न मन्त्राः कारणं तत्र न च कन्याऽनृतं भवेत्”—इति ।
 कात्यायनोऽपि,—

“स तु यद्यन्यजातीयः पतितः झीवएववा ।
 विकर्मस्यः सगोच्रोवा दासोदीर्घामयोऽपिवा ॥
 ऊङ्गायपि देया साऽन्यसौ स-प्रावरण-भृषणा”—इति ।

मनुरपि,—
 “नष्टे मृते प्रब्रजिते झीवे च पतिते तथा † ।
 पञ्चस्त्रापत्सु नारीणां पतिरन्योविधीयते”—इति ।
 ऊङ्गायं पुनरुद्वाहायुगान्तर-विषयः । तथाचादिपुराणम्,—
 “ऊङ्गायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशङ्गोवधं तथा ।
 कल्पो पञ्च न कुर्वित भावजाया कमण्डलुम्”—इति ।
 यस्तु कन्या-दोषमनभिधाय प्रयच्छति, स राजा दण्डयितव्य
 इत्याह नारदः,—

“अनाख्याय ददद्वेषं दण्डाउत्तमसाहस्रम्”—इति ।
 कन्या-दोषास्तु नारदेन दर्शिताः,—
 “दीर्घ-कुत्सित-रोगान्ता वज्ञा संसृष्ट मैथुना ।

* नास्तीदमर्द्दं सु० पुस्तके ।

† उपिवा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

दृष्टान्यगतभावा च कन्या-दोषाः प्रकीर्तिः”—इति ।
न केवलं दोषमनाख्याय ददतोदण्डः, अपि तु साऽपि परित्या-
ज्येत्याह मनुः—

“विधिवत् परिगृह्णापि त्यजेत् कन्यां विर्गित्ताम् ।

व्याधितां विप्रदुष्टां वा इद्यना चोपपादिताम्”—इति ।
नारदोऽपि,—

“नादुष्टां दूषयेत् कन्यां नादुष्टं दूषयेद्दरम् ।

दोषे सति न दोषः स्यादन्योन्यं त्यजतोर्दयोः”—इति ।

एतत् सप्तपद्मभिक्रमणादर्बाग्वेदितव्यम् । तच्चैव भार्यालसो-
त्पत्तेः । अतएव मनुः—

“पाणिग्रहण-मन्त्रैस्तु नियतं दार-लक्षणम् ।

तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वन्निः सप्तमे पदे”—इति ।

यमोऽपि,—

“नेदकेन न वा वाचा कन्यायाः पतिरिष्यते ।

पाणिग्रहण-संस्कारात् पतिलं सप्तमे पदे”—इति ।

पाणिग्रहण-संस्कारात् पूर्वं परिणेतुर्मरणोऽपि न कन्यालं हीयते ।
तथा च वशिष्ठः—

“अद्विर्वाचा च दत्तायां मियते वा वरोयदि ।

न च मन्त्रोपनीता स्थात् कुमारी पितुरेव सा”—इति* ।

वरणानन्तरं देशान्तरगमने विशेषमाह कात्यायनः,—

“वरधिला तु यः कश्चित् प्रणश्येत् पुरुषोयदा ।

* अयच्छेदाहेयुगान्तर विषयः,—इत्यधिकः पाठः सु० पुस्तके दृश्यते ।

तदा समांख्यीनतीत्य कन्याऽन्यं वरयेद्दरम्”—इति ।
नारदोऽपि,—

“प्रतिगृह्ण तु यः कन्यां वरोदेशान्तरं ब्रजेत् ।

संवत्सरमतिक्रम्य कन्याऽन्यं वरयेद्दरम्”—इति ।

शुल्कं दला यदि वरोमियते, तदा किं कर्तव्यमित्यत्राह मनुः—
“कन्यायां दत्त-शुल्कायां मियते यदि शुल्कदः ।

देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते”—इति ।

देशान्तरगमने तु विशेषः कात्यायनेनोक्तः—

“प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः कन्यायाः स्त्रीधनं तथा ।

धार्या सा वर्षमेकन्तु देयाऽन्यसौ विधानतः”—इति ।

एवच्च वागदानादारभ्य सप्तमपद्मभिक्रमणात् प्रागदोषदर्शने मर-
णादौ वा कन्यामन्यसौ दद्यादित्युक्तं भवति । अतएव कात्यायनः,—
“अनेकेभ्योहि दत्तायामनूढायान्तु तत्र वै ।

परागमस्य सर्वेषां लभेत तदिमान्तु ताम् ।

अथागच्छेत वोढायां दत्तं पूर्ववरोहरेत”—ति ।

अनूढायां यसै पूर्वं प्रतिश्रुता सएव कन्यां लभते । अन्येनोढायान्तु लभते । शुद्धदत्तं शुल्कमात्रं हरेत्, न कन्यामित्यर्थः । ‘लच्छाणां स्त्रिय-
मुद्दहेत्’—इति यदुक्तं, तत्रोद्दहनीया कन्या द्विविधा; सर्वां
चासर्वाणां च, तयोराद्या प्रशस्ता । तदाह मनुः—

, ‘सर्वाऽये द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।

कामतस्तु प्रदत्तानामिमाः स्तुः क्रमशोऽवराः”—इति ।

अये लक्षणस्य प्रथमविवाहे, दारकर्मणि अग्निहोत्रादौ

धर्मे^{*}; सर्वा, वरेण समानोवर्णं ब्राह्मणं दिर्यस्याः, सा; यथा ब्राह्मणस्य ब्राह्मणी चत्तियस्य चत्तिया वैश्यस्य वैश्या, प्रशस्ता । धर्मार्थमादौ सर्वाणां मूढा पश्चाद्विरं सवश्चेत्तदा तेषामवराः हीनवर्णाः इमाः चत्तियाद्याः क्रमेण भार्याः स्फुताः । तथा च याज्ञवल्क्यः—

“तिस्त्रोवर्णानुपूर्व्येण द्वे तथैका चयाक्रमम् ।

ब्राह्मण-चत्तिय-विशां भार्या स्त्रा शूद्रजन्मनः”—इति ।

मनुरपि,—

“शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्त्रा च विशः स्फुते ।

ते च स्त्रा चैव राज्ञः स्युखास्त्र स्त्रा चायजन्मनः”—इति ।

नारदोऽपि,—

“ब्राह्मणस्यानुलोभ्येन स्त्रियोऽन्यास्त्रिस्त्रएवतु ।

शूद्रायाः प्रातिलोभ्येन तथाऽन्ये पतयस्त्वयः ॥

द्वे भार्ये चत्तियस्यान्ये वैश्यस्यैका प्रकीर्तिता ।

वैश्यायादौ पती छेयावेकोऽन्यः चत्तिया-पतिः”—इति ।

वसिष्ठ-पारस्करावपि,—“तिस्त्रोब्राह्मणस्य वर्णानुपूर्व्येण द्वे राजन्यस्यैका वैश्यस्य सर्वेषां वा शूद्राणामेके मन्त्रवर्जम्”—इति । पैठीनसिः,—

“अलाभे कन्यायाः स्त्रातकब्रतं चरेदपि वा चत्तियायां पुत्रमुत्पादयीत शूद्रायां वेत्येके”—इति । विष्णुरपि,—

“दिजस्य भार्या शूद्रा तु धर्मार्थं न भवेत् कचित् ।

रत्यर्थमेव सा तस्य रागान्धस्य प्रकीर्तिता”—इति ।

एवं तावदेतेषां मतेन द्विजानामापदि शूद्रा-संघहां रति-

* धर्मे,— इति नास्ति मु० पुस्तके ।

मात्र-फलमपि दोषमांद्यादनुज्ञातम् । इदानीमपरेषां मतेन ब्राह्मण चत्तिययोः ताव चूद्रा-वर्जनमेव युक्ततरं नोदाहः, इत्युच्यते । तत्र मनुः,—

“न ब्राह्मण-चत्तिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ।

कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्यापदिश्यते ॥

हीनजातिं स्त्रियं मोहादुद्दृहन्तोद्दिजातयः ।

कुलान्येव नयन्त्याशु सप्तनानानि शूद्रवत् ॥

शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुत्थ-तनयस्य च ।

शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः ॥

शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणोयात्यधोगतिम् ।

जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मणादेव हीयते ।

वृषली-फेन-पीतस्य निश्चासेपहतस्य च ॥

तस्याच्चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्विधीयते”—इति ।

आश्वमेधिकेऽपि,—

“शूद्रा-योनौ पतद्वीजं हाहाशब्दं द्विजन्मनः ।

कृत्वा पुरीषगर्त्तेषु पतितोऽस्मीति दुःखितः ॥

मामधः पातयन्नेष पापात्मा काममोहितः ।

अधोगतिं ब्रजेत्विप्रमिति शस्त्रा पतेत् तु तत्”—इति ।

ननु, ‘तास्त्र स्त्रा चायजन्मनः’—इति मनुना शूद्रा-विवाहेऽविप्रस्थाभ्यनुज्ञातः । पुनश्च तेनैव ‘न ब्राह्मण-चत्तिययोः’—इति स नि-

* पतेत् शुवम्,— इति मु० पुस्तके पाठः ।

षिद्धः । इतोव्याहतः,—इति चेन्नैवम् । मत-भेदेन युग्मेदेन वा
व्यवस्थोपपत्तेः । अतएव याज्ञवल्क्येन मत-भेदः स्थृतिः,—
“यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रादारोपसंग्रहः ।
न तत्त्वम् मतं यस्मात्तत्त्वायं जायते स्वयम्”—इति ।
आनुशासनिकेऽपि,—
“अपत्यजन्म शूद्रायां न प्रशंसन्ति साधवः ।
रत्यर्थमपि शूद्रा स्वान्नेत्याज्ञरपरे जनाः”—इति ।
युग-भेदेन व्यवस्था च स्वत्यन्तरे स्थृतिः,—
“अस्वर्णासु कन्यासु विवाहश्च द्विजातिभिः”—
इत्यादिमनुक्रम्य—
“कलौ युगे तिमान् धर्मान् वर्ज्यानाङ्गर्मनीषिणः”—
इत्युपमंहारात् । विवाह-विधिस्तु मनुनाऽभिहितः,—
“पाणिग्रहण-संखारः स्वर्णासूपदिश्यते ।
अस्वर्णास्वयं जेयोविधिशूद्राद्वाहकर्मणि ॥
शरः क्षत्रियथा याज्ञः प्रतोदोवैश्यकन्यथा ।
वासोदशा शूद्रया तु वर्णालक्ष्यस्त्रिये वेदने”—इति ।
शूद्र-लिखितावपि,—“इषुं गृहाति राजन्या प्रतोदं वैश्या दशान्तं
शूद्रा, ब्राह्मणस्तु स्वर्णायाः पाणिं गृहीयात् । पैठीनसिः,—
“साङ्गुष्ठं ब्राह्मणः पाणिं गृहीयात् क्षत्रिया शरम् ।

* सा च व्यवस्था दृष्टोपपत्तिमूलिका अस्वर्णाशौचविधानात्,—इत्य-
धिकः पाठः मु० पुस्तके ।

वैश्यायाश्च प्रतोदन्तु शूद्रा वस्त्र-दशामिति *”—इति ।
परिक्रमा ब्राह्मणस्तोकोराजन्य-वैश्योराचार्य-परिक्रमः†,—इति ।
कृतोदाहस्योपगम-नियममाह मनुः,—
“कृतुकालाभिगमी स्थात् स्व-दार-निरतः सदा ।
पर्ववर्जं ब्रजेच्चैनां तद्वतोरति-काम्यया”—इति ।
रजेादर्शन-प्रभृति षोडशाहोराचात्मकः कालोगर्भग्रहण-समर्थ-
च्छतुः । तस्मिन्नृतावपत्यार्थी सदा स्त्रियमुपगच्छेत् । तच्चाभिगमनं
स्वदारेष्वेव । कृतावपि पर्वतिश्चिं वर्जयेत् । अनृतावपि तथा स्त्रिया
प्रार्थितोविनाऽप्यपत्योद्देशन्तामभिगच्छेत् । यथानिर्दिष्टमृतुं याज्ञ-
वल्क्योदर्शयति,—
“षोडशर्त्तुनिश्चाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत् ।
ब्रह्मचार्येव पर्वाण्याद्याश्चतस्त्रश्च वर्जयेत्”—इति ।
तस्मिन्नृतौ पर्वाण्याद्याश्चतस्त्रोराचीर्वर्जयिला युग्मासु समासु षष्ठी
प्रभृतिषु गच्छेत् पुत्रार्थम् । अयुग्मासु स्त्री-जन्म-भयादगमनं, न
तु प्रतिषेधात् । युग्मास्त्रिपि राचिक्षेवोपगमनं, नाहनि, दिवा-
कामस्य निषिद्धल्वात् । तथाचार्यवर्णी अतिः । “प्राणं वा एते प्रस्कन्द-
यन्ति ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते वृद्धचर्यमेव तद्यद्राचौ रत्या
संयुज्यन्ते”—इति । सूद्र-लिखितावपि,—“नार्त्तवे दिवा मैथुनं

* साङ्गुष्ठं ब्राह्मणाः पाणिं गृहीयात् क्षत्रियायाः शूद्रं प्रतोदं वैश्यायाः
शूद्रायावस्त्रदशामिति,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† अयमप्यशः पैठिनसिवचनस्यैवांश इत्यनुमीयते ।

ब्रजेत्”—इति । “ऋतुकालाभिगमी स्यात्”—इत्यत्र नियम-दद्यं वेदितव्यम्; ऋतौ गच्छेदेव न तु वर्जयेत्,—इत्येको-नियमः; ऋतावेव गच्छेन्नानृतौ,—इत्यपरः । अतएव देवलः,—

“स्त्र्यं दारानुतुस्त्रातान् खस्यश्वेतोपगच्छति ।

भूषणहत्यामवाप्नोति गर्भं प्राप्न विनाशयेत्”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“चीणि वर्षाण्यृतुमतीं योभार्यां नोपगच्छति ।

स तु ल्यं भूषणहत्यायादोषमृच्छत्यमंशयम् ।

ऋतौ नोपैति योभार्यामनृतौ यश्च गच्छति ।

तु ल्यमाङ्गस्त्योः पापमयोनौ यश्च मिच्छति”—इति ।

पर्ववर्जमित्यनेन निषिद्ध-तिथि-नक्षत्रान्वयुपलक्ष्यन्ते । निषिद्धं पर्व तमावास्या पौर्णमासी च, तत्र स्त्री-गमनं श्रुत्या निषिद्धम्;—“नामावास्यायाच्च पौर्णमास्याच्च स्त्रियमुपेयाद्यद्युपेयाच्चिरिद्वियः स्यात्”—इति । अन्याश्च निषिद्ध-तिथयोऽष्टम्यादयः । तत्र मनुः,—

“अमावास्याऽष्टमी चैव पौर्णमासी चतुर्दशी ।

ब्रह्माचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्त्रातकोद्दिजः”—इति ।

अमावास्यादयोयस्त्रियः, तासु स्त्रीसङ्गत्यागेनेत्यथाहत्य योजनीयम् । ऋतुकालेऽपि दिनषट्कं वर्जयमिति सएवाह,—

“तासामाद्याश्वतस्तु निन्दितैकादशी च या ।

चयोदशी च शेषास्तु प्रशस्तादश रात्रयः”—इति ।

निषिद्धं नक्षत्रं याज्ञवल्क्योदर्शयति,—

“एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मधां मूलच्च वर्जयेत्”—इति ।

क्षामां लघ्वाहारादिना क्षामित्यर्थः । अतएव वृहस्यतिरपि स्त्रीपुंस-घाराहार-विशेषं सनिमित्तमाह,—

“स्त्रियाः शुक्रेऽधिके स्त्री स्यात् पुमान् पुंसोऽधिके भवेत् ।

तस्यात् शुक्रविद्युर्यां स्त्रियः हृदयच्च भक्षयेत्* ।

लघ्वाहारां स्त्रियं कुर्यादेवं सञ्जनयेत् सुतम्”—इति ।

मनुरपि,—

“पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।

समेऽपुमान् पुंस्त्रियोर्वा क्षीणेऽत्ये च † विपर्ययः”—इति ।

अपुमानिति छेदः । संक्रान्तिश्च पञ्चपर्वत्तःपातिक्लाददर्जनीया ।

तदुक्तं विष्णुपुराणे,—

“चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।

पर्वाष्टेतानि राजेन्द्र, रविसंक्रान्तिरेव च ॥

तैल-स्त्री-मांस-योगी च † पर्वव्येषु वै पुमान् ।

विष्णुत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृप”—इति ।

देशाश्च वर्ज्यस्त्वैव दर्शिताः—

“चैत्य-चत्वर-सौधेषु नक्षत्रं च चतुष्पदे ।

नैव शशानोपवनसलिलेषु महीपते ॥

गच्छेद्वायां मतिमान्मूर्त्रोच्चार-प्रपीडितः”—इति ।

* स्त्रियमन्नच्च भक्षयेत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† क्षीणत्वे च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ स्त्रीतैलमांससंयोगी,—इत्यन्यत्र पाठः ।

खदारनिरतः—इत्यनेन मनसाऽपि परदारगमनं निषिद्धूतया
विवक्षितम्। एतदपि तचैव दर्शितम्—

“परदारान् गच्छेत्तु मनसाऽपि कथञ्चन।

पर-दार-रतिः पुंसामुभयत्रापि भीतिदा ॥

इति मला खदारेषु चतुमत्सु ब्रजेदुधः”—इति।

अन्यदपिवर्ज्यं तचैव दर्शितम्—

“न स्तातां तु स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्त्वाम्।

नानिष्टां न प्रकुपितां नाप्रशस्त्रां न रोगिणीम् ॥

नादक्षिणां नान्यकामां नाकामां नान्ययोषितम्।

चुत्वामां नातिभुक्तां वा स्त्रयं चैतैर्गुणीर्युतः ॥

स्त्रातः स्त्रगम्भैर्घट्क् प्रीतो व्यवायं पुरुषो ब्रजेत्”—इति।

तद्वतः—इत्यनेन औतं वरं स्मारयति। तथा च श्रुतिः।
“स स्त्रीषंसादमुपासीददस्यै ब्रह्महत्यायै वृतीयं प्रतिगृहीतेति,
तात्रब्रुवन् वरं वृणावहा* चत्वियात् प्रजां विन्दामहै काममावि-
जनितेः सम्भवामहै तस्माद्विद्याः स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममा-
विजनितेः सम्भवन्ति वरे† वृतं द्वासां वृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्
सा मलवद्वासाभवत्”—इति।

अथर्मर्थः। इत्थः किल विश्वरूपनामः पुरोहितस्य वधात् ब्रह्म-
हत्यामुपागतामञ्जलिना स्त्रीकृत्य संवत्सरं धृत्वा लोकापवादाङ्गीत-
स्त्रां चेधा विभज्य प्रथमभागं पृथिव्यै द्वितीयभागं वनव्यतिभ्योवर
पूर्वकं दत्वा वृतीयभागमादाय स्त्रीमूहमुपागमत्। तात्त्वं वरम-

* दृणीमहा,—इति सु० पुस्तके पाठः।

† वाचे,—इति सु० पुस्तके पाठः।

याचन्त, चतुरकाल-गमनात् प्रजां लभेमहि आप्रसवमनृतावपि
यथेच्चं सम्भवामेति वरं लब्ध्वा वृतीयभागं प्रत्यगृह्णन्। स च
भागोरजोरूपेण परिणतः, ततः प्रभृति मासि मासि योषिन्नलव-
दासा सम्बन्नेति । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“यथाकामी भवेद्वाऽपि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।

खदार-निरतश्चैव स्त्रियोरक्ष्यायतः स्वताः”—इति।

छृहस्यतिरपि,—

“चतुरकालाभिगमनं पुंसा कार्यं प्रयत्नतः ।

सदैव वा पर्ववर्ज्यं स्त्रीणामभिमतं हि तत्”—इति।

चतुरकालाभिगमनमित्यच केचिदेवमाचक्षते, अजात-पुत्रस्यैवैष नि-
यमेन तु जात-पुत्रस्य,—इति। उपपादयन्ति च । तत्र कूर्मपुराणे,—

“चतुरकालाभिगामी स्वाद्यावत् पुत्रोऽभिजायते”—इति।

चृणापाकरणार्थं हि पुत्रोत्यादनम् । तथा च श्रुतिः। “जाय-
मानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्कृत्वाजायते ब्रह्मचर्येण चषिभ्योयज्ञेन
देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यएष वा अनृणोयः पुत्री यज्ञा ब्रह्मचारि-
वासी”—इति । मन्त्रवर्णोऽपि,—

“चृणमस्मिन् सन्नयति ह्यमृतलञ्ज गच्छति ।

विता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चौवतोमुखम्”—इति॥

तदेतदृणापाकरणमेकपुत्रोत्यादनेन सम्बद्धते, तावताऽपि पुत्रि-
लविद्धौ । तथा च मनुः,—

“ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितृणामनृतश्चैव स तस्मात् सर्वमर्हति ॥

यस्मिन्नृणं सन्वयति येन चानन्धमन्तुते ।

सएव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान् विदुः”—इति ॥

ननु, बड्डपुत्रलभमपि क्वचित् श्रूयते,—“इमां लभिन्वमीद्वः सुपुत्रां सुभगां क्षणु । दशास्त्रां पुत्रानाधेहि पतिमेकादशं कृधि”—इति । “क्रीड़न्तौ पुत्रैः”—इति । “रथिं च पुत्रांश्चादात्”—इति च । सत्यम् । नायं विधिः, किन्तु वङ्गपत्य-प्रशंसा । तस्माद्जात-पुत्रस्यैवायं चतुर्गमन-नियमः,—इति ।

तदपरे न चमन्ते । यद्यपि पुत्रिलभमानृष्टं चैकेनैव पुत्रेण सम्यद्यते, तथायस्ति बड्डपुत्रल-विधिः । “एतमुएवाहमभ्यगाश्चिषं तस्मान्नम लभेकोऽसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच, रथौंखं पर्यावर्त्तयादहवेवै ते भविष्यन्ति”—इति क्षन्दोगेरात्मानात् । तस्य चाय-मर्थः । कौषीतकिर्नाम मुनिः स्वयमादित्यमण्डलभेकमेवोपासीन-उद्गानं क्षब्दा तत्-फलेन पुत्रमेकं प्रतिलभ्य तमुवाच, अहमेतमेक-मेवादित्यं धायन् गानमकार्षं, तस्माद्वेषान्नम लभेकएव पुत्रोऽसि, एकपुत्रलं च न प्रशस्तम्, अतस्मूलं बड्डपुत्रतायै रथौं बहूनुपा-स्त्रिवेलायामावर्त्तयेति । महाभारतेऽपि,—

“अपत्यन्तु ममैवैकं कुले महति भरत ।

अपुत्रञ्चैकपुत्रलभित्याङ्गर्धमवादिनः ॥

चक्षुरेकञ्च पुत्रश्च अस्ति नास्तीति भारत ।

चक्षुर्नाशे तनोर्नाशः पुत्रनाशे कुलवयः ॥

अनित्यताञ्च मर्त्यानां मला शोचामि पुत्रक ।

सन्तानस्याविनाशन्तु कामये भद्रमसु ते”—इति ।

ननु, ज्येष्ठेनैव पुत्रेणानृष्ट-सिद्धेर्निर्देशं पुत्रान्तरोत्पादनम् । तत्र, सर्वेषां पुत्राणामानृष्ट-हेतुलात् । न हि पुत्र-जननमात्रेण पितुरानृष्टं, किन्तर्हि, सम्यग्नुशिष्टेन पुत्रेण शास्त्रीयेषु कर्मस्वनुष्ठितेषु पश्चादानृष्टं सम्यद्यते । अतएव वाजसनेयि-ब्राह्मणे पुत्रानुशासनविधिः समाप्तातः । “तस्मात् पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाङ्गस्तस्मादेन मनुशासन यदनेन किञ्चिदक्षण्या कृतं भवति तस्मादेनमेनसः सर्वसात् पुत्रोभो-चयति तस्मात् पुत्रोनाम पुत्रेनैवास्मिन्ज्ञोके प्रतितिष्ठति”—इति ।

अस्यायमर्थः । अस्ति किञ्चित् संप्रतिपत्तिनामकं कर्म । यदा पितुर्मरणावसरोभवति, तदा पुत्रमाह्य वेदाध्ययने यज्ञे लौकिक-व्यापारे च यद्यत्कर्त्तव्यजातं तस्य सर्वस्य पुत्रे सम्प्रदानं कर्त्तव्यम् । सेयं सम्प्रतिपत्तिः । तस्यां च सम्प्रतिपत्तौ यस्मादनुशिष्टएव पुत्रोऽधिकारी, तस्मादनुशिष्टं पुत्रं परलोकहितमाङ्गः शास्त्रज्ञाः । अतएव पुत्रानुशाशनं कुर्युः पितरः । स चानुशिष्टः पुत्रः अस्ति किञ्चित् खपित्रा शास्त्रीयं कर्म अक्षण्या वक्तवेन शास्त्र-वैपरीत्येन कृतं भवति, तस्मात् सर्वसात् पापादेन स्वपितरं स्वयं शास्त्रीयं कर्म सम्यग्नुतिष्ठन्मोचयति । तस्मात् पुत्रान्वोनरकात् चायते,—इति व्युत्पत्या पुत्रोनाम । स च पिता स्वयं स्मृतः पुत्रशरीरेणैवास्मिन् लोके यथाशास्त्रं कर्म कुर्वन्ननुतिष्ठति,—इति ।

एवं सति बहनां मध्ये यथावदनुशासनं प्रज्ञा-मांद्यादि-प्रति-बन्ध-वाङ्गल्यात् कस्यचिदेव सम्यद्यते । अनुशिष्टेष्वपि वज्ञसु यथाव-दनुष्ठानं कस्यचिदेव । अतोऽज्येषः कनिष्ठोवा यस्तादृशः, सएवानृष्ट-हेतुः । अतएव पुराणेऽभिहितम्,—

“एष्टव्यावहवः पुच्चाः यद्येकोऽपि गयां ब्रजेत्”—इति ।

“दशास्यां पुच्चानाधेहि”—इत्यादिमन्त्राश्वैवं सति वङ्गपुच्चविधि-
सुपोद्दलयन्ति । यनु, कामजानितरानित्युदाहृतं, तदननुशिष्ट-
विषयम् । तस्मात् जात-पुच्चोऽप्यृतावुपेयादेव ।
बहुनां पनीनामृतु-यौगपद्ये क्रममाह देवलः,—

“यौगपद्ये तु तीर्थानां विप्रादिक्रमशोब्रजेत् ।

रक्षणार्थमपुच्चां वा यहेणक्रमशोऽपिवा”—इति ॥

तीर्थमृतुः। तद्यौगपद्ये मत्यसर्वासु वर्ण-क्रमेण, सर्वासु विवाह-
क्रमेण गच्छेत् । यदा तु काचिदपुच्चा पुच्चवत्यदतराः, तदा अपुच्चां अयतो
गच्छेत् । कृतावपि जातिभेदेनोपगमन-काल-सङ्कोचमाह देवलः,—

“ब्राह्मणां द्वादशाहं स्यादेदोक्तमृतुधारणम् ।

दशाष्टौ षट् च शेषाणां विधीयन्ते तु पूर्वशः”—इति ।

पञ्चम-दिवसमारभ्य द्वादशाहादि-संख्याऽवगन्तव्या । चतुर्थे तु
दिवसे गमनं वैकल्पिकं, विहित-प्रतिषिद्धलात् । तथाच हारीतो-
विदधाति,—“चतुर्थेऽहनि स्त्रातायां युग्मासु वा गर्भाधानम्”—
इति । व्यासेानिषेधति,—

“चतुर्थे सा न गम्याऽक्षिं गताऽत्पायुः प्रसूयते”—इति ।

यवस्थित-विकल्पश्चायमुदितानुदितहेमवत् । रजसेानिवृत्तौ
चतुर्थां विधिः, तदनुवृत्तौ प्रतिषेधः । तथा च मनुः,—

“रजस्युपरते साध्वी स्त्रानेन स्त्री रजस्त्वा”—इति ।

साध्वी गर्भाधानादि-विहित-कर्मयोग्येत्यर्थः । दिन-विशेषेणोप-
गमने फल-विशेषोऽभिहितोलिङ्गपुराणे,—

“चतुर्थे सा न गम्याऽक्षिं गताऽत्पायुः प्रसूयते ।

विद्या-हीनं ब्रत-भ्रष्टं पतितं पारदारिकम् ॥

दारिद्र्यार्णव-मग्न्यं तनयं वा प्रसूयते ।

कन्यार्थिनैव गन्तव्या पञ्चम्यां विधिवत् पुनः ॥

षष्ठ्यां गम्या महाभाग, सत्पुत्र* जननी भवेत् ।

सप्तम्या चैव कन्यार्थी गच्छेत्सैव प्रसूयते ॥

अष्टम्यां सर्व-सम्पन्नं तनयं सम्प्रसूयते ।

नवम्यां दारिकाऽर्थं स्यादशम्यां पण्डितं तथा ॥

एकादश्यां तथा नारीं जनयत्येव पूर्ववत् ।

द्वादश्यां धर्मतत्त्वज्ञं श्रौत-सार्वत्र-प्रवर्तकम् ।

त्रयोदश्यां तथा नारीं वर्ण-सङ्कर-कारिणीम् ।

जनयत्यज्ञना, तस्मान् गच्छेत् सर्वयन्तः ॥

चतुर्दश्यां यदा गच्छेत् सुपुत्र-जननी भवेत् ।

पञ्चदश्यां धर्मज्ञां षोडश्यां ज्ञानपारगम्”—इति ।

कृतुकालानभिगमने योदेषोऽभिहितः, तस्यापवादमाह व्यासः,—

“व्याधितोबन्धनस्योवा प्रवासेष्वय पर्वसु ।

कृतुकालेऽपि नारीणां भूणहत्या प्रसुच्यते ॥

वृद्धां वन्ध्यामवृत्तां च मृतापत्यामपुष्पिताम् ।

कन्यां वङ्गपुत्रां च वर्जयन्तुच्यते भयात्”—इति ।

भणहत्या भूण-हननम् । उक्तरीत्या यस्मां वृद्धलादि-दोष-

* सुपुत्र,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

+ धर्मज्ञं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

रहितायास्तकालोपगमनमवश्यंभावि, यस्याच्च वृद्धादौ नावश्यं-
भावि, सा सर्वाऽपि सम्यक् पालनीया । तथाच मतुः—
“पिहभिर्भावभिश्वैताः पनिभिर्देवरैख्याता ।
पूज्याः भूषयितव्याच्च बङ्गकल्याणमीप्युभिः ॥
यत्र नार्थस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।
यचैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राकलाः क्रियाः ॥
शोचन्ति जामयोयत्र^(१) विनश्यत्याशु तत्कुलम् ।
न शोचन्ति तु यचैतावर्द्धते तद्विसर्वदा ॥
जामयोयानि गेहानि शपन्यप्रतिपूजिताः ॥
तानि कृत्या-इतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ।
तस्मादेताः सदाऽभ्यस्त्वा भूषणाच्छादनादिभिः* ।
भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सकारेषुत्सवेषु च† ॥
सन्तुष्टोभार्यया भर्ता भर्ता भार्या तथैवत्र ।
यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम्”—इति ।
पूज्यलङ्घादत्ता-व्यतिरिक्तासु इष्टव्यम् । अवत्तायास्तु प्राणधारण-
माच-भोजनम् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

* भूषणाच्छादनाश्वेतः—इति सु० पुस्तके पाठः ।
† सलारेषोत्सवेन च,—इति स० पुस्तके पाठः ।

(१) जामयोभावभार्याइति केचित् । भगिन्यइति केचित् । वस्तुतस्तु
“जामिः खद्गुलस्त्रियोः”—इत्यमरीकां याज्ञम् ।

“हताधिकारां मस्तिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ।
परिभृतामधःश्यां वासयेऽभिचारिणीम्”—इति ।
यथा विन्ना साध्वी भर्त्या, तथैवाधिविन्नाऽपि^(१) । तदाह
सएव,—

“अधिविन्नाऽपि भर्त्या महदेनोऽन्यथा भवेत्”—इति ।
अधिवेदनं भार्यान्तर-परिग्रहः । अधिवेदन-निमित्तान्यपि सए-
वाह,—

“सुरापी व्याधिता धूर्ता वन्ध्याऽर्थम्भगप्रियम्भदा ।
स्त्री-प्रसुश्वाधिवेत्तव्या पुरुष-देविणी तथा”—इति ।
सुरापी मद्यपीत्यर्थः । सुरापाने तु नाधिवेदेनमाचम्, अपि तु
त्यागएव । “तथा महति पातके”—इति त्याग-हेतुलेनाभि-
धानात्^(२) ।

(१) एकस्त्रियोऽस्त्रियां विद्यमानायामपरस्त्रीपरिग्रहे क्वते पूर्वा स्त्री अधि-
विन्नेभ्युच्यते ।

(२) सुरामद्ययोर्मैदस्तु, “पानसं द्राक्ष-माधूकं खार्जूरं तालमैक्षवम् ।
माध्वीकं टाङ्गमाध्वीकं मैरीय नारिकेलजम् । समानानि विजानीयात्
मद्यान्येकादशैव तु । द्वादशन्तु सुरा मद्यं सर्वेषामधमं सृतम्”—
इत्युक्तिदिशाऽवसेयः । सुरा तु पैष्ठोव मुख्या । “सुरा तु पैष्ठी मुख्योक्ता
न तस्याल्लितरे समे”—इति स्मरणात् । पैष्ठीपानच्च चयाणामेव
द्विजातीनां महापातकम् । “सुरा वै मलमद्वानां पाप्ना च मलमुच्यते ।
तस्माद्ब्राह्मणशाजन्मौ वैश्यस्य न सुरां पिवेत्”—इति वचनात् ।
गौडी-माध्वोरपि सुरात्वं गौणं, तत्यानमपि ब्रह्मणस्य महापातक-
मेव । “गौडी पैष्ठी च माध्वी च विज्ञेया चिविधा सुरा । यथैवका
तथा सर्वा न पातया द्विजोत्तमैः”—इति स्मरणात् ।

“पतव्यङ्गं शरीरस्य अस्य भार्या सुरां पिवेत्”—इति वचनाच ।
अतएव मनुः—

“मद्यपाइसाधु-वृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ।

बाधिता चाधिवेत्तव्या हिंस्तार्थन्नी च सर्वदा”—इति ।

बाधिता दीर्घरोगिणी । ब्रह्मपुराणेऽपि,—

“धर्म-विन्न-करों भार्यामसतीञ्चातिरोगिणीम् ।

त्यजेहृष्मस्य रक्षार्थं, तथैवाप्रियवादिनीम् ।

न त्यजेदधिविन्देत न तु भोगं परित्यजेत्”^(१)—इति ।

अधिवेदन-काल-विशेषोमनुना दर्शितः—

“बन्ध्याऽष्टमेऽधिवेद्याऽव्दे दशमे तु मृतप्रजा ।

एकादशे स्त्री-जननी सद्यस्त्रप्रियवादिनी”—इति ।

हितार्थां विशेषमाह सएव,—

“या रोगिणी स्वान्तु हिता सम्पन्ना चैव शीलतः ।

साऽनुज्ञायाधिवेत्तव्या नावमान्या तु कर्हिचित्”—इति ।

अधिवेदनं द्विविधं, धर्मार्थं कामार्थञ्च । तत्र, पुचोत्पत्त्यादि-
धर्मार्थं पूर्वोक्तानि मद्यपेत्यादीनि निमित्तानि, कामार्थं तु न तान्य-
पेत्यणीयानि, किन्तु पूर्वोदा तोषणीया । तथा च स्त्रयन्तरे,—

“एकासुतक्रम्य कामार्थमन्यां लभ्युं यद्यच्छति ।

समर्थस्त्रोषयिलाऽप्यैः पूर्वोदामपरां वहेत्”—इति ।

(१) अप्रियवादिनीं न त्यजेत् किन्तु अधिविन्देत, न एनश्चियवादिन्या-
भोगं त्यजेदित्यर्थः।

यद्यसौ स्त्रयं न तोषयेत्, तदा तत्तोषणाय राजा द्रव्यं दापयेत् ।
तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“आज्ञा-सम्यादिनीं दक्षां वीरसुं प्रियवादिनीम् ।

त्यजन् दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्योभरणं स्त्रियाः”—इति ।

सधनस्य दृतीयांश-दानं निर्द्वनस्याशनाच्छादनादिना पोषण-
मिति । या दृक्त-द्रव्यापरितोषणात् प्रकारान्तरेण वा निर्गच्छेत्तां
प्रत्याह मनुः—

“अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्वेषिता गृहात् ।

सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुल-सन्निधौ”—इति ।

त्यगोनाम तदीय-जनक-कुल-प्रेषणम् । “पूज्या भूषयितव्याश्च”
—इति यदुकं, तत्र बहुपत्रीकस्य पूजा-क्रममाह मनुः,—

“यदि स्वास्वावराश्चैव विन्देरन् योषितोद्विजाः ।

तासां वर्ण-क्रमेण स्वाक्षेष्यं पूजा च वेश्मनि ॥

भर्तुः शरीर-शुश्रूषां धर्मकार्यञ्च नैत्यकम् ।

स्वा स्वैव कुर्यात् सर्वेषां नान्यजातिः कथञ्चन”—इति ।

वङ्गीषु पत्रीषु सहधर्मचारिणीं निर्धारयति याज्ञवल्क्यः,—

“सत्यामन्यां सर्वाणायां धर्मकार्यं न कारयेत् ।

सर्वाणासु विधौ धर्मे ज्येष्ठया न विनेतरा”—इति ।

सर्वर्णयैव सह धर्मञ्चरेत् नासर्वर्णया । अलाभे तु सर्वाणाया-
दत्तरयाऽपि सह धर्मञ्चरेदित्यर्थालभ्यते । न चैवं सति, शूद्रयाऽपि
सह धर्माचरणं प्रसञ्चेतेति वाच्यं, वसिष्ठ-वचनेन तन्निषेधात्;
“कृष्णवर्णा या रमणायैव सा न धर्माय”—इति । सर्वर्णज्ञेकले तु

धर्मानुषाने ज्येष्ठया विना मध्यमा कनिष्ठा च न योक्त्वे, किन्तु ज्येष्ठया कनीयस्त्रोविनियोक्त्याः । तथाच बौधायनः—“एकैकासेव सान्नाह्नदेकैकां गार्हपत्यमीक्येत् एकैकामाज्यमवेक्ष्येत्”—इत्यादि । कात्यायनः—

“नैकायाऽपि विना कार्यमाधानं भार्यया द्विजैः ।

अहं तदिजानीयात् सर्वानान्वारभन्ति यत्”—इति ।

यद्यस्मात् सर्वानारभन्ते तस्मादेकया कृतमप्यकृतसेव । केचिदन्ते ‘ज्येष्ठया न विनेतराः’—इति वचनमन्यथा व्याचक्षते; ज्येष्ठैव सहधर्मचारिणी नेतराः—इति । उदारन्ति च तत्र विष्णुवचनम्,—

“अग्निहोत्रादि-यज्ञेषु न द्वितीया सहाचरेत् ।

अन्यथा निष्कलं तस्य स्थिष्टैः क्रतुश्तैरपि”—इति ।

एतद्वाख्यानं वौधायन-कात्यायन-वचन-विरोधान्नादरणीयम् । विष्णुवचनन्वसर्वण-द्वितीया-विषयम्, सत्स्वग्निषु या परिणीता तद्विषयं वा । नष्टेष्वग्निषु पुनराधाने तस्मात्रपि कर्त्तृत्वादग्निहोत्रादिषु सहाधिकारः । तत्रैव विशेषमाह कात्यायनः—

“अग्निहोत्रादिशुश्रूषां बङ्गभार्यः सर्वण्या ।

कारयेत्तद्वज्जले च ज्येष्ठया गर्हिता न चेत् ॥

तथा वीर-सुवामासामाज्ञा सम्यादिनी च या ।

दक्षा प्रियम्बदा शुद्धा तामत्र विनियोजयेत् ॥

दिन-क्रमेण वा कर्म यथाज्येष्ठमशक्तिः ।

विभज्य सह वा कुर्याद् यथाज्ञानमशक्तिः”—इति ।

यदि ज्येष्ठा न गर्हिता, तदा तथा कारयेत् । गर्हिता चेत्,

कनिष्ठया वीरसुवा कारयेत् । वीरसुवोऽपि वङ्गमचेत्, तासामपि मध्ये आज्ञा-सम्यादनादि-गुण-युक्तां विनियोजयेत् । प्रतिदिनसेका कर्त्तुमशक्ता चेत्, तदा दिन-क्रमेण यथाज्येष्ठं कारयेत् । एकस्मिन्नपि दिने यद्येका कृत्वं कर्त्तुमशक्ता, तदा सर्वास्त् कर्म यथाज्ञानं विभज्य कुर्युः । यत्तु कात्यायनेनैवोक्तम्,—

“प्रथमा धर्मपत्रीस्याद् द्वितीया रति वर्द्धनी ।

दृष्टसेव फलं तत्र नादृष्टसुपपद्यते”—इति ।

तद्विष्णु-वचनेन समानार्थम् ।

इत्यं सविशेषोविवाहोनिरूपितः ।

अथ सर्वणासर्वणा-विवाह-प्रसङ्गेन वुद्यारूढानामनु-
लोम-प्रतिलोम-जातानां व्यवहारोपयोगिसंज्ञा-
प्रतिपत्त्यर्थं जाति-भेदोनिरूप्यते ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

“सर्वणेभ्यः सर्वणासु जायन्ते हि सजातयः ।

अनिन्द्येषु विवाहेषु पुत्राः सन्तान-वर्द्धनाः”—इति ।

सजातयोमातापिण्ड-समान-जातीयाः । मनुरपि,—

“सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्रीव्यक्षत-योनिषु ।

आनुखोम्येन समूताजात्या ज्ञेयास्तएव ते”—इति ॥

ब्राह्मण-दम्पतीभ्यासुत्पत्त्वोजात्या ब्राह्मणोभवेत् । एवं चत्रिया-
दिष्टपि । देवलोऽपि,—

“ब्राह्मणां ब्राह्मणाज्ञातः संख्तो ब्राह्मणो भवेत् ।
 एवं क्वचिय-विट्ठ-शूद्राज्ञेयाः स्तेभ्यः स्त्रयोनिजाः”—इति ।
 असर्वाणां स्तुलो मजानाह मनुः,—
 “स्त्रीव्यनन्तर-जातासु द्विजैरुत्पादितान् सुतान् ।
 सदृशानेव तानाङ्गमाह-दोष-विगर्हितान्”—इति ।
 ऊढायां क्वचियायां ब्राह्मणादुपपन्नो ब्राह्मण-सदृशोन तु सुख्य
 ब्राह्मणः, हीनजातीय-माह-संवन्धात् । एव मन्यत्रापि । ते चानुलो-
 मजामूर्छावसिक्तादि-जाति-भेदेन षड्बिधाः । ते च याज्ञवल्क्येन
 दर्शिताः,—
 “विप्रान् मूर्छावसिक्तो हि क्वचियायां विशः स्त्रियाम् ।
 अस्मष्टः शूद्रां निषादो जातः पारश्वोऽपिवा ॥
 *वैश्याशूद्रोऽसु राजन्यान्माहिष्यो ग्रौ सुतौ सृतौ ।
 वैश्यानु करणः शूद्रां विनास्तेष विधिः सृतः”—इति ।
 तत्र ब्राह्मणाज्ञातास्त्वयः, क्वचियात् द्वौ, वैश्यादेकः । तदुकं
 मनुना,—

“विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपते वर्णयोर्द्दयोः ।

वैश्यस्य वर्णएकस्मिन् षड्तेऽपशदाः सृताः”—इति ।

सुख्य-पितृ-जात्यभावात् अपशदाः । ननु, मूर्छावसक्तवादीनि न
 जात्यन्तराणि, अनुलोमजानां माह-जातीयत्वात् । तदाह विष्णुः,—
 “समान-वर्णासु पुत्राः समान-वर्णाभवन्ति, अनुलोमजासु माह-

* अत्र, ‘नास्त्रोऽपि’—इत्यधिकः पाठः सु० एतत्के ।

सवर्णाः* प्रतिलोमजास्त्वार्थ-विगर्हिताः”—इति । शूद्रोऽपि,—
 “क्वचियायां ब्राह्मणो त्यन्तः क्वचिय एव भवति, क्वचिया-
 द्वैश्यायां वैश्य एव भवति, वैश्येन शूद्रगां शूद्र एव भवति” ।
 नैषदोषः । अनयोर्वचनयोर्माहजात्युदित-धर्म-प्राप्त्यर्थलात् । अन्यथा,
 वीजोत्कर्ष-वैयर्थ्यापत्तेः । यथा चेत्रापकर्षउत्कृष्ट-जाति-निवारकः,
 एवं वीजोत्कर्षोऽपनिकृष्ट-जातिं कुतोन निवारयेत् । तस्मात्
 जात्यन्तराणेव मूर्छावसिक्तवादीनि । ननु, देवलेनानुलोम-जातयोऽ-
 न्यथा वर्णिताः;

“ब्राह्मणात् क्वचियायान्तु सवर्णानाम जायते ।

क्वचियाचैव वैश्यायां जातोऽस्त्रद्वये सृतः”—इति ।

नायं दोषः । एकस्यामेव जातौ मूर्छावसिक्त-सवर्ण-संज्ञयो-
 विकल्पेन प्रवृत्तत्वात् । एव ममष्टादिष्वपि । न चैकत्र संज्ञा-
 विकल्पे दृष्टान्ताभावः शङ्खनीयः, एकत्र निषाद-पारश्व-संज्ञा-वि-
 कल्पस्य मनु-देवल-याज्ञवल्क्यैरुदाहृतत्वात् । प्रतिलोमजासु मनुना
 दर्शिताः,—

“क्वचियाद्विप्र-कन्यायां सृतो भवति जातिः ।

वैश्यानामागध-वैदेहौ राज-विप्राङ्गना-सृतौ ।

शूद्रादायोगवः क्षता चण्डालश्वाधमोनृणाम् ।

वैश्य-राजन्य-विप्रासु जायन्ते वर्ण-सङ्कराः ॥

आयोगवश्च क्षता च चण्डालश्वाधमोनृणाम् ।

प्रातिलोम्येन जायन्ते शूद्रादपशदास्त्वयः ।

* अनुलोमासु माहेषु माहवर्णाः,—इति स० पुस्तके पाठः ।

वैश्यानागध-वैदेही चन्तियात् सूतएवच ।
 प्रतीपमेते जायन्ते परेऽयपशदात्मयः”—इति* ।
 देवलोऽपि,—
 “शूद्रादायोगवः चन्ता चण्डालः प्रतिलोमजाः ।
 वैश्याणां चन्तियाच्च ब्राह्मणाच्च यथा क्रमम् ॥
 तथैव मागधो वैश्याज्ञातो वैदेहकस्था ।
 ब्राह्मणां चन्तियाज्ञातः सूतोजात्या न कर्मणा”—इति ।
 आज्ञवल्क्योऽपि,—

“ब्राह्मणां चन्तियात् सूतो वैश्याद् वैदेहकस्था ।
 शूद्राज्ञातस्तु चण्डालः सर्व-धर्म-वहिकृतः ॥
 चन्तिया मागधं वैश्यात् शूद्रात् चन्तारमेवच ।
 शूद्रादायोगवं वैश्या जनयामास वै सुतम्”—इति ।
 वर्णानामनुलोमजानां प्रतिलोमजानाच्च परस्पर-साङ्कर्येणोत्त-
 पन्नाः श्वपाक-पुस्तक† कुक्कुटादयोजातिविशेषास्त्वनेकविधाः, ते च
 तदुत्तयस्थ‡ पुराणसारे प्रपञ्चिताः । तेषु च जाति-विशेषेषु त्त-
 माधम-भावं विविनक्ति देवलः,—

“तेषां सर्वजाः श्रेष्ठास्तेभ्योऽवगनुलोमजाः ।
 अन्तराखावहिर्वर्णाः पतिताः पतिलोमजाः”—इति ।

विजातीयान्तियनुदुत्पन्नात्रन्तराखाः । ते च द्विविधाः, अनु-

* श्लोकोऽयं मुनित एक्षके नात्ति ।

† एक्षप्रश्वत्यन्यं पाठः ।

‡ तदुत्पन्नाच्च,— इति स० एक्षके पाठः ।

लोमजाः, प्रतिलोमजाच्च । तत्रानुलोमजाः सर्वजेभ्योहीना-
 अपि न वर्णवाहाः, मातृ-समान-वर्णवात् । प्रतिलोमजास्तु वर्ण-
 वाहात्मात् पतितात्रधमाः । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“असत्त्वन्तस्तु विज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः”—इति ।
 क्वचिदधमजाते रघुनन्तमजाति-प्राप्तिर्भवति । तदाह सएव,—
 “जात्युत्कर्षायुगे ज्ञेयः सप्तमे पञ्चमेऽपिवा”—इति !

कूटस्थ-स्त्रीपुंस-युगमारभ्य परिगणनायां पञ्चमे षष्ठे सप्तमे
 वाऽनुलोमेन युग्मे जातिरूपात्मते । तद्यथा । पुमान् विप्रः, वधूः
 शूद्रा, तथोर्युग्मं कूटस्थं, तस्मादुत्पन्ना निषादी, साऽपि विप्रेणोऽप्ता,
 तथोर्युग्मं द्वितीयं, एवं तदुत्पन्नायां वध्वां विप्रेणोऽप्तायां द्वतीयादि-
 युग्म-परमपरा भवति, तत्र सप्तमे युग्मे जातमपत्यं ब्राह्मणोपेतं
 भवति । एवं वैश्या-विप्र-युग्मं कूटस्थं युग्मं, तस्मादुत्पन्नाऽवष्टा,
 तस्माच्च विप्रस्थ च युग्मं द्वितीयं, एवं तदुत्पन्नायां विप्रेणोऽप्तायां
 षष्ठं यद् युग्मं, तस्मादुत्पन्नस्य ब्राह्मणं भवति । तथा चन्तिया-
 विप्रयोर्युग्मं कूटस्थं, तदुत्पन्ना मर्द्दावसिका, तस्माच्च विप्रस्थ च युग्मं
 द्वितीयं, तत्परम्परायां पञ्चमाद्युग्मादुत्पन्नस्य ब्राह्मणं भवति ।
 एतदुक्तं भवति । पञ्चमे षष्ठे सप्तमे वेति व्यवस्थित-विकल्पः ।
 कूटस्थयोर्दम्पत्योः समनन्तरैकान्तर-द्व्यन्तर-जाति-योगे पञ्चमाद्यो-
 ऽवगन्तव्याः,— इति । तथाच सति, शूद्रा-वैश्ययोर्वैश्या-चन्तिययोश्च
 समनन्तरतात् पञ्चमे, शूद्रा-चन्तियवोः षष्ठे, जातिरूपात्मते ।
 क्वचिदुत्तम-जाते रघुनन्तम-जाति-प्राप्तिर्भवति । तदाह सएव,—

“व्यवस्थये कर्मणा साम्यं पूर्ववचाधरोत्तरम्”—इति ।

विप्रादीनां चतुर्णां वर्णानां सुख्यवृत्तितया विहितानि याजन-
पालन-पाशुपाल्य-दिजशुश्रूषाऽऽदीनि यानि कर्माणि, तेषामापदि
व्यत्यये विषयासे सति, यदि निवृत्तायामप्यापदि तामधम-वृत्तिं
न परिव्यजेत्; तथा पुच्चपौत्रादयोऽपि तां न परिव्यजेयुः, तदानें
पूर्ववत् पञ्चम-षष्ठ-सप्तमेषु युग्मेषु जातमपत्यं तदृच्युचित-जाति-
साम्यं प्रतिपद्यते,—इति । तद्यथा । ब्राह्मणः शूद्र-वत्या जीवन्
यदि पुच्चमुत्पादयति, सोऽपि तथैव,—इत्येवं परम्परायां सप्तमा-
दुत्पत्त्य शूद्रत्वं भवति । एवं चत्तियः शूद्र-वत्या जीवन् षष्ठे युग्मे
शुद्रं जनयति । वैश्यसु पञ्चमे युग्मे,—इति इष्टव्यम् । पूर्वविदित्यादे-
रयमर्थः । अधरोत्तरमिति भावप्रधानोनिर्देशः । यथा वर्ण-सङ्कीर्णे
प्रतिलोम्यमधमं, आनुलोम्यमुत्तमं, तथा वृत्ति-सांकर्येऽपि ।
तद्यथा । चत्तियसापद्यपि याजनादि-ब्राह्मण-वृत्युपजीवनमधमम् ।
“न तु कदाचिज्यायसीम्”—इति वसिष्ठेन निषिद्धुत्वात् । पाशु-
पाल्यादि-वैश्य-वृत्युपजीवनमुत्तमम् । “अजीवनः स्वधर्मेणानन्तरां
पापीयसीं दृत्तिमातिष्ठेन्”—इति वसिष्ठेनापदि विधानादिति ।
पूर्ववच्चाधरोत्तरमित्यसापरा व्याख्या । चिविधोहि सङ्करः । वर्ण-
सङ्करः सङ्कीर्ण-सङ्करोवर्ण-सङ्कीर्ण-सङ्करश्चेति । तद्यथा । उत्तमा-
धम-वर्णयोर्दाम्यत्यं वर्ण-सङ्करः । तज्जन्ययोर्माहिष्य-करिष्योर्दाम्यत्यं
संकीर्ण-सङ्करः । वर्ण-सङ्कीर्णयोर्दाम्यत्यं वर्ण-सङ्कीर्ण- सङ्करः । तत्र
“विग्रन्मूर्द्वाविक्तः,—इत्यानुलोम्येन वर्ण-सङ्करजादर्शिताः । “ब्राह्मणां
चत्तियात् सूतः”—इति प्रातिलोम्येन वर्ण-सङ्करजादर्शिताः ।
“माहिष्येण करेणान्तु रथकारः प्रजायते” ।

इति सङ्कीर्ण-सङ्करजादर्शिताः । इदानीमधरोत्तरमित्यनेन वर्ण-
सङ्कीर्ण-सङ्करजाः प्रदर्शन्ते । अधरे प्रतिलोमजाः । उत्तरे अनु-
लोमजाः । तद्यथा । मूर्द्वाविक्तायां सङ्कीर्णायामुत्तमायां चत्तिय-
वैश्य-शूद्रैरधमैरुत्पादिताः अधरे, निषाद्यां सङ्कीर्णायां अधमायां
ब्राह्मण-चत्तिय-वैश्यैरुत्पादिताः अनुलोमजाः, अधरे चोत्तरे च अध-
रोत्तरम् । पूर्वविदिति पदेन ‘अस्त् सन्तश्च विज्ञेयाः’—इति वचनार्थाऽति
दिश्यते । यथा पूर्ववर्णैरुत्पादिताः* वर्ण-सङ्करजाः सङ्कीर्ण-सङ्करजाश्च
प्रतिलोमजाऽत्तरम्: अनुलोमजाश्च सन्तः, तथा वर्ण-सङ्कीर्ण-संकरजा-
अपि अनुलोमजाः सन्तः प्रतिलोमजास्त्रसन्तः,—इति इष्टव्यम् ।
उक्तचैविद्ये वर्ण-सङ्करं वर्ण-सङ्कीर्ण-सङ्करं वाऽश्रित्योत्पद्यमानाः वर्णा-
भासाः षष्ठिर्भवन्ति, संकीर्ण-सङ्करमाश्रित्योत्पद्यमानाजात्याभासा-
अनन्ताः । तदुक्तं सूत्यन्तरे,—

“प्रातिलोम्यानुम्येन वर्णस्तज्जीव्य वर्णतः ।

षष्ठिर्वाऽन्ये प्रजायन्ते तत्रसूतेस्त्रनन्तता”—इति ।

प्रतिलोमानुलोमाभासां वर्णरुत्पादितादादश । षड्नुलोम-
वर्णजाः, सूत-वैदेह-चण्डाल-मागध-चत्त्रायोगवाः प्रतिलोम-वर्णजाः,
इत्यं द्वादशभिर्वर्णैः संवन्धादुत्पादिताऽरुच्चलारिंशत् । एवं षष्ठिसंख्य-
यैवोपलक्षिताः अन्ये वर्णभासाजायन्ते । तद्यथा, मूर्द्वाविक्ताम्बष-
निषाद-माहिष्योग्य-करणाः षड्नुलोमवर्णजाः । सूत-वैदेह-चण्डाल-
मागध-चत्त्रायोगवाः प्रतिलोमवर्णजाः । इत्यं द्वादश । तत्र मूर्द्वाविक्त-
क्तेनानुलोमेन चत्तिया-वैश्या-शूद्रासूत्यादितास्त्रयः, प्रातिलोम्येन

* यथा पूर्वेण,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

ब्राह्मणामेकः; अम्बषस्यानुलोम्येन द्वौ, प्रातिलोम्येन द्वौ; निषाद-स्यानुलोम्येनैकः प्रातिलोम्येन चयः; माहिष्यस्यानुलोम्येन द्वौ, प्रातिलोम्येन द्वौ; उगस्यानुलोम्येनैकः, प्रातिलोम्येन चयः; करणस्यानुलोम्येनैकः, प्रातिलोम्येन चयः;—इति पूर्वषट्कोत्पादिताश्चतुर्विंशतिः। एवं स्फुतादीनां षष्ठां वर्णानामेकैकस्य चतुर्द्वयु वर्णेभैकैकः,—इति, तेऽपि चतुर्विंशतिः। एवं मिलित्वा षष्ठिः सम्यदते। तेभ्यः षष्ठिसंख्याभैभ्यः उत्पादितैः अपत्वैराभासानां संख्याच्चानन्यं भवति।

समाप्ता प्राप्तिकी जाति-भेद-कथा। विवाहानन्तर-भाविनः प्राकृताः पञ्चमहायज्ञादयः सोमसंस्थाइन्ताः संस्काराच्चाक्षिक-वचने षट्कर्षीवचने च निरूपिताः,—इति नाच पुनरुच्यन्ते।

अथावशिष्टाः गृहस्थधर्मा निरूप्यन्ते ।

तत्रोपाकर्ष-विधिमाह याज्ञवल्क्यः;—

“अध्यायानामुपाकर्षं आवणां अवणेन वा ।

इस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्यां आवणस्य तु”—इति।

‘अधीयन्ते’—इत्यध्यायावेदाः। तेषामुपाकर्षं प्रारम्भः आवण-मासस्य पौर्णमास्यां, अन्यस्ता वा अवण-नक्षत्रयुक्तायां तिथौ, इस्तनक्षत्र-युक्तायां आवणमासस्य पञ्चम्यां वा कर्त्तव्यः। यदा तु आवणमासे ओषधयोनं प्रादुर्भवन्ति, तदा भाद्रपदे मासे प्रोक्त-तिथिषु कुर्यात्। तदाह वसिष्ठः। “अथातः स्वाध्यायोपाकर्षं आवणां पौर्णमास्यां ग्रौष्ठपद्मां वा”—इति। मनुरपि,—

“आवणां ग्रौष्ठपद्मां वा अप्युपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तक्षन्दांस्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्घ्यपञ्चमान्”—इति।

अद्वैं पञ्चमं येषां ते तथा, सार्वान् चतुरोमासानित्यर्थः। यदा पुनः आवणां ग्रौष्ठपद्मां वा शुक्राल्लमयादि-प्रतिवन्धः, तदानीमाषाढ्यां कर्त्तव्यम् । तदुकं कूर्मपुराणे,—

“आवणस्य तु मासस्य पौर्णमास्यां द्विजोत्तमाः ।

आषाढ्यां ग्रौष्ठपद्मां वा वेदोपाकरणं सृष्टम्”—इति। बौधायनोऽपि। “आवणपौर्णमास्यामाषाढ्यां वोपाकृत्य तैव्यां माघां वोस्त्रजेत्”—इति। तेषु चित्तपि मासेषु पूर्णिमा-अवण-हस्ताः शाखा-भेदेन व्यवस्थिताः। तदाह गोभिलः,—

“पर्वत्यौदयिके कुर्युः आवणां तैत्तिरीयकाः ।

वक्त्रंचाः अवणे कुर्युर्ग्रह-संक्रान्ति-वर्जिते”—इति।

अच, औदयिके,—इति पर्वादिषु सर्वत्र संवद्धते। पर्वणि औदयिकत्वे विशेषमाह सएव,—

“आवणी पौर्णमासी तु सङ्गवात्परतोयदि ।

तदा लौदयिकी याद्वा नाम्यौदयिकी भवेत्”—इति।

अवणस्य लौदयिकत्वमन्वय-व्यातिरेकाभ्यां व्यासेन दर्शितम्,—

“अवणेन तु यत्कर्म ह्युत्तराषाढ़-संयुते ।

संवत्सर-क्रतोऽध्यायस्तक्षणादेव नश्यति ।

धनिष्ठा-संयुते कुर्याच्छावणं कर्त्तव्यं अद्वैते ।

तत् कर्म सफलं ज्ञेयमुपाकरण-संज्ञितम्”—इति।

अवणे अत् कर्म विहितं, तदुत्तराषाढ़-संयुते न कुर्यात्, यदि कुर्यात् तदा नश्यतीति योजनीयम्। यह-संक्रान्ति-वर्जिते,—इति अदुकं, तत्र विशेषमाह गार्ण्यः,—

अर्द्धरात्रादधस्ताचेत् संक्रान्तिर्ग्रहणं तथा ।
 उपाकर्म न कुर्वीत परतस्तेन दोषकृत् ॥
 यत्रार्द्धरात्रादर्वाक्चेद्यहः संक्रमएववा ।
 नोपाकर्म तदा कुर्यात् आवश्यां अवणेऽपिच्”—इति ।
 कर्कटे मासे नोपाकर्म कर्त्तव्यम् । तथाच सूत्यन्तरे,—
 “वेदोपाकरणे प्राप्ने कुलीरे संस्थिते रवौ ।
 उपाकर्म न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं सिंह-संयुते”—इति ।
 तदेतदेशान्तर-विषयम् । तथाच सूत्यन्तरम्,—
 “नर्मदोन्नरभागे तु कर्त्तव्यं सिंह-संयुते ।
 कर्कटे संस्थिते भानावुपाकुर्यात् दक्षिणे*” ॥
 ननु, उपाकरणं ब्रह्मचारि-धर्मः, “उपाक्रत्याधीयीत”—इति
 तस्य ग्रहणाध्यनाङ्गल-प्रतीतेः । ग्रहणाध्यनस्त्र ब्रह्मचारिणएव,
 “वेदमधीत्य खायात्”—इति खानात् प्राचीनत्वावगमात् । अतः,
 कथमिदं ग्रहस्य-धर्मस्वेनोच्यते । नायं दोषः । ग्रहस्यस्यापि ग्रहणा-
 ध्यनेऽधिकार-सम्भवात् । अतएव “अधीयीत”—इत्यनुवृत्तौ शैनक-
 आह । “आसमावृत्तोब्रह्मचारि-कल्पेन, यथान्यायमितरे जायो-
 पेताइत्येके”—इति ।

अस्यार्थः । येन नियम-विशेषेण युक्तोब्रह्मचारी अधीते,
 तेनैव नियमेन समावृत्तोऽप्यधीयीत । समावृत्तादितरे ब्रह्मचारिणस्तु
 यथान्यायं ख-विशुक-प्रकारेणाधीयीरन् । तथा, जायोपेताग्रहस्यो-
 ऽपि ब्रह्मचारिण्यमेपेतोऽधीयीतेति । न च समावृत्त-ग्रहस्य-

* तदेतत्,—इत्यादि, दक्षिणे,—इत्यन्तं नास्ति सु० पुस्तके ।

योर्ग्रहणाध्यनाधिकारे “वेदमधीत्य खायात्”—इति विश्वेतेति
 ग्रहनीयम् । तस्य वचनस्य विद्यास्तात्क-विषयवात् । अतएव,—
 “वेदं ब्रतानि वा पारं नौला ह्यभयमेव वा”—इति
 पक्षद्वयोपन्यासोदर्शितः । उपाकरणस्य ग्रहस्य-धर्मस्वाभ्युपगमे
 मनु-याज्ञवल्क्य-सूत्र्योर्ग्रहस्य-धर्म-प्रकरण-पाठोऽप्यनुग्रहीतोभवति ।
 उपाकरणस्येतिकर्त्तव्यता काण्डजिनिना दर्शिता,—
 “उपाकर्मणि चोत्सर्गं यथाकालं समेत्य च ।
 चृष्टीन् दर्भमयान् कुला पूजयेत् तर्पयेत्ततः”—इति ।
 बौधायनोऽपि,—
 “गौतमादीनृष्टीन् सप्त कुला दर्भमयान् पुनः ।
 पूजयिला यथाशक्ति तर्पयेदंशसुद्धरन्”—इति ।

अथोत्सर्जनम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“पौषमासस्य रोहिणामष्टकायामथापिवा ।
 जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्विः”—इति ।
 मनुरपि,—
 “पुष्ये तु छन्दसां कुर्याद्विहस्तर्जनं द्विजः ।
 माघशुक्लस्य वा प्राप्ने पूर्वाङ्के प्रथमेऽहनि”—इति ।
 यदा आवश्यामुपाकर्म, तदा पुष्यमासस्य शुक्लप्रतिपदि पूर्वाङ्के,
 यदि पौषपद्मामुपाकर्म, तदा माघस्येति व्यवस्थितोऽयं विकल्पः ।
 उत्सृष्टस्यापि पुनरध्ययनं प्रागुपाकरणात् काल-विशेषे विदधाति
 मनुः—

“अतः परन्तु कन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।
अङ्गानि च रहस्यच्च* कृष्णपत्रेषु वै पठेत्”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“कन्दांसूर्डभतोऽभ्यस्ते शुक्लपत्रेषु वै द्विजः ।
वेदाङ्गानि पुराणानि कृष्णपत्रेषु मानवः†”—इति ॥

यदि भावि-विष्णु-भयात् सहसाऽधेतव्यमिति बुद्धिः, तदा संवत्सरान्ते प्रागुपाकरणादुत्सृजेत् । “यत् स्वाध्यायमधौतेऽब्दम्”
—इति श्रुतेः । उपाकरणोत्सर्जने प्रशंसति कात्यायनः,—

“प्रत्यब्दं यदुपाकर्म सोत्सर्गं विधिवद्द्विजैः ।
क्रियते कन्दसां तेन पुनरायायनं भवेत् ।
अयातयामैश्वन्दोभिर्यत् कर्म क्रियते द्विजैः ।
क्रीडमानैरपि सदा तत्त्वेषां सिद्धि-कारकम्”—इति ।

अन्येऽपि धर्माः कूर्मपुराणे दर्शिताः,—

“नाधार्मिकैर्वृत्ते यामे न व्याधि-वज्जले भृशम् ।
न शुद्ध-राज्ये निवसेन्न पाषण्डि-जनैर्वृत्ते ।
हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं पूर्व-पश्चिमयोः शुभम् ।
मुक्ता समुद्रयोर्देशं नान्यत्र निवसेत् द्विजः ।
कृष्णोवा यत्र चरति मृगोनित्यं स्वभावतः ।

* वेदाङ्गानि रहस्यं च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† वैद्विजः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ मध्यीयोत,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

पुष्टांश्च विश्रुतानद्यस्तत्र वा निवसेद्विजः ।
परस्त्विच्यं न भाषेत नायाज्यं याजयेदुधः ।
न देवायतनं गच्छेत् कदाचिच्चाप्रदक्षिणम् ।
न वौजयेदा वस्त्रेण समवायञ्च वर्जयेत् ।
नैकोधानं प्रपद्येत नाधार्मिक-जनैः सह ।
न निन्द्येद्योगिनः सिद्धान् ब्रतिनोवा यतींस्तथा”—इति ।

मनुरपि,—

“देवतानां गुरोराज्ञः स्त्रातकाचार्ययोस्तथा ।
नाक्रान्तेत् कामतश्चायां वभुणोदौचितस्य च ।
क्षत्रियच्चैव सर्पञ्च ब्राह्मणञ्च वज्ज्युतम् ।
नावमन्येत वै भूषणः कृशानपि कदाचन ।
आ सृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभाम् ।
सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ।
प्रियञ्च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ।
नातिकल्यं नातिसायं नातिमध्यं गते रवौ ।
नाज्ञातेन समं गच्छेनैकोन वृषज्जैः सह ।
हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान् विद्याहीनान् वयोऽधिकान् ।
रूप-द्रविण-हीनांश्च* जाति-हीनांश्च नाच्चिपेत् ।
वैरिणं नोपसेवेत सहायञ्चैव वैरिणः ।
अधार्मिकं तस्फरञ्च परस्यैव तु योषितम्”—इति ।

* रूपद्रविणसमग्रान्,—इति सु० पुस्तके पाठः।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“असदालापमनूतं वाक्पात्त्वं विवर्जयेत् ।
असच्चास्त्वमसदाद्मस्त्वेवाच्च पुचक ।
न स्वेच्छ-भाषां शिक्षेत न पश्येदात्मनः शक्त ।
नाधितिष्ठेच्छकन्तुत्रं केश-भस्त्र-कपालिकाः ।
तुषाङ्गाराख्यशीर्षाणि रञ्ज-वस्त्रादिकानि च ।
वर्जयेन्नार्जनी-रेणुं नापेयच्च पिवेद्विजः” ।

सामान्येन च धर्मं संक्षिप्ताच मनुः—

“येनास्य पितरोद्याताः येन याताः पितामहाः ।
तेन याद्यात् सतां मार्गं तेन गच्छन्न रिष्टिः ।
यत् कर्म कुर्वतोऽप्यस्य परितोषोऽन्तरात्मनः ।
तत् प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतन् वर्जयेत्”—इति ।
स्त्वं ब्रह्मचारि-गृहस्थाश्रम-धर्मौ निरूपितौ ।

अथ वानप्रस्थाश्रमेनिरूप्यते ।

ननु, केचिद्वार्हस्थ-व्यतिरिक्तमाश्रमान्तरं नेच्छन्ति, उदाहरन्ति च तत्र गौतमस्तुतिम् । “एकाश्रमस्त्वाचार्याः प्रत्यक्ष-विधानाद्वार्ह-स्थस्य”—इति । आचार्यास्तु, गार्हस्थमेकएवाश्रमेनान्यः कश्चिद्सौति मन्यन्ते; हेतुं चाचक्षते, गार्हस्थस्य प्रत्यक्ष-व्युतिषु विधानादितरस्य तदभावात्,—इति । तथाहि । वक्तृचाः, ‘अद्विमीले’,—

* दुव्यति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

दत्यारभ्य मन्त्र-ब्राह्मणात्मके कृत्स्नेऽपि वेदे होत्र-कर्तव्यसेवामनन्ति । यजुर्वेदिनश्च, ‘इषे त्वा’—इत्यादिना अध्वर्यु-कर्तव्यम् । सामगात्रपि, ‘अग्नश्चायाहि’—इत्यादिनोऽन्तर्वक्तव्यम् । होत्रादयश्च गृहस्थाएव । तथाचाधौयमानेषु प्रत्यक्ष-वेदेषु गृहस्थ-कर्तव्याभिधानेन तदाश्रम-विधिः परिकल्पते, न लेवमितराश्रम-विधि-कल्पकं किञ्चित्* पश्चामः । अतएव, “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति”—इति श्रुतिः छात्वं पुरुषायुषं गृहि-कर्मस्त्वेव विनियुक्ते । श्रुत्यन्तरस्य, “एतदै जरामर्यं सत्रं यदग्निहोत्रं, जरया वा ह्येवासान्मुच्यते मृत्युना वा”—इति । नचैव सति कथं ब्रह्मचर्याश्रमाङ्गीकारः,—इति शङ्कनीयम् । नैष्ठिकस्य पक्ष-कोटि-निःचिप्तलादुपकुर्वाणकस्य प्रतिपन्तृत्वेन† आश्रमित्वाभावात् । यदा, कर्मित्वेनाभिमतयोर्ब्रह्मचारि-वनस्थयोरीदृशी गतिः, तदा, कैव कथा कृत्स्न-कर्म-त्यागिनोयतेः । तस्मात् गार्हस्थमेकएवाश्रमः,—इत्याचार्याणां पक्षः ।

अत्रोच्यते । अस्ति हि चतुर्णां आश्रमाणां प्रत्यक्ष-श्रुतिविधानम् । तथाच, जावालाश्रामनन्ति । “ब्रह्मचर्यं समाप्त गृही भवेत्, गृहाङ्गी भूत्वा प्रवर्जेत्”—इति । आचार्यास्तु, रागिण-मभिप्रेत्य तस्मोऽरेतःसु नैष्ठिक-ब्रह्मचर्यादिषु चिक्षाश्रमेष्वविधिकारं मन्यमानाः, गार्हस्थमेव वर्णयामासुः । यनु कृत्स्नेऽपि वेदे गृहस्थ-धर्मस्त्वेवाद्यानमित्युक्तम् । तदयुक्तम् । वानप्रस्थस्यापि सदारस्थाग्निहोत्रादि-सम्भवात् । नैष्ठिक-ब्रह्मचारि-धर्मस्तु कृन्दोग्नेः पश्यते ।

* विधिं कस्त्रिव्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† प्रतिविज्ञत्वेन,—इति स० स्त्रो० पुस्तकयोः पाठः ।

“ब्रह्मचर्याचार्य-कुल-वासी हतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽव-
सादयन्”—इति । उपकुर्बाणक-धर्माः सर्वशाखास्तु पनयन-प्रकरणेषु
प्रसिद्धाः । यति-धर्माश्चोपनिषद्गामे । अतो यावज्जीवादि-श्रुतेः
कामि-विषयलेनाश्रमान्तराणि न तथा प्रलिपिं शक्यन्ते । साधि-
तास्त्वेत्तरमीमांसाया चत्वारश्चाश्रमाः । तस्मात् क्रम-प्राप्नोत्वान-
प्रस्थाश्रमः प्रस्थृयते । तत्र, याज्ञवल्क्यस्तु विधत्ते,—

“सुत-विन्यस्त-पनीकस्त्वया वाऽनुगतो वनम् ।

वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो ब्रजेत्”—इति ।

वानप्रस्थो वृभूषुः स्वस्य ब्रह्मचर्य-नियमेन पत्वा अनुपयोगात्तां
रक्षणीयलेन पुच्छेषु निःक्षिप्य वनं ब्रजेत् । यदा साऽपि नियता सती
पति-शुश्रूषां कामयते, तदा तथा सह वनं ब्रजेत् । तस्मिन्
पक्षे वैतानिक-गृह्याभ्यामग्रिभ्यां सह गच्छेत् । सुत-निक्षेप-पक्षे
लात्मनि अग्नीन् समारोप्य प्रब्रजेत् । तदाह छागलेयः,—

“अपनीकः समारोप्य ब्राह्मणः प्रब्रजेद्गृहात्”—इति ।

ताहृशोऽरण्डं गत्वा वैखानस-सूत्रोक्त-मार्गेणाग्निमादध्यात् । त-
दाह वसिष्ठः । “वानप्रस्थो जटिलश्वीराजिनवासान फाल-कृष्टमधि-
तिष्ठे” दक्षष-मूल-फलं सञ्चिन्वीतोऽरुरेताः जपाशयोदद्यादेव न प्रति-
गृहीयात् ऊङ्गं पञ्चभ्यो मासेभ्यः आवणकेनाग्निः[†] मादधादाहिता-
ग्रिर्वच्च मूलिकोदद्याद् देवर्षिपित्रमनुष्येभ्यः स गच्छेत् स्वर्गमानन्द्यम्”

* नविगच्छे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

[†] आवणमासेऽग्निः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

—इति । आवणकं तपस्ति-धर्म-प्रतिपादकं वैखानस-सूत्रम् ।
अकृष्टमूलमाहारत्वेन ब्रुवन् याम्याहार-परित्यागं सूचयति । अतएव
मनुः,—

“सन्त्यज्य याम्यमाहारं सर्वज्ञैव परिच्छदम् ।
पुच्छेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा”—इति ।
गृहस्थस्य वन-प्रवेशावसरमाह यमः,—

“द्वितीयमायुषोभागमुषिला तु गृहे द्विजः ।
हतीयमायुषोभागं गृहसेधी वने वसेत् ॥
उत्याद्य धर्मतः पुच्चानिष्ठा यज्ञैश्च शक्तिः ।
दृष्ट्वाऽपत्यस्य चापत्यं ब्राह्मणोऽरण्डमाविशेत्”—इति ॥
अत्र, ब्राह्मण-गृहणं चैवर्णिकोपलक्षणार्थं, ‘उषिला तु गृहे
द्विजः’—इत्युपक्रमानुसारात् । मनुरपि,—

“गृहस्थस्तु यदा पश्येदलीपलितमात्मनः ।
अपत्यस्यैव चापत्यं तदाऽरण्डं समाश्रयेत्”—इति ।

शङ्कु-लिखितावपि,—“पुच्चानुत्याद्य संस्तुत्य वेदमध्याय वर्त्ति
विधाय दारैः संयोज्य गुणवति पुच्चे कुटुम्बमावेश कृत-प्रस्थान-
लिङ्गोद्वत्ति-विशेषाननुक्रमेत्, क्रमशोयायावराणां वृत्तिसुपास्य
वनमाश्रयेदुत्तरायणे पूर्वपक्षे”—इति । एतच्चाश्रम-समुच्चय-पक्षे
इष्टव्यम् । असमुच्चय-पक्षे लक्षत-गार्हस्थ्योऽपि वानप्रस्थोऽधिक्रियते ।
तदाह वसिष्ठः,—“चत्वारश्चाश्रमाब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थ-परिब्रा-
जकाः । तेषां वेदमधीत्य वेदं विदिला चीर्ण-ब्रह्मचर्यायमिच्छेत्
तमावसेत्”—इति । आपस्मृतेऽपि,—“चत्वारश्चाश्रमागार्हस्थं

आचार्य-कुलं भौनं वानप्रस्थम्”—इत्युपक्रम्य, “यत्कामयेत्, तदा-
रमेत्”—इत्युपसंहरति । वन-प्रतिष्ठस्य कर्त्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः,—
“अ-फाल-कृष्णेनाग्नोऽस्त्र पितृन् देवातिथीनपि ।

भृत्यांस्त्र तर्तयेच्छज्जटा-लोम-भृदात्मवान्”—इति ॥

अ-फाल-कृष्णं शाक-मूल-नीवारादि । तथाच मनुः,—

“मुन्यन्वैर्विधैर्मर्त्तैः शाक-मूल-फलेन वा ।

एतैरेव महायज्ञान् निर्वपेदिधि-पूर्वकम्”—इति ॥

नच, ब्रह्मचारि-विधुरयोरनग्निकथोर्वनस्ययोः कथमग्नीनां तर्पण-
मिति वाच्यं, वैखानस-शास्त्रोक्तस्याग्ने: सङ्घावात् । नचाफालकृष्ट-
नीवारादिना पुरोडाश-करणे ‘ब्रीहिभिर्यजेत्’—इति श्रुतिर्वाथेतेति
शङ्खनीयम् । ब्रीहीणामयफालकृष्टानां सम्भवात् । तस्मादकृष्टपचै-
ब्रीह्मादिभिर्वैतानिकं कर्म कुर्यात् । तथा च मनुः,—

“वैतानिकञ्च जुङ्यादग्निहोत्रं यथाविधि ।

दर्शमस्तुन्दयन् पर्वं पौर्णमास्यां प्रयोगतः ।

स्तुतेष्यायहायतं चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ।

उत्तरायणञ्च * क्रमशोदक्षस्यायनमेव च ॥

वासनैः शारदैर्मर्त्तैर्मुन्यैः स्त्रयमाहृतैः ।

पुरोडाशं चहृत्वैव निर्वपेदिधि-पूर्वकम्”—इति ॥

मेर्धैर्यज्ञाहैर्मुन्यन्वैरकृष्ट-पचैरित्यर्थः । संग्राहद्रव्यस्येयत्तामाह
याज्ञवल्क्यः,—

* तुलायनम्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“अङ्गोमासस्य षष्ठां वा तथा संवत्सरस्य वा ।

अर्थस्य सञ्चयं कुर्यात् कृतमाश्वयुजे त्यजेत्”—इति ॥

एकदिन-साध्यस्य कर्मणोद्यावत् पर्याप्तं, तावतोऽर्थस्य सञ्चयं
कुर्यात् । एवमेक-मास-संवत्सर-पक्षेऽपि योजनीयम् । तत्र यदि
किञ्चित् सञ्चितमवशिष्येत्, तत् सर्वमाश्वयुज्यां त्यजेत् । यदाह
विष्णुः । “मास-निचयः, संवत्सर-निचयेवा, संवत्सर-निचयात् पूर्वं
निचयमाश्वयुज्यां जह्नात्”—इति । संत्यज्य ततोनूतनं सञ्चिन्त-
यात् । मनुरपि,—

“त्यजेदाश्वयुजे मासे मुन्यन्नं पूर्व-सञ्चितम् ।

जीर्णानि* चैव वासांसि शाक-मूल-फलानि च ॥

सद्यः प्रवालितोवा स्थान्मास-सञ्चयिकोऽपिवा ।

षण्मास-निचयोवाऽपि समा-निचयएवता”—इति ॥

तत्र वर्ज्यानाह सएत्,—

“वर्ज्यदेन्नधु-मांसानि भौमानि कवकाणि च ।

भूत्वां सिगुकं चैव स्त्रेशातक-फलानि च ॥

न फाल-कृष्टमश्रीयादुक्षष्टमपि केनचित् ।

न यामजातान्यर्हाणि पुष्पानि च फलानि च”—इति ॥

कवकानि छत्रकानि । तपोनियममाह याज्ञवल्क्यः,—

“दान्तस्त्रिष्वल-स्त्रायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् ।

स्त्राध्यायवान् दान-शीलः सर्व-सत्त्व-हिते रतः ॥

दन्तोलूखलिकः काल-पक्षाशी वाऽश्म-कुड्कः ।

* चीर्णानि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

ओतस्तार्तं फल-स्तेहैः कर्म कुर्यात् क्रियास्तथा ॥
 चान्द्रायणैर्नयेत् कालं कृच्छ्रैर्वा वर्त्येत् सदा ।
 पचे गते चाप्यश्रीयान्नासे वाऽहनि वा गते ॥
 स्वपेहूमौ शुचीरात्रौ दिवसं प्रपदैर्नयेत् ।
 स्थानासनविहारैर्वा योगाभ्यासेन वा तथा ॥
 श्रीष्टे पञ्चाग्नि-मध्यस्त्रोर्वासु स्वण्डिलेशयः ।
 आद्वासासु हेमन्ते श्रक्त्या वाऽपि तश्चरेत्”—इति ॥

दन्ताएवोलूखलं निस्तुष्टीकरण-साधनं, तद्यस्यास्ति स दन्तो-
 खुखलिकः । वाह्योलूखलादि-साधन-निरपेच्छदत्यर्थः । काल-पक्वं वदरे-
 शुद्ध-पनस-फलादि । अश्मना कुट्टनवहननं यस्य, सेऽश्मकुट्टकः । फल
 खेहोलिकुच-मधुकादि-मेधतर-फल-जन्मानि तैलानि । क्रिया
 भोजनाभ्यञ्जनादयः । विष्णुरपि । “वायु-पुष्टाशी फलाशी मूलाशी
 शाकाशी पर्णाशी वायु-पक्वान्नयोर्वा सकृदश्रीयात्”—इति । कूर्म-
 पुराणेऽपि,—

“एकपादेन तिष्ठेत मरीचीन्वा पिबेत् सदा ।
 पञ्चाग्नि-धूमपोवा स्थादुष्टपः सोमपोऽथवा ॥
 पथः पिबेत् शुक्रपचे कृष्णपचे च गोमयम् ।
 श्रीर्ण-पर्णाशनोवा स्थात् कृच्छ्रैर्वा वर्त्येत् सदा ॥
 अर्थर्वशिरसोऽष्टेता वेदान्नाभ्यास-तत्परः ।
 अमान् सेवेत सततं नियमांस्यायतंद्रितः ॥
 जितेन्द्रियोजित-क्रोधस्त्वञ्जान-विचिन्तकः ।
 ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं न पत्रों प्रतिसंश्रयेत् ॥

यस्तु पत्वा समं गला भैथुनं कामतश्चरेत् ।
 तद्रुतं तस्य लुप्येत प्रायश्चिन्तीयते दिजः ॥
 नक्तं वाऽन्नं समश्रीयाद् दिवा वाऽऽहत्य शक्तिः ।
 चतुर्थकालिकोवा स्थात् स्थादा चाष्टमकालिकः ॥
 चान्द्रायण-विधानैर्वा शुक्रे कृष्णे च वर्त्येत् ।
 पचे पचे समश्रीयाद्यवागूं कथितां सकृत् ॥
 पुष्ट-मूल-फलैर्वाऽपि केवलैर्वर्त्येत् सदा ।
 स्थाभाविकैः स्थं श्रीर्णवैखानस-भते स्थितः”—इति ॥
 अग्नि-परिचर्यायामन्तमं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः—
 “अग्नीनप्यात्मसात् क्लिवा वृक्षावासोमिताशनः ।
 वानप्रस्तोग्नहेष्वेव याचार्यं भैक्ष्यमाचरेत् ॥
 यामादाहत्य वै यासानष्टौ भुज्जीत वाग्थतः”—इति ॥
 मनुरपि,—

“अग्नीनात्मनि वैतानात् समारोप्य यथाविधि ।
 अनग्निरनिकेतः स्थान्मूर्निर्मलफलाशनः ॥
 अप्रयन्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः ।
 गृहमेधिषु चान्वेषु द्विजेषु वनवासिषु ॥
 यामादाहत्य वाऽश्रीयादष्टौ यासान् वने वसन् ।
 प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शक्लेन वा ॥
 एतास्यान्याश्च सेवेत दीक्षाविप्रोवने वसन् ।
 आसां भृहर्षि-त्र्याणां त्यक्ताऽन्यतमया तत्त्वम् ॥
 वीत-ग्रोक-भयोविप्रोब्रह्मलोके महीयते”—इति ॥

ननु, अष्ट-यास-विधाने, “षोडशारण्वामिनः”—इति वचनं विरुद्धेत् । तत्र, शक्ताशक्त-विषयलेन व्यवस्थोपपत्तेः । सर्वानुष्ठानासमर्थं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः—

“वायुभक्तः प्रागुदीचीं गच्छेदावर्ष-संक्षयात्”—इति ।
कूर्मपुराणेऽपि,—

“महाप्रस्थानिकं वाऽसौ कुर्यादनशनन्तु वा ।
अग्निप्रवेशमन्यदा ब्रह्मार्पण-विधौ स्थितः ॥

यस्तु सम्बगिममाश्रमं शिवं
संश्रयत्यश्विपुञ्च-नाशनम् ।
ताप-हन्तुं पदमैश्वरं परं
याति यत्र जगतोऽस्य संस्थितिः”—इति ।

इत्यं वानप्रस्थाश्रमोनिरूपितः ।

अथ चतुर्थाश्रमोनिरूप्यते ।

तत्र मनुः—

“वनेषु तु विहृत्यैवं हतीयं भागमायुषः ।
चतुर्थमायुषोभागं व्यक्ता सङ्गान् परिव्रजेत्”—इति ॥
याज्ञवल्क्योऽपि,—

“वनाङ्गुहाद्वा क्लेष्टिं सर्ववेदसदच्छिणाम् ।
प्राजापत्यां तदन्ते तानग्नीनारोष्य चात्मनि ॥
अधीतवेदोजपक्त् पुञ्चवानन्दोऽग्निमान् ।
शक्त्या च यज्ञक्लोक्ये मनः कुर्यान् नान्यथा”—इति ॥

आश्रम-चतुष्टय-समुच्चयमभिप्रेत्य, वनाक्लोक्ये मनः कुर्यादित्युक्तम् ।
आश्रम-चय-समुच्चयाभिप्रायेण गृहादेति पत्नान्तरोपन्यासः ।

ननु, अत्रापि चतुष्टय-समुच्चयएवाभिप्रेयतां, पारित्राज्यानन्तरं वानप्रस्थानुष्ठातुं शक्यत्वात् । मैवम् । ब्रह्मचर्णादीनां चतुर्णामाश्रमाणां आरोहस्य प्रतिनियतत्वात् । तथा च जावालाआश्रमाणामारोहमामनन्ति । “ब्रह्मचर्णं समाप्य गृही भवेत्, गृही भूत्वा वनी भवेत्, वनी भूत्वा प्रव्रजेत्”—इति । न लेवमवरोहः क्वचिदप्यान्तः । प्रत्युतावरोहं दक्षोनिषेधति,—

“चयाणामानुलोम्य स्थात् प्रातिलोम्यं न विद्यते ।

प्रातिलोम्येन योद्याति न तस्मात् पापकृत्तमः ॥

योगृहाश्रममास्याय ब्रह्मचारी भवेत् पुनः ।

न यतिर्न वनस्थश्च स सर्वाश्रम-वर्जितः”—इति ॥

यदि गृही कथचित् प्रत्यवरुद्ध ब्रह्मचारी भवेत्, तदाऽसौ सर्वाश्रम-वहिस्कृतः । आरूढ़-पतितत्वात् । अतोन वनस्थादिभिराश्रमवासिभिः शब्दैरभिलाप्योभवति । अयच्छावरोहाभावउत्तर-मीमांसायां हतीयाद्याये वर्णितः ।

वनाद्गृहाद्वेत्यत्र ब्रह्मचर्णाद्वा,—इत्यपि द्रष्टव्यम् । यदा जन्मान्तरानुष्ठित-सुकृति-परिपाक-वलात् वाल्येव वैराग्यसुपज्ञायते, तदानीमक्षतोद्वाहोब्रह्मचर्णादेव प्रव्रजेत् । तथा च जावालश्रुतिः ।

* गृहादनी भूत्वा प्रव्रजेत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† स,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“यदिवेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रब्रजेद् गृहादा वनादा”—इति ।
पूर्वमविरक्तं वालं प्रत्याअम-चतुष्टय-समुच्चयमायुर्विभागेनोपन्यस्य,
विरक्तमुद्दिश्य यदिवेति पञ्चान्तरोपन्यासः । इतरथेति वाख्यएवाव-
गत-वैराग्यदत्यर्थः । अक्षतोदाहस्य संन्यासोनुभिंहपुराणे दर्शितः,—

“यस्यैतानि सुगुप्तानि जिङ्गोपस्थोदरं शिरः ।
स व्यसेदक्षतोदाहोब्राह्मणोब्रह्मचर्यवान्”—इति ॥

अङ्गिराअप्याह—

“संसारमेव,* निःरारं दृष्ट्वा सार-दिहृक्षया ।
प्रब्रजत्यक्षतोदाहः परं वैराग्यमाश्रितः ॥
प्रब्रजेद् ब्रह्मचर्येण प्रब्रजेच गृहादपि ।
वनादा प्रब्रजेदिदानातुरोवाऽथ दुःखितः”—इति ॥
दुःखितोव्याधितस्त्रौरव्याघ्राद्युपद्रुतः । आतुरोमुमूर्षुः । तत्र महा
भारतम्,—

“उत्पन्ने सङ्कटे घोरे चौर-ब्राह्मादि-सङ्कटे ।
भय-भीतस्य संन्यासमङ्गिरामुनिरब्रवीत् ॥
आतुराणाञ्च संन्यासे न विधिर्नैव च क्रिया ।
ग्रैषमाचं समुच्चार्यं संन्यासं तत्र पूरयेत्”—इति ॥
ननु, ब्रह्मचर्यादेव प्रब्रज्याङ्गीकारे मनु-वचनानि विरुद्धेरन्,—
“स्त्रॄणि चीण्ठपाक्षत्य मनोमोचे निवेशयेत् ।
अनपाक्षत्य मोक्षन्तु सेवमानोब्रजत्यधः ॥

* संसारमेवं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

अधीत्य विधिवदेदान् पुच्चानुत्पाद्य धर्मतः ।
दृष्ट्वा च शक्तितोयज्ञैर्मनोमोचे निवेशयेत् ।
अनधीत्य गुरोर्वेदाननुत्पाद्य तथाऽऽत्मजान् ।
अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् ब्रजत्यधः”—इति ॥
च्छण-चयं श्रुत्या दर्शितम् । “जायमानोवै ब्राह्मणस्त्विभि-
र्व्याप्तेन जायते, ब्रह्मचर्येण च्छिभ्योयज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः,
एष वाअनृणोयः पुच्ची यज्ञा ब्रह्मचारी वासि”—इति । यदा
स्वर्ग-प्रापकः पितृयाणमार्गोऽप्यृणापाकरणमन्तरेण न सम्भवति, तदा
कैव कथा मोक्षमार्गे । अतएव मन्त्रवर्णः,—

अनृणाश्चथोस्मिन्ननृणाः परस्मिन्
हत्तीये लोके अनृणास्याम ।
ये देवयानात्तत पितृयाणाः
सर्वान् पथोऽनृणाश्चक्षियेम”—इति ॥

ब्राह्मणमपि । “सर्वान् लोकान् अनृणोऽनुसन्धरति”—इति ।
मैवम् । अविरक्तविषयत्वादेतेषां वचनानाम् । अतएव विरक्तस्य प्रब्र-
ज्यायां काल-विलम्बं निषेधति जावालश्रुतिः । “यदहरेव विरजे-
त्तदहरेव प्रब्रजेत्”—इति ।

ननु, उक्तरीत्या ब्रह्मचर्यादिषु आश्रमेषु यथावद्वर्मानुष्टायिनां
तदाश्रमात् प्रब्रजेत्—इति प्रतीयते । तथा सति, स्त्रातक-विधुरा-
दीनामनाश्रमिणामाश्रमिणाच्च केषाच्चित् केनचित् प्रतिबन्धेन विहित-
धर्मानुष्टायिनां सत्यपि वैराग्ये सन्यासोनप्राप्नुयात् । मैवम् । तेषां
प्रत्यक्ष-श्रुत्यैव तद्विधानात् । “अथ पुनरब्रती वा ब्रती वा स्त्रातकोत-

सन्नाग्निरनग्निकोवा यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रवर्जेत्”—इति ।
यमोऽपि,—

“पुनर्दार-क्रियाभावे सृतभार्यः परिवर्जेत् ।

वनस्योधूतपापोवा परं पन्थानमाश्रयेत्”—इति ॥

खातक-विधुरादीनामन्तराल-वर्त्तिनामाश्रम-निरपेक्षैर्जपोपवास-
तीर्थयाचादि-कर्मभिश्चित्त-शुद्धि-सम्बवेन मोक्षाश्रमेऽधिकारोऽस्तीति
वृत्तीयाधाये भीमांसितम् । धर्म-लोपेऽप्यनुतापवतस्त्-प्रायश्चित्तलेन
संन्यासः सम्भवति । तथा च सृत्यन्तरम्,—

“ये च सन्तानजादोषाये च स्युः कर्म-सम्भवाः ।

संन्यासस्तान् दहेत्सर्वांसुषाग्निरिव काञ्चनम्”—इति ॥

मनुरपि,—

“सृत्तोयैः शुद्धते शोधं नदी वेगेन शुद्धति ।

रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन दिजोत्तमः”—इति ॥

अत्र केचित्, ब्राह्मणस्यैव संन्यासाधिकारोन चत्रिय-वैश्ययोः,—
इत्याङ्गः । उदाहरन्ति च श्रुति-सृती । तत्र वाजसनेयक-ब्राह्मणम् ।
“एतं वै तमात्मानं विदिला ब्राह्मणाः पुच्छेणायाच्च वित्तेषणायाच्च
लोकैषणायाच्च व्युत्यायाय भिक्षाचर्यच्चरन्ति”—इति । मनुरप्युप-
क्रमोपसंहारयोर्ब्राह्मण-शब्दं प्रयुक्ते,—

“आत्मन्यग्नीन् समारोय ब्राह्मणः प्रवर्जेदग्नहात्” ।

इत्युपक्रमः ।

“एष वोऽभिहितोधर्मोब्राह्मणस्य चतुर्बिंधः”—

इत्युपसंहारः । नारदोऽपि,—

“प्रथमादाश्रमादाऽपि विरक्तोभव-सागरात् ।

ब्राह्मणोमोक्षमन्विच्छंख्यक्षा सङ्गान् परिवर्जेत्” ॥

योगियाज्ञवल्क्योऽपि,—

“चत्वारोब्राह्मणस्योक्ताश्रमाः श्रुति-चोदिताः ।

चत्रियस्य त्रयः प्रोक्तादावेकोवैश्य-शूद्रयोः”—इति ॥

वामनपुराणेऽपि,—

“चत्वारश्चाश्रमास्तै ब्राह्मणस्य प्रकीर्तिः ।

गार्हस्थं ब्रह्मचर्यच्च वानप्रस्थं त्रयोऽश्रमाः ॥

चत्रियस्यापि कथितायश्चाचाराद्विजस्य हि ।

ब्रह्मचर्यच्च गार्हस्थमाश्रम-द्वितयं विशः ।

गार्हस्थमुचितन्त्रेकं शूद्रस्य चण्डा-चर”—इति ॥

ननु, शूद्रस्याश्रमएव नास्ति,

“चत्वारश्चाश्रमास्तात्, तेषु शूद्रसु नाहन्ति”—इति

निषेधात् । ततः कथं तस्य गार्हस्थ्याङ्गीकारः । उच्यते ।

समन्वकएव विवाहोनिषिधते, न लमन्वकः । अत्यथा, विवाह-

प्रकरणोदाहतानि शूद्र-विषयाणि वचनानि, पञ्च-महायज्ञादि-

गृहस्थधर्मेषु शूद्राधिकार-वचनानि* विहृथेरन् । तस्मादस्ति

शूद्रस्य गार्हस्थम् । संन्यासस्त्रक-रीत्या विप्रस्यैव । अतएव सृत्यन्तरे,

काषाय-दण्डादि-लिङ्ग-धारणं चत्रिय-वैश्ययोर्निषिद्धम्,—

“सुखजानामयं धर्मायदिष्णोर्लिङ्ग-धारणम् ॥

* अत्र, ‘वचनानिच’—इति पाठोभवितुं युक्तः ।

वाज्जातोहजातानां नायं धर्मेणविधीयते”—इति ॥

अपरे पुनः, संन्यासं चैवर्णिकाधिकारमिच्छन्ति । अधीत-वेदस्य
दिजातिमात्रस्य समुच्चय-विकल्पाभ्यामाश्रम-चतुष्टयस्य बज्ज-सूतिषु
विधानात् । अतएव अज्ञवल्क्येन संन्यास-प्रकरणे दिज-शब्दः प्रयुक्तः,
“सच्चिरुद्देश्येन्द्रिय-यामं राग-द्वेषौ प्रहात्य च ।

भयं हत्वा च भूतानामस्तीभवति दिजः”—इति ॥

सूत्यन्तरन्तु शूद्रज्ञाहिकतयैव वर्ण-चयस्य संन्यासं विदधाति,—
“कृष्ण-चयमपाकृत्य निर्ममोनिरहंकृतिः ।

ब्राह्मणः क्षत्रियोवाऽथ वैश्योवा प्रब्रजेद्दृष्ट्वात्”—इति ॥

कूर्मपुराणेऽपि दिज-यहं ततम्,—

“अग्नीनामनि संस्थाप्य दिजः प्रब्रजितोभवेत् ।

योगाभ्यास-रतः शान्तोत्तम्भविद्या-परायणः”—इति ॥

यानि पूर्वोदाहृत-वचनश्चनि, तानि क्षत्रिय-वैश्ययोः काषाय-दण्ड-
निषेध-पराणि । तथाच, मुखजानामिति वचनमुदाहृतम् । वौधा-
यणोऽपि,—

“ब्राह्मणानामयं धर्मोयद्विष्णोर्लिङ्ग-धारणम् ।

राजन्य-वैश्ययोर्नेति तत्राचेय-मुनेर्वेचः”—इति ॥

परिब्राह्म तुभूषुः सर्वस्त्र-दक्षिणां प्राजापत्यामिष्ठिं चिर्वपेत् ।
तदाह मनुः,—

“प्राजापत्यां निरूपेष्ठिं सर्व-वेदस्त्र-दक्षिणाम् ।

आत्मन्यग्नीन् समारोष्य ब्राह्मणः प्रब्रजेद्दृष्ट्वात्”—इति ॥

यदा । अग्नेयीमिष्ठिं कुर्यात् । तदुक्तं श्रुत्वा । “अस्यैके प्रजा-

पत्यामिष्ठिं कुर्वन्ति, तथा न कुर्यात् अग्नेयीमेव कुर्यादग्निर्हि
प्राणः प्राणमेवैतवा करोति”—इति । कूर्मपुराणेऽपि,—

“प्रजापत्यां निरूपेष्ठिमाग्नेयीमथवा पुनः ।

अन्तःपक्ककषायोऽसौ ब्रह्माश्रममुपाश्रयेत्”—इति* ॥

प्राजापत्येष्ठिराहिताग्निविषया, ‘अग्नीन् समारोष्य’—इत्यग्नि-वज्ञ-
त्वाभिधानात् । अग्नेयी लनाहिताग्नि-विषया, तदाक्ष-शेषे ‘अग्निमा-
जिन्नेत्,—इत्येकान्यभिधानात् । सा चेष्टिः आद्वादि-पुरःसरं प्रकर्त्त-
व्या । तथा च नृसिंहपुराणम्,—

“एवं वनाश्रमे तिष्ठन् तपसा दग्ध-किञ्चितः ।

चतुर्थमाश्रमं गच्छेत् सत्यस्य विधिना दिजः ॥

दिव्यपितृभ्यो † देवेभ्यः खपितृभ्योऽपि यज्ञतः ।

दला आद्वादृष्टिभ्यश्च मनुष्येभ्यस्तथाऽत्मने ।

इष्ठिं वैश्वानरीं कृत्वा प्रजापत्यामथापिवा ॥

अग्निं खात्मनि संस्थाप्य मन्त्रवत् प्रब्रजेत् पुनः”—इति ।

आद्वानि चाष्टौ देवादीनि । तथाचाह बौधायनः,—

“दैवमार्षः तथा दिव्यं पित्रं मातृक-मातुषे ।

भौतिकं चात्मनश्चान्ते अष्टौ आद्वानि निर्वपेत्”—इति ॥

उक्त-आद्वादौ योग्यता, क्षच्छैः सम्यादनीया । तदाह कात्या-
यनः,—

* कूर्मपुराणेऽपि,—इत्यारभ्य, एतदन्तोयश्चोनाल्लिमु० पुस्तके ।

† देवपितृभ्यो,—इति स० पुस्तके, देवं पितृभ्यो,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“कच्छांसु चतुरः क्लवा पावनार्थमनाश्रमी ।
आश्रमी चेत्तः कच्छं * तेनासौ योग्यतां ब्रजेत्”—इति ॥
आद्वानन्तरभाविनीमिष्टे: प्राचीनामितिकर्त्तव्यतामाह बौधा-
यनः—

“क्लवा आद्वानि सर्वाणि पित्रादिभ्योऽष्टकं पृथक् ।
वापयिला च कोशादीनार्जयेत् माटकाइमाः ॥
चीन् दण्डानज्ञुली-स्थूलान् वैणवान्मूर्द्ध-सम्मितान् ।
एकादश-नव-द्वि-त्रि-चतुः-सप्तान्यपर्वकान् ॥
सलक्षानब्रणान् सौम्यान् सम-सन्नत-पर्वकान् ।
वेष्टितान् कृष्ण-गोवाल-रज्वा तु चतुरज्ञुलान् ॥
एकोवा तादृशोदण्डोगोवाल-सहितोभवेत् ।
कुश-कार्पास-सूचैर्वा चौम-सूचैरथापिवा ॥
कुशलैर्यथितं शिक्यं पद्माकार-समन्वितम् ।
षट्पादं पञ्चपादं वा मुष्टि-दय-विदारितम् ॥
विकेशं सित † मस्यष्टमुभय-द्वादशाङ्गुलम् ।
दिगुणं चिगुणं वाऽपि सर्वतोऽष्टाङ्गुलनु वा ॥
प्रादेशमाचं वा सूचं कार्पासैः ततमब्रणम् ।
चण्डालाद्यहतं ‡ चैतत् सूतं जलपवित्रकम् ।
गृहीतं मन्त्रवत्तदस्तुशिक्यस्तु कमण्डलम् ।

* चेत्तमङ्गां—इति स० पुस्तके पाठः ।
† वीत,—इति स० पुस्तके पाठः ।
‡ चण्डालाद्यहतं—इति स० पुस्तके पाठः ।

दारवं वैणवं वाऽपि मृदलावुमयन्तु वा ॥
पाचं शिलामयं ताम्रं पर्णादिमयमेव वा ।
चतुरस्त्वं वर्तुलं वाऽप्यासनं दारवं शुभम् ॥
कौपीनाच्छादनं वासः कन्यां शीतनिवारणीम् ।
पाटुके चापि शौचार्थं दश मात्राउदाहृताः ॥
क्षत्रं पवित्रं सूत्रं च चिविष्ट्वं तथाऽजिनम् ।
पक्षाणि चाक्षसूत्रज्ञ मृत्खनित्री कपालिका* ॥
योगपट्टं वहिर्वासदृत्येताएकविंशतिः ।
तासां पञ्चाधिका † नित्या दश वा सर्वशोऽपि वा ॥
गृहीतेमात्रथागत्य देवागारेऽग्निवेश्मनि ।
यामान्ते यामसीमान्ते यदा शुचिमनोहरे ।
आज्यं पयोदधीत्येतन्निवृद्धा जलमेववा ॥
लँभूरित्यादिना प्राश्य रात्रिं चोपवसेत्ततः ।
एतावतैव विधिना भिक्षुः स्थादापदि दिजः ॥
अथादित्यस्त्रास्तमयात् पूर्वमग्नीन् विहृत्य ‡ सः ।
आज्यस्तु गार्हपत्ये तु संक्षत्यैतेन च सुचा ॥
पूर्णमाहवनीये तु जुड्यात् प्रणवेन तत् ।
३ वङ्गन्वाधानमेतत् स्थादग्निहोत्रे झते ततः ॥

* कपालिकाः—इति स० पुस्तके पाठः ।

† पञ्चाधिका,—इति स० पुस्तके पाठः ।

‡ विहृत्य,—इति स० पुस्तके पाठः ।

§ एतत्पूर्वं ‘ब्रह्मा’—इत्यधिकः पाठः स० पुस्तके ।

स्थिवा तु गार्हपत्यस्य दर्भानुन्नरतोऽत्र तु ।
 पात्राणि सादविलाङ्गं ब्रह्मायतनएव तु ॥
 स्तीर्णेषु दर्भेष्वासीत लजिनान्तरितेषु वा ।
 जाग्यथाद्रात्तिमेतान्तु यावद्ब्राह्मोमुहूर्तकः ।
 एतामवस्थां सम्प्राप्य मृतोऽप्यानन्धमन्त्रुते ॥
 अग्निहोत्रं स्वकाले च झला प्रातस्तनं ततः ।
 इष्टिं वैश्वानरों कुर्यात् ग्राजापत्यामथापिवा”—इति ॥

आज्यादि-प्राशनानन्तरमग्नि-विहरणात् पूर्वं सावित्री-प्रवेशं कुर्यात् । तदुक्तं वौधायनधर्मे । “ॐ भूः सावित्रीं प्रविशामि तत्सवितुर्वर्षे एषं, ओऽभूवः सावित्रीं प्रविशामि भर्गदेवस्य धीमहि, ओऽसुवः सावित्रीं प्रविशामि धियोयोनः प्रचोदयादिति अर्द्धच्छः समस्तया वा”—इति । इष्टिं* परिसमाप्याग्नेऽश्वात्मनि समारोप्य प्रैषमुच्चारयेत् । तदाहु कात्यायनः,—

“आत्मन्यग्नीन् समारोप्य वेदिमध्ये स्थितोऽपि ।
 धात्वा हृदि लनुज्ञातेऽगुरुणा प्रैषमीरयेत्”—इति ।
 अथ प्रैषमुच्चार्याभयदानं कुर्यात् । तदुक्तं कापिज्ञमते,—
 “विधिवत् प्रैषमुच्चार्यं चिरपांशु चिरच्छकैः ।
 अभयं सर्वभूतेभ्योमम स्वाहेत्यपोभुवि ।
 निर्णय दण्ड-शिक्यादि गृहीत्वाऽथ वहिर्वर्जेत्”—इति ॥
 दण्डादीनां मन्त्रानाह वौधायनः,—

* इतीष्टिं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“सखामेत्यादिना दण्डं गृहीयाद् गुरुणाऽपितम् ।
 येन देवाः पवित्रेण्युक्ता जलपवित्रकम् ॥
 यदस्य पारे रजसः शुक्रमित्यपि शिक्यकम् ।
 व्याहृतीभिस्था पात्रमय कौपीनमित्यृचा ॥
 युवा सुवासादत्येवं तच्छ्रद्धोरूपवीतकम् ।
 एतदग्नहीत्वा निष्क्रम्य स्थगामं वान्धवां स्थिर्जेत् ॥
 निःस्युहोऽन्यत्र गत्वैव ब्रतैः स्वैर्वर्त्तयेत् सदा”—इति ।
 एतच्च जलपवित्रादिकं चतुर्विधेषु भिक्षुषु प्रथम-द्वितीय-विष-
 यम् । चातुर्विध्यन्तु भिक्षूणां हारीताह—
 “चतुर्विधा भिक्षवस्तु प्रोक्ताः सामान्यलिङ्गिनः ॥
 तेषां पृथक् पृथक् ज्ञानं वृत्तिभेदात् कृतं च तत् ।
 कुटीचरो * बह्वदको हंसश्वैव वृत्तीयकः ॥
 चतुर्थः परहंसश्वोयोयः पश्चात्स उत्तमः”—इति ।
 पितामहोऽपि,—
 “चतुर्विधा भिक्षवस्तु प्रख्याताब्रह्मणोमुखात् ।
 कटीचरोबह्वदको हंसश्वैव वृत्तीयकः ।
 चतुर्थः परहंसश्वं संज्ञाभेदैः प्रकीर्तिताः”—इति ।
 तत्त्वाधिकार-विशेषः पुराणे दर्शितः,—
 “विरक्तिर्दिविधा प्रोक्ता तीव्रा तीव्रतरेति च ॥
 सत्यामेव तु तीव्रायां न्यसेद्योगी कुटीचरः ।

* कुटीचक,—इति सु० पुस्तके पाठः । एवं परच सर्वत्र ।

शकोबहूदके तीव्रतरायां हंस-संज्ञिते ॥

मुमुक्षुः परमे हंसे साक्षादिज्ञान-साधने”—इति ।

तत्र, कुटीचरस्य वृत्ति-विशेषमाह प्रजापतिः । “कुटीचरोनाम स्वगृहे वर्त्तमानः शुचिरकल्युषः अहिताग्निषु भिक्षां मुञ्जानोऽपगत-काम-क्रोध-लोभ-मोहोऽहङ्कार-वर्जितआत्माऽनुयहं कुरुते” । वृद्ध-पराश्ररोऽपि । “कुटीचरानाम पुन्नादिभिः कुटीं कारयिला काम-क्रोध-लोभ-मोह-मद-मात्सर्यादीन् इत्या विधिवत् सन्धासङ्कृत्वा चिदण्ड-जलपविच-काषायवस्त्र-धारिणः शौचाचमन * जपस्था-धाय-ब्रह्मचर्य-ध्यान † तत्पराः पुन्नादेवे ‡ भिक्षाकालेऽन्नयाचामाचमुपभुञ्जना § स्त्रां कुवां नित्यं वसन्तआत्मानं मोक्षयन्ति”—इति । स्वन्दपुराणेऽपि,—

“कुटीचरस्य सन्धस्य स्वे स्वे सद्गनि नित्यशः ।

भिक्षामादाय भुञ्जीत स्ववन्धूनां गृहेऽथवा ॥

शिखी यज्ञोपवीती स्थात् चिदण्डी सकमण्डलः”—इति ।

कुटीचरस्याशक्त-विषयलाद्युक्तोऽहवासादिः । तदुकं बौधाय-नेन,—

“कुटीचराः परिब्रज्य स्वे स्वे वेश्मनि नित्यशः ।

भिक्षां वन्धुभ्यादाय भुञ्जते शक्ति-संचयात्”—इति ॥

* स्वानशौचाचमन,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† ब्रह्मचर्याध्ययन,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ पुन्नादेव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ युञ्जाना,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

बहूदकस्य वृत्ति-विशेषमाह स्वन्दः,—

“बहूदकस्य सन्धस्य बन्धु-पुन्नादि-वर्जितः ।

शप्तागारं चरेद्वैत्तमेकान्नज्ञ परित्यजेत् ।

गोवाल-रजु-संवन्धं चिदण्डं शिक्षमुद्धृतम् ॥

जलपात्रं पवित्रज्ञ खनितज्ञं कृपाणिकाम् ।

शिखां यज्ञोपवीतज्ञं देवताराधनज्ञरेत्”—इति ॥

वृद्धपराश्ररोऽपि । “तत्र वहूदकानाम चिदण्ड-कमण्डलु-पवित्र* पात्र-काषायवस्त्र-धारिणोवेदान्तार्यावोधकाः साधु-वृत्तेषु ब्राह्मण-गृहेषु भैक्षचर्यां चरन्तआत्मानं मोक्षयन्ति”—इति । पितामहोऽपि,—

“वहूदकः स विज्ञेयः सर्व-सङ्ग-विवर्जितः ।

वन्धुवर्गे न भिक्षेत स्व-भूमौ नैव संवसेत् ॥

निश्वलः स्थाणुभूतज्ञ सदा मोक्ष-परायणः ।

न कुवां नोदके सङ्गं कुर्यादस्ते च चेतसा ॥

नागारे नासने नान्ते नास्तरे नाचिदण्डके ।

स्वमाचारां न कुर्यादै रागं दण्डादिके यतिः”—इति ॥

हंस-वृत्तिः स्वन्दपुराणे दर्शिता,—

“हंसः कमण्डलुं शिक्षं भिक्षापात्रं तथैवत्त्र ।

कन्धां कौपीनमाच्छाद्यमङ्गवस्त्रं वहिःपटम् ॥

एकन्तु वैणवं दण्डं धारयेन्नियमादरात् ।

देवतानामभेदेन कुर्यादध्यानं समर्चयेत् ॥

* यद्यपवित्र,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

विष्णुरपि,—

“यज्ञोपवीतं दण्डच वस्त्रं जनु-निवारणम् ।
तावान् परियहः प्रोक्तोनान्योहंस-परियहः”—इति ।

पितामहोऽपि,—

“हंसस्तूतीयोविज्ञेयोभिक्षुर्मौक्ष-परायणः ।
नित्यं चिष्वणस्त्वायी लार्द्वासाभवेत् सदा ॥
चान्द्रायणेन वर्त्तेत् यति-धर्मानुशासनात् ।
दक्ष-मूले वसेन्नित्यं गुहायां वा सरित्तटे”—इति ॥

बौधायनोऽपि,—

“हंसाः कमण्डलुः शिक्यं दण्डपात्राणि विभ्रतः ।
ग्राम-तीर्थैकरात्राश्च नगरे पञ्चरात्रकाः ॥
चि-षड्गुचोपवासाश्च पञ्च-मासोपवासिनः ।
कच्छ-सान्तपनाद्यैश्च यज्ञैः कृशवपुर्धराः”—इति ॥

परमहंस-वक्त्रः स्कन्दपुराणे दर्शिता,—

“कौपीनाच्छादनं वस्त्रं कन्थां शीत-निवारणीम् ।
अक्षमालाच्च गृहीयात् वैष्णवं दण्डमन्त्रणम् ॥
माधूकर* मथैकान्वं परहंसः समाचरेत् ।
परहंसस्त्रिदण्डच्च रजुं गोवाल-निर्झिताम् ॥
शिखां यज्ञोपवीतच्च नित्यं कर्म परित्यजेत्”—इति ।
अत्र केचिच्छद्वा-जाद्येन सन्ध्यावन्दन-गायत्री-शिखा-यज्ञोप-

* मधूकर,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

वीत-त्यागमसहमानाः यथावर्णितं पारमहंस्यं विद्विषन्ति । उदाहर-
न्ति च कानिच्चिद्वचननानि । तत्र हारीतः,—

“त्वारात्राश्रमाह्येते सन्ध्यावन्दन-वर्जिताः ।
ब्राह्मणादेव हीयन्ते यद्यप्युपतपोधनाः”—इति ॥

बौधायनोऽपि,—

“अनागतान्तु ये पूर्वामनतीतान्तु पश्चिमाम् ।
सन्ध्यां नेपासते विप्राः कथन्ते ब्राह्मणाः स्मृताः”—इति ॥

सत्यन्तरेऽपि,—

“सायं प्रातः सदा सन्ध्यां ये विप्रा नो उपासते ।
कामं तान् धार्मिको राजा शूद्र-कर्मसु योजयेत्”—इति ।

मतुरपि,—

“सावित्री-पतितात्रात्याभवन्त्यार्य-विगर्हिताः”—इति ।

अचिरपि,—

“यज्ञोपवीतं सर्वेषां द्विजानां सुक्ति-साधनम् ।
परित्यजन्ति ये मोहान्नरानिरयगामिनः”—इति ॥

पद्मपुराणोऽपि,—

“शिखा-यज्ञोपवीतेन त्यक्तेनामौ कथं द्विजः”—इति ।
मैवम् । एतेषां वचनानां परमहंस-व्यतिरिक्त-विषवेनाप्यु-
पत्तेः । पारमहंस्यन्तु बहुषु प्रत्यक्षश्रुतिष्ठूपलभ्यमानं केन प्रदेष्टुं
शक्यम् । तथाच जावालश्रुतिः । “तत्र परमहंसानाम संवर्तकार-
णिकश्वेतकेतुदुर्ब्वासर्वनिदाघजडभरतदत्ताचेयरैवतकप्रमृतयोव्यक्तिः-
ज्ञाअव्यक्ताचाराअनुनन्ताउनन्तवदाचरन्ति”—इति । तेषाच्च शिखा-

दित्यागच्छानादिधर्माश्च तत्रैव श्रुताः। “दण्डं कमण्डलुं शिखं पात्रं जलपवित्रकम्, शिखां यज्ञोपवीतं चेत्येतत् सर्वं भूः स्वाहेत्यप्यु परित्यज्यात्मानमन्विच्छन् यथारूपधरोनिर्दन्दोनिष्परियहः तत्त्वब्रह्मार्थं सम्यक् सम्यकः शुद्धमानसः प्राणसन्धारणार्थं यथोक्तकाले विसुक्तोभैक्ष्यमाचरन् करपात्रेण* लाभालाभयोः समोभूला, शून्यागार-देवगृह-दण्डकूट-वल्मीकि-वृक्षमूल-कुलालशालाऽग्निहोत्र-नदीपुलिन-गिरिकुहर-कन्दर-कोटर-निर्झर-स्थण्डलेष्वनिकेतवानप्रयत्नोनिर्ममः शुद्धध्यानपरायणोऽध्यात्मनिष्ठोऽशुद्धकर्म-निर्मलन-परः सन्त्वासेन देहत्यागं करोति स परमहंसोनाम”—इति ।

तस्यासेवत्र श्रुतौ जनक-याज्ञवल्क्य-संवाद-रूपेण यज्ञोपवीतत्यागमाच्छिष्य समाहितम्। “पृच्छामि लां याज्ञवल्क्यायज्ञोपवीती कथं ब्राह्मणदत्ति । सहेवाच याज्ञवल्क्यः इदसेवास्य यज्ञोपवीतं यः आत्मेति”—इति । आरणिश्रुतावपि पारमहंस्यं प्रपञ्चितम्। “आरणिः प्रजापतेलोकं जगाम तं गलोवाच केन भगवन् कर्माण्यशेषतो-विसृजानीति । तं होवाच प्रजापतिः, तव पुत्रान् भावृन् वस्त्रादीन् शिखायज्ञोपवीते यागं सूत्रं स्वाध्यायञ्च भूर्लोकं भुवर्लोकं स्वर्लोकं जनलोकं तपोलोकं सत्यलोकं चातल-वितल-सुतल-तलातल-महातल-रसातल-पातालं ब्रह्माण्डञ्च विसर्जयेत् । दण्डमाच्छादनं कौपीनं परिगृहेत्, शेषं विसृजेत् । ब्रह्मचारी गृहस्थोवानप्रस्थो वा लौकिकाग्नीनुदराग्नौ समारोपयेत् । गायत्रीं च शरीराग्नौ

* उदपात्रेण,—इति मु० एस्तके पाठः ।

† स्वभावाचाग्नौ,—इति मु० एस्तके पाठः ।

समारोपयेत् । उपवीतं भूमौ वाऽप्यु वा विसृजेत्* । दण्डान् लोकाग्नैन् विसृजेदिति होवाच । अतऊर्ध्वमन्त्रवदाचरेदूर्ध्वं गमनं विसृजेत्तिसन्धादौ स्वानमाचरेत् । सर्वेषु देवेष्वाचरणमावर्त्तयेदुपनिषदमावर्त्तयेत्”—इति । मैत्रावरुणश्रुतावपि । “इन्द्रस्य वज्रोऽसीति त्रीन्वैष्वान् दण्डान् दक्षिणपाणौ धारयेदेकं वा, यदेकं तदा सशिखं पवनं कृत्वा विसृज्य यज्ञोपवीतम्”—इति । पिप्पलादशाखायामपि,—

“सशिखं वपनं कृत्वा वहिःसूत्रं त्यजेद्दुधः ।
यदक्षरं परं ब्रह्म तसूत्रमिति धारयेत् ॥
सूत्रनात् सूत्रमित्याङ्गः सूत्रं नाम परं पदम् ।
तसूत्रं विदितं येन सविप्रोवेदपारगः ॥
येन सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणादव ।
तसूत्रं धारयेद्योगी योगवित्तच्चर्दिश्वान् ॥
वहिः सूत्रं त्यजेद्विद्वान् योगसूत्रं समाप्तिः ।
ब्रह्मभावमिदं सूत्रं धारयेद्यः स चेतनः ॥
धारणादस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टोनाशुचिर्भवेत् ।
सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् ॥
ते वै सूत्रविदोलोके ते च यज्ञोपवीतिनः ।
ज्ञानशिखाज्ञाननिष्ठाज्ञानयज्ञोपवीतिनः ॥

* कुटीचकोत्त्रक्षचारी कुटुम्बं विसृजेत् विप्रत्वं विसृजेत् पात्रं विसृजेत्,—इत्यधिकः पाठः मु० एस्तके ।

ज्ञानसेव परं तेषां पविचं ज्ञानसुच्यते ।
 अग्रेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा ॥
 स शिखीत्युच्यते विद्वान्वेतरैः केशधारणैः ।
 कर्मण्यधिकता ये तु वैदिके ब्राह्मणादयः ॥
 एभिर्धार्थमिदं स्तुतं क्रियाङ्गं तद्विवै स्तृतम् ।
 शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् ॥
 ब्राह्मणं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदोविदुः ।
 इदं यज्ञोपवीतनु परमं यत्पारायणम् ॥
 विद्वान् यज्ञोपवीती स्थान् यज्ञास्तं यज्ञनं विदुः”—इति ।
 व्यासस्मृतावपि,—

“यज्ञोपवीतं कर्माङ्गं वदन्त्युत्तमबुद्धयः ।
 उपकुर्वाणकात् पूर्वं यतोलोके न दृश्यते ॥
 यावत् कर्माणि कुरुते तावदेवास्य धारणम् ।
 तस्मादस्य परित्यागः क्रियते कर्मभिः सह ॥
 अग्निहोत्र-विनाशे तु जुङ्गादीनि यथा त्यजेत् ।
 यथा च मेखलादीनि गृहस्थाश्रम-वाच्क्या ।
 पत्री योक्त्रं यथेष्वन्ते सोमान्ते च यथा गृहान् ॥
 तद्दद्यज्ञोपवीतस्य त्यागमिच्छन्ति योगिनः”—इति ।

विश्वामित्रोऽपि,—“अथापरं परिब्राजकलिङ्गं सर्वतः परिमोक्ष-
 मेके सत्यानृते सुखदुःखे वेदानिमं लोकमसुं च परित्यज्यात्मान-
 मन्विच्छेत् शिखा-यज्ञोपवीत-कमण्डलु-कपालानां त्यागी”—इति ।
 वौधायनोऽपि । “अतज्ज्ञं यज्ञोपवीतं मन्त्रमाच्छादनं यष्टयः

शिकं जलपविचं कमण्डलु पात्रमित्येतानि वर्जयित्वा वैणवं दण्ड-
 मादने सखामगोपाय”—इति । सृत्यन्तरेऽपि,—

“यदा तु विदितं तत् स्थात्* परं ब्रह्म सनातनम् ।

तदैकदण्डं संगृह्य उपवीतं शिखां त्यजेत्”—इति ।

अत्र केचिदाङ्गः । उपवीत-त्याग-वचनानि पुरातन-यज्ञोपवीत-
 विषयाणि । तथा च सृतिः । “नखानि निकृत्य पुराणं वस्त्वं
 यज्ञोपवीतं कमण्डलु व्यक्ता नवानि गृहीत्वा यामं प्रविशेत्”—इति ।
 यदाऽऽचमनाङ्गं यज्ञोपरीतं न स्थान् तदा ब्राह्मणादेव हीयते ।
 तस्मादस्ति परमहंसस्यापि यज्ञोपवीतम्,—इति ।

तदयुक्तम्, उदाहृतस्यतेर्बहुदकादि-विषयतात् । “न यज्ञोपवीतं
 नाच्छादनञ्चरति परमहंसः”—इति श्रुतेः । “अयज्ञोपवीती शौचनिष्ठः
 कामसेकं वैणवं दण्डमादधीत”—इति श्रुत्यन्तराच । न च वाह्योप-
 वीतमन्तरेणाचमनाद्यमन्त्रवः, कौषीतकिब्राह्मणे प्रश्नोत्तराभ्यां तदुप-
 पादानात् । “किमस्य यज्ञोपवीतं का शिखा कथस्वास्योपस्यर्णनम्”—
 इति प्रश्नः । “इदमेवास्य यज्ञोपवीतं यदात्मधानं विद्या शिखा”—
 इत्याद्युत्तरम् । ब्राह्मणानु विज्ञानमय-शिखायज्ञोपवीतिनएव पुष्क-
 लम्,—इति पिप्पलादश्रतावुदाहृतम् ।

केचित्तु परमहंसस्यापि चिदण्डमिच्छन्ति, उदाहरन्ति च
 वचनानि । तत्र दक्षः, सर्वेषामाश्रमिणां क्रमेण लक्षणमभिदधानः
 “चिदण्डन यतिश्वेत”—इति यतेर्लक्षणमभिधाय, चिदण्ड-रहितस्य
 यतिलं निषेधति,—

* तस्मात्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“यस्यैतस्तत्राणं नास्ति प्रायश्चित्ती न चाश्रमी”—इति ।

हारीत-दत्तात्रेय-पितामहाः कुटीचरादीन् चतुरोऽयुपन्यस्य
सर्वेषां चिदण्डमेव विदधते,—

“दत्तिभेदेन भिन्नाश्च नैव लिङ्गेन ते द्विजाः ।

लिङ्गन्तु वैष्णवं तेषां चिदण्डं सपविचकम्”—इति ।

अचिरपि,—

“शिखिनस्तु श्रुताः केचित् केचिन् मुण्डाश्च भिन्नुकाः ।

चतुर्द्वा भिन्नुकाः प्रोक्ताः सर्वे चैव चिदण्डिनः”—इति ।

एकदण्ड-वचनानि तु चिदण्डालाभ-विषयाणि । तदाहु मेधा
तिथिः,—

“यावत्त्र सुस्त्रिदण्डास्तु तावदेकेन पर्यटेत्”—इति ।

हारीतोऽपि,—

“नष्टे जलपवित्रे वा चिदण्डे वा प्रमादतः ।

एकन्तु वैष्णवं दण्डं पालाशं वैल्मेववा ॥

गृहीत्वा विचरेत्तावद्यावलभ्येत् चिदण्डकम्”—इति ।

अत्रोच्यते । परमहंसस्यैकदण्ड-निराकरणे वङ्गागम-विरोधः
स्यात् । उदाहृताश्च परमहंसस्यैक-दण्ड* प्रतिपादकाः श्रुति-सूतयः ।
एवं सति मेधातिथि-हारीताभ्यां यदेकदण्डस्यानुकृत्यत्वमुक्तं, तद्वाह-
दकादि-विषयं भविष्यति । परमहंसस्य तु नैकदण्डोऽनुकृत्यः । यतो-
व्यासश्चाह—

* प्रतिपदिकाः,—इति पाठो भवितं पुक्तः ।

“चिदण्डस्य परित्यागएकदण्डस्य धारणम् ।

एकस्मिन् हृश्यते वाक्ये तस्मादस्य प्रधानता”—इति ।

यत्तु, “सर्वे चैव चिदण्डिनः”—इति, तद्वाग्दण्डादि-विषयं न
तु यष्टि-च्याभिप्रायम् । तथा च मतुः—

“वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैवच ।

यस्यैते नियताबुद्धौ चिदण्डीति सउच्यते ॥

चिदण्डमेतत् निःक्षिप्तं सर्वभूतेषु मानवः ।

कामक्रोधौ तु संयम्य ततः चिद्विद्विनिगच्छति”—इति ।

दक्षोऽपि,—

“वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैवच ।

यस्यैते नियतादण्डस्त्रिदण्डीति सउच्यते”—इति ॥

एतेषां च्याणां दण्डानां स्वरूपं सएवाह,—

“वाग्दण्डोमौनता प्रोक्ता कर्मदण्डस्त्वनीहता* ॥

मानसस्य तु दण्डस्य प्राणायामोविधीयते”—इति ।

यदपि पितामहेनोक्तम्,—

“परः परमहंसस्तु तुर्याखः श्रुतिरब्रवीत् ।

यमैश्च नियमैर्युक्तोविष्णुरूपी चिदण्डभृत्”—इति ॥

तदयुक्तरीत्या वाग्दण्डाद्यभिप्रायम् । यदपि,—

“लिङ्गन्तु वैष्णवं तेषां चिदण्डं सपविचकम्”—इति

यष्टि-च्याभिधानं, तदपि वह्नदक-विषयत्वेनोपपन्नम् । योहि

* वाग्दण्डोमौनमातिष्ठेत् कर्मदण्डे त्वनीहताम्,—इति स० सो०
शा० पुस्तकेषु पाठः ।

वह्नदकएव सन् यामैकराचादिकां* हंसवत्तिमाचरति, स वृत्तितो-हंसोभवति । वेदान्त-अवणादिकां परमहंसवृत्तिं चेदाश्रयति, तदा वृत्तिः परमहंसोभवति । तेषां हंसादीनां चिदण्डमेव लिङ्गम् । अनेनैवाभिप्रायेण,—

वृत्तिभेदेन भिन्नाश्च नैव लिङ्गेन ते द्विजाः”—इति ।

अत्यधा मुख्योहंसयोरेकदण्ड-विधायकान्युदाहृतानि वचनानि निर्विषयाणि स्युः । तस्मादेकएव दण्डः परमहंसस्य । ननु, परम-हंसोपनिषदि एकदण्डोऽप्यमुख्येनैव श्रूयते । “कौपीनं दण्डमाच्छादनञ्च स्खशरीरोपभोगार्थाय च लोकस्योपकारार्थाय च परियहेत्, तच्चान् मुख्योऽस्मि, कोमुख्यद्विति चेदयं मुख्योन दण्डं न शिक्यं नाच्छादनं चरति परमहंसः”—इति । वाढम् । नास्येव विद्वत्-परमहंसस्य वाह्यश्चयोगः । अतएव वाक्यशेषे, ज्ञानमेव तस्य दण्डः—इत्युक्तम्,

“ज्ञानदण्डोद्धतोयेन एकदण्डी सउच्यते”—इति ।

यष्टि-धारणन्तु विविदिषोः परमहंसस्य । न च विद्वद्-विदिषु-भेदेन पारमहंस्य-द्वैविधे मानाभावः शङ्खनीयः । वाजसनेयिन्नाम्बाणे तदुपलभात् । “एतं वै तमात्मानं विदिला ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिन्नाचर्यं चरन्ति”—इति विद्वसन्यासे प्रमाणम् । “एतमेव विदिला मुनिर्भवत्येतमेव प्रवाजिनोलोकमिच्छन्तः प्रब्रजन्ति”—इति चान्यस्मिन् । एतद्वाक्ये विद्विविदिषु-संन्यासौ उभावपि विस्पृष्टमवगम्येते । “एतत् सर्वं

* यामैकराचिकां,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† तस्य,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

भृः स्वाहेत्यस्मु परित्यज्यात्मानमन्तिच्छेत्”—इति जावाल-वाक्ये चिदण्डादि-परित्यागात्मकं विविदिषु-पारमहंस्यमान्नातम् । श्रुतिः । “न्यासद्विति ब्रह्म ब्रह्म हि परः परोहि ब्रह्म तानि वा एतान्यप-राणि तपांसि न्यासएवात्यरेचयत्”—इत्यग्निहोत्रयज्ञ-दानादि-तपो-निन्दा-पुरःसरं पारमहंस्यं विधाय तस्य परमहंसस्य विविदिषो-रात्मविद्याऽधिकारं दर्शयति, “ओमित्येतमात्मानं युज्जीत्”—इति । तस्माद्वैविध्य-सङ्घावादण्डादि-निवारणमशेष-कर्मशून्य-विद्वत्परमहंस-विषयम् । विदुषः कर्त्तव्य-शून्यतां भगवानाह,—

“यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतपश्च मानवः ।

आत्मन्येव च सन्तुष्टस्त्वा कार्यं न विद्यते”—इति ।

दण्डोऽपि,—

“नाश्येतव्यं न वक्तव्यं न ओतव्यं कदाचन ।

एतैः सर्वैः सुनिष्पन्नोयतिर्भवति नान्यदा”—इति ।

सूत्यन्तरेऽपि,—

“ज्ञानामृतेन वृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।

नैवास्ति किञ्चित् कर्त्तव्यमस्ति चेन स सर्ववित्”—इति ।

वक्तृच्चब्राह्मणेऽपि । “एतद्वृ स्म वै तद्विद्वांसश्राङ्गः कौषेयाः किमर्था-वयमधेष्यामहे किमर्थावयं यद्यामहे”—इति । विविदिषोस्तु अवण मननादि-कर्त्तव्य-सङ्घावात् तदुपकारित्वेन दण्डधारणादि-नियम-उपपद्यते । ननु ज्ञान-रहितस्यापि दण्ड-प्रतिषेधान्नायते,

“काष्ठदण्डोद्धतोयेन सर्वाशी ज्ञान-वर्जितः ।

स याति नरकान् घोरान्महारौरव-संज्ञितान्” ॥

नायं दोषः । विद्यां विविदिषाच्च विना जीवनार्थमेव केवलमेकदण्डं
योधने तदिष्यत्वात् प्रतिषेधस्य । अतएव सर्वाशीति विशेषितम् ।
स्मृतावपि,—

“एकदण्डं समाश्रित्य जीवन्ति वह्वोनराः ।

नरके रौरवे घोरे कर्म-त्यागात् पतन्ति ते”—इति ।

युक्तश्च नरक-पातः, सत्यपि वाह्नदण्डे पाप-निवर्त्तकानामान्तर-
दण्डानामभावात् । पाप-निवर्त्तकवच्च कालिकापुराणे दर्शितम्,—

“वैष्णवाये स्मृतादण्डालिङ्गमाच-प्रवोधकाः ।

लिङ्गवक्तौ हि धार्यास्ते न पुनर्धर्म-हेतवः ।

कायजाये बुधै नित्यं नृणां पाप-विमोक्षणात् ।

जितेन्द्रियैर्जितत्रोधैधार्यावै तच्चदर्शभिः”—इति ।

ये कायजात्ययोदण्डास्ते पाप-विमोक्षणाय धार्याः—इत्यन्यः ।
नन्वेकदण्ड-चिदण्डयोर्विकल्पः क्वचित् स्मर्यते । तच्च, विष्णु-वौधायनौ,—

“एकदण्डी भवेदाऽपि चिदण्डोवा मुनिर्भवेत्”—इति ।

व्यासः,—

“चिदण्डमेकदण्डं वा ब्रतमास्याय तच्चवित् ।

पर्यट्टेत् पृथिवीं नित्यं वर्षाकाले स्थिरीभवेत्”—इति ।

शैनकोऽपि । “अथ कषायवासाः सखामा गोपायेति चिदण्ड-
मेकदण्डं वा गृह्णाति”—इति । आश्वेधिके भगवद्वचनम्,—

“एकदण्डी चिदण्डी वा शिखी मुण्डित एववा ।

काषायमाचसारोऽपि यतिः पूज्योद्युधिष्ठिर”—इति ।

वाढम् । उत्तरीत्यां तयोर्व्यवस्था इष्टव्या । तच्च, कृटीचर-वह्नद-

कथोस्त्रिदण्डः, हंस-परमहंसयोरेकदण्डः । तथा सति तच्च तत्रो-
दाहतानि वचनानि उपपद्यन्ते ।

तदेवं चतुर्विधः सन्यासोनिरुपितः ।

अथ तद्वर्त्मानिरुप्यन्ते ।

तत्र वौधायनः—

“ऊषःकाले समुत्थाय शौचं क्लावा यथाविधि ।

दन्तान् विमृज्य चाचम्य पर्ववर्ज्जं यथाविधि ।

खाला चाचम्य विधिवत्तिष्ठनासीनएववा ॥

विष्वज्जलपवित्रं वाऽप्यक्षसूत्रं करदये ।

तदत् पवित्रे गोवालैः कृते दुष्कृतनाशने ।

उदये विधिवत् सन्ध्यासुपास्य चिकजप्यवान् ।

मित्रस्य चर्षणीत्यादैरुपस्थाय परि चिभिः* ।

पूर्ववत् तर्पयित्वाऽय जपेत् सम्यक् समाहितः”—इति ।

मनुरपि,—

“एकएव चरेन्नित्यं सिद्धिर्थमसहायकः ।

सिद्धिमेकस्य संपश्यन् न जहाति न हीयते”—इति ॥

एकस्यासहायस्य विचरतोरागदेषादि-प्रतिबन्धाभावात् ज्ञानलक्षणां
सिद्धिं निश्चिन्नं तां सिद्धिं न जहाति, तस्यां सिद्धावप्रत्युहेन
प्रवर्त्तते, प्रवृत्तश्च तस्याः सिद्धेन हीयते किन्तु पारं गद्धति । यदा तु
द्वितीय-हतीय-पुरुष-सहायवान् विचरेत्तदा रागदेष-सम्भवादुक्त-

* पविचिभिः,—इति पाठान्तरम् ।

सिद्धेहीयते । अतएव दक्षः—

“एकोभिकुर्यथोक्तसु द्वावेव मिथुनं सूतम् ।
चयोग्रामः समाख्याताऽर्ज्ञन्तु नगरायते ॥
नगरन्तु न कर्त्तव्यं यामोऽपि मिथुनं तथा ।
एतत्त्वं प्रकुर्बाणः स्वधर्मात् च्यवते यतिः ॥
राजवार्ता हि तेषाच्च भिक्षा-वार्ता परस्परम् ।
स्त्रेह-पैशुन्य-मातर्थं सन्निकर्षात्र संशयः” ॥

यदा तु अवणादि-सम्बन्धभावादात्मज्ञान-सिद्धौ स्वयमशक्तः
स्वात्, तदा तत्र शक्तेन द्वितीयेन सह विचरेत् । यथा श्रुतिः ।
“वर्षासु ध्रुवशोलोऽष्टौ मासानेकाकी यतिश्वरेत् द्वौ वा चरेत्” ।
चरेताभित्यर्थः । एकाकी विचरेत् सर्वभूतेभ्यो हितमाचरेत् । तदाह
याज्ञवल्क्यः—

“सर्वभूत-हितः ग्रान्तः चिदण्डी सकमण्डलः ।
एकारामः परिव्रज्य भिक्षार्थं याममाविशेत्”—इति ।

हिताचरणं नाम हिंसाऽननुष्ठानमात्रं न पुनरूपकारेषु प्रवृत्तिः ।
“हिंसाऽनुग्रहयोरनारम्भः”—इति गोतमस्मारणात् । अतएवाहिंसा-
दीनाहाच्चः—

“अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहै ।
भावशुद्धिर्हरेभक्तिः सन्तोषः शौचमार्जवम् ॥
आस्तिक्यं ब्रह्मसंसर्शः स्वाध्यायः समदर्शनम् ।
अनौदृधत्यमदीनत्वं प्रसादः स्त्रैर्य-मार्दवे ॥
सत्त्वेहोगुरुशूषा अद्वा चान्तिर्दमः शमः ।

उपेक्षा धैर्य-माधुर्यं तितिक्षा करुणा तथा ॥
ह्रीस्तपोज्ञान-विज्ञाने योगोलब्धशनं धृतिः ।
स्वानं सुरार्चनं ध्यानं प्राणायामोवलिः सुन्तिः ॥
भिक्षाऽटनं जपः सन्ध्या त्यागः कर्मफलस्य च ।
एष स्वधर्माविख्यातोयतीनां नियतात्मनाम्”—इति ॥
प्रब्रज्यां क्लाऽपि गुरोः समीपे ब्रह्म-ज्ञान-पर्यन्तं निवसेत् ।
तदुक्तं लिङ्गपुराणे,—

“आश्रम-चय-सुक्तस्य* प्राप्तस्य परमाश्रमम् ।
ततः संवत्सरस्यान्ते प्राप्य ज्ञानमनुज्ञम् ॥
अनुज्ञाप्य गुरुच्चैव चरेद्धि पृथिवीमिमाम् ।
त्यक्तसङ्गोजितक्रोधोलब्धाहारोजितेन्द्रियः ॥
पिधाय बुद्धा द्वाराणि ध्यानेनैकमनाभवेत्”—इति ॥

मत्यपुराणेऽपि,—

“गुरोरपि हिते युक्तः स तु संवत्सरं वसेत् ।
नियमेष्वप्रमत्तस्य यसेषु च सदा भवेत् ॥
प्राप्य चान्ते ततश्चैव ज्ञानयोगमनुज्ञम् ।
अविरोधेन धर्मस्य चरेत पृथिवीं यतिः”—इति ॥

संवत्सरमित्युपलक्षणं, यावज्ज्ञानं तावन्निवसेत् । गुरु-समीप-
वासस्य ज्ञानार्थलात् । पृथिवी-विचरणे विशेषमाह कण्ठः—
“एकरात्रं वसेत् यामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।
वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मांसांश्च चतुरोवसेत्”—इति ॥

* आश्रमचयमुत्सवज्य,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

मत्यपुराणेऽपि,—

“अष्टौ मासान् विहारः स्ताद्यतीनां संयतात्मनाम् ।
एकत्र चतुरोमासान् वार्षिकान् निवसेत् पुनः ।
अविसुक्ते प्रविष्टानां विहारसु न विद्यते ॥
न दोषोभविता तत्र दृष्टं शास्त्रं पुरातनम्”—इति ॥
चातुर्मास्य-निवासे प्रथोजनमाह सेधातिथिः,—
“संरक्षणार्थं जल्लूनां वसुधातलचारिणाम् ।
आषाढ़ादीश्व चतुरआ मासान् कार्त्तिकाद्यतिः ॥
धर्माद्वे जलसम्पन्ने यामान्ते निवसेच्छुचिः”—इति ।
अन्यानपि हेयोपादेयांश्च धर्मान् संगट्याह सएव,—
“अद्वया परयोपेतः परमात्म-परायणः ।
स्तूलसूक्ष्मशरीरभ्योमुच्यते दशषट्कवित् ।
त्रिदण्डं कुण्डिकां कन्थां भैरव-भाजनमासनम् ॥
कौपीनाच्छादनं वासः षडेतानि परियहेत् ।
स्थावरं जङ्गमं वीजं तैजसं विषयायुधम्* ॥
षडेतानि न गट्ठीयाद्यतिर्मूलपुरीषवत् ।
रसायनं क्रियावादं ज्योतिषं क्रयविक्रयम् ॥
विविधानि च शिल्पानि वर्जयेत् परदारवत् ।
भिक्षाटनं जपं स्त्रानं धानं शौचं सुराच्चनम् ॥
कर्त्तव्याणि षडेतानि सर्वथा नृप, दण्डवत् ।
नटादि-प्रेक्षणं द्यूतं प्रमदां सुहृदं तथा ॥

* विषमायुधम्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

भक्ष्यं भोज्यमुदक्यां च षण् पश्येत् वादाचन ।
स्कन्धावारे खले सार्थं पुरे ग्रामे वसद्गृहे ॥
न वसेत यतिः षट्सु स्थानेष्वेतेषु कर्हिचित् ।
रागं द्वेषं मदं मायां दक्षं मोहं परात्मसु ॥
षडेतानि यतिर्नित्यं मनसाऽपि न चिन्तयेत् ।
मञ्जूकं शुक्लवस्त्रञ्च स्त्रीकथां लौल्यसेवच ॥
दिवा स्त्रापञ्च यानञ्च यतीनां पतनानि षट् ।
संयोगञ्च वियोगञ्च वियोगस्य च साधनम् ॥
जीवेश्वरप्रधानानां स्त्रूपाणि विचिन्तयेत् ।
आसनं पात्र-लोपञ्च सञ्चयाः शिष्य-मञ्जूहः ।
दिवा स्त्रापोदृथाजन्पोयतेर्बन्ध-कराणि षट् ॥
एकाहात्परतोयासे पञ्चाहात् परतः पुरे ।
वर्षाभ्योऽन्यत्र नत्-स्त्रान्* मासनं तदुदाहतम् ॥
उक्तानां यति-पात्राणामेकस्यापि न सङ्गाहः ।
भिक्षोभैरवभुजस्यापि पात्र-लोपः सञ्चयते ॥
गट्ठीतस्य त्रिदण्डादेव्वितीयस्य परियहः ।
कालान्तरोपभोगार्थं सञ्चयः परिकीर्तिः ॥
पूरुषो-लाभ-पूजार्थं यशोऽर्थं वा परियहः ।
शिव्याणां न तु कारणात् सञ्गेहः शिष्यसंग्रहः ॥
विद्या दिवा प्रकाशवादविद्या रात्रिरुच्यते ।
विद्याऽभ्यासे प्रमादोयः स दिवास्वापउच्यते ।

* तद्वास,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

आधात्मिकों कथां सुक्रा भैक्षचर्यां सुरसुतिम् ।
 अनुग्रहप्रदप्रश्नोदयाजल्यः सउच्चते ।
 अजिङ्गः षण्डकः पञ्चरन्ध्रोवधिरएवच ।
 मुग्धश्च मुच्यते भिन्नः षडभिरेतैर्न संशयः ॥
 इदं सृष्टमिदं नेति योऽन्नपि न सज्जति ।
 हितं सत्यं मितं वक्ति तमजिङ्गं प्रचक्षते ॥
 सद्योजातां यथा नारीं तथा षोडशवार्षिकीम् ।
 शतवर्षाच्च योदृष्ट्वा निर्विकारः स षण्डकः ॥
 भिन्नाऽर्थमटनं यस्य विष्णुन्न-करणाय च ।
 योजनान्न परं याति सर्वथा पञ्चुरेव सः ॥
 तिष्ठतोब्रजतोवाऽपि यस्य चकुर्न दूरगम् ।
 चतुर्थुगद्वयं त्वक्का परिव्राट् सोऽन्धउच्यते ॥
 हिताहितं मनोरामं वचः शोकावहं यतिः* ।
 श्रुता योन गृणोतौव वधिरः स प्रकौर्त्तिः ।
 सान्निध्ये विषयाणां यः समर्थाऽविकलेन्द्रियः† ॥
 सुप्तवद्वर्त्तते नित्यं स भिन्नमुग्धउच्यते”—इति ।

भिन्नाऽटन-विधिमाह मतुः—

“एककालं चरेद्दैचं न प्रसज्येत विस्तरे ।
 भैक्षप्रसक्तोहि यतिर्विषयेष्वपि सज्जते ॥
 विधूमे सन्नसुषले व्यज्ञारे भुक्तवर्जिते ।

* शोकावहन्तु यत्,—इति स० पुस्तके पाठः ।

† विजितेन्द्रियः,—इति स० पुस्तके पाठः ।

वृत्ते सराव-संपाते भिन्नां नित्यं यतिश्वरेत् ।
 अलाभे न विषादी स्खाज्ञाभे चैव न हर्षयेत् ।
 प्राणयाच्चिकमात्रः स्थान्नाच्चा-सङ्गाद्विनिर्गतः”—इति ।
 मीयन्ते,—इति मात्राविषयास्तेषां सङ्गाद्विनिर्गतोयतस्तोन
 हर्ष-विषादौ कार्यौ । यमोऽपि,—
 “स्खाला शुचिः शुद्धौ देशे कृतजयः समाहितः ।
 भिन्नार्थी प्रविशेद्वामं राग-द्वेष-विवर्जितः ॥
 चरेन्माधूकरं भैक्षं यतिर्वैच्छ-कुलादपि ।
 एकान्नं न तु भुज्जीत वृहस्पति-समोयतिः ॥
 मेष्ठं भैक्षं चरेन्नित्यं सायाक्ते वाग्यतः शुचिः ।
 एकवासाविशद्वात्मा मन्दगामी युगान्दृक् ॥
 यथालव्यं तथाऽन्नीयादाज्य-संस्कार-वर्जितम् ।
 भैक्षं माधूकरं नाम सर्व-पातक-नाशनम्”—इति ।

वौधायनोऽपि,—

“विधूमे सन्न-सुषले व्यज्ञारे भुक्तवर्जिते ।
 कालेऽपराह्न-भूयिष्ठे भिन्नाऽटनमथाचरेत् ॥
 ऊँ जान्वोरधोनामेः पारिधायैकमम्बरम् ।
 द्वितीयमान्तरं वासः पात्री दण्डी च वाग्यतः ॥
 सत्ये चादाय पात्रन्तु चिदण्डं दक्षिणे करे ।
 उपतिष्ठेत सूर्यन्तु ध्याला चैकलमात्रम् ॥
 उक्ता विराजनं मन्त्रमात्रणेन प्रदक्षिणम् ।
 कृत्वा पुनर्जपित्वा च ये ते पन्थानदत्यपि ॥

योऽसौ विष्णुख्यादित्ये पुरुषोऽनर्हदि स्थितः ।
 सोऽहं नारायणोदेवदृति धात्रा प्रणम्य तम् ॥
 भिक्षापाचादि-शूद्ध्यर्थमवसुच्यायुपानहौ ।
 ततोयाम ब्रजेन्मन्दं युगमाचावलोककः ॥
 धायन् हरिष्व तच्चित्तददं च समुदीरयेत् ।
 विष्णुस्तिर्थगधोऽर्थं मे वैकुण्ठोविदिशन्दिशम् ॥
 पातु मां सर्वतोरामोधन्वी चक्री च केशवः ।
 अभिगम्य गृहाङ्गिचां भवत्-पूर्वं प्रचोदयेत् ॥
 गो-दोहमाचं तिष्ठेच वायतोऽधोसुखस्तः ।
 हृष्टा भिक्षां वृष्टिपूतां दातुश्च कर-संस्थिताम् ॥
 चिदण्डं दक्षिणे लङ्घे ततः सम्भाय बाज्ञना ।
 उत्पाटयेच कवचं दक्षिणे करेण सः ॥
 पात्रं वामकरे चिक्षा स्वेष्येददक्षिणे तु ।
 प्राणयाचिकमन्ननु भिक्षेत विगतसृहः”—इति ॥

भैशस्य पञ्चविधलमाहोश्ननाः,—

“माधूकरमसन्तास्त्रं प्राक् प्रणीतमयाचितम् ।
 ताल्कालिकोपपत्रम् भैशं पञ्चविधं स्फृतम् ॥
 मनः-सङ्कल्प-रचितान् गृहांस्त्रीन् सप्त पञ्चकान् ।
 मधुवदाहरणं यत्तु माधूकरमिति स्फृतम् ॥
 शयनोत्यापनात् प्राग्यत् प्रार्थितं भक्तिसंयुतैः ।
 तत् प्राक् प्रणीतमित्याह भगवान्तुश्नना सुनिः ॥
 भिक्षाऽठन्-समुच्छोशान् प्राक् केनाचि निमन्तिम् ।

अथाचितं हि तद्वैक्षं भोक्तव्यं मनुरब्रवीत् ॥
 उपस्थाने च यत्प्रोक्तं भिक्षार्थं ब्राह्मणेन ह ।
 ताल्कालिकमिति ख्यातं तदत्तव्यं सुमुकुणा ॥
 सिद्धमन्नं भक्तजनैरानीतं यन्मठं प्रति ।
 उपपन्नं तदिल्याङ्गमुनयोभोक्तकाङ्गणः”—इति ॥

भिक्षान्वं प्रशंसति यमः,—

“यश्वरेत् सर्ववर्णेषु भैशमभ्यवहारतः ।
 न स किञ्चिदुपाश्रीयादापोभैशमिति स्थितिः ॥
 अविन्दुं यः कुशायेण मासि मासि चर्यं पिवेत् ।
 न्यायतोयस्तु भिक्षाशी पूर्वीकान्तु विशिष्यते ।
 तप्तकाञ्चनवर्णेन गवां मूत्रेण यावकम् ॥
 पिवेत् द्वादशवर्षाणि न तद्वैक्षसम्मं भवेत् ।
 श्वाकभक्षाः पथोभक्षायेऽन्ये यावकभक्षकाः ॥
 सर्वे भैशमभुजस्तस्य कालां नार्हन्ति षोडशीम् ।
 न भैशं परपाकान्वं न च भैशं प्रतियहः ॥
 सोम-पात्र-समं भैशं तस्माङ्गैक्षेण वर्जयेत्”—इति ।
 अत्र, सर्ववर्णेष्वित्यापदविषयम् । अतएव बौधायनोऽपि,—
 “ब्राह्मण-क्षत्रिय-विश्रां येषानामन्नमाहरेत् ।
 असम्भवे तु पूर्वस्याप्याददीतोत्तरोत्तरम् ॥
 सर्वेषामप्यभावे तु भवद्वयमनश्चता ।
 भैशं शूद्रादपि याहां रक्ष्याः प्राणाविजानता”—इति ।
 न च भिक्षां लभ्युमुखा-पाताद्युत्पात-कथनं यहदौस्थ्यादि-कथन-

मन्यं वा कञ्चिदुपाधिं सम्यादयेत् । तदाह वौधायनः,—

“न चोत्पात-निमित्ताभ्यां न नच्चाङ्ग-विद्या ।

नातुश्चासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित्”—इति ।

वर्ज्यमन्नमाहाच्चिः,—

“हितं मितं सदाऽनीचाद्यत् सुखेनैव जीर्यति ।

धातुः प्रकुप्ते येन तदन्नं वर्जयेद्यतिः ।

उदक्या-चेदितं चान्नं दिजान्नं शूद्र-चोदितम् ॥

प्राण्यज्ञे चापि संकृप्तं* तदन्नं वर्जयेद्यतिः ।

पित्र्यं कल्पितं पूर्वमन्नं देवादि-कारणात् ॥

वर्जयेत्तादृशों भिक्षां परवाधाकरीं तथा”—इति ।

परवाधा-प्रसक्तिमेवाभिप्रेत्य मनुराह,—

“न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरथवा श्वभिः ।

आकीर्णं भिक्षुकैर्ब्राह्मणैरगारमुपसंब्रजेत्”—इति ।

यस्तु भिक्षां दातुं शक्तोऽपि नास्तिक्यान्नं प्रयच्छति, तद्गृहं वर्जयेदित्याह वौधायनः,—

“भिक्षां न दद्युः पञ्चाहं सप्ताहं वा कदाचन ।

यस्मिन् गृहे जनामौख्यात्यजेच्छण्डाल-वेश्वत्”—इति ।

अनिन्द्य-गृहस्य वर्जने वाधमाह सएव,—

“साधुं चापतितं विप्रं योथतिः परिवर्जयेत् ।

स तस्य सुकृतं दत्ता दुष्कृतं प्रतिपद्यते”—इति ।

* प्राण्यज्ञे वास्त्वे खूमं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

यस्तु दरिद्रः श्रद्धालुतया स्वयमुपोष्यापि भिक्षां प्रयच्छति, तस्य भिक्षा न ग्राह्या । तदुकं सृत्यन्तरे,—

“आत्मानं पीड़यिलाऽपि भिक्षां यः संप्रयच्छति ॥

सा भिक्षा हिंसिता ज्ञेया नादद्यात्तादृशों यतिः”—इति ।

भिक्षार्थं वङ्गेषु गृहेषु पर्यटितुमलम् प्रत्याह वौधायनः,—

“एकत्र लोभाद्योभिक्षुः पात्रपूरणमिच्छति ।

दाता स्वर्गमवाप्नोति भोक्ता भृजीत किल्बिषम्”—इति ।

यतिपात्रं विविनक्ति मनुः,—

“अतैजसानि पात्राणि तस्य स्वर्निर्विणानि च ।

तेषामङ्गिः सृतं शौचं चमसानाभिवाध्वरे ॥

अलाबुं दातुपात्रं वा सृत्यन्यं वैष्णवन्तथा ॥

एतानि यति-पात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्”—इति ।

यमोऽपि,—

“हिरण्यमानि पात्राणि कृष्णायसमयानि च ।

यतीनां तात्यपात्राणि वर्जयेत्तानि भिक्षुकः” ।

वौधायनोऽपि,—

“स्वयमांहृतपर्णेषु स्वयं शौर्णेषु वा पुनः ।

भुजीत न वटाश्वत्यकरञ्जानान्तु पर्णके ॥

कुम्भी-तिन्दुकयोर्ब्राह्मणि कोविदाराक्योस्तथा ।

आपद्यपि न कांस्ये तु मलाशी कांस्यभोजनः ॥

सौवर्णे राजते ताम्रमये वा चपु-सीमयोः”—इति ।

भोजन-नियममाह स एव । “भिक्षाचर्यादुपावृत्तोऽस्तौ पादौ

च प्रचाल्याचम्यादित्यस्याये निवेदयन्नुदुत्यं चित्रमिति ब्रह्म यज्ञान-
मिति च उदयं तमस्यरीति च जपिला भुज्जीत”—इति । नृसिंह-
पुराणेऽपि,—

“ततोनिवर्य तत्याचं संस्थायाचम्य संयमी ।
चतुरङ्गुलेषु प्रचाल्य यासमाचं समाहितः ॥
सर्वव्यञ्जन-संयुक्तं पृथक् पाचे निवेदयेत् ।
सूर्यादिदेवभूतेभ्योदत्ताऽन्नं प्रोक्ष्य वारिणा ॥
भुज्जीत पर्णपुटके पाचे वा वाग्यतोयतिः ।
भुक्ता पाचं यतिर्नित्यं क्वालयेन्मन्त्रपुर्वकम् ॥
न दुष्क्रेत्यस्य तत्याचं यज्ञेषु चमसादव ।
अथाचम्य निर्द्धासुरूपतिष्ठेत भास्करम् ॥
जप-ध्यान-विशेषेण दिनशेषं नयेद्वुधः ।
कृतसन्ध्यस्तोराचिं नयेद्वै-गृहादिषु ॥
इत्पुण्डरीकनिलये ध्यालाऽत्मानमकल्पयम् ।
यतिर्धर्मरतः शान्तः सर्वभूतसमोवशी ॥
प्राप्नोति परमं स्थानं यत्प्राप्य न निर्वर्तते”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“आदित्ये दर्शयिलाऽनं भुज्जीत प्राण्डमुखोयतिः ।
ड़ला प्राणाङ्गतीः पञ्च यासानष्टौ समाहितः ।
आचम्य देवं ब्रह्माणं ध्यायीत परमेश्वरम् ।
प्रायाचेऽपरराचे च मध्यराचे तथैवच ॥
सन्ध्याखक्ति विशेषेण चिन्तयेन्नित्यमीश्वरम्”—इति ।

अथान्ये यतिर्धर्माः ।
तत्राहाचिः,—

“अतः परं प्रवक्ष्यामि आचारोयोयतेः स्मृतः ।
अभ्युत्थान-प्रियालापैर्गृहवत्प्रतिपूजनम् ॥
यतीनां ब्रतवृद्धानां स्वर्धर्ममनुवर्त्तिनाम् ।
विष्णुरूपेण वै कुर्यान्नमस्कारं विधानतः”—इति ॥

महरपि,—

“कृत्त-केश-नख-श्मश्रुः पाची दण्डी कुसुमवान् ।
विचरेन्नियतोनित्यं* सर्वभूतान्यणीङ्गयन् ॥
कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।
समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥
नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशं भृतकोयथा ॥
दृष्टिपूतं न्यसेत्यादं वस्त्रपूतं जलं पिवेत् ।
सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥
अतिवादांस्तितिवेत नावमन्येत कवच ।
न चेमन्देहमाश्रित्य वैरं कुर्बीति केनचित् ॥
क्रुध्यन्तं न प्रतिकुर्द्धेदाकुष्टः कुशलं वदेत् ।
सप्तद्वारावकीर्णं च न वाचमनृतां वदेत् ॥
अध्यात्मरतिरासीनोनिरपेक्षोनिरामयः ।

* विचरेच यतिर्नित्यं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

आत्मनैव सहयेन सुखार्थी विचरेदिह ॥
 संरक्षणार्थं भूतानां रात्रावहनि वा सदा ।
 शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ॥
 अल्पान्नाभ्यवहारेण रहः स्थानासनेन च ।
 ह्रियमानानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्त्तयेत् ॥
 इन्द्रियाणां निरोधेन राग-द्वेष-क्षयेण च ।
 अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पयते”—इति ॥

इति,—

“नाथेत्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कथच्चन ।
 एतैः सर्वैः सुनिष्पन्नोयतिर्भवति नेतरः”—इति ॥

दृष्टिरपि,—

“न किञ्चिद्देषजादन्यदद्यादा दन्तधावनात् ।
 विना भोजनकालन्तु भक्षयेदात्मवान् यतिः ॥
 नैवाददीत पाथेयं यतिः किञ्चिदनापदि ।
 पक्षमापत्सु ग्रहीयाद्यावदक्षोपभुज्यते* ॥
 न तीर्थवासी नित्यं स्थानोपवासपरोयतिः ।
 न चाध्ययनशीलः स्थानं व्याख्यानपरोभवेत्”—इति ।

नाथेत्यमित्येतत् कर्मकाण्ड-विषयं, अन्यथा “उपनिषदमावर्त्तयेत्”—इति श्रुतिर्वाधेत् । न श्रोतव्यमित्येतद्ब्रह्ममीमांसा-व्यतिरिक्तविषयम्, “श्रोतव्योमन्तव्योनिदिध्यासितव्यः”—इति तन्मीमांसायां

* शब्द्यते,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

विहितत्वात् । उपपञ्चश्च तीर्थोपवासाध्यन-व्याख्यान-तात्पर्य-निषेधः, निवृत्तिर्धर्म-प्रधानत्वात् कैवल्याश्रमस्य । यतः स एवाह,—
 “यस्मिन् वाचः प्रविष्टाः स्युः कृपे प्राप्ताः शिलाद्व ।
 न वक्तारं पुनर्यान्ति स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥
 यस्मिन् कामाः प्रविशन्ति विषयेभ्योपसंहृताः ।
 विषयान पुनर्यान्ति स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥
 यस्मिन् क्रोधः शमं याति विफलः सम्यगुत्तिः ।
 आकाशेऽसिर्यथा चित्पः स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥
 यस्मिन् क्षान्तिः शमः शौचं सत्यं सन्तोषार्जवम् ।
 आकिञ्चन्यमदभ्यश्च स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥
 दृथा प्रलापी घोन स्थानं लोकाराधने रतः ।
 नान्यविद्याऽभियुक्तश्च स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥
 अतीतान् स्वरेष्वोगांस्तथैवानागतानपि ।
 प्राप्तांश्च नाभिनन्देत स कैवल्याश्रमे वसेत्* ॥
 अन्धवन्मूकवत् पङ्कु-वधि-क्लीववच यः ।
 आस्ते ब्रजति योनित्यं स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥
 उक्तधर्मोपेतं यतिं प्रशंसति दक्षः,—
 “सञ्चितं यदग्टहस्यस्य पापमामरणान्तिकम् ।
 निर्दहिष्यति तत् सर्वमेकरात्रोषितोयतिः ।
 संन्यस्यन्तं दिजं दृष्ट्वा स्थानाच्छ्लति भास्करः ॥
 एष मे मण्डलं भित्त्वा परं स्थानं प्रयासति” ।

* नास्त्रयं स्त्रोकः मु० पुस्तके ।

तदेवं यतिधर्मानिरुपिताः ।

उक्तानां ब्रह्मचर्यादीनां संन्यासान्तानां चतुर्णामाश्रमाणां प्रत्येकमवा-
न्नरभेदाश्वतुर्विधाः । तदुक्तं महाभारते,—

“ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिन्नुकः ।

चलारच्छाश्रमाः प्रोक्ताः एकैकस्य चतुर्विधाः”—इति ।

तत्र चातुर्विधिं कात्यायन-सृष्टेर्व्याचक्षते । “ब्रह्मचारि-गृहस्थ-
वानप्रस्थ-परिब्राजकाश्वलारच्छाश्रमाः षोडश-भेदाभवन्ति । तत्र ब्रह्म-
चारिणश्चतुर्विधाभवन्ति, गायत्रोब्राह्मः प्राजापत्योद्दृश्वन्ति । उप-
नयनादूर्ध्वं चिरात्रमन्त्रालवणाशी गायत्रीमधीते, स गायत्रः ।
अष्टाचलारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं चरेत्, प्रतिवेदं द्वादश द्वादश
वा, यावद्यग्यहणान्तं वा वेदस्य, स ब्राह्मः । खदारनिरतः चतुर्काल-
गामी सदा परदार-वर्जितः स प्राजापत्यः । आ प्रायणाद्गुरोरप-
रित्यागी स नैषिकोद्दृश्वन्ति । गृहस्थाश्रपि चतुर्विधाभवन्ति, वार्ता-
कवृत्तयः शालीनवृत्तयोयायावराघोरसंन्यासिकाश्वेति । तत्र वार्ता-
कवृत्तयः, लृषि-गोरक्ष-वाणिज्यमग्नितमुपयुज्ञानाः शतसंवत्सराभिः
क्रियाभिर्यजन्तात्मानं प्रार्थयन्ते । शालीनवृत्तयोयजन्तोन याजयन्तो-
ऽधीयानानाधापयन्तोददतोन प्रतिग्रहन्तः शतसंवत्सराभिः क्रिया-
भिर्यजन्तात्मातं प्रर्थयन्ते । यायावरायजन्तोयाजयन्तोऽधी-
यानाश्रधापयन्तोददतः प्रतिग्रहन्तः शतसंवत्सराभिः क्रियाभिर्यजन्त-
आत्मानं प्रार्थयन्ते । घोरसंन्यासिकाउद्गृह-परिपूताभिरङ्गिः कार्यं
कुर्वन्तः प्रतिदिवसमासृतोऽवृत्तिसुपयुज्ञानाः शतसंवत्सराभिः क्रिया-
भिर्यजन्तात्मानं प्रार्थयन्ते । वानप्रस्थाश्रपि चतुर्विधाभवन्ति, वैखा-

नसा औदुम्बरावालखिल्याः फेनपाश्वेति । तत्र, वैखानसाश्रकृष्टपचौ-
षधि-वनस्पतिभिर्यामवहिष्कृताभिरङ्गिपरिचरणं छत्रा पञ्चयज्ञक्रियां
निर्वर्त्तयन्तात्मानं प्रार्थयन्ते । औदुम्बरावदर* नीवार-श्यामाकैरङ्गि-
परिचरणं छत्रा पञ्चयज्ञक्रियां निर्वर्त्तयन्तात्मानं प्रार्थयन्ते । वाल-
खिल्याजटाधराश्वीर-चर्म-वल्कल-परिवताः कार्त्तिक्यां पौर्णमासां
पुष्पफल† मुत्सृजन्तः शेषानष्टौ मासान् वृत्युपार्जनं छत्राऽग्नि-
परिचरणं छत्रा पञ्चमहायज्ञक्रियां निर्वर्त्तयन्तात्मानं प्रार्थयन्ते ।
फेनपाजीर्ण-पर्ण-फल-भोजिनोयत्र तत्र वा वसन्तः । परिब्राजका-
अपि चतुर्विधाभवन्ति, कुटीचरावह्नदकाः हंसाः परमहंसाश्वेति ।
कुटीचराः स्वपुत्र-गृहेतु भैक्षचर्यां चरन्तात्मानं प्रार्थयन्ते ।
वह्नदकास्त्रिदण्ड-कमण्डलु-जलपवित्र-पादुकाऽऽसन-शिखा-यज्ञोपवीत
काषायवेष-धारिणः साधुवर्त्तेषु ब्राह्मणकुलेषु भैक्षं चरन्तात्मानं
प्रार्थयन्ते । हंसाएकदण्डधराः शिखां यज्ञोपवीत-धारिणः कमण्डलु-
हस्तायामैकरात्रवासिनोनगरे तीर्थेषु४ पञ्चरात्रं एकरात्रं द्विरात्रं॥ कृ-
च्छचान्द्रायणादि रचन्तात्मानं प्रार्थयन्ते । परमहंसानाम एकदण्ड-
धराः मुण्डाः॥ कन्या-कौपीन-वाससोव्यक्ताव्यक्तलिङ्गाश्रनुमत्ताउनमत्त-
वदाचरन्तस्त्रिदण्ड-कमण्डलु-शिख-पद्म-जलपवित्र-पादुकाऽऽसन-शि-

* वदर,—इति नास्ति स० शा० पुस्तकयोः ।

† पूर्वफल,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ शिखावर्ज,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

§ तीर्थेष्टौच,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

|| एकरात्रं द्विरात्रं,—इति नास्ति स० शा० स० पुस्तकेषु ।

॥ मुण्डाः,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

खा-यज्ञोपवीत-त्यागिनः शून्यागार-देवगृह-वासिनोन तेषां धर्मानाधर्मावा, न सत्यं नापि चानुं सर्वसहाः सर्वसमाः समलोष्टाश्मकाञ्जनाः, यथोपपन्न-चातुर्वर्णे भैक्षचर्याञ्चरन्तआत्मानं मोक्षयन्ते ।

तेषामुपशमोधर्मानियमोवनवासिनाम् ।

दानमेकं गृहस्थानां शुश्रूषा ब्रह्मचारिणाम्”—इति ।

युक्त्य परिव्राजकानामात्म-मोक्षणम्, तत्त्वज्ञान-पर्यवसायिवात् पारिव्राज्यस्य । एतदेवाभिप्रेत्य एवं निर्वचनं सृत्यन्तरे दर्शितम्,—

“परिवोधात् परिच्छेदात् परिपूर्णावलोकनात् ।

परिपूर्ण-फलत्वाच्च परिव्राजकउच्यते ।

परितोब्रजते नित्यं परं वा ब्रजते पुनः ।

हिला चैवापरं जन्म परिव्राजकउच्यते”—इति ।

तदेवमध्यादौ मूलवचने, “चातुर्वर्णाश्रमागतम्”—इत्याश्रम-शब्देन बुद्धिस्थाआश्रमचतुष्य-धर्माः परिसमापिताः,—इति ।

द्वितीये तथाये स्फुटमभिहितोजीवनकृते-

रूपायः कृष्णादिः पुनरय समस्ताश्रमगताः ।

गरीयांसोधर्माः किमपि विवृताः खाश्रमपदान्तेवं व्याकाशीन्महितधिषणोमाध्व-विभुः* ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-श्रीवीर-बुक्त-भृपाल-साम्राज्य-धरन्वरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरसृति-वाख्यायां माधवीयायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ ० ॥

* नास्त्ययं स्तोकोवङ्गीयपुस्तकेषु । क्वचित्तु मुख्ये द्वितीयाध्यायस्यादौ स्तोकोऽयं दृश्यते ।

अथ तृतोयोऽध्यायः ।

ॐ नमः शिवाय ॥

प्रथम-द्वितीयाख्यामध्यायाभ्यां चातुर्वर्णाश्रमाः साक्षात्प्रतिपादिताः, आश्रमधर्माश्च सृचिताः । तेषु च धर्मेषु शुद्धस्थैवाधिकारः, “शुचिना कर्म कर्तव्यम्”—इति श्रुतेः । सा च शुद्धिर्यद्यपि पुरुषस्य स्वाभाविकी, तथापि केन चिदागन्तुकेनाशौचायेन दोषरूपेण पुरुषगतातिशयेन कञ्चित्कालं प्रतिबध्यते । तच्चाशौचं कालेयत्तास्त्रानाद्यपनोद्यं, अतस्तृतीयोऽध्याये तत्प्रतिपिपाददिषुरादौ प्रतिबन्धापगमेनोत्तम्भितां शुद्धिं प्रतिजानीते,—

अतः शुद्धिं प्रवक्ष्यामि जनने मरणे तथा । इति ।

यतोजननमरणयोर्धर्माधिकार-परिपन्थ्यशुद्धिः प्राप्नोति, अतस्त्रिवर्त्तकोपाय-प्रतिपादनेन शुद्धिं प्रवक्ष्यामि । जनन-मरणयोश्च अशुद्धि-प्रापकत्वं मनुना दर्शितम्,—

“दत्तजातेऽनुजाते च कृतचौले च संस्थिते ।

अशुद्धाबान्धवाः सर्वे सृतके च तथोच्यते”—इति ॥

प्रतिज्ञातां शुद्धिं वर्णानुक्रमेण दर्शयति,—

दिनचयेण शुद्धन्ति ब्रह्मणाः प्रेतसृतके ॥ १ ॥

स्त्रियोदादशहेन वैश्यः पञ्चदशहकैः ।

शूद्रः शुद्धति मासेन पराशर-वचायथा ॥ २ ॥

ननु, दिनत्रयेण शुद्धन्ति ब्राह्मणाः,—इत्येतद्वज्ञ-सृति-विरुद्धम् ।

तथाच दत्तः,—

“शुद्धोदिप्रोदशा हेन द्वादशा हेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशा हेन शूद्रोमासेन शुद्धति”—इति ।

देवलोऽपि,—

“दशाहं ब्राह्मणानान्तु चक्षियाणां चिपञ्चकम् ।

विंशद्वाचं तु वैश्यानां शूद्राणां मासमेव हि”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“ब्राह्मणोदशरात्रेण पञ्चदशरात्रेण चक्षियः ।

वैश्योविंशतिरात्रेण शूद्रोमासेन शुद्धति”—इति ॥

नैष दोषः । विप्रेषु व्यहाशौचस्य समानोदक-विषयलात् । तथाच मनुः,—“व्यहात्तदकदायिनः”—इति । दशाहाशौच-प्रतिपादकानि दक्षादि-वचनानि सपिण्ड-विषयाणि,

“दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते”—

इति मनुस्मरणात् । कूर्मपुराणेऽपि,—

“दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विपश्चितः”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“दशाहेन सपिण्डास्तु शुद्धन्ति प्रेतसृतके ।

चिरात्रेण सकुल्यास्तु स्ताला शुद्धन्ति गोचराः”—इति ।

ननु, चक्षियोद्वादशा हेन,—इत्येतद्यनेकसृतिविरुद्धम् । तत्र, वसिष्ठदेवलाभ्यां चक्षियस्य पञ्चदशाहाशौचमुक्तं, तदचनं चोदाहतम् । शातातपस्त्रेकादशाहमाह,—

“एकादशाहाद्राजन्योवैश्योद्वादशभिस्तथा ।

शूद्रोविंशतिरात्रेण शुद्धते मृतसृतके”—इति ।

वृद्धपराश्रोऽपि,—

“चक्षियस्तु दशा हेन स्वकर्मनिरतः शुचिः ।

तथैव द्वादशा हेन वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात्”—इति ॥

अत्रोच्यते । विद्यातपसोस्तारतस्येन विरोधः समाधेयः । यावद्या-
वदिद्यातपसी विद्वृत्तेः, तावत् तावदाशौचं संकुच्यते । अतएव
याज्ञवल्क्योन्यायवर्त्तिनः शूद्रस्यापर्द्धमाशौचमाह,—

“क्षत्रस्य द्वादशाहानि विशः पञ्चदशैव तु ।

त्रिंशद्विनानि शूद्रस्य तदर्द्धं न्यायवर्त्तिनः”—इति ।

देवलोऽप्येतदेवाभिप्रेत्य विप्रादीनामाशौच-तारतस्यमाह,—

“चत्वार्यधीतवेदानामहान्याशौचमिथ्यते ।

वेदाग्नि-युक्त-विप्रस्य चहमाशौचमिथ्यते ॥

एताभ्यां श्रुत-युक्तस्य दिनमेकं विधीयते ।

एतैः साकं कर्म-युक्तः सद्यः शुचिरसंशयः ॥

एतैर्युक्तस्य राजस्तु द्वादशैकादशादश ।

वैश्यस्यैवं पञ्चदशद्वादशैकादश क्रमात् ॥

अर्द्धमासन्तु शुश्रूषोः शूद्रस्याशौचमिथ्यते”—इति ।

यन्तु, चक्षियादेस्त्रिपञ्चकादिकं तेनैवोक्तं; तदिद्यातपोरहित-
विषयम्,

“प्राकृतानां तु वर्णानामाशौचं संप्रकीर्तिम्”—इति
वाक्यशेषात् ।

द्वोऽपि दश पचानुपन्यस्य, गुणोत्कर्षापकर्षाभ्यां व्यवस्था-
माह,—

“सद्यः शौचं तथैकाहं अहस्तुरहस्तथा ।
षड्-दश-द्वादशाहस्रं पक्षोमासस्त्वयैवच ॥
मरणान्तं तथा चान्यत् पक्षास्त्र दश सूतके ।
उपन्यास-क्रमेणैव वक्षास्त्रहमशष्टतः ॥
गन्यार्थतोविजानाति वेदमङ्ग-समन्वितम् ।
सकल्यं सरहस्यं च क्रियावांशेन सूतकम् ॥
राजर्लिंगदीचितानां वाले देशान्तरे तथा ।
ब्रतिनां सत्रिणां चैव सद्यः शौचं विधीयते ॥
एकाहाच्छुधते विप्रोयोऽग्नि-वेद-समन्वितः ।
हीने हीनतरे वाऽपि अहस्तुरहस्तथा ॥
तथा हीनतमे चैव षडहः परिकीर्तिः ।
ये दशाहादयः प्रोक्तावर्णानान्ते यथाक्रमम् ॥
अस्त्राला चाष्ट्राला च अद्वाऽश्रमस्तथा दिजः ।
एवंविधस्य विप्रस्य सर्वदा सूतकं भवेत्”—इति ।

अत्र, ‘चत्वार्यधीतवेदानाम्’—इत्यादिनोक्तोऽघ-संकोचोयुगान्तर-
विषयः ।

“खाधाय-वृत्त-मापेक्षमघ-संकोचनं तथा”—
इत्यनुक्रम्य,

“कलौ युगे त्रिमान् धर्मान् वर्ज्यानाऽर्ज्ञनौषिणः”—इति
सत्यन्तरेऽभिधानात् ।

“दशाहेव विप्रस्य सपिष्ठमरणे सति ।

कल्पान्तराणि कुर्वणः कलौ व्यामोहकिल्विषी”—इति
हारीत-वचनाच्च । उक्तरीत्या क्षत्रियवदैश्चेऽपि वचनान्तर-विरोधः
परिहर्त्तव्यः । एवस्त्र सति, विप्रस्य समानोदकेषु त्रिरात्रं सपिष्ठेषु
दशरात्रम् । क्षत्रियादीनां द्वादशाहादि यन्मूलवचनोक्तं, तदेव स्थितम् ।
यद्यपि क्षत्रिय-वैश्ययोः पञ्चदशाह-विंशतिरात्र-वचनानुसारेण द्वाद-
शाह-पञ्चदशाहशौच-वचनं गुणवदघ-संकोच-परमिवाभाति, देवलस्त्र
गुणवद्विषयवेनैवोदाजहार, तथापि शिष्टाचारादङ्गसृत्यनुयहाच्च
क्षत्रिय-वैश्ययोर्मूलवचनोक्तं एव सुख्यः कल्पः । अतएव मनु-कूर्म-
दशाः—

“शूद्रोद्दिप्रोदशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रोमासेन शूद्रति”—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“दशाहं ब्राह्मणस्तिष्ठेद्वानहोमादि-वर्जितः ।

क्षत्रियोद्वादशाहन्तु वैश्योमासाद्वमेवच ॥

शूद्रस्तु मासमासीत निज-कर्म-विर्जितः”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“क्षत्रियोद्वादशाहेन शूद्रते सूतसूतके ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रोमासेन शूद्रति”—इति ।

विष्णुरपि । “ब्राह्मणस्य सपिष्ठानां जनन-मरणयोर्द्वशाहमाशौचं
द्वादशाहं राजन्यस्य पञ्चदशाहं वैश्यस्य मासः शूद्रस्य”—इति ।

पञ्चदशाह-विंशतिरात्र-वचनं तु यावज्जीवाशौच-वाक्यमिव निन्दा-

परत्वेन युगान्तर-विषयत्वेन वा* व्याख्येयम् । ‘पराश्रावचोयथा’—
इत्यनेन स्वमतत्वं दर्शयन् मतान्तरेष्वयघ-संकोच-विकास-पराणि
वचनानि सन्तीति सूचयति । तानि चासाभिर्वचस्यापितानि । उक्त-
स्याशौचस्य कर्माधिकार-परिपन्थितात् सन्ध्याद्युपासनस्यापि निवृ-
त्तिप्राप्तावपवादमाह,—

उपासने तु विग्राणामङ्ग-शुद्धिश्च जायते ॥२॥ इति ।

उपासनं सन्ध्यावन्दनाग्निहोत्राद्यनुष्ठानं, तस्मिन् प्रसक्ते तात्का-
लिकी शरीर-शुद्धिर्भवति । तदाह गोभिलः,—

“अग्निहोत्रादि-होमार्थं शुद्धिसात्कालिकी सृष्टा ।

पञ्चयज्ञानं कुर्वीत ह्यशुद्धः पुनरेव सः”—इति ।

यावत्कालेनाग्निहोत्रं निष्पद्यते, तावदेव शुद्धिर्न द्रुपरि ।
पुलस्त्योऽपि,—

“सन्ध्यामिष्टि चर्हं होमं यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्यजेत् सृष्टके वाऽपि त्यजन् गच्छत्यधोद्दिजः ॥

सृष्टके सृष्टके चैव सन्ध्याकर्म न सन्ध्यजेत् ।

मनसोच्चारण्येन्मन्त्रान् प्राणायाममृते दिजः”—इति ।

अच्छलि-प्रक्षेपे तु वाचिकोच्चारणमभिप्रेत्य पैठीनसिराह । “सृष्टके
सावित्र्याऽच्छलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं क्लवा सूर्यं धायत्वमस्तुर्यात्” ।
मनसोच्चारणस्य मार्जनादि-मन्त्रेष्वपि सिद्धलादच्छलौ विशेष-विधानं
वाचिकाभिप्रायम् । यत्तु मनुनोक्तम्,—

* युगान्तरविवयत्वेन वा,—इति सुद्वितातिरिक्तपुस्तकेषु न दृश्यते ।

† समाचरेत् इति सो० युस्तके पाठः ।

“उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते ।
दानं प्रतिग्निहोमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तते”—इति ।
तत् स्मार्त्त-वैश्वदेवादि-विषयम् । तदाह जात्रकर्णः,—
“पञ्चयज्ञ-विधानश्च न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः”—इति ।

यत्तु जावालेनोक्तम्,—

“सन्ध्यां पञ्च महायज्ञान्वैतिकं सृतिकर्म च ।
तन्मध्ये हाययेदेव अशौचान्ते तु तत्क्रिया”—इति ।
तद्वाचिक-सन्ध्याभिप्रायम् । स्मार्त्त-कर्म-वर्जनं स्वयं कर्त्तक-
विषयं, अन्येन तु कारयेदेव । तदाह देहस्यतिः,—

“सृष्टके सृष्टके चैव ह्यशक्तौ आद्वा-भोजने ।
प्रवासादि-निमित्तेषु हाययेन तु हापयेत्” ॥

जात्रकर्णोऽपि,—

“सृष्टके तु समुत्पन्ने स्मार्त्तं कर्म कथं भवेत् ।
पिण्डयज्ञं चर्हं होममसगोचेण* कारयेत्”—इति ।
मूल-वचने विप्र-ग्रहणं चत्तियादीनामुपलक्षणम् । द्विविधश्च-
शुद्धिचिलं कर्मानधिकार-लक्षणमस्यृश्यत्व-लक्षणश्च । तत्राङ्गशुद्धिरि-
त्यनेनैकस्य निवृत्तिरुक्ता, चकारेणापरस्यापि । यथाशौचे तात्का-
लिकी द्विविधाऽशुद्धिस्तथा जननेऽपि तत्प्राप्तौ विशेषमाह,—

ब्राह्मणानां प्रस्तौ तु देहस्यर्शेविधीयते । इति ।

जनने सपिण्डानां सार्वकालिकोऽङ्गस्यर्शः, न तु शाववत्तात्का-
लिकः । अतएवापस्त्वः,—

* होममन्त्रगोचेण,—इति सु० एत्के पाठः ।

“सूतके सूतिका-वर्जं संस्यर्शेन निषिधते ।
संस्यर्शे सूतिकायासु खानमेव विधीयते”—इति ॥

कूर्वेऽपि,—

“सूतके तु सपिण्डानां संस्यर्शेनैव दुष्टति”—इति ।

पैठीनसिरपि,—

“जनौ सपिण्डाः शुचयोमातापिचोमु सूतकम् ।

सूतकं मातुरेव खादुपसृश्य पिता शुचिः”—इति ।

जनने मातापिह-व्यतिरिक्ताः सर्वे सपिण्डाः सृश्याः, मातापि-
चोमु नास्ति सृश्यत्वम् । तचापि पिता खानेन सृश्योभवति,
दशाहमसृश्यत्वं मातुरेव । तथा च वसिष्ठः,—

“नाशौचं विद्यते पुंसः संसर्गञ्जेन गच्छति ।

रजस्त्राशुचि ज्ञेयं तच पुंसि न विद्यते”—इति ।

संवर्त्तेऽपि,—

“जाते पुत्रे पितुः खानं सचेलन्तु विधीयते ।

माता शुद्धेदशाहेन खानात्तु स्यर्शनं पितुः”—इति ।

मरणे वर्णानुकमेण शुद्धिर्दर्शिता । इदानीं जननेऽपि वर्ण-
कमेण शुद्धिं दर्शयति,—

जातौ विप्रोदशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ॥ ३ ॥

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रोमासेन शुद्धति । इति ।

जातौ जनने । स्यष्टमन्यत् । इयच्च शुद्धिः कर्माधिकार-विषया ।
समनन्तरातीतेन वचनेन सर्प-विषयायाः शुद्धेनकलात् । जन्म-दिवसे
तु नास्यशुद्धिर्दानादि-विषये । अतएव मनुः,—

“जाते कुमारे तदहः कामं कुर्यात् प्रतियहम् ।
हिरण्य-धान्य-गो-वासस्तिलानां गुड-सर्पिषाम्”—इति ।
शंखलिखितौ । “कुमार-प्रसवे प्राङ्माभिच्छेदनात्* गुड-तिल-हिरण्य-
वस्त्र-प्रावरण-गो-धान्यानां प्रतियहेष्वदोषः, तदहरित्येके” । वृद्ध-
याज्ञवल्क्यः,—

“कुमार-जन्म-दिवसे विप्रैः कार्यः प्रतियहः ।

हिरण्य-भू-गवाश्वाज-वासः-शथाऽसनादिषु ॥

तत्र सर्वे प्रतियाहां कृतान्नन्तु न भक्षयेत् ।

भक्षयिला तु तत्त्वोहाद्दिजस्वाक्षाद्यायणच्चरेत्”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“गुडतैल-हिरण्यानाङ्गोधान्यानाच वाससाम् ।

तस्मिन्नहनि दानच्च कार्यं विप्रैः प्रतियहः† ॥

प्राङ्माभि-च्छेदनाद् याह्वाणेतानीत्यपरे जगुः”—इति ।

यामु जन्मदायाः सूतिकाग्नहाभिमानिन्योदेवताः‡, तासां
पूजायां प्रथम-षष्ठि-दशम-दिवसेष्वशुद्धिर्नास्ति । तथा च व्यासः,—

“सूतिकाऽवास-निलयाजन्मदानाम देवताः ।

तासां याग-निमित्तन्तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्तिता ॥

प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा ।

चिक्षेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुत्र-जन्मनि”—इति ।

* नाभ्यामच्छिन्नायां,—इति मु० एस्तके पाठः ।

† विप्रैः कार्यः प्रतियहः,—इति मु० एस्तके पाठः ।

‡ सूतिकाभिमानिन्योदेवताः,—इति पाठोवङ्गीयशुस्तकेषु प्रायः ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“रचणीया तथा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः ।
रात्रौ जागरणं कुर्याज्जन्मदानां तथा वलिम् ॥
पुरुषाः शत्त्व-हस्ताश्च नृत्य-गीतैश्च योषितः ।
रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव स्रुतके”—इति ॥

यत्तद्विसोक्तम्,—

“नाशौचं स्रुतके प्रोक्तं सपिण्डानां क्रियावताम्”—इति ।

तत्पूर्वोक्ताहोत्रादि-विषयत्वेन वा समनन्तरोक्तजन्मदानां वलि-
विषयत्वेन वा नेतव्यम् । अत्यथा ‘जातो विप्रोदशाहेन’—इत्येत-
द्वचनं निर्विषयं स्थात् । उक्तस्य प्रेताशौचस्य जाताशौचस्य च क्वचित्
संकोचमाह,—

एकाहाच्छुद्धते विप्रोयोऽग्नि-वेद-समन्वितः ॥ ४ ॥

त्वहात् केवलवेदस्तु द्विहीनेादशभिर्द्विनैः । इति ।

अत्राग्निशब्देनाहवनीयादयोग्यह्यन्ते । तैश्च तत्-साधादर्शपूर्ण-
मासादयउपलक्ष्यन्ते । द्विहीनोदाभ्यामग्नि-वेदाभ्यां हीनः । अय-
माशौच-संकोचः स्वाध्याय-इर्मिधसोवज्जतर-सपिण्डस्य संकुचितवृत्तेश्च
प्रतिग्रहादौ द्रष्टव्यः, न तु सर्वकर्मसु । तथाच गौतमः ।
“ब्राह्मणस्य स्वाध्यायानिवर्त्यर्थम्”—इति । अयमर्थः । ब्राह्मणस्य
संपूर्णशौचे स्वीक्रियमाणे स्वाध्यायोनिवर्त्तत, तन्माभृदिति । स्वाध्या-
यानिवृत्ति-यहणं प्रतिग्रहस्याप्युपलक्षणार्थम् । अत्यथा, अश्वस्तनि-
कादीनां संकुचितवृत्तीनां संपूर्णशौचे स्वीक्रियमाणे जीवनमेव न
स्थात् । एवम् मत्येकाह-विधानमश्वस्तनिक-विषयं, अहविधानं

आहिकविषयं, असंकुचित-वृत्तेश्च दशाहम्,—इति अवस्था । एव-
मुक्तरीत्या,—

“सद्यशौचं तथैकाहं अहश्चतुरहस्तया ।

षड्दशद्वादशाहानि पञ्चोमासस्तथैवत्”—इति
द्वोक्ताः पञ्चाववस्थापनीयाः । वृत्ति-संकोचेनाशौच-संकोचमाह
संग्रहकारः,—

“शिलोऽक्षायाचितैर्जीविन् सद्यः शुद्धोदद्विजोत्तमः”—इति ।

ननु, विद्वद्विषयत्वेनैवायमाशौच-संकोचः सर्वकर्मसु* किञ्चेष्यते,
‘योऽग्नि-वेद-समन्वितः’—इति विशेषण-सामर्थ्यात् । तत्रां,

“दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते”—

इत्यविशेषणः दशाहाशौच-विधानात् । न च, सामान्य-प्राप्तस्य
दशाहाशौचस्य विद्वद्विषये वाधः,—इति शङ्खनीयः ; वाधस्यानुपप-
त्तिहेतुकलाद्यावत्यवाधितेऽनुपपत्तिर्न शाम्यति तावदाधनीयं, अत्र
चाध्ययन-प्रतिग्रहादिमात्रेण दशाहाशौच-वाधेनैकाहाशौच-विधानस्य
चरितार्थत्वात् सर्वत्र दशाहाशौच-वाधः । अग्नि-वेद-समन्वितलभ-
श्वस्तनिकस्यैकाहाशौच-विधि-स्तुत्यर्थं, न त्वेकाहाशौचविधिकारि-
विशेषणम् । यन्तु,—

“उभयत्र दशाहानि कुलस्यानं न भृत्यते ।

दानं प्रतिग्रहोहोमः स्वाध्यायश्च निवर्तते—इति

* सर्वकर्मसु,—इति नास्ति मु० एत्केऽपि ।

+ अत्र, ‘आचार्यरीत्यापि’—इत्यधिकमत्ति मु० एत्केऽपि ।

‡ इति विशेषण,—इति मु० एत्केऽपि ।

मतुना प्रतिग्रहादि-निषेधनं कृतम्, तदसंकुचितवृत्ति-विषयम् ।
यदा, उक्तापवाद-प्रतिप्रसवाभिप्रायेण वा नेयम्* । यदि वृत्ति-
संकोचासंकोचावेवाशौच-संकोचासंकोचयोः कारणं, तद्विवृत्तासंकुचि-
तवृत्तेनिर्गुणस्यामरणमाशौचं प्राप्नोतीत्याशंक्याशौचावधिं दर्शयति,

जन्म-कर्म-परिभ्रष्टः सन्ध्योपासन-वर्जितः ।

नामधारक-विप्रस्तु दशाहं सूतकी भवेत्॥६॥ इति ।

जन्म-कर्म-परिभ्रष्टः गर्भाधानादि-संस्कार-रहितः, सन्ध्योपासन-
वर्जितः सन्ध्योपासनादि-नित्य-नैमित्तिक-कर्माण्यकुर्वाणः । अत-
एवासौ नामधारक-विप्रोभवति । तस्यापि दशाहमेवाशौचम् । नाम-
धारक-विप्र-स्वरूपं दर्शयति व्यासः,—

“ब्रह्म-वौज-समुत्पन्नोमन्त्र-संस्कार-वर्जितः ।

जातिमात्रोपजीवी च स भवेन्नाम-धारकः ॥

गर्भाधानादिभिर्युक्तस्थोपनयनेन च ।

न कर्मवित् न वाऽधीते स भवेन्नाम-धारकः”—इति ।

ननु, संस्कार-रहितस्य नामधारक-विप्रस्य मरणान्तिकमाशौचं
कूर्मपुराणेऽभिहितम्,—

“क्रिया-हीनस्य मूर्खस्य महारोगिणएवच ।

यथष्टोचरणस्याङ्गमरणान्तमशौचकम्”—इति ॥

इत्योऽपि,—

* ‘यदा’—इत्यादि, ‘नेयम्’—इत्यन्तं नास्ति वड्डीयपुस्तकेषु, सो०
गा० पुस्तके च ।

“व्याधितस्य कर्द्यस्य ऋण-प्रस्तुत्य सर्वदा ।

क्रिया-हीनस्य मूर्खस्य स्त्री-जितस्य विशेषतः ॥

व्यसनासक्त-चित्तस्य पराधीनस्य नित्यशः ।

आङ्ग-कर्म-विहीनस्य भस्मान्तं सूतकं भवेत् ॥

नासूतकं कदाचित्प्राद्यावज्जीवन्तु सूतकम्”—इति ।

तत् कथं दशाहाशौचमिति । उच्चते । निन्दार्थवादलादेषां
वचनानां न यावज्जीवाशौच-विधि-परत्वम् । अन्यथा,

नामधारकविप्रस्तु दशाहं सूतकी भवेत्”—

इत्येतद्वचनं विरुद्धेत । चतुर्णमपिवर्णानामाशौचमभिधायाधु-
नोन्नमवर्णेन हीनवर्णासूत्यन्नानामुन्नमवर्ण-संबन्धिनि जनने मरणे
चाशौचमाह,—

एकपिण्डास्तु दायादाः पृथग्दार-निकेतनाः ।

जन्मन्यपि विपत्तौ च तेषां तत्सूतकं भवेत्॥७॥ इति ।

एकः पिण्डउन्नमवर्ण-देहः उत्पादकायेषान्ते तथा । पृथग्दार-
निकेतनाः हीनवर्णाः स्त्रियः निकेतनानि उत्पत्ति-स्थानानि येषान्ते
तथा । दायादाः पुत्राः । तेषामुन्नमवर्ण-संबन्धिनि जनने मरणे च
स्ति, तत्सूतकमुन्नमवर्ण-संबन्धाशौचं भवेत् । तथा च मनुः,—

“सर्वेषून्नम-वर्णानामाशौचं कर्त्युराङ्गताः ।

तद्वर्ण-विधि-दृष्टेन स्त्राशौचन्तु स्त्र-योनिषु”—इति ॥

अथमर्थः । सर्वे हीनवर्णाउन्नमवर्णानां संबन्धिनि जनने मरणे
वा उन्नमवर्ण-विधि-दृष्टेन दशरात्रादिकाशौचं कुर्याः, स्त्रयोनिषु
जातेषु सूतेषु च स्त्राशौचं कुर्याः । कौर्मेऽपि,—

“शूद्र-विट्-क्षत्रियाणान्तु ब्राह्मणे संस्थिते सति ।
दशराचेण शूद्रिः स्वादित्याह कमलोऽन्नवः”—इति ॥
देवलोऽपि,—

“सर्ववर्णेषु दायादाये स्वर्विप्रस्य वान्धवाः ।
तेषां दशाहमाशौचं विप्राशौचं विधीयते”—इति ॥
एतचाशौचमविभक्त-विषयम् । तथाचापस्तम्,—
“क्षत्र-विट्-शूद्र-जातीनां यदि स्तोम्बृत-सूतके ।
तेषान्तु पैठकाशौचं विभक्तानान्त्वपैठकम्”—इति ॥
अपैठकं माहजातीयमित्यर्थः । अधमवर्ण-संबन्धिनि जननादौ
उत्तमवर्णस्य यदाशौचं, तदुकं कूर्मपुराणे,—

“षड्गात्रं स्यात् चिरात्रं स्यादेकरात्रं क्रमेण तु ।
वैश्य-क्षत्रिय-विप्राणां शूद्रेष्वाशौचमित्यते”—इति ।
विष्णुरपि । “ब्राह्मणस्य क्षत्रिय-विट्-शूद्रेषु सपिष्ठेषु षड्गात्र-
चिराचैकरात्रैः, क्षत्रियस्य विट्-शूद्रेषु षड्गात्र-चिराचाभ्यां, वैश्यस्य
शूद्रेषु षड्गात्रेण”—इति । वृहस्पतिस्तु प्रकारान्तरेणाशौचमाह,—

“दशाहाच्छुध्यते विप्रोजनम्-हान्योः स्वयोनिषु ।
सप्त-पञ्च-चिराचैस्तु क्षत्र-विट्-शूद्र-योनिषु”—इति ॥

अत्र, षड्गात्र-सप्तरात्रादिपक्षयोर्विकल्पः, स्वेहादिना वा व्यवस्था ।
उत्तम्य भिन्नजातीय-विषयस्वाशौचस्य सजातीयेष्विव सप्तपुरुषवप्राप्तौ
तदवधिमाह,—

तावत्तत् सूतकं गोचे चतुर्थ-पुरुषेण तु । इति ।
तत् सूतकं भिन्नजातीय-सन्तति-विषयोक्तमाशौचं तावत्, यावत्

चिपुरुषं, चतुर्थपुरुषेण तु निवर्तते, तत्र सापिष्ठानिवृत्तिः ।

“सपिष्ठता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।
सजीतायेषु वर्णेषु चतुर्थे भिन्नजातिषु”—इति
वद्वपराश्र-वचनात् । शातातपोऽपि,—

“यद्येकजातावह्वः पृथक्क्लेच्चाः पृथग्धनाः ।
एकपिष्ठाः पृथक्शौचाः पिष्ठखावर्तते चिषु”—इति ।
सजातीयेषु पञ्चमादिव्याशौच-तारतम्यं वक्तुं सापिष्ठा-निवृत्ति-
माह,—

दायाद्विच्छेदमाप्नोति पञ्चमोवाऽत्तम-वंशजः ॥८॥ इति ।

दायशब्देन पिष्ठोलक्ष्यते । तसाद्विच्छेदमाप्नोति आत्मवंशजः
पञ्चमः । वाशब्दात् षष्ठ-सप्तमौ वा । तत्र सापिष्ठां निवर्तते,—इति ।
तदुकं गौतमेन । “पिष्ठ-निवृत्तिः पञ्चमे सप्तमे वा”—इति ।
वाशब्दात् षष्ठे ॥ यदर्थं सापिष्ठा-निवृत्तिरभिहिता, तदिदानीमाह,

चतुर्थे दशरात्रं स्यात् षण्णनिशाः पुंसि पञ्चमे ।
षष्ठे चतुरहाच्छुद्धिः सप्तमे तु दिनचयात् ॥९॥ इति ।

पिष्ठपते कूटस्थमारभ्य गणनायां चतुर्थे दशरात्रमाशौचं, पञ्चमे
षड्गात्रं, षष्ठे चतुरात्रं, सप्तमे चिराचमिति । ततु, सापिष्ठास्य
सप्तपुरुषपर्यन्तलात् सपिष्ठेषु चाविशेषेण दशाहाशौचविधानादा-
शौचस्य सङ्कोच-विधानमनुपपन्नम् । सापिष्ठास्य सप्तपुरुष-पर्यन्तं
मत्यपुराणेऽभिहितम्,—

“लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिष्ठभागिनः ।

सप्तमः पिण्डदशैषां सापिण्डां सप्तपुरुषम्”—इति ॥

मनुरपि,—

“सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

समानोदक-भावसु जन्म-नामोरवेदने”—इति ॥

सत्यं, तथापि पञ्चमादिषु सापिण्डानिवृत्तेर्विकल्पेन स्मृतलात् तदनुरोधेनाशौच-सङ्कोच-विधानं विकल्पेन युज्यते । उदाहृतम् गौतम-वचनं, “पिण्ड-निवृत्तिः पञ्चमे सप्तमे वा”—इति । पैठी-नसिरपि “त्रीनतीत्य माहतः, पञ्चातीत्य पिवतः”—इति ।

नन्वेवं तर्हि पञ्चमादीनां समानोदकत्वेन, ‘अहान्तूदकदायिनः’—इति चिराचमाशौचं प्राप्नुयात् । अतः षड्ग्रात्रादि-विधानमनुप-पञ्चमिति । सत्यं* पञ्चमादिषु चिराचमाशौचं प्राप्नोति, तथापि विशेष-विधानादपोद्यते । सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्र-विषयेतरविषयत्वस्य युक्तलात् । उक्तस्य प्रेताशौचस्य क्वचिदपवादमाह,—

भृगवग्नि-मरणे चैव देशान्तर-स्फुटे तथा ।

वासे प्रेते च सन्व्यस्ते सद्यः शौचं विधीयते ॥१०॥

भृगुः प्रपातः, अग्निः प्रसिद्धः । भृगवग्नि-मरणं प्रमादादिना विना दुर्मरणमात्रोपलक्षणम्, प्रायश्चित्तानुरोधात् । तत्रिमित्ते मरणे सति तत्संबन्धिनां सर्वेषां सपिण्डानां सद्यः शौचं न तु दशाहाशौचमिति । तथा च याज्ञवल्क्यः—

“हतानां नृप-गो-विप्रैरन्वचं चात्मघातिनाम्”—इति ।

नृपोऽभिषिकः चत्रियः । गोशब्दः शृङ्गि-दंश्चादीनां सर्वेषासुप-

* अच, यद्यपि,—इति भवितुं युक्तम् ।

लक्षकः । विप्रग्रहणं चण्डालाद्युपलक्षणम् । एतैर्नृपादिभिर्हतानां विधिमन्तरेणात्मत्यागकारिणां ये संबन्धिनः सपिण्डाः, तेषामन्वयं यावच्छव-दर्शनमाशौचं, न तु दशाहपर्यन्तमित्यर्थः । दुर्मृतानामुदक-दानादिकमपि नास्ति । तथाच मनुः,—

“चण्डालादुदकात् सर्पाद्ब्राह्मणादैद्युतादपि ।

दंशिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥

उदकं पिण्डदानस्त्रे प्रेतेभ्योयत् प्रदीयते ।

नोपतिष्ठति तत् सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति ॥

नाशौचं नोदकं नाश्रु न दाहाद्यनकर्म च ।

ब्रह्म-दण्ड-हतानास्त्रे न कुर्यात् कट-धारणम्”—इति ॥

ब्रह्मदण्डोब्राह्मणशापः, अभिचारोवा । कटशब्देन शव-वहनोपयोगि-कटादिकमभिधीयते । आपस्त्रमोऽपि,—

“व्यापादयेद् य आत्मानं खयमन्युदकादिभिः ।

विहितं तस्य नाशौचं नापि कार्यादकक्रिया”—इति ॥

एतच शृङ्गिपूर्वक-मरण-विषयम् । अतएव गौतमः । “गो-ब्राह्मण-हतानामन्वयं राजक्रोधाचाश्चयुद्धे प्रायोऽनाशनशस्त्राग्निविषोदको-द्वन्धनप्रपतनैश्चेच्छताम्”—इति । प्रायोमहाप्रस्तानम्, अनाशनमन-शनम्, प्रपतनं भृगुपतनम् । एतैर्बृङ्गिपूर्वकं हतानां सपिण्डस्थान्वच-माशौचमित्यर्थः । अतस्मैतदुकं भवति । सर्पादिना चण्डालादिना वा विघ्रहं कुर्वन् यस्त्रैर्हतः, तस्यैवायं पिण्डदानादि-निषेधः । एवं दुष्ट-दंश्चादीन् यहीतुमाभिमुख्येन गच्छतोमरणेऽयमाशौचादिनिषेधः । एवं राज्ञः प्रातिकूल्यमाचरतोमरणे । एवं वाङ्मयां नदी-तरणेऽपि ।

एवं सर्वत्रात्मसम्बेदम् । अतएव ब्रह्मपुराणम्,—

“इज्जित-दंडि-नखि-व्याल-विष-वक्षि-महाजलैः ।
सुदूरात् परिहर्त्वयः कुर्वन् क्रीडां मृतसु यः ॥
नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धश्वाष्यथ विद्युता ।
निरुद्धीतात्म ये राजा चोरदोषेण कुचचित् ॥
परदारान् हरनत्तम् रोषात्तत्पतिभिर्हताः ।
असमानैश्च सङ्कर्णेश्वर्णालादैश्च विग्रहम् ॥
कृता तैर्निरुद्धातास्तद्वण्डालादीन् समाश्रिताः ।
क्रोधात् प्रायं विषं वक्षि शस्त्रमुद्भवं जलम् ॥
गिरि-वक्ष-प्रपातत्तम् ये कुर्वन्ति नराधमाः ।
महापातकिनोये च पतितास्ते प्रकीर्तिताः ॥
पतितानां न दाहः स्यान्नांत्येष्टिर्वास्ति-सञ्चयः ।
न वाऽश्रुपातः पिष्ठोऽस्य कार्यं आद्वादिकं क्वचित्”—इति ॥
नन्यं चण्डालादि-हतानामग्नि-संस्कार-निषेधोनाहिताग्नि-
विषयः । आहिताग्नि-विषयत्वे, “आहिताग्निग्निभिर्यज्ञपात्रैश्च दहेत्”
—इति श्रुतिविहिताग्नियज्ञपात्रादि-प्रतिपत्ति-लोप-प्रसङ्गादिति ।
मैवं, सूत्यन्तरे चण्डालादि-हताहिताग्निसंबन्धिनामग्नीनां यज्ञपा-
त्राणां च प्रतिपत्त्यन्तर-विधानात् ;
“वैतानं प्रत्येदप्यु आवस्थाच्छ्रुत्युप्यथे ।
पात्राणि तु ददेश्वौ यजमाने वृथामृते ।
आत्मनस्याग्नीनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया ॥
तेषामपि तथा गङ्गा-तोये संस्थापनं हितम्”—इति ।

तस्मात् सर्वेषां दुर्घटानामविशेषेण दाहादि-निषेधः । अथमा-
शौच-आद्वादि-निषेधो यावत् संवत्सरम् । पूर्णे तु संवत्सरे प्रेतस्य
आद्वादि-संप्रदान-योग्यता-सिद्धिर्यं नारायणवलिं कृता सर्वमौर्ध्व-
देहिकं कार्यमेव । तदुक्तं षट्क्रिंशन्मते,—

“गो-ब्राह्मण-हतानात्म पतितानां तथैवत् ।
ऊर्ध्वं संवत्सरात् कार्यं सर्वमेवौर्ध्वदेहिकम्”—इति ॥
नारायणवलेश्च प्रेतश्चापादकलं व्यासेनोक्तम्,—
“नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत् प्रदीयते ।
तस्य इद्विकरं कर्म तद्वेक्ष्यतदन्यथा”—इति ॥
सर्प-हते त्वयं विशेषः ; संवत्सरपर्यन्तं पञ्चम्यां नागपूजां कृता
संवत्सरानन्तरं नारायणवलिं कृता सौवर्णं नागं दद्यात्, प्रत्यक्षञ्च
गाम् । तदुक्तं भविष्योक्तरपुराणे,—
“सुवर्णाकारनिष्पन्नं नागं कृता तथैव गाम् ।
व्यासाय दत्त्वा विधिवत् पितुरानुष्ठानमाप्नुयात्”—इति ॥
प्रमाद-मरणे लाशौचमस्येव । तथाचाङ्गिराः,—
“यदि कश्चित् प्रमादेन म्रियते उग्न्युदकादिभिः ।
विहितं तस्य चाशौचं कार्या चैवोदक-क्रिया *”—इति ॥
ब्रह्मपुराणेऽपि,—
“प्रमादादथ निःशंकमकस्मात् विधि-चोदितः ।

* तस्याशौचं विधातव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया,-इति मु० पुस्तके पाठः ।

भृग्नि-दंडि नखि-व्याल-विप्र * विद्युच्जलाग्निभिः ॥
 चण्डालैरथवा चौरैर्निहतोयन्त्र कुचचित् ।
 तस्य दाहादिकं कार्यं यस्मान्न पतितस्तु सः”—इति ॥
 विधितोभृग्नि-मरणे तु विशेषः । तथा च शानातपः,—
 “वृद्धः शौच-क्रिया-लुप्तः प्रत्याख्यात-भिषक्क्रियः ॥
 आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्न्यनशनादिभिः ।
 तत्र चिराच्चमाशौचं द्वितीये लस्थि-सञ्चयः ॥
 द्वितीये तृदकं क्लवा चतुर्थे आद्धमाचरेत्”—इति ।
 अस्ति च भृग्नि-विधिः । तथाचादिल्यपुराणे,—
 “दुश्चिकित्सैर्महारोगैः पीडितस्तु पुमान् यदि ।
 प्रविशेच्छलनन्दीप्तं कुर्यादनशनं तथा ॥
 अगाधतोयराशिं वा मृगोः पतनमेव वा ।
 गच्छेन्महापयं वाऽपि तुषारगिरिमादरात् ॥
 प्रयागवटशाखायां देह-त्यागङ्करोति वा ।
 उत्तमानाम्बुद्यात् लोकान्नात्मघाती भवेत् कचित् ॥
 वाराणस्यां मृतोयस्तु प्रत्याख्यात-भिषक्क्रियः ।
 काष्ठ-पाषाण-मध्यस्थोजाङ्गवी-जल-मध्यगः ॥
 अविमुक्तोनुखस्यस्य कर्ण-मूल-गतोहरः ।
 प्रणवन्नारकं ब्रूते नान्यथा कुचचित् कचित्” ॥
 ब्रह्मगर्भः,—

* विष,-इति सु० पुस्तके पाठः ।

“योऽनुष्टातुं न शक्नोति मोहाङ्गाष्टुपपीडितः ।
 मोऽग्नि-वारि-महायात्रां कुर्वन्नामुत्र दुष्टति”—इति ॥
 देशान्तरमृतदति, असपिष्ठे देशान्तरमृते सद्यः शौचमित्यर्थः ।
 तदाह मनुः—
 “बाले देशान्तरस्ये च पृथक्पिष्ठे च संस्थिते ।
 सवासाजलमास्त्रय सद्यएव विशुष्टति”—इति ॥
 देशान्तरस्यवेन च सपिष्ठो विशिष्यते । देशान्तर-लक्षणं वृद्धम-
 तुनोक्तम्,—
 “महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः ।
 वाचोयन्त्र विभिद्यन्ते तदेशान्तरसुच्यते”—इति ॥
 वृहस्पतिनाऽपि,—
 “देशान्तरं वदन्त्येके षष्ठियोजनमायतम् ।
 चलारिंशद्वदन्त्येके अन्ये चिंशत्तस्यैव च”—इति ॥
 योजन-लक्षणन्तु सृत्यन्तरेऽभिहितम्,—
 “तिर्यग्यवोदराण्यष्टौ पूर्वावा ब्रीहयस्त्वयः * ।
 प्रमाणमङ्गुलस्थोकं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलम् ॥
 वितस्तेद्विंशुगुणोऽरवित्सस्मात् किञ्चुक्ततोधनुः ।
 धनुःसहस्रे देह ब्रोशश्चतुःक्रोशन्तु योजनम्”—इति ॥
 बालोऽवाक्तनामा, तस्मिन् मृते सति तत्पिण्डानां मरण-
 निमित्ते सद्यः शौचमित्यर्थः ।

* ब्रीहयस्त्वया,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

तथा च शङ्खः । “प्राङ्मनाम-करणात्सद्यः शुद्धिः”—इति ।
कात्यायनोऽपि,—

“अनिवृत्ते दशाहे तु पञ्चलं यदि गच्छति ॥

सद्यएव विशुद्धिः स्यात् न प्रेतं नोदकक्रिया”—इति ।

मातापिहसहोदर-व्यतिरिक्त-विषयमेतत् । तथा च व्याप्रः,—

“बाले मृते सपिण्डानां सद्यः शौचं विधीयते ।

दशाहेनैव इम्यत्योः सोदराणां तथैवच”—इति ॥

जातमृते मृतजाते वा सपिण्डानां सद्यः शौचम् । जन्मदिवसे
शिशुमरणे मात्रादीनां दशाहेनैव शुद्धिः, दिवसान्तरमरणे तु शेषा-
होभिर्विशुद्धिः । तथा च व्याप्रः,—

“अन्तर्दशाहे जातस्य शिशोर्निक्षमणं यदा ।

सृतकेनैव शुद्धिः स्यात्पित्रोः शातातपोऽन्नवीत्”—इति ।

सृत्यन्तरमपि । “अन्तर्दशाहोपरतस्य यत् पित्रादीनां मरणशौचं
तत् सृतकाहोभिः”—इति । गच्छतीति शेषः । जनन-निमित्तत्वा-
शौचं सर्वेषामस्येव । तथा च हारीतः । “जातमृते मृतजाते वा
सपिण्डानां दशाहः”—इति । वृहस्पतिरपि,—

“दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रमीते तस्य वान्धवैः ।

शावाशौचं न कर्तव्यं सृत्याशौचं समाचरेत्”—इति ॥

एतच्च नाभिच्छेदादूङ्गं वेदितव्यम् । तथा च जैमिनिः,—

“यावत्त्र छिद्यते नालं तावत्त्राग्नेति सृतकम् ।

छिन्ने नाले ततः पश्चात् सृतकन्तु विधीयते”—इति ।

नाभिच्छेदात् प्रामृहमनुराह,—

“जीवन् जातोयदि ततोमृतः सृतकएव तु ।

सृतकं सकलं मातुः पित्रादीनां चिराचकम्”—इति ।

यत्तु वृहस्पतेवचनम्,—

“मुहूर्तं जीवितोबालः पञ्चलं यदि गच्छति ।

मातुः शौचं दशाहेन सद्यः शौचास्तु गोत्रिणः”—इति ॥

तदग्निहेत्वाद्यनुष्ठानार्थं सद्यः शौच-प्रतिपादनपरम् । तथाच शङ्खः ।

“अग्निहेत्वाद्यनुष्ठानार्थं स्त्रात्मोपस्यर्गनात्कालं शौचम्”—इति ।

संन्यस्ते मृते सति तत्सपिण्डानां सद्यः शौचम् । तथाच वामनपुराणम्,—

“बाले प्रब्रजिते चैव देशान्तर-मृते तथा ॥

सद्यः शौचं समाख्यातं विद्युत्यात-मृते तथा”—इति ।

सृत्यन्तरमपि,—

“सर्व-सङ्ग-निवृत्तस्य धानयोग-रतस्य च ।

न तस्य दहनं कार्यं नाशौचं नोदक-क्रिया”—ति ॥

पूर्वमसपिण्डस्य देशान्तर-गतस्य मरणश्वरणे तत्-सपिण्डानां
सद्यः शौचमभिधायाधुना देशान्तर-गतस्य सपिण्डस्य संवत्सरादूर्ध्वं
मरण-श्वरणे तत्-सपिण्डानां सद्यः शौचं विदधाति,—

देशान्तर-मृतः कश्चित् सगोचः श्रयते यदि ॥ १० ॥

न चिराचमहोरात्रं सद्यः स्त्रात्वा शुचिर्भवेत्*॥ इति ।

सगोचः सपिण्डः । तस्य देशान्तरगतस्य संवत्सरादूर्ध्वं मरण-श्वरणे
तत्-सपिण्डानां न चिराचमहोरात्रं वाशौचं, किन्तु सद्यः शौचम् ।

* सद्यः स्त्रानेन शुध्यति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

दशाहादूर्ध्मर्वाक् चिपक्षात् चिराचं षण्मासादर्वाक् पक्षिणी,
अर्वाक् संवत्सरादेकाहमित्यर्थः । तथाच देवलः,—

“आ चिपक्षात् चिराचं स्यात् षण्मासात् पक्षिणी ततः ।
परमेकाहमावर्षादूर्ध्मं स्यातोविशुध्यति”—इति ॥

विष्णुरपि,—

“अर्वाक् चिपक्षात् चिनिं षण्मासाच्च दिवानिश्म् ।

अहः संवत्सरादर्वाग् देशान्तर-मृतेष्वपि”—इति ॥

अच दिवाशब्देनाहर्दयमुच्यते । “षण्मासात् पक्षिणी”—इति
वचनान्तरात् । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“प्रोषिते कालशेषः स्यात् पूर्णे दत्तोदकं शुचिः”—इति ।

प्रेषिते देशान्तरस्ये सपिण्डे मृते आशौचमध्ये श्रुते सति तत्काल-
शेषेणैव शुद्धिः, पूर्णे संवत्सरे व्यतीते तन्मरणश्रवणे स्नालोदकं
दत्ता शुचिर्भवतीत्यर्थः । तथाच मनुः,—

“संवत्सरे व्यतीते तु स्यूर्ष्वैवापोविशुध्यति”—इति ।

यत्तु गौतमेनोक्तम्,—“श्रुता चोर्ध्मं दशस्याः पक्षिणी”—इति ।
तत् चिपक्षादूर्ध्मर्वाक् षण्मासादेदित्यम् । “षण्मासात् पक्षिणी”—
इति देवलस्मरणात् । यत् पुनर्विष्णुवचनम्—“देशान्तरस्ये मृते
जर्जं दशाहात् श्रुता एकराचम्”—इति । यत्तु गद्यविष्णुवचनम्,—
“व्यतीते लाशौचे संवत्सरस्यान्तर्लेकराचेण अतः परं स्नानेन”—
इति । तदूर्ध्मं षण्मासादर्वाक् संवत्सरादेदित्यम् । “परमेकाहमाव-
र्षात्”—इति स्मरणात् । यदपि शङ्खवचनम्,—

“अतीते दशराचे तु चिराचमशुचिर्भवेत्”—इति ।

तत् चिपक्षादर्वाग् द्रष्टव्यम् । “अर्वाक् चिपक्षाच्चिनिश्म्”—
इति विष्णुस्मरणात् । अत्र मूलवचनोक्तं सद्यशौचविधानं ज्ञातिमाच-
विषयं, पित्रादि-विषये तु विशेषः । तथाच पैठीनसिः,—

“पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्योऽपि हि पुचकः ।

श्रुता तद्विनमारभ्य दशाहं स्नृतकी भवेत्”—इति ॥

दत्तोऽपि,—

“महागृह-निपाते तु आर्द्वस्त्रोपवासिना ।

अतीतेऽव्देऽपि कर्तव्यं प्रेतकार्यं यथाविधि”—इति ॥

संवत्सरादूर्ध्ममण्याशौचोदकदानादिकं कार्यं, न पुनः स्नानमाचा-
च्छुद्धिरित्यर्थः । पितृ-पत्न्यां मातृ-व्यतिरिक्तायां विशेषोदत्तेण दर्शितः,—

“पितृ-पत्न्यामतीतायां मातृवर्ज्जं द्विजोत्तमः ।

संवत्सरे व्यतीतेऽपि चिराचमशुचिर्भवेत्”—इति ॥

इदं चातिक्रान्ताशौचमुपनीतोपरम-विषयम् । तथाच व्याप्रपादः,—

“तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च ।

उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवातिकालजम्”—इति ॥

अथमर्थः । षण्मासादिरूपे वयसि यदाशौचं; “आदन्तजन्मनः
सद्यः”—इत्यादिवचन-विहितं, तत्सर्वेषां ब्राह्मणादीनां तुल्यमवि-
शिष्टम् । अतिक्रान्ते दशाहादिके चिराचाद्याशौचं यत्, तत् सर्वेषां
समानम् । उपनीते तु मृते दश-द्वादश-एञ्चदश-त्रिंशद्विनानीत्येवं
विषममाशौचं ब्राह्मणादीनाम् । अतिकालजमतिक्रान्ताशौचं तस्मिन्ने-
वोपनीतोपरमएव, नानुपनीतोपरमे,—इति । जनने लतिक्रान्ता-
शौचं नास्ति । तदाह देवलः,—

“नाशुद्धिः प्रसवाशौचे व्यतीतेषु दिनेष्वपि”—इति ।

मनुरपि,—

“निर्दृशं ज्ञाति-मरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

सवासाजलमासुत्य शुद्धोभवति मानवः”—इति ॥

अत्र पुत्र-यहणात् निर्दृशेऽपि पितुः स्वानेन शुद्धिः, सपिण्डा-
नान्वतिकान्ताशौचं नास्तीत्यर्थः । अन्तर्दृशाहे तु शेषाहोभिर्विशुद्धिः ।
तथाच शङ्खः—

“देशान्तरगतं श्रुत्वा कल्याणं मरणं तथा ।

यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत्”—इति ।

द्विविधो हि देशान्तर-स्थितः; कृतसंस्कारोऽकृतसंस्कारश्च । तत्र
कृतसंस्कारस्य मरण-अवणे संवत्सरादर्बागूर्ध्वं वाऽशौचं वचन-दूयेन
व्यवस्थापितम् । अकृतसंस्कारस्य मरण-अवणे लाशौचयहण-पिण्डदा-
नादेः कालविशेषोविविच्यते । अकृतसंस्कारोऽपि द्विविधः, मरण-
दिवस-ज्ञानाज्ञानभेदात् । यस्य हि मरण-दिवसेवाविज्ञातः, तस्य
प्रत्याब्दिकादि-आद्धू तदिवस-एव कर्तव्यं, आशौचयहण-पिण्डोदक-
दानन्त्वनिषिद्धू-नक्षत्रादिकं पर्यालोच्य तत्रानुष्टेयम्, शिष्टाचारस्य
तथा प्रवृत्तत्वात् । यस्य तु दिवसेवा विज्ञातः, तं प्रत्येतदुच्यते,

देशान्तरगतो विप्रः प्रयासात् कालकारितात्* ॥११॥

देह-नाशमनुप्राप्तस्तिथिर्न ज्ञायते यदि ।

क्षणाष्टमी त्वमावस्या क्षणा चैकादशी च या ॥१२॥

* कालचोदितात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

उदकं पिण्डदानञ्च तत्र आद्वच्च कारयेत्* ।

तीर्थ-यात्राऽदिना केनचिन्निमित्तेन देशान्तर-गतस्य विप्रस्य
चिरकाल-बज्जदेशपर्यटनादि-सम्यादितादायास-बाह्यल्याद्यत्र त्रिपि
देहनाशोभवति, अतएव तन्मरण-तिथिर्न ज्ञायते मरण-वार्ता च यदा
कदाचित् श्रुता भवति, तत्र तदीयाशौच-खीकारस्तिलोदकपिण्डदानो-
पक्रमादिकञ्चेतदुभयं क्षणाष्टम्यादिषु तिसृषु तिथिविच्छया कस्यां-
चिन्तियौ कर्तव्यम् । तस्यामेव तिथावाब्दिकश्राद्धञ्च कर्तव्यम् ।

यद्यप्यस्मिन् वचने आशौच-खीकारः साक्षात्वोपात्तः, तथापि
पूर्वान्तर-वचनयोराशौच-विषयत्वेन तत्प्रकरणत्वादाशौच-खीकारमन्त-
रेण तिलोदक-पिण्डदानासम्भवाचाशौच-खीकारोऽप्यत्र विवक्षितः—
इति गम्यते । उदकादि-बज्जकर्तव्योपन्यासेन श्राद्धप्रकरणस्य कृत्स्न-
स्याद्यत्र सङ्घःहोविवक्षितः । संग्रहीतञ्च तत्प्रकरणसुपरिष्टादसाभिः
प्रपञ्चयिष्यते ।

पूर्वमकृतनाम्बोवालस्य मरणे सपिण्डानां सद्यः शुद्धिरभिहिता,
ददानीं कृतनाम्बोऽप्यजात-दन्तस्य वालस्य मरणे सह संस्कारेणा-
शौचं निषेधति,

अजातदन्ताये वालाये च गर्भाद्विनिःसुताः† ॥१३॥

न तेषामग्नि-संस्कारो नाशौचं नोदकक्रिया ।

अजातदन्ताअनुत्पन्नदन्ताः कृतनामानोये वालामृताः, ये च गर्भा-

* एतद्वचनद्वयं मूलवचनमेवेति व्याख्यायाः पूर्वापरपर्यालोचनया
प्रतीयते । मुद्रितपुस्तके तु मूलवचनतया न मुद्रितमेवत् ।

† गर्भाद्विनिःस्वताः,—इति से० ना० पुस्तके पाठः ।

दिनिसुताः* पतिताः, तेषां तत्पिण्डैर्ज्ञाग्नि-संखारादिकं कर्त्तव्य-
मित्यर्थः । तथाच ब्रह्मपुराणम्,—

“स्त्रीणान्तु पतितोगर्भः सद्योयातोमृतोऽथवा ।

अजातदन्तोमासैर्वा मृतः पङ्गभिर्गतस्तथा ।

वस्त्राद्यैर्भूषितं कला न्युप्तव्यस्तु स काष्ठवत् ।

खनिला तु श्वेतभूमिं सद्यः शौचं विधीयते”—इति ॥

स्त्रीणां योगर्भः पतितः, यश्च जननक्षणएव मृतः, यश्च षण्मा-
सात् प्राडमृतः, यश्च षण्मासादूर्ध्मप्यजातदन्तः सन् मृतः, स काष्ठ-
बङ्गमिं खनिला निचेप्तव्यः । मात्रादिव्यतिरिक्तैः सपिण्डैर्ज्ञौचादिकं
कर्त्तव्यमित्यर्थः । विष्णुरपि । “अजातदन्ते वाले प्रेते सद्यएव नाग्नि-
संखारोनोदकक्रिया”—इति ।

पूर्वच गर्भ-पाते सपिण्डानां वन्धुनां सद्यः शुद्धिमभिधायाधुना
मातुस्त्रिमित्तमाशौचमस्तीत्याह,

यदि गर्भोविपद्येत स्वते वाऽपि योगितः ॥ १४ ॥

यावन्मासं स्थितेऽगर्भो दिनन्तावत्तु स्फुतकम् ।

यदि गर्भस्य स्वाव-पातौ स्थानां, तदा यावत्सु मासेषु गर्भः
स्थितस्तन्मास-सङ्घा-सम-दिनं योषितोमातुः स्फुतकं स्फुत्याशौच-
मित्यर्थः । तथा च याज्ञवल्क्यः,—

“गर्भस्वावे मास-तुत्याः निशाः इद्द्वेष्टु कारणम्”—इति ।

मास-तुत्या-निशाः,—इति चतुर्थमासप्रभृत्यासप्तमादेदितव्यम् ।
अर्बंक् तु यथावर्णं चिराचादयः । तथा च मरीचिः,—

* विनिःस्वतः,—इति सो० ना० पुस्तके पाठः ।

“गर्भ-स्त्रुत्यां यथामासमचिरे तृत्तमे त्रहम् ।

राजन्ये तु चतुराचं वैश्ये पञ्चाहमेव तु ॥

अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्तिता”—इति ।

चचिरे मासत्रये गर्भस्वावे उत्तमे ब्राह्मणे त्रहम् । गौतमोऽपि ।

“गर्भमास-समा रात्रिः स्वंसने गर्भस्य त्रहं वा”—इति । अत्र
गर्भमाससमरात्रिः-त्रहयोर्वर्यवस्थितोविकल्पः । मासत्रयं यावत् त्रहं,
ततः परं मास-समारात्रयद्विति । आदिपुराणे,—

“षण्मासाभ्यन्तरं यावद्गर्भ-स्वावेभवेद्यदि ।

तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते”—इति ॥

एतच्च स्वावनिमित्ताशौचं मातुरेव । पात-निमित्तन्तु पित्रादी-
नामप्यस्ति । तथा च मरीचिः,—

“स्वावे मातुस्त्रिराचं स्वात् सपिण्डाशौच-वर्जनम् ।

पाते मातुर्यथामासं सपिण्डानां दिनत्रयम्”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि । “उनदिवर्षे प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां चिराचं”
इति । स्वावे यितुर्विशेषमाह वृद्धवसिष्ठः । “गर्भस्वावे मासतुत्या-
रात्रयः स्त्रीणां स्वानमात्रमेव पुरुषस्य” इति ।

ननु, स्वाव-पातयोरप्राप्त-प्रसवकाललाविशेषादनयोः कोविशेष-
दत्यतआह,

आ चतुर्थाङ्गवेत् स्वावः पातः पञ्चम-षष्ठयोः ॥ १५ ॥

अतज्जर्ज्ज प्रस्तृतिः स्यादशाहं स्फुतकं भवेत् ।—इति ॥

चतुर्थमासाभ्यन्तरे गर्भनाशः स्वावः । पञ्चमषष्ठयोर्गर्भनाशः पातः ।

तत्र माससङ्घाया विहितमाशौचं मातुर्भवेत् । अतऊर्ज्जं सप्तममास
प्रभृति गर्भनिर्गमः प्रसवः । तत्र मातुः प्रसवनिमित्तमाशौचं दशाहं
भवेदित्यर्थः । यन्तु चतुर्विंशतिमते उक्तम्,

“अधस्तान्ववमान्नासाच्छुद्धिः स्थात् प्रसवे कथम् ?

स्फुते जीवति वा तस्मिन् अहोभिर्मास-सङ्घाया”—इति ॥

अस्यायमर्थः । नवमान्नासादर्व्वाक् सप्तममासादारभ्य प्रसवे सति
तन्निमित्तमाशौचं स्फुतिकाव्यतिरिक्तसर्वसपिण्डानां माससङ्घाकैरहो-
भिर्विधीयतइति । स्फुतिका-विषयले, दशाहविधि-विरोधः प्रसञ्जेत ।
नन्वेवं तर्हि, जातौ विप्रोदशाहेन,—इति सर्वसपिण्डानां जनननिमित्त-
दशाहाशौच-विधायक-वचनं विरुद्धेत । तत्र, तस्य नवम-दशम-मास-
प्रसव-विषयलेनोपपत्तेः । अथ वा, एकविषयलेऽपि विकल्पेन व्यव-
स्थाप्तु ।

वालस्याग्नि-संस्कारे सत्याशौचं दर्शयति,

दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते ॥ १६६ ॥

अग्नि-संस्करणे तेषां चिराचमशुचिर्भवेत् । इति ॥

जातादन्तायस्यासौ दन्तजातः । तदनु पश्चाज्जातोऽनुजातः, अनु-
त्पन्नदन्तइति यावत् । कृतं चूडाख्यं कर्मयस्यासौ कृतचूडः । तत्र
जातदन्तस्याकृतचूडस्यानुजातस्य च सत्यग्नि-संस्कारे हतीयवर्षकृतचूडे
च संस्थिते तेषां सपिण्डस्त्रिराचमशुचिर्भवेदित्यर्थः* । तत्राकृतचूडस्य
जातदन्तस्य दाहपते चिराचाशौचमङ्गिरसेक्रम्,

* तेषां सपिण्डानां चिराचमशुद्धिर्भवेदित्यर्थः,—इति मु० एक्तके पाठः ।

“यद्यप्यकृतचूडोवै जातदन्तस्य संस्थितः ।

दाहयित्वा तथायेनमाशौचं अहमाचरेत्”—इति ॥

पुराणेऽपि,—

“अनतीतद्विवर्षस्य ग्रेतोयचापि दद्यते ।

अशौचं वान्धवानान्तु चिराचन्त्र विद्यते”—इति ॥

यन्तु विष्णुवचनं, “दन्तजाते कृतचूडे लहोराचेण”—इति ।
तत् खननपते वेदितव्यम् । अजातदन्तस्य कृतचूडस्य दहने चिराचा-
शौचं षट्क्रिंशन्मतेऽभिहितम्,—

“जद्यप्यजातदन्तः स्थात् कृतचूडस्य संस्थितः ।

तथापि दाहयेदेन अहम्माशौचमाचरेत्”—इति ॥

यन्तु यमेनोक्तम्,*

“अजात-दन्ते तनये शिशौ गर्भच्युते तथा ।

सपिण्डानान्तु सर्वेषां अहोराचमशौचकम्”—इति ॥

तदकृतचूडविषयम् । नन्वनुजातस्य कृतचूडत्वं कथं, तस्य हतीये
विहितवादिति चेत्, न,

“चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।

प्रथमेऽप्ते हतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात्”—इति

मनुना विकल्पेन स्फुतलात् । अग्निसंस्करणे,—इत्येतद्विकल्पेना-
भिधानं जातदन्तानुजातयोरेव न चिर्वर्षकृतचूडे, तत्राग्निसंस्कारस्य
नियतलात् । इतरचाग्निसंस्कार-विकल्पोमनुना दर्शितः,—

“नाचिर्वर्षस्य कर्त्तव्या वान्धवैरुदक्रिया ।

* मनुनोक्तम्,—इति मु० एक्तके पाठः ।

जातदन्तस्य वा कुर्यान्नानि वाऽपि कृते सति”—इति ॥
 उद्दकक्रियेति अग्निसंस्कारोपलक्षणार्थम् ।
 वयोऽवस्थाविशेषेणाशौचविशेषं दर्शयति,
 आ दन्तजन्मनः सद्य आ चूडाक्लैशिकी स्मृता* ॥ १७ ॥
 चिराचमा व्रतादेशाद् दशाराचमतः परम् । इति ॥

दन्तजननात् प्रागतीतस्य वालस्य संबन्धिनां सपिष्ठानां सद्यः
 शौचम् । दन्तजननादूर्ध्वं प्राक् चूडाकरणादतीतस्य संबन्धिनां नैशिकी,
 निशायां भवा, अहोरात्रमशुद्धिः । व्रतादेशउपनयनम् । ततो-
 ऽर्ज्वाक् चूडायाश्वोर्ध्वमतीतस्य संबन्धिनां चिराचमशुद्धिः । ततः
 परं दशरात्रमित्यर्थः । तथा च संग्रहकारः,

“नाम्नोदन्तोऽन्नवाचौडादुपनीतेरधः क्रमात् ।

सद्यःशौचमहस्यहो नियताग्न्युदकः परः”—इति ॥

शङ्खोऽपि,—

“अजातदन्ते तजये सद्यः शौचं विधीयते ।

अहोरात्रात्तथा शुद्धिर्वाले लक्ष्मतचूडके ॥

तथैवानुपनीते तु अहाच्छुध्निं वान्धवाः”—इति ।

यत्तु काश्यपवचनं, “वाञ्छानामजातदन्तानां चिराचेण शुद्धिः”—
 इति । तन्मातापितृविषयम् । अतएव मनुः,—

“निरस्य तु पुमान् शुक्रसुपस्तृश्य विशुध्नति ।

वैजिकादपि संबन्धादनिर्धादधं अहम्”—इति ॥

* क्रिया,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

वैजिकसंबन्धोजन्यजनकभावः । यत्तु स्मृत्यमरम्,

“प्राड्नामकरणात्सद्यएकाहोदन्तजन्मनः”—इति ।

तद्दहने* वेदितव्यम् । खनने तु सद्यः शुद्धिः । “अजातदन्ते
 वाले प्रेते सद्यएव नास्त्यग्निसंस्कारोनोदकक्रिया”—इति विष्णुस्मरणात् ।
 यत्तु वशिष्ठवचनं, “उन्दिवर्षे प्रेते गर्भपतने वा सपिष्ठानां चिरा-
 चम्”—इति । तज्जातदन्तस्याग्निसंस्कारे द्रष्टव्यम् । ततस्यैवं व्यवस्था ।
 नामकरणात् प्राक् सद्यः शौचं नियतं, तदूर्ध्वं प्राक् दन्तजननादग्नि-
 संस्कारक्रियायामेकाहः अन्यथा सद्यः शुद्धिः, तस्याप्यजातदन्तस्य
 चूडाकरणे चिराच्च, दन्तजननादूर्ध्वमर्वाक् चूडाकरणादेकाहं खनने,
 अग्निसंस्कारे तु अहः, ऊर्ध्वं चूडायाः प्रागुपनयनात् अहः, उपनयना-
 दूर्ध्वं ब्राह्मणादीनां दशाहादिकमिति । इयं व्यवस्था पुमपत्यमरणे
 द्रष्टव्या । स्वपत्ये तु विशेषोद्दृश्मनुना इर्षितः—

“अप्रौढायान्तु कन्यायां सद्यः शौचं विधीयते ।

अहस्त्वदन्तकन्यासु दत्तासु च अहं तथा”—इति ॥

अप्रौढायां अकृतचूडायामित्यर्थः ।

“अचूडायान्तु कन्यायां सद्यः शौचं विधीयते”—

इत्यापस्त्व-स्मरणात् । अदन्तकन्यासु वाचाऽदत्तासु अहोरात्रं,
 दत्तासु वागदत्तासु व्यहम् । तथाच मरीचिः । “चूडाकरणे सद्यः
 शौचं प्राग्वाग्दानादेकाहः दत्तानां प्राक् परिणयनात् अहम्”—
 इति । ब्रह्मपुराणेऽपि,—

* तद्खनने,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“आ जन्मनसु चौडान्तं कन्या यदि विपद्यते ।
 सद्यः शौचं भवेत्तत्र सर्ववर्णेषु नित्यशः ॥
 ततोवाग्दानपर्यन्तं यावदेकाहमेव हि ।
 ततः परं प्रवद्धायां चिराचमिति निश्चयः ॥
 वाक् प्रदाने कृते तत्र ज्ञेयज्ञोभयतस्त्वग्नम् ।
 पितुर्वरस्य च ततोदत्तानां भर्तुरेव हि ।
 स्वजात्युक्तमशौचं स्थान्मृतके जातके तथा”—इति ॥

पुलस्थोऽपि,—

“सद्यस्खप्रौढकन्यायां प्रौढायां वासराच्छुचिः ।
 प्रदत्तायां चिराचेण दत्तायां पक्षिणी भवेत्”—इति ॥
 प्रदत्तायां प्रक्रान्तदानायां वाचा दत्तायामिति यावत् । वाग्दा-
 नानन्तरं मृतायां चिराचम् । मनुरप्याह,—
 “स्त्रीणामसंकृतानान्तु अहाच्छुधन्ति वान्धवाः ।
 यथोक्तेनैव कल्पेन शुद्धन्ति तु सनाभयः”—इति ॥
 वान्धवाः पतिसपिङ्गाः । सनाभयः पितृसपिङ्गाः । यथोक्तेन
 कल्पेन चिराचेण । अतएव मरीचिः,—
 “अवारिपूर्वं प्रत्ता तु या नैव प्रतिपादिता ।
 असंकृता तु सा ज्ञेया चिराचमुभयोः स्मृतम्”—इति ॥
 उभयोर्वरपितृपक्षयोः । अकृतकूडायां यत् सद्यः शौचविधानं
 कृतकूडायां यदेकाहविधानं, तन्मातापितृव्यतिरिक्तविषयम् ।
 “प्रत्ताऽप्रत्तासु योषित्सु संकृताऽसंकृतासु च ।
 मातापितृस्त्रिरात्रं स्थादितरेषां यथाविधि”—इति ॥

“अजातदत्तासु पितृरेकाहम्”—इति शङ्कार्णाजिनिभ्यां
 विशेषस्मरणात् । अदत्तासु चिराचविधानं जातदत्तविषयम् । अजा-
 तदत्तास्त्रेकाहविधानात् । संकृतासु पितृस्त्रिरात्रं तद्गटहमरणे
 वेदितव्यम् । तथा च विष्णुः । “संकृतासु स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे
 तत्रप्रवरमरणे चेत् पितृगटहे स्थातां तदैकरात्रं चिरात्रं च”—इति ।
 तत्र प्रसवे मरणे च बन्धुवर्गस्त्रैकरात्रं पितृस्त्रिरात्रमिति व्यवस्था ।
 ब्रह्मपुराणेऽपि,—

“दत्ता नारी पितुर्गेहे सूयेताय विद्येत च ।

तद्वन्धुवर्गस्त्रेकेन शुचिसञ्जनकस्त्रिभिः”—इति ॥

पितृहृपरमे संकृतानां स्त्रीणां चिराचम् । तथाच वृद्धमनुः,—

“पितृहृपरमे स्त्रीणामूढानान्तु कथं भवेत् ।

चिराचेणैव शुद्धिः स्थादित्याह भगवान् यमः”—इति ॥

पितृर्मातापितृहृपरमे विवाहसंस्कारसंकृतानां दुहितृणां चि-
 राचेण शुद्धिरिति । दौहित्र-भगिनीसुतयोरसंकृतयोः पक्षिणाशौचं
 संकृतयोस्त्रिरात्रम् । तथा च वृद्धमनुः,—

“संस्थिते पक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे भगिनीसुते ।

संकृते तु चिरात्रं स्थादिति धर्माव्यवस्थितः”—इति ॥

दौहित्रे भगिनीसुते वाऽनुपनीते मृते सति पक्षिणीमागामि-
 वर्त्तमानाहर्दययुक्तां रात्रिं मातामहादिः क्षपयेत्, उपनीते तु तस्मिन्
 मृते सति मातामहादीनां चिराचमाशौचं भवेदित्यर्थः । मातामहा-
 दीनां मरणे दौहित्रादीनां चिराचमाशौचम् । तथा च वृहस्यतिः,—

“व्यहं मातामहाचार्यश्रोत्रियेष्वश्चिर्मवेत्”—इति ।

आचार्योऽत्रामपिष्ठः सन्तुपनयनादिकर्ता । ओचियस्तेकशाखाधायी, मैत्री प्रातिवेशलादिनोपसम्पन्नः । एतेषु मातामहादिषु मृतेषु चिराचमिति । विष्णुरपि । “आचार्यं मातामहे च व्यतीते चिराचेण”—इति । मनुरपि,—

“ओचिये द्वूपसम्पन्ने चिराचमण्डुचिर्भवेत्”—इति ।

एतचिराचाशौचं परकर्त्तकदहनादौ वेदितव्यम् ।

“गुरोः प्रेतस्य शिव्यस्तु पिहसेधं समाचरन् ।

प्रेताहारैः समन्तत्र दशरात्रेण प्रुद्यति”—इति

खकर्त्तकदाहादौ मनुना विशेषस्मरणात् । मातृष्वस्तादिषु चिराचमाशौचम् । तदाह प्रचेताः,—

“मातृष्वस्तमातुलयोः श्वशूश्वशुरयोर्गुरोः ।

मृते चर्लिजि याज्ये च चिराचेण विशुद्धति”—इति ।

गुरुराचार्यः । चृत्तिकुलपरम्पराऽयातः । याज्योऽपि तथाविधः ।

यन्तु याज्ञवल्क्यवचनम्,—

“गुर्वन्तेवास्यनूचानमातुलओचियेषु च”—इति ।

यन्तु विष्णुवचनम्,—“आचार्यपत्रीपुत्रोपाधायमातुलश्वशुरश्वशूश्वशुर्यसहाध्यायिश्वेष्वतीतेष्वेकराचेण”—इति । तत्र गुरुरपाधायः, अन्तेवासी अन्योपनीतशिव्यः । खोपनीते तु, “शिव्यसतीर्थमब्रह्मचारिषु चिराचमहोरात्रमेकाहः”—इति वौधायनेन चिराचविधानात् । मातुलः अनुपकारी विदेशस्त्रोवा । ओचियोऽनुपसम्पन्नः । श्वशूश्वशुरावप्यतुपकारिणौ विदेशस्त्रौ वा । एकस्मिन् गुरुकुलेऽत्यकालं सहाध्यायी । एतेष्वेकराचमिति व्यवस्था । यन्तु मनुनोक्तम्,—

“मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिव्यर्त्तिं श्वशुर्वेषु च”—इति ।

तस्यायमर्थः । खल्पोपकारके मातुले । शिव्योऽन्योपनीतमाङ्गवेदाधायी । चृत्तिक् आधानप्रभृतियावज्जीवमार्विज्यकारी । बान्धवाः मातृष्वपितृवान्धवाः । एतेषु पक्षिणाशौचमिति । अनौरसपुत्रादिषु चिराचमाशौचम् । तदाह विष्णुः,—

“अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च ।

परपूर्वासु भार्यासु प्रसूतासु मृतासु च”—इति ॥

चिराचमित्यनुर्वर्तते । हारीतोऽपि,—

“परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च ।

मातामहे चिराचं स्यादेकाहन्तु सपिष्ठतः”—इति ॥

शङ्खोऽपि,—

“अनौरसेषु पुत्रेषु भार्याख्लन्यगतासु च ।

परपूर्वासु च स्यासु चिराचाच्छुद्धिरिष्टते”—इति ।

अनौरसाः क्षेत्रजात्यः । परपूर्वाः पुनर्भवः । अन्यगताः खैरिणः ।

एतेष्वनौरसादिषु यत्प्रतियोगिकं भार्यालं पुत्रलव्व तस्यैवेदं चिराचमाशौचमित्यर्थः । यच्चेकाहविधानम्,—

“अनौरसेषु पुत्रेषु भार्याख्लन्यगतासु च”—इति ।

तदसन्निधिविषयम् । सन्निधावपि पिहसपिष्ठानामेकाहएव ।

तथाच मरीचिः,—

“एकाहस्तु सपिष्ठानां चिराचं चत्र वै पितुः”—इति ।

यन्तु प्रजापतिनोक्तम्,—

“अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्रीसुतेषु च ।

गोचिणः स्त्रानशद्भाः सुस्त्रिराचेषैव तत्पिता”—इति ॥

स्त्रानादेव शुद्धिरिति यत्, तस्मानोदकविषयं असन्निधिविषयं वा । एकस्यां मातरि पितृदयोत्पादितयोर्भाँत्रोरन्यतरस्मिन्मृतेऽन्यतरस्य चिराचमाशौचं भवति । तथा च मरीचिः,—

“मातैकया द्विपितृकौ भ्रातरावन्यगोत्रकौ ।

एकाहं सूतकं तत्र चिराचं सूतके तयोः”—इति ॥

असपिण्डयोनिसंबन्धिमरणे पक्षिण्याशौचम् । तदाह गौतमः,—

“पक्षिणीमसपिण्डे योनिसम्बन्धे सहाध्यायिनि वा”—इति ।

अयमर्थः । असपिण्डः स्वेश्मनि सूतः । योनिसंबन्धा मातृव्यसीय-
पितृव्यसीयादयः । सहाध्यायी गुरुकुले सह कृत्स्नवेदाध्यायी । चकारा-
द्वुर्वज्ञाणादयोऽपि संगट्यन्ते । तेषु पक्षिणीं तस्मंबन्धप्रतियोगी क्षप-
येदिति । तथा च वृहन्मनुः,—

“मातुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गुर्वंगणासु च ।

आशौचं पक्षिणीं राचिं सूता मातामही यदि ॥

श्वशुरयोर्भगिन्याच्च मातुलान्याच्च मातुले ।

पित्रोः स्वसरि तद्वच पक्षिणीं क्षपयेन्निशाम्”—इति ॥

यनु विष्णुनोक्तम् । “असपिण्डे स्वेश्मनि सूते एकरात्रम्”—इति ।
तदप्रधानगृहमरणे वेदितव्यम् । यदयज्ञिरसोक्तम्,—

“गृहे यस्य सूतः कश्चिदसपिण्डः कथञ्चन ।

तस्यायशौचं विज्ञेयं चिराचं नात्र संशयः”—इति ॥

तदसपिण्डओत्रियविषयम् । यनु वृहन्मनुवोक्तम्,—

“भगिन्यां संस्थितायान्तु भ्रातर्यपि च संस्थित ।

मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते ॥

शालके तसुते चैव सद्यः स्त्रानेन शुद्धति”—इति ।

तत्र भगिन्यादौ सद्यःशुद्धभिधानं देशान्तरमरणविषयम् । जा-
मातृश्शालकसुतयोः सन्निधावेव सद्यःशुद्धिरिति । निवासराजन्य-
हनि सूतेऽहराशौचं, रात्रौ चेद्रात्रिमात्रमिति । अतएव मनुः,—

“प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः”—इति ।

ज्योतिषा सौरेण नात्रेण वा सह वर्तते यदाशौचं, तत् सज्योतिः ।
अहनि चेद्यावत्सूर्यदर्शनं, रात्रौ चेद्यावन्नक्षत्रदर्शनमित्यर्थः । याममष्टे
श्वे स्थिते यामस्य तावदाशौचम् । तदाह वृद्धमनुः,—

“याममष्टगतोयावच्छवस्त्रिष्ठिति कस्यचित् ।

यामस्य तावदाशौचं निर्गते शुचितामित्यात्”—इति ॥

यामेश्वरादावपि सज्योतिराशौचम् । तदाह सएव,—

‘यामेश्वरे कुलपतौ ओत्रिये च तपस्त्रिनि ।

शिष्ये पञ्चलमापन्ते शुद्धिर्वक्षत्रदर्शनात्”—इति ॥

कुलपतिः समूहपतिः । ओत्रियोदेशान्तरस्यः ।

उक्तस्याशौचस्याग्निहोत्रित्राचारिणोरपवादमाह,—

ब्रह्मचारी गृहे येषां ह्रयते च हुताशनः ॥१८॥

सम्पर्कं न च कुर्वन्ति न तेषां सूतकं भवेत् । इति ॥

ब्रह्मचारी उपकुर्वाणकोनैषिकश्च, येषाङ्ग्रहे ज्ञताशनो ह्रयते अग्नि-
होत्रमनुष्ठीयते, तेषामग्निहोत्रानुष्ठानकाले नास्त्राशौचं; यदि ते सूत-
किभिः सह संसर्गं न कुर्यात् । तदुक्तं कृष्मे,—

“नैषिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
नाशौचं कीर्तिं सङ्गः पतिते च तथा मृते”—इति ॥

देवलोऽपि,—

“नैषिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
नाशौचं सृतके प्रोक्तं शावे वापि तथैव च”—इति ॥

दद्यतिरपि,—

“खाध्यायः क्रियते यत्र होमश्वोभयकालिकः ।

सायंग्रातैश्वदेवं न तेषां सृतकं भवेत्”—इति ॥

संसर्गस्यास्युश्लकर्मानधिकारलक्षणाशौचापादकलमन्त्यव्यतिरेका-
भासुपपादयति,—

सम्पर्काद्विष्टते विप्रो जनने मरणे तथा ॥१६॥

सम्पर्काच्च निवृत्तस्य न प्रेतं नैव सृतकम् । इति ॥

स्वर्णार्थमेतत् ॥ किञ्च,

शिल्पिनः कारुका वैद्या दासीदासाश्च नापिताः ॥२०॥

राजानः श्लोचियाश्चैव सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः ॥

सब्रतः सच्चपूतश्च आहिताग्निश्च योद्विजः ॥२१॥

राजाश्च सृतकं नास्ति यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥

उद्यतो निधने दाने आर्तो विप्रो निमन्तिः ॥२२॥

तदैव कृषिभिर्दृष्टं यथा कालेन शुद्धति । इति ॥

शिल्पिनश्चित्काराद्याः । कारुकाः सृपकारप्रभृतयः । वैद्याश्च-
किल्पकाः । श्लोचियाः सद्यः प्रकालिकाः । ब्रतेन चान्द्रायणादिनियमेन

सह वर्त्तते इति सब्रतः । सच्चपूतो गवामयनाद्यधिकृतः । एते खखकर्मणि
सद्यःशौचाः । राजसंबन्धिनो मान्यस्य, यस्य च पुरोहितस्या-
नन्यसाध्यमन्त्वाभिचारादिकर्मसिद्धर्थमाशौचाभावमिच्छति, तयोरपि
तत्त्वकर्मणि सृतकं नास्ति । निधनशब्देन तस्माधनभूतः सङ्गामोलक्ष्यते ।
तत्राचारादिदाने चोद्यतः कृतोपक्रमः, आर्तः आपदं प्राप्तः, आद्वादौ
निमन्तितोविप्रश्च, तदैव सद्यएव शुद्धतीति कृषिभिर्दृष्टम् । यथा कालेन
द्वादशरात्रादिना, तथेत्यर्थः । तथा चादिपुराणे,—

“शिल्पिनश्चित्काराद्याः कर्म यस्माधयन्त्यलम् ।

तत्कर्म नान्यो जानाति तस्माच्चुद्धाः स्वकर्मणि ॥

सृपकारेण यत्कर्म करणीयं नरेष्विह ।

तदन्यो नैव जानाति तस्माच्चुद्धः स सृपकृत् ॥

चिकित्सकोयत्कुरुते तदन्ये न शक्यते ।

तस्माच्चिकित्सकः स्यर्गे शुद्धो भवति नित्यशः ॥

दास्योदासाश्च यत्किञ्चित् कुर्वन्त्यपि च लीलया ।

तदन्यो न क्षमः कर्तुं तस्मात्ते शुचयः सदा ॥

राजा करोति यत्कर्म स्वप्नेष्यन्यस्य तत् कथम् ।

एवं सति नृपः शुद्धः संस्यर्गे मृतसृतके ॥

यत्कर्म राजभृत्यानां हस्त्यश्वगमनादिकम् ।

तत्रास्ति यस्मादन्यस्य तस्मात्ते शुचयः सृताः”—इति ॥

विष्णुरपि । “अशौचं न राजां राजकर्मणि न ब्रतिनां ब्रते न
सत्रिणां सत्रे न कारुणां कारुकर्मणि न राजाज्ञाकारिणां तदि-
क्षायाम्”—इति । प्रतेताअपि,—

“कारवः शिल्पिनो वैद्याः दासी दासास्तथैव च ।
राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्त्तिः”—इति ॥
बृहूपराशरोऽपि,—

“राजां तु सूतकं नास्ति ब्रतिनां न च सन्तिणाम् ।
दीक्षितानां च सर्वेषां च स्यु चेच्छति पार्थिवः ॥
तपोदानप्रवृत्तेषु नाशौचं सूतसूतके”—इति ।

सत्यन्तरमपि,—

“नियमन्वप्रदस्यापि कृच्छ्रचान्द्रायणादिषु ।
प्रवृत्ते कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥
गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचित् ।
निमन्तितेषु विप्रेषु प्रारम्भे आद्वकर्मणि ॥
निमन्तितस्य विप्रस्य स्वाध्यायनिरतस्य च ।
देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाशौचं विद्यते क्वचित् ॥
प्रायश्चित्तप्रवृत्तानां दावब्रह्मविदां तथा”—इति ।

मनुरपि,—

“न राजामघदोषोऽस्ति ब्रतिनां न च सन्तिणाम् ।
ऐन्द्रं स्यानसुपासीना ब्रह्मभृता हि ते मदा ॥
राजोमाहात्मिके स्याने सद्यःशौचं विधीयते ।
प्रजानां परिरक्षार्थमासनं तत्र कारणम्”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“कृत्विजां दीक्षितानां च यज्ञीयं कर्म कुर्वताम् ।
सन्ति-ब्रति-ब्रह्मचारि-दाव-ब्रह्मविदां तथा ॥

दाने विवाहे यज्ञे च संयामे देशविस्त्रवे ।
आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते”—इति ॥
हारीतोऽपि,—

“संयामस्य राजन्यो वैश्यो मध्ये गवां स्थितः ।
सत्री च ब्राह्मणो नित्यं ब्रह्मचारी च वै शुचिः”—इति ॥

पैठीनसिरपि,—

“विवाहयज्ञदुर्गेषु याचायां तीर्थकर्मणि ।
न तत्र सूतकं तदत् कर्म यज्ञादि कारयेत्”—इति ॥

ब्रह्मपुराणोऽपि,—

“अथ देवप्रतिष्ठायां गणयागादिकर्मणि ।
आद्वादौ पितृयज्ञे च कन्यादाने च नो भवेत्”—इति ॥

अङ्गिराअपि,—

“जनने भरणे चैव चिष्वाशौचं न विद्यते ।
यज्ञे विवाहकाले च देवयागे तथैव च”—इति ॥

अत्र विवाहादौ सद्यःशौचसुपकान्तविवाहादिविषयम् । अत्र
नृपादीनामसाधारणकृत्यव्यतिरिक्तविषयेष्वाशौचमस्येव । तथाच ब्राह्मे
पुराणे,—

“राज्यनाशस्तु येन स्यादिना राजा स्वमण्डले ।
प्रयास्यतस्य संयामे होमे प्रास्यानिके सति ॥
मन्त्रादितर्पणैर्बाऽपि प्रजानां शान्तिकर्मणि ।
गोमङ्गलादौ वैश्यानां कृषिकालात्ययेष्वपि ॥
आशौचं न भवेष्वोके सर्वत्रान्यत्र विद्यते”—इति ।

किञ्च,

प्रसवे गृहमेधी तु न कुर्यात् सङ्करं यदि ॥२३॥
दशाहाच्छुद्धते माता त्ववगाह्य पिता शुचिः । इति ॥

प्रसवे जनने गृहमेधी गृहस्थः पिता सूतिकया सह यदि
संसर्गं न कुर्यात्, तदा स्त्रानेन शुद्धोभवति, माता तु दशाहेन शुद्धा
भवतीत्यर्थः ।

नन्वेवं तर्हि पितुः कर्मानधिकारलक्षणमाशौचं न स्यादि-
त्यतआह,—

सर्वेषां शावमाशौचं मातापित्रोस्तु सूतकम् ॥२४॥
सूतकं मातुरेव स्यात् उपस्थृश्य पिता शुचिः । इति ॥

यथा सपिण्डानां कर्मानधिकारलक्षणमाशौचं सम्पूर्णं, तदत्पितु-
रपि । मातापित्रोस्तु सूतकमस्यूश्यलक्षणमाशौचं, तत्रापि दशाहमस्यू-
श्यलं मातुरेव पितुस्तु स्त्रानपर्यन्तमेवेत्यर्थः । तथा च पैठीनसिः,—

“जनौ सपिण्डाः शुचयो मातापित्रोस्तु सूतकम् ।

सूतकं मातुरेव स्यादुपस्थृश्य पिता शुचिः”—इति ॥

अयमर्थः । जनने मातापित्र्यतिरिक्ताः सर्वे सपिण्डाः स्युश्वाः,
मातापित्रोस्तु नास्ति स्यूश्यलं, तत्रापि पिता स्त्रानेन स्यूश्योभवति,
दशाहन्त्वस्यूश्यलं मातुरेव । तथा च वसिष्ठः,—

“नाशौचं विद्यते पुंसः संसर्गं चेत्वा गच्छति ।

रजस्वाचाशुचिं ज्ञेयं तत्र पुंसि न विद्यते”—इति ॥

सम्बर्त्तोऽपि,—

“जाते पुत्रे पितुः स्त्रानं सचेलन्तु विधीयते ।
माता शुद्धोदशाहेन स्त्रानान्तु स्यर्शनं पितुः”—इति ॥

दृहस्यतिरिपि,—

“शावाशौचं तु सर्वेषां सूतकं मातुरेव च ।
स्त्रानं प्रकुर्यात्तु पिता ज्ञातयो न सचेलिनः”—इति ॥

गोतमोऽपि,—

“मातापित्रोस्तु सूतकमुपस्थृश्य पिता शुचिः”—इति ।
आदिपुराणेऽपि,—

“सूतकी* तु सुखं दृष्टा जातस्य जनकस्तः ।
कृत्वा सचेलं स्त्रानन्तु शुद्धो भवति तत्क्षणात्”—इति ॥

सूतिकया सह संसर्गकरणे तत्रिमित्तमस्यूश्यलं दशाहमस्तीत्याह,
यदि पत्न्यां प्रसूतायां सम्पर्कं कुरुते दिजः ॥२५॥

सूतकन्तु भवेत्तस्य यदि विग्रः षड्ङ्गवित् । इति ॥

सूतिकया पत्न्या सह पतिः संसर्गं यदि कुर्यात्तदा विद्याकर्मयुक्तस्य
विप्रस्यायस्यूश्यलक्षणं सूतकं भवेत्, किमुतान्यस्येत्यर्थः । तथा च
सुमन्तुः । “मातुरेव सूतकं तां स्यूश्नतश्च नेतरेषाम्”—इति । सूतिकां
स्यूश्नतोजनकस्यास्यूश्यलक्षणं सूतकं भवति, नान्येषामित्यर्थः ।

ननु जनननिमित्तमेवास्यूश्यलं भर्तुः स्त्रानननरमपि किं न
स्त्रादत आह,—

सम्पर्काज्ञायते दोषो नान्यो दोषोऽस्ति वै दिजे ॥२६॥

* सूतके इति, सु० पुस्तके पाठः ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सम्यकं वर्जयेद्गुधः । इति ॥

खानानन्तरं भर्तुः संसर्गनिमित्तकएव दोषोऽस्यूश्लापादको जायते, न जनननिमित्तको दोषोऽस्ति, तस्मादिद्वान् सम्यकं सह शयनासनभोजनादिकं वर्जयेदित्यर्थः । तथा च वृहस्पतिः,—

“यस्ते: सहासपिण्डोऽपि प्रकुर्याच्छयनाशनम् ।

बान्धवो वा परोवापि स दशाहेन शुद्धति”—इति ॥

विष्णुरपि । “ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सङ्कदेवान्नमश्चीयान्तस्य तावदाशौचं यावत्तेषामाशौचव्यपगमः”—इति । अत्रिरपि,—

“सम्यक्काञ्जायते दोषः पारक्ये मृतजन्मनि ।

तद्वर्जनात्पितुरपि सद्यःशौचं विधीयते”—इति ॥

प्रारब्धे यज्ञादौ कर्तुः शुद्धिरुक्ता, ददानीं कल्पितद्रव्यस्थापि शुद्धिरस्तीत्याह,

विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके ॥२७॥

पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्टति । इति ॥

अत्र विवाहयहाणं पूर्वप्रवृत्तचौडेऽपनयनादिसंखारकर्मोपलक्षणार्थम् । उत्सवोदेवतोत्सवः, तेन च देवप्रतिष्ठादिकसुपलक्ष्यते । यज्ञो ज्योतिष्ठोमादिः । तेषु प्रारब्धेषु अन्तरा मध्ये यदि मृतसूतके मरणजनने स्थाता, तदा पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं देवतायै ब्राह्मणेभ्यो दीयमानं न दुष्टतीत्यर्थः । तथा च क्रतुः,—

“पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्टति”—इति ।

पक्षे तु विशेषः सूत्यन्तरे दर्शितः,—

“विवाहोत्सवयज्ञादिव्यन्तरा मृतसूतके ।

शृतमन्त्रं* परैर्देवं दाहृन् भोक्तृंश्च न सृष्टेत्”—इति ॥

कृतान्नमसूतकिभिर्देवं, सूतकी तु दाहृन् भोक्तृंश्च न सृष्टे-
दित्यर्थः । यत्तु सूत्यन्तरम्,—

“द्रव्याणि खामिसंबन्धादघानि लशुचीनि च ।

खामिशुध्यैव शुद्धन्ति वारिणा प्रोचितान्यपि”—इति ॥

तदसङ्कल्पितद्रव्यविषयम् । कानिचिदसङ्कल्पितान्यपि द्रव्याणि स-
र्वदा शुद्धानि । तथा च मरीचिः,—

“लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च ।

शाककाष्ठटणेष्वप्सु दधिसर्पिःपयःसु च ॥

तैलौषधजिने चैव पकापके खयं यहः ।

पणेषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके”—इति ॥

अनेकाशौचनिमित्तसन्निपाते प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावत्तौ तां
निवारयति,

अन्तरा तु दशाहस्य पुनर्मरणजन्मनी ॥२८॥

तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्दशम् । इति ॥

यदा दशाहाशौचकालमध्ये तत्तुत्यस्य ततोऽत्यस्य वाऽशौचस्य
निमित्ते जननमरणे स्थातां, तदा पूर्वप्रवृत्तं तदाशौचं यावदनिर्दशम-
निर्गतदशाहं स्थात् विप्रस्तावदेवाशुचिर्भवति न पुनर्मथोत्पन्नमरणादि-
निमित्तकदशाहाशौचवानित्यर्थः । तथा च मतुः,—

* शेषमन्त्रं,—इति पाठान्तरम् ।

“अन्तर्गाहे स्थातास्तेत् पुनर्मरणजग्नी ।
तावत्यादशुचिर्विप्रो यावत्त्यादनिर्देशम्”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अन्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुध्यति”—इति ।

विष्णुरपि । “जननाशौचमधे यद्यपरं जननं स्थान्तच पूर्वाशौच-
यपगमे शुद्धिः मरणाशौचमधे ज्ञातिमरणेऽयेवम्”—इति । अपि-
श्वद्वाच्चनेऽपि मरणाशौचकालेनैव शुद्धिरित्यर्थः । यदा जनननि-
मित्तदशाहाशौचमधे मरणमापतति, तदा मरणादारभ्य इग्नाहं
कार्यम् । तथा चाङ्गिराः,—

“सूतके मृतकं चेत्यान्मृतके लथ सूतकम् ।
तत्राधिक्षय मृतकं शौचं कुर्यान्न सूतकम्”—इति ॥

षट्चिंश्चत्तेऽपि,—

“शावाशौचे समुत्पन्ने सूतकन्तु यदा भवेत् ।
शावेन शुध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधनी”—इति ॥

चतुर्विंश्चत्तिमतेऽपि,—

“मृतजातकयोर्यागे या शुद्धिः सा तु कर्त्तते ।
मृतेन शुद्धते जातं न मृतं जातकेन तु”—इति ।
अत्याशौचमधे दीर्घकालाशौचप्राप्तौ न पूर्वेण शुद्धिः । तदुक-
सुश्रनया,—

“स्वत्याशौचस्य मधे तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि ।
न पूर्वेण विशुद्धिः स्थात् स्वकालेनैव शुध्यति”—इति ॥

यत्तेनापि,—

“अघवृद्धिमदाशौचं पश्चिमेन समापयेत् ।
यथा चिराचे प्रक्रान्ते दशाहं प्रविशेद्यदि ॥
आशौचं पुनरागच्छेत् तत्समाप्य विशुध्यति”—इति ।
प्रथमप्रवृत्ताशौचकालापेच्या दीर्घकालानुवर्त्तनेन विशुद्धाघवदा-
शौचं यदि मधे समुत्पद्यते, तदा पश्चिमेन स्वकालेनैव समापये-
दित्यर्थः । शङ्खोऽपि,—

“समानाशौचसम्याते प्रथमेन समापयेत् ।
असमानं द्वितीयेन धर्मराजवचोयथा”—इति ॥

असमानं दीर्घकालाशौचमित्यर्थः । हारीतोऽपि,—

“शावान्तः शावश्रायाते पूर्वाशौचेन शुध्यति ।
गुरुणा लघु शुध्येन्तु लघुना नैव तद्गुह ॥
अधानां योगपदे तु ज्ञेया शुद्धिर्गरीयसा” ।

गुरुलघुले तु समानजातीययोः कालापेच्या, विजातीययोः
स्वरूपेणैव । तदुकं तेनैव,—

‘मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयोमरणं भवेत्”—इति ।
कच्चित्कालापेच्या लघ्वाशौचमध्यवर्त्तनो गुर्वाशौचस्य पूर्वाशौच-
कालेनापगमोऽस्ति । तदाह देवलः,—

“परतः परतोऽशुद्धिरघवद्वौ विधीयते ।
स्वाच्छेत्यस्तमादकः पूर्वेणैवाच शिष्यते”—इति ॥

वर्त्तमानाशौचमध्यवर्त्तनि जननादौ यदाऽघवृद्धिदीर्घकालमा-
शौचं, तदा परतः प्राप्तं जननादिकमारभ्याशुद्धिर्विधीयते । तद्यदि
पूर्वप्रवृत्तमाशौचं पञ्चमदिनात्परतोऽप्यनुवर्त्तते, तदा पूर्वेणैव पूर्वा-

शौचकालेनैव दशाहाशौचस्यापि शुद्धिर्विशिष्यते विधीयते । एतदुक्तं भवति । अन्तरा पतितस्याशौचस्य दीर्घकाललेऽपि यदि पूर्वप्रवृत्तमाशौचमुन्तराशौचकालादर्ढाधिककालं स्यात्, तदा पूर्वप्रवृत्ताशौचकालेनैवोन्तरस्यापि शुद्धिर्भवति । तथा । गर्भपातनिमित्त-षड्हाशौचमध्ये यदि दशाहाशौचमापतेत्, तदा षड्हाशौचशेषेणैव दशाहाशौचस्यापि निवृत्तिरिति । एवमन्यत्रापि अर्द्धाधिककालाशौचशेषेणैवाधिककालाशौचस्यापि निवृत्तिरवगन्तव्या ।

अन्तरा पतितस्याशौचस्य शेषेण शुद्धिरित्यत्र विशेषो गौतमेनोक्तः । “रात्रिशेषे द्वाभ्यां प्रभाते तिस्तुभिः”—इति । रात्रिशब्देनाहोरात्रं लक्ष्यते । रात्रिः शेषोयस्याशौचस्य, तस्मिन्विद्यमाने यदाशौचान्तरमापतेत्, तदा पूर्वाशौचकालानन्तरं द्वाभ्यां रात्रिभ्यां शुद्धिः । प्रभाते तस्यारात्रेश्वरमे यासे पुरा सूर्योदयादाशौचसन्निपाते तिस्तुभीरात्रिभिः शुद्धिर्न तु पूर्वाशौचकालशेषेणैति । तथा शङ्खलिखिताभ्यामपि । “अथ चेदन्तरा प्रमीयेत जायेत वा शिष्टेरेव दिवसैः शुद्धेदहःशेषे द्वाभ्यां प्रभाते तिस्तुभिः”—इति ।

शातातपेनापि ।

“रात्रिशेषे द्वाहाच्चुद्धिर्यामशेषे द्वाहाच्चुक्तिः”—इति ।

बौधायनेनापि । “अथ यदि दशरात्रसन्निपाते यदाद्यं दशरात्रसमाशौचमानवमाद्विवसात्”—इति । अस्यार्थः । यावत्त्रमदिवसपरिसमाप्तिस्तावत् न पूर्वाशौचकालशेषेणोन्तराशौचस्य निवृत्तिरिति । नवमशब्देनोपान्यदिवसउपलक्ष्यते । ततस्य क्वचियादीनाम-यन्त्रदिवसमाशौचसन्निपाते द्विरात्रं प्रभाते त्रिरात्रमित्यवगन्तव्यम् ।

देवलेनापि,—

“पुनः पाते दशाहात्राक् पूर्वेण सह गच्छति ।

दशमेऽक्ति पतेद्यस्य द्वाहतः स विशुद्धति ॥

प्रभाते तु त्रिरात्रेण दशरात्रेष्वयं विधिः”—इति ।

दशाहात्रागित्यत्र दशाहशब्दोऽन्यदिवसोपलक्षकः । दशरात्रेष्वितेदपि द्वादशरात्राद्युपलक्षणम् । समानाशौचयोः सन्निपाते पूर्वशेषेण शुद्धिरित्यस्य क्वचिदपवादः शङ्खेन दर्शितः,—

“मातर्यगे प्रमीतायामशुद्धौ विषयते पिता ।

पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्नातुः कुर्यान्तु पक्षिणीम्”—इति ॥

मातरि पूर्वं मृतायां यदि तन्निमित्ताशौचमध्ये पिता विषयेत, तदा न पूर्वाशौचशेषेण शुद्धिः, किं तु पित्राशौचकालेनैव शुद्धिः । तथा, पूर्वं पितरि मृते तन्निमित्ताशौचमध्ये मातरि प्रमीतायामपि न पित्राशौचकाल-शेषेण शुद्धिः, किं तु पित्राशौचं समाप्तं पक्षिणीं कुर्यादित्यर्थः ।

उक्तस्य दशाहाद्याशौचस्य विषयान्तरेऽपवादमाह,—

ब्राह्मणार्थे विपन्नानां बन्दीग्राग्रहणे तथा ॥२६॥

आहवेषु विपन्नानामेकरात्रमशौचकम् । इति॥

ब्राह्मणप्राणरक्षणार्थं हतानां, बन्दीग्रहणे गोग्यहे च सति तद्विमोक्षनार्थं हतानां, आहवेषाभिमुख्येन हतानां, ये सपिण्डाम्लेषामेकरात्रमेवाशौचं न दशरात्रादिकमित्यर्थः । यनु सद्यशौचमित्यनुवृत्तौ मनुनोक्तम्,—

“डिभाहवहतानाञ्च विद्युता पार्थिवेन च ।
गोब्राह्मणस्य चैवार्थं यस्य चेच्छति भूमिपः” इति ॥
तदसन्निधिविषयम् ।

रणहतसपिण्डानामेकाहाशौचविधिशेषतया नवभिः स्नोकैराहवे
हतं प्रशंसति । तच प्रथमं परिब्राजकदृष्टान्तेनादित्यमण्डलभेदिलं
दर्शयन्नर्थाद्रह्मलोकप्राप्तिं दर्शयति,—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ॥३०॥
परिब्राज्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखोहतः । इति ॥

योगाभ्यासेनेश्वरमुपासीनः परिब्राजकोऽर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं
गच्छन् मार्गमध्ये वायादित्यचन्द्राणां मण्डलानि क्रमेण भिन्ना तत्र
तेभ्य उत्तरतोत्तराधिकेभ्यः क्षिद्रेभ्यो निर्गत्य क्रमेण विद्युदादिलोकान्
सञ्चरन् ब्रह्मलोकं प्राप्नोति । क्षिद्रनिर्गमणं वाजसनेयित्राह्मणे श्रुतम् ।
“स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथवक्त्य खं तेन
स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते
यथा उदुम्बरस्य खं तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स चन्द्रमसमागच्छति
तस्मै स तत्र विजिहीते यथा दुन्दुभेः खं तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते”—
इति ।

तत्र चिरकालं महता प्रथासेन योगमभ्यस्ता परिब्राजकेन
तह समानगतिलं रणहतस्यायुक्तं तस्मादस्यकालप्रयासवादित्याशङ्का,
कालात्म्येऽपि धैर्यातिशयेन प्रयाससाम्यं सुचयितुमभिमुखदत्युक्तम् ।
तमेव सूचितमयं विशदौकरोति ।—

यत्र यत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवेष्टिः ॥३१॥
अक्षयान् लभते लोकान् यदि क्लीबं न भाषते । इति ॥

लोके शस्त्रधारिणमेकमपि दृष्टा महती प्राणभीतिर्जायते । युद्ध-
काले तु प्रतिसैन्यगताः सर्वेऽपि शत्रवः शस्त्रधारिणोमारणोद्यताएनं
परिवेष्टयन्ति । तदानीमुत्पद्यमानायाभीतिरियन्तैव नास्ति, तादृशीं
भीतिं सोङ्गा प्रतिभंटाभिमुख्यं गच्छतः शूरस्य धैर्यं योगिधैर्यादप्य-
धिकम् । नहि योगिनो यमनियमादिषु कचित्वाणभीतिः सम्भाविता ।
ततो यथा जागरणे बङ्गपु वत्सरेषु अनुभवनायस्य भोगस्य मुहूर्त-
मात्रवर्त्तिनि स्वप्ने साकल्यं दृश्यते, तथा चिरकालभावियोगसाम्यं रणे
धैर्यवतः किं न स्थात् । धैर्यातिशयेन साम्यमत्र विवक्षितमिति दर्शयितुं,
यदि क्लीबं न भाषते,—इत्युक्तम् । क्लीबं नपुंसकलं विकलता, तस्मूकं
भीत्याविक्षारकवाक्यं यदि न भाषेत, तदानीं योगिसाम्यादत्ययान्
ब्रह्मलोकावान्तरविशेषान् सालोक्यादीन् लभते ।

परिब्राजकदृष्टान्ते सूर्यमण्डलभेदिलं सम्भावयति,

संन्यस्तं ब्राह्मणं दृष्टा स्थानाच्चलति भास्करः ॥३२॥

एष मे मण्डलं भिन्ना परं स्थानं प्रयास्यति । इति ॥

यद्यपि मण्डलस्याचेतनरभिमुहूर्षपलानज्ञेऽपि नास्ति का-
चिदादित्यस्य वेदना, तथापि पूर्वमत्यन्तानौचपदे वर्तमानस्येदानी-
मुच्चपदप्राप्तिश्चित्तक्षेत्रहेतुर्भवति । अतएव, भिन्ना परं स्थानं प्रयास्य-
तीत्युक्तम् । एतदेवाभिप्रेत्य व्यासआह,—

“क्रियावद्विर्विकौन्तेय, देवलोकः समावृतः ।

न चैतदिष्टं देवानां भर्त्यरूपरि वर्तनम्”—इति ।

सुमुक्तुपरित्राजकदर्शनमाचेण* निष्पन्नस्य भास्करचलनस्योप-
न्यासाद्योगिनो यथोक्तफलं दृढीकृतं भवति ।

रणे चाभिमुखोहतदति दार्ढान्तिकेऽभिहितं, तच्च हतलं धैर्या-
तिशयस्योपलक्षणं, असत्यपि स्वधे परत्राणप्रवृत्तस्य धीरस्य यथोक्त-
फलसङ्गावादित्याह,—

यस्तु भग्नेषु सैन्येषु विद्रवत्सु समन्ततः ॥ ३३ ॥

परित्रातुं यदा गच्छेत् स च क्रतुफलं लभेत् । इति ॥

क्रतुरत्राश्वमेधः । ब्रह्मलोकप्राप्तिफललात् । अश्वमेधस्य च
तत्फललं वाजसनेयिशाखायां भुज्यत्राद्वाणे, “क्व चश्वमेधयाजिनो
गच्छन्ति”—इत्यादिप्रश्नप्रतिवचनयोर्विश्यष्टमवगम्यते ।

यः परित्राणार्थं प्रवृत्तस्य प्रवृत्तिमाचेण क्रतुफलमुक्तं, प्रवृत्तस्य
गाच्छेदे सति हतलाभावेऽपि फलातिशयोऽस्तीत्याह,—

यस्य क्षेदक्षर्तं गाचं शरमुज्जरयष्टिभिः ॥ ३४ ॥

देवकन्यास्तु तं वीरं हरन्ति रमयन्ति च । इति ॥

गाचं शरीरं, क्षेदक्षतं हस्तपादाद्यवयवक्षेदेनोपद्रुतम् ।

परित्राणाय प्रवृत्तस्य गाच्छेदे यत्फलं ततोऽप्यतिशयं मरणे
दर्शयति,—

देवाङ्गनासहस्राणि शूरमायोधने हतम् ॥ ३५ ॥

त्वरमाणाः प्रधावन्ति मम भर्ता ममेति च । इति ॥

यद्यपि यज्ञसङ्गादिकं युद्धमरणं चोभयमप्येकविधस्य फलस्य समानं

* सुमुक्तोः परित्राजकदर्शनमाचेण,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

साधनं, तथापि युद्धमरणस्यात्यत्यकालसाधनेन वैकल्यासम्भवा-
दुक्तमसाधनत्वमित्याह,

यं यज्ञसङ्गैस्तपसा च विप्राः
स्वर्गैषिणो वाऽत्र यथैव यान्ति ।
स्मरणेन यान्त्येव हि तत्र वीराः
प्राणान् सुयुद्धेन परित्यजन्तः ॥ ३६ ॥ इति ।

विप्रशब्देन निष्कामा विवक्षिताः । तथाच स्वर्गैषिणो वेति
विकल्प उपपद्यते । अत्र पुण्यलोकेषु यं लोकविशेषं यथैव येन
प्रकारविशेषेण देवकन्यावरणादिना युक्ताः सन्तोयान्ति । तत्र तेषु
पुण्यलोकेषु तमेव लोकविशेषनेनैव प्रकारेण युद्धहतावीराश्व यान्ति ।
क्षणेनेत्युक्तं कालस्यात्यत्वमेतेष्वतिशयः ।

ननु कालस्यात्यत्वेऽपि प्राणभीतेदुष्परिहत्वात्पूर्वोक्तं युद्धधैर्यं
दुर्जभमित्याशङ्का विचारवतः पुरुषस्य तत् सुलभमित्यभिप्रेत्य तं
विचारं दर्शयति,—

जितेन लभ्यते लक्ष्मीर्घ्वतेनापि सुराङ्गणा ।

क्षणध्वंसिनि कायेऽस्मिन् का चिन्ता मरणेरणे॥३७॥इति

जितेनेति कर्त्तरि निष्ठा । ततो जयेन लक्ष्मीलाभः, मरणेन
सुराङ्गनालाभः । यदि कायजीवनलोभालक्ष्मीदेवांगनालाभौ न
पर्यालोक्येते, तथापि लाभपरित्यागमात्रं तस्य केवलमविश्वते ।
कायस्तु सर्वथा न चिरं जीवति, तस्य कर्मप्रापितायुद्यवशवर्त्तिलेन
क्षणप्रध्वंसिस्तमावलात् ।

अत्यन्तनिषिद्धमपि रुधिरपानं यत्र निरतिशयसुकृतत्वेन परिणमते,
तत्र मुख्यलोकप्राप्तौ कोविसायदत्याह—

ललाटदेशे रुधिरं स्वच्छ
यस्याहवे तु प्रविशेच्च वक्त्रम् ।
तत् सोमपानेन किलास्य तुल्यं
संग्रामयज्ञे विधिवच्छ हृष्टम् ॥ ३८ ॥ इति ।

संग्रामयज्ञप्रतिपादके नीतिशास्त्रादौ पुरोभागे प्रहारो वीर-
लक्षणवेनोपवर्णितइति विवक्षितत्वात् विधिवहृष्टमित्युक्तम् ।

तदेवं नवमिः स्तोकैराशौचविधिस्तावकल्पेन युद्धमरणस्य प्रशंसा-
कृता । यस्माद्रणहतोऽत्यन्तपुण्यात्मा, तस्मात्तन्मृतौ परित्राजकम-
रणदबाधिकाशौचाभाव उपपद्यते । अथवा । तएते नवस्तोकाः प्रकर-
णादुल्क्ष्या राजधर्मेषु स्थापनीयाः, युद्धस्य क्षत्रियधर्मत्वात् । यथा
दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयमाणो रजस्त्वात्रतकलापः प्रकरणादुल्क्ष्य
कल्परिहारेण पुरुषार्थतयोपवर्णितस्तद्वत् ।

धर्मार्थमनाथब्राह्मणशववहनादौ प्रशंसापूर्वकं सद्यःशौचं विद-
धाति,—

अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ।
पदे पदे यज्ञफलमानुपर्वगस्त्रभन्ति ते ॥ ३९ ॥
न तेषामशुभं किञ्चित् पापं वा शुभकर्मणाम् ।
जलावगाहनात्तेषां सद्यःशौचं विधीयते ॥ ४० ॥ इति ।
अनाथं बन्धुरहितमसपिङ्गं ब्राह्मणमहृष्टार्थं ये द्विजातयोवहन्ति

स्यृशन्ति दहन्ति च, ते पदे पदे यज्ञफलानि क्रमेण प्राप्नुवन्ति, तथा
तेषामशुभादिकमपि नास्ति, तेषां स्थानादेव सद्यः शुद्धिर्विधीयते
दत्यर्थः । तथा च वृद्धपराशरः—

“प्रेतस्यर्णनसंस्कारे ब्राह्मणो नैव दुष्यति ।

वोढा चैवाग्निदाता च सद्यः स्थाला विशुष्यति”—इति ॥

यन्तु शारीरेनोक्तम् । “प्रेतस्यृशोग्रामं न प्रविशेयुरानक्त्रदर्शना-
द्रात्रौ चेदादित्यस्य”—इति । यच्च देवलेनोक्तम्,—

“अक्षिं चेदहनं कुर्यात् ऊर्जमस्तमयाद्रवेः ।

स्थाला गृहं विशेषिद्विषो रात्रौ चेदुदयाद्रवेः”—इति ॥

तत् स्तेहादिना करणीयनिर्हरणे वेदितव्यम् ।

किं तु प्राणायामोऽपि कर्त्तव्यदत्याह—

असगोच्रमबन्धुच्च प्रेतीभूतं द्विजोत्तमम् ।

वहित्वा च दहित्वा च प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ ४१ ॥ इति ॥

असगोच्रमसपिङ्गमबन्धुं बन्धुरहितं प्रेतं ब्राह्मणं ये वहन्ति दहन्ति,
तेषां प्राणायामेन शुद्धिरित्यर्थः । न केवलं स्थानप्राणायामौ, अग्नि-
स्यर्णोऽपि कर्त्तव्यः । तदुक्तमङ्गिरसा,—

“यः कश्चिन्निर्हरेत् प्रेतमसपिङ्गं कथंज्ञन ।

स्थाला सचेलं स्यृष्टाऽग्निं तस्मिन्नेवाक्षिं वै शुचिः”—इति ॥

स्तेहादिना प्रेतनिर्हरणं कूर्वतोऽसपिङ्गस्याशौचमस्ति । तथाच
मनुः—

“असपिङ्गं द्विजं प्रेतं विप्रोनिर्हत्य बन्धुवत् ।

विशुष्यति त्रिरात्रेण मातुरापांश्च बान्धवान् ॥

यद्यन्नमत्ति तेषां यः स दशाहेन शुध्यति ।

अनदन्नमकैव न च तस्मिन्नहे वसेत्”—इति ॥

यस्तु प्रेतनिर्हरणं कृत्वा तद्गृहे वसति न च तदन्नमश्चाति तस्य
त्रिरात्रमाशौचं, यस्तु तद्गृहे वसन् तदन्नमश्चाति तस्य दशरात्रं, यः
पुनः प्रेतं निर्हत्य तद्गृहवासं तदन्नञ्च परित्यजति तस्यैकाहमित्यर्थः ।
एतत्सर्वं विषयम् । असर्वं शवनिर्हारे तज्जातीयमाशौचं कार्यम् ।
तदाह गौतमः । “अपरश्चेदर्णः पूर्ववर्णमुपस्थृत्यूर्ब्बावाऽपरं तच्छ-
वोक्तमाशौचं”—इति । उपस्थर्णं निर्हरणम् । ब्राह्मणस्य शूद्रशवनिर्हारे
मासमाशौचम्, शूद्रस्य ब्राह्मणशवनिर्हारे दशाहमाशौचं भवतीत्यर्थः ।
यस्त्वर्थलोभादसर्वं शवनिर्हरणं करोति तस्य दिगुणमाशौचं भवतीति ।
तथाच व्याप्तः—

“अपरश्चेदवरं वर्णं वरोवाऽप्यवरं यदि ।

वहेच्छवं तदाशौचं वर्त्यर्थं दिगुणं भवेत्”—इति ॥

असर्वं प्रेतनिर्हारे तदुक्तमाशौचं, तत्र वेतनाश्रयणे दिगुणमाशौचं
भवतीत्यर्थः । यत्तु विष्णुपुराणे,—

“योऽसर्वं तु मूल्येन नीत्वा चैव वहेन्नरः ।

आशौचं तु भवेत्स्य प्रेतजातिसमं सदा”—इति ॥

तदापदि द्रष्टव्यम् । अर्थलोभादसर्वं शववहनादौ खजात्युक्तमा-
शौचं कार्यम् । तथाच क्रूर्म,—

“यदि निर्हरति प्रेतं प्रलोभाकान्तमानसः ।

दशाहेन द्विजः शुधेद्वादशाहेन भूमिपः ॥

अर्हमासेन वैश्यस्तु शूद्रोमासेन शुध्यति”—इति ।

यस्तु सपिण्डाएव प्रेतं निर्हरति न तस्याशौचाधिकं, प्रेतनिर्हर-
णस्य विहितबात् । तदाह देवलः,—

“विहितं तु सपिण्डानां प्रेतनिर्हरणादिकम् ।

तेषां करोति यः कश्चित् तस्याधिकं न विद्यते”—इति ॥

आधिकमाशौचाधिक्यमित्यर्थः । समानोदकप्रेतनिर्हरणे दशाहम् ।

तदाह सएव,—

“यः समानोदकं प्रेतं वहेद्वाऽथ दहेत वा ।

तस्याशौचं दशाहं तु धर्मज्ञासुनयो विदुः”—इति ॥

ब्रह्मचारिणः प्रेतवहनकरणे ब्रतलोपः । तदाह देवलः,—

“ब्रह्मचारी न कुर्वति शवदाहादिकाः* क्रियाः ।

यदि कुर्याच्चरेत्कृतं पुनः संखारमेव च”—इति ॥

पित्रादिशववहने तु न दोषः । तथाच मनुदेवलौ,—

“आचार्यं स्वसुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् ।

निर्हत्य तु ब्रती प्रेतान् न ब्रतेन वियुज्यते”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि । “ब्रह्मचारिणः शवकर्मणा ब्रतनिर्दत्तिरन्यत्र माता-

पित्रोर्गुरोर्वा”—इति । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“आचार्यपित्राध्यायं निर्हत्याऽपि ब्रती ब्रती ।

स तदन्नञ्च नाश्रीयान् च तैः सह संवसेत्”—इति ॥

* प्रेतवाहादिकाः,—इति सु० ।

+ शकटामञ्च,—इति सो० दि० ।

ब्रती ब्रह्मचारी विप्रादीनां निर्हरणादिकं कला यद्याशौचिभिः
सह वासं तदन्त्रम् परित्यजति, तदा ब्रती ब्रतचर्यान् वियुज्यते
इत्यर्थः। ब्रह्मपुराणेऽपि,—

“आचार्यं वाऽप्युपाधायं गुरुं वा पितरं तथा।

मातरं वा स्वयं दग्ध्वा ब्रतस्यस्त्वं भोजनम्॥

कला पतति वै तस्मात् प्रेतान्नं न तु भक्षयेत्।

अन्यत्र भोजनं कुर्यान् च तैः सह संवसेत्॥

एकाहमशुचिर्भूत्वा द्वितीयेऽहनि शुध्यति”—इति।

ब्राह्मणश्ववहनादौ शूद्रं न नियोजयेत्। तदाह मनः,—

“न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण हारयेत्।

अखर्ग्या ह्याङ्गतिः सा स्याच्छूद्रमस्यर्गदूषिता”—इति॥

अत्र स्वेषु तिष्ठत्स्वित्यविवक्षितं, अखर्ग्यवदोषश्ववणात्। विष्णु-
रपि। “मृतं दिजं न शूद्रेण निर्हारयेत् शूद्रं द्विजेन”—इति।
यमोऽपि,—

“न शूद्रो यजमानं वै प्रेतीभूतं समुद्देष्ट।

यस्यानयति शूद्रोऽग्निं वृणं काष्ठं हवींषि च॥

प्रेतवं हि सदा तस्य स चाधर्मेण लिप्यते”—इति।

ब्राह्मणादिश्वनिर्हारे दिङ्नियमोदर्शितोमनुना,—

“दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरदारेण निर्हरेत्।

पश्चिमोत्तरपूर्वैसु यथायोगं द्विजन्मनः”—इति॥

हारीतोऽपि। “न यामाभिसुखं प्रेतं हरेयुः”—इति।

अनुगमनाशौचमाह,—

अनुगम्येच्छ्या प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा।

स्त्रात्वा सचेलं स्पृष्टाऽग्निं दृतं प्राश्य विशुध्यति। इति॥

ज्ञातिं सपिण्डव्यतिरिक्तं बन्धुं, सपिण्डानुगमनस्य विहिततात्।

अज्ञातिमबन्धुं वा समानोत्कृष्टजानिप्रेतं कामनयाऽनुगम्य सचेलं
स्त्रात्वाऽग्निं स्पृष्टा दृतभुक् शुध्यति इत्यर्थः। तथाच याज्ञबल्क्यः—

“अनुगम्याभ्युषि स्त्रात्वा स्पृष्टाऽग्निं दृतभुक् शुचिः”—इति॥

कूर्मोऽपि,—

“प्रेतीभूतं दिजं विप्रो योऽनुगच्छेत् कामतः।

स्त्रात्वा सचेलं स्पृष्टाऽग्निं दृतं प्राश्य विशुध्यति”—इति॥

अत्र च विशेषः कश्यपेनोक्तः—

“अनुगम्य शवं बुधा स्त्रात्वा स्पृष्टा ज्ञताशनम्।

सर्पिः प्राश्य पुनः स्त्रात्वा प्राणायामैर्विशुध्यति”—इति॥

न च दृतप्राशनस्य भोजनकार्यं विधानाङ्गोजननिवृत्तिरिति
वाच्यम्। तस्य प्रायश्चित्तलेन विधानात्। प्राणायामैरिति बज्जवचनस्य
कपिच्छलन्यायेन त्रिले पर्यवसानात्, त्रिभिः प्राणायामैः शुध्यति,—
इत्यर्थः।

निकृष्टजात्यनुगमनाशौचमाह,—

स्त्रियं मृतमज्ञानाद् ब्राह्मणोयोऽनुगच्छति।

एकाहमशुचिर्भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति॥

शवच्च वैश्यमज्ञानाङ्गोयोऽनुगच्छति।

छत्वाऽशौचं द्विरात्च व्राणायामान् षडाचरेत्॥

प्रेतीभूतन्तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
अनुगच्छेनीयमानं चिराचमशुचिर्भवेत् ॥
चिराचे तु ततः पूर्णे नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।
प्राणायामशतं कृत्वा दृतं प्राश्य विशुध्यति । इति ॥

यो ब्राह्मणः अज्ञानाशौख्यात् चत्रियं प्रेतमनुगच्छति, स एकाह-
माशौचं कृत्वा पञ्चगवेन शुध्यति । ब्राह्मणो वैश्यश्वानुगमनं कृत्वा
द्विराचाशौचानन्तरं षड्भिः प्राणायामैः शुध्यति । शूद्रश्वानुगमनं
कृत्वा चिराचमाशौचं समाप्त महानद्यां खात्वा शतं प्राणायामान् कृत्वा
दृतप्राशनेन शुध्यति । उपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया चत्रियादिश्वानु-
गमनेऽपि सचेलस्त्रानाग्निस्त्वर्षदृतप्राशनान्यनुसन्धेयानि । एव च सति
चत्रियस्य वैश्यश्वानुगमने एकाहं शूद्रश्वानुगमने द्विहं, वैश्यस्य
शूद्रश्वानुगमने एकाहमाशौचमित्यूहनीयम् । तथाच कृम्म,—

“एकाहात् चत्रिये शुद्धिवैश्ये स्यात्वा द्विहेन तु ।

शूद्रे दिनचयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः”—इति ॥

द्विजानां शूद्रश्वानुगमननिषेधे कदा तैः शूद्रा अनुसर्त्या-
इत्यतआह—

विनिर्वर्त्य यदा शूद्रा उदकान्तमुपस्थिताः ।
द्विजैस्तदाऽनुगन्तव्या एष धर्मः सनातनः । इति ॥

उदकशब्देनोदकक्रियोचते । तस्या अन्तः समाप्तिः । तां निर्वर्त्य
आशौचं परिसमाप्त यदा स्थिताः, तदा द्विजैरगन्तुतव्याः अनु-
सर्त्याः—इति ।

एवं, ब्राह्मणस्यातुरचत्रियवैश्यानुसरणं चत्रियस्यायातुरवैश्यानु-
सरणमाशौचानन्तरमेवेत्यूहनीयम् । आशौचमध्ये आतुरव्यज्ञने लाशौच-
मस्ति । तत्र ब्राह्मणमरणविषयातुरव्यज्ञने पारस्करः—

“अस्मिसञ्चयनादर्वाग्रुदिला स्त्रानमाचरेत् ।

अनर्द्धशाहे विप्रस्य ऊर्ध्वमाचमनं स्त्रतम्—इति ॥

विप्रस्य मृतस्य दशाहाभ्यन्तरेऽस्मिसञ्चयनादर्वाग्राह्मणः चत्रि-
यादिर्वाऽतुरव्यज्ञनं कृत्वा स्त्रानमाचरेत् । ततो ऊर्ध्वमाचमनमाचरे-
दिति । चत्रियमरणविषयातुरव्यज्ञने चत्रियादीनां, वैश्यमरणवि-
षयातुरव्यज्ञने वैश्यशूद्रयोश्च प्रागस्मिसञ्चयनात् सचेलं स्त्रानं, ततो ऊर्ध्वं
स्त्रानमाचमनेव । तस्मिं ब्रह्मपुराणेऽभिहितम्,—

“मृतस्य यावदस्यीनि ब्राह्मणस्याहतानि तु ।

तावद्योऽबान्धवस्त्रं रौति तद्वान्धवैः सह ॥

तस्य स्त्रानाङ्गवेच्छुद्धिस्तस्त्राचमनं स्त्रतम् ।

सचेलं स्त्रानमन्येषां अकृते तस्मिसञ्चये ॥

कृते तु केवलं स्त्रानं चत्रियिशूद्रजन्मनाम्”—इति ।

ब्राह्मणस्य चत्रियवैश्यमरणविषयातुरव्यज्ञने अस्मिसञ्चयनादर्वागे-
काहमाशौचं सचेलं स्त्रानश्च, ततो ऊर्ध्वं सचेलं स्त्रानमाचमनं । तथाच
ब्रह्मपुराणम्,—

“अस्मिसञ्चयने विप्रो रौति चेत् चत्रवैश्ययोः ।

तदा स्त्रातः सचेलस्तु द्वितीयेऽहनि शुद्धति ॥

कृते तु सञ्चये विप्रः स्त्रानेनैव शुचिर्भवेत्”—इति ।

चत्रियस्य वैश्यमरणविषयातुरव्यज्ञने विशेषाश्रवणेऽपि ब्राह्मणस्य

समनन्तरक्षत्रियमरणविषयातुरव्यञ्जने यदाशौचं विवक्षितं तदेवाचेति
न्यायतोऽत्रावगम्यते । शूद्रमरणविषयातुरव्यञ्जनेऽस्थिसञ्चयनात् प्राक्
ब्राह्मणस्य त्रिरात्रमाशौचं, क्षत्रियवैश्योर्द्दिराचं, ततजड्बं द्विजाती-
नामेकरात्रमेव । शूद्रस्यर्थं विनाऽतुरव्यञ्जनेऽस्थिसञ्चयनादर्वागेकरात्र-
माशौचं, ततजड्बं सज्योतिराशौचमिति । तथाच पारस्करः—

“अस्थिसञ्चयनादर्वाग्यदि विप्रोऽश्रु पातयेत् ।

मृते शूद्रे गृहं गत्वा त्रिरात्रेण विशुद्धति ॥

अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वं मासं यावद्विजातयः ।

अहोरात्रेण गृह्यन्ति वाससः क्षालनेन च ॥

सजातेर्दिवसेनैव द्वाहात् क्षत्रियवैश्ययोः ।

स्यर्थं विनाऽनुगमने शूद्रोनकेन गृह्यति”—इति ॥

अत्राश्रुपात आतुरव्यञ्जनमात्रोपलक्षणार्थः । सजाते: शूद्रस्यास्थि-
सञ्चयनादर्वाक् स्यर्थं विनाऽनुगमने आतुरव्यञ्जने दिवसेनाहोरात्रेण
शुद्धिः, ततजड्बं नकेन रात्रौ चेद्रात्राऽहनि चेदक्षा शुद्धिरिति ।
एव श्वनिर्हरणानुगमनसहातुरव्यञ्जनादिनिमित्तमाशौचमसपिङ्डा-
नां, सपिङ्डानान्तु विहितलात् नास्ति । तथाच हारीतः,—

“विहितं हि सपिङ्डस्य प्रेतनिर्हरणादिकम् ।

दोषः स्थानसपिङ्डस्य तच्चानाथक्रियां विना”—इति ॥

प्रेतनिर्हरणादिकमित्यत्रादिशब्देन दाहोदकदानादिकमुच्यते ।
अनुगमादिविधिर्याज्ञवल्क्येन दर्शितः,—

“आ भग्नानादनुब्रज्य इतरो ज्ञातिभिर्भृतः ।

यमसूक्तं तथा गायां जपद्विलोकिकाग्निना ॥

सद्यःशौचात्पेतश्चेदाहिताग्निर्यथार्थवत्”—इति ।

जनद्विवर्षादितरः सम्पूर्णद्विवर्षामृतोज्ञातिभिः सपिङ्डैः भग्नान-
भूमिं यावदनुगत्यः । तथा, यमसूक्तं परेयुवांसमिति षोडशर्च
तथा यमदैवत्यां गायाच्च जपद्विलोकिकाग्निना स दग्धव्यः । उपेत-
उपनीतश्चेन्मतः, तदा आहिताग्निसंस्कारप्रकारेणार्थवत् प्रयोजनवद्यथा
भवति तथा दग्धव्यः । अयमभिप्रायः । येषां भृशोधनप्रोक्षणादी-
नामाहिताग्निविहितसंस्काराणां करणमर्थवत्, द्वारकार्यरूपं प्रयोजन-
मस्ति, तान्यनुष्टेयानि । यानि तु लुप्तार्थानि पात्रप्रयोजनादीनि
तान्यनुष्टेयानि । यथा कृष्णलेष्वतिदेशप्राप्नेष्ववघातप्रोक्षणादिषु द्वार-
लोपादवघातादीनामननुष्टानं प्रोक्षणादीनान्वनुष्टानमिति । अत्र
लौकिकाग्नियहणं जातारणेरभावे, तस्मद्वावे तु तस्मिन्मध्यितोऽग्नि-
र्याह्यः न तु लौकिकाग्निः तस्याग्निसम्पाद्यकार्यमात्रार्थलेनोत्पत्तेः ।
लौकिकाग्निश्चण्डालाम्बादिव्यतिरिक्तोग्नाह्यः, तेषां निषिद्धलात् ।
तथाच देवलः,—

“चण्डालाग्निरमेधाग्निः सूतकाग्निश्च कर्हिचित् ।

पतिताग्निश्चिताग्निश्च न शिष्टयहणोचिताः”—इति ॥

आहिताग्निसु श्रौताग्निना दग्धव्यः, अनाहिताग्निर्गृह्णाग्निना,
इतरो लौकिकेन । तदाह वृद्धयाज्ञवल्क्यः,—

“आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धव्यस्त्वभिरग्निभिः ।

अनाहिताग्निरेकेन लौकिकेनेतरोजनः”—इति ॥

एकेन गृह्णाग्निना दाहश्च स्वपनाद्यनन्तरं कर्तव्यः । तथाच
कात्यायनः,—

“दुर्वलं स्वापयिला च शुद्धचेताभिसंवृतम् ।
दक्षिणासिरसमूमौ वर्हिश्वत्यां निवेशयेत् ॥
षटेनाभ्यक्तमासुत्य सवस्त्रच्छोपवीतिनम् ।
चन्दनोक्तिसर्वाङ्गं सुमनोभिर्विभृषयेत् ॥
हिरण्यशक्तान्यस्य चिन्मा क्षिद्रेषु सप्तसु ।
सुखे वस्त्रं निधायैनं निर्हरेयुः सुतादयः ॥
आमपात्रेऽन्नमादाय प्रेतमग्निपुरःसरम् ।
एकोऽनुगच्छन् तस्यार्द्धमर्द्धपथ्युत्क्षेत्रुवि ॥
अर्द्धमादहनं प्राप्तमासीनोदक्षिणासुखः ।
सवच्छान्वाय शनकैः सतिलं पिण्डदानवत्”—इति ॥

पिण्डदानविधिना आदहनं शमशानपर्यन्तमानीतमन्नं प्रचिपेदित्यर्थः । दाहानन्तरं चितिमनवेच्चमाणाज्ञातयो जलसमीपं गला स्खालोदकं सकृत् चिर्वा दद्युः । तथाच कात्यायनः—

“अथानवेच्चसेत्यापः सर्वएव शवस्तुपः ।
स्खाला सचेलमाचम्य दद्युरस्त्रोदकं स्खले ॥
गोचनामपदान्ते च तर्पयामीत्यनन्तरम् ।
दक्षिणायान् कुशान् कृता सतिलनु पृथक् सकृत्”—इति ॥

पैठीनसिरपि । “प्रेतं मनसा धायन् दक्षिणाभिसुखस्त्रीनुदका-
ज्जलीन्नियेत्”—इति । एतच्चायुग्मतिथिषु कार्यं, “प्रथमवृत्तीय-
पञ्चमसप्तमनवसेष्टुदकक्रिया”—इति गौतमस्मरणात् । प्रेतोपकार-
विशेषापेच्चया तु यावन्त्याशौचदिनानि तावदुदकदानावत्तिः कार्या ।
तथाच प्रचेताः—

“दिने दिनेऽज्जलीन् पूर्णान् प्रदद्यात् प्रेतकारणात् ।
तावद्वृद्धिश्च कर्तव्या यावत्पिण्डः समाप्तेते”—इति ।
यावद्विषमः पिण्डः समाप्तेते, तावदज्जलिवृद्धिः कार्येत्यर्थः ।
अत्रापरोविशेषस्तेनैवोक्तः—

“नदीकूलं ततो गला शौचं कृता यथार्थवत् ।
वस्त्रं संशोधयेदादौ ततः स्खानं समाचरेत् ॥
सचेलस्तु ततः स्खाला शुचिः प्रयतमानमः ।
पाषाणं तत आदाय विप्रे दद्यात् दशाज्जलीन् ॥
द्वादश चत्रिये दद्यादैश्च पञ्चदश स्तृताः ।
त्रिंशच्छूद्राय दातयास्तुतः सम्प्रविशेषजृहम् ॥
ततः स्खानं पुनः कार्यं गृहशौचच्छ कारयेत्”—इति ॥
आज्ञातिभिरपि क्वचित् उदकदानं कर्तव्यम् । तदाह याज्ञ-
बल्क्यः—

“एवं मातामहाचार्यप्रेतानासुदकक्रिया ।
कामोदकं सखिप्रत्तास्खस्त्रीयश्वशुर्लिंजाम्”—इति ॥
प्रत्ता परिणीता दुहितभगिन्यादिः । स्खस्त्रीयोभागिनेयः । अत्र
प्रेतानां मातामहादीनां सपिण्डवदुदकदानं नित्यं कार्यं, सख्यादीनां
तु कामतः न नित्यतया, अकरणे प्रत्यवायाभावादिति ।
उदकदानानन्तरं पिण्डदानमपि कर्तव्यम् । तथाच विष्णुः । “प्रेतस्यो-
दकनिर्वपणं कृता एकच्छ पिण्डं कुशेषु दद्युः”—इति । पिण्डोदकदानञ्च
यावदाशौचं कार्यम् । तदाह सएव । “यावदाशौचं तावप्रेतस्योदकं पिण्डञ्च
दद्युः”—इति । वर्णानुकमेण पिण्डमस्त्रानियमः पारस्करेणोक्तः—

“ब्राह्मणे दश पिण्डाः स्युः चत्रिये द्वादश सूताः ।
वैश्ये पञ्चदश प्रोक्ताः शूद्रे चिंशत्कीर्तिः”—इति ॥
आशौचह्रासे यावदाशौचमिति विष्णुवचनात् पिण्डसङ्कोचप्राप्तौ
शातातपः,—

“आशौचस्य च ह्रासेऽपि पिण्डान् दद्यात् दशैव तु”—इति ।
चिराचाशौचपक्षे दशपिण्डदानप्रकारः पारस्करेण दर्शितः,—
“प्रथमे दिवसे देयास्तयः पिण्डाः समाहितैः ।
द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसञ्चयनं तथा ॥
त्रिंसु दद्यात् छतीयेऽक्षिवस्त्वादीन् चालयेत् तथा”—इति ॥
उदकदानविष्णुपिण्डदानं न सर्वैः कर्तव्यमपि तु पुच्छैव, तदभावे
सञ्चिहितेन सपिण्डेन, तदभावे मात्रसपिण्डादिना । तदाह गौतमः ।
“पुच्छाभावे सपिण्डाः मात्रसपिण्डाः शिव्याश्च दद्युः तदभावे च्छिंगा-
चार्यैः”—इति । पुच्छेष्वपि ज्येष्ठएव पिण्डं दद्यात् । तथाच मरीचिः,—
“सर्वैरनुमतिं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्क्रतम् ।
द्रव्येण वाऽविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत्”—इति ॥

यदा पुच्छासन्निधानादिनाऽन्यः पिण्डदानं करोति, तदा दशाह-
मध्ये पुच्छसन्निधेऽपि सएव दशाहं पिण्डं दद्यात् । तदुक्तं गृह्ण-
परिशिष्टे,—

“असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।
प्रथमेऽहनि यः कुर्यात् स दशाहं समापयेत्”—इति ॥
यथा दशाहं पिण्डदाने कर्त्तव्यमिति, तथा द्रव्यनियमोऽपि ।
तदाह शुनःपुच्छः,—

“शालिना शकुभिर्वाऽपि शाकैर्वाऽप्यथ निर्वपेत् ।
प्रथमेऽहनि यद्वयं तदेव स्यादशाहिकम्”—इति ॥
यदा तु दशाहमध्ये दर्शपातस्तदा दर्शएवोत्तरं तत्त्वं पिण्डोदक-
दानरूपं समापयेत् । तदाह च्छिंगृह्णः,—

“आशौचमन्तरा दर्शी यदि स्यात्सर्वर्णिनः ।
समाप्तिं प्रेततत्त्वस्य कुर्युरित्याह गौतमः”—इति ॥
भविष्यपुराणेऽपि,—

“प्रवृत्ताशौचतत्त्वस्तु यदि दर्शं प्रपद्यते ।
समाप्त चोदकं पिण्डं स्वानमाचं समाचरेत्”—इति ॥
पैठीनसिरपि,—

“आद्येन्द्रावेव कर्तव्या प्रेतपिण्डोदकक्रिया ।
द्विरैन्द्रवे तु कुर्वाणो पुनः शावं समश्रुते”—इति ॥
मातापिण्डविषये तु विशेषो गालवेनोक्तः,—
“पित्रोराशौचमध्ये तु यदि दर्शः समापतेत् ।
तावदेवोत्तरं तत्त्वं पर्यवस्थेत् अहात् परम्”—इति ॥
पित्रोराशौचमध्ये तु चिराचात्यरं यदि दर्शः समापतेत्, तदै-
वोत्तरं तत्त्वं दर्शे समापयेत्, नार्वागदर्शपाते । यत्तु शोकगौत-
मेनोक्तम्,—

“अन्तर्दशाहे दर्शे तु तत्र सर्वं समापयेत् ।
पित्रोमु यावदाशौचं दद्यात् पिण्डान् जलाञ्जलीन्”—इति ॥
तत् चिराचादर्वागदर्शपाते वेदितव्यं, अहात्परमिति गालवेन
विशेषितत्वात् । पिण्डोदकदानानन्तरं बाध्यवैरातुराश्वासनं कार्यम् ।

तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“कृतोदकान्समुन्तीर्णात्मुदुशाद्वलसंस्थितान् ।
स्वातानपवदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः”—इति ।

इतिहासस्तु तेनैव दर्शितः,—

“मानुषे कदलीस्तम्भे निःसारे सारमार्गणम् ।
करोति यः स समूढो जलबुद्धुदसन्निभे ।
पञ्चधा संभृतः कायो यदि पञ्चलमागतः ॥
कर्मभिः स्वशरीरोत्यैस्तत्र का परिदेवना ।
गन्त्री वसुमती नाशसुदधिर्द्वैवतानि च ॥
फेनप्रख्यः कथं नाम मर्त्यलोको न यास्यति”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“एवं कृतोदकान् सम्यक् सर्वान् शाद्वलसंस्थितान् ।
आसुतान् पुनराचान्तान्वदेयुस्तेऽनुयायिनः ।
मा शोकं कुरुतानित्ये सर्वस्मिन् प्राणधर्मिणि ॥
धर्मं कुरुत यत्रेन यो वः सह करिष्यति”—इति ।

शोके दोषोऽपि याज्ञवल्क्येन दर्शितः,—

“स्त्रेशाश्रु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतोभुड़क्ते यतोऽवशः ।
अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः प्रयत्नतः”—इति ॥

आतुराश्वासनानन्तरकृत्यं याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“इति सच्चिन्द्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः ।
विदश्य निम्बपत्राणि नियताद्वारवेश्मनः ॥
आचम्यान्यादि सलिलं गोमयं गौरसर्षपान् ।

प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाऽप्मनि पदं ज्ञैः”—इति ॥

अचापरोविशेषः शङ्खेन दर्शितः । “दूर्वाप्रबालमग्निं दृष्टं
चालभ्य गृहद्वारे प्रेताय पिण्डं दत्ता पश्चात् प्रविशेयुः”—इति ।
आशौचिनियमा मनुना दर्शिताः—

“अचारलवणान्नाः स्वुर्निमज्जेयुश्च तेऽन्वहम् ।

मांसाशनच्च नाश्चीयुः श्यीरंश्च पृथक् चितौ”—इति ॥

मार्कण्डेयेनापि,—

“क्रीतलभ्याशनाशैव भवेयुः सुसमाहिताः ।

न चैव मांसमश्चीयुर्ब्रजेयुर्न च योषितम्”—इति ॥

गौतमेनापि । “अधःश्यासना ब्रह्मचारिणः सर्वे समासीरन्मांसं
न भक्षयेयुराप्रदानात् प्रथमहतीयसप्तमनवस्थेषुदक्कर्म नवमे वाससां
त्यागः अन्ये लन्ध्यानाम्”—इति । प्रदानं प्रेतैकोद्दिष्टश्राद्धं, वाससां
त्यागस्तु प्रक्षालनार्थं रजकार्पणं, अन्यं दशममहः, तत्रान्यानामत्य-
न्तपरित्याज्यानां वाससां त्याग इत्यर्थः । प्रथमेऽहनि प्रेतमुद्दिश्य जलं
क्षीरं चाकाशे शिक्षादौ पात्रद्वये स्थापनीयम् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

“जलसेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरञ्च मृणमये”—इति ।

प्रथमहतीयसप्तमनवमदिवसानामत्यतमस्मिन्नस्थिसञ्चयनं कार्यम् ।

तदाह सम्बन्धः,—

“प्रथमेऽक्षिणी वृत्तीये वा सप्तमे नवमे तथा* ।

अस्थिसञ्चयनं कार्यं दिने तद्वेत्रजैः सह”—इति ॥

* प्रथमेऽथवा,—इति सु० ।

चतुर्थे दिवसेऽस्थिसञ्चयनमाह विष्णुः । “चतुर्थे दिवसेऽस्थि-
सञ्चयनं कुर्यात् तेषां गङ्गामधि प्रक्षेपः”—इति । अस्थिसञ्चयने
तिथिवारनक्षत्रनिषेधोयमेनोक्तः,—

“भौमार्कमन्दवारेषु तिथियुग्मेषु वर्जयेत् ।
वर्जयेदेकपादृत्ते द्विपादृत्तेऽस्थिसञ्चयम् ॥
प्रदावजननक्षत्रे चिपादृत्ते विशेषतः”—इति ।

दृढ़मनुः—

“वस्त्रनार्द्धादितः पञ्चनक्षत्रेषु चिजन्मसु ।
द्विचिपादृत्तयोश्चैव नन्दायां च विशेषतः ॥
अजचरणादिद्वितीये ह्याषाहाद्यमेव च ।
पुष्टे च इस्तनक्षत्रे फलगनीदयमेव च ॥
भानुभौमार्कमृग्युषु अयुग्मतिथिसञ्चयोः ।
चतुर्दशां त्रयोदशां नैधने च विवर्जयेत् ॥
अस्थिसञ्चयनं कार्यं कुलक्षयकरं भवेत्”—इति* ।
वापनं दशमेऽहनि कार्यम् । तदाह देवलः,—

“दशमेऽहनि सम्याप्ते खानं ग्रामाद्विर्भवेत् ।
तत्र त्याज्यानि वासांसि केशमशुनखानि च”—इति ॥

स्त्रियन्नरे तु एकादशाहादर्वागनियमेन वापनं कार्यमित्युक्तम्,—
“द्वितीयेऽहनि कर्त्तव्यं कुरुकर्म प्रथन्तः ।

* दृढ़मनुः—इत्याश्य एतदन्तोग्रस्त्रोनास्ति मुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

† वपनं,—इति मू० । एवं प्रत्य ।

हतीये पञ्चमे वाऽपि सप्तमे वाऽप्रदानतः”—इति ॥
प्रदानमेकादशाहिकं आद्वूम् । अत्राप्रदानतः इति वचनात् अनि-
यमोऽवगम्यते । बौधायनेनापि,—

“अलुप्तकेशोयः पूर्वं सोऽत्र केशान् प्रवापयेत् ।

द्वितीयेऽक्षिं हतीयेऽक्षिं पञ्चमे सप्तमेऽपि वा ॥

यावच्छाद्वाहं प्रदीयेत तावदित्यपरं मतम्”—इति ।

वापनञ्च पुत्राणां कनिष्ठभावृणाञ्च । तथा चापस्तम्भः । “अनुभा-
विनाञ्च परिवापनम्”—इति । अनु पश्चाद्ववन्ति जायन्ते इति पुत्राः
कनिष्ठभातरञ्च । अथवा । अनुभाविन इति पुत्राएव निर्दिश्यन्ते,—

“गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरोर्मृतौ ।

आधानकाले सोमे च वपनं सप्तमसु स्तृतम् ॥”

इत्यत्र मातापित्रोर्मृतौ इति विशेषेणोपादानात् । एवं नियतः
सन् सर्वाऽपि स्वाशौचान्ते पिण्डोदकदानं समापयेत् । तदेकोद्दिष्टन्तु
आद्वूमेकादशेऽक्षिं कुर्यात् । तथाच मरीचिः,—

“आशौचान्ते ततः सम्यक् पिण्डदानं समाप्तते ।

ततः आद्वाहं प्रदातव्यं सर्ववर्णेष्वयं विधिः”—इति ॥

तत आशौचानन्तरमेकादशेऽक्षिं ब्राह्मण एकोद्दिष्टआद्वाहं कुर्यात् ।
एकोद्दिष्टमेकादशेऽहनि कुर्यादित्ययं विधिः सर्ववर्णेषु चत्रियादिषु
समानदत्यर्थः ।

नन्वाशौचसमाप्तनन्तरमेवैकोद्दिष्टविधिः सर्वेष्वपि वर्णेषु किं
न स्यात् । एकादशेऽक्षिं अधिककालाशौचिनां चत्रियादीनां शुद्ध-
भावात् । “शुचिना कर्म कर्त्तव्यम्”—इति शुद्धेः कर्माङ्गत्वेन

विधानात् । “अथाशौचापगमे”—इति साधारणेनोपक्रम्यैकोद्दिष्टस्य विष्णुना विहितवाच ।

“आद्यश्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादिकादशेऽहनि ।

कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः”—इति शङ्खवचनेनाशौचमध्ये एकादशेऽक्षि एकोद्दिष्टविधानान्मैवमिति चेत् । न । मातर्यये प्रमीतायां तदाशौचमध्ये यदि पिता म्रियेत, ततो मातुरेकोद्दिष्टश्राद्धमेकादशेऽक्षि अशुद्धोऽपि कुर्यादिति विषयान्तरसम्भवात् । यत्तु,—

“एकादशेऽक्षि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यसुदाहृतम् ।

चतुर्णामपि वर्णानां सूतकन्तु पृथक् पृथक्”—इति

पैठीनसिवचनं, तत्यायमर्थः । आशौचानन्तरदिने यच्छ्राद्धं विहितं, तच्चतुर्णामपि वर्णानां साधारणं न ब्राह्मणस्यैवेति । कथं तर्ह्यकादशाह-शब्दस्योपपत्तिरिति चेत् । न । लक्षणया तत्याशौचानन्तरदिनपरत्वेनोपपत्तेः ।

अत्रोच्यते । एकादशाहकालविशिष्टमेकोद्दिष्टश्राद्धं चतुर्णां वर्णानां विधीयते । “न विधौ परः शब्दार्थः”—इति न्यायेनेकादशाहशब्दस्य लक्षणयाःशौचानन्तरदिनपरत्वानुपपत्तेः । सति सुखे वृत्त्यन्तरकल्पनाया अन्यायत्वाच, एकादशाहएव चत्रियादिभिरप्येकोद्दिष्टश्राद्धं कर्त्तव्यम् । नन्वेकादशेऽक्षि चत्रियादीनां शुद्धभावाच्छ्राद्धेऽधिकारो नाहि इत्युक्तिरिति चेत् । न । कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरिति वचनान्तात्कालिक्याः शुद्धेः सत्त्वात् । यत्तु शङ्खवचनस्याशौचमध्ये आशौचानन्तरप्राप्तावेकोद्दिष्टमेकादशेऽक्षि अशुद्धोऽपि कुर्यादिति विषय-

विशेषे तात्पर्यमुक्तम् । तत्र । तत्रापि शुद्धभावादित्यस्य चोद्यस्य ब्राह्मणत्वात् । सामान्येन प्रवृत्तस्य शङ्खवचनस्य विना कारणं विशेषपरत्वेन सङ्कोचायोगाच्च । यत्तूक्तं, अथाशौचापगमदिति सामान्येनोपक्रम्य विष्णुनैकोद्दिष्टविधानादाशौचानन्तरमेव सर्वैरेकोद्दिष्टं कर्त्तव्यमिति । तत्र । विष्णुवचनस्य दशाहशौचित्राह्मणविषयवेनोपपत्तेः । तस्मादेकादशाहएव चत्रियादिभिरप्येकोद्दिष्टं कर्त्तव्यमिति सुषुक्तम् ।

अथ संग्रहीतश्राद्धनिर्णयः प्रपञ्चते ।

प्रेतोद्देशेन श्रद्धया द्रव्यत्यागः श्राद्धम् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे,—

“देशे काले च पात्रे च श्रद्धया विधिना च यत् ।

पितृतुद्दिश्य विप्रेभ्यो दत्तं श्राद्धसुदाहृतम्”—इति ॥

तच्च पार्वणैकोद्दिष्टभेदेन द्विविधम् । पुरुषवचयसुद्दिश्य यत् क्रियते, तत् पार्वणम् । एकपुरुषोद्देशेन यत् क्रियते, तदेकोद्दिष्टम् । एवं द्विविधमपि श्राद्धं नित्यनैमित्तिककाम्यभेदेन त्रिधा भिद्यते । तत्र जीवनोपाधौ चेदितं नित्यम् । यथा अमावस्यादौ चोदितं श्राद्धम् । अनियतनिमित्तकं नैमित्तकम् । यथोपरागादौ । कामनोपाधिकं काम्यम् । यथा तिथिनक्त्रादिषु । यत्तु विश्वामित्रेण द्वादशविधत्वमुक्तम्,—

“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं दद्धिश्राद्धं सपिण्डनम् ।

पार्वणं चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यां शुद्धर्थमष्टमम् ॥

कर्माङ्गं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं सूतम् ।

यात्रास्तेकादशं प्रोक्तं पुश्यर्थं द्वादशं मतम्”—इति ॥

तनित्यनैमित्तिककाम्यावान्तरभेदविवचयैव, न तु ततः पार्थक-

विवचया । तथाहि । तत्र नित्यमित्यहरहः आद्वमुच्यते । नैमित्तिकमित्येकोहिष्टम् । तदाह पारस्करः—

“अहन्यहनि यच्छ्राद्धं तन्नित्यमिति कीर्तिम् ।

वैश्वदेवं विहीनन्तु अशक्तावुदकेन तु ॥

एकोहिष्टन्तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।

तदष्टदैवं कर्त्तव्यमयुग्मानाशयेऽ दिजान्”—इति ॥

काम्यमित्यभिमतार्थमिद्यार्थम् । वृद्धिआद्वमिति पुत्रजन्मविवाहादौ क्रियमाणम् । सपिण्डनं सपिण्डीकरणम् । पार्वणमिति प्रति पर्च क्रियमाणम् । गोष्ठ्यामिति गोष्ठ्यां क्रियमाणं आद्वम् । तदाह वृद्धवस्तिः—

“अभिप्रेतार्थमिद्यार्थं काम्यं पार्वणवत् सृतम् ।

पुत्रजन्मविवाहादौ वृद्धिआद्वमुदाहतम् ।

नवा*नीतार्घपात्रञ्च पिण्डञ्च परिकीर्तते ॥

पितृपात्रेषु पिण्डेषु सपिण्डीकरणन्तु तत् ।

प्रति पर्व भवेद्यस्मात् प्रोच्यते पार्वणन्तु तत् ॥

गोष्ठ्यां यक्तियते आद्वं गोष्ठीआद्वं तदुच्यते ।

बह्नां विदुषां प्राप्तौ सुखार्थं पितृपत्रये”—इति ॥

शुद्धार्थमिति शुद्धये क्रियमाणम् । तदाह प्रतेताः—

“क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानान्तु भोजनम् ।

शुद्धार्थमिति तत् प्रोक्तं आद्वं पार्वणवत् सृतम्” ॥

* सदा,—इति मु० ।

कर्माङ्गमिति यागादौ क्रियमाणम् । दैविकमिति देवानुदिश्य क्रियमाणम् । याचाआद्वमिति प्रवेशनिर्गमयोः क्रियमाणम् ।

तदाह पारस्करः—

“निषेककाले सोमे च सौमन्तोन्नयने तथा ।

ज्ञेयं पुंसवने आद्वं कर्माङ्गं वृद्धिवल्तातम् ॥

देवानुदिश्य क्रियते यत्तदैविकमुच्यते ।

तन्नित्यआद्ववत्कुर्यात् दादश्यादिषु यन्नतः ॥

गच्छन् देशान्तरं यद्धि आद्वं कुर्यात्तु सर्पिषा ।

तद्याचार्थमिति प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः”—इति ॥

अत्र कर्माङ्गमिति वचनमकरणे कर्मवैगुण्यज्ञापनार्थम् । सर्पिषा सर्पिःप्रधानकेनेत्र्यर्थः । अन्वर्ये केवलेन वृप्तेरसभवात्* ।

अथ देशकथनम् ।

आद्वञ्च दक्षिणाप्रवणे गोमयाद्युपलिप्ते देशे कार्यम् । तथाच विष्णुधर्मोन्तरे,—

“दक्षिणाप्रवणे देशे तीर्थादौ वा गृहेऽपि वा ।

भूसंस्कारादिसंयुक्ते आद्वं कुर्यात्ययन्नतः”—इति ॥

तीर्थं देवर्षिसेवितं कुलम्† । आदिशब्देन पुण्याश्रमादि गृह्णते ।

भूसंस्कारो गोमयादिनोपलेपः । आदिशब्देनाशुद्धिद्रव्याप्सारणम् ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

* अत्र,—इत्यारभ्य एतदन्तोग्यन्तोनास्ति सो० ना० ए० ।

† जलम्,—इति मु० ।

“परिश्रिते* शुचौ देशे दक्षिणाप्रवणे तथा”—इति ।

परिश्रिते परितः प्रक्षादिते, शुचौ गोमयादिनोपलिम्पे दक्षिणाप्रवणे दक्षिणोपनते देशे, आद्वं कुर्यादित्यर्थः । स्वतोदक्षिणाप्रवणत्वासम्भवे देशस्य यत्क्रतोदक्षिणाप्रवणत्वं कार्यम् । तथाच मनुः,—

“शुचिं देशं विविक्तान्तु गोमयेनोपलेपयेत् ।

दक्षिणाप्रवणञ्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत्”—इति ॥

क्रिमिकीटाद्वयहतं देशं आद्वे विवर्जयेत् । तदाह यमः,—

“रुक्तं क्रिमिहतं क्लिनं सङ्कीर्णानिष्टगन्धिकम् ।

देशन्त्वनिष्टशब्दञ्च वर्जयेक्षाद्वकर्मणि”—इति ॥

क्लिनं सपङ्कम् । सङ्कीर्णमन्यैः सङ्कीर्णम् । मार्कण्डेयोऽपि,—

“वर्ज्या जन्मुमयी रुक्ता क्लिनः सुष्टुा तथाऽग्निना ।

अनिष्टदुष्टशब्दोग्या दुर्गन्धिः आद्वकर्मणि”—इति ॥

क्लिनादिदेशेभ्यपि आद्वं न कार्यम् । तदाह शङ्खः,—

“गोगजाश्वाजद्वेषु क्लिनायां तथा भुवि ।

न कुर्याच्छाद्वमेतेषु पारक्याशुचिभूमिषु”—इति ॥

क्लिनायां वेदिकादौ । पारक्यासु परपरिगृहीतासु । तास्य गृह-
गोष्ठाश्वामादयः । न पुनर्खीर्थादिस्थानानि । तथाचादिपुराणम्,—

“ऋत्वा पर्वताः पुण्या नदीतोराणि यानि च ।

सर्वाण्यस्वामिकान्याज्ञनं हि तेषु परिग्रहः ॥

वनानि गिरयो नद्यस्तीर्थान्यायतनानि च ।

देवखातस्य गर्त्तास्य न स्वामी तेषु विश्वते”—इति ॥

* पनिक्षिते,—इति सो० ना० । एवं परच ।

तीर्थक्षेत्रविशेषेषु कृतं आद्वमतिशयफलप्रदं भवति । तदाह
देवतः,—

“आद्वस्य पूजितो देशो गया गङ्गा सरस्वती ।

कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च नैमिषं पुष्कराणि च ॥

नदीतटेषु तीर्थेषु शैलेषु पुलिनेषु च ।

विविक्तेभ्येव तुष्ट्यन्ति दत्तनेह पितामहाः”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“पुष्करेष्वक्षयं आद्वं जपहोमतपांमि च ।

महेष्वादधौ प्रयागे च काश्याच्च कुरुजाङ्गले”—इति ॥

शङ्खोऽपि,—

“गङ्गायमुनयोस्तीरे पदोष्यमरकण्टके* ।

नर्मदावाङ्गदातीरे भृगुतङ्गहिमालये ॥

गङ्गादारे प्रयागे च नैमिषे पुष्करे तथा ।

मन्त्रिहत्यां गयायाच्च दत्तमन्त्यतां ब्रजेत्”—इति ॥

ब्रह्माण्डपुराणोऽपि,—

“नदीसुद्रतीरे वा इदे गोष्ठेऽय पर्वते ।

समुद्रगामदीतीरे मिन्दुसागरमङ्गमे ॥

नद्योर्वा मङ्गमे शस्त्रं शालग्रामशिलान्तिके ।

पुष्करे वा कुरुक्षेत्रे प्रयागे नैमिषेऽपि वा ॥

शालग्रामे च गोकर्णे गयायाच्च विशेषतः ।

क्षेत्रेभ्येषु यः आद्वं पितृभक्तिसमन्वितः ॥

* पदोष्यमरकण्टके,—इति सु० ।

करोति विधिना मर्त्यः कृतकृत्यो विधीयते”—इति ॥

वृहस्तिरपि,—

“कांचन्ति पितरः पुत्रान्नरकापातभीरवः ।

गयां यास्यति यः कश्चित् सोऽस्मान् सन्तारथिष्ठति ॥

करिष्यति वृषोत्सर्गमिष्टापूर्णं तथैव च ।

पालयिष्यति वृद्धूले आहूं दास्यति चान्वहम् ॥

गयायां धर्मपृष्ठे च सदसि ब्रह्मणस्तथा ।

गयाशीर्षे वटे चैव पितृणां दत्तमन्तर्यम्”—इति ॥

विष्णुरपि,—

“गयाशीर्षे वटे चैव तीर्थे वामरकण्ठके इति ।

यत्र कृचन नर्मदातीरे यमुनातीरे गङ्गायां विशेषतो गङ्गादारे
प्रथागे गङ्गासागरमङ्गमे कुशावर्त्ते बिल्वके नीलपर्वते कुञ्जामे मृग-
तुङ्गे केदारे महालये ललिकायां सुगन्धायां शाकमर्थायां फलगुतीर्थे
महागङ्गायां तंदुलिकाश्रमे कुमारधारायां प्रभासे यत्र कृचन मर-
खत्यां विशेषतो नैमिषारणे वाराणस्यामगस्त्याश्रमे कण्ठाश्रमे
कौशिक्यां शरयूतीरे शोणस्य ज्योतीरथायाश्च मङ्गमे श्रीपर्वते कालो-
दके उत्तरमानसे वडवायां सप्तर्षे विष्णुपदे स्वर्गमार्गप्रदेशे गोदा-
वर्यां गोमत्यां वेचवत्यां विपाशायां वितस्तायां शतद्रूतीरे चक्र-
भागायामैरावत्यां मिष्ठोस्तीरे दक्षिणे पञ्चनदे औजसे चैवमादिष्वथा-
न्येषु तीर्थेषु सरिद्वरासु सङ्गमेषु प्रभवेषु पुलिनेषु प्रस्तवणेषु पर्वत-
निकुञ्जेषु वनेषु पवनेषु च गोमयेनोपलिम्नेषु गृहेषु च इति । अत्रापि
पितृगाथा भवन्ति,—

कुलेऽस्माकं स जन्मः स्याद्यो नो दद्याज्जलाञ्जलिम् ।

नदीषु बहूतोयासु शीतलासु विशेषतः ॥

अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।

गयाशीर्षे वटे आहूं यो नो दद्यात्समाहितः ॥

एष्वा वहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां ब्रजेत् ।

यजेत वाऽस्मेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत्”—इति ॥

गयाशीर्षप्रमाणञ्चादिपुराणेऽभिहितम्,—

“पञ्चक्रोशं गयाचेत्रं क्रोशमात्रं गयाशिरः ।

महानद्याः पञ्चमेन यावद्गृहेश्वरो गिरिः ॥

उत्तरे ब्रह्मयूपस्य यावद्विष्णुमानसम् ।

एतद्विष्णुरो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्”—इति ॥

आद्वकालास्त्रमावास्याऽष्टकादयः । तदाह याजबल्क्यः,—

“अमावास्याऽष्टका दृद्धिः कृष्णपत्रोऽयनदयम् ।

इवं ब्राह्मणस्यत्तिर्विषुवत्सूर्यसङ्क्रमः ॥

व्यतीपातो गजच्छाया यहणं चन्द्रसूर्ययोः ।

आहूं प्रति रुचिश्वैव आद्वकालाः प्रकीर्तिः”—इति ॥

यस्मिन्दिने चन्द्रमा न दृश्यते, सा अमावास्या । तत्र आहूं
नित्यम् । तथाच लौगात्मिः,—

“आद्वद्गुर्यादवश्यन्तु प्रमीतपित्रिः दिजः ।

दन्तुच्चये मासि मासि वृद्धौ प्रत्यद्वसेवत्”—इति ॥

अष्टकाश्वतस्तः मार्गशीर्षादिचतुष्टयापरपत्राष्टम्यः । “हेमन्तशिशि-
रयोश्वतुर्षामपरपत्राणामष्टमोष्टका”—इति शौनकस्मरणात् । तत्रापि

आद्वं नित्यम् । तदाह पितामहः,—

“अमावास्याव्यतीपातपौर्णमास्यष्टकासु च ।

विद्वान् आद्वमकुर्वाणः प्रायश्चित्तीयते तु सः”—इति ॥

ृद्धिः पुत्रजन्मादिः, तेन तद्विशिष्टः कालो लक्ष्यते । कृष्णपत्रो-
प्रपत्रः । अयनद्वयं दक्षिणायनसुन्तरायणञ्च । इवं कृसरमांसादि,
ब्राह्मणः श्रुताध्ययनसम्पन्नः, तयोः सम्पत्तिर्लभो यस्मिन् काले स
तथोक्तः । विषुवन्मेषतुलासंक्रान्ती । सूर्यसंक्रमः सूर्यस्य राशेराश्य-
न्तरप्राप्तिः । सूर्यसंक्रमशब्देनैवायनविषुवतोरुपादाने मिद्द्वे पृथगुपा-
दानं फलातिशयज्ञापनार्थम् । व्यतीपातोयोगविशेषः, महाव्यती-
पातो वा ।

“मिद्द्वौ गुरुभौमौ चेन्मेषस्ये च रवौ हि वा ।

द्वादशी हस्तमंयुक्ता व्यतीपातो महान्हि सः ॥

अवणाश्चिधनिष्ठाद्रानागदैवतमस्तकैः ।

यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते”—इति

ृद्वमनुवचनात् । नागदैवतमस्तेषानक्षत्रं, मस्तकं सूर्यगिरः ।
यद्यमा अमावास्या रविवारेण अवणादीनामन्यतमेन नक्षत्रेण युक्ता,
स व्यतीपात इत्यर्थः । गजच्छायालक्षणं सूर्यन्तरे दर्शितम्,—

“यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः ।

याम्या तिथिर्भवेत्प्रा हि गजच्छाया प्रकीर्तिता”—इति ॥

पितृदैवत्यं मधानक्षत्रं, हंसः सूर्यः, करो हस्तनक्षत्रं, याम्या तिथि-
स्त्वयोदशी । पुराणेऽपि,—

“हंसे हस्तस्थिते या तु मधायुक्ता त्रयोदशी ।

तिथिर्वेवस्ती नाम सा व्याया कुञ्जरस्य तु”—इति ॥

यहाणं च द्रव्ययोरिति यहेणमुपरागः । अचार्यापि कालविशेषः

आद्वाङ्गलेन स्त्रीकार्यः । तदाह वृद्धवसिष्ठः,—

“चिदशः स्यर्शसमये त्र्यन्ति पितरस्थाय ।

मनुष्या मध्यकाले तु मोक्षकाले तु रात्रसाः”—इति ॥

आद्वं प्रतिरुचिरिति यदा आद्वं प्रतीच्छा तदैव कर्त्तव्यमिति ।

चकारेणान्येऽपि आद्वकालाः संगृहन्ते । अतएव यमः,—

“आषाढ्गामय कार्त्तिक्यां माघां त्रीन् पञ्च वा द्विजान ।

तर्पयेत्यिवपूर्वक्तु तदस्याच्यमुच्यते”—इति ॥

देवलोऽपि,—

“हतीया रोहिणीयुक्ता वैशाखस्य मिता तु या ।

मधाभिः सहिता कृष्णा नभस्ये तु त्रयोदशी ॥

तथा शतभिषग्युक्ता कार्त्तिके नवमी तथा ।

इन्द्रुच्छयगजच्छायावैधृतेषु युगादिषु ॥

एते कालाः समुद्दिष्टाः पितृणां प्रीतिवर्द्धनाः”—इति ।

युगादयोऽपि आद्वकालाः । ते च मत्यपुराणे दर्शिताः,—

“वैशाखस्य हतीया तु नवमी कार्त्तिकस्य तु ।

माघे पञ्चदशी चैव नभस्ये च त्रयोदशी ॥

युगादयः सूता ह्येता दत्तस्याच्यकारकाः”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“वैशाखमासस्य च या हतीया

नवम्यसौ कार्त्तिकमुक्तपचे ।

नभस्यमासस्य च कृष्णपते
वयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥
पानीयमप्यत्र तिलैर्विभिंशं
दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।
आद्वृं कृतं तेन समाप्तस्य
रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति”—इति ॥

मन्वादयोऽपि आद्वृकालाः । तदुक्तं मत्यपुराणे,—
“अश्वयुक्तुक्तनवमी कार्त्तिके द्वादशी सिता ।
हतीया चैव माघस्य सिता भाद्रपदस्य च ॥
फाल्गुनस्य त्वमावास्या पौषस्यैकादशी सिता ।
आषाढ़स्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥
आवणस्याष्टमी कृष्णा तथाऽषाढ़ी च पूर्णिमा ।
कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पञ्चदशी सिता ॥
मन्वन्तरादयस्यैते दत्तस्याक्षयकारकाः”—इति ।
कृत्तिकादिनक्त्राणि काम्यआद्वृकालाः । तथाह याज्ञवर्खक्यः,—
“खर्गं ह्यपत्यमोजश्च शौर्यं चेत्रं बलं तथा ।
पुच्छैश्च शौभाग्यं समृद्धिं सुख्यतां शुभाम् ॥
प्रदत्तचक्रताच्चैव वाणिज्यप्रभृतीनपि ।
अरोगिलं यशोवीतशोकलं परमाङ्गतिम् ॥
धनं वेदान् भिषक्सिद्धिं कुप्यङ्गाअप्यजाविकम् ।
अश्वानायुश्च विधिवद्यः आद्वृं संप्रयच्छति ॥
कृत्तिकादिभरण्यन्तं स कामानाम्रयादिमान्”—इति ।

मार्कार्लेयोऽपि,—

“कृत्तिकासु पितृनर्च्य खर्गमाप्नोति मानवः ।
अपत्यकामो रोहिणां सौम्यै तेजस्तिं लभेत् ॥
आद्रायां शौर्यमाप्नोति चेचादि तु पुनर्वसौ ।
पुष्टिं पुष्टे पितृनर्च्यन्नस्तेषासु वरान् सुतान् ॥
मघासु खजनश्रैष्यं सौभाग्यं फल्गुनीषु च ।
प्रदानशीलो भवति सापत्यश्वोत्तरासु च ॥
प्राप्नोति श्रेष्ठतां सत्पु इत्ये आद्वृप्रदो नरः ।
रूपवन्ति च चिचासु तथापत्यान्यवाप्नुयात् ॥
वाणिज्यलाभदाः स्वात्यो विशाखाः पुच्कामदाः* ।
कुर्वताद्वानुराधाश्च दद्युश्चक्प्रवर्त्तनम् ॥
जेष्ठाखर्याधिपत्यश्च मूले चारोग्यमुत्तमम् ।
आषाढ़ासु यशःप्राप्निर्वत्तरासु विशेषकता ॥
अवणे च शुभांस्तोकान् धनिष्ठासु धनं महत् ।
वेदवेच्छाऽभिजिति तु भिषक्सिद्धिं वास्ते ॥
अजाविकं प्रौष्ठपदे विन्देङ्गार्यां तथोत्तरे ।
रेवतीषु तथा रौष्यमश्विनीषु तुरङ्गमान् ॥
आद्वृं कुर्वत्स्थाऽप्नोति भरणीव्यायुरुत्तमम् ।
तस्मात्काम्यानि कुर्वीत चक्षेष्वेतेषु तत्त्ववित्”—इति ॥
सौम्यं सोमदैवत्यं द्वृगशीर्षमित्यर्थः । चक्रप्रवर्त्तनं सर्वात्राज्ञायाः
प्रतिष्ठाताभावेन प्रवर्त्तनम् । अभिजित् अभिजित्संज्ञकं नक्षत्रम् ।

* वाणिज्यपलदा स्वाती विशाखा पुच्कामदा,—इति सु ।

अतिः । “उपरिष्टादाषाहानामधस्तात् ओणायाः”—इति । तत्तु वेधनिरूपणम् । भिषक्सिद्धिरौषधफलावाप्तिः । वारुणं शतभिषज्-
नक्षत्रम् । कुप्यं च पुसीसादिकम्* । विष्णुरपि । “खर्गं कृत्तिका-
खपत्यं रोहिणीषु ब्रह्मवर्चसं सौम्ये कर्मणां सिद्धिः रौद्रे भुवं
पुनर्वसौ पुष्टिं पुष्टे श्रियं सार्थे सर्वान् कामान् पित्रे सौभाग्यं
फलगुनीषु धनमार्यस्ते ज्ञातिश्रैश्च इस्ते रूपवतः सुतांखाद्वे वाणिज्य-
वृद्धिं खातौ कनकं विशाखासु मित्राणि मैत्रे शके राज्यं कृषिं मूले
समुद्रयानसिद्धिं सार्थे सर्वान् कामान् वैश्वदेवे श्रैष्यमभिजिति
सर्वान् कामाङ्कुत्तणे बलं वासवे आरोग्यं वारुणे कुण्ड्रव्यमाजे
गृहमहिर्बुध्ने गाः पौष्णे तुरङ्गममश्विने जीवितं याम्ये”—इति ।

आदित्यादिवारात्म काम्यश्राद्धकालाः । तदाह विष्णुः । “सततमा-
दित्येऽक्षिं आहूं कुर्वन्नारोग्यमाप्नोति सौभाग्यं चान्ते समरविजयं
कौजे सर्वान् कामान् बौधे विद्यामभीष्टां जैवे धनं शौक्रे जीवितं
शनैश्चरे” । कूर्मपुराणेऽपि,—

“आदित्यारे लारोग्यं चन्द्रे सौभाग्यमेव च ।

कुजे सर्वच विजयं सर्वान् कामान् बुधस्य तु ॥

विद्यां विशिष्टात्म गुरौ धनं वै भार्गवे पुनः ।

शनैश्चरे भवेदायुरारोग्यम् सुदुर्लभम्”—इति ॥

विष्णुधर्मोच्चरे,—

“कृतः काम्यानि वक्ष्यामि आद्वानि तव पार्थिव ।

* अभिजित्,—इत्यारभ्य एतदन्तोग्न्यो नास्ति सुक्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

+ माध्ये,—इति सु० ।

आरोग्यमयं सौभाग्यं समरे विजयं तथा ॥
सर्वकामांख्यां विद्यां धनं जीवितमेव च ।
आदित्यादिदिनेष्वेवं आहूं कुर्वन् सदा नरः ॥
क्रमेणैतात्मवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा”—इति ॥
प्रतिपदादितिथयोऽपि काम्यश्राद्धकालाः । तदाह मनुः—
“कुर्वन् प्रतिपदि आहूं सुरूपान्विन्दते सुतान् ।
कन्यकान्तु दितीयायां द्वतीयायान्तु वन्दिनः* ॥
पशून् चुद्रांश्चतुर्थान्तु पञ्चमां शोभनान् सुतान् ।
षष्ठ्यां द्यूतां+ कृषिच्छैव सप्तमां लभते नरः ॥
अष्टम्यामपि बाणिज्यं लभते आद्वदः सदा ।
स्थान्वस्यामेकखुरं दशमां द्विखुरं बज्ज ॥
एकादशां तथा रूपं ब्रह्मवर्चस्त्विनः सुतान् ।
द्वादशां जातरूपन्तु रजतं रूपमेव च ॥
ज्ञातिश्रैष्टयं चयोदश्यां चतुर्दश्यान्तु सुप्रजाः ।
प्रीयन्ते पितरस्यास्य ये शस्त्रेण रणे हताः ॥
आद्वदः पञ्चदश्यान्तु सर्वान् कामान् समश्रुते”—इति ।
याज्ञवल्क्योऽपि,—

“कन्यां कन्यावेदिनश्च पशून् चुद्रान् सुतानपि ।

द्यूतं कृषिच्छ वाणिज्यं तथैकदिशफानपिै ॥

* सम्पदः,—इति सु० ।

+ द्यूतं,—इति सो० ना० ए० । एवं परत्र ।

‡ यश्वन् वै सत्सुतानपि,—इति सु० ।

§ द्विष्टपैकशपांख्यां च,—इति सु० ।

ब्रह्मवर्चस्तिनः पुच्चान् स्वर्णरूपे सकुप्तके ।
ज्ञातिशैष्यं सर्वकामानाप्नोति आद्वदः सदा ॥
प्रतिपदभृति ह्येकां वर्जयिला चतुर्दशीम् ।
शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्त्र ग्रदीयते”—इति ॥

कन्यावेदिनो जामातरः । एतानि फलानि कृष्णपत्रप्रतिपदभृतिष्मामावास्यापर्यन्नासु तिथिषु आद्वदः क्रमेण प्राप्नोति । अतएव कात्यायनः । “स्त्रियः प्रतिरूपाः प्रतिपदि द्वितीयायां त्रितीयायां चतुर्थायां त्रुद्रपश्वः पुच्चाः पञ्चम्यां द्यूतं षष्ठ्यां कृषिः सप्तम्यां वाणिज्यमष्टम्यामेकश्च नवम्यां दशम्याङ्गावः परिचारका एकादश्यां द्वादश्यां धनधान्यरूपं ज्ञातिशैष्यं हिरण्यानि त्रयोदश्यां पुच्चास्त्रः* मिथ्यन्ते शस्त्रहताश्चतुर्दशाममावास्यायां सर्वम्”—इति । अत्यच्च कृष्णपत्रप्रतिपदादितिथिषु आद्वविधिः सर्वेष्वेवापरपत्रेषु, न भाद्रपदापरपत्रेषु । अतएव शौनकः । “प्रौष्ठपदा अपरपत्रे मासि मासि चैवम्”—इति । आपस्त्रम्बोऽपि । “सर्वेष्वेवापरपत्रस्याहःसु क्रियमाणे पितॄन् प्रीणाति कर्तुस्तु कालनियमात्पत्रविशेषः प्रथमेऽहनि क्रियमाणे स्त्रीप्रायमपत्वं जायते द्वितीये स्त्रेनास्त्रतीये ब्रह्मवर्चस्तिनः चतुर्थे पशुमान् पञ्चमे पुमांसो बङ्गपत्वो न चापत्वः प्रमीयते॑ष्टेदिशीलोऽनशीलश्च सप्तमे कर्षे राद्विः अष्टमे पुष्टिः नवमे एकखुराः दशमे व्यवहारे राद्विः एकादशे कृष्णायसं त्रिपु सीमं द्वादशे पशुमान् त्रयोदशे बङ्गपुच्चो बङ्गमित्रो दर्शनीयापत्वो-

* युवानस्त्र,—इति मु० ।

† प्रायते,—इति मु० ।

युवमारिणस्तु भवन्ति चतुर्दशे आयुधे राद्विः पञ्चदशे पुष्टिः”—इति । भाद्रपदापरपत्रविधये मार्काण्डेयः,—
“कन्यागते सवितरि दिनानि दश पञ्च च ।
पार्वणैव विधिना तत्र आद्वं विधीयते ॥
प्रतिपद्धनलाभाय द्वितीया हि प्रजाप्रदा ।
वरार्थिनां त्रितीया च चतुर्थी शत्रुनाशनी ॥
श्रियं प्राप्नोति पञ्चम्यां षष्ठ्यां पूज्यो भवेन्नरः ।
गणाधिपत्वं सप्तम्यामष्टम्यां बुद्धिसुत्तमाम् ॥
स्त्रियो नवम्यां प्राप्नोति दशम्यां पूर्णकामताम् ।
वेदांस्तथाऽप्नुयात्पूर्वानेकादश्यां क्रियापरः ॥
द्वादश्यां हेमलाभञ्च प्राप्नोति पितॄपूजकः ।
प्रजां सेधां पश्चुं पुष्टिं खातन्त्रं वृद्धिसुत्तमाम् ॥
दीर्घमायुरथैश्वर्यं कुर्वाणस्तु त्रयोदशीम् ।
अवाप्नोति न सन्देहः आद्वं अद्वापरो नरः ॥
युवानः पितरो यस्य स्त्राः शस्त्रेण वै हताः ।
तेन कार्यञ्चतुर्दश्यां तेषामृद्धिमभीस्ता ॥
आद्वं कुर्वन्नमावास्यामन्नेन पुरुषः शुचिः ।
सर्वान् कामानवाप्नोति खर्गवासं समन्वते”—इति ॥
नभस्य कृष्णपत्रप्रतिपदभृतिदशपञ्चदिनानि कृत्स्नोऽपरपत्रः सवितरि कन्यागते सति महालय इति प्रोक्तः । तत्र पार्वणैव विधिना आद्वं कुर्यात् । तदाह वृद्धमनुः,—
“नभस्यस्यापरः पक्षो यत्र कन्यां ब्रजेद्विः ।

स महालयसंज्ञः स्याद्गजक्षायाऽक्षयस्तथा”—इति ॥
यनु शाव्यायनिनोक्तम्,—
“नभस्यापरे पचे तिथिषोड़शकन्तु यत् ।

कन्यास्यार्कांचित्तेत् स्यात् स कालः आद्गकर्मणः”—इति ॥
तत्त्विथिवद्वावधिकदिवसेऽपि आद्गुं कुर्यात् तु पञ्चदशदिनेष्वेवे-
त्यनेनाभिप्रायेण । अथवा । अश्वयुजः शुक्रप्रतिपदा सह नभस्या-
परपत्त्वा षोडशदिनात्मकत्वं, तस्या अपि चीणचन्द्रत्वाविशेषेणापर-
पत्तानुप्रवेशसम्भवात् । तदाह देवलः,—

“अहःषोडशकं यनु शुक्रप्रतिपदा सह ।

चन्द्रचन्द्रयाविशेषेण साऽपि दर्शात्मिका स्मता”—इति ॥

नन्वेतस्मिन्यत्वे, दिनानि दश पञ्च चेति वचनस्य का गतिः ?
उच्यते । द्वादशसु कपालेष्वष्टाकपालत्वत् षोडशसु दिवसेषु पञ्चदश-
दिनवचनमवयुत्यानुवादो भविष्यति^(१) । अथवा । पञ्चदशदिवस-

* काल्यायनेनोक्तम्,—इति सु० ।

(१) अस्ति जातेष्ठिः “वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्बपेत् पुचे जाते”—
इत्यनेन विहिता । तचेदमास्यायते । “यदष्टाकपालेभवति गायत्रैवैनं
ब्रह्मवर्चसेन पुनाति, यज्ञवकपालस्त्रिवैत्वास्मिन्स्तेजोदधाति, यद्श-
कपालोविश्वाजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति, यदेकादशकपालस्त्रिषुभैवा-
स्मिन्निन्द्रियं दधाति, यद्वादशकपालो भवति जगत्वैवस्मिन् पश्चन्
दधाति, यस्मिन् जातेतामिष्ठिं निर्बपति पूर्वेव स तेजस्वद्वाद-
श्चन्द्रियावी पशुमान् भवति”—इति । तत्र वाक्यमेदभयादव्याकपाला-
देविंथन्तराणि न सन्ति, किन्तु द्वादशकपालान्तर्बर्त्तिनामष्टा-
कपालादीनामवयुत्यानुवादेन तत्र तत्र फलवादकीर्तनदारेण प्रक्षता-
द्वादशकपाला वैश्वानरेष्ठिरेवैवं ल्लूयते इति मीमांसाप्रथमाध्याय-
चतुर्थपादगतैवादशाधिकारणे सिद्धान्तिम् । तद्वदत्राप्यवगन्त्वा-
मिति भावः ।

षोडशदिवसविष्ठोत्रीहियववदिकल्पोऽस्तु । नभस्यापरपत्त्वा कन्या-
स्यार्कांचित्तेन प्रशस्ततरतोच्यते, तदभावेऽपि तस्य प्रशस्तत्वात् ।
तदाह जावालिः,—

“अगतेऽपि रवौ कन्यां आद्गुं कुर्वीत सर्वथा ।

आषाढ्गाः पञ्चमः पञ्चः प्रशस्तः पिङ्गकर्मसु ॥

पुचानायुक्ताऽरोग्यमैश्वर्यमतुलं तथा ।

प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा आद्गुं कामांस्तथाऽपरान्”—इति ॥

हृहन्मनुरपि,—

“आषाढ्गीमवधिं कृत्वा पञ्चमं पञ्चमाश्रिताः ।

काङ्गन्ति पितरः क्षिष्ठा अन्नमप्यन्तहं जलम् ॥

तस्मात्तत्रैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्फलम् ।

आषाढ्गीमवधिं कृत्वा यः पञ्चः पञ्चमो भवेत् ॥

तत्र आद्गुं प्रकुर्वीत कन्यास्योऽर्को भवेत् वा”—इति ॥

अस्य पञ्चस्य रवेः कन्यागत्वेन प्रशस्ततरत्वद्वादिपुराणे दर्शितम्,—

“पञ्चान्तरेऽपि कन्यास्ये रवौ आद्गुं प्रशस्यते ।

कन्यागते पञ्चमे तु विशेषेणैव कारयेत्”—इति ॥

स्त्रोकगौतमोऽपि,—

“कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडशः ।

क्रतुभिस्तानि तुत्यानि सम्पूर्णवरदक्षिणैः”—इति ॥

शाव्यायनिरपि,—

“पुण्ड्रः कन्यागतः सूर्यः पुण्ड्रः पञ्चश पञ्चमः ।

कन्यास्यार्कांचितः पञ्चः सोऽत्यन्तं पुण्ड्रउच्यते”—इति ॥

आदिमध्यावसानेषु यत्र कचन कन्याकांच्चितलेन कृत्स्नः पञ्चः
पूज्यहत्यर्थः । अतएव काण्डाजिनिः,—

“आदौ मध्येऽवसाने वा यत्र कन्यां ब्रजेऽविः ।

स पञ्चः सकलः पूज्यः आदूषोऽशकं प्रति”—इति ॥

प्रतिपदादिदर्शान्तं आदूं कर्तुमसमर्थश्चेत्, पञ्चम्यादिदर्शान्तमष्ट-
म्यादिदर्शान्तं वा यथाशक्ति आदूं कुर्यात् । तदाह गौतमः । “अपर-
पञ्चे आदूं पितॄभ्योदद्यात् पञ्चम्यादिदर्शान्तमष्टम्यादि दशम्यादि सर्व-
स्मिन् वा”—इति । ब्रह्माण्डपुराणेऽपि,—

“नभस्यक्षणपञ्चे तु आदूं कुर्याद्दिने दिने ।

चिभागहीनपञ्चं वा चिभागं त्वद्वसेव वा”—इति ॥

अत्र प्रतिपदादिदर्शान्तमित्यस्मिन्यचे नन्दाऽऽदिकं न वर्ज्यम् ।
तदाह काण्डाजिनिः,—

“नभस्यापरे पञ्चे आदूं कुर्याद्दिने दिने ।

नैव नन्दाऽऽदि वर्ज्यं स्यान्वैव वर्ज्या चतुर्दशी”—इति ॥

नवेतत्

“प्रतिपदमृतिक्षेकां वर्जयिला चतुर्दशीम्”—इति

याऽन्नवस्थवचनेन विरुद्धेत इति चेत् । न । तस्य वचनस्य
पञ्चम्यादिपञ्चविषयलेनोपपञ्चे । अन्यथा, काण्डाजिनिवचनस्यानर्थकं
प्रसञ्चयेत् । अतएव कात्यायनः । “अपरपञ्चे आदूं कुर्वीत ऊर्ज्ञच्च
चतुर्थ्या यदहः सम्यदते सप्तम्या ऊर्ज्ञं यदहः सम्यदते चतुर्दशीं,
शाकेनायपरपञ्चं नातिकामेत्”—इति । मनुरपि,—

“कृष्णपञ्चे दशम्यादौ वर्जयिला चतुर्दशीम् ।

आदूं प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः”—इति ॥

तत्रायसामर्थ्ये पञ्चमपञ्चस्य पञ्चमीमारभ्यानन्तरपञ्चमीपर्य-
न्तासु तिथिष्वनिषिद्धायामेकस्यान्तिथौ यथासम्भवं गृही आदूं
कुर्यात् । तदाह यमः,—

“हंसे वर्षासु कन्यास्ये शाकेनापि गृहे वसन् ।

पञ्चमोरन्तरे दद्यात् उभयोरपि पञ्चयोः”—इति ॥

अशक्त्यादिना पञ्चमपञ्चे आदूकरणे यावत् कन्याराशौ सुर्य-
स्तिष्ठति यावच्छ्राद्धं दद्यात्, तत्रायस्करणे यावद् वृश्चिकदर्शनमिति ।
तदाह सुमनुः,—

“कन्याराशौ महाराज, यावत्तिष्ठेद्दिभावसुः ।

तस्मात्कालाद्ववेद्यै वृश्चिकं यावदागतम्”—इति ॥

पुराणेऽपि,—

“कन्यागते सवितरि पितरो यान्ति वै सुतान् ।

शून्या प्रेतपुरी सर्वा यावद्वृश्चिकदर्शनम् ॥

ततो वृश्चिकसंप्राप्तौ निराशाः पितरो गताः ।

पुनः स्वभवनं यान्ति शापं दत्ता सुदारुणम् ॥

सूर्ये कन्यागते आदूं यो न कुर्याद्गृहाश्रमो ।

धनं पुत्राः कुतस्यस्य पितॄनिश्चासपीडनात् ॥

वृश्चिके समतिकान्ते पितरो दैवतैः सह ।

निश्चय प्रतिगच्छन्ति शापं दत्ता सुदारुणम्”—इति ॥

आदिपुराणेऽपि,—

“प्रावृद्धूतौ यमः प्रेतान् पितॄंश्चाथ यमालयान् ।

विशर्जयिला मानुष्ये कृत्वा शून्यं स्वकं पुरम् ॥

कुधार्त्ताः कीर्त्यन्तश्च दुष्कृततश्च स्वयं कृतम् ।
 काङ्गन्तः पुच्चपौच्चेभ्यः पायसं मधुसंयुतम् ॥
 तस्मान्तांस्त्र विधिना तर्पयेत्यायसेन तु ।
 मध्वाज्यतिलमिश्रेण तथा शीतेन चाभ्यसा ॥
 यासमाचं परग्नहादनं यः प्राप्नुयाच्चरः ।
 भिक्षामाचेण यः प्राणान् सन्धारयति वा स्वयम् ॥
 यो वा संवर्द्धते देहं प्रत्यक्षं स्वात्मविक्रियात् ।
 आद्वनेनापि कर्त्तव्यं तैस्तैर्द्रव्यैः सुसञ्चितैः”—इति ॥

यमालयाद्विसर्जयिला स्वकं पुरं शून्यं कृत्वा मनुष्यलोके पितृन-
 वासयतीत्यधाहत्य योजना । पायसं काङ्गतः पितरस्तिष्ठन्तीत्यधा-
 हारः । तत्र वर्ज्यानाह गार्ग्यः,—

“नन्दायां भार्गवदिने चयोदशां चिजन्मनि ।

एषु आद्वं न कुर्वते गृही पुच्चधनक्षयात्”—इति ॥

वद्वगर्ण्योऽपि,—

“प्राजापत्ये तु पौष्णे च पित्र्यर्थे भार्गवे तथा ।

यस्तु आद्वं प्रकुर्वते तस्य पुच्चो विनश्यति”—इति ॥

प्राजापत्यं रोहिणी, पौष्णं रेवती, पित्र्यर्थं मघा । अङ्गिरा अपि,—

“चयोदशां कृष्णपते यः आद्वं कुरुते नरः ।

पञ्चलं तस्य जानीयात् ज्येष्ठपुच्चस्य निश्चितम् ॥

मघासु कुर्वतः आद्वं ज्येष्ठः पुच्चो विनश्यति”—इति ।

अत्र मघाचयोदशां आद्वनिषेधः केवलपितृवर्गविषयः । ननु
 केवलपितृवर्गादेशेन आद्वप्राप्तौ सत्यां तन्मिषेधो युक्तः,—

“पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम् ।
 अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं ब्रजेत्”—इति
 धौम्यवचनेन केवलैकवर्गादेशआद्वनिषेधात्राप्तिरेव नास्ति, अतो
 नैवं व्यवस्था विवक्ष्यते इति । मैव, सत्यामपि धौम्यसूतौ व्यामोहादेव
 प्राप्तस्त्रैकवर्गाद्वाद्वस्य निषेधात् । यथा रागप्राप्तस्य कलञ्जलचणास्य,
 “न कलञ्जं भक्षयेत्”—इति निषेधस्तदत् । अतएव कार्णाजिनिः,—

“आद्वन्तु नैकवर्गस्य चयोदशामुपक्रमेत् ।

अतप्रस्तुत्वा यस्य स्तुः प्रजां हिंसन्ति तत्र ते”—इति ॥

स्त्रयन्तरमपि,—

“इच्छेत् चयोदशीआद्वं पुच्चवान् यः सुतायुषोः ।

एकस्यैव तु नो दद्यात्पार्वणनु समाचरेत्”—इति ॥

यः पुच्चवान् सुतायुषोरभिवृद्धिमिच्छेत्, स एकस्यैकवर्गस्यैव
 आद्वं नो दद्यात्, अपि तु मातामहर्वर्गादेशेनापि पार्वणं समाचरे-
 दित्यर्थः । तस्मादेकवर्गादेशेनैव मघाचयोदशां आद्वनिषेधो न तु
 आद्वस्यैव, तत्र आद्वस्य प्रशस्त्वात् । तथाच शस्त्रः,—

“प्रोष्टपद्मतीतायां माघायुक्तां चयोदशीम् ।

प्राप्त आद्वन्तु कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च ॥

प्रजामिष्टां यशः स्वर्गं आरोग्यस्व धनं तथा ।

नृणां आद्वे सदा प्रीताः प्रयच्छन्ति पितामहाः”—इति ॥

महाभारतेऽपि,—

“ज्ञातीनान्तरेच्छेष्ठः कुर्वन् आद्वं चयोदशीम् ।

नावश्यन्तु युवानोऽस्य प्रमीयन्ते नरा गृहे”—इति ॥

अत्र मघात्रयोदशां आद्वे पिण्डनिर्वपणं न कुर्यात्, तस्यां
युगादित्वेन पिण्डनिर्वपणनिषेधात् । तथाच पुलस्यः—

“अयनद्वितये आद्वं विषुवद्वितये तथा ।

युगादिषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपणादृते”—इति ॥

कर्त्तव्यमित्यधाहारः । मघाऽन्वितत्वेनापि पिण्डनिर्वपणं नास्ति ।
तथाचादिपुराणे,—

“संक्रान्तावुपवासेन पारणेन च भारत ।

मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति”—इति ॥

चतुर्दश्यां आद्वेनिषेधोऽप्यश्लहतविषयः । अपमृत्युहतानानु-
चतुर्दश्यामपि आद्वं कार्यम् । तदाह मरीचिः—

“विषश्लहापदाहितिर्थग्राह्याणधातिनाम् ।

चतुर्दश्यां क्रिया कार्यां अन्येषानु विगर्हिता”—इति ॥

प्रचेता अपि,—

“वृक्षारोहणलौहादिविद्युज्जालविधादिभिः ।

नखिदंडिविपन्नानामेषां शस्त्रा चतुर्दशी”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“श्लेष तु हता ये वै तेभ्यस्त्र ग्रदीयते”—इति ॥

अत्र चतुर्दश्यां श्लादिहतानामेवेति नियम्यते, न पुनश्चतुर्दश्या-
मेवेति । एवम् सति, दिनान्तरेऽपि पितामहादिवभिसिद्धार्थं महा-
त्यश्लाद्वं कार्यम् । चतुर्दश्यां महात्यश्लाद्वैकोद्दिष्टत्वेन विहितत्वात्
तेनाच पितामहादिवप्त्रभावात् । तस्य चैकोद्दिष्टरूपत्वं सुमन्तुराह,—

“समलमागतस्यापि पितुः श्लहतस्य तु ।

एकोद्दिष्टं सुतैः कार्यं चतुर्दश्यां महात्यये”—इति ॥

समलमागतस्य सपिण्डीकृतस्य श्लहतस्य पितुश्चतुर्दश्यां महा-
त्यये सुतैरेकोद्दिष्टश्लाद्वं कार्यमित्यर्थः । यस्य पितामहोऽपि श्लहा-
दिना हतः, तेन द्वयोरपि चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टश्लाद्वं कार्यम् । तथाच
स्मृत्यन्तरम् । “एकस्मिन्दयोर्वैकोद्दिष्टविधिः”—इति । अयमर्थः । एक-
स्मिन्यितरि श्लादिना हते, द्वयोर्वा पिण्डपितामहयोः श्लादिना
हतयोश्चतुर्दश्यां पुचेण तयोः प्रत्येकमेकोद्दिष्टश्लाद्वं कार्यमिति । यस्य
पिण्डपितामहप्रपितामहास्त्रयोऽपि श्लहताः, तेन चतुर्दश्यां पार्व-
णैनैव विधिना श्लाद्वं कार्यम् । एकस्मिन्दयोर्वैकोद्दिष्टविधिरिति विशे-
षोपादानात् । इदम्च चण्डिकारापराकर्योर्मतम् । त्रिष्वपि पित्रादिषु
श्लहतेषु त्रयाणामपि पृथक् पृथगेकोद्दिष्टमेव कार्यमिति देव-
स्खामितम् । अत्र त्रयाणां श्लहतले पार्वणश्लाद्वस्य साक्षाद्विधायक-
वचनाभावादेकस्मिन्दयोर्वैत्यस्योपलक्षणार्थवेनायुपपत्तेरेकोद्दिष्टत्रयमेव
कार्यमिति देवस्खामितं युक्तमिति प्रतिभाति । श्लादिहतानां
दिनान्तरे पार्वणविधिनैव श्लाद्वं कार्यम् । अतएव प्रजापतिः—

“संक्रान्तावुपरागे च वर्षीत्सवमहात्यये ।

निर्बपेद्दत्तपिण्डांस्त्रीनिति प्राह प्रजापतिः”—इति ॥

भ्रातृभगिन्यादीनां महात्यश्लाद्वमेकोद्दिष्टविधानेन कार्यम् ।

तथाच सुमन्तुः—

“सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र ग्रदीयते ।

भ्राते भगिन्यै पुत्राय स्खामिने मातुलाय च ॥

मित्राय गुरवे श्लाद्वमेकोद्दिष्टं न पार्वणम्”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि,—

“अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियश्च पुरुषाश्च ये ।

तेषामपि च देयं स्थादेकोद्दिष्टं न पार्वणम्”—इति ।

स्त्रियो भगिन्यादयः, पुरुषा भावादयः । कोत्यायनोऽपि,—

“सम्बन्धिवान्धवादीनामेकोद्दिष्टन्तु सर्वदा”—इति ।

यानि पुनरेकोद्दिष्टनिषेधकानि वाक्यानि, यथा सपिण्डीकरणं प्रकृत्य जातुकर्णः,—

“अतज्ञं न कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं कदाचन ।

सपिण्डीकरणान्तच्च तत्वोक्तमिति मुद्गलः ।

प्रेतलच्छैव निस्तीर्णः प्राप्तः पितृगणन्तु सः ॥

च्यवते पितृलोकात्तु पृथक्पिण्डे नियोजितः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पृथक्लं नोपपद्यते ॥

पृथक्ले तु कृते पञ्चात्पुनः कार्या सपिण्डता”—इति ।

कार्णाजिनिरपि,—

“ततज्ञं न कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं कदाचन ।

सपिण्डीकरणान्तच्च प्रेतस्यैतदमङ्गलम्”—इति ।

यमोऽपि,—

“यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्पिण्डे नियोजयेत् ।

विधिप्रस्तुते भवति पितृहा चोपजायते”—इति ॥

पुराणोऽपि,—

“प्रदानं यत्र यत्रैवां सपिण्डीकरणात्परम् ।

तत्र पार्वणवच्छाद्वमेकोद्दिष्टं त्यजेदुधः”—इति ॥

तानि सर्वाण्यपि प्रतिपदोक्तेकोद्दिष्टविधभावे द्रष्टव्यानि । एत-
च्छाद्वं सृतकादिना मुख्यकालातिक्रमे लाशौचापगमानन्तरकालएव
कार्यम् । तथाच च्छब्दपूर्णः,—

“देये पितृणां आद्वे तु आशौचं जायते तदा ।

आशौचे तु व्यतिकाले तेभ्यः आद्वं प्रदीयते”—इति ॥

यत्त्वचिवचनम्,—

“तदहस्तेवदुष्टेत केनचित्सूतकादिना ।

सृतकानन्तरं कुर्यात् पुनस्तदहरेव वा”—इति ॥

सृतकानन्तरकाले वा अनन्तरे वा मासि तत्पक्षे तत्त्वियौ वेति
पक्षद्वयमुपन्यस्तं, तत्राद्ये पक्षे विरोधेव नास्ति, पुनस्तदहरेव वेत्ययं
पक्षः सृतकव्यतिरिक्तनिमित्तान्तरेण विप्रे समुत्पन्ने प्रतिमासं क्षयाहे
विहितैकोद्दिष्टमासिकआद्वविषयद्विति च्छब्दपूर्णवचनाविरोधाय व्य-
स्थायते । अतएव देवलः,—

“एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि विप्रः प्रजायते ।

अन्यस्मिन्स्तत्त्वियौ तस्मिन् आद्वं कुर्यात्प्रयत्नः”—इति ॥

अन्यस्मिन्नन्तरे मासि तत्त्वियौ मृततिथौ, यस्मिन् शुद्धके क्षणे
वा मृतस्तस्मिन्यत्ते आद्वं विप्रवशात्कुर्यादित्यर्थः । आशौचनिमि-
त्तकविप्रे तु मासिकआद्वमपि सृतकानन्तरमेव च्छब्दपूर्णवचनवला-
दनुष्ठेयम् । देवस्वामिनाऽयेवमेव विषयव्यवस्था कृता । एतत्
च्छब्दपूर्णवचनं सृतकाशौचविषयम् । निमित्तान्तरतस्तदहर्विधाते,

“एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि विप्रः प्रजायते”—

इत्यादि सृत्यन्तरवचनमिति । यत्तु व्यासेनोक्तम्,—

“आद्विन्ने समुत्पन्ने अन्तरा मृतसृतके ।

अमावास्यां प्रकुर्वीत शुद्धावेके मनीषिणः”—इति ॥

अन्तरा प्रयोगमध्ये पाकोपक्रमात् प्राक् मृतके सृतके वा जाते
अमावास्यामावास्यायां शुद्धौ शुद्ध्यनन्तरं वा आद्वं प्रकुर्वीतेति ।
एतदत्तुमासिकसर्वत्सरिकश्चाद्विषयम् । अतएवोक्तं षड्विंशमतेन,—

“मासिकेऽब्दे तु संप्राप्ते अन्तरा मृतसृतके ।

वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शे वाऽपि विचक्षणाः”—इति ॥

दर्शयहएं शुक्रकण्णैकादशोऽपलक्षणार्थम् । अतएव मरीचिः,—

“आद्विन्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेऽहनि ।

एकादशान्तु कर्तव्यं कृष्णपत्ते विशेषतः”—इति ॥

कृष्णपत्ते या एकादशी तस्यां विशेषतः कर्तव्यमिति योजना ।
पितृकार्यं कृष्णपत्तस्यैव विशेषतो ग्राह्यलात् । कृष्णैकादशीतोऽपि
अमावास्याया सुख्यत्वं पितृकार्यं दण्डापूरपन्यायमिद्धुम् । एतदुक्तं
भवति । आशौचसमनन्तरकालो सुख्यकालमन्त्रिकृष्टवाच्छेष्टतमः ।
दर्शकालस्तु सुख्यकालप्रत्यासत्यभावात् ततो जघन्यद्दिति । अतएव
कृष्णपत्तः—

“शुचीभृतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते ।

सा तिथिस्तस्य कर्तव्या न चान्या वै कदाचन”—इति ॥

शुचिना तावच्छाद्वं कर्तव्यं, तत्राशौचवशानुख्यकाले शुद्ध्यभवे
शुद्ध्यनन्तरं या तिथिः प्रतिपद्यते लभ्यते, सा तिथिस्तस्य कर्मणे-
कृत्वेन स्त्रीकर्तव्या । आशौचाद्यनुपद्धाते तु सुख्यकालो नालस्यादि-
नाऽतिकमणीयः । तदाह सएव,—

“तिथिच्छेदो न कर्तव्यो विनाऽशौचं यदृच्छया ।

पिण्डं आद्वच्च दातव्यं विच्छिन्नं नैव कारयेत्”—इति ॥

चकारेणाग्नौकरणं समुच्चिनोति । आद्वशब्देनात्र ब्राह्मणतर्पण-
मात्रं विवक्षितं, पिण्डदानस्य पृथगुपात्त्वात् । विच्छिन्नं नैव कारये-
दिति ब्राह्मणं कर्तुमसमर्थश्चेत्पिण्डप्रदानमात्रमपि कुर्यात्, सर्वथा
पितृर्चनस्य विच्छेदं न कुर्यादित्यर्थः । अतएव निगमः । “आहिताग्ने-
पितृर्चनं पिण्डेरेव ब्राह्मणानपि वा भोजयेत्”—इति । अत्र व्यवस्थि-
तोविकल्पः । मति सामर्थ्यं ब्राह्मणतर्पणं पिण्डप्रदानञ्च कुर्यात्, तत्रा-
सामर्थ्यं पिण्डप्रदानमात्रमिति । यत्तु हारीतेन आद्विन्ने समुत्पन्ने
अमावास्यादिव्यामश्चाद्वं विहितम्,—

“आद्विन्ने दिजातीनामामश्चाद्वं प्रकीर्त्तिम् ।

अमावास्यादिनियतं मासमास्वत्सरादृते”—इति ॥

मासं मासिकं, साम्वत्सरं सांवत्सरिकम् । तद्वार्यारजोदर्शनकृत-
विन्नविषयम् । तथाऽहोश्नाः,—

“अपद्रीकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्त्वा ।

सिद्धान्तं न प्रकुर्वीत आमन्तस्य विधीयते”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“आपद्यनग्नौ तीर्थे च प्रवासे पुच्जन्ननि ।

आमश्चाद्वं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्त्वा”—इति ॥

व्याप्रपादोऽपि,—

“आर्तवे देशकालानां विश्वे समुपस्थिते ।

आमश्चाद्वं दिजैः कार्यं शूद्रः कुर्यात्सदैव हि”—इति ॥

न च कात्यायनव्याप्रपादवचनपर्यालोचनया मासिकप्रत्याब्दिक-
योरथामश्राद्धं प्राप्नोतीति मन्त्रव्यम् । माससाम्बत्सरादृते,—इति
विशेषवचनेनामश्राद्धस्य तद्वितिरिक्तविषयत्वागमात् । अतएव
मरीचिः—

“अनग्निकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्खला ।

आमश्राद्धं द्विजः कुर्यान्न तत्कुर्यान्मृतेऽहनि”—इति ॥

तदामश्राद्धं मृतेऽहनि न कुर्यात्, किन्तु पक्वान्नेनैव कुर्या-
दित्यर्थः । लौगान्निरपि,—

“पुष्पवत्स्यपि दारेषु विदेशस्योऽणनग्निकः ।

अन्नेनैवाब्दिकं कुर्यात् हेत्वा वाऽसेन वा क्वचित्”—इति ॥

यनु स्तव्यन्तरे भार्यायां रजस्खलायां मृतेऽहनि आद्धूनिषेधः—

“मृतेऽहनि तु संप्राप्ते यस्य भार्या रजस्खला ।

आद्धूं तदा न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं पञ्चमेऽहनि”—इति ॥

तस्यायं विषयः । अपुचायाः पत्व्याएव पत्युर्मृताहश्राद्धेऽधिका-
राद्यदा स्त्रयसेव रजस्खला स्यान्तदा मृतेऽहनि आद्धूं न कर्त्तव्यं,
किन्तु पञ्चमेऽहनीति । तथाच स्नोकगौतमः,—

“अपुचा तु यदा भार्या संप्राप्ते भर्तुराब्दिके ।

रजस्खला भवेत्सा तु कुर्यात् तत्पञ्चमेऽहनि”—इति ॥

प्रभासखण्डेऽपि,—

“शुद्धा सा तु चतुर्थेऽक्षिणीनान्नारी रजस्खला ।

दैवे कर्मणि पित्रे च पञ्चमेऽहनि शुध्यति”—इति ॥

अन्ये हु—

“आद्धूयेऽहनि संप्राप्ते यस्य भार्या रजस्खला ।
आद्धूं तत्र न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं पञ्चमेऽहनि”—इति
स्नोकगौतमवचनमन्यथा पठिला, आद्धूदौ कर्मणि भार्यया सहै-
वाधिकारश्रवणान्तस्यां रजोदर्शनदूषितायामधिकारनिवन्त्तेमुख्यकाल-
मतिकम्य पञ्चमेऽहनि आद्धूं कर्त्तव्यमिति मन्यन्ते ।

नन्वस्मिन्याठेऽमावास्यादिआद्धूस्यापि पञ्चमेऽहन्युत्कर्षः प्राप्नोति ?
मैव, आद्धूविष्णे द्विजातीनामिति हारीतवचनेनामावास्यादिव्याम-
स्यान्नकार्यं सोमकार्यं पूतीकवद्विहितलात् । आद्धूयेऽहनीत्यस्य वच-
नस्य मृताहव्यतिरिक्तविषयत्वेन सार्थकत्वमस्तिति चेत् । भवेदेतदेवं,
यदि विषयान्तरं वकुं शक्येत । न वेतदस्ति, मृताहविषयत्वन्तु
मृतेऽहनि तु संप्राप्ते इति स्तव्यन्तरवचनादेवावगम्यते । तस्मादेक-
भार्येण मृताहश्राद्धं रजोदर्शनरूपविष्णोपरमकालएव कर्त्तव्यं, भार्या-
न्तरयुक्तेन त्वधिकारानपगमान्मुख्यएव काले कर्त्तव्यमिति । यदत्र
युक्तं तद्वाह्नम् ।

आद्धू भोजनीयब्राह्मणपरीक्षा कर्त्तव्या । तत्र आद्धूं प्रकृत्य यमः,—

“पूर्वमेव परीक्षेत ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।

शरीरप्रभवैर्द्वैषिंशुद्धांश्चरितव्रतान् ॥

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणान्वेदपारगान् ।

इष्टान्वा यदि वाऽनिष्टांस्त्वकालेनैवमानयेत्”—इति ॥

पूर्वमिति निमन्त्रणात् पूर्वमित्यर्थः । शरीरप्रभवादोषाः कुषा-
पस्मारादयः । दूरादिति प्रपितामहादारभ्य भोजनीयब्राह्मणपर्य-
न्तम् । तथाच छागलेयः,—

“उक्तलक्षणसम्बन्धिर्विद्याशीलगुणान्वितैः ।

पुरुषचयविद्यातैः सर्वं आद्वं प्रकल्पयेत्”—इति ॥

सर्वं पार्वणैकोद्दिष्टात्मकम् । अतएव मनुनाऽपि पितुः ओचियत्वेन
पुच्छ श्रैष्यसुकम्,—

“अओचियः पिता च्यु पुच्छः स्यादेदपारगः ।

अओचियो वा पुच्छः स्यात् पिता स्यादेदपारगः ॥

ज्यायांसमनयोर्विद्याच्यु स्याच्छोचियः पिता”—इति ॥

आद्वं भोजनीयाब्राह्मणा याज्ञवल्क्येन दर्शिताः,—

“अश्याः सर्वेषु वेदेषु ओचियोब्रह्मविद्युवा ।

वेदार्थवित् ज्येष्ठसामा चिमधुस्तिसुपर्णकः ॥

कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पञ्चाग्निर्ब्रह्मचारिणः ।

पितृमातृपराश्चैव ब्राह्मणाः आद्वसम्पदः”—इति ॥

ऋग्वेदादिसर्ववेदेष्यावर्णिताध्यथनक्रमाः । ओचियाः श्रुताध्य-
थनसम्बन्धाः । ब्रह्मवित् ब्रह्मज्ञानवान् । युवा मध्यमवयस्कः । युव-
लच्च सर्वविशेषणम् । वेदार्थविद्वर्मज्ञानवान् । ज्येष्ठसामेति सामवि-
शेषस्तद्रुतं च । तद्रुताचरणेन यस्तदधीते, स ज्येष्ठसामा । चिमधुः
ऋग्वेदैकदेशः तद्रुतच्च । तद्रुताचरणेन तदध्यायी चिमधुः । चिसु-
पर्णमृग्यजुषयोरेकदेशस्तद्रुतच्च । तदाचरणेन यस्तदधीते स चिसु-
पर्णकः । ब्राह्मणा न च्चियादयः । उक्तलक्षणा एते ब्राह्मणाः
आद्वस्याच्यफलसम्यादकाद्यर्थः । वहस्यतिरपि,—

“यदेकं भोजयेच्छाद्वे ब्रह्मोगं तत्र भोजयेत् ।

ऋचो यजूषि सामानि चितयं तत्र विद्यते ॥

अटेत पृथिवीं सर्वां सशैलवनकाननाम् ।

यदि लभ्येत पित्र्यं साम्नामचरचिन्तकः ॥

क्वचा तु लघ्यति पिता यजुषा तु पितामहः ।

पितुः पितामहाः साम्ना ब्रह्मोगोऽभ्यधिकस्तः”—इति ॥

श्रातातपोऽपि,—

“भोजयेद्यस्त्वर्थव्याप्तिं दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।

अनन्तमचयच्छैव फलं तस्येति वै श्रुतिः”—इति ॥

यमोऽपि,—

“वेदविद्याव्रतस्ताताः ओतिथा वेदपारगाः ।

स्तुर्धर्मनिरताः श्रान्ताः क्रियावन्तस्तपस्त्विनः ॥

तेभ्यो हव्यच्च कव्यच्च प्रसन्नेभ्यः प्रदीयते”—इति ।

मनुरपि,—

“ओचियायैव देयानि हव्यकव्यानि दाहभिः ।

अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥

एकैकमपि विदांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत् ।

पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्तज्ञान् ब्रह्मनपि”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि । “यतीन् गृहस्थान् साधून् वा”— इति । भोजये-
दिति शेषः । ब्रह्माण्डपुराणेऽपि,—

“शिखिभ्यो धातुरकेभ्यः चिदण्डिभ्यश्च दापयेत्”—इति ।

शिखिनो ब्रह्मचारिणः । धातुरकाः धातुरकवस्त्वधारिणो वान-
प्रस्थाः । चिदण्डिनो वाक्कायमनोदण्डैरुपेताः यतयः । अत्र परः
परः श्रेष्ठः । ततएव नारदः,—

“यो वै यतीननाहृत्य भोजयेदितरान् द्विजान् ।
विजानन् वसतो यासे कव्यं तद्याति राज्ञसान्”—इति ॥
ब्रह्माण्डपुराणेऽपि,—

“अलाभे धानिभिन्नूणां भोजयेद्रह्मचारिणम् ।
तदलाभेऽप्युदासीनं गृहस्थमपि भोजयेत्”—इति ॥

उदासीनो ह्यसम्बन्धः । अतएवापस्तुमः । “ब्राह्मणान् भोजयेद्रह्म-
विदो योनिगोचमन्त्रान्तेवास्यसम्बन्धान्”—इति । योनिसम्बन्धा मातु-
लादयः । गोचसम्बन्धाः सपिण्डाः । मन्त्रसम्बन्धा वेदाध्यापकादयः ।
अन्तेवासिसंवन्धाः शिल्पशास्त्रोपाध्यायाः । एवंविधसम्बन्धव्यतिरिक्तान्
ब्राह्मणान् गृहस्थादीन् भोजयेदित्यर्थः । आह्वे ओचियादीनां पङ्क्षि-
पावनवेनापि पाचविशेषतां सएवाह,—

“अपाङ्गत्योपहता पङ्क्षः पाव्यते यैर्दिंजोन्तमैः ।
ताच्चिवोधत कात्स्त्रेण द्विजायान्यङ्क्षिपावनान् ॥
अथाः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।
ओचियान्वयजास्त्रैव विज्ञेयाः पङ्क्षिपावनाः ॥

त्रिलाचिकेतः पञ्चाग्निः त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ।
ब्रह्मदेयात्मसन्तानश्वन्दोगोज्येष्टसामगः ॥
वेदार्थविग्रहका च ब्रह्मचारी सहस्रदः ।
शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्षिपावनाः”—इति ॥
ब्रह्मदेयात्मसन्तानः ब्रह्मविवाहाहापुच्छः । सहस्रदः गवां सुवर्णस्य
वा । यमोऽपि,—

“ये सोमपा विरजसो धर्मज्ञाः शान्तवुद्धयः ।

बङ्गृचश्च त्रिसौपर्णः त्रिमधुर्वाऽथ यो भवेत् ॥
त्रिनाचिकेतो विरजाश्वन्दोगो ज्येष्टसामगः ।
अर्थवैश्वर्षोऽधेता सर्वे ते पङ्क्षिपावनाः ॥
शिशुरप्यग्निहोत्री च न्यायविच्च षडङ्गवित् ।
मन्त्रब्राह्मणविच्चैव यश्च स्यादुर्मम्पाठकः ॥
ब्रह्मदेयासुतश्चैव भावशुद्धः सहस्रदः ।
चान्द्रायणव्रतचरः सत्यवादी पुराणवित् ॥
निष्णातः सर्वविद्यासु शान्तो विगतकल्पः ।
गुरुवेदाग्निपूजासु प्रसक्तो ज्ञानतत्परः ॥
विमुक्तः सर्वदा धीरो ब्रह्मभूतो द्विजोन्तमः ।
अनभित्रो न चाभित्रो मैत्र आत्मविदेवच ॥
स्वातको जप्तनिरतः सदा पुष्पवल्लिप्रियः ।
क्षजुर्षुदुः क्षमी दान्तः शान्तः सत्यव्रतः शुचिः ॥
वेदज्ञः सर्वशास्त्रज्ञः उपवासपरायणः ।
गृहस्थो ब्रह्मचारी च चतुर्वेदविदेवच ॥
वेदविद्याव्रतस्वाताः ब्राह्मणः पङ्क्षिपावनाः”—इति ।
पैठीनसिरपि । “अथातः पङ्क्षिपावना भवन्ति त्रिनाचिकेतस्ति-
मधुस्त्रिसुपर्णश्चीर्णव्रतश्वन्दोगोज्येष्टसामगो ब्रह्मदेयासुसन्तानः सह-
स्रदो वेदाध्यायी चतुर्वेदषडङ्गवित् अर्थवैश्वर्षोऽध्यायी पञ्चाग्नि-
वेदजापी चेति, तेषामेकैकः पुनाति पङ्क्षः नियुक्तो सूर्धनि सहस्रै-
रप्युपहताम्” इति । शङ्खोऽपि,—

“ब्रह्मदेयात्मसन्तानो ब्रह्मदेयाप्रदायकः ।

ब्रह्मदेयापतिष्ठैव ब्राह्मणः पञ्चपावनाः ॥
यजुषां पारगो यज्ञ साक्षां यज्ञापि पारंगः ।
अथर्वशिरसोऽधेता ब्राह्मणः पञ्चपावनाः ॥
नित्यं योगपरो विदान् समलोक्याश्मकाज्ञनः ।
धानशीलो यतिर्विदान् ब्राह्मणः पञ्चपावनः”—इति ॥

बोधायनोऽपि । “त्रिमधुस्तिनाचिकेतस्तिसुपर्णः पञ्चाग्निः षडङ्ग-
वित्तिशीर्षकोऽधेता सामगा इति पञ्चपावनाः”—इति । हारीतोऽपि ।
“स्थितिरविच्छिन्नवेदवेदिताऽयोनिसङ्करित्वमार्घ्यवच्चेति कुलगुणाः,
वेदाङ्गानि धर्मोऽध्यात्मविज्ञानं स्फुतिष्ठेति षड्बिधं श्रुतं, ब्राह्मण्यता
देवपितृभक्ता समता सौम्यताऽपरोपतापिताऽनसूयता अनुद्भूतता
अपारुद्यं मित्रता प्रियवादिलं कृतज्ञता शरण्यता प्रशान्तिष्ठेति
चयोदशविधं शीलम्,

क्षमा दमोदया दानमहिंसा गुरुपूजनम् ।
शीलं क्षानं जपोहोमस्तुपः क्षाण्यायएवच ॥

सत्यवचनं सन्तोषो दृढवतलमुपव्रतलमिति षोडश गुणः दृक्तं,
तस्मात् कुलीनाः श्रुतशीलवन्नो दृक्तस्थाः सत्यवादिनोऽव्यङ्गाः पाञ्चेयाः ।
द्वादशोभयतः ओचियस्तिनाचिकेतस्तिसुपर्णस्तिमधुस्तिशीर्षको ज्येष्ठ-
सामगः पञ्चाग्निः पद्मविद्रुद्रजाण्डरेता: चक्षुतुकालगामी तत्त्ववि-
चेति पञ्चपावना भवन्ति” । स्थितिरविच्छिन्नसन्तानता । अविच्छि-
न्नवेदवेदितेत्यत्र हविरासादनार्थदेशविशेषवाची वेदिशब्दो हविःसाध्यं
यागं लक्षयति । आर्षेयत्वं प्रवरवर्त्तिच्छिज्ञात्वलम् । धर्माधर्मशास्त्रं,
विज्ञानं वैशेषिकादिशास्त्रविज्ञानम् । स्फुतिर्विदशास्त्राविस्मरणम् ।

उपव्रतलं दशम्यादावेकभक्ता । अत्रातुकल्पो याज्ञवल्क्येन दर्शितः—

“खस्त्रीयच्छत्विक्जामात्राहयाज्यश्वशुरमातुलाः ।

त्रिनाचिकेतदौहित्रशिष्यसम्बन्धिवान्ववान्ववाः”—इति ॥

अतएव मनुः—

“अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सञ्चिरतुष्टिः ।

मातामहं मातुलक्ष्म खस्त्रीयं श्वशुरं गुरुम् ॥

दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्तिग्राह्यौ च भोजयेत्”—इति ॥

विट्पतिर्जामाता अतिधिर्वा । तदुक्तं देवखामिना । विट्पतिर-
तिधिरित्यव्ये वदन्तीति । आपस्तुमोऽपि । “गुणवदलाभे सोदर्योऽपि
भोजयितव्यः एतेनान्तेवासिनो व्याख्याताः”—इति । बोधायनोऽपि ।
“तदभावे रहस्यविदृचोदयज्ञूषि सामानीति आद्वस्य महिमा तस्मा-
देवंविधं सपिण्डमथाशयेत्”—इति । विष्णुपुराणेऽपि,—

“पितृव्यगुरुदौहित्रानृत्विक्खस्त्रीयमातुलान् ।

पूजयेद्वयक्येन दृद्धानतिथिवान्ववान्”—इति ॥

अत्र चत्विक्पितृव्यसोदर्यसपिण्डा वैश्वदेवस्याने नियोक्तव्याः न
पित्रादिस्थाने । तथा चाचिः—

“पिता पितामहो भ्राता पुत्रो वाऽय सपिण्डकः ।

न परस्परमर्थाः^(१) स्वर्णं आद्वे चत्विजसंथा ॥

चत्विक्पुत्रादयो ह्येते सकुल्या ब्राह्मणा द्विजाः ।

वैश्वदेवे नियोक्तव्या यद्येते गुणवत्तराः”—इति ॥

शिष्यस्यापि वैश्वदेवस्यानएव निवेशः । सोदर्यं विहितस्यार्थस्य,

(१) मधुपर्कापरनामधेयोमहोक्तार्हगविशेषोऽर्थमित्यते ।

‘एतेनान्तेवासिनो व्याख्याताः’—इत्यापस्तम्बेन शिष्टेऽतिदेशात् । यन्तु मनुना कल्पान्तरमुक्तम्,—

“कामं आद्वैर्वयेन्मित्रं नाभिरूपमपि लरिम् ।

द्विषता हि इविभुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम्”—इति ॥

तत्र साक्षादत्तुकल्पाभिप्रायेण, किं लतुकल्पानुकल्पाभिप्रायेण । न आद्वै भोजयेन्मित्रमिति स्तेनैव निषिद्धस्य मित्रस्य काममर्चयेदिति सानुश्वयमेवाभ्यनुज्ञानात् । वसिष्ठोऽप्यनुकल्पानुकल्पमाह,—

“आनृशंस्यं परो धर्मो याचते यत् प्रदीयते ।

अयाचतः सीदमानान् सर्वोपायैर्निर्मन्त्रयेत्”—इति ॥

आनृशंस्यमुक्तष्टो धर्मः, तेनायाचतः अयाचनशीलान्, अतएव सीदमानान् निर्गुणानपि सगुणानामनुकल्पानामभावे सर्वोपायैर्यथा ते निर्मन्त्रणमङ्गीकुर्वन्ति, तादृशैरुपायैर्निर्मन्त्रयेदिति । अयाचनशीलानामभावे याचमानाय निर्गुणाय प्रदीयते इति । एतदप्यनुकल्पो-भवतीत्यर्थः। सम्भवति मुख्यकल्पे नानुकल्पोऽनुष्टेयः। तथाऽह मनुः,—

“प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ।

न साम्यरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्”—इति ॥

साम्यरायिकमुक्तरकालिकं स्वर्गादिकं फलमिति । भविष्यत्-पुराणेऽपि,—

“ब्राह्मणातिकमोनास्ति मूर्खे वेदविवर्जिते ।

च्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मनि छ्वयते”—इति ।

वेदविवर्जिते,—इति निर्गुणमात्रोपलक्षणार्थम् । अतएवोक्तं तच्चैव,—

“व्यतिक्रान्तेर्न दोषोऽस्ति निर्गुणान् प्रति कर्हिचित् ।

यस्य लेकगृहे मूर्खादूरस्यस्य गुणान्वितः ।

गुणान्विताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः”—इति ॥

यन्तु पुराणान्तरेऽभिवितम्,—

“यस्त्वासन्नमतिक्रम्य ब्राह्मणं पतिताद्वृते ।

दूरस्यं भोजयेन्मूढोगुणान्वं नरकं ब्रजेत् ॥

तस्मात् संपूजयेदेनं गुणं तस्य न चिन्तयेत् ।

केवलं चिन्तयेज्ञातिं न गुणान्विततां खग ॥

सन्निष्ठाण्डं द्विजं यस्तु युक्तज्ञातिं प्रियंवदम् ।

मूर्खं वा पण्डितं वाऽपि वृत्तहीनमथापिवा ।

नातिक्रमेन्नरोविदान् दारिद्र्याभिहतं तथा”—इति ॥

तदौहित्रजामात्रादिविषयम् । अतएव मनुः,—

“ब्रतस्यमपि दौहित्रं आद्वै यन्नेन भोजयेत्”—इति ॥

ब्रतस्यं केवलब्रतस्यमध्ययनादिरहितमित्यर्थः । गुणवत्सन्निष्ठा-

तिक्रमे तु प्रत्यवायोऽस्ति । तथाच पुराणम्,—

“सप्त पूर्वान् सप्त परान् पुरुषानात्मना सह ।

अतिक्रम्य द्विजवरान् नरके पातयेत् खग ॥

तस्मान्नातिक्रमेद्विज्ञो ब्राह्मणान् प्रातिवेशिकान् ।

संबन्धिनस्यथा सर्वान् दौहित्रं विट्पतिन्तथा ॥

भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धुं खगाधिप ।

नातिक्रमेन्नरस्तैतान्मूर्खानपि गोपते ॥

अतिक्रम्य महारौद्रं रौरवं नरकं ब्रजेत्”—इति ॥

अपिरेवकारार्थः । अमूर्खानेवातिकम्य नरकं ब्रजेत्, न मूर्खा-
नित्यभिप्रायः । आद्वे वर्जनीया ब्राह्मणा याज्ञवल्क्येन दर्शिताः,—
“रोगी हीनातिरिक्तमङ्गः काणः पौनर्भवस्थथा ।
अवकीर्णीं कुण्डगोलौ^(१) कुनखी स्थावदन्तकः ॥
भृतकाध्यापकः क्लीवः^(२) कन्यादूष्यभिश्पतकः ।
मित्रधुक् पिशुनः सोमविक्रयी परिविन्दकः ॥
मातापितृगुरुत्यागी कुण्डाशी वृषलात्मजः ।
परपूर्वापतिः स्तेनः कर्मदुष्टश्च निन्दितः”—इति ॥

रोगी उन्मादादिरोगवान् । उन्मादादिरोगाश्च देवतेन वर्णिताः ।
“उन्मादस्त्रगदोषेराजयक्षमा श्वासोमधुमेहोभगन्दरोऽस्मारीत्यष्टौ पाप-
रोगाः”—इति । हीनं न्यूनमधिकमतिरिक्तमङ्गं यस्यासौ हीनति-
रिक्तमङ्गः । एकेनायक्षण्णा यो न पश्यति, असौ काणः । तेन च
वधिरसूक्मूर्खादयो लक्ष्यन्ते । द्विष्ठापुनर्भूतस्थाँ जातः पौनर्भवः ।
अवकीर्णीं चतत्रतः । कुनखी दुष्टनखः । स्थावदन्तः स्थाभाविक-
क्षण्णदन्तः । वेतनं गृहीत्वा योऽध्यापयति, स भृतकाध्यापकः ।
असता सता वा दोषेण कन्यां दूषयिता^(३) कन्यादूषी । महापातका-
भिश्पतकः । परिविन्दकः परिवेत्ता । कुण्डस्थानं योऽस्माति स कुण्डाशी ।

(१) कुण्डगोलौ, “—परस्त्रियां जातौ हौ सूतौ कुण्डगोलकौ । पत्नौ जी-
वति कुण्डः स्थान्मृते भर्त्यरि गोलकः”—इत्युक्तलक्षण्यौ ।

(२) क्लीवः, “न मूर्चं फेनिलं यस्य विष्टा चाप्सु निमच्छति । मेष्ठं चोन्माद-
शुक्राभ्यां हौनं क्लीवः स उच्यते”—इत्युक्तलक्षण्यः ।

(३) दूषयिता,—इति व्यानं पदम् । अतएव कन्याभिति कर्मणि द्वितीया ।

कुण्डशब्दोगोलकस्याप्युपलक्षकः । विहितकर्मपरित्यागी वृषलात्मजो-
वृषलात्मजः । परपूर्वापतिः पुनर्भूपतिः । अदत्तादायी स्तेनः ।
कर्मदुष्टाः शास्त्रविहृद्वाचारोपेताः । एते आद्वे निन्दिता वर्ज्या-
दत्यर्थः । मनुरपि,—

“ये स्तेनपतितक्लीवा ये च नास्तिकवृत्तयः ।
तान् इत्यक्षयोर्विप्राननर्हान् मनुरब्रवीत् ॥
जटिलं चानधीयानं दुर्वालं कितवन्तया ।
याजयन्ति च ये पूर्वान् तांश्च आद्वे न भोजयेत् ॥
चिकित्सकान् देवतकान् मांसविक्षिणस्थथा ।
यक्षी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ॥
ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तरएवच ।
कुशीलबोऽवकीर्णीं च वृषलीपतिरेवच ॥
पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गत्वे ।
भृतकाध्यापकोयश्च भृतकाध्यापितस्थथा ॥
शूद्रशिष्योगुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ ।
अकारणपरित्यका मातापित्रोर्गुरोस्थथा ॥
ब्राह्मीयैनैश्च संबन्धैः संयोगं पतिर्गताः ।
अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ॥
समुद्रयायी वन्दी च तैलिकः कूटकारकः ।
पित्रा विवदमानश्च केकरो मद्यपस्थथा ॥
केकरः तिर्थगृह्णिः ।
पापरोग्यभिश्पतश्च दाम्भिकोरसविक्रयी ।

धतुःशरणं कर्ता च यज्ञायेदिधिषुपतिः ॥
 मित्रभ्रुक् स्तुतवृत्तिं पुचाचार्यस्तथैवच ।
 भासरी गण्डमाली च शिव्यथो पिशुनस्थया ॥
 उन्मत्तोऽन्धस्य वर्ज्याः स्तुर्वेदनिन्दकएवच ।
 हस्तिमोऽश्वोऽद्वद्मकोनक्त्वैर्यस्य जीवति ।
 पक्षिणां पोषको यज्ञ युद्धाचार्यस्तथैवच ।
 स्तोतसां भेदकस्यैव तेषाच्चावरणे रतः ॥
 गृहसम्बेशको दूतो वृच्छरोपकएवच ।
 श्वकीडी श्वेनजीवी च कन्यादूषकएवच ॥
 हिंसो वृषलपुच्छ गणानाच्चैव याजकः ।
 आचारहीनः क्लीवस्य नित्यं याचनकस्थया ॥
 क्षषिजीवी शिल्पिजीवी सद्भिर्निन्दितएवच ।
 औरभिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्थया ॥
 प्रेतनिर्यातकस्यैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ।
 एतान्विगर्हिताचारानपाङ्ग्नेयान्नराधमान् ॥
 द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्रापि वर्जयेत्”—इति ।

स्तेनोऽत्र ब्रह्मस्वयतिरिक्तद्रव्यापहारी विवक्षितः। तद्रव्यापहारिणः
 पतितशब्देनोपान्तत्वात्^(१)। पारलौकिकफलदं कर्मा नास्तीति मन्यमा-
 ना नास्तिकास्तेभ्यो वृत्तिर्जीविका येषान्ते नास्तिकवृत्तयः। जटिलो-
 ब्रह्मचारी। अनधीयानः—इति जटिलविशेषणम्। अतस्मानधीयानो
 ब्रह्मचारी प्रतिषिद्धते। न तु ब्रह्मचारिमात्रं, तस्य आद्वे, ‘पञ्चाग्रि-

(१) प्रातिव्यहेतुमहापातकमध्ये ब्रह्मस्वापहारस्य परिगणनादिति भावः।

ब्रह्मचारिणः—इति पात्रविधानात्। न चाध्यनरहितस्य ब्रह्म-
 चारिणोऽश्रोत्रियलेन आद्वे प्रसक्तयभावात् प्रतिषेधोऽनुपपन्नद्विति
 मन्त्रयम्। यतः,

“ब्रतस्यमपि दौहित्रं आद्वे यत्वेन भोजयेत्”—
 इत्यत्र दौहित्रयहणमविवक्षितमिति भान्या अध्यनरहितोऽपि
 ब्रह्मचारी आद्वे भोजनीयतया प्रसक्तः प्रतिषिद्धतद्विति। दुर्वालः
 खल्वाटः कपिलकेशो वा। तदुक्तं संग्रहकारेण,—

“खल्वाटकस्य दुर्वालः कपिलश्वण्डएवच”—इति ॥
 कितवो द्यूतामक्तः। पुरयाजकाः गणयाजकाः। अत्र, आद्वे इति
 विशेषोपादानादुर्वालादीनां आद्वएव वर्जयते, न दैवे इत्यवगम्यते।
 अन्यथा, प्रकरणादेवोभयत्र निषेधावगमाद्विशेषोपादानमनर्थकं स्यात्।
 अतएव गौतमः। “हविःषु च दुर्वालादीन् आद्वएवैके”—इति ।
 हविःषु च दैवेऽपि एवं पित्र्यवत्परीक्ष्य दुर्वालादीन्वर्जयेत्। एके
 मन्त्रादयः आद्वएव न भोजयेत्, दैवे तु भोजयेदित्याङ्गरित्यमि-
 ग्रायः। चिकित्सकाः जीवनार्थमदृष्टार्थस्य भेषजकारिणः। “तस्माद्-
 ब्राह्मणेन भेषजं न कार्यं अपूर्तो ह्येषोऽसेधो यो भिषक्”—इति
 अविशेषैव निन्दार्थवादर्थनात्। धनार्थं संवत्सरत्रयं देवार्चको-
 देवलः। तदुक्तं देवलेन,—

“देवार्चनपरो नित्यं वित्तार्थी वत्सरत्रयम्।
 असौ देवलको नाम हव्यक्षेषु गर्हितः॥
 अपाङ्ग्नेयः स विज्ञेयः सर्वकर्मसु सर्वदा”—इति ।
 आपद्यपि मांसविक्रियणः। अनापदि विपणजीवित्वेनैव निषेधे

सिद्धे मांसविक्षिणदति पुनर्विशेषोपादानस्य वैयर्थ्यात् । अनापदि
वाणिज्येन जीवन्तो विपणजीविनः, न लापद्यपि । तच,
“क्षात्रेण कर्मणा जीवेद्विशां वाऽप्यापदि द्विजः”—

इति वाणिज्यस्यापलक्ष्यतया विहितत्वात् । विहितत्वागकारणं
विना श्रौतस्मार्त्ताभिपरित्यका परित्यकाभिः । अल्पवद्या धनं
खीकृत्याधिकवद्या धनप्रयोजको वार्धुषिकः । तथाच सृतिः—

“समर्थं धनमुद्धृत्य महार्थं यः प्रयच्छति ।

स वै वार्धुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः”—इति ॥

अद्यांशी चयरोगी । अनापदि पशुपालः । अविवाहिते ज्येष्ठे अना-
हिताभ्यौ वा सति यः कनीयान् कृतदारपरिग्रह आहिताभिर्वा भवेत्,
स परिवेत्ता तज्ज्येष्ठस्तु परिविज्ञिः । तथाच मतुः—

“दाराभिहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिविज्ञिस्तु पूर्वजः”—इति ॥

अग्रजः सोदर्यो विवक्षितः । तथाच गर्गः,—

“सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्वारसंयहम् ।

आवसथ्यं तथाऽधानं पतितस्वन्यथा भवेत्”—इति ॥

आवसथ्यमावसथ्याधानं, आधानं गार्हपत्याद्याधानम्^(१) । असो-
दर्ये तु न दोषः । तथाच शातातपः,—

“पितृव्यपुत्राच्चापत्यान् परनारीसुतांस्तथा ।

दाराभिहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने”—इति ॥

(१) आवसथ्योगद्यामिः स्मार्त्ताभिरिति यावत् । गार्हपत्यादयस्तु श्रौता-
भयः । आदिग्रहणात् इक्षिण्यागन्याहवनीयागन्योर्ग्रहणम् ।

परनारीसुताः क्षेत्रजा भ्रातरः । यमोऽपि,—

“पितृव्यपुत्राच्चापत्यान् परपुत्रांस्तथैतत्र ।
दाराभिहोत्रधर्मेषु नाधर्मः परिवेदने”—इति ॥

परपुत्रा दत्तक्रीतादयः भ्रातरः । सोदर्यविषयेऽपि क्षचिद्दोषो-
नास्ति । तथाच शातातपः,—

“क्षीवे देशान्तरस्ये च पतिते भिक्षुकेऽपि वा ।
योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने”—इति ॥

योगशास्त्राभियुक्तो विरक्तः । कात्यायनोऽपि,—

“देशान्तरस्यक्षीवैकृषणानसहोदरान् ।

वेश्यातिसक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः^(२) ॥

जडमूकाभ्यवधिरकुञ्जवामनखोडकान् ।

अतिवद्यानभार्यांश्च कृषिसक्तान् नृपस्य च^(३) ॥

धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतोऽकारिणस्तथा ।

कुहकोन्मत्तचोरांश्च^(४) परिविन्दन् न दुष्टति”—इति ॥

खोडो भग्नपाददयः । अभार्या नैषिकत्रह्वाचारिणः । कामतो-
ऽकारिणः स्वेच्छयैव विवाहान्विवत्ताः । देशान्तरगतादिषु कालप्रती-

(१) एकवृषणएकाङ्गः पण्डिशेष इति रत्नाकरः । शूद्रतुल्याच्च,
“गोरक्षकान् वाणिजिकान् तथा कारुकुशीलवान् । प्रेषान् वा-
द्युषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत्”—इति मनूक्तालक्षणाः ।

(२) नृपस्य चेति चकारेण सक्तानित्यनुकूल्यते ।

(३) कुलटोन्मत्तचोरांश्च,—इत्यन्यत्र पाठः । तत्पाठे तु, परकुलं पर-
गोत्रमटति गच्छति प्राप्नोति ये दत्तकः स कुलटइत्यथेविधः ।

चामन्तरेण परिवेदने दोषोऽस्मि । तथाच वसिष्ठः । “अष्टौ दश
दादश्वर्षाणि ज्येष्ठं भातरमनिर्विष्टमप्रतीक्षमाणः प्रायस्त्वित्ती
भवति”—इति । अनिर्विष्टमक्षतविवाहम् । अत्रेयं व्यवस्था । अद्वृ-
ष्टार्थमर्थार्थं वा दादश्वर्षप्रतीक्षणं देशान्तरगतज्येष्ठविषयं^(१), अष्टौ
दशेति पञ्चद्वयं कार्यान्तरार्थं देशान्तरगतविषयम् । तथा सूतिः—

“दादश्वै तु वर्षाणि ज्यायान् धर्मार्थयोर्गतः ।

न्यायः प्रतीक्षितुं भाता श्रूयमाणः पुनः पुनः”—इति ॥

क्लीवादयस्तु न प्रतीक्षणीयाः । तथाच सूतिः—

“उन्मत्तः किञ्चिदी कुष्ठी पतितः क्लीवएववा ।

राजयज्ञामयावी च न नायः स्यात्प्रतीक्षितुम्”—इति ॥

विरकवेश्यातिसकादिषु तु चिरकालानुदत्त्या विवाहसम्भावनानि-
वृत्तावधिवेदनं न दोषाय, तत्र कालावधेरश्रुतलात् । आधानविषयेऽपि
ज्येष्ठानुमत्याऽधिवेदने न दोषः । तथाच वद्वृवसिष्ठः—

“अयजस्य यदाऽनग्निरादध्यादत्तुजः कथम् ।

अग्नजानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि”—इति ॥

आधानाधिकारिणि ज्येष्ठेनाहिताग्नावपि कनिष्ठस्तदत्याऽधानं
कुर्यादित्यभिप्रायः । अयं न्यायः पित्रादिषु द्रष्टव्यः । तथाचोशनाः—

“पिता पितामहो यस्य अयजो वाऽय कस्यचित् ।

तपोऽग्निहोत्रमन्तेषु न दोषः परिवेदने”—इति ॥

यस्य कस्यचित् पिता पितामहो वाऽयजो वाऽहिताग्निर्न भवति,

(१) अद्वृष्टार्थमर्थार्थं वा देशान्तरगतेवन्यः ।

तस्य तदनुमत्याऽधानकरणेऽपि न दोष इत्यर्थः । एवमेव कन्यापरि-
वेदनेऽपि दोषतदपवादौ द्रष्टव्यौ । अधीतविसृतवेदो निराकृतिः ।
तथाच देवलः—

“अधीत्य विसृते वेदे भवेद्विप्रो निराकृतिः”—इति ।

नानाजातीया अनियमवृत्तयो गणाल्लेषां मध्यवर्तीं गणाभ्यन्तरः ।
कुशीलवो गायकादिः । वृषलीपतिस्तु रजस्तलायाः कन्यायाः पतिः ।
तदुक्तं देवलेन,—

“वन्ध्या तु वृषली ज्ञेया वृषली च सृतप्रजा ।

अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्तला ॥

यस्तेनामुद्भवेत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

अश्राद्वेयमपाङ्गेयं तं विद्याद्वृषलीपतिम्”—इति ॥

यस्य गृहे उपपतिर्जारः सदा संवसेत्, सोऽपि वर्ज्यः । तदुक्तं
देवलेन,—

“परदाराभिगो मोहात् पुरुषो जार उच्यते ।

स एवोपपतिर्ज्ञेयो यः सदा संवसेद्गृहे”—इति ॥

वाग्दुष्टो निष्ठुरवाक् । पतितैर्महापातकिसंसर्गिभिः सह ब्राह्मीयानैश्च
सम्बन्धैर्विद्यायोनिसम्बन्धैर्यः संयोगं गतः, सोऽत्र विवक्षितः । न तु

साक्षात् संसर्गी, तस्य पतितशब्देनैवोपात्तलात् । केकरोर्धवृष्टिः ।

अयेदिधिष्वाः पतिर्येदिधिषूपतिः । ज्येष्ठायामनूढायामूढा कनिष्ठा
या, साऽयेदिधिषूः । तदुक्तं देवलेन,—

“ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुद्भवेत्तुजा ।

सा चायेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषूर्मता”—इति ॥

पुत्राचार्योऽन्नरपाठकः । भ्रामरी वृत्त्यर्थसेव भ्रमरवदर्थाज्ञकः ।
श्टहसमेश्को वर्धकिवृत्त्या वर्त्तमानः । उरभ्रा अवयः । तएव वृत्त्यर्थं
पालनीया यस्यासावौरभ्रकः । महिष्यः पाल्यायस्यासौ माहिषकः ।
अथवा, व्यभिचारिणीपुत्रः । तदाह देवलः,—

“महिषीत्युच्यते भार्या सा चैव व्यभिचारिणी ।

तस्यां यो जायते गर्भः स वै माहिषकः सृष्टः”—इति ॥

एतान् पूर्वोक्तान्तुभयत्र दैवे पित्रे च वर्जयेदित्यर्थः । यमोऽपि,—

“काणाः कुञ्जाश्च षण्डाश्च कृतज्ञा गुरुतत्पगाः ।

ब्रह्मज्ञाश्च सुरापाश्च स्तेना गोप्त्राश्चिकित्सकाः ॥

राङ्कामास्त्योन्मत्ताः पशुविक्रियणश्च ये ।

मानकूटास्तुलाकूटाः शिल्पिनो यामयाजकाः ॥

राजभृत्यान्धवधिरा मूर्खखल्वाटपङ्गवः ।

वृषलीफेनपीताश्च^(१) श्रेणियाजकयाजकाः ॥

कालोपजीविनश्चैव ब्रह्मविक्रियणस्तथा ।

दण्डपूजाश्च* ये विप्राः यामकृत्यपराश्च ये ॥

आगारदाहिनश्चैव गरदा वनदाहकाः ।

कुण्डाश्चिनो देवलकाः परदाराभिमर्शकाः ॥

श्वावदन्ताः कुनखिनः शिल्पिनः कुष्ठिनश्च ये ।

वणिजो मधुहर्त्तारो हस्त्यश्वदमका द्विजाः ॥

* दण्डभूजाश्च,—इति सु० ।

(१) वृषलीफेनपीताः शूद्रापतयः ।

कन्यानां दूषकाश्चैव ब्राह्मणानां दूषकाः ।

सूचकाः प्रेष्यकाश्चैव कितवाश्च कुशीलवाः ॥

समयानां भेत्तारः प्रदाने ये च* वाधकाः ।

अजाविका माहिषकाः सर्वविक्रियणश्च ये ॥

घनुःकर्त्ता द्यूतवृत्तिर्मित्रप्रुक् शस्त्रविक्रियी ।

पाण्डुरोग गण्डमाली यज्ञी च भ्रामरी तथा ॥

पिशुनः कूटसाक्षी च दीर्घरोगी वृथाऽश्रमी ।

प्रवज्योपनिवृत्तश्च वृथा प्रवजितश्च यः ॥

यश्च प्रवजिताज्जातः प्रवज्याऽवसितश्च यः ।

तावुभौ ब्रह्मचण्डालावाह वैवस्तो यमः ॥

राज्ञः प्रेष्यकरोयश्च यामस्य नगरस्य वा ।

समुद्रयायी वान्ताशी केशविक्रियणश्च ये ॥

अवकीर्णी च वीरन्नः^(१) गुरुन्नः पिण्डदूषकः ।

गोविकयी च दुर्वालः पूर्णानां चैव याजकः ॥

मद्यपश्च कर्दर्यश्च^(२) सह पित्रा विवादकृत् ।

* एव,—इति सो० ना० ।

+ कूटयाजी,—इति सो० ना० ।

(१) वीरन्नः अभिपरित्वागी । “वीरहा वाश्व देवानां योऽन्नमुद्वासयते”—इति श्रुतेः ।

(२) “कर्दर्यः, “आत्मानं धर्मकृत्यश्च पुत्रदारांश्च पीडयन् । योतोभावृस्त्विनोवर्धान् स कर्दर्यइति सृष्टः”—इत्युक्ताजक्षणः ।

दाम्भिको वर्धकीभर्ता त्यक्तात्मा दारदूषकः ॥
 सङ्गिस्थ निन्दिताचारः स्वर्कर्मपरिवर्जकः ।
 परिवित्तिः परिवेत्ता भूताचार्योऽनिराकृतिः^(१) ॥
 शूद्राचार्यः सुताचार्यः शूद्रशिष्यसु नास्तिकः ।
 इव्यस्तदारकाचार्यो मानवान्तैलिकस्तथा ॥
 चोरा वार्धुषिका दुष्टाः परस्तानां दूषकाः ।
 चतुराश्रमवाह्यास्त्र सर्वे ते पर्जिन्दूषकाः ॥
 इत्येतेस्त्रैर्युक्तांस्त्रांदिजात्र नियोजयेत्”—इति ।
 विद्यादिगुणयोगेऽयेतेषां वर्जनीयतं ब्रह्माण्डपुराणेऽभिहितम्,—
 “आद्वार्हगुणयोगेऽपि नैते जातु कथञ्चन ।
 निमन्त्रणीयाः आद्वेषु सम्यक् फलमभीष्टता”—इति ॥
 एवं ब्राह्मणग्रागेव सम्यक् परीक्ष्य पूर्वेद्युर्निमन्त्रयीत । तथाच
 हारीतः “यत्नेनैवमिधान् आद्वमाचरिष्यन् पूर्वेद्युर्निमन्त्रयेत्”—इति ।
 असम्भवे परेद्युर्निमन्त्रयीत । तथाच कूर्मे,—
 “श्वो भविष्यति से आद्वं पूर्वेद्युर्भिपूजयेत् ।
 असम्भवे परेद्युर्वा यथोक्तैस्त्रैर्युतान्”—इति ॥
 देवलोऽपि,—
 “श्वः कर्त्ताऽस्मीति निश्चिय दाता विप्रान्निमन्त्रयेत् ।

* भूताचार्योऽति सु० ।

(१) निराकृतिः—“यस्त्वाधायामिमालस्यादेवादीन्नैभिरिष्यवान् । निरा-
 कृत्ताऽमरादीनां स विचेयोनिराकृतिः”—इत्युक्तलक्षणः । अधीत-
 विसृतवेदो वा (६६३ ए०) ।

निरामिषं सङ्गम्भुक्ता सर्वमुक्तजने गृहे ॥
 असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्त्रान्निमन्त्रयेत्”—इति ।
 अत्र विशेषो मनुना दर्शितः,—
 “पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा आद्वकर्मणुपस्थिते ।
 निमन्त्रयीत त्यवरान् सम्यग्विप्रान् यथोदितान्”—इति ॥
 वराहपुराणे,—
 “वस्त्रशौचादि कर्त्तव्यं श्वः कर्त्ताऽस्मीति जानता ।
 स्थानोपलेपनं भूमिं कृत्वा विप्रान्निमन्त्रयेत् ॥
 दन्तकाष्ठव्य विस्त्रेत् ब्रह्मचारी शुचिर्भवेत्”—इति ॥
 आद्वभूमिं परिगृह्य गोमयादिना तत्स्थानोपलेपनं कृत्वा विप्रान्
 रात्रौ निमन्त्रयेदित्यर्थः^(२) । तथाच ब्रह्माण्डपुराणम्,—
 “पूर्वेऽक्षिं रात्रौ विप्राश्यान् कृतसायन्तनाशनान् ।
 गत्वा निमन्त्रयेदेवपित्र्युद्देशसमन्वितः”—इति ॥
 निमन्त्रणप्रकारः प्रतेषां दर्शितः,—
 “कृतापसव्यः पूर्वेद्युः पितृन् पूर्वं निमन्त्रयेत् ।
 भवङ्गिः पितृकार्यन्नः सम्यादञ्च प्रसीदत ॥
 सब्येन वैश्वदेवार्थं प्रणिपत्य निमन्त्रयेत्^(३)”—इति ।
 अत्र प्रणतिपूर्वकं निमन्त्रणं शूद्रविषयम् । तथाच पुराणम्,—
 “दक्षिणं चरणं विप्रः सव्यं वै कृत्वियस्तथा ।

(१) तथाच, भूमिं,—इत्यनन्तरं परिगृह्य इत्यध्याहारइति भावः ।

(२) कृतापसव्यः प्राचीनावीती । पितृन् उद्दिश्येति शेषः । सब्येन
 उपवीतिना ।

पादावादाय वैश्वोदौ शूद्रः प्रणतिपूर्वकम्”—इति ।
 दक्षिणचरणस्यर्थे जानुप्रदेशे कर्त्तव्यः । तथाच मत्थाः,—
 “दक्षिणं जानुमालभ्य लं मयाऽत्र निमन्त्रितः”—इति ।
 पूर्वं निमन्त्रयेदित्यच^(१) पूर्वपदस्य वैश्वदेवार्थं निमन्त्रयेदिति
 व्यवहितेनान्वयः । अतएव वृहस्यतिः,—
 “उपवीती ततो भूला देवताऽर्थे दिजोत्तमान् ।
 अपसव्येन पित्रे च स्त्रयं शिष्योऽध्यवा सुतः^(२)”—इति ॥
 पार्वणश्राद्धे ब्राह्मणसङ्घामाह पैठीनसिः । “ब्राह्मणान् सप्त
 पञ्च द्वौ वा श्रोत्रियानामन्त्रयेत्”—इति ॥

यदा पञ्च ब्राह्मणाः, तदा दैवे द्वौ पित्रे चय इति विभागः ।
 “द्वौ दैवे पित्रकार्ये चीन्”—इति भनुस्तरणात् । तस्माद्युग्मसङ्घाया
 समविभागार्थं पित्रे चय इति युक्तम् । यत्तु शौनकेन पित्रेऽपि
 युग्मविधानं क्वां, “एकैकस्य द्वौ द्वौ”—इति, तदृद्धिश्राद्धविषयम् ।
 पित्रादिस्यानेषु सति सामर्थ्यं एकैकस्य चींस्त्रींचिप्रान् भोजयेत् ।
 तथाच शौनकः । “एकैकसेकैकस्य चींस्त्रीन्वा”—इति । अत्यन्तविभवे
 सत्यैकैकस्य पञ्च सप्त वा ब्राह्मणान् भोजयेत् । तथाच गौतमः ।
 “नवावरान् भोजयेदयुजो वा यथोत्साहम्”—इति ॥

अस्तार्थः । यथोत्साहं यथाविभवं पित्रादिस्यानेषु प्रत्येकमयुजः
 पञ्च सप्त वा ब्राह्मणान् भोजयेदिति । वचनस्य कथं पञ्चसु सप्तसु वा
 ब्राह्मणेषु पर्यवसानम् ?

(१) पितृन् पूर्वं निमन्त्रयेदिति प्रचेतोवचने इत्यर्थः ।

(२) निमन्त्रयेदिति श्रेष्ठः ।

“सामर्थ्येऽपि नवभ्योऽर्वाग्मोजयीत सति द्विजान् ।
 नोर्ध्वं कर्त्तव्यमित्याङ्गः केचित्तद्वोषदर्शिनः^(१)”—
 इति ब्रह्माण्डपुराणवचनादिति ब्रूमः । शौनकगौतमाभ्यासुको-
 यं आद्धविस्तरो भनुना नाहृतः,—
 “द्वौ दैवे पित्रकार्ये चीन् एकैकसुभयच वा ।
 भोजयेत्सुसम्भृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरे ॥
 सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्यदम् ।
 पञ्चैतान्विस्तरो इन्ति तस्मान्वेहेत विस्तरम्” ॥
 इत्यकारणमेव विस्तरप्रतिषेधात् । अतएव वृद्धवृहस्यतिरपि,—
 “एकैकमयवा द्वौ चीन् दैवे पित्रे च भोजयेत् ।
 सत्क्रियाकालपात्रादि न सम्यद्येत विस्तरे”—इति ॥
 वसिष्ठोऽपि,—
 “द्वा दैवे पित्रकार्ये चीनैकैकसुभयच वा ।
 भोजयेत्सुसम्भृद्धोऽपि विस्तरन्तु विवर्जयेत्”—इति ॥
 अतएव याज्ञवल्क्येनापि सङ्कोचएव पञ्चो विहितः,—
 “द्वौ दैवे प्राक्त्रयः पित्रेऽत वैकैकसेववा ।
 मातामहानामप्येवं तत्त्वं वा वैश्वदेविकम्”—इति ॥
 एकैकसुभयच वेति ब्राह्मणाद्यसम्भवे वेदितव्यम् । यत्तु शङ्खेनोक्तम्,—
 “भोजयेदथवाऽप्येकं ब्राह्मणं पङ्किपावनम्”—इति ।
 तदप्यल्लाभविषयम् । यदाल्लेकएव भोक्ता तदैवमाह वसिष्ठः,—

(१) तद्वोषदर्शिनः ब्राह्मणवाङ्गल्यदोषदर्शिनः । स च दोषोऽनुपदमेव
 वस्थते ।

“यदेकं भोजयेच्छाहे दैवं तत्र कथं भवेत् ।
अनं पात्रे समुद्दृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य तु ॥
देवतायतने शत्रु यथाविधि प्रवर्त्तयेत् ।
प्रासेदग्नौ तदनन्तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे”—इति ॥

निमन्वणे नियमान्तरमाह मत्यः,—

“पठन्निमन्व्य नियमान् आवयेत् पैदकान् बुधः ।
अकोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः ॥
भवितव्यं भवद्विष्व मया च आद्वकारिणा”—इति ।

निमन्वितैर्यत्कर्तव्यं तदाद्वाचिः,—

“ते तन्नयेत्यविन्नेन गतेयं रजनी यदि ।

यथाश्रुतं प्रतीक्षिरेन् आद्वकालमतन्दिताः”—इति ॥

ते निमन्विता विप्रास्तं आद्वकर्त्तारमविन्नपूर्वकं तथाऽस्तित्युक्ता
यथाश्रुतं विहितं नियमजातं, आद्वकालं आद्वे भुक्तं यावत् जीर्यति
तावदनुतिष्ठेरनियर्थः । तथाच प्रतेताः,—

“आऽशनपरिणामान् ब्रह्मचर्यं दयोः स्तूतम्”—इति ।

यमोऽपि,—

“आमन्वितास्तु ये विप्रा आद्वकालउपस्थिते ।
वसेचुर्नियताहारा ब्रह्मचर्यपरायणाः ॥

अहिंसा सत्यमकोधो दूरे चागमनक्रिया ।

अभारोदहनच्छेति आद्वस्तोपासनाविधिः”—इति ॥

तथाऽस्तित्यज्ञीकारः सति सामर्थ्यं अनिन्दितामन्वणविषयः ।
तथाच कात्यायनः । “अनिन्देनामन्विते नातिकामेत्” । शक्तेन न

प्रथाख्यानं कर्तव्यमिति । यस्त्वामन्वणमज्जीकृत्य सत्यपि सामर्थ्ये
पञ्चान्निवारयति तस्य दोषोऽस्ति । तथाच मनुः—

“केतितस्तु* यथान्यायं हव्यकव्ये द्विजोत्तमः ।
कथच्चिदप्यतिक्रामन् पापः शूकरतां ब्रजेत्”—इति ॥

केतिते निमन्वितः । यमोऽपि,—

“आमन्वितश्च यो विप्रो भोक्तुमन्यत्र गच्छति ।
नरकाणां शतं गत्वा चण्डालेष्वभिजायते”—इति ॥

निमन्वितब्राह्मणपरित्यागे प्रत्यवायोऽस्ति । तथाच नारायणः—

“निकेतनं कारयिला निवारयति दुर्भितिः ।
ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयोनौ च जायते”—इति ॥

यस्त्वामन्वितो विप्रञ्चितोऽपि आद्वकालातिक्रमं करोति
तस्य प्रत्यवाय आदिपुराणेऽभिहितः,—

“आमन्वितश्चिरं नैव कुर्याद्विप्रः कदाचन ।
देवतानां पितृणां च दातुरनस्य चैव हि ॥
चिरकारी भवेद्रोही पच्यते नरकाग्निः”—इति ।

दात्रभोक्त्रोब्रह्मचर्यनियमातिक्रमे प्रत्यवायस्तु तत्र तत्रोक्तः । तत्र
वद्धुमनुः,—

“ऋतुकालां नियुक्तो वा नैव गच्छेत् स्तियं क्वचित् ।
तत्र गच्छन् समाप्नोति ह्यनिष्टफलमेव तु”—इति ॥

* केतित,—इति पाठः सो० ना० । एवं परच ।

† ऋतुकालं प्राप्येति शेषः । ऋतुकाले,—इति समीचीनः पाठः ।

गौतमः । “सद्य आद्वी शूद्रात्म्पगतस्तपुरीषे मासं नयेत पितॄन्”—इति । आद्वी आद्वकर्ता सद्यस्तत्त्वण्मारभ्येत्यर्थः । मनुः—
“आमन्त्रितसु यः आद्वे वृषखा सह मोदते ।

दातुर्यद्दुष्कृतं किञ्चित् तत्सर्वं प्रतिपद्यते”—इति ॥

थमः—

“आमन्त्रितसु यः आद्वे अध्वानं प्रतिपद्यते ।

भवन्ति पितरस्य तन्मांसं पांशुभोजनाः”—इति ॥

आद्वदिनकात्यं प्रचेतसा दर्जितम्,—

“आद्वभुक् प्रातरत्याय प्रकुर्याद्वान्धावनम् ।

आद्वकर्ता तु कुर्वीत न दन्तधावनं बुधः”—इति ॥

देवलोऽपि,—

“तथैव यन्त्रितो दाता प्रातः स्नात्वा सहान्वरः ।

आरभेत नवैः पाचैरन्नारम्भं स्वावन्धवैः ॥

तिलानवकिरेत्तत्र सर्वतो बन्धयेदजान् ।

असुरापहतं सर्वं तिलैः शुद्ध्यत्यजेन च ॥

ततोऽन्नं बड्डसंखारं नैकभाजनभक्तवत् ।

चोष्ययेषम्बृद्धृश्च यथाशक्ति प्रकल्पयेत्”—इति ॥

अत्र इवाणि प्रचेताश्चाह,—

“कृष्णमाषास्तिलासैव श्रेष्ठाः स्तुर्यवशालयः ।

महायवा त्रीहियवास्तथैव च मधूलिकाः ॥

कृष्णाः श्वेताश्च खोहाश्च गाद्वाः स्तुः आद्वकर्त्त्वाणि”—इति ।

यवा: सितशूकाः ग्रालयः कस्तमाद्वाः । महायवा त्रीहियवाश्च

यवविशेषाः । मधूलिका धान्यविशेषः । कृष्णाः स्थलजाः कृष्णवर्ष्णनीहयः ।

लोहा रक्तशालयः । मार्कण्डेयोऽपि,—

“यवत्रीहिसगोधूमाः तिलमुद्धाः समर्षपाः ।

प्रियङ्गवः कोविदारः निष्पावा^(१) श्वाच शोभनाः”—इति ॥

अत्र गोधूमानामावश्यकलमत्तिणोक्तम्,—

“अगोधूमश्च यच्छ्राद्धं कृतमप्यकृतं भवेत्”—इति ॥

वायुपुराणेऽपि,—

“विल्वामलकमृदीकापनसाम्रातदादिमम् ।

चव्यम्यालेवताचोटखर्जुराणां फलानि च^(२) ॥

कश्चेष्टकोविदारश्च तालकन्दस्तथा विषम् ।

कालेयं कालशाकश्च सुनिषेणं सुवर्चला ॥

कटफलं किञ्चिन्नी^(३) द्राक्षा लकुचं मोचमेवच ।

कवन्धूयीवकं चारु तिन्दकं मधुसाङ्कयम् ॥

वैकङ्गतं नालिकेरं शृगाटकपरूषकम् ।

पिप्पली मरिचञ्चैव पटोलं वृहतीफलम् ॥

* निष्पावा,—इति ना० ।

† सुनिषेणं,—इति पाठान्तरम् ।

(१) निष्पावः शिर्मीसद्वेदक्षिण्यापये प्रसिद्धेति कल्पतरः ।

(२) पालेवतः काष्ठमीरके उ इति प्रसिद्धेति आद्वचिन्तामणिः । प्राचीनामलकेति प्रकाशकारः ।

(३) किञ्चिन्नी अस्त्ररसा द्राक्षेति लक्ष्मीधरः । हजायुधेन तु किञ्चिन्नी जलजम्बूरिति व्याख्यातम् ।

सुगन्धिमत्यमांसञ्च कलायाः सर्वएवच ।

एवमादीनि चान्यानि खादूनि मधुराणि च ॥

नागरञ्जात्र वै देयं दीर्घमूलकमेवच”—इति ।

मृदीका द्राक्षा । आम्रातकः कपीतनः । चव्यञ्चिका । अक्षोटः
शैलोद्धवः । कश्चेह भद्रमुखा । कालेयकं दारुहरिद्रा । सुनिषष्ठं वितुञ्च-
शाकम् । कट्फलं श्रीपर्णिका । लकुचो लिकुचः । मोचं कदलीफलं ।
कर्कंधूर्वदरी । तिन्दुकः यितिसारकः । इटज्ञाटकं जलजन्तिकाण्डकम् ।
द्वहतीफलं निदिग्धिकाफलम् । दीर्घमूलकन्तुण्डिकेरीफलम् । विल्वाम-
लकादीनि प्रसिद्धानि । पालेवतपृष्ठकादीन्यप्रसिद्धानि । शङ्खोऽपि,—

“आम्रान् पालेवतानिकून्मृदीकां चव्यदाढिमम् ।

विदार्थाश्च भचुण्डांश्च आदूकालेऽपि दापयेत् ।

द्राक्षामधुयुतां दद्यात् शकून् शर्करया सह ॥

दद्याच्छ्राद्धे प्रथबेन इटज्ञाटककशेलुकान्”—इति ।

आदित्यपुराणेऽपि,—

“मधूकं रामठञ्चैव कर्पूरं मरिचं गुडम् ।

आदूकर्मणि शस्त्रानि सैन्धवं चपुषं तथा”—इति ॥

अत्र विशेषो मार्कण्डेयेन दर्शितः,—

“गोधूमैरिक्कुभिर्मुद्दैः क्षीणकैञ्चणकैरपि ।

आद्वेषु दत्तैः प्रीयन्ते मासमेकं पितामहाः ॥

विदार्थाश्च भचुण्डांश्च विसैः इटज्ञाटकस्तथा ।

केचुकैश्च तथा कन्दैः कर्कन्तुवदरैरपि ॥

पालेवतैरातुकैञ्चायाक्षोटः पनसैस्तथा ।

काकोल्यः क्षीरकाकोल्यः तथा पिण्डालकैः शुभैः ॥

लाजाभिष्ठ शलाभिष्ठ चपुषैर्वाहचिर्भिटैः ।

सर्वपाराजशाकाभ्यामिङ्गुदैराजजम्बुभिः ॥

प्रियालामलकैर्मुखैः पङ्गुभिष्ठ तिलम्बकैः ।

वेचाङ्गुरैस्तालकन्दैश्चक्रिकाक्षीरिकावचैः ॥

मेचैः समोचैर्लकुचैस्तथा वै वीजपूरकैः ।

मुञ्जातकैः पद्मपलैर्भव्यभोजैः सुसंञ्जतैः ॥

रागषाडवचोच्चैश्च चिजातकसमचितैः ।

दत्तैस्तु मासं प्रीयन्ते आद्वेषु पितरो नृणाम्”—इति ॥

विदारी कृष्णवर्णभूकुम्भाण्डफलम् । केचुकः कचूराख्यशाकम् ।

कन्दः शूरणः । उर्बातुः खादुकर्कटी । चिर्भिटस्तिक्तकर्कटी । सर्वपेति

दीर्घः व्यान्दसः । राजशाकं कृष्णसर्वपः । इङ्गुदः तापसतसः ।

प्रियालोराजादनम् । चक्रिका चिच्चा । क्षीरिका फलाध्यक्षम् ।

रागषाडवाः पानविशेषाः । चिजातकं लवज्ञैलागन्धपत्राणि । मत्य-

पुराणेऽपि,—

“अनन्तु सदधिक्षीरं गोष्टं शर्कराऽन्वितम् ।

मासं प्रीणाति सर्वान् वै पितृनित्याह केशवः”—इति ॥

मनुरपि,—

“तिलैत्रीहियवैर्माषैरङ्गिमूलफलेन वा ।

दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत्पितरो नृणाम् ॥

द्वौ मासौ मत्यमांसेन त्रीन्मासान् हारिणेन तु ।

आरभेणाथ चतुरः शाकुनेनेह पच्च वै ॥

षण्मासांश्चागमांसेन पार्षतेनेह सप्त वै^(१) ।
 अष्टावेणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु ॥
 दश मासांस्तु हृष्णन्ति वराहमहिषामिषैः ।
 शशकूर्ष्योस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु ॥
 संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन वा ।
 वाङ्मीणसस्य मांसेन हप्तिर्दादशवार्षिकी ॥
 कालशकं महाशस्त्रं खड्डं लोहामिषं भधु ।
 आनन्द्यायैव कल्पन्ते मुन्यनानि च सर्वशः”—इति ॥
 वाङ्मीणसो रक्तवर्णदृश्यच्छागलः । तदुकं विष्णुधर्मोन्तरे,—
 “चिपिवन्त्विन्द्रियन्तीण^(२) यूथस्याग्नशरं तथा ।
 रक्तवर्णन्तु राजेन्द्र, कांगं वाङ्मीणसं विदुः”—इति ॥
 पर्चिविशेषो वा,—
 “कृष्णयीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहङ्गमः ।
 स वै वाङ्मीणसः प्रोक्तः इत्येषा वैदिकी श्रुतिः”—इति
 निगमवचनात् । कालशाकमुन्तरदेशे प्रसिद्धम् । महाशस्त्रो मत्य-
 विशेषः । खड्डः खड्डमृगः । लोहो लोहितवर्णच्छागः । मुन्यनानि नीवा-
 राद्यनानि । आद्वे कोट्रवादिधान्यानि वर्जयेत् । तथाच व्याप्तः,—
 “अआद्वेयानि धान्यानि कोट्रवाः पुलकास्थथा ।
 हिङ्गुद्रव्येषु शाकेषु कालानलभुभास्थथा”—इति ॥

(१) पार्षतादयो मृगजातिविशेषाः ।

(२) अस्यानकाले यस्यास्यं नास्तिकादयं च जले निमज्जति, स्तोऽयं
 चिपिव इत्युच्यते । चिभिर्नास्तिकादयमुखैः पिवतोति व्युत्पत्तेः ।

कोट्रवाः कोरदूषकाः । पुलकाः पुलाकाः कान्दसोऽत्र हृसः ।
 संखारकद्रव्येषु हिङ्गुद्रव्यमआद्वेयम् । कालः कृष्णर्जुकः । अनल-
 श्वित्रकः । शुभा शुभात्वाः शाकविशेषः । एतानि शाकान्यश्राद्धे-
 यानि । ननु,—

“मधूदं रामठड्डैव कर्पूरं मरिचं गुडम्”—इति
 आदिपुराणे हिङ्गुद्रव्यस्य आद्वेयत्वमुक्तं, तत्कथं तस्याश्राद्धेयत्व-
 मुच्यते,—इति । सत्यं, “अनिराचे षोडशिनं गृह्णाति नातिराचे
 षोडशिनं गृह्णाति”—इति वदत्रापि विधिप्रतिषेधदर्शनादिकल्पोऽस्तु ।
 एवमेवान्यत्रापि । भारद्वाजोऽपि । “मुङ्गाढकीमाषवर्जं विदलानि
 दद्यात्”—इति । मुङ्गः कृष्णेतरः, आढकी तुवरी, माषो राजमाषः,
 एतैविंना विदलानि दद्यादित्यर्थः । माषग्रहणं कुलत्यादीनामुप-
 लक्षणार्थम् । अतएव चतुर्विंशतिमतम्,—

“कोट्रवाचाजमाषांश्च कुलत्यान्वरकांस्तथा ।
 निष्पावांस्तु विशेषेण पञ्चतांस्तु विवर्जयेत् ॥
 यावनालानपि तथा वर्जयन्ति विपश्चितः”—इति ।
 वरकाः वनमुङ्गाः । अन्यत्रमिद्धम् । अत्र निष्पावनिषेधः कृष्ण-
 निष्पावविषयः,

“कृष्णधान्यानि सर्वाणि वर्जयेत् आद्वकर्मणि”—इति
 स्मरणात् । “निष्पावाश्वाच शोभनाः”—इति मार्कण्डेयपुराणं
 कृष्णेतरनिष्पावविषयतया व्यवस्थापितं भवति । मरीचिरपि,—
 “कुलत्याश्वणकाः आद्वे न देयाश्वैव कोट्रवाः ।
 कटुकानि च सर्वाणि विरसानि तथैवच”—इति ॥

विष्णुपुराणेऽपि,—

“आद्वे न देया पालङ्घा तथा निष्यावकोद्रवाः ।

मस्तरचारवास्तुककुलत्यशणशिग्रवः”—इति ॥

पालङ्घा सुकुन्दः, मस्तरो मङ्गल्यकः, ज्ञारो यवज्ञारादिः ।
विष्णुरपि । “भृत्यंशिग्रुष्टपसुरसार्जककुम्भाण्डालावुवार्त्ताकुपालङ्घा-
तण्डुलीयककुसुम्भमहिषीनीरादि वर्जयेत्”—इति । भृसृणो भृत्यं
क्षान्दस्त्वात् सुडभावः । सर्वपोऽत्र राजसर्वपः । “कुसुमं राज-
सर्वपम्”—इति स्मृत्यन्तरे विशेषित्वात् । सुरसा निर्गुण्डा । अर्जकः
श्वेतार्जकः । उग्ना अपि,—

“नालिकाश्चण्डचाककुसुम्भानम्बुविड्भवान् ।

कुम्भीकम्बुकट्टलाककोविदारांश्च वर्जयेत् ॥

वर्जयेद्गृज्जनं आद्वे काञ्चिकं पिण्डमूलकम् ।

करञ्च येऽपि चान्ये वै रसगन्धोत्कटास्था”—इति ॥

नालिका दीर्घनालायगताऽत्यपल्लवा । क्षाकं सिलिम्बुः ।
कुम्भी श्रीपर्णिका । कम्बुकं वृत्तालावु । गृज्जनो हरिद्रकवर्षः
पलाण्डुविशेषः । काञ्चिकं आरनालकम् । करञ्चञ्चिरविल्पफलम् ।
पुराणेऽपि,—

“वांशङ्करीरं सुरसं सर्जकं भृत्यानि च ।

अवेदोक्ताश्च निर्यासा लवणान्यौषराणि च ॥

आद्वकर्मणि वर्ज्यानि याश्च नर्यां रजस्त्वाः”—इति ॥

वांशङ्करीरं वंशङ्कुरः । सर्जकः पीतसारकः । अवेदोक्ता वेदे
निषिद्धा निर्यासाः त्रस्तनप्रभवादयः । औषराणि लवणानि छत्तखव-

णानि । रजस्त्वाः दिनत्रयादूर्ध्मनिवृत्तरजसः । भरद्वाजोऽपि,—

“नकोद्धृतनु यत्तोयं पल्लवाम्बु तथैवच ।

स्वल्पाम्बु कुम्भाण्डफलं वज्रकन्दच पिप्पली ॥

तण्डूलीयकशकच्च माहिषच्च पयोदधि ।

शिम्बिकानि करीराणि कोविदारगवेधुकम् ॥

कुलत्यशणजम्बीरकरम्भाणि तथैवच ।

अबादन्यद्रक्तपुष्पं शिगुः ज्ञारं तथैवच ॥

नीरसान्यपि सर्वाणि भक्ष्यभोज्यानि यानि च ।

एतानि नैव देयानि सर्वस्मिन् आद्वकर्मणि ॥

आविकं मार्गमौद्रच्च सर्वमैकशफच्च यत् ।

माहिषच्चामरच्चैव पयो वर्ज्यं विजानता”—इति ॥

आविकमवीनां पयः । मार्गं मृगीणां पयः । औद्गमुद्धीनां पयः ।

ऐकशफं वडवापयः । माहिषं महिषीपयः । चामरं चमरीपयः ।

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि,—

“दिःस्त्रिनं परिदग्धच्च तथैवायावलेहितम् ।

शर्कराकीटपाषाणैः केशैर्यच्चायुपद्रुतम् ॥

पिण्डाकं मथितच्चैव तथातिलवणच्च यत् ।

दधि श्राकं तथा भक्ष्यसुष्णच्चोषविवर्जितम् ॥

वर्ज्ययेच्च तथा चान्यान् सर्वानभिमतानपि ।

सिद्धाः छताश्च ये भक्ताः प्रत्यक्षलवणीकृताः ॥

वाग्मावदुष्टाश्च तथा दुष्टैश्चोपहतास्था ।

वाससा चोपधूतानि वर्ज्यानि आद्वकर्मणि”—इति ॥

दिःस्तिनं दिःपक्म^(१)। परिदग्धमविदग्धम्। अथावलेहितं पूर्व-
मेवान्येनाखादितम्। मथितं विलोक्तिं निर्जलं दधि। सिद्धा
भक्ता आमलकांदयः, प्रत्यक्षलवणेन मिश्रिताः। शङ्खोऽपि,—

“कृष्णाजाजीं विडम्बैव सीतपाकीं तथैवच।

वर्जयेष्ववं सर्वं तथा जम्बूफलानि च।

अवकुतावरुदितं तथा आद्वेषु वर्जयेत्”—इति।

कृष्णाजाजी कृष्णजीरकः। विडम्बिडालाख्यम्। लवणं कृत-
लवणम्। आद्वे कुम्भाण्डादिनिषिद्धद्रव्योपादाने प्रत्यवायोऽस्मि।
तथाच सृत्यन्तरम्,—

“कुम्भाण्डं महिषीक्षीरं आढक्योराजसर्षपाः।

चणकाराजमाघाश्च भ्रन्ति आद्वमसंशयः॥

पिण्डालुकञ्च शुण्ठीं च करमदांश्च नालिकाम्।

कुम्भाण्डं बड्डवीजानि आद्वे दला प्रयात्यधः”—इति॥

करमदः सुषेणः। बड्डवीजानि वीजपूरादीनि। नित्यभोजने
प्रतिषिद्धमपि आद्वे न देयम्। अतएवोक्तं षड्ब्रंशन्तते,—

“कीरादि महिषीवर्ज्यं अभक्ष्यं यच्च कीर्त्तिम्”—इति।

नित्यभोजने वर्ज्यानि शाकानि पैठीनसिनोक्तानि। “वृन्ताक-
नालिकापौत्रकुसुंभास्मन्तकास्वेति शाकानामभक्ष्याश्च”—इति। पौत्रं
यौतिका। वृन्ताकनिषेधस्तु श्वेतवृन्ताकविषयः। अतएव देवलः,—

(१) दिःपक्मं च तदेव, यत् सूपकारशास्त्रापेक्षितपाकनिष्पत्यनन्तरं
शैत्यादिनिवृत्तये पुनः पाकान्तरश्युक्तम्। न त्वर्जपाकानन्तरं तद्शास्त्रोक्त-
समारण्यपाकान्तरसिद्धं व्यञ्जनादि। अतीतार्थनिष्ठानिर्देशत्।

“कण्डूरं श्वेतवृन्ताकं कुम्भाण्डञ्च विवर्जयेत्”—इति।

कण्डूराष्ट्रायावशायणी, तस्याः फलं कण्डूरम्। कुम्भबुध्वदर्त्तुलं
वृन्तालालावुसदृशं कुम्भाण्डम्। भविष्यत्पुराणेऽपि,—

“लशुनं गट्जनञ्चैव पलाण्डुङ्कवकानि च।

वृन्ताकनालिकालालु जानीयाज्ञातिदूषितम्”—इति॥

लशुनं श्वेतकन्दः पलाण्डुविशेषः,—

“लशुनं दीर्घपत्रञ्च पिच्छगन्धो महीवधम्।

परणञ्च पलाण्डुञ्च लतार्कञ्च परारिका॥

गट्जनं पवनेष्टञ्च पलाण्डोर्दश जातयः”—इति

सुश्रुतेनोक्तलात्। कवकं छत्राकम्। हारीतोऽपि। “न वटश्चो-
डुम्बरदधित्यनीपमातुलङ्गानि वा भक्षयेत्”—इति। मनुरपि,—

“लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्वनप्रभवांस्तथा।

शेलुं गव्यञ्च पीयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत्”—इति॥

लोहिता वृक्षनिर्यासा लाक्षाद्यः। लोहितग्रहणात् निर्यासिलेऽपि
पाटलश्वेतवर्णहिङ्गुकर्पूरादेरप्रतिषेधः। शेलुः श्वेषातकः। पीयूषोऽभि-
नवम्यः। ब्रह्मपुराणे,—

“घृतात्फेनं घृतात्मणं पीयूषमय चार्द्गोः।

न गुडं मरिचाकन्तु तथा पर्युषितं दधि॥

दीर्णं तक्रमपेयञ्च नष्टखादु च फेनवत्”—इति।

घृतादुद्धृत्य तत्फेनमात्रं न पेयम्। घृतादुद्धृत्य मण्डं तदग्न्य-
न पेयम्। आर्द्गोः प्रसवप्रसृत्यनिवृत्तरजस्कायागोः पीयूषं न
पेयम्। गुडं मरिचोपगतं पर्युषितं दधि च, दीर्णं सुटितं तक्रं

दीर्घकालस्थित्या नष्टस्वादु च फेनवच्च न पेयम् । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“सन्धिन्यनिर्दशाऽवत्सगोः पयः परिवर्जयेत् ।

अौड्रमैकशं स्तैणमारण्कमथाविकम्”—इति ॥

या वृषेण सन्धीयते सा सन्धिनी, अनिर्दशा अनिर्गतदशरात्रा, अवस्था वत्सरहिता । एतासां गवां पयः परिवर्जयेत् । आरण्कपयो-निषेधशारण्कमहिषीव्यतिरिक्तविषयः । तदाह मनुः,—

“अनिर्दशाया गोः क्षीरमौड्रमैकशं तथा ।

आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ॥

आरण्कानाच्च सर्वेषां मृगाणां महिषीर्विना”—इति ।

वसिष्ठोऽपि । “गोमहिष्यकानामनिर्दशाहानां पयो न पेयम्”—इति । गौतमोऽपि । “स्वन्दिनीयमसूरसन्धिनीनाच्च”—इति । क्षीरं न पेयमिति शेषः । स्वन्दिनी स्वतएव स्वतत्पयःस्तनी । यमसूर्य-मलप्रसूः । बोधायनोऽपि । “क्षीरमपेयं विवत्साया अन्यवत्सायाश्च”—इति । आपस्तम्बोऽपि,—

“क्षत्रियस्यैव वृत्तस्यो वैश्यः शूद्रोऽथवा पुनः ।

या पिवेत्कापिलं क्षीरं न ततोऽन्योऽस्त्वपुण्यकृत्”—इति ॥

जात्या विशुद्धमपि केशकीटादिसंसर्गदुष्टमात्रं संवर्जयेत् । तथाच देवलः,—

“विशुद्धमपि चाहारं मत्तिकाङ्गमिजन्तुभिः ।

केशरोमनखैर्बाऽपि दूषितं परिवर्जयेत्”—इति ॥

अत्र मत्तिकाङ्गमिजन्तवो मृताः विवक्षिताः । एतैः केशरोमादि-भित्य दूषितं सति सम्भवे वर्जयेत्, असम्भवे तु केशादिकमुहृत्य

सम्प्रोक्ष्य हिरण्यस्यां कृत्वा भुज्जीत । तथाच सुमनुः । “केशकीट-क्षुतवचोपहतं श्वभिराप्नातं लेहितं वा अदधि पर्युषितं पुनः सिद्धं चण्डालाद्यवेक्षितं अभोज्यं अन्यत्र हिरण्योदकैः सृष्टा”—इति । क्षुतवचः क्षुतवाग्जातो ध्वनिः । आपद्यपि शादिभिरवलीढं न भुज्जीत । तथाच देवलः,—

“अवलीढं श्वमार्जारध्वांचकुकुटमूषकैः ।

भोजने नोपभुज्जीत तदसेधं हि सर्वतः”—इति ॥

भविष्यत्पुराणेऽपि,—

“सुरालशुनसंस्यृष्टं पीयूषादिसमन्वितम् ।

संसर्गाद्वयते तद्विशूद्धिष्ठिवदाचरेत्”—इति ॥

अत्रादिशब्देन इत्राकादिदुष्टद्वयं परिगृह्यते । सूत्यन्तरे वर्जी-न्तरमुक्तम्,—

“नापणीयं समश्रीयात्र द्विःपक्षं न पर्युषितम् ।

घृतं वा यदि वा तैलं विप्रो नायात् नखच्युतम् ।

यमस्तदशुचि प्राह तुल्यं गोमांसभक्षणैः ॥

हस्तदत्ताश्च ये स्त्रेहा लवणव्यच्छनानि च ।

दातारन्नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुज्जीत किञ्चिषम् ॥

एकेन पाणिना इत्तं शूद्रादत्तं न भक्षयेत्”—इति ।

आपणस्यान्नप्रतिषेधोऽत्रापूपादिव्यतिरिक्तविषयः । तदाह शङ्खः,—

“अपूपाः सक्तवोधानास्त्रकं दधि घृतं मधु ।

एतत् पण्डेषु भोक्तव्यं भाण्डलेहि न चेद्वेत्”—इति ॥

पर्युषितनिषेधोऽपि वटकादिव्यतिरिक्तविषयः । तदाह यमः—

“अपूपास्य करभास्य धानावटकसक्तवः।
श्राकं मांसमपकञ्च* स्फुरं क्षसरमेवत् ॥
यवागूः पायसञ्चैव यच्चान्यत्स्तेहसंयुतम् ।
सर्वं पर्युषितं भोज्यं शुक्रं चेत्परिवर्जयेत्”—इति ॥

देवलोऽपि,—

“अभोज्यं प्राङ्गराहारं शुक्रं पर्युषितञ्च यत् ।
अपूपा यवगोधमविकारा वटकादयः”—इति ॥

वटका माषादिपिष्टमया प्रसिद्धाः। पुनरपूपयहणं ब्रीह्मादिपिष्ट-
विकारोपादानार्थम्। क्षसरं दृष्टिलचूर्णसंयुतमोदनम्। अन्यदोदना-
दिकं स्तेहसंयुतं दृतेन दधा वाऽभिघारितम्। एतसर्वं पर्युषितमशुक्रं
भोज्यम्। शुक्रस्वरूपं दृष्ट्यतिनोक्तम्,—

“अत्यस्तं शुक्रमाख्यातं निन्दितं ब्रह्मवादिभिः”—इति ॥

अनस्त्रमीषदस्त्रं वा यदस्तु कालान्तरेण वा द्रव्यान्तरसंसर्गेण
वाऽत्यस्तं भवति तच्छुक्रं, न तु स्वभावतोऽत्यस्त्रम्। यदग्निपकं सद्रा-
च्यन्तरितं, तत्पर्युषितम्। शुक्रप्रतिषेधो दध्यादिव्यतिरिक्तविषयः।
तदाह शङ्खः,—

“दधि भक्ष्यस्तं शुक्रेषु सर्वत्र दधिसम्भवम् ।

स्त्रजीषपक्वां भक्ष्यं स्यात् सर्पिर्युक्तमिति स्थितिः”—इति ॥

अनग्निकञ्चया स्त्रजीषां, तेन पक्वां शुक्रं पर्युषितञ्चापदि प्रक्षालितं
भोज्यम्। तदाह यमः,—

* मांसं मस्त्रस्त्र,—इति सु०।

† तुवीसपक्वं,—इति सो० ना०।

‡ तुवीसं,—इति सो० ना०।

“शुक्रानि हि दिजोऽन्नानि न भुज्ञीत कदाचन ।
प्रक्षालितानि निर्दीषाणापद्मोऽथवा भवेत् ॥
मस्त्रमाषसंयुक्तं तथा पर्युषितञ्च यत् ।
तत्तु प्रक्षालितं क्लवा भुज्ञीत त्वभिघारितम्”—इति ।
आत्रयदुष्टमपि न भुज्ञीत । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“कदर्यबद्धुचोराणां क्लीवरङ्गावतारिणाम् ।
वैणाभिश्लवार्धुव्यगणिकागणदीक्षिणाम् ॥
चिकित्सकातुरकुद्धुपुंश्वलीमत्तविद्विषाम् ।
क्रूरोगपतित्रात्यदांभकोच्छिष्टभोजिनाम् ॥
अवीरास्त्वीखर्णकारस्त्वीजितयामयाजिनाम् ।
ग्रस्तविक्रियिकर्मारतन्त्रवायश्वद्विज्ञिनाम् ॥
नशंसराजरजकक्षतप्रवधजीविनाम् ।
चेलधावसुराजीवसहोपपतिवेशनाम् ॥

एषामन्वं न भोक्तव्यं सोमविक्रियिणस्थाप्ता”—इति ।
कदर्येलुभ्यकः। तथाच स्त्र्यन्तरम्,—

“आत्मानं धर्मकृत्यत्र पुच्छारांश्च पीडयेत् ।
लोभादः पितरौ भृत्यान् स कदर्य इति स्ततः”—इति ॥
बद्धुः शृङ्खलितः। रङ्गावतारी नटः। वैणो वीणावादनोपजीवी ।
दीक्षी दीक्षासंस्कारवान्। तस्य चाभोज्यान्तवमग्नीषोमीयपशुवपा-
होमपर्यन्तम्। “असंस्थितेऽग्नीषोमीये यजमानस्य गृहे नाशित-
व्यम्”—इति श्रुतेः। आतुरः पापरोगयस्तः। क्रुद्धो दृढतरान्तर-
व्यम्। क्रूरो निष्कृपः। उयः परदुः-
कोपः। मत्तो धनादिना गर्वितः। क्रूरो निष्कृपः। उयः परदुः-

खकारी । रजको वस्त्ररागकारी । चेलधावो वस्त्रप्रचालकः । एषां कदर्यादिसोमविक्रयिपर्यन्तानां त्रैवर्णिकानामन्त्रं न भोक्तव्यमित्यर्थः । यमोऽपि,—

“चक्रोपजीवी गाम्बर्वः कितवस्तुस्करस्तथा ।

ध्वजी दारोपजीवी च शूद्राध्यापकयाजकौ ॥

कुलालश्चिकर्मा च वार्धुषी चर्मविक्रयी”—इति ।

चक्रोपजीवी शकटोपजीवी । गाम्बर्वा गायकः । ध्वजी मद्यविक्रयी । इतरे प्रसिद्धाः । एते अभोज्यान्ना इत्यर्थः । आपस्तुम्बोऽपि,—

“द्वावेवाश्रमिणौ भोज्यौ ब्रह्मचारी गृही तथा ।

मुनेरन्नमभोज्यं स्थात् सर्वेषां लिङ्गिनां तथा”—इति ॥

मुनिशब्देन यतिवानप्रस्थौ गृह्णेते । लिङ्गिनः पाशुपताद्यः । अङ्गिराअपि,—

“षण्मासान् यो दिजो भुज्ञे शूद्रस्थानं विगर्हितम् ।

स तु जीवन् भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते”—इति ॥

यन्तु सुमन्तुनोक्तम्,—

“गोरसञ्चैव सकूश्च तैलं पिण्डाकमेवच ।

अपूपान् भवेच्छूद्राद्यच्चान्यत्ययसा कृतम्”—इति ॥

यच विष्णुपुराणेऽभिहितम्,—

सम्प्रोक्ष्य विप्रो गृहीयाच्छूद्रानं गृहमागतम्”—इति ।

तदापद्विषयम् । अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“अदत्तान्यग्निहीनस्य नान्नमद्यादनापदि”—इति ।

अग्निहीनः शूद्रः । मांसेष्वपि यदर्ज्यं तदाह मनुः,—

“क्रव्यादान् शकुनीन्मर्वांस्तथा ग्रामनिवासिनः ।

अनिर्दिष्टांश्चकशफांषिद्विभञ्चैव वर्जयेत् ॥

कलम्बिकं स्नवं हंसं चक्राङ्कं ग्रामकुकुटम् ।

सारसं रज्जुवालञ्च दात्यूहं शुकसारिके ॥

प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्करान् ।

निमज्जतश्च मत्यादान् शैनं वज्रमेवच ॥

वकञ्चैव वलाकाञ्च काकोलं खञ्जरीटकान् ।

मत्यादान् विष्वराहांश्च मत्यानेव च सर्वशः”—इति ॥

क्रव्यादाः शकुनयो गृध्रादयः । ग्रामनिवासिनः शकुनयः पारा-

वतादयः । अनिर्दिष्टा अपरिज्ञातजातिविशेषा मृगपचिणः । एकशफा

अश्वादयः । टिढ्डिभः निषुरशब्दभाषी पच्चिविशेषः । कलम्बिकश्वटकः ।

स्नवो जलकुकुटः । चक्राङ्कश्वक्रवाकः । सारसः पुष्कराङ्कः । रज्जुवालको-

रज्जुवत्पुच्छकः* । दात्यूहः कालकण्ठकः । प्रतुदः श्वेनः । जालपादाः

जालाकारपादाः । कोयष्टिः पच्चिविशेषः । नखविष्कराश्चकोरादयः ।

निमज्जन्तोमत्यादा निमज्ज्य मत्यभक्ताः पच्चिविशेषाः । शैनं शुनो-

द्वमासम्† । वज्रं शुक्रमांसम् । काकोलो गिरिकाकः । खञ्जरीटः

खञ्जनः । मत्यादा अनिमज्जन्तो मत्यादा विवक्षिताः । विष्वराहा-

याम्बशूकराः । अत्र मत्यनिषेधो राजीवसिंहतुण्डकादिवितिरिक्त-

विषयः । अतएवोक्तन्तेनैव,—

* वक्षकुटकः,—इति सु० ।

† शूनायां भवं मांसम्,—इति सु० ।

“राजीवाः सिंहतुण्डाश्च सश्लकासैव सर्वशः”—इति ।

राजीवाः पद्मवर्णाः मत्याः । सिंहतुण्डाः सिंहमुखाः । शशौः
शुक्र्याकारावयवैः पृष्ठभागगतैः सह वर्तन्ते इति सश्लकाः । एते
सर्वशः आद्वे नित्यभोजने च भक्ष्या इत्यर्थः । देवलोऽपि,—

“उत्तूककुररथेनग्नप्रकुक्टवायसाः ।

चकोरः कोकिलो रञ्जुदालकश्चाषमद्गुकौ ॥

पारावतकपोतौ च न भक्ष्याः पक्षिणः सृताः ।

अभक्ष्याः पशुजातीनां गोखरोद्धाश्वकुञ्जराः ॥

सिंहव्याघ्रचर्षभरभाः सर्पाजगरकास्था ।

आखुमूषकमार्जारनकुलयामशुकराः ॥

शश्टुगालवकदीपिगोलाङ्गूलकमर्कटाः”—इति ।

कुररः उत्कोशः । मदुर्जलकाकः । दीपिशब्दो व्याघ्रविशेषपरः ।
गोलाङ्गूलो वानरविशेषः । मर्कटग्रहणं सर्वेषां पञ्चनखानामुपलक्षणार्थम् ।
अतएव मनुः । “सर्वान्पञ्चनखांस्था”—इति । न भक्षयेदिति योजना ।
अत्र पञ्चनखानां भक्ष्यलनिषेधो गोधादिपञ्चकव्यतिरिक्तविषयः ।
तथाच देवलः,—

“पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या धर्मतः परिकीर्तिः ।

गोधा कूर्मः शशः श्वाविट् शश्यकश्चेति ते सृताः”—इति ॥

धर्मत इति हिंसामक्त्वा क्रयादिप्राप्ता भक्ष्या इत्यर्थः । न चायम-
पूर्वविधिः, रागप्राप्त्वात्तद्वल्लणस्य । नापि नियमः, पञ्चप्राप्त्यभावात् ।
अतो गोधादिपञ्चनखपञ्चकव्यतिरिक्ता न भक्ष्या इति परिमङ्गलैव
परिशिष्यते । एव च सति विशेषनिषेधवलात्तन्मांसभक्षणे प्रत्यवायो-

नेतरत्रेत्यवगम्यते । अतएवोक्तं मनुना,—

“न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।

प्रदत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिसु महाफला”—इति ॥

यनु तेनैवोक्तम्,—

“नाक्त्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते कर्चित् ।

न च प्राणिवधः खर्गस्तस्मान्मां विवर्जयेत् ॥

समुत्पत्तिञ्च मांसस्य बधवन्धौ च देहिनाम् ।

प्रसमीक्ष्य निवर्त्तते सर्वमांसस्य भक्षणात्”—इति ॥

यच्च याज्ञवल्क्येनापि,—

“वसेत्पु नरके घोरे दिनानि पशुलोमभिः ।

संमितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून्”—इति ॥

तत्रिषिद्धप्राणिहिंसापूर्वकमांसभक्षणविषयं, न तु क्रयादिप्राप्त-
मांसभक्षणविषयं, प्राणिवधनिन्दापूर्वकमेव मांसनिषेधस्मरणात् । यच्च
मनुनैवोक्तम्,—

“फलमूलाशनैर्मैर्ष्मुन्यनानां भोजनैः ।

न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात्”—इति ॥

तत्र मांसवर्जनस्य महाफलसाधनलं प्रोक्तिदिव्यतिरिक्तविषयम् ।

अतएवोक्तन्तेनैव,—

“प्रोक्तिं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणस्य च काम्यया ।

यथाविधि नियुक्तश्च प्राणानामेव चात्यये”—इति ॥

प्रोक्तिमिष्टशिष्टं मांसं, ब्राह्मणस्य काम्यया ब्राह्मणकामनया च,*

* ब्राह्मणकामनयां च,—इति सो० ना० ।

यथाविधि नियुक्तः आद्वे निमन्त्रितश्च, प्राणात्यये चुच्चिमित्ते व्याधि-
निमित्ते वा, मांसं भक्षयेदित्यलं प्रसक्त्यनुप्रसक्त्या ।

निमन्त्रितेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो यदेवं तदाह कात्यायनः,—

“तैलसुदर्जनं स्खानं दन्तधावनमेवच ।

कञ्चरोमनखेभ्यस्तु दद्यात्तेभ्योऽपरेऽहनि”—इति ॥

स्खानं स्खानसाधनम् । दन्तधावनं दन्तधावनसाधनं काषादि, दद्या-
दित्यर्थः । एतत्तैलादिदानमनिषिद्धतिथिविषयम् । निषिद्धतिथिषु
तिलतैलप्रतिनिधित्वेनामलकोदकं दद्यात् । तथाच मार्कण्डेयः,—

“अङ्गः षट्सु सुहर्त्तेषु गतेषु च यतान्* दिजान् ।

प्रत्येकं प्रेषयेत् प्रेष्यान् प्रदायामलकोदकम्”—इति ॥

आमलकोदकदानमयमावास्याव्यतिरिक्तविषयम् । “धात्रीफलै-
रमावास्यायां न स्खायात्”—इति सृत्यन्तरे निषेधात् । तैलादिदाने
विशेषो देवलेन दर्शितः,—

तैलसुदर्जनं स्खानं स्खानीयच्च पृथग्विधम् ।

पाचैरौदुम्बरैर्द्यादैश्वदेविकपूर्वकम्”—इति ॥

औदुम्बरं ताम्रपात्रम् । यत्तु प्रचेतसोकम्,—

“आद्वभुग्यो नखश्च अुच्छेदनं न तु कारयेत्”—इति ।

तन्निषिद्धतिथिविषयम् । आद्वदेशे प्रकल्प्यानि इवाणि पुराणे-
उभिहितानि,—

“उपमूलं सकूजनान् कुशांस्त्रोपकल्पयेत् ।

यवांस्त्रिलान् ब्राह्मीः कांस्यमापः शुद्धै समाहताः ॥

* गतेष्वय च तान्,—इति मु० ।

पार्षदराजततामाणि पाचाणि स्वात्ममिन्द्रधु ।

पुष्पधूपसुगन्धादि चौमसूचच्च मेचणम्”—इति ॥

तिला जर्त्तिला ग्राहास्त्रदसम्भवे ग्राम्याः । जर्त्तिललच्छणमुक्तं सत्य-
ब्रतेन,—

“जर्त्तिलास्तु तिलाः प्रोक्ता छणवर्णं वनेभवाः”—इति ।

तेषां प्रशस्त्वमापस्त्रम्बश्राह,—

“अट्टवां ये समुत्पन्ना अकृष्टफलितास्था ।

ते वै आद्वे पवित्रास्तु तिलास्ते न तिलास्तिलाः”—इति ॥

निमन्त्रितब्राह्मणानामुपवेशनार्थमासनं वृषी । तत्र विशेषो मनु-
नोक्तः । “कुतपञ्चाशने दद्यात्”—इति । कुतपो नेपालदेशप्रभवमे-
षादिरोमनिर्मितकम्बलः । तदुक्तं सृत्यन्तरे,—

“मध्याङ्गः खड्डपात्रच्च तथा नेपालकम्बलः ।

रुणं दर्भास्त्रिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः सृतः ॥

पापं कुतितमियाङ्गस्त्रस्य सन्तापकारणम् ।

अष्टावेते यतस्त्रसात् कुतपा इति विश्रुताः”—इति ॥

कांस्यपार्षदराजततामाणि भोजनार्थमर्चार्थं चोपकल्प्यानि ।
अत्र भोजनार्थं पलाशपत्रपात्राणेवोपकल्प्यानि न लन्यपर्णपात्राणि ।
तथाचाचिः,—

“न मृण्यानि कुर्वीत भोजने दैवपित्रयोः ।

पालाशेभ्यो विना न स्युः पर्णपात्राणि भोजने”—इति ॥

* ते वै आद्वेषु देयाः स्युस्त्रिलास्ते जर्त्तिलाः सृताः,—इति मु० ।

अर्थार्थं लन्यपर्णपाचाणुनिषिद्धानि । अतएव वैजावापः,—

“खादिरौडुम्बराण्यपाचाणि आद्वकर्मणि ।

अथस्मट्टमयानि स्वरपि पर्णपुटास्तथा”—इति ॥

अत्रोपकल्पनीयं पुष्टं ब्रह्माण्डपुराणे दर्शितम्,—

“शुक्राः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि च ।

गन्धर्घोपपत्रानि यानि चान्यानि कृत्स्नशः”—इति ॥

मार्कण्डेयपुराणेऽपि*,—

“जात्यश्च सर्वा दातव्या मस्तिकाः श्वेतयूथिकाः ।

जलोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च चन्द्रकम्”—इति ॥

यत्त्रज्ञिरसोक्तम् । “न जातीकुसुमानि न कदलीपत्रम्”—इति ।
क्रतुरपि,—

“असुराणां कुले जाता जाती पूर्वपरिग्रहे ।

तस्या दर्शनमाचेण निराशाः पितरो गताः”—इति ॥

अत्र जातीकुसुमनिषेधो वैकल्पिकः । अत्र वर्ज्यानि कुसुमानि
मत्येनोक्तानि,—

“पद्मविल्वार्कधुसूरपारिभद्राटरुषकाः† ।

न देयाः पित्रिकार्यपु पयश्चैवाविकं तथा”—इति ॥

पारिभद्रो मन्दारः, आटरुषो वासकः । शङ्खेऽपि,—

* नास्येतत् मु० पुस्तके ।

† तेनैवोक्तानि,—इति मु० ।

‡ रुक्षरः,—इति सो० ना० ।

“उग्रगन्धीन्यगन्धीनि चैत्यवृक्षोद्भवानि च^(१) ।

पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णानि यानि च”—इति ॥

अत्र रक्तवर्णनिषेधो जलोद्भवव्यतिरिक्तविषयः । अतएवोक्तन्तेनैव,—

“जलोद्भवानि देयानि रक्तान्यपि विशेषतः”—इति ।

विष्णुरपि । “वर्जयेदुग्रगन्धीनि* कण्ठकिजातानि रक्तानि पुष्पाणि
च, सितानि सुगन्धीनि कण्ठकिजातान्यपि दद्यात्”—इति ।

धूपद्रव्यमपि विष्णुधर्मोत्तरे दर्शितम्,—

“धूपो गुग्गुलको देयस्तथा चन्दनसारजः ।

अग्रहश्च सर्कर्पूरसुरक्षस्त्रक् तथैवच”—इति ॥

तुरुषकः सस्तकीवृक्षः, त्वक् लवज्ञम् । मरीचिरपि,—

“चन्दनाग्रहणी चोभे तमालोषीरपद्मकम्”—इति ।

वर्जनीयधूपद्रव्यं विष्णुराह । “जीवजञ्च सर्वं न धूपार्थम्”—इति ।

(जीवजं कस्त्र्यादि ।) “चन्दनकुङ्कुमकर्पूराग्रुपद्मकान्यनुलेपनार्थ”—
इति ।

दीपार्थस्त्रेहद्रव्यमाह मरीचिः,—

“घृतादा तिलैलादा नान्यद्रव्यात् दीपकम्”—इति ।

अत्र चान्यद्रव्यनिषेधो वसामेदोरुपद्रव्यविषयो^(२) न पुनः कौसु-
मादितैलविषयः । अतएव,—

* वर्जयेदुग्रगन्धीन्यगन्धीनि,—इति मु० ।

(१) चैत्यवृक्षः पूज्यत्वेन ख्यातोवृक्षः ।

(२) हृङ्गेदसु वपा वसा,—इत्यमरः ।

“ष्टेन दीपो दातव्यस्तथवाऽन्यौषधीरसैः ।
वसामेदोङ्गवं दीपं प्रयत्नेन विवर्जयेत्”—इति ॥

क्षौमस्त्रोपकल्पनं वस्त्रालाभविषयं, सति सम्भवे क्षौमं वस्त्र-
सुपकल्पनीयम् । अतएव सृत्यन्तरम्,—

“कौशेयं क्षौमकार्पासं दुकूलमहतं तथा ।
आद्वेष्टेतानि यो दद्यात्कामानाप्नोति पुष्कलान्”—इति ॥

कौशेयं क्षमिकोशोत्थतन्तुजम् । क्षौममतसौत्कसम्भवतन्तु-
सम्भवम् । दुकूलमिति सृत्यवस्त्रम् । अहतम्,—

“ईषद्वैतं नवं श्वेतं सदग्नं यन्न धारितम् ।
अहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम्”—इति^(१) ॥

एवं दर्भादिमेत्तणान्तं द्रव्यसुपकल्प्य खाला शुक्रं वासः परि-
दधात् । तथाच सृतिः,—

“खालाऽधिकारी भवति दैवे पित्रे च कर्मणि”—इति ।
“आद्वक्तुक्लवासाः खात्”—इति ।

खानानन्तरं यत्कर्तव्यं तदाह यमः,—

“ततः खाला निष्टत्तेभ्यः प्रत्युत्थाय क्षताञ्जलिः ।
पाद्यमाचमनौयच्च सम्यच्चेद्यथाक्रमम्”—इति ॥

क्षताञ्जलिः खागतभित्युक्ता अध्वक्तोपहतिशुद्ध्यर्थं पादप्रचा-
लनार्थमाचमनौयच्चोदकं क्रमेण प्रयच्चेदित्यर्थः । तदनन्तरं गृहाङ्गणे
मण्डलद्वयं कार्यम् । तथाच मत्यः,—

(१) कौशेयं क्षमीत्याद्यारभ्य एतदन्तोग्नेषो नास्ति मुत्रितातिरिक्त-
पुस्तकेषु ।

“भवनस्यायतोभूमौ^(१) ——————
गोमयेनानुलिप्तायां गोमूत्रेण तु मण्डले”—इति ।
गोमयस्त्वहितेन गोमूत्रेण मण्डले कार्यं इति शेषः । अत्र विशेषमाह
श्रम्भुः,—

“उद्दक्षवसुदीच्यं* स्याद्विष्णिणं दक्षिणास्त्रवम्”—इति ।
उद्दीच्यं वैश्वदेविकं मण्डलसुदक्प्रवणं, दक्षिणं पित्रं मण्डलं
दक्षिणाप्रवणं कुर्यात् । तत्र मण्डलकरणप्रमृत्याआद्वपरिसमाप्तेऽश-
देविकं कर्म प्रदक्षिणं यज्ञोपवीतिना कार्यं पित्रमपसव्यं प्राचीना-
वीतिना^(२) कार्यम् । तथाच मनुः,—

“प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्त्रिणा ।
पित्रमानिधनात्कार्यं विधिवद्भपाणिना”—इति ॥

अत्रैव विशेषान्तरमाह कात्यायनः,—

“दक्षिणं पातयेत् जानु देवान्परिचरन् सदा ।
पातयेदितरञ्जानु पितृन्परिचरन् सदा”—इति ॥

शातातपोऽपि,—

“उद्दक्षुखसु देवानां पितृणां दक्षिणासुखः”—इति ।

बोधायनोऽपि,—

* उद्दक्षुखसुदीच्य—इति सो० श्रा० ।

- (१) सर्वव्येवादप्तपुस्तकेषु श्लोकस्याख्य द्वितीयपादो न दृश्यते ।
(२) यज्ञोपवीतप्राचीनावीतिनौ, “उपवीतं यज्ञस्त्रं प्राज्ञते दक्षिणे
करे प्राचीनावीतमन्यस्मिन्”—इत्यनेनोन्वेष्यौ । अपसव्यं पितृतीय,
“तर्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अपसव्यमवसर्ववि तेन पितृभ्यो दद्यात्”—
इत्युक्तेः ।

“प्रदचिणन् देवानां पितृणामप्रदचिणम् ।
 देवानामृजवो दर्भाः पितृणां द्विगुणाः सृताः”—इति ॥
 मण्डलकरणानन्तरकर्त्तव्यमाह शम्भुः—
 “उत्तरेऽचतसंयुक्तान्पूर्वायान् विन्यसेत् कुशान् ।
 दचिणे दचिणायांस्तु सतिलान्विन्यसेद्वधः”—इति ॥
 मत्थपुराणेऽपि,—
 “अचतामिः सपुष्याभिस्तदभ्यर्च्छपस्वयवत् ।
 विप्राणां चालयेत्पादानभिनन्द्य पुनः पुनः”—इति ॥
 अपस्वयवत् पूर्वमुदीच्यमण्डलं पश्चादचिणमण्डलमभ्यर्च्छत्यर्थः ।
 दैवपूर्वकं विप्राणां पादप्रचालनं कुर्यात् । अतएव ब्रह्मनिरुक्तम्,—
 “पाद्यच्चैव तथैवार्थं दैवमादौ प्रयोजयेत् ।
 शब्दोदैवौति मन्त्रेण पाद्यच्चैव प्रदापयेत्”—इति ॥
 पाद्यादिदानं नामगोचोच्चारणपूर्वकं कर्त्तव्यम् । तदुक्तं मत्थ-
 पुराणे,—
 “नामगोचं पितृणान् प्रापकं ह्यकव्ययोः”—इति ।
 पादप्रचालनानन्तरं यत् कर्त्तव्यं तदाह सुमन्तुः—
 “दर्भपाणिर्दिराचम्य लघुवासा जितेन्द्रियः ।
 परिश्रिते शुचौ देशे गोमयेनोपलेपिते ॥
 दचिणाप्रवणे सम्यगाचान्तान् प्रयतान् शुचौन् ।
 आसनेषु सदर्भेषु विविक्षेषूपवेशयेत्”—इति ॥
 विविक्षेषु परस्परमसंस्तुष्टेवित्यर्थः । मनुरपि,—
 “आसनेषु तु कृप्तेषु वर्हशत्सु पृथक् पृथक् ।

उपस्थृष्टोदकान् सम्यग्विप्रांस्तानुपवेशयेत्”—इति ॥
 उपवेशनप्रकारो यमेन दर्शितः । “आसनं संस्यूशन् सव्येन पाणिना
 दचिणेन ब्राह्मणमुपसंगृह्य समाध्वमिति चोक्तोपवेशयेत्”—इति ।
 धर्मेऽपि,—
 “जान्वालभ्य ततो देवानुपवेश ततः पितृन् ।
 समस्ताभिर्वाहृतिभिरासनेषूपवेशयेत्”—इति ॥
 आदिपुराणेऽपि*,—
 “विप्रौ तु प्राङ्गुखौ तेभ्यो द्वौ त पूर्वे निवेशयेत् ।
 शब्दोदैवौतिमन्त्रेण पाद्यं चैव प्रदापयेत् ।
 उत्तराभिसुखान्विप्रांस्तौन् पितृभ्यश्च सर्वदा”—इति ॥
 याज्ञवल्क्योऽपि,—
 “द्वौ दैवे प्राक् चयः पितृउदगेकैकमेव वा ।
 मातामहानामयेवं तन्वं वा वैश्वदेविकम्”—इति ॥
 मातामहानामयेवमिति संख्यादिङ्गनियमयोरतिदेशः । वैश्व-
 देविकं कर्म आद्वद्यार्थमावृत्यानुष्ठेयं तन्त्रेण वेत्यभिप्रेत्य तन्वं वा
 वैश्वदेविकमित्युक्तम् । अतएव मरीचिः,—
 “तथा मातामहाश्राद्धं वैश्वदेवसमन्वितम् ।
 कुर्वित भक्तिसम्पन्नत्वं वा वैश्वदेविकम्”—इति ॥
 अत्र दयोऽपि आद्वद्योर्वैश्वदेविककर्मणः तन्वावृत्तिविधानादेक-

* आदिवपुराणेऽपि,—इति मु० ।
 † नास्तीदमर्द्दं सुन्द्रितातिरिक्तपुल्लकेषु ।

प्रयोगविधिप्रयोज्यलं भिन्नप्रयोगविधिप्रयोज्यलञ्च प्राप्तम् । तत्सैकाधिकारपूर्वसाधनलं भिन्नाधिकारपूर्वसाधनलञ्चावगम्यते* ।

उपविष्टब्राह्मणनियमाः सृत्यन्तरे दर्शिताः,—

“पवित्रपाण्यः सर्वे ते च मौनव्रतान्विताः ।

उच्छिष्टोच्छिष्टसंख्यां वर्जयन्तः परस्यरम्”—इति ॥

मौनिलञ्च ब्रह्मोद्यकथाव्यतिरिक्तविषयम् । अतएव यमः,—

“ब्रह्मोद्यास्थ कथाः कुर्याः पितॄणामेतदौस्थितम्”—इति ।

उपविष्टेष्वपि ब्राह्मणेषु यतिर्ब्रह्मचारी वा यद्यागच्छति, तदा
सोऽपि आद्वे भोजयितव्यः । तदाह यमः,—

“भिचुको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थसुपस्थितः ।

उपविष्टेष्वनुप्राप्तः कामन्तमपि भोजयेत्”—इति ॥

क्षागलेयोऽपि,—

“पूजयेत् आद्वकालेऽपि यतिं च ब्रह्मचारिणम् ।

विप्रानुद्धरते पापात् पितॄमात्रगणानपि”—इति ॥

मनुरपि,—

“ब्राह्मणं भिचुकं वाऽपि भोजनार्थसुपस्थितम् ।

ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तिः प्रतिपूजयेत्”—इति ॥

ब्राह्मणोपवेशनानन्तरं क्षत्यं पुराणेऽभिहितम्,—

“आद्वभूमौ गयां धात्वा धात्वा देवं गदाधरम् ।

ताभ्यासैव नमस्त्वय ततः आद्वं प्रवर्त्तयेत्”—इति ॥

* तत्सैकाधिकारात् पूर्वसाधकलं भिन्नाधिकारात् पूर्वसाधकत्वञ्चावगम्यते,—इति स०शा० ०धिकारापूर्वसाधनलमिति लक्ष्माकं प्रतिभाति ।

आद्वं करिष्यदत्येवसुपविष्टान् ब्राह्मणान् पृच्छेदित्यर्थः । अत-
एवोक्तं तत्रैव,—

“उभौ हस्तौ समौ हस्ता जानुभ्यामन्तरे स्थितौ ।

सप्रश्रयश्चोपविष्टान् सर्वान् पृच्छेत् द्विजोन्मान्”—इति ॥

कुरुव्वेति तैः अनुज्ञातो देवताभ्यः पितॄभ्यश्चेति मन्त्रं चिः पठेत् ।
तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे,—

“देवताभ्यः पितॄभ्यश्च महायोगिभ्यएवच ।

नमः खधायै खाहायै नित्यमेव नमो नमः ॥

आद्वेवसने आद्वस्य चिरावत्तं जपेत्सदा”—इति ।

अनन्तरं सर्वतस्तिलान्विकिरेत् । तदुक्तं निगमे । “अपहता इति
तिलान्विकिरेत्”—इति । तिलान्विकीर्यं दर्भासनं दद्यात् । तदुक्तं
पुराणे,—

“कुरुव्वेति स तैरुक्तो दद्यादर्भासनं ततः”—इति ।

दर्भासनदानञ्च ब्राह्मणहस्ते उदकदानपूर्वकं क्रार्यम् । अतएव
याज्ञवल्क्यः,—

“पाणिप्रकालनं दत्त्वा विष्टरार्थान् कुशानपि”—इति ॥

विष्टरार्थानासनार्थान् कुशानासनेषु दत्तेत्यर्थः । तदुक्तं पुराणे,—

“आसने चासनं दद्याद्वामे वा दक्षिणेऽपि वा”—इति ।

वामे वा दक्षिणेऽपि वेत्ययं विकल्पः पितॄर्थदेवार्थब्राह्मणासन-
दानविषयतया व्यवस्थितो द्रष्टव्यः । अतएवोक्तं तत्रैव,—

“पितॄकर्मणि वामे वै दैवे कर्मणि दक्षिणे”—इति ।

दैवे कर्मणासनदाने विशेषः काठकेऽभिहितः । “देवानां सयवा-

दर्भाः”—इति । आसनं दत्ता पुनर्निमन्त्रयीत । तदाह संयहकारः । “ततः पुनरपो दत्ता निमन्त्रयेत् । दैवे चणः क्रियतां, ततः ओम् तथेति विप्रो ब्रूयात् । प्राप्नोतु भवानिति कर्त्ता पुनर्ब्रूयात्, प्राप्नवानिति विप्रः पुनर्ब्रूयात्”—इति । निमन्त्रणञ्च निरङ्गुष्ठं हस्तं गृहीता कर्त्तव्यम् । तदुकं पुराणे,—

“निरङ्गुष्ठं गृहीता तु विश्वान् देवान् समाक्षयेत्”—इति ।

अङ्गुष्ठवित्तिरिक्तं हस्तं गृहीता निमन्त्रय विश्वान् देवान् समाक्षये-दित्यर्थः । आवाहनेतिकर्त्तव्यतामाह यमः,—

“यवहस्ततो देवान् विज्ञायावाहनं प्रति ।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवास इत्युचा ॥

विश्वेदेवाः इट्टुतेति मन्त्रं जप्ता ततोऽचतान् ।

ओषधयेति^(१) मन्त्रेण विकिरेत्तु प्रदक्षिणम्”—इति ॥

प्रदक्षिणं दक्षिणपादादिमस्तकान्तमन्तान्विकिरेत् आरोपये-दित्यर्थः । विश्वेदेवास्तु दश वृहस्ततिना दर्शिताः,—

“क्रतुर्द्दौ वसुः सत्यः कालः कामस्तथैवच ।

धुनिष्ठ रोचनस्यैव * तथा चैव पुरुरवाः ॥

आर्द्रवास्तु दशैते तु विश्वेदेवाः प्रकौर्त्तिताः”—इति ॥

* धुरी विलोचनस्यैव,—इति सु० । धुरिष्ठ लोचनस्यैव,—इत्यन्यत्र पाठः ।

† मात्रवास्तु,—इत्यन्यत्र पाठः ।

(१) ओषधयेति,—इत्यत्र विसर्गलोपे सन्धिराष्ट्रः । ओषधय इति,—इति कृचित् पाठः ।

तेषां मध्ये पुरुरवार्द्रवसंज्ञका विश्वेदेवा अत्रावाह्नाः, पार्वण-आद्वलात् । अतएव ग्रन्थः,—

“इष्टिश्राद्वे क्रतुर्द्दौ संकौर्त्त्यौ वैश्वदैविके ।

नान्दीमुखे सत्यवस्तु काम्ये च धुनिरोचनौ ॥

पुरुरवार्द्रवौ चैव पार्वणे समुदाहतौ ।

नैमित्तिके कालकामावेव सर्वत्र कौर्त्तयेत्”—इति ॥

इष्टिश्राद्वं कर्माङ्ग्राद्वलात् । तत्र पारस्करेण दर्शितम्,—

“निषेककाले सोमे च सौमन्तोन्नयने तथा ।

ज्ञेयं पुंसवने आद्वं कर्माङ्ग्रं वृद्धिवल्कृतम्^(१)”—इति ॥

वृद्धिविदित्यनेन वृद्धिश्राद्वात् कर्माङ्ग्राद्वमन्यदिति ज्ञायते ।

नान्दीमुखं वृद्धिश्राद्वलात् । तत्खल्पं वृद्धवसिष्ठ आह,—

“पुञ्जन्मविवाहादौ वृद्धिश्राद्वसुदाहतम्”—इति ।

आदिशब्देनात्मप्राशनचूडाकरणादिसंस्कारा गृह्णन्ते न तु गर्भाधानपुंसवनसौमन्तोन्नयनानि, तत्र क्रियमाणस्य कर्माङ्ग्राद्वलात्^(२) । काम्यं फलकामनोपाधिकम्^(३) । पार्वणमभावास्याद्वलात्^(४) । नैमित्तिकं सपिण्डौकरणम् । ननु,

(१) निषेककालोगर्भाधानकालः । सोमः सोमयागः । सौमन्तोन्नयन-पुंसवने गर्भावस्थाकर्त्तव्यसंस्कारविशेषौ ।

(२) एकमेव वृद्धिश्राद्वं तत्र तत्र तत्तद्विश्वदेवानां लाभार्थं कर्माङ्ग्रलेन वृद्धिश्राद्वलेन च परिभाषितमित्यनुसन्धेयम् ।

(३) “कामाय तु हितं काम्यमभिप्रेतार्थसिद्धये”—इति पुराणे स्मर्यते ।

(४) “क्षमावास्तु यत् क्रियते तत् पार्वणसुदाहतम्”—इति स्मरणा-मिति भावः ।

“एकोहिष्टनु यत् आद्धं तच्चेमित्तिकसुच्यते”—

इति नैमित्तिकशब्द एकोहिष्टे रुद्गत्वात्कथं सपिण्डीकरणे प्रयु-
च्यते इति । सत्यं, तथापि ‘तदप्यदैवं कर्त्तव्यम्’—इत्येकोहिष्टस्य
दैवहौलिनेन कामकालसंज्ञकानां विश्वेषां देवानामन्वयानुपपत्तेः
एकोहिष्टयुक्तं सपिण्डीकरणं नैमित्तिकशब्देन लक्षणयोच्यते । विश्वान्
देवानावाह्नार्च्यं पाचासादनादि कुर्यात् । तथाच याज्ञवल्क्यः—

“यवैरन्वयकीर्याथ भाजने सपवित्रके ।

गच्छो देव्या पव्यः चिन्मा यवोऽसौति यवांस्तथा”—इति ॥

मत्समुराणेऽपि,—

“विश्वान् देवान् यवैः पुष्पैरभ्यर्चासनपूर्वकम् ।

पूरयेत्याचयुग्मन्तु स्याय दर्भपवित्रके”—इति ॥

प्रचेता अपि,—

“एकैकस्य तु विप्रस्य अर्थं पाचे विनिच्चिपेत् ।

यवोऽसौति यवान् कौर्त्ता^(१) गन्धपुष्पैः सुपूजितम्”—इति ॥

अर्थपाचाणि सौवर्णराजतादौनि । तदाह कात्यायनः । “सौवर्ण-
राजतौदुम्बरखड्मणिमयानां पाचाणामन्यतमेषु, यानि वा विच्छन्ने,
पञ्चपुटकेषु वा”—इति । यानि वा तैजसानि कांस्यादौनि, तेषु
वेत्यर्थः । राजतं पाचं पिव्ये विनियुच्यते, न दैवे । तदाह राजतं
पाचमधिष्ठात्य,—

(१) कौर्त्ता विक्रिय । “कृ विक्रेपे”—इति स्मरणात् ।

“शिवनेत्रोङ्गवं^(१) यस्मादतस्तत् पित्रवस्त्रभम् ।

अमङ्गलं तत् यद्वेन देवकार्यषु वर्जितम्”—इति ॥

अर्थपवित्रकं प्रतिपाचं भेदेन कार्यम् । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते,—
“द्वे द्वे शलाके देवानां पाचे छला पव्यः चिपेत्” ।

पवित्रकरणेतिकर्त्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः—

“पवित्रे स्य इति मन्त्रेण द्वे पवित्रे च कारयेत् ।

अन्तर्दर्भं कुशच्छिन्ने कौशे प्रादेशसमिते”—इति ॥

कुशच्छिन्नदृति कुशमन्तरे छला छिन्ने । अतएव यज्ञपार्श्वः—
“ओषधीमन्तरे छला अङ्गुष्ठाङ्गुलिपर्वणोः ।

छिन्नात् प्रादेशमात्रन्तु पवित्रं विष्णुरब्रवीत् ॥

न नखेन न काष्ठेन न लोहेन न मृणमयात्”—इति ।

अनन्तरं, स्खाहार्घ्या इति मन्त्रेण देवतार्थं ब्राह्मणसमीपेर्थपाचं
स्खापयेत् । तथाच गार्ग्यः—

“स्खाहेति चैव देवानां होमकर्मण्युदाहरेत्”—इति ।

देवानां होमकर्मण्यर्थदाने कर्मण्युपस्थिते पाचं स्खापयितुं
स्खाहार्घ्या इति मन्त्रमुच्चारयेदिति प्रकरणदेव गम्यते । अर्थपाचं
स्खापयित्वा विप्रहस्तेर्थं दद्यात् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

“या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेवर्थं विनिच्चिपेत् ।”

अर्थदाने विशेषमाह गार्ग्यः—

“दद्या हस्ते पवित्रन्तु संपूज्यार्थं विनिच्चिपेत्”—इति ।

(१) “सोऽरोदौत्, यदरोदौत् तत् रुदस्य रुदत्वं तस्य यदशु व्यशौर्यत
तद्वज्जतमभवत्”—इति ब्राह्मणवाक्यमन्त्रानुसन्धेयम् ।

हस्तेभिति बडवचनमुपक्रमगतैकवचनानुरोधादविवचितम् ।
तदनन्तरमुदकपूर्वकं गन्धादि देयम् । तथा च याज्ञवल्क्यः,—

“दचोदकं गन्धमाल्यं धूपदानं प्रदीपकम्”—इति ।

गन्धादिदानमाच्छादनस्थाप्यपलक्षणं, तदन्तर्गतलात् । एवमासन-
प्रभृत्याच्छादनपर्यन्तं वैश्वदेविकार्चनं काण्डानुसमयेन^(१) कृत्वा आस-
नाद्याच्छादनपर्यन्तं पिचर्चनं प्राचीनावौत्यप्रदच्छिणं कुर्यात् । तदाह
याज्ञवल्क्यः,—

“अपस्थन्तः कृत्वा पितृणामप्रदच्छिणम्”—इति ।

ननु दैवे पित्रे च आसनाद्याच्छादनपर्यन्तानां पदार्थनामपि
पदार्थनुसमयेनैवानुष्टानं न्यायं न तु काण्डानुसमयेन । पदार्थनु-
समये हि तेषां प्रधानप्रत्यासन्तिर्भवति अवैषम्यं च, अन्यथा केषाच्चित्
प्रधानप्रत्यासन्तिः केषाच्चित्तेति वैषम्यमापद्येत । सत्यम्, आसनादि-
पदार्थेषु वचनबलात्काण्डानुसमयेव स्त्रीक्रियते । वाचनिकलञ्च,
‘अपस्थं ततः कृत्वा’—इति वैश्वदेविकासनादिपदार्थकाण्डादूद्देहं
पिचर्चनविधानात् । आसनादिदानप्रकारमाह सएव,—

“दिगुणांस्तु कुशान् दला ह्युशन्तस्तेत्यृचा सह ।

आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायान्तु न स्ततः ॥

यवार्थांस्तु तिलैः कार्याः कुर्यादर्घादि पूर्ववत् ।

दलाऽर्थं संख्वांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ॥

(१) दैवे एकैकं काण्डं कृत्वा पित्रे तत् कर्त्तव्यमिति काण्डानुसमयः । दैवे
एकैकं पदार्थं कृत्वा पित्रे स पदार्थः कर्त्तव्य इति पदार्थनुसमयः ।
पदार्थसमूहः काण्डम् । तथाच दैवे आसनप्रभृत्याच्छादनान्तकृत्वा-
धर्मसमापनान्तरं पित्रे तत्करणोपदेशादत्र काण्डानुसमयः ।

पितृभ्यः स्थानमसौति न्युञ्जं पात्रं करोत्यधः”—इति ॥

दिगुणान् दिगुणभुग्नान् सतिलान् कुशानासनार्थं दद्यात् । तदुक्तं
काठके । “पितृणां दिगुणांस्तिलैः” इति ।

आसनदानात्पूर्वं पश्चाच्छोदकं दद्यात् । तथा चाश्वलायनः ।
“अपः प्रदाय दर्भान् दिगुणभुग्नानासनं प्रदाय” । अपः प्रदायेति
आद्वे चणः क्रियतामिति पूर्ववत् जलं दत्त्वा । पितृनावाहयिष्ये इति
ब्राह्मणान् स्पृष्टा आवाहयेति तैरनुज्ञातः उशनस्तेति मन्त्रेणावाह्य-
नमो वः पितर इति तिलान् मस्तकादिच्छिणपादान्तमवकीर्या-
यान्तु नः पितर इति मन्त्रेणोपतिष्ठते । तथाच प्रचेताः—

“शिरःप्रभृति पादान्तं नमो व इति पैठके”—इति ।

उपस्थानानन्तरकृत्यसुक्तं पुराणे,—

“जपेदायान्तु नः इति मन्त्रं सम्यग्शेषतः ।

रक्षार्थं पितृसत्रस्य चिःकृत्वः सर्वतो दिशम् ।

तिलांस्तु प्रक्षिपेन्मन्त्रमुच्चार्यापहता इति” ॥

अर्धाद्याच्छादनान्तं पूर्ववत् कुर्यात् । अत्रार्थपात्रासनादौ
विशेषोविष्णुना दर्शितः । “दच्छिणागेषु दच्छिणापवर्गेषु चमसेषु
चिक्षपश्चासिच्छेच्छोदेवौरिति” । अयमर्थः । दच्छिणागेषु दर्भाषु
दच्छिणापवर्गतयाऽसादितेषु पवित्रान्तर्हितेषु चमसेषु चिक्षर्थपात्रेषु
श्चोदेवौरभिष्ठयदति मन्त्रेण प्रतिपात्रमप आसिच्छेदिति ।
शैनकोऽपि । “पात्रेषु दर्भान्तर्हितेष्वपः प्रदाय श्चोदेवौरभिष्ठय-
दत्यनुमन्तितासु तिलानावपति, तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवो
देवनिर्मितः । प्रब्रह्मः प्रब्रह्मधया पितृनिमाँस्तोकान्प्रौण्याहि नः

खधानम् इति”। अत्र च पित्रादीनां त्रयाणामेकैकस्यानेकब्राह्मणनिमन्वणे सर्वेषामेकब्राह्मणनिमन्वणेऽपि त्रीष्वेवार्थपात्राणि न तु ब्राह्मणसञ्चया। अतएव वैजावापः,—

“स्तौर्ला पितृणां त्रीष्वेव कुर्यात्पात्राणि धर्मवित्।

एकस्मिन्वा बड्डु वा ब्राह्मणेषु यथाविधि”॥

स्तौर्ला तिलानर्थोदकेषु चित्तेत्यर्थः। अर्थपवित्रज्ञायुग्मसञ्चया कर्त्तव्यम्। तदुकं चतुर्विश्विमते,—

“तिस्त्रिस्तः श्लाकाः स्युः पितृपात्रेषु पार्वणे”—इति।

तिलप्रचेपानन्तरं गन्धपुष्पाणि प्रक्षिपेत्। तदुकं ब्रह्मपुराणे,—

“अर्थाः पुष्पैश्च गन्धैश्च ताः प्रपूज्याश्च शास्त्रवत्”—इति।

या अर्थार्हस्ता आपस्ता गन्धादिभिः पूज्या इत्यर्थः। अनन्तरकर्त्तव्यमाह शौनकः,—“ताः प्रतियाहयिष्वन् खधार्था इति मन्वेण स्वापयेदित्यर्थः। ततो ब्राह्मणे प्रतियाहयिष्वन् खधार्था इति मन्वेणार्थोदकं दद्यात्। तथाच पैठीनसिः। “ततो ब्राह्मणहस्तेषूदकपूर्वकं दद्युक्ताऽसावेतत्ते अर्थोदकमित्यप उपस्थृश्वेवमेवेतरयोः”—इति। अत्र विशेषमाह धर्मः।

“या दिव्या आप इति पात्रं पाणिभ्यामुहूर्त्य नाम गोत्रञ्च गृहीला सपवित्रहस्तेऽर्थं दद्यात्”—इति। यन्तु पैठीनसिवचने हस्तेष्विति बड्डवचनम्, तत् चैस्त्रौनेकैकत्रेति विहितब्राह्मणसञ्चयापत्ते। ब्राह्मण-हस्तेषूदकपूर्वं दर्भाग्रहयेति पितृर्थब्राह्मणार्चनएव बड्डवचनप्रयोगात्। अन्यथा, एवमितरयोरिति पितामहप्रपितामहार्थब्राह्मणा-

र्चनस्त्र पृथग्विधानं न स्तात्। (१) एवमर्थं दत्ता तेषामर्थोदकानां संस्कृवान् विप्रहस्तेभ्यः पात्रेषु गतितान् पितृपात्रे संगत्य तत्पात्रं न्युजमधोमुखं “पितृभ्यः स्वानमसि”—इत्यधः कुर्यात् भूमौ निदध्यात् इत्यर्थः। न्युजकरणानन्तरकर्त्तव्यमाह वैजावापः,—

“तस्योपरि कुशान्दत्ता प्रदद्यादैवपूर्वकम्।

गन्धपुष्पाणि धूपञ्च दीपवस्त्रोपवीतकम्”—इति॥

दैवपूर्वकमित्यवं पदार्थानुसमयो यज्ञवत्क्योक्तकाण्डानुसमयेन सह विकल्पते इत्यविरोधः। एवं गन्धपुष्पादिभिर्ब्राह्मणानभ्यर्थ्यमौ करणात्यं कर्म कुर्यात्। तदाह कात्यायनः,—

“गन्धान्ब्राह्मणसात्कला पुष्पाण्यृतुभवानि च।

धूपं चैवानुपूर्व्येण अग्नौ कुर्यादतः परम्”—इति॥

अग्नौ करणप्रकारमाह यज्ञवत्क्यः,—

“अग्नौ करिष्यन्नादाय पृच्छत्यन्नं दृतसुतम्।

कुरुष्वेत्यनुज्ञातो ज्ञलाऽग्नौ पितृयज्ञवत्॥

ज्ञतशेषं प्रदद्यान्तु भाजनेषु समाहितः।

यथालाभोपन्नेषु रौषेषु तु विशेषतः”—इति॥

अग्नौ करिष्यन्न दृतसुतमन्नमादाय “अग्नौ करिष्ये”—इति ब्राह्मणान् पृच्छेत्। दृतशब्देन शकादेनिरासः। ततः कुरुष्वेति तैरनुज्ञातः, “सान्निध्यमुपसमाधाय* मेत्येनावदाय सोमाय पितृमते खधा-

* सन्निधावुपसमाधाय,—इति मु०।

(१) दत्त्वार्थं संस्कृत्वात्तेषां (७३४६) इति यज्ञवत्क्यवचनं याचये एवं र्थं दत्त्वेवादिना।

नमोऽग्ने कव्यवाहनाय स्वधानमः”—इति पिण्डपितृयज्ञविधानेनाग्नौ
जुड्यात् । ततोमेवं जला ज्ञतशेषं यथालाभोपपन्नेषु पित्रादि-
भाजनेषु* दद्यात् न वैश्वदेवभाजनेषु । तदुकं पुराणे,—

“अग्नौकरणशेषन्तु न दद्याद्वैश्वदेविके”—इति ।

अग्नौकरणञ्च प्राचीनावौत्युपवीतौ वा कुर्यात् । तत्प्रकृतिभूतस्य
पिण्डपितृयज्ञस्य दैविकत्वपैदकलाभ्यासुभयविधिलेन विकल्पितो-
भयधर्मकलात्, तद्विकृतिभूताग्नौकरणहोमेऽपि प्राचीनावौतिलोप-
वीतिलयोर्विकल्पोऽवगम्यते । अत्र च यथाग्राखं व्यवस्था द्रष्टव्या ।
अग्नौकरणञ्च सार्त्तलेन विवाहग्नौ कर्त्तव्यम् । यदा तु सर्वाधाने-
नौपासनाग्निर्नास्ति, तदा दच्चिणाग्नौ जुड्यात्, तदसन्निधाने लौकि-
काग्नौ । तथा च वायुपुराणम्,—

“आहूत्य दच्चिणाग्निन्तु होमार्थं वै प्रयत्नतः ।

अग्न्यर्थं लौकिकं वाऽपि जुड्यात्कर्मसिद्धये”—इति ।

अग्न्यर्थमौपासनाग्निकार्यसिद्धर्थम् । दच्चिणाग्न्यसन्निधाने पाणौ
होमः कर्त्तव्यः । तथा च सूत्यन्तरम्,—

“हस्तेऽग्नौकरणं कुर्यादग्नौ वा साग्निको द्विजः”—इति ।

साग्निकः सर्वाधानेनाहिताग्निर्दच्चिणाग्न्यसन्निधाने हस्ते लौकि-
केऽग्नौ वाऽग्नौकरणं कुर्यादित्यर्थः । यदा लर्धाधानेनाहिताग्नि-
ररथग्निमान् तदौपासनाग्नौकरणं कुर्यात्, तदभावे द्विजपाणा-
वप्यु वा । तथाच मार्कण्डेयः । “अनाहिताग्निलौपासनाग्न्यभावे

* पित्रादिभोजनपात्रेषु.—इति सु० ।

† यदा त्वर्धाधानेनाहिताग्निर्नाहिताग्निर्बाऽग्निमान्,—इति सु० ।

द्विजेऽप्यु वा”—इति । अनाहिताग्निशब्देनाधर्माधानेनाहिताग्निर्ग-
द्वते । अस्वग्नौकरणं जलसमीपे आहूत्यकरणे वेदितव्यम् ।

तदाहू तात्यायनः,—

“विष्णुधर्मात्तरे वाऽप्यु मार्कण्डेयनयः सृतः ।

स यदाऽप्यां समीपे स्थाच्छाद्वं ज्येयो विधिस्तदा”—इति ।

यत्तु मनुनोक्तम्,—

“अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत्”—इति ।

तद्वद्वाचारिविषयम् । तदाहू जात्रकर्णः,—

“अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणौ दद्यान्तु दच्चिणे ।

अग्न्यभावः सृतस्तावद्यावद्वार्थार्थां न विन्दति”—इति ।

विद्यमानेऽप्यग्नौ काम्यादिषु चतुर्षु आहूषु ब्राह्मणपाणावेव
होमः । तदाहूर्गर्हद्वाकाराः,—

“अन्वष्टकं च पूर्वेद्युर्मासिमासि च पार्वणम् ।

काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोहिष्टमथाष्टमम् ॥

चतुर्षाद्येषु साग्नीनामग्नौ होमो विधीयते ।

पित्रब्राह्मणहस्ते स्थादुन्तरेषु चतुर्वर्षपि”—इति ।

“हेमन्तशिशिरयोश्वतुर्णमपरपक्षाणामष्टम्योऽष्टकाः”—इति वि-
हिताग्न्यष्टकाश्राहूनि । तत्राष्टकाश्राहूनामुन्तरदिने नवम्यां क्रिय-
माणं आहूमन्वष्टकम् । पूर्वेद्युः सप्तम्यां क्रियमाणं आहूं ‘पूर्वेद्युः’—
इति पदेन लक्षणयोक्तम् । प्रतिमासं क्रियमाणमापरपक्षिकं आहूं
‘मासिमासि’—इत्यनेनोक्तम् । पार्वणं सर्वश्राहूप्रकृतौभूतममावस्या-
आहूम् । काम्यं पुत्रादिफलकामनया क्रियमाणं आहूम् । आभ्यु-

द्युक्षाहूमभ्युदय इति प्रदेनोक्तम् । अष्टकाख्यश्राहूमष्टम्यामिति प्रदेनोक्तम् । एकोहिष्टप्रदेन सपिण्डीकरणं लक्षण्योक्तं, सपिण्डीकरणे एकोहिष्टस्यापि सज्जावात् । एषां मध्ये आदेषु चतुर्षु साग्रिकानाम-ग्रावेवाग्नौकरणहोमः, उत्तरेषु साग्रीनां पित्र्याह्वाणहस्तएवेति* । पाण्डे होमे तु विशेषः कात्यायनेन दर्शितः—

“पित्रे यः पङ्किमूर्द्धन्यस्तस्य पाणावनग्निकः ।

ज्ञला मन्त्रवदन्येषां द्रूष्णों पाचेषु निच्छिपेत्”—इति ।

यत्तु यमेनोक्तम्,—

“दैवविग्रकरेऽनग्निः ज्ञलाग्नौकरणं द्विजः”—इति ।

तत्र विकल्पेन व्यवस्था द्रष्टव्या । दैविकब्राह्मणपाणै होम-पद्मेऽपि पित्र्याह्वाणपाचेष्व शेषं निच्छिपेत् । अतएव वायु-पुराणम्—

“ज्ञला दैवकरेऽनग्निः शेषं पित्रे निवेदयेत् ।

न हि सूताः शेषभाजो विश्वेदेवाः पुराणगैः”—इति ।

पाणै होमे यत्कर्त्तव्यं तदाह ग्नौनकः । “अनग्निश्वेदाद्यं गृह्णौला भवत्स्वेवाग्नौकरणम्—इति पूर्ववच्चाऽस्ति” । अथर्वः । आद्यं द्वृतसुतमन्नं गृह्णौला “भवत्स्वेवाग्नौकरणहोमं करिष्ये”—इति पूर्ववत् पृष्ठा तथाऽस्ति तैरनुज्ञातोजुङ्घयात्,—इति । यमोऽपि,—

“अग्नौकरणवच्च होमोदैवकरे भवेत् ।

पर्यस्तदर्भानास्तीर्थं यतो हृग्निसमो हि सः”—इति ।

पर्यस्तदर्भाः परिस्तरणयोग्यदर्भाः । दैवकरणहणेन पित्र्याह्वाण-

* ज्ञेमन्त्रग्निश्चिरयोरित्यारभ्य एतदन्तोयम्यो नास्ति ना० पुराणे ।

करोऽप्युपलक्ष्यते । उभयत्रापि विकल्पेनाग्नौकरणस्य विधानात् ।

पाणितले ज्ञतस्यान्नस्य विनियोगमाह गृह्णपरिशिष्टकारः—

“यत्र पाणितले दत्तं यज्ञान्यदुपकल्पितम् ।

एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्मावो न विद्यते ॥

अन्नं पाणितले दत्तं पूर्वमन्नत्यबुद्धयः ।

पितरस्तेन त्र्यन्ति शेषान्नं न लभन्ति ते”—इति ।

यदा दैवविग्रकरे होमस्तदा पित्रमातामहश्राहूदयार्थं सकृदेवानुष्टेयः । वैश्वदेवभेदेऽपि तत्राधिकरणकारकस्य संप्रतिपन्नत्वात् । यदा पित्र्याह्वाणकरे होमस्तदा मातामहश्राह्वाणकरेऽपि पृथग्नुष्टेयः, वैश्वदेविकतन्त्रलेऽपि तत्राधिकरणकारकस्यासंप्रतिपन्नत्वात्^(१) ।

तथा च कात्यायनः—

(१) दैवब्राह्मणहस्ते होमविधानपञ्चे दैवब्राह्मणहस्तश्चाग्नौकरणहोमस्याधारइति सर्व तस्याधिकरणकारकं, आधारस्यैवाधिकरणकारकतया स्मरणात् । वैश्वदेवभेदेऽपि एकस्मिन् वैश्वदेवब्राह्मणहस्ते अग्नौकरणहोमे कृतेऽपि प्रारूपोक्तरेवाधारे स कृतोभवतीति नास्य एनावृत्तिः । पित्र्याह्वाणहस्ते होमपञ्चे हि पित्रब्राह्मणहस्तश्च द्वावृत्ते ग्नेत्राद्याधिकरणकारकं भवति । मातामहपञ्चे तु न पित्रब्राह्मणो वर्तते किञ्चन्यश्च । पित्र्याह्वाणहस्ते होमविधिस्तु पित्रपञ्चश्च प्रवर्तते । तस्य च ‘मातामहानामप्येवं’—इत्यादित्वेष्वबलान्मातामहपञ्चे प्राप्तिः । एवत्र पित्रब्राह्मणस्याने मातामहब्राह्मणहस्तेऽपि तत्प्राचीयाग्नौकरणहोमाधारतया अतिदेशेन प्राप्यते इति व्यक्तमधिकरणकारकस्य भिन्नत्वम् । तथाचाधिकरणकारकभेदात् होमोऽपि भेदेनैव कर्त्तव्य-इति भावः ।

“मातामहस्य भेदेऽपि कुर्याच्चन्ते च* साग्रिकः”—इति ।
वैश्वदेविकस्य भेदे तन्ते च मातामहस्य मातामहार्थब्राह्मण-
स्यापि पाण्णौ होमं साग्रिकः कुर्यादित्यर्थः । पात्राणि द्विः प्रक्षा-
लयेत् । तथा च ब्रह्माण्डपुराणम्,—

“प्रक्षाल्य हस्तपात्रादि पञ्चादद्विदिधाभवत् ।

प्रक्षालनं जलं दर्भैस्तिलमिश्रं चिपेच्छुचौ”—इति ।

हस्तेन निर्दृष्टं पात्रादीति मध्यमपदलोपी समाप्तः । आदि-
शब्देन उतादिधारणार्थं गृह्णते । एवं प्रक्षालितेषु प्रात्रेषु झूतशेषं
प्राचीनावौती पितृपात्रेषु निधाय सम्यादितान् पदार्थान् परिवेषयेत् ।
तथा च शैनकः,—

“झूलाऽग्नौ परिशिष्टन्तु पितृपात्रेष्वनन्तरम् ।

निवेदैवापस्येन परिवेषणमाचरेत्”—इति ।

अपस्वयेनेति झूतशेषनिवेदनेनाचेति न परिवेषणेन । अतएव
कार्णाजिनिः,—

“अपस्वयेन कर्त्तव्यं पित्र्यं कृत्यं विशेषतः ।

अब्रहानाहृते सर्वमेवं मातामहेष्वपि”—इति ।

परिवेषणप्रकारो मनुना दर्शितः,—

“पाणिभ्यासुपसंगृह्य स्वयमन्तस्य बर्द्धितम् ।

विप्रान्तिके पितृन् धायन् शनकैरुपनिचिपेत्”—इति ।

अन्तस्य बर्द्धितमन्तेन पूर्णं परिवेषणपात्रं विप्रान्तिके भोजनार्थ-

* कुर्याच्चत्रैव,—इति ना० शा० ।

पात्रे । स्वयमिति वचनात् स्वयं परिवेषणं सुख्यम् । अतएव वायु-
पुराणम्,—

“फलस्यानन्तता प्रोक्ता स्वयं तु परिवेषणात्”—इति ।

यत्तु तत्रैवोक्तम्,—

“परिवेषणं प्रशस्तं हि भार्यया पितृहप्तये ।

पितृदेवमनुष्याणां स्त्रीसहायोयतः सृतः”—इति ।

तदितरापेच्या वेदितव्यम् । भार्ययाऽपि सर्वाण्यैव परिवेषणं
कार्यम् । तथा च नारायणः,—

“यद्यव्यं यत्पवित्रच्च यत्पित्रं यत्सुखावहम् ।

द्विजातिभ्यः सर्वाण्या हस्तेनैव तु दीयते”—इति ।

हस्तेन हस्तदयेनेत्यर्थः । हस्तेनापि न साच्चाद् देयं, अपि तु
दर्यादिदारा । अतएव दृद्धशातातपः,—

“उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामाहत्य परिवेषयेत्”—इति ।

मत्येनोक्तम्*,—

“हस्तदत्तास्तु ये स्वेहा लवण्यञ्जनादयः ।

दातारब्रोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुज्जीत किञ्चिष्म”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“नापवित्रेण हस्तेन नैकेन न विना कुशम् ।

नायसेनैव पात्रेण आद्वेषु परिवेषयेत्”—इति ।

आयसेन अयोमयपात्रेण नैव परिवेषयेत् । परिवेषणे कानि

* हस्तन,—इत्यादिः एतदन्तोग्रस्तो नास्ति ना० पुस्तके ।

पाचाणि प्रशस्तानीत्यपेचिते विष्णुः । “द्वादिदाने तैजसानि पाचाणि वा फलुपाचाणि वा प्रशस्तानि । अत्र च पितृगाथा भवति,—
सौवर्णराजताभ्याच्च खड्गेनौदुम्बरेण च ।

दत्तमन्तयतां यान्ति फलुपाचेण वाऽप्यथ”—इति ।

खड्गेन खड्गमृगश्टङ्कतदर्थादिना । फलुपाचेण काकौदुम्बरि-
काख्यवृक्षदारुकतदर्थादिना* । अन्यान्यपि परिवेषणीयान्याह मनुः—

“भृत्यं भोज्यच्च विविधं मूलानि च फलानि च ।

हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभौणि च ॥

उपनीयं तु तत्परं शनकैः सुसमाहितः ।

परिवेषयेत्तु प्रयतः गुणान् सर्वान् प्रचोदयन्”—इति ।

शैनकोऽपि,—

“शाकं सर्वमुपानीय निवेद्य च पृथक् पृथक् ।

विधिना दैवपूर्वं तु परिवेषणमारभेत्”—इति ।

सम्यादितं सर्वपाचेषु प्रक्षिप्य पाचाभिमन्त्रणं कुर्यात् । तदाह
प्रचेताः । “सर्वं प्रकृतं दला पात्रमालभ्य जपेत्”—इति । अत्र
विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

“दलाऽनं पृथिवीपात्रमिति पाचाभिमन्त्रणम् ।

क्लेदं विष्णुरित्यन्ते द्विजांगुष्ठं निवेशयेत्”—इति ।

अनन्तरकर्त्तव्यमाहाच्चिः,—

“हस्तेन मुक्तमन्नाद्यमिदमन्नमितौरयेत् ।

खाहेति च ततः कुर्यात् खस्तादि निवर्तयेत् ॥

* खड्गेन,—इत्यादि एतदन्तं नास्ति ना० शा० स० एुल्केषु ।

गोत्रसंबन्धनामानि इदमन्तं ततः खधा ।

पितृन् क्रमादुदौर्येति खस्तां विनिवर्तयेत्”—इति ।

अयमर्थः । विश्वेभ्यो देवेभ्य इति देवतोद्देशेन शब्दोच्चारणानन्तर-
मिदमन्नमित्युच्चारयेत्, ततः खाहेति मन्त्रमुच्चारयेत्, ततो न ममेति
खल्परित्यागं कुर्यात् । ततः पित्रादिकमात् संबन्धगोत्रनामोच्चारण-
पूर्वकं* देवतोद्देशं छालेदमन्नमिति प्रदेयं द्रव्यं निर्दिश्य, खधेति कथ-
दानप्रकाशकं मन्त्रमुच्चार्य, न ममेति खल्परित्यागं कुर्यात् । अन-
न्तरकर्त्तव्यमाह लघुयमः,—

“अन्नहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनच्च यद्भवेत् ।

सर्वमच्छिद्मित्युक्ता ततो यत्रेन भोजयेत्”—इति ।

अच्छिद्रं जायतामित्युक्ता । अनन्तरकर्त्तव्यमाह प्रचेताः,—

“अपोशानं प्रदायाथ सावित्रीं चिर्जपेदथ ।

मधुवाता इति दृचं^(१) मध्वित्येतत्त्विकं तथा”—इति ।

मधु इत्येतत् चिरावर्त्तनीयमिति चतुर्थपादस्यार्थः । सावित्रीं
सव्याहृतिकां जपेत् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

“सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इति दृचम् ।

जप्ता यथासुखं वाच्यं भुज्जीरस्तेऽपि वाग्यताः”—इति ।

यथासुखमित्यत्र जुषभ्यमित्याहारः । अतएव व्यासः,—

* सम्बन्धनामगोत्रोच्चारणपूर्वकं,—इति मु० ।

(१) दृचं,—इत्यार्थोऽयं प्रयोगः । “कृचि चेष्टतरपदादिलोपस्त्र कृन्द-
सि”—इति पाणिनिस्मरणात् ।

“जुषध्वनिति ते चोक्ताः सम्बिधृतभाजनाः ।
छतमौनाः समश्रीयुरपोशानादनन्तरम्”—इति ।
आद्वभोक्ता बलिं न दद्यात् । अतएवाचिः—

“दत्ते वाऽप्यथवाऽदत्ते भूमौ यो निचिपेदलिम् ।
तदचं निष्फलं याति निराशैः पितृभिर्गतम्”—इति ॥

भोजनोपक्रमानन्तरकर्त्तव्यमाह कात्यायनः । “अश्रुतु जपेद्वाह-
तिपूर्वां गायत्रीं सप्रणवां सङ्क्लिर्वा रक्षोग्नीः पितृमन्त्रान् पुरुष-
सूक्तमप्तिरथमन्यानि च पवित्राणि^(१)”—इति । मनुरपि,—

“खाध्यायं आवयेत्पित्रे धर्मशास्त्राणि चेव हि ।

आख्यानानौतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च^(२)”—इति ।

अत्र सूक्तजपो यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यः । अतएव यमदग्निः—

“अपसव्येन कर्त्तव्यं सर्वं श्राद्धं यथाविधि ।

सूक्तसोचजपं सुक्ता विप्राणां च विसर्जनम्”—इति ॥

दात्रभोक्तुनियमानाह दृद्धशतापतः,—

“अपेचितं योन दद्यात् आद्वार्थमुपकल्पितम् ।

क्षपणो मन्दवुद्दिलु न स आद्वफलं लभेत् ।

(१) ऋग्वेदैय ४।४।१० पञ्चमसूक्तगता ऋचः रक्षोग्नीः ।

(२) खाध्यायोवेदः । धर्मशास्त्राणि मानवादीनि । आख्यानानि सौपर्ण-
मैत्रावरणादीनि । इतिहासामहाभारताद्यः । पुराणानि “सर्गस्च
प्रतिसर्गस्च वंशोमन्तराणि च । वंशानुवरितच्चैव पुराणं पञ्चल-
क्षणम्”—इत्युक्तालक्षणानि ब्रह्मपुराणादीनि । खिलानि श्रीसूक्त-
शिवसङ्क्षयादीनि ।

अपेचितं याचितव्यं आद्वार्थमुपकल्पितम् ।
न याचते द्विजोमूढः स भवेत् पितृघातकः”—इति ।

ननु,

“याचते यदि दातारं ब्राह्मणे ज्ञानदुर्ब्लः ।
पितरस्त्वा दुष्टन्ति दातुर्भैकुर्न संशयः”—इति ।
“क्षच्छद्वादश्वराचेण मुच्यते उकर्मणस्तः ।
तस्माद्विद्वान्नैव दद्यात् याचेन च दापयेत्”—इति

वायुपुराणस्तौ विरुद्धेयातामिति चेत् । मैवम् । तयोरतुप-
कल्पितविषयत्वेनायुपत्तेः । उपकल्पितवस्तुनोऽप्यत्यन्ताधिकस्य दान-
प्रतियहौ शङ्खलिखिताभ्यां निषिद्धौ । “नात्यन्ताधिकं दद्यात्
प्रतिगङ्गीयात्”—इति । अनपेचितवस्तुनो निवारणप्रकारमाह
निगमः—

“नान्नपानादिकं श्वाद्वे वारयेन्मुखतः क्वचित् ।
अनिष्टलाङ्गलाद्वा वारणं इस्तसंज्ञया”—इति ।

वारणं याचनस्यायुपलक्षणार्थम् । मुखतोयाचने मौनभङ्गा-
विशेषात् । अपेचितवस्तु ददामीत्युक्ता न देयम् । तथाच यमः—

“यावद्विष्णं भवति यावदिष्टं प्रदीयते ।

तावदश्वन्ति पितरो यावन्नाह ददाम्यहम्”—इति ।

भोजनकाले दात्रनियमाः ब्रह्माण्डपुराणे दर्शिताः—

“न चाश्रु पातयेत् कर्त्ता* नाश्रुं गिरमौरयेत् ।

* जातु,—इति मु० ।

न चोदीचेत् भुज्जानान् न च कुर्वैत् मत्सरम् ।
न हौनोनापि वा कुद्धो न चेवान्यमना नरः ।
एकाग्रमाधाय मनः आङ्गं कुर्यात्सदा बुधः”—इति ।

भोक्तृनियममाह सुमन्तुः,—

“अकोधनो रसान् सम्यगद्याद्यद्यस्त् रोचते ।

आ वस्त्रेभीजनन्तेषां कामतो नावशेषणम्”—इति ।

निगमेऽपि । “दृष्णौं भुज्जौरन् न विलोकयमाना अतुद्धृत्य॑
पाचम्”—इति । बोधायनोऽपि,—

“पादेन पादमाकस्य योभुङ्गेऽनापदि द्विजः ।

नैवासौ भुज्यते शाद्वे निराशः पितरोगताः”—इति ।

प्रचेता अपि,—

“पीताऽपोशानमश्वीयात् पात्रे दत्तमगर्हितम् ।

सर्वेन्द्रियाणां चापल्यं न कुर्यात्पाणिपादयोः”—इति ।

मनुरपि,—

“अत्युष्णं सर्वमन्वं स्थादश्वीरंस्मैव वाग्यताः ।

न च द्विजातयोब्रूयुर्दाचा इष्टा हविर्गुणान्”—इति ।

अश्वीरंस्मैवेत्येवकारः प्रमादात्परस्तरसंस्पर्शेऽपि भोजनानिवृत्यर्थः।

अतएव शस्त्रः,—

* सम्यगद्याद्यद्यहि,—इति सु० ।

† कमतो,—इति ना० ।

‡ अविकोकयन्तोनेऽनुत्य,—इति मु० ।

“आद्वपंक्तौ तु भुज्जानो ब्राह्मणे ब्राह्मणं स्पृशेत् ।
तदन्नमत्यजन् भुक्ता गायत्र्यष्टुशतं जपेत्”—इति ।

पुनः सएव,—

“हङ्कारेणापि योब्रूयाद्वस्त्रादाऽपि गुणान्वदेत् ।

भूतलाच्चोद्धरेत्पाचं सुच्छेद्वस्त्रेन वाऽपि तत् ।

प्रौढपादोवहिःकचोवहिर्जानुकरोऽथवा ।

अङ्गुष्ठेन विनाऽन्नाति सुखशब्देन वा पुनः ।

पौतावग्निष्टन्तोयादि पुनरुद्धृत्य वा पिवेत् ।

खादिताद्वं पुनः खादेन्नोदकानि फलानि वा ।

सुखेन वा धमेद्वं निष्ठीवेद्वाजनेऽपि वा ।

इत्यमश्वन् द्विजः आङ्गं हत्वा गच्छत्यधोगतिम्”—इति ।

पौढपादः आसनाद्यारुढपादः। वहिःकचउत्तरवासोवहिर्भूत-
कचद्वितयः* । दात्रनियममाह शस्त्रः,—

“आद्वे नियुक्तान् भुज्जानाच्च पृच्छेत्वणादिषु ।

उच्चिष्टाः पितरोयान्ति पृच्छतो नाच संशयः ।

दातुः पतति वाङ्गर्वं जिङ्गा भोक्तुश्च भिद्यते”—इति ।

अन्यानपि भोक्तृनियमानाह प्रचेताः,—

“न स्पृशेद्वामहस्तेन भुज्जानोऽन्वं कदाचन ।

न पादौ न शिरोवस्त्रिं न पदा भाजनं स्पृशेत् ।

भोजनन्तु न निःशेषं कुर्यात् प्राङ्गः कथस्त्रन् ।

* प्रौढपादः,—इत्वादिरेतदन्तोग्न्योगात्मि ना० एतत्के ।

अन्यत्र दध्नः चौरादा चौद्रात् सकुभ्येवच्”—इति ।

न च, “न निन्देयुर्नीवशेषयेयुः”—इति जमदग्निवचनविरोधः,—
इति वाच्यं, तस्याधिकावशेषणविषयलात् । अतएवोक्तन्तेनैव
“अत्यं पुनरुत्पृष्ठव्यन्तस्यासंख्यतप्रमीतानां भागधेयलात्”—इति ।
उच्छिष्टस्यासंख्यतप्रमीतादिभागधेयत्वम् मनुराह,

“असंख्यतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम् ।

उच्छिष्टभागधेयं स्थाद् दर्भेषु विकिरस्य यः”—इति ।

एवं नियमेन भुक्तवत्सु विप्रेषु यत् कर्तव्यन्तदाह प्रचेताः,—

“दप्तान् बुद्धाऽन्तमादाय सतिलं पूर्ववज्जपेत्”—इति ।

पूर्ववत्स्याह्निकाङ्गायत्रीं मधुमतौञ्च जपेत्,—इति । तदाह
कात्यायनः। “गायत्रीं मधुमतौं मधुमध्विति च जप्ता दप्ताः स्येति
पृच्छति”—इति । प्रश्नानन्तरं व्यासः,—

“दप्ताः स्येति च पृष्ठाल्लो ब्रूयुस्तुप्ताः स इत्यथ”—इति ।

अनन्तरकर्तव्यमाह मनुः,—

“सार्ववर्णिकमन्त्राद्यं संनीयासाव्य वारिणा ।

समुत्सुजेहुकवतामयतो विकिरन्मुवि”—इति ।

सर्ववर्णा व्यञ्जनविशेषा यस्मिंस्तस्यार्ववर्णिकम् । अत्र विशेषमाह
प्रचेताः। “ये अग्नीति भूवि चिपेत्”—इति । भूवि दर्भासृताया-
मिति । अतएव मनुना, “दर्भेषु विकिरस्य यः”—इत्युक्तम् ।
विकिरं दला आचामेत् । अतएव मरीचिः,—

“आद्वेषु विकिरं दला योनाचामेन्नतिभ्यमात् ।

पितरस्य स्यामासभवन्त्युच्छिष्टभोजिनः”—इति ।

अनन्तरं गण्डूषार्थमुदकं दद्यात् । तथाच मदालसावाक्यम्,—

“ततस्त्वाचमनार्थाय दद्याच्चापः सकृत्सकृत्”—इति ।

पित्रब्राह्मणपूर्वकं हस्तप्रक्षालनाचमनार्थमुदकं दद्यात् । तदाह-
विष्णुः। “उदङ्गुखेष्वाचमनमादौ दद्यात् ततः प्राञ्चेषु ततस्तु
प्रोक्षणम्”—इति । आद्वेष्वं सम्प्रोक्ष्य दर्भपाणिः सर्वं कुर्यात्* ।
ततः पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“सर्वमन्त्रमुपादाय सतिलं दच्चिणामुखः ।

उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान् दद्यात् पितृयज्ञवत्”—इति ।

अथमर्थः। ब्रह्मणार्थपक्निलमित्रं सर्वमन्त्रमुपादाय पिण्डान्
कूलोच्छिष्टसन्निधौ पितृयज्ञकल्पेन पिण्डान् दद्यात् । एतच्च चरुप्र-
णाभावे वेदितव्यम् । यदा तु चरुपणसङ्घावस्त्राऽग्नौकरणशिष्ट-
चरुशेषेण सह सर्वमन्त्रमादाय अग्निसन्निधौ पिण्डान् दद्यात् ।
तदाह मनुः,—

“ब्रौंस्तु तस्माद्विशेषात् पिण्डान् कूला समाहितः ।

अौदकेनैव विधिना निर्बपेदच्चिणामुखः”—इति ।

उच्छिष्टसन्निधिखरूपमाहात्मिः,—

“पितृणामासनस्यानादयतस्तिष्वरनिषु ।

* एतत्परं, ‘पैठकब्राह्मणेषु प्रथमं हस्तप्रक्षालनपूर्वकमाचनार्थमुदकं
दत्त्वा पञ्चाद्वैश्वदेविकब्राह्मणेषु दत्त्वाऽनन्तरं प्रोक्षितमिति मन्त्रेण आद्व-
ेष्वं संप्रोक्ष्य दर्भपाणिः सर्वमुपरिकर्मजातं कुर्यादित्यर्थः’—इत्यधिकः
पाठः मु० ।

उच्चिष्टसन्धिधानन् नोच्छिष्टासमनसन्धिधौ”—इति ।

चिष्वरलिप्तिं उच्चिष्टसंसर्गरहितासन्धदेशोपलक्षणार्थम् ।

अतएव व्यासः—

“अरनिमाचमुक्त्यु पिण्डांस्त्र ग्रहापयेत् ।

यत्रोपस्यूश्नतां वाऽपि प्राप्नुवन्ति न विन्दवः”—इति ।

पिण्डाने कालमाह मनुः—

“पिण्डनिर्वपणं केचित् पुरस्तादेव कुर्वते”—इति ।

भोजनात् पुरस्तादर्चनानन्तरमग्नौकरणानन्तरं वा पिण्डनिर्वपणं केचिदिच्छन्ति । अपरे तु भोजनानन्तरमाचमनादर्वागूद्धं वा ब्राह्मणविसर्जनात् पश्चाद्वा पिण्डनिर्वपणं क्वचिदिच्छन्तीति, केचिदित्यनेनावगम्यते । भोजनात् पुरस्तात् पिण्डनिर्वपणं सपिण्डीकरणात् प्राग्निहितेवप्रश्लेषु आद्वेषु, सपिण्डीकरणादिप्रश्लेषु अपश्लेषु पश्चादेव पिण्डनिर्वपणम् । तदाह लोकाच्चिः—

“अपश्लेषु यागेषु पूर्वं पिण्डावनेजनम् ।

भोजनस्य, प्रश्लेषे तु पश्चादेवोपकल्पयेत्”—इति ।

आचमनात् प्रागूद्धं वा ब्राह्मणविसर्जनादूद्धं वा पिण्डनिर्वपणमिति पचाः शाखाभेदेन व्यवस्थिताः । तथाच स्मृत्यन्तरम्—

“मुनिभिर्भिक्कालेषु पिण्डानन्तु यत् स्मृतम् ।

तत् खण्डाखामतं यत्र तत्र कुर्यादिच्चचणः”—इति ।

तत्राश्वलायनशाखिनामाचमनात् प्रागूद्धं वेति पचयोः सम्बेदनविकल्पः । तथाचाश्वलायनः । “भुक्तवत्सनाचालेषु पिण्डान् निधादाचान्तेषु वा”—इति । यस्यां शाखायां कालविशेषेन श्रुतः, तत्र

प्रयोगसौकर्यार्थमाचमनादूद्धं पिण्डनिर्वपणपचाएव ग्रहीतव्यः । पिण्डनिर्वपणेतिकर्त्तव्यता ब्रह्माण्डपुराणेऽभिहिता,—

“सव्योन्तराभ्यां पाणिभ्यां कुर्यादुस्तेखनं दिजः ।

प्रधर्षणं ततः कुर्यात् आद्वकर्मण्ठतन्त्रितः ।

खण्डनं पेषणं चैव तथैवोस्तेखनक्रिया ।

वज्रेणाथ कुशेवाऽपि उस्तिखेत् तु महीं दिजः”—इति ।

खण्डनं कुशादेश्वेदनं, पेषणं भूधर्षणं, वज्रशब्देन स्पृश उच्यते^(१) ।

उस्तेखनमन्त्रश्च कात्यायनेन दर्शितः । “उस्तिखापहतादिति” ।

अनन्तरं प्रोक्षयेत् । “तामभ्युच्य”—इति आश्वलायनस्मरणात् ।

तत्र कुशानास्तृणुयात् । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे । “क्षिपेत् कुशांस्त्र च दक्षिणायान्”—इति । ततोऽवनेजनं कुर्यात् । तदाह सुमन्तुः—

“असाववनेनिक्षेति पुरुषं पुरुषं प्रति ।

चिस्तिरेकेन हस्तेन विदधीतावनेजनम्”—इति ।

असाविति पित्रादीन् नामगोचाभ्यां सम्बोध्य एकेन दक्षिण-हस्तेन प्रतिपुरुषं चिस्तिरवनेजनसुदकनिर्वपणं कुर्यादित्यर्थः । अत्राश्वलायनेनावनेजने मन्त्रान्तरसुक्तम् । “प्राचीनावीती लेखां चिर-दकेनोपनयेच्छुन्धनां पितरः”—इत्यादि । तदविस्तृद्धं, शाखाभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः । पिण्डानमन्त्राः कात्यायनेन दर्शिताः । “असावेतत्तद्विति ये च लामन्त्रियेके”—इति । असावित्यसुक्तगोचासुक्तशम्भन्निति संबोध्य एतत्ते इति मन्त्रेण पिण्डानं कुर्यात् । एके

(१) इत्यमेव पाठः सर्वेषु उपत्तकेषु ।

ये च लामन्विति मन्त्रेण पिण्डदानं कुर्यादित्याज्जः । पिण्डदानं च सब्यं जान्वाय* कर्त्तव्यम् । तदुक्तं वायुपुराणे,—

“मधुसर्पिस्तिलयुतांस्त्रौन् पिण्डान्निर्वपेद्बुधः ।

जानुङ्गला तथा सब्यं भूमौ पितृपरायणः”—इति ॥

पिण्डदानानन्तरकर्त्तव्यमाह मनुः,—

“न्युय पिण्डान् पितृभ्यस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम् ।

तेषु दर्भेषु तं हस्तं निम्बज्यास्तेपभागिनाम्”—इति ॥

तच मन्त्रो विष्णुना दर्शितः । “अत्र पितरो माद्यध्वमिति दर्भमूलेषु करावधर्षणम्”—इति । अनन्तरकर्त्तव्यमाह कात्यायनः ।

“अत्र पितर इत्युक्तोदड्मुख आत्मनादावृत्यामीमदन्त पितर-इति जपति”—इति । आत्मनात् प्राणायामोत्थवायुपौडावधि उदड्मुख आसीत्, ततोऽनुच्छसन्नेव पर्यावृत्यामीमदन्तेति मनसा जपिलोच्छसेत् । अत्र विशेषः कर्मप्रदौपे दर्शितः,—

“वासेनावर्त्तनं केचिदुदगन्तं प्रचक्षते ।

आवृत्य प्राणमायम्य पितृन्ध्यायन्यथार्हतः ॥

जपस्तेषु चावृत्य ततः प्राणान् प्रमोचयेत्”—इति ।

अस्मै मदन्तेयनुमन्त्रणानन्तरं विष्णुः । “अस्मै मदन्तेयनुमन्त्र ग्रेषावग्राणं छला इन्द्रज्ञां पितर इति पूर्ववदुदकनिनयनं पिण्डोपरि, ततोऽसावभ्यंकेत्यभ्यज्ञनं दद्यादसावंचेत्यज्ञनं, अथ वस्त्रमभावे

* जान्वाच्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† तवस्त्रांस्तु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

दशामूर्खां वा एतद्दः पितरो वासो मानोत् प्रेत्य* पितरो युड्ङ्क्षम्”—इति । तदनन्तरं व्याप्रः,—

“गन्धपुष्पाणि धूपञ्च दौपञ्च विनिवेदयेत् ।

एतद्दः पितरो वासो दशान्दला पृथक् पृथक्”—इति ॥

अर्चनानन्तरं मत्यः,—

“यत् किञ्चित्पत्यते गेहे भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम् ।

अनिवेद्य न भोक्तव्यं पिण्डमूले कथञ्चन”—इति ॥

तदनन्तरं वृहस्पतिः,—

“अनभ्यर्च्यादपात्रं तु तेषामुपरि निचिपेत्”—इति ।

अनन्तरं विष्णुः । “अथैतानुपतिष्ठेत नमो वः पितर इत्यादिना मनोन्वाज्जवामह इति वृचान्तेनाथैतान् पिण्डांशालयेत् परेतन पितर इति” । अनन्तरकृत्यमाहाश्वलायनः । “अग्निं प्रत्येयादग्ने तमधाश्वन्न स्तोमैरिति अग्निमग्नौकरणाग्निं गार्हपत्यं यदन्तरिचं पृथिवीम्”—इति । अनन्तरकृत्यमाह मत्यः,—

“अथाचान्तेषु चाचम्य वारि दद्यात् सकृत् सकृत्”—इति ।

ब्राह्मणहस्तेषु सकृत्सकृदपो दद्यादित्यर्थः । एतदाचमनात् प्राक् पिण्डदानपत्रे वेदितव्यम् । आचान्तेषु तु पिण्डदानपत्रे आचम्य पिण्डदानं छला ब्राह्मणहस्तेषूदकं सकृत् सकृदद्यात्, कुशाश्व देयाः । पद्मपुराणेऽपि,—

“अचान्तेषूदकं दद्यात् पुष्पाणि सयवानि च”—इति ।

अत्र यवयहणं तिलोपलचणार्थं, च शब्दः पुनरप्युदकदानसमुच्च-

* हेमानुगतोन्यत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

यार्थः । कृतकार्यलेन तेषु च यवादिषु कुचचित् इच्छौ देशे विस्तृष्टेषु
पुनर्दकादिकं दद्यात् । तथा च मत्यः—

“आचान्तेषु पुनर्दद्यात् जलपुष्पाच्चतोदकम्”—इति ।

अनन्तरकर्त्तव्यमाह सएव,—

“दत्ताऽश्शौः प्रतिगृहीयात् दिजेभ्यः प्राञ्जुखो बुधः ।

अघोराः पितरः सन्तु सन्वित्युक्ते पुनर्दिजैः ॥

गोचं तथा वर्द्धतां नस्येत्युक्तश्च तैः पुनः ।

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेवच ॥

अद्वा च नो मा व्यगमद्वज्ज देयञ्च नोऽस्तिति ।

एताः सत्याशिषः सन्तु सन्वित्युक्तश्च तैः पुनः”—इति ॥

अनन्तरं पात्रचालनं कृता स्वस्तिवाचनं कुर्यात् । अतएव
नारायणः—

“अचालयिता तत्पाचं स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

निराशः पितरस्तेषां शत्र्षा यान्ति यथागतम्”—इति ॥

पात्रचालने विशेषमाह जात्रकर्णः—

“पात्राणि चालयेत् आद्वे स्वयं शिष्योऽथवा सुतः ।

न स्त्रीभिन्नं च बालेन नासज्जात्या कथञ्चन”—इति ॥

स्वस्तिवाचनप्रकारमाह पारस्करः । “स्वस्तीति भगवन् ब्रूहीति
वाचनम्”—इति । यज्ञोपवीतौ वैश्वदैविकहस्ते उदकं दत्ता पुरुष-
वाद्रवसंजकेभ्योविशेष्योदेभ्यः स्वस्तीति भगवन् ब्रूहीति कर्त्ता
ब्रूयात् । विप्रेण च स्वस्तीति वक्तव्यम् । पितृब्राह्मणहस्तेष्येवमेव* ।

* यज्ञोपवीतौ,—इत्याश्य एतदन्तोयन्त्रो नास्ति ना० पुस्तके ।

अनन्तरकृत्यमाह याज्ञवल्क्यः । “ततः कुर्यादक्षयोदकमेवच”—
इति । अच्युतस्तिति ब्राह्मणहस्ते जलं दद्यादित्यर्थः ।
मार्कण्डेयोऽपि,—

“पितृणां नामगोत्रेण जलं देयमनन्तरम् ।

ब्राह्मणानां द्विजैर्वाच्यमन्वयमिदमस्तिति”—इति ॥

हस्तेष्वित्यधाहत्य योजना । अनन्तरं दक्षिणां दद्यात् । मनुः—

“स्वस्तिवाचनं कुर्यात् अच्युतोदकमेवच ।

सतिलं* नामगोत्रेण दद्याच्छक्त्या च दक्षिणाम् ॥

गोभूहिरण्यवासांसि भव्यानि शयनानि च ।

दद्याद्यदिष्टं विप्राणामात्मनः पितुरेवच ।

विन्तश्चायेन रहितः पितृभ्यः प्रौतिमाचरन्”—इति ॥

अत्र विशेषमाह पारस्करः । “हिरण्यं विशेष्यो देवेभ्यो रजतं

पितृभ्यः अन्यच्च गोकृष्णाजिनं यावच्छक्यं दद्यात् ॥

एकपंक्त्युपविष्टानां विप्राणां आद्वकर्मणि ।

भक्ष्यं भोज्यं समं देयं दक्षिणा त्वनुसारतः”—इति ॥

अनुसारत इति, निमन्तितब्राह्मणविद्यागुणतारतम्येनेत्यर्थः । पितृ-

देशेन दक्षिणादानं प्राचीनावीतिना कार्यम् । अतएव जमदग्निः ।

“अपस्वन्तु तत्रापि मत्यो भगवान् हि मे मनः”—इति । तत्रापि

दक्षिणादानेऽपौति । यन्तु तेनैवोक्तम्—

* सतिलं,—इति ना० स० पुस्तकयोः

† नव्यानि,—इति मु० पुस्तके ।

‡ यावच्छक्त्यात्,—इति ना० पुस्तके ।

“सर्वं कर्मापसवेन दच्चिणादानवर्जितम्”—इति ।
तद्ब्राह्मणोद्देशेन दच्चिणादानपञ्चे द्रष्टव्यम् । स च पचो देवलेन
दर्शितः—

“आचान्तेभ्यो दिजेभ्यसु प्रयच्छेच्चैव दच्चिणाम्”—इति ॥
ब्राह्मणोद्देशेन दच्चिणादाने क्रममाह सएव,—

“दच्चिणां पितृविप्रेभ्यो दद्यात् पूर्वं ततो दद्योः”—इति ।
वैश्वदेविकब्राह्मण्योरित्यर्थः । अत्र पितृविप्रेभ्य इति समन्विताहाराच्चतुर्थर्थं षष्ठी^(१) । अनन्तरं याज्ञवल्क्यः—

“द्वा तु दच्चिणां शक्त्या स्वधाकारसुदाहरन् ।
वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः स्वधोच्यताम् ॥

ब्रूयुरसु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिञ्चेत्ततो जलम् ।
विश्वेदेवाश्च प्रौद्यन्नां विप्रैश्चोक्त इदं जपेत् ॥

दातारो नोऽभिवर्धन्नां वेदाः सन्ततिरेवच ।
अद्वा च नो मा व्यगमदङ्ग देयच्च नोऽस्तिति ॥

दत्युक्तोक्ता प्रिया वाचः प्रणिपत्य प्रसादयेत् ।
वाजे वाजे इति प्रौद्योः पितृपूर्वं विसर्जयेत्”—इति ॥

अनन्तरं पुचार्थौ मध्यमपिण्डं पत्वै दद्यात् । तथा च वायु-
पुराणे,—

“पत्वै प्रजार्थौ दद्यात् मध्यमं मन्त्रपूर्वकम्”—इति ।
मध्यमं पिण्डमित्यर्थः । तत्प्रकारः । तत्र प्राचीनावौती, “अपां

(१) पितृविप्रेभ्यहृत्यत्र चतुर्थीनिर्देशात् तव्समभियाहारात् द्वयोरित्यत्र षष्ठ्यमि चतुर्थर्थेवेति भावः । पितृविप्रेभ्यहृत्यत्र पितृभ्यहृति पाठस्तु प्रामादिकएव ।

लौषधीनागुं रसं प्राशयामि भूतकृतं गर्भं धत्वा”—इति पत्वा-
अञ्जलौ मध्यमपिण्डं प्रयच्छेत् । तत्प्राशन* मन्त्रस्तु मत्येन दर्शितः—

“आधत्त पितरो गर्भमन्तः सन्तानवर्द्धनम्”—इति ।
मनुरपि,—

“पतित्रता धर्मपत्रौ पितृपूजनतत्परा ।

मध्यमन्तु ततः पिण्डमद्यात्सम्यक् सुतार्थिनौ ।

आयुश्चन्तं सुतं विन्देत् यशोमेधासमन्वितम् ॥

धनवन्तं प्रजावन्तं धार्मिकं सालिकं तथा”—इति ।

पिण्डप्रदानस्यायोग्यलमाह सएव,—

“अप्राप्नयौवने दृद्धे सर्वभे रोगसम्बवे ।

वालपुत्रकलचेऽपि न दद्यात् पिण्डमञ्जलौ”—इति ।

पत्वा असन्निधानादौ पिण्डानां प्रतिपत्यन्तरमाह दृहस्तिः—

“अन्यदेशगता पत्रौ गर्भिणौ रोगिणौ तथा ।

तदा तं जीर्णदृष्टमः क्वागो वा भोक्तुमर्हति”—इति ॥

आपस्तम्बोऽपि प्रतिपत्यन्तरमाह,—

“यदि पत्रौ विदेशस्था उच्चिष्टा यदि वा मृता ।

दुरात्मा नानुकूला च तस्य पिण्डस्थ का गतिः ॥

आकाशं गमयेत्पिण्डं जलस्थो दच्चिणासुखः ।

पितृणां स्थानमाकाशं दच्चिणा दिक् तथैवच”—इति ॥

यत्तु देवलेनोक्तम्,—

* तत्प्रकार इत्यादिः एतदन्तोग्रन्थो नास्ति मुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

† पिण्डप्रदानस्येत्यारभ्य एतदन्तोग्रन्थो नास्ति मुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

“ततः कर्मणि निर्वृत्ते तान् पिण्डांस्तदनन्तरम् ।
ब्राह्मणोऽग्निरजो गौर्वा भज्येदप्यु वा चिपेत्”—इति ॥
तत्पुत्रार्थिताभावविषयम् । तीर्थश्राद्धे पिण्डानामस्त्वेव प्रचेपः ।
तदुक्तं विष्णुधर्मीत्तरे,—

“तीर्थश्राद्धे सदा पिण्डान् चिपेत्तीर्थं समाहितः ।
दक्षिणाभिसुखो भूत्वा पित्रा दिक् सा प्रकौर्तिता”—इति ॥
अनन्तरसुच्छिष्टं समार्जयेत् । अतएव याज्ञवल्क्यः,—
“तत्रैव सत्यु विप्रेषु दिजोच्छिष्टं न मार्जयेत्”—इति ।
अथर्वः । विप्रविसर्जनात् प्रागुच्छिष्टं न मार्जयेदपि तु तेषु
विसर्जितेषु पिण्डप्रतिपत्तौ च हतायामिति । यन्तु व्यासेनोक्तम्,—
“उच्छिष्टं न प्रस्तुज्यात् यावन्नास्तमितो रविः”—इति ।
यच्च वसिष्ठेनोक्तम्,—

“श्राद्धे नोदासनीयानि उच्छिष्टान्यादिनक्षयात्* ।
चोतन्ते वै स्खधाकारास्ताः पिवन्तः कृतोदकाः”—इति ॥
तदृहन्तरसम्भवविषयम् । अतएव प्रचेताः,—
“भूत्यवर्गवृत्तो भुज्ञे कव्यशेषं स्खगोच्चैः ।
प्राप्नायां श्राद्धशालायां† दिजोच्छिष्टं न मार्जयेत्”—इति ॥
उच्छिष्टमार्जनानन्तरं वैश्वदैवं हत्वा शेषमन्तं ब्राह्मणैः सह
भुज्ञीत । तथा च मत्स्यपुराणम्,—

* उच्छिष्टान्नानि तत्क्रमात्,—इति ना० पुस्तके ।

† आसायं श्राद्धकालोऽयं,—इति मु० पुस्तके ।

“ततस्य वैश्वदेवान्ते सभृत्यसुतवान्ध्वः ।
भुज्ञीतातिथिसंयुक्तः सर्वं पितृनिषेवितम्”—इति ॥
यदा श्राद्धं निर्वर्त्य वैश्वदेवादिकं क्रियते, तदा तच्छेषादेव
तत्कार्यम् । तदाहृ पैठीनसिः,—

“श्राद्धं निर्वर्त्य विधिवदैश्वदेवादिकं ततः ।
कुर्याद्द्विचां ततो दद्याद्वृन्तकारादिकं तथा”—इति ।
आदिशब्देन नित्यश्राद्धं परिगृह्यते । तत इति पितृपाकशेषा-
दित्यर्थः । नित्यश्राद्धं पृथक्पाकेन कार्यम् । अतएव तदधिक्षय-
मार्कण्डेयः । “पृथक्पाकेन वेत्यन्ये”—इति । अत्र नित्यश्राद्धमय-
नियतम् । तदाहृ सएव,—

“नित्यक्रियां पितृणां च केदिच्छन्ति मानवाः ।
न पितृणां तथैवान्ये श्रेष्ठं पूर्ववदाचरेत्”—इति ॥
यन्तु लौगाच्छिष्टोक्तम्,—
“पितृर्थं निर्वपेत्याकं वैश्वदेवार्थमेवच ।
वैश्वदेवं न पितृर्थं न दार्शं वैश्वदैविकम्”—इति ॥
तदाहिताग्निकर्त्तव्यश्राद्धविषयं, आहिताग्नेः श्राद्धात्मागेव वैश्व-
देवस्य तेनैव विहितल्वात् ।

“पञ्चान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः ।
पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्तेऽन्वाहार्यकं बुधः”—इति ॥
पञ्चान्तं कर्मान्याधानमन्वाहार्यकं दर्शश्राद्धम्^(१) । यन्तु पुराण-
वचनम्,—

(१) “पूर्वेद्युरग्निं गृह्णाति उत्तरमहर्यजति”—इति श्रुता, दर्शपौर्ण-
96

“प्रातिवासस्तिको होमः^(१) आद्वादौ क्रियते यदि ।
 देवा हव्यं न गृहन्ति कव्यञ्च पितरस्था”—इति ॥
 तत् पितृपाकादैश्वदेवकरणे वेदितव्यम् । अतएव पैठीनसिः,—
 “पितृपाकात् समुद्भूत्य वैश्वदेवं करोति यः ।
 आसुरन्लभ्वेच्छाद्वं पितृणां नोपतिष्ठते”—इति ॥
 यदाऽग्नौकरणानन्तरं विकिरणानन्तरं वा वैश्वदेविकं कर्म
 क्रियते, तदाऽपि पृथक्पाकादेव तत्कार्यं, तच्छेषादैश्वदेवकरणे
 दोषस्थाचापि समानत्वात्^(२) । अग्नौकरणानन्तरं वैश्वदेवकरणं च
 स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्,—
 “वैश्वदेवाङ्गतौरग्नावर्वाग्* ब्राह्मणभोजनात् ।

* वैश्वदेवाङ्गतौः सर्वा अवर्वाग्,—इति सु० ।

मासाङ्गस्याम्नाधानस्यामावस्थायां विधानात् पक्षान्तं कर्माम्नाधा-
 नमिति भावः । एवं पिण्डपितृयज्ञादतु पञ्चादाङ्गियते इति व्युत्पत्त्या
 अन्वाहार्थपदेन दर्शन्नाद्वमुच्यते । तथाचोक्तम् । “पितृयज्ञनु निर्वर्त्य
 विप्रस्वन्दक्षयेऽग्निमान् । पिण्डान्वाहार्थकं आद्वं कुर्यान्मासानु-
 मासिकम्”—इति । “अमावास्यां दिवौयं यदन्वाहार्थं तदुच्यते”
 —इति च ।

(१) प्रातिवासस्तिकोहोमो वैश्वदेवहोमः ।

(२) तच्छेषात् अग्नौकरणशेषादिकिरणशेषाच । तच्छेषादैश्वदेवकरणेऽपि
 पितृपाकात् समुद्भूत्यैव तत्करणं भवति, तदानीमपि अग्नोत्सर्गस्या-
 ज्ञत्वात् । एवच्च पितृपाकात् समुद्भूत्य इति, प्रातिवासस्तिकोहोम-
 इति वचनद्योक्तदोषोऽत्रापि समानएव भवतीति भावः ।

जुङ्घयाद्वत्यज्ञादि आद्वं ज्ञला ततः स्मृतम्”—इति ॥
 यदि पितृपाकशेषादैश्वदेवं यदि वा पाकान्तरादुभयथाऽपि
 पितृपाकशेषादेव भोजनम् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—
 “प्रदक्षिणमनुव्रत्य भुज्जीत पितृसेवितम्”—इति ।

अस्ति तु पितृशेषे पाकान्तरं ज्ञलाऽपि भोक्तव्यमेव । अभोजनस्य
 निषिद्धत्वात् । तथाच देवलः,—

“आद्वं ज्ञला तु यो विप्रो न भुडन्तेऽय* कदाचन ।
 देवा हव्यं न गृहन्ति कव्यानि पितरस्था”—इति ॥
 यतः पितृशेषभोजनं नित्यं, अतएवैकादशादौ नित्योपवासपचे
 भोजनप्रत्यान्वायः सर्वते,—

“उपवासो यदा नित्यः आद्वं नैमित्तिकं भवेत् ।
 उपवासं तदा कुर्यादाग्राय पितृसेवितम्”—इति ॥
 पितृसेवितभोजननियमोऽनुज्ञापच्चएव । अतएव श्रातातपः,—
 “शेषमन्नमनुज्ञातं भुज्जीत तदनन्तरम् ।
 इष्टैः सार्धन्तु विधिवद्वद्विमान् सुसमाहितः”—इति ॥
 भोजनानन्तरं दात्रभोक्त्रोर्नियममाह वृहस्पतिः,—
 “तान्निशां ब्रह्मचारी स्याच्छ्राद्धक्षाद्विकैः सह ।
 अन्यथा वर्तमानौ तौ स्यातां निरयगमिनौ”—इति ।
 मत्यपुराणेऽपि,—
 “पुनर्भाजनमध्वानं यानमायासमैथुनम् ।

* भुड्के तु,—इति सु० ।

आद्वक्षाद्वभुक्चैव सर्वमेतद्विवर्जयेत् * ॥
 स्थाध्यायं कलहच्चैव दिवाखप्रस्त्रं स्वेच्छया”—इति ।
 आद्वभोजिनो विशेषमाह यमः,—
 “पुनर्भीजनमध्वानं भारमायासमैथुनम् ।
 सन्ध्यां प्रतियहं होमं आद्वभुक्षषं वर्जयेत्”—इति ॥
 सन्ध्याहोमयोः प्रतिषेधस्वक्षतप्रायश्चित्तस्य । क्षते तु प्रायश्चित्ते
 कुर्यादेव । अतएव भविष्यत्पुराणम्,—
 “दशक्षलः पिवेच्चापो गायत्र्या आद्वभुग्निजः ।
 ततः संधासुपासौत जपेच जुङ्घयादपि”—इति ॥
 एवमुक्तरौत्या पार्वणं कर्त्तुमसर्थः संकल्पविधिना आद्वं कुर्यात् ।
 तदुक्तं स्मृत्यन्तरे,—
 “अङ्गानि पितृयज्ञस्य यदा कर्त्तुं न शक्नुयात् ।
 संकल्पश्राद्धमेवासौ कुर्यादर्घादिवर्जितम्”—॥
 व्यासोऽपि,—
 “त्यक्ताग्नेः पार्वणच्चैव नैकोद्दिष्टं सपिण्डनम् ।
 अत्यक्ताग्नेस्तु पिण्डोक्तिस्त्रात् संकल्प भोजयेत्”—इति ॥
 अयमर्थः । आज्ञायेन योऽग्निं त्यजति स त्यक्ताग्निः, न तस्य आद्व-
 धिकारः, किं तु त्यक्ताग्निव्यतिरिक्तस्य साग्निकस्य । विधुरादेशः^(१)

* सर्वमेव विवर्जयेत्,—इति ना० ।

† भाराध्यग्नमैथुनम्,—इति मु० ।

‡ योद्यजेत्,—इत्यादर्शपुस्तकेषु पाठः । परन्तु भोजयेदिति पाठस्यान्यच्च
दर्शनात् सङ्कृततया च सर्वं मूले निवेशितः ।

(१) विधुरोद्धतभाष्यः ।

पिण्डोपलचित्तश्राद्वेऽधिकार उक्तः । यस्मादत्यक्ताग्निनाऽधिकारिणा
 आद्वभवश्यं कर्त्तव्यं, तस्मादिस्तुते* पार्वणविधावशक्तः संकल्पविधानेन
 कुर्यादिति । संकल्पविधानलक्षणं सर्वाह—

“संकल्पं तु यदा कुर्यात्, न कुर्यात् पात्रपूरणम् ।
 नावाहनाग्नौकरणं पिण्डाच्चैव न दापयेत्”—इति ॥
 उच्चिष्टपिण्डोन दातव्यः,
 “संकल्पं तु यदा आद्वं न कुर्यात् पात्रपूरणम् ।
 विकिरश्च न दातव्यः— — —”

इति स्मृत्यन्तरात् । एवं दर्शनं कर्त्तव्यं पार्वणश्राद्धमुक्तं, अथ
 तदिक्षतिभूतं प्रत्याब्दिकं निरूप्यते । तत्र लौगाच्चिः,—
 “आद्वं कुर्यादवश्यनु प्रमोतपिदकः स्वयम् ।
 इन्दुक्षये मासि मासि वृद्धौ प्रत्यब्दमेवच”—इति ॥
 तत्रेतिकर्त्तव्यतामाह जात्रकर्णीः,—

“पितुः पितृगणस्य कुर्यात् पार्वणवस्तुः ।
 प्रत्यब्दं प्रतिमासञ्च विधिर्ज्ञयः सनातनः”—इति ।
 पितृगणस्यः सपिण्डोक्तः । तस्य प्रतिसांवत् सरिकमनुमासिकञ्च
 आद्वं पार्वणविधिना कुर्यात् । यमदग्निरपि,—
 “आसाद्वा सहपिण्डलमौरसो विधिवत् सुतः ।
 कुर्वीत दर्शवच्छ्राद्वं मातापित्रोर्मृतेऽहनि”—इति ॥

* तस्मादिस्तुते,—इति पाठोऽत्र भवितुं युक्तः ।

† आपाद्य,—इति पाठोमम प्रतिभावित ।

ननु दर्शनिदेशान्मातामहानामपि आद्वं प्रसञ्जेत्^(१) । नायं
दोषः । प्रत्याब्दिके षट्पिण्डानां पर्युदस्तलात् । तथाच कात्यायनः—
“कर्षूसमन्वितं सुक्ला तथाऽद्यं आद्वषोडशम्^(२) ।
प्रत्याब्दिकञ्च शेषेषु पिण्डाः सुः षडिति स्थितिः”—इति ।
कर्षूसमन्वितं सपिण्डीकरणम्^(३) । यन्तु यमेनोक्तम्—
“सपिण्डीकरणाद्वृद्धं प्रतिसम्बत्तरं सुतैः ।
मातापित्रोः पृथक्कार्यमेकोद्दिष्टं सृतेऽहनि”—इति ॥
यच्च सृताहं प्रकृत्य व्यासेनोक्तम्—
“एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं कुरुते नरः ।
अकृतं तदिजानीयाद्ववेच्च पिण्डघातकः”—इति ॥
तत्र पार्वणैकोद्दिष्टयोर्विकल्पः । तत्रापि द्व्याचारतो व्यवस्था ।
अमावास्यायां प्रेतपचे^(४) च सृतानां पार्वणं नियतम् । तदाह
ग्रहः—

(१) दर्शन मातामहानामपि आद्वसत्त्वादिति भावः ।

(२) कर्षूर्नाम पिण्डदानार्थमवटविशेषोऽन्वयकश्चाद्वे गृह्णे विहितः ।
आद्यं पिण्डलप्राप्तेरादिभूतं, मरणोत्तरं कर्तव्येषु आद्वेषु मध्ये प्रथम-
कर्तव्यं वा । आद्वषोडशं, “द्वादशप्रतिमास्यानि आद्यं वाणमासिके
तथा । सपिण्डीकरणचैव इवेतत् आद्वषोडशम्”—इति कात्या-
यनेनैव विवृतम् ।

(३) कात्यायनीये कल्पे सपिण्डीकरणे कर्षूविधानानुपलभात् सपिण्डी-
करणस्य षोडशआद्वान्तर्गतत्वाच्च कर्षूसमन्वितपदेनान्वयकश्चाद्व-
यहयमेव युक्तमुत्पस्यामः ।

(४) प्रेतपचोऽन्वयुक्तव्यापकः ।

“अमायां तु चयो यस्य प्रेतपचेऽथवा पुनः ।
पार्वणं तस्य कर्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन”—इति ॥
यतेसु न वायेकोद्दिष्टं, किं तु सर्वत्र पार्वणमेव । तथाच
प्रचेताः—

“दण्डग्रहणमाचेण नैव प्रेतो भवेद्यतिः ।
अतः सुतेन कर्तव्यं पार्वणं तस्य सर्वदा”—इति ॥
अत्र केचित्पार्वणैकोद्दिष्टयोरन्यथा व्यवस्थामाङ्गः—
“प्रत्यब्दं पार्वणैव विधिना चेत्जौरसौ ।
कुर्यातामितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुतादश”—इति
जात्रकर्त्तव्यवचनात्^(१) । तदयुक्तम्,
“एकोद्दिष्टं तु कर्तव्यमौरसेन सृतेऽहनि ।
सपिण्डीकरणाद्वृद्धं मातापित्रोसु पार्वणम्”—इति
पैठीनसिवचनविरोधात्^(२) । जात्रकर्त्तव्यवचनं तु चयाह्वयतिरिक्त-
प्रत्यब्दकर्त्तव्याचयद्वृत्तीयादिविषयवेनायुपपद्यते । यन्तु सुमनुनो-
क्तम्—

“कुर्याच्च विधिवच्छाद्वं पार्वणं योऽग्निमान् दिजः ।
पित्रोरनग्निमान्धीर एकोद्दिष्टं सृतेऽहनि”—इति ॥
तदयुक्तम्,

(१) तथा चौरसक्षेत्रजयोः पार्वणमन्येषामेकोद्दिष्टमिति केषांचिन्मते
व्यवस्था पर्यवस्थति ।

(२) पैठीनसिवचने चौरसस्यायेकोद्दिष्टविधानात्तदविरोधः ।

“वक्त्रयसु ये विप्रा ये चैकाग्रय एवच^(१) ।
तेषां सपिण्डनादूर्ध्मेकोहिष्टं न पार्वणम्”—इति
स्मृत्यन्तरे साम्निकस्थाप्येकोहिष्टविधानात्^(२) ।
एकोहिष्टलंबणमाह याज्ञवल्क्यः,—
“एकोहिष्टं दैवहीनमेकार्धैकपविचकम् ।
आवाहनाग्रौकरणरहितं ह्यपसव्यवत् ।
उपतिष्ठतामित्यच्यस्थाने विप्रविसर्जनम् ।
अभिरम्यतामिति वदेद्ब्रूयुस्तेऽभिरतास्म ह”—इति ।
कात्यायनोऽपि । “अथैकोहिष्टमेकं पात्रमेकोऽर्थं एकं पिण्डं *
नावाहनं नाग्रौकरणं नाच विश्वेदेवाः स्वदितमिति त्रिप्रश्नः
सुखदितमित्यनुज्ञानसुपतिष्ठतामित्यच्यस्थाने अभिरम्यतामिति
विसर्गं अभिरतास्मेत्यपरे”—इति । तच्चैकोहिष्टं चिविधं, नवं
नवमित्रं पुराणं चेति । अत्र प्रथमाहाद्येकादशाहान्तविहितं नव-
आद्धम् । तथा चाङ्गिराः,—
“प्रथमेऽक्षिं त्रिप्येऽप्येऽप्येऽप्यिवा ।
नवमैकादशे चैव तन्नवाहाद्धमुच्यते”—इति ॥
वसिष्ठोऽपि,—

* एकः पिण्ड इति ना० ।

(१) वक्त्रयः श्रौतामिमन्तः । एकाग्रयः स्मार्तामिमन्तः ।

(२) तथाच पार्वणैकोहिष्टयोर्बिंकल्पयवस्थैव साधीयसौर्ति भावः ।

“सप्तमेऽक्षिं त्रिप्येऽक्षिं प्रथमे नवमे तथा* ।
एकादशे पञ्चमे स्तुर्नवाहाद्धानि षट् तथा ॥
केचित्पञ्चैव, नवमं भवेदन्तरितं यदि ।
एकादशेऽक्षिं तत् कुर्यादिति स्मृतिश्चातो विदुः^(५)”—इति ॥
अत्र पञ्चदश्यस्य व्यवस्था शिवस्थामिना दर्शिता,—
“नवाहाद्धानि पञ्चाङ्गराश्वलायनग्राहिनः ।
आपस्तम्बाः षडित्याङ्गर्विभाषामैत्रेयिणाम्†”—इति ।
वैश्वादीनां विशेषो भविष्यत्पुराणे दर्शितः,—
“नवं सप्तं विश्वां राज्ञां नवाहाद्धान्यनुक्रमात् ।
आद्यन्तयोर्वर्णयोस्तु^(२) षडित्याङ्गर्महर्षयः”—इति ॥
षष्ठां नवाहाद्धानामुपरि कर्त्तव्यं मासिकं नवमिश्रम् । तथा चाश्व-
लायनः । “नवमिश्रं षडुक्तरम्^(३)”—इति । मासिकानामुपरि कर्त्तव्यं
प्रत्याविद्विकादि पुराणम् । अतएव हारीतेन प्रायश्चित्तकाण्डे क्रमेण‡

* प्रथमेऽक्षिं त्रिप्येऽक्षिं सप्तमे नवमे तथा,—इति ना० ।

† विभाषा वैत्तिश्रीयिणाम्,—इति सु० ।

‡ प्रायश्चित्तकाण्डक्रमेण,—इति ना० सु० ।

(१) नवमदिनविहितं श्राद्धं यदि दैवाचदानों न छतं, तदैकादशेऽक्षिं
तत् कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

(२) आद्यन्तयोर्वर्णयोर्ब्राह्मणशूद्रयोः ।

(३) षष्ठामुक्तरं षडुक्तरम् । नवाहाद्धानामुपरि कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

नवमासिकयोः प्रायश्चित्तमभिधायोत्तरकालीनं आद्वं पुराणशब्देन
व्यवहृत्य प्रायश्चित्तं विहितम्,—

“चान्द्रायणं नवआद्वे प्राजापत्यं तु मासिके ।

एकाहस्तु पुराणेषु प्रायश्चित्तं विधीयते”—इति ॥

इत्यं पार्वणैकोद्दिष्टे अभिहिते, अथोभयात्मकं सपिण्डौकरण-
सुच्यते । तत्र लौगाच्चिः,—

“आद्वानि षोडशापाद्य विदधीत सपिण्डनम्”—इति ।

षोडश आद्वानि जादूकर्णेन दर्शितानि,—

“दादश प्रतिमास्यानि आद्यषाणमासिके तथा ।

चैपचिकाब्दिके चेति आद्वान्येतानि षोडश”—इति ॥

अत्राद्यषाणमासिकाब्दिकशब्दाः ऊनमासिकोनषाणमासिको-
नाब्दिकपराः । द्वादशमासिकानां कालो याज्ञवल्क्येन दर्शितः,—

“मृतेऽहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् ।

प्रतिसम्बत्सरचैवमाद्यमेकादशेऽहनि”—इति ॥

वत्सरं वत्सरपर्यन्तं मासि मासि मृतेऽहनि आद्वं कर्तव्यं, सपिण्डौ-
करणाद्वूर्धं प्रतिसम्बत्सरं मृतेऽहनि कर्तव्यं, आद्यं तु मासिकमेका-
दशेऽहनि कर्तव्यम्^(१) । ऊनषाणमासिकोदीनां कालमाह गालवः,—

“ऊनषाणमासिकं षष्ठे मासाद्वं ह्यूनमासिकम् ।

चैपचिकं चिपचे खादूनाब्दं द्वादशे तथा*”—इति ॥

* द्वादशेऽहनि,—इति मु० ।

(१) आद्यं मासिकमूनमासिकमित्यर्थः । तथा च आद्यमेकादशेऽहनीवस्य
आद्यं द्वादशमासिकानामादिभूतं तेभ्यः पूर्वं कर्तव्यमित्यर्थो वोध्यः ।

स्त्रोकगौतमोऽपि,—

“एकद्विचिदिनैरुने त्रिभागेनोनएव* वा ।

आद्वान्यूनाब्दिकादीनि कुर्यादित्याह गौतमः”—इति ॥

ऊनमासिकस्य कालविकल्पमाह गोभिलः,—

“मरणाद्वादशाहे स्थान्मास्यूने वोनमासिकम्”—इति ।

ऊनानां वर्ज्यं कालमाह गार्घ्यः,—

“नन्दायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां चिपुष्करे ।

ऊनआद्वं न कुर्वीत गृही पुत्रधनच्यात्”—इति ॥

मरीचिरपि,—

“द्विपुष्करे च नन्दासु सिनौवाल्यां^(१) भृगोर्दिने ।

चतुर्दश्याद्य नोनानि कृत्तिकासु चिपुष्करे”—इति ॥

तिथिवारनन्दनच्यविशेषाणां चयाणां भेलनं चिपुष्करम् । इयोर्मे-
लनं द्विपुष्करम् । के ते विशेषाः? द्वितीयासप्तमौद्वादशो भद्रा-
तिथयः, भानुभौमश्नैश्चरवाराः, पुनर्वस्त्रतरफलगुनौविशाखोत्तरा-
षाढापूर्वभाद्रपदानच्चत्राणि^(२) ।

* त्रिभागन्यून एव,—इति मु० ।

(१) नन्दासु प्रतिपत्त्वेऽकादशीषु । “सा द्वषेन्दुः सिनौवाली”—इति
कोषात् चतुर्दशीयुक्तामावस्या सिनौवालीशब्देनोच्यते ।

(२) तदुक्तं ज्योतिषे,—

“विषमचरणधिष्ठां भद्रा तिथिर्यदि जायते ।

दिनकश्चनिष्ठापुत्राणां कथच्चन वासरे ॥

सुनिभिरुदितः सोऽयं योगस्त्रिपुष्करसंज्ञितः”—इति ।

(१) एवमेतानि षोडशश्राद्धानि कृता ततः सपिण्डनं विदधीत । तस्य कालमाहाच्चिः । “अथ सपिण्डौकरणं सम्बत्सुरे पूर्णं चिपचे वा यदहर्वा दृद्धिरापद्यते^(१)”—इति । बोधायनोऽपि । “अथ सम्बत्सुरे पूर्णं सपिण्डौकरणं चिपचे वा हत्तीये मासि षष्ठे वैकादशे वा द्वादशाहे वा”—इति । एकादशाह-द्वादशाह-हत्तीयपञ्च-हत्तीय-मास-षष्ठमासैकादशमास-सम्बत्सरात्म-शुभागमाः,—इत्यष्टौ कालाः प्रकौर्त्तिः । तत्र अवस्थामाह हारौतः,—

“या तु पूर्वममावस्था मृताहाइशमौ भवेत् ।

सपिण्डौकरणं तस्यां कुर्यादेव सुतोऽग्निमान्”—इति ।

मृताहाइश्चिन्मारभ्येत्यर्थः । काण्डाजिनिरपि,—

“सपिण्डौकरणं कुर्यात् पूर्ववज्ञाग्निमान् सुतः ।

परतोदशरात्माचेत् कुहरब्दोपरौतरः”—इति ।

आहिताग्निना अमावस्यायां पिण्डपितृयज्ञस्यावश्कर्त्तव्यतात् सपिण्डौकरणमन्तरेण तदसम्भवाचैकादशेऽग्निं दर्शागमे सपिण्डौकरणं

यस्य नक्षत्रसैकः पाद एकराशिघटकः अपरपादत्रयं चापरशशि-घटकं, तत्रक्षत्रं विषमचरणघिष्ठमित्युच्यते । तत्र छत्तिकाणुनर्वसु-प्रभृति । परमत्र छत्तिकायाः पृथगुपादानात् तदिहाय एनव्यसु-प्रभृतिकमेव दर्शितम् ।

(१) आद्धानि षोडशपाद्य,—इति लोगाच्चिवचनं व्याकरोति एव-मित्रादिना ।

(२) चयाणां पूरुणः पक्षस्त्रिपञ्चः, तस्मिन्, मरणात् हत्तीयपञ्चे इति यावत् । वृद्धिः शुभागमः ।

कार्यम् । पिण्डपितृयज्ञकर्त्तव्यता तु श्रूयते । “अमावस्यामपरात् पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति”—इति । सपिण्डौकरणात् पूर्वं पिण्डपि-त्यज्ञस्यासम्भवो गालवेन दर्शितः,—

“सपिण्डौकरणात्रेते पैतृकं पदमास्थिते ।

आहिताग्नेः सिनौबाल्यां पितृयज्ञः प्रवर्त्तते”—इति ।

दर्शानागमे तु साग्निर्दादशेऽग्निं सपिण्डनं कुर्यात् । तदुकं भविष्यत्पुराणे,—

“यजमानोऽग्निमान् राजन्, प्रेतश्चानग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे भवेत्कार्यं सपिण्डौकरणं सुतैः”—इति ।

गोभिलोऽपि,—

“साग्निकसु यदा कर्ता प्रेतश्चानग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डौकरणं सुतैः”—इति ।

प्रेतस्य साग्निले हत्तीयपञ्चे सपिण्डौकरणं कार्यम् । तदाह सुमन्तुः,—

“प्रेतस्येहाहिताग्निः स्यात् कर्त्ताऽनग्निर्यदा भवेत् ।

सपिण्डौकरणं तस्य कुर्यात्पञ्चे हत्तीयके”—इति ।

उभयोः साग्निकले द्वादशाहे सपिण्डौकरणं कार्यम् ।

“साग्निकसु यदा कर्ता प्रेतो वाऽप्याग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डौकरणं पितुः”—इति ।

उभयोरनग्निले द्वादशाहादयः सप्त काला इच्छया विकल्पन्ते । तदुकं भविष्यत्पुराणे,—

“सपिण्डौकरणं कुर्यात् यजमानस्त्रिग्निमान् ।

अनाहिताग्ने: प्रेतस्य पूर्णिव्वे भरतर्षभ ॥
 द्वादशेऽहनि षष्ठे वा चिपचे वा चिमासिके* ।
 एकादशेऽपि वा मासि मङ्गलं स्यादुपस्थितम्”—इति ।
 एतेषु सप्तसु कालेषु द्वादशाहः प्रशस्तः । तदाह व्याप्रः†,—
 “आनन्द्यात्कुलधर्माणां पुंसाच्छैवायुषः च्यात् ।
 अस्थितेषु‡ शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्ते^(१)”—इति ।
 एतस्वर्वं चैवर्णिकविषयं, शूद्रस्य तु द्वादशाहएव प्रतिनियतः^(२) ।
 अतएव सपिण्डौकरणं कर्त्तव्यमित्यनुवृत्तौ विष्णुः,—
 “मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽहनि कौर्त्तितम्”—इति ।

* चिमासि वा,—इति पाठान्तरम् ।

† याज्ञवल्क्यः,—इति सु० ।

‡ अस्थिरत्वात्,—इति सु० ।

§ द्वादशाहे सपिण्डनम्,—इति सु० ।

- (१) कुलधर्माणामानन्द्यादित्यनेन येषां द्वादशाहे सपिण्डौकरणं कुलाचारः, तेषां द्वादशाहः प्रशस्तः इत्यमिहितम् । पुंसाच्छैवायुषः च्यादित्यनेन यदा ज्योतिरागमादिना संवत्सरादर्वागधिकारिणा आयः द्योऽवधार्यते, तदाऽपि द्वादशाहः प्रशस्त इत्युक्तम् । अस्थितेषु शरीरस्य इत्यनेन यदा अनुपेक्षणीयकार्यानुरोधेन विदेशगमनमावश्यकं सम्भाव्यते, तदाऽपि द्वादशाहः प्रशस्त इति प्रतिपादितम् ।
- (२) एकादशाहाद्युपविधकालमध्ये द्वादशाहमपहाय सप्तविधकालविधानं ब्राह्मणादिवर्णचयविषयं, शूद्रस्य तु द्वादशाहएव सपिण्डौकरणकाल इत्यर्थः ।

यदा संवत्सरपूर्णे: प्रागेवैकादशाहादिषु षोडशश्राद्धानि कृत्वा सपिण्डौकरणं क्रियते^(१), तदा पुनरपि खखकाले मासिकादीन्यावर्त्तनीयानि । तदाह गोभिलः,—

“यस्य संवत्सरादर्वाग्निहिता तु सपिण्डता ।
 विधिवत्तानि कुर्वीत पुनः श्राद्धानि षोडश”—इति ।
 विधिवदिति यथायोगमेकोद्दिष्टेन पार्वणेन वा विधिनेत्यर्थः ।
 तदाह पैठीनसिः,—

“सपिण्डौकरणादर्वाकुर्याच्छ्राद्धानि षोडश ।
 एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्वर्वाणि तानि तु ॥
 सपिण्डौकरणादूद्दें यदा कुर्यात्तदा पुनः ।
 प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात् तथा कुर्यात्सदा पुनः”—इति ।
 आवर्त्तनं चोर्द्वभाविनामेव नाधोभाविनाम^(२) । तदाह कार्णजिनिः,—

- (१) यद्यपि एकादशाहादयः सपिण्डौकरणकालतयैवोक्ता न तु षोडशश्राद्धकालतया, तथापि षोडशश्राद्धानन्तरं सपिण्डौकरणस्य कर्त्तव्यत्वात् षोडशश्राद्धान्यकृत्वा सपिण्डौकरणासम्भवात् क्रमानुशोधेन तदन्तापकर्षन्यायात् षोडशश्राद्धान्यपि तेषु कर्त्तव्यानीति भावः । तदन्तापकर्षन्यायस्य मौमांसापच्चमाध्यायप्रथमपादौय-द्वादशमधिकरणम् ।

- (२) तथाच यदा सपिण्डौकरणं क्रियते, तदूर्द्वभाविनामेव श्राद्धानां खखकाले एनश्राद्धत्तिः कार्या, न तु तत्पूर्वभाविनां खकालकृतानामित्यर्थः ।

“अर्वागब्दाद्यत्र यत्र सपिण्डीकरणं कृतम् ।

तदूर्ज्ञमासिकानां स्थाद्यथाकालमनुष्ठितिः”—इति ।

सपिण्डीकरणादूर्ज्ञमार्वत्तनौयानामनुमासिकादीनां दृद्धिप्राप्तौ
पुनरपकर्षः । तदाह शाङ्खायनिः—

“सपिण्डीकरणादर्वागपक्ष्य कृतान्यपि ।

पुनरथपक्ष्यन्ते दृद्धुत्तरनिषेधनात्”—इति ।

निषेधस्त्र कात्यायनेनोक्तः—

“निर्वर्त्य दृद्धितन्वन्तु मासिकानि न तन्त्रयेत्”—इति ।

सपिण्डीकरणस्य गौणकालमाह च्छ्वश्टुङ्गः—

“सपिण्डीकरणाद्वाद्वाक्षकाले न चेत् कृतम्* ।

रौद्रे हस्ते च रोहिणां मैत्रभे वा समाचरेत्”—इति ।

सपिण्डीकरणेतिकर्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः—

“गन्धोदकतिसौर्युक्तं कुर्यात्याचचतुष्टयम् ।

अर्थार्थं, पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥

ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत्”—इति ।

कात्यायनोऽपि । “ततः संवस्तुरे पूर्णे चलारि पात्राणि
सतिसगन्धोदकैः पूरयित्वा चौणि पितृणामेकं प्रेतस्य प्रेतपात्रं
पितृपात्रेष्वासिष्वति ये समाना इति द्वाभ्यामेतेन पिण्डोव्याख्यातः”
—इति । यदा पिता विद्यते पितामहस्तिष्ठति, तदा प्रपिताम-
हादिभिः सह पितुः सापिण्डाम् । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे,—

* कृतम्,—इति ना०।

“मृते पितरि यस्याथ विद्यते च पितामहः ।

तेन देयास्त्रयः पिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः”—इति ।

केचिच्चित्र सापिण्डामेव^(१) नाभ्युपगच्छन्ति,

“व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानां^(२) नैव कार्या सपिण्डता”—इति
वचनात् । अपरे पुनरस्य वचनस्य मात्रपितृभर्तृव्यतिरिक्तविष-
यलं मन्यन्ते । उदाहरन्ति च स्कन्दपुराणवचनम्,—

“व्युत्क्रमेण मृतानाच्च सपिण्डीकृतिरिष्यते ।

यदि माता यदि पिता भर्ता नैष विधिः स्मृतः*”—इति ।
अत्र दृद्धाचाराद्वावस्था द्रष्टव्या^(३) । मातुः सापिण्डां पिताम-
हादिभिः सह कर्तव्यम् । तदाह शङ्खः—

* चैव विधिः स्मृतः,—इति नु० । मम तु, भर्ता चैष विधिः स्मृतः,—
इति पाठः प्रतिभाति । मूलोक्तपाठे तु, एष इत्यनेन बुद्धिस्थाय
सपिण्डीकरणनिषेधस्य परामर्शः । तथाच, मात्रादिषु सपिण्डीकरण-
मिष्यते, तत्र नैष विधिर्न सपिण्डीकरणनिषेधविधिरित्यर्थः ।

(१) सापिण्डां सपिण्डीकरणम् ।

(२) पितामहे जीवति पितृमरणे पिता व्युत्क्रमात् प्रमीत इत्युच्यते ।

(३) व्युत्क्रममृतानां सपिण्डीकरणं न कार्यमित्येकं मतम् । व्युत्क्रम-
मृतानामपि मात्रपितृभर्तृणां सपिण्डनं कार्यमित्यपरमतम् । तत्र
दृद्धाचाराद्वावस्था । येषां पूर्वजैः व्युत्क्रममृतानां सपिण्डनं न कृतं,
तेन न कार्यमेव तथाविधस्यले सपिण्डनम् । येषान्तु पूर्वजैः व्युत्क्र-
ममृतानामपि मात्रादीनां सपिण्डनं कृतं, तैर्व्युत्क्रममृतमात्रादीनां
सपिण्डनं कार्यमेवेति भावः ।

“मातुः सपिण्डीकरणं कथं कार्यं भवेत्सुतैः ।

पितामहादिभिः सार्द्धं सपिण्डीकरणं सृष्टतम्”—इति
ग्रन्थौतपितृकस्य विकल्पमाह यमः,—

“जीवत्पिता पितामहा मातुः कुर्यात् सपिण्डताम् ।

ग्रन्थौतपितृकः पिचा पितामहाऽथवा सुतः”—इति ।

पुन्निकासुतो मात्रसपिण्डनं मातामहादिभिः सह कुर्यात् ।

तथाच बोधायनः,—

“आदिग्रेत् प्रथमे पिण्डे मातरं पुन्निकासुतः ।

दितौये पितरक्षासृतौये च पितामहम्”—इति ।

चितारोहणे तु भर्तैव सापिण्डं नियतम्^(१) । तदाह
ग्रातातपः,—

“मृता याऽनुगता नाथं सा तेन सहपिण्डताम् ।

अर्हति स्वर्गवासेऽपि यावदाभूतसंश्वरम्^(२)”—इति ।

* सहपिण्डनम्,—इति सु० ।

(१) तथाच पुन्निकयाऽपि चितारोहणे क्षते तस्या अपि सपिण्डीकरणं
भर्तैव कर्तव्यं, न तु तत्पितृदिभिरित्यर्थः । एवमनुमरणपक्षे,
‘ग्रन्थौतपितृकः पिचा पितामहाऽथवा सुतः’—इत्युक्तविकल्पोऽपि
न भवति इति इत्यब्दम् ।

(२) अवृद्धताथाः भूतसंज्ञवपर्यन्तं प्रलयकालपर्यन्तं स्वर्गवासे सत्यपि, सा
भर्ता सह सपिण्डनमर्हत्यर्थः । यद्यप्यनुमरणेनैव तस्याः स्वर्गवास-
एव भवति न तु प्रेतस्यमुत्पद्यते, तथापि भर्ता सह तस्याः सपिण्डनं
कर्तव्यमिति तात्पर्यम् ।

यमोऽपि,—

“पत्या* चैकेन कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्तिथाः ।

साऽमृताऽपि हि तेनैकं गता मन्त्राङ्गतिव्रतैः^(३)”—इति ।

अत्रैकशब्दः पितामहादिविकल्पनिवृत्यर्थः, न चिपुरुषव्यावृत्यर्थः ।

सपिण्डीकरणस्य पार्वणैकोद्दिष्टरूपत्वात्^(४) । एतस्वं ब्राह्मादिविवाहेषु

द्रष्टव्यम् । आसुरादिविवाहे चतुर्धा विकल्पाः^(५) । तत्र पचत्रयमाह

शातातपः,—

“तन्मात्रा तत्पितामहा तच्छ्रूा वा सपिण्डनम् ।

* पिचा,—इति ना० ।

(१) सा स्त्री अमृताऽपि जीवत्यपि मन्त्राङ्गतिव्रतैः तेन भर्ता सह ऐक्यं
गता, अतो मृतायास्तस्याः पत्या सह सपिण्डीकरणं मुक्तमित्यर्थः ।
अत्र, मन्त्राः पाणिग्रहणादिमन्त्राः, आङ्गतयो विवाहादिहोमाः,
ब्रतानि विवाहाङ्गतया विहितानि ब्रह्मचर्यादीनि । एभिः कर्णैः
सा पत्या सहैकं गता, साङ्गविवाहेन तस्याः तवश्शरीराद्वल-
निष्पत्तेरिति भावः ।

(२) पत्या चैकेन,—इत्येकशब्देन पितामहादयोन व्यावर्यन्ते । सपिण्डी-
करणस्य पार्वणविकृतितया पार्वणवत् चैपुरुषिकल्पस्य पितृपक्षे
न्यायत्वात् । किन्त्येकशब्देन पितामहादिभिः सपिण्डीकरणमित्यर्थं
कल्पोव्यवच्छिद्यते इति भावः ।

(३) आसुरादिविवाहोऽनां स्त्रीणां सपिण्डीकरणं तस्या मात्रा पिता-
महा तत् श्रव्ना वा कार्यमित्यादिविशेषविधिवत्वात् पत्या स्वपिता-
महादिभिर्वा सपिण्डनमिति सामान्यविभिर्ब्राह्मादिविवाहोऽन्नी-
विषये व्यवतिष्ठते । अपवादविषयपरित्वागेनोत्सर्गस्य वृत्तेरिति भावः ।

आसुरादिविवाहेषु वर्णनां* योषितां भवेत्”—इति ।
चतुर्थं पञ्चमाह सुमन्तुः—

“पिता पितामहे योज्यः पूर्णं संवत्सरे सुतैः ।

माता मातामहे तद्दित्याह भगवन् शिवः”—इति ।

मातुः सापिण्डे गोचनियममाहा मार्कण्डेयः—

“ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तद्वा कन्यका भवेत् ।

भर्त्यगोचेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥

आसुरादिविवाहेषु पिण्डगोचेण धर्मवित्”—इति ।

गोलाचिरपि,—

“मातामहस्य गोचेण मातुः पिण्डोदकक्रियाः ।

कुर्वीत पुच्छिकापुच्छ एवमाह प्रजापतिः^(१)”—इति ।

पत्न्याः सपिण्डं दर्शयति पैठीनसिः,—

“अपुच्छायां मृतायान्तु पतिः कुर्यात् सपिण्डताम् ।

शश्रादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत्^(२)”—इति ।

पत्न्युः सपिण्डमाह गोलाचिः,—

* विनानां,—इति एकान्तरीयः पाठः समीचीनः । विनानामिति विवाहितानामित्यर्थः ।

† गोचनिर्णयमाह,—इति ना० स० ।

(१) पुच्छिकाया ब्राह्मादिविवाहेनोऽया अपि पिण्डादिकं तत्पिण्डगोचेण एत्योदयादित्यर्थः ।

(२) यदा पतिः सपिण्डनं करोति, तदा शश्रादिभिः सहैव स्त्रियाः सपिण्डनं कुर्यादित्यर्थः ।

“सर्वाभावे खयं पत्न्यः खभर्तृणाममन्त्वकम् ।
सपिण्डीकरणं कुर्युः ततः पार्वणमेवच”—इति ।

सुमन्तुरपि,—

“अपुच्छे प्रस्थिते^(३) कर्त्ता नास्ति चेच्छाद्वकर्मणि ।

तत्र पत्न्यपि कुर्वीत सपिण्डं पार्वणं तथा”—इति ।

यत्तु स्त्रयन्तरम्,—

“अपुच्छस्य परेतस्य नैव कुर्यात्सपिण्डताम् ।

अशौचमुदकं पिण्डमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

अपुच्छा ये मृताः केचित्पुरुषा वा तथा स्त्रियः* ।

तेषां सपिण्डनाभावादेकोद्दिष्टं न पार्वणम्^(२)”—इति ।

तत्पुच्छोत्पादनविधिप्रशंसापरतया व्याख्येयम्^(३) । यतीनां सा-
पिण्डं निषेधत्युग्नना,—

* स्त्रियोऽपिवा,—इति सु० ।

(१) प्रस्थिते मृते । संस्थिते,—इति तु युक्तः पाठः ।

(२) सपिण्डनाभावात् पार्वणं नेति, “सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रेतः पार्वण-
मामवेत्”—इत्यनेन कृतसपिण्डनस्यैव पार्वणभागित्वोक्तेरिति भावः ।

(३) अपुच्छस्यादि सपिण्डनं पार्वणास्त्वयैव, एव्वक्षवचनात् । अत्र तद-
भावोक्तिस्तु एत्योदयादनविधिप्रशंसार्था । इत्यमध्यर्हितः उत्तो-
क्षदभावे सपिण्डनं पार्वणास्त्वयैव भवति, अतस्तदुत्पादने सर्वथा
यतितयमिति तद्विधिः प्रशस्यते । तथाच अपुच्छस्य सपिण्डनं
पार्वणास्त्वयैव नास्तीति सतोऽप्यभाववचनं अनुदरा कन्येयादिविति
भावः ।

“सपिण्डीकरणं तेषां न कर्तव्यं सुतादिभिः ।
चिदण्डयहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते^(१) ॥
एकोद्दिष्टं न कुर्वीत यतौनाच्चैव सर्वदा ।
अहन्येकादशे तेषां पार्वणन्तु विधीयते”—इति ।
इत्युभयात्मकं सपिण्डीकरणं निरूपितम् ।

अथ पार्वणविष्णुतिरूपं दृष्टिश्राङ्गनिरूप्यते ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

“एवं प्रदक्षिणावृत्तो वृद्धौ^(२) नान्दीमुखान् पितॄन् ।
यजेत इधिकर्कन्धुमिश्राः पिण्डाः* यवैः क्रिया”—इति ।
एवं, पार्वणविद्यर्थः । तथाच विष्णुधर्मीत्तरे,—
“वृद्धौ समर्चयेद्दिवान् नित्यं नान्दीमुखान् पितॄन् ।
सम्यादितो विशेषस्तु शेषं पार्वणवद्वेत्”—इति ।
पार्वणविद्यनेनावाहनचिपुरुषोद्देशादयोऽतिदिश्यन्ते । अयं तु
विशेषः सम्यादितः, नान्दीमुखसंज्ञकाः पितरः,—इति । एतच्च प्रद-
क्षिणावृद्वदरदध्यादौनां याज्ञवल्क्योकानामितरेषां च विशेषाणा-

* प्राप्ते,—इति मु० ।

† मिश्रान् पिण्डान्,—इति ना० मु० ।

(१) “बागदण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्त्वयैव च । यस्यैषा नियता बुद्धि-
स्त्रिदण्डीति स उच्यते”—इत्यत्तां दण्डत्वयं बोध्यम् ।

(२) दृष्टिश्राण्यमानं कर्म विवाहादिकम् ।

मुपलच्छणम् । ते च विशेषाः कात्यायनेन दर्शिताः । “आभ्युदयिके
आद्वै प्रदक्षिणमुपचारः, पितॄमन्त्रवर्जनमृतवजो दर्भाः, यवैस्तिलार्थं,
सुसम्पन्नमिति दृष्टिप्रश्नः, सुसम्पन्नमित्यनुज्ञा, इधिवदराचतमिश्राः
पिण्डाः, नान्दीमुखान् पितॄनावहयिष्ये इति पृच्छति, नान्दीमुखाः
पितरः ग्रीयन्तामित्यच्चयस्थाने, नान्दीमुखान् पितॄनर्चयिष्ये इति
पृच्छति, नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहास्य ग्रीयन्ता-
मित्यनेन स्वधां कुर्यात्, युग्मानाशयेत्”—इति । प्रचेता अपि,—
“मातृश्राद्धान्तु पूर्वं स्थात् पितॄणां तदनन्तरम् ।
ततो मातामहानाच्च वृद्धौ आद्वैत्यं सृतम् ॥
न जपेत पैतकं जप्य^(३) न मांसं तत्र दापयेत् ।
प्राङ्मुखो, देवतौर्यन् चिप्रं देशविमार्जनम्”—इति ।
प्राङ्मुखः, पिण्डदानादिकं कुर्यादित्यधाहारः । अतएव प्रचेताः,—
“अपसव्यं न कुर्वीत न कुर्यादप्रदक्षिणम्^(२) ।
यथा चोपचरेद् देवान् तथा वृद्धौ पितॄनपि ।
प्रदद्यामाङ्मुखः पिण्डान् वृद्धौ स्वेन^(३) वाग्यतः”—इति ।
पिण्डदाने विशेषमात्रं वसिष्ठः—

* न कुर्यात्तु प्रदक्षिणम्,—इति ना० ।

(१) अनेन पार्वणातिदेशप्राप्तपितॄगाथादिजपेऽत्र निषिध्यते ।

(२) अत्र पार्वणवत् वामावर्त्तनोपचारो न कर्तव्यः, किन्तु दक्षिणावर्त्त-
नेत्वर्थः ।

(३) स्वेन उपवीतिना । प्राचीनावोतित्वस्याप्यसव्यतयोक्तेषात् ।

“प्राञ्जुखो देवतीर्थं प्राक्कूलेषु^(१) कुशेषु च ।
 दला पिण्डान् न कुर्वीत पिण्डपात्रमधोमुखम्”—इति ।
 पिण्डानं न चोच्छिष्टसच्चिधौ,
 “प्रदद्यात् प्राङ्मुखः पिण्डान् वृद्धौ नामा न वाह्यतः”—इति ।
 ग्रातातपस्त्ररणात् । नामोद्वारणं च प्रथमपिण्डेव न द्वितीये ।
 तदुक्तं चतुर्विंशतिमते,—
 “एकं नामा परं दृष्ट्यौ दद्यात् पिण्डान् पृथक् पृथक्”—इति ।
 एकैकस्मै द्वौ द्वौ पिण्डौ, तत्राद्यं नामा द्वितीयं दृष्ट्यौ
 दद्यादित्यर्थः । वृद्धिश्चाद्वे पिण्डानं वैकल्पिकम् । तथा च
 भविष्यत्पुराणम्,—
 “पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् न वा कुर्याच्चराधिप ।
 वृद्धिश्चाद्वे महावाहो, कुलधर्मानवेच्य तु”—इति ॥
 वृद्धिश्चाद्वनिमित्तान्याह लोगाच्चिः,—
 “नवाच्चौलगोदाने सोमोपायनपुंसवे ।
 खानाधानविवाहेषु नान्दीश्चाद्वं विधीयते^(२)”—इति ।

(१) प्राक्कूलेषु प्राग्येषु ।

(२) गावः केशाः दीयन्ते खण्डन्ते अवेति व्युत्पन्ना गोदानं नाम
 केशान्तापरनामधेयगृह्णोक्तसंखारविशेषः । सोमः सोमयागः ।
 उपायनं प्रतिष्ठा । पुंसवः युसवनापरनामधेयोगर्भसंखारविशेषः ।
 खानं, अथयनानन्तरं मृहस्याश्रमप्रवेशात् पूर्वं कर्त्तव्यं समावर्त्त-
 नापरनामधेयमास्त्रवनं गृह्णादौ विहितम् । आधानमभाधानम् ।
 गर्भाधानं वा ।

काण्डाजिनिरपि,—

“कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनः ।
 नामकर्मणि वालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥
 सीमन्तोच्चयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।
 नान्दीमुखान् पित्रगणान् पूजयेत् प्रयतो गृहौ”—इति ॥

वृद्धगर्म्याऽपि,—

“अग्न्याधानाभिषेकादाविष्टापूर्त्ते स्त्रियाच्छतौ^(१) ।
 वृद्धिश्चाद्वं प्रकुर्वीत आश्रमयहणे तथा”—इति ॥
 दत्यं आद्वानि निरूपितानि । अधुना तत्कर्ता निरूप्यते ।

तत्र वृहस्यतिः,—

“प्रमौतस्य पितुः पुत्रैः आद्वं देयं प्रयत्रतः ।
 ज्ञातिबन्धुसुहच्छ्वैर्चत्विगम्भृत्यपुरोहितैः^(२)”—इति ॥
 विष्णुपुराणेऽपि,—
 “पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तदद्वा भ्रातृसन्ततिः ।

(१) अभिषेकोराजाभिषेकः । इष्टं “अग्निहोत्रं तपः सब्यं वेदानाच्चानु-
 पालनम् । आतिथ्यं वैश्वदेवस्त्र इष्टमित्यभिधीयते”—इत्युक्तलक्षणम् ।
 पूर्त्तं, “वापीकृपतङ्गागादि देवतायतनानि च । अन्नप्रदानमाशामा-
 पूर्त्तमित्यभिधीयते”—इत्युक्तस्त्रूपम् । स्त्रियाच्छतौ गर्भाधाने ।(२) “पुरोहितस्त्र कुर्वीत वृग्युयादेव चर्त्विजम् । तेऽस्य गृह्णाणि कर्माणि
 कुर्यावतानिकानि च”—इति स्मरणात् गृह्णकर्मकर्त्ता पुरोहितः,
 वैतानिककर्मकर्त्ता चर्त्विक् । वैतानिकं औतम् । अतएव स्मर्यते ।
 “अग्नाधीयं पाकयज्ञानभिष्टोमादिकान् मखान् । यः करोति वृतो
 यस्य स तस्यत्विग्निहोत्रते”—इति ।

सपिण्डसन्ततिर्वाऽपि क्रियाहा नृप, जायते”—इति ।
तत्र मुख्यानुकर्त्त्वै^(१) विविनक्ति गद्धः,—
“पितुः पुच्छेण कर्त्तव्या पिण्डानोदकक्रिया ।
पुच्छभावे तु पब्लौ स्थात् पल्यभावे तु सोदरः”—इति ॥
स्वतिसङ्घर्षेऽपि,—
“पुच्छः कुर्यात् पितुः आद्धं पब्लौ तु तदसन्निधौ ।
धनहार्थ्यथ दौहित्रस्तो भाता च तत्सुतः ॥
भातुः सहोदरो भाता कुर्यादाहादि तत्सुतः ।
ततस्त्वस्तो भाता तदभावे तु तत्सुतः”—इति ॥
पुच्छशब्देन मुख्या गौणास्त्र पुच्छा गद्धन्ते^(२) । तेषां सर्वेषामभावे
पौच्छः कुर्यात् । तस्याभावे तु पब्लौ । अतएव वृहस्तिना पौच्छस्य
पुच्छिकापुच्छसाम्यसुक्तं,—
“पौच्छोऽथ पुच्छिकापुच्छः स्वर्गप्राप्तिकरावुभौ ।
रिक्ष्ये च पिण्डाने च समौ तौ परिकीर्तितौ”—इति ।
न चैतावता तयोः समविकल्पः गद्धनीयः,

- (१) मुख्यकर्त्त्वः प्रथमकर्त्त्वः । अनुकर्त्त्वः प्रतिनिधिकर्त्त्वः आष्टकर्त्त्वः,—
इति यावत् ।
(२) मुख्यौ पुच्छिकौरसौ इतरे द्वेचत्रादयो गौणाः । “आच्याभावे यथा
तैर्जन सद्धिः प्रतिनिधीकृतम् । तच्छेकादश एताः स्युः पुच्छिकौरस-
योर्विना”—इति स्मरणात् । पुच्छिकौरसयोरप्यौरसस्य चैवाम् ।
“संखृतायां सर्वायां स्वयमुत्पादयेत्तु यम् । तमौरसं विजानीयात्
पुरुङ्ग प्रथमकर्त्तितम्”—इति स्मरणात् ।

“नैव* पौच्छेण कर्त्तव्यं पुच्छवांशेत् पितामहः”—इति
कात्यायनसारणात् । पल्यभावे तु सोदर इत्यव्यं क्रमः, पल्या-
दायहरणे द्रष्टव्यः । अन्यथा यो दायहरः, सएव कुर्यात् । अत
एव विषेषापस्त्रम्बौ । “यस्वार्थहरः स पिण्डाद्यौ”—इति । पुच्छः
पिण्डविज्ञाभावेऽपि पिण्डं दद्यात्तदभावे सपिण्डोदद्यात्, सपिण्डा-
भावे समानोदकादयः कुर्युः । तथा च मार्कण्डेयपुराणम्,—
“पुच्छभावे सपिण्डास्तु तदभावे सहोदकाः^(१) ।
मातुः सपिण्डा ये वा सुर्ये वा मातुः सहोदकाः ॥
कुर्युरेनं विधिं सम्यक् अपुच्छस्य श्रुताः[†] सूताः ।
कुर्यान्मातामहायैव पुच्छिकातनयस्तथाः[‡] ॥
सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।
तदभावे च नृपतिः कारयेत्तस्य रिक्ष्यतः ।
ततस्यानीयैर्वरै[§] सम्यक् दाहाद्याः सकलाः क्रियाः ।
सर्वैषाभेव वर्णनां बान्धवो नृपतिर्यतः”—इति ॥

* नैतत्,—इति सु० ।

† सूताः,—इति ना० ।

‡ नाल्लोदमर्ज्जना० स० एत्तक्षयोः ।

§ तज्जातीयैर्वरै,—इति सु० ।

(१) “सहोदकाः समानोदकाः । “सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विविवर्तते ।
समानोदकभावस्तु अन्मनास्त्रोर्वेदने”—इत्यनेन सपिण्डसमानोदक-
योर्भेदउच्चेयः ।

सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युरित्यासुरादिविवाहोटस्त्रीविषयम् । अतः,
पुच्चाभावे तु पत्नीत्यनेन सहाविरोधः । तस्याः पत्नीत्वाभावात् ।
अतएव शातातपः तस्याः पत्नीत्वं निषेधति,—

“क्रयक्रीता तु या नारी न सा पत्न्यभिधीयते ।

न सा दैवे न सा पित्रे दासीं तां कवयो विदुः^(१)”—इति ।

पूर्वमध्यमोन्नरासु पुच्चादीनां व्यवस्थितमधिकारं दर्शयति
पराश्ररो विष्णुपुराणे,—

“पूर्वा क्रिया मध्यमा च तथैवोन्नरसंज्ञिताः ।

चिप्रकाराः क्रिया ह्येतास्तासां भेदं इट्टणुञ्च ने ॥

आ दाहादा दशाहाच्च* मध्ये याः स्युः क्रिया मताः ।

* आद्याहाद्यादशाहाच्च,—इति मु० ।

(१) “आसुरोदिविष्णादानात्”—इत्यादिना धनदानपूर्वककन्याग्रहण-
स्थासुरविवाहत्वात् धनेन इहीतायाच्च क्रयक्रीतत्वात् न तस्याः पत्नी-
त्वम् । अतश्वासुरादिविवाहोऽग्नायाः पत्नीत्वाभावात् सर्वाभावे तस्याः
अधिकारः, ब्राह्मगादिविवाहोऽग्नायात् पत्नीत्वात् पुच्चाभावे अधि-
कार इति सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युरिति पुच्चाभावे तु पत्नी स्यादिव्य-
वयोर्वचनयोर्न विरोधः । यद्यपि आसुरविवाहमात्रे ब्रविष्णदानो-
क्षेत्रद्विवाहेनोऽग्नायाएव क्रयक्रीततया पत्नीत्वाभावो न गान्धर्वादि-
विवाहोऽग्नाया इत्यासुरादिविवाहोऽस्त्रीविषयमित्यचादिपदमसङ्गतं
प्रतिभाति, तथापि आसुरविवाहेनोऽग्नायाः सर्वाभावे अधिकार-
दर्शनात् तदपेक्षया परतो निर्दिष्टेन गान्धर्वादिविवाहेनोऽग्नाया अपि
तथात्मिति भावः ।

ताः पूर्वाः, मध्यमा मासि मास्येकोद्दिष्टसंज्ञिताः॥

प्रेते पितॄलमापने सपिण्डौकरणादतु ।

क्रियन्ते याः क्रियाः पित्राः प्रोच्यन्ते ता नृपोन्नराः॥

पितॄलमाप्तपिण्डेषु समानसलिलैस्तथा ।

तत्सङ्घातगतैश्चैव राज्ञा वा धनहारिणा ॥

पूर्वाः क्रियाच्च कर्तव्याः पुच्चाद्यैरेव चोन्नराः ।

दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ*, कार्यास्तन्नयैस्तथा”—इति ॥

सपिण्डाद्यैरवनिपत्यन्तैः पूर्वाः क्रिया मध्यमाच्च कर्तव्याः ।
पुच्चाद्यैरेव भ्रातृसन्तत्यन्तैः दौहित्राद्यैस्त्रोन्नराः क्रियाः कर्तव्याः, न
सपिण्डाद्यैरवनिपत्यन्तैरित्यर्थः । औरसः सुतोऽनुपनीतोऽपि दाहा-
दिकाः क्रियाः कुर्यात् । तदाह सुमन्तुः,—

“आद्यं कुर्यादवश्यन्तु प्रमीतपितॄको हि यः ।

ब्रतस्यो वाऽब्रतस्यो वा एकएव भवेद्यदि”—इति ॥

अब्रतस्योऽनुपनीतः । तदाह वृद्धमन्तुः,—

“कुर्यादनुपनीतोऽपि आद्यमेको हि यः सुतः ।

पितॄयज्ञाङ्गतिं पाणौ जुङ्गयाद्वाज्ञाणस्य सः^(१)”—इति ॥

अत्र विशेषः प्रचेतसां दर्शितः,—

* दौहित्रैर्भागिनेयैश्च,—इति मु० ।

† आष्ट्रेण,—इति मु० ।

(२) अनुपनीतस्याहिताग्निलाभावात्, “न पैत्रयज्ञियोहोमो लौकिकामौ
विधीयते”—इति मनुना पितॄयज्ञियहोमस्य लौकिकामौ निषेधाच्च
अनुपनीतेन ब्राह्मणपाणावभौकरणहोमः कर्तव्य इति भावः ।

“कृतचूडसु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च ।
खधाकारं प्रयुज्जीत वेदोचारं न कारयेत्”—इति ॥

मातापिचोरुभयोरपि कुर्वीतिर्थः। तथा च सूत्यन्तरम्,—
“कृतचूडोऽनुपेतसु पिचोः आङ्गु समाचरेत् ।
उदाहरेत् खधाकारं न तु वेदाच्चराण्यसौ”—इति ॥

यत्तु मनुनोक्तम्,—
“न ह्यस्मिन् युज्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिवन्धनात् ।
नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म खधानिनयनादृते^(१)”—इति ॥

तत् चिर्वर्षकृतचूडाविषयम्। तथा च सुमन्तुः,—
“अनुपेतोऽपि कुर्वीत मन्त्रवत् पैद्वमेधिकम् ।
यद्यसौ कृतचूडः स्थाद् यदि स्थाच्च चिवत्सरः”—इति ॥

अथ मातामहादिश्राङ्गाधिकारनिर्णयः। तत्र व्यासः,—
“पिण्डमातामहांश्चैव द्विजः आङ्गेन तर्पयेत् ।
अनृणं स्थात् पिण्डणान्तु ब्रह्मलोकं च गच्छति”—इति ॥

मातामहानामिति बङ्गवचनं मातुः पितामहप्रपितामहयो-
रपि^(२) सङ्घार्थम्। तथा च पुस्तख्यः,—
“मातुः पितरमारभ्य त्यो मातामहाः स्मृताः ।
तेषान्तु पिण्डवच्छ्राङ्गु कुर्युदुहितसूनवः”—इति ॥

(१) मौञ्जिवन्धनसुपनयनम्। खधानिनयनं आङ्गसम्पादकमन्त्रजातम्।
खधा आङ्गु निनौयते सम्याद्यते अनेनेति व्युत्पत्तेः।

(२) पितामहप्रपितामहयेश्वित्र मातुरिति पूर्णोयम्। तेन, आङ्ग-
कर्तुः प्रमातामह-बङ्गप्रमातामहयेश्वित्रः।

पिण्डश्राङ्गवन्नातामहश्राङ्गमपि नित्यं, अकरणे प्रत्यवायस्मार-
णात्। तदुक्तं खन्दपुराणे,—
“पार्वणं कुरुते यसु केवलं पिण्डहेतुतः ।
मातामहान् कुरुते पिण्डहा स प्रजायते”—इति ॥

चृष्टपृष्ठङ्गोऽपि,—
“पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम् ।
अविशेषेण कर्तव्यं विशेषान्वरकं ब्रजेत्”—इति ॥

मातामहश्राङ्गं चिचिदपवदति कात्यायनः,—
“कर्षुसमन्वितं मुक्ता तथा आङ्गुच्च षोडशम् ।
प्रत्याविदिकच्च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः”—इति ॥

कर्षुसमन्वितं सपिण्डीकरणश्राङ्गम्। षोडशग्रहणमेकोद्दिष्टोप-
लक्षणार्थम्। सङ्गातमरणे आङ्गकममाह चृष्टपृष्ठः,—
“भवेद्यदि सपिण्डानां युगपन्नरणं तथा ।
सम्बन्धासन्तिमालोच्च तलमाच्छ्राङ्गमाचरेत्”—इति ॥

अत्र पत्यादिसपिण्डेषु सम्बन्धासन्तिरेवं इष्टव्या। पतिपत्न्योः
सम्बन्धः प्रत्यासन्नः, एकप्रतियोगिकत्वादव्यवधानाच्च^(१)। पुत्रस्य तु
मातापिण्डद्यनिरूप्यतेन विलम्बितप्रतिपत्तेर्विप्रकृष्टः सम्बन्धः। भा-
तुसु पिण्डजलव्यवधानेन ततोऽपि विप्रकृष्टः। एवमन्यत्रोहनीयम्।
पत्यादीनां पिचोश्च सङ्गातमरणे चृष्टपृष्ठः,—

(१) पतित्वं पत्नीमाचनिरूप्यं, पत्नीत्वमपि पतिमाचनिरूप्यमित्येकप्रति-
योगिकत्वमतश्वाव्यवहितत्वम् तत्पंबन्धस्य।

“पत्याः पुचस्य तत्पुचभ्रात्रोक्तनयस्य च ।
स्फुषास्त्रोश्च पित्रोश्च सङ्गातमरणं यदि ॥
अर्वागब्दाद्वाहपितृपूर्वं सपिण्डमाचरेत्”—इति ।
तत्पुचः पुचपुचः । तत्तनयो भ्राहतनयः । यत्तु देवलेनोक्तम्—
“पितरौ प्रमृतौ यस्य देहस्याशुचिर्भवेत् ।
न दैवज्ञापि पित्रञ्च यावत् पूर्णा न वत्सरः”—इति ॥
तत्पूर्वोक्तपत्यादिव्यतिरिक्तसपिण्डविषयम् । अतएव लोगाच्चिः—
“अन्येषां प्रेतकार्याणि महागुरुनिपातने ।
कुर्यात् सम्बत्सरादर्वाक् आद्वमेकन्तु वर्जयेत्”—इति ॥
प्रेतकार्याणि दहनादीन्याद्यश्राद्धानानि विवक्षितानि,
“आद्यं आद्वमशुद्धोऽपि कुर्यादिकादशेऽहनि”—इति
विशेषस्मरणात् । एकमित्यन्यदित्यर्थः*(१) । पित्रोः सङ्गातमरणे
देवलः—
“पित्रोर्हपरमे पुत्राः क्रियां कुर्युर्दयोरपि ।
अनुदृत्तौ च नान्येषां सङ्गातमरणेऽपि वा”—इति ॥

* एकमित्येकस्य वर्जयेदित्यर्थः,—इति ना० ।

† वान्येषां,—इति ना० ।

(१) तथाच पिटमाटमरणे वत्सरमध्ये पत्रादीनां दाहादि प्रेतकार्यं
आद्वम वर्त्तयन्ते । पत्रादिभिन्नसपिण्डानान्तु दाहाद्याद्यश्राद्ध-
पर्यन्तमेव कार्यं, न तेषां प्रेतश्चाद्वमपि,—इति व्यवस्थानिष्कर्षः ।

अनुगमनेन पित्रोः सङ्गातमरणे मातुरनुगमनेन दिनान्तर-
मरणेऽपि तत्तद्वादशाहे क्रियां कुर्युः, अन्येषां पित्रोश्च सङ्गात-
मरणे यथाकालं न कुर्युः, किन्तु* चिपक्षएव । तदाह लौगाच्चिः—

“पत्री पुचस्था पौत्रो माता तत्पुचका अपि ।
पितरौ च यदैकस्मिन् वियेरन् वासरे तदा ॥
आद्यमेकादशे कुर्यात् चिपक्षे तु सपिण्डनम्”—इति ।
पित्रोरनुगमनं विना सङ्गातमरणे मातुरनुगमनं विना दिनान्त-
मरणेऽपि मातुस्त्रिपक्षे सपिण्डनं कुर्यात् । तथा च देवलः—
“एकाहमरणे पित्रोरन्यस्यान्यदिने मृतौ ।
सपिण्डनं चिपक्षे स्यादनुयानमृतिं विना”—इति ॥
माटपितृश्राद्धद्वयस्य दैवाल्कालैक्येऽपि पितृश्राद्धं पूर्वं कुर्यात् ।
तदाह कार्णजिनिः—

“पित्रोः आद्वे समं प्राप्ते नवे पर्युषितेऽपि वा ।
पिटपूर्वं सुतः कुर्यादन्यत्रासन्त्तियोगतः”—इति ॥
अन्यत्र माटपितृव्यतिरिक्तविषये सम्बन्धासन्त्तियोगतः कुर्या-
दित्यर्थः । यत्तु प्रचेतसोक्तम्—
“नैकः आद्वद्वयं कुर्यात् समानेऽहनि कुचचित्”—इति ॥
तदैकस्मिन् आद्वे क्रियमाणे दैवतैक्यात् यद्यन्यस्य प्रसङ्गात् सिद्धि-

* यथाकाले कुर्युः किञ्च,—इति ना० ।

† पत्री पुत्रः स्फुषा पौत्रो भ्राहतवत्तनया अपि,—इति मू० ।

स्तद्विषयम्^(१) । यथा नित्यश्राद्धाभावास्याश्राद्धयोरभावास्याश्राद्धेन
नित्यश्राद्धसिद्धिः प्राप्तज्ञिकी । यथा वा, दार्शकयुगादिश्राद्ध-
योर्युगादिश्राद्धेनैव दार्शकसिद्धिः^(२) । पित्रोर्मृताहैक्ये सत्यन्वारो-
हणविषये लोगाच्छिणा विशेष उक्तः—

“स्त्रोऽहनि समाप्तेन पिण्डनिर्वपणं पृथक् ।

नवश्राद्धन्तु दम्यत्योरन्वारोहणएव तु”—इति ॥

पिण्डनिर्वपणं आद्धं समाप्तेन पाकाद्यैक्येन पृथगसप्तलौकं^(३)
कुर्यात् । नवश्राद्धमपि तथा कुर्यात् । स्थत्यन्तरमपि,—
“एकचित्यां समाख्याद्धौ दम्यती निधनं गतौ ।

पृथक् आद्धं तथा कुर्यादोदनं न* पृथक् पृथक्”—इति ॥

अनेकमाटभिरेकचित्यामन्वारोहणे कृते पाकाद्यैक्येन प्रथमं पितृ-
स्थानन्तरं साच्चान्मातुस्तो ज्येष्ठादिकमेण कुर्यात् । तदाह भृगुः—

* च,—इति सु० ।

(१) अन्योदेशेन प्रवृत्तावन्यस्यापि सिद्धिः प्रसङ्गः ।

(२) तथा च अभावस्येतरत्र नित्यश्राद्धविधेः, युगादैतरत्र च दर्शश्राद्ध-
विधेनुष्टानप्रयोजकत्वात् तत्तद्विधीनां प्रामाण्यमुपपद्यते । नित्यश्रा-
द्धेनाभावस्याश्राद्धसिद्धौ दर्शश्राद्धेन युगादिश्राद्धसिद्धौ चाभावस्यादि-
श्राद्धविधीनां कुचाप्यनुष्टानप्रयोजकत्वाभावात् अप्रामाण्यं स्यादिति
भावः । एवच विशेषेण सामन्यसिद्धिर्न तु सामान्येन विशेषसिद्धि-
रिति तात्पर्यम् ।

(३) तथाच पित्रोः श्राद्धं एथगेव कुर्यात्, न तु पितुः श्राद्धं सप्तलौक
तथा कृत्वा तावतैव माटश्राद्धं कृतं मन्येतेवर्थः ।

“एककाले गतासूनां बह्नामथ वा दयोः ।
तन्वेण अपरं कुर्यात् श्राद्धं कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥
पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य जघन्यतः ।
द्वितीयस्य ततः कुर्यात् सन्निपातेव्यं क्रमः”—इति ॥
पूर्वकस्य मुख्यस्य पितुः, द्वितीयस्य ततो जघन्याया जनन्याः,
द्वितीयस्य ततोऽपि जघन्याया मातुरिवर्थः^(१) । पार्वणौकोद्दिष्टयोः
सन्निपाते जावालिः—

“यद्येकत्र भवेताद्वेदेकोद्दिष्टं च पार्वणम् ।
पार्वणं तत्र निर्वत्य एकोद्दिष्टं समाचरेत्”—इति ॥
अनेकनिमित्तसन्निपाते निमित्तानुकमेण श्राद्धं कुर्यात् । तथा
च कात्यायनः—

“द्वे बह्नि निमित्तानि जायेन्नेकवासरे ।
नैमित्तिकानि कार्याणि निमित्तोत्पत्त्यनुकमात्”—इति ॥
यद्येकदेवताकश्राद्धद्वयमेकस्मिन्नहनि न युक्तं, एकानुष्टानेने-
तरप्रयोजनस्यापि प्रसङ्गात् सिद्धेः; तथापि नैमित्तिकानि वचन-
बलादनेकान्यथुष्टेयानि । तथा च जावालिः—

“श्राद्धं कृत्वा तु तस्यैव पुनः श्राद्धन् तद्दिने ।
नैमित्तिकन्तु कर्त्तव्यं निमित्तानुकमोदयम्”—इति ॥

* एकोद्दिष्टन्तु निर्वत्य पार्वणं विनिवर्तयेत्,—इत्यन्त्र पाठः ।

(१) माटपदमत्र सप्तलौमाटपरं बोध्यम् ।

नित्यकाम्ययोरेकदेवताकथोः सन्निपाते काम्येनैव नित्यसिद्धिः ।
तदुक्तं सृतिसंग्रहे,—

“काम्यतन्वेण नित्यस्य तन्वं आद्वस्य सिधति”—दति॥

यत्राशौचविधानजातमजहत्वार्थप्रयुक्त्या दृशा

प्रोक्तं यत्र च संग्रहीतवपुषां आद्वं समृद्धै पदम् ।

अध्यायं तदवाह्ननिर्णयविदां तार्तीयमार्तिच्छिदं

सोऽयं व्याङ्गरुते स्वतन्त्रमहिमा मन्त्रोश्वरोमाधवः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-श्रीवौर-
वुक्षभूपालसाम्राज्यधुरन्वरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराश्रमसृति-
व्याख्यायां माधवीयायां हत्यायोऽध्यायः समाप्तः ॥० ॥

॥० ॥ समाप्तञ्चाचारकाण्डम् ॥० ॥

शुद्धिपत्रम् ।

षष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम् ।
२	१२	कृता	कृती
५	२५	सृतिष्व	सृतिष्व
९	१०	व्युत्पत्तु	व्युत्पत्तु
१६	१८	लेष्टे	लेष्टे
“	१६	निर्विष्म	निर्विष्म
२३	२४	पूर्वपक्षा	पूर्वपक्षी
२४	१६	तथा	तथा च
२८	८	मुरि	मुनि
३०	२२	मुद्रितात्मविवेक	मुद्रितात्मतत्त्वविवेक
३५	२	आसभ्यते	आसभ्यते
३७	२४	चित्तम्य	चित्तस्य
३८	८	पारम्भते	मारभते
४०	२७	परिणाममाण	परिणममाना
४५	१६	इत्युक्ता-श्र	इत्युक्ता-स
४६	६, १०	मी० अ० १ पा० २ सू०	मी० ६ अ० ८ पा० २२ सू०
४७	२०	प्रमात्	प्रमीत
५८	१३	धर्मः	धर्मः
५९	८	शिष्यैः	शिष्यैः,
६९	८	सब	सर्वे
६८	२१	यस्य	तस्य
७०	१२	वत्सल	वत्सल !
७६	२०	लक्षणमुच्यते	लक्षणे उच्यते
८४	२१	नुणत्व	गुणत्व
८६	१२	तच्चेकादशे	तच्चैकादशे
९०	१०	भूलत्वेन	भूलत्वेन
९२	२१	मल	मूल
९६	३	‘व्यसङ्गम्य	‘व्यसङ्गस्य
“	१९	दहस्य	देहस्य